

Kleding in Nederland 1813-1920

K.P.C. de Leeuw

bron

K.P.C. de Leeuw, *Kleding in Nederland 1813-1920*. Z.n., Tilburg 1991

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/leeu182kled01_01/colofon.php

© 2017 dbnl / K.P.C. de Leeuw

Woord vooraf

Mijn belangstelling voor kleding dateert al van ver voor het begin van dit proefschrift. Aanvankelijk was deze niet zozeer analytisch, als wel vormgevend gericht. Na jarenlang mijn Barbiepop met veel plezier van allerlei nieuwe toiletjes voorzien te hebben, pakte ik het wat grootschaliger aan: ik volgde de opleiding ‘mode- en dessinontwerpen’ aan de Stadsacademie voor Toegepaste Kunsten te Maastricht. Daar viel me op dat de studenten van de verschillende afstudeerrichtingen aan de kleding te herkennen waren: de modemensen waren extravagant en opvallend gekleed, de reclamelieden modieus doch netjes, de beeldhouwers bestudeerd nonchalant. Dit fenomeen wekte mijn interesse, wat de kiem voor dit proefschrift heeft gelegd.

Onderwerp van deze studie zijn de achtergronden van kleedgedrag. Het gaat om de vraag wat iemand ertoe brengt zich op een bepaalde manier te kleden. De eisen die de (natuurlijke, maar vooral sociale) omgeving stelt, spelen daarbij een belangrijke rol. Voor u ligt geen kostuumhistorische studie, maar een historisch en sociologisch onderzoek naar het kleedgedrag in Nederland tussen 1813 en 1920.

Aan dit proefschrift heb ik met veel plezier gewerkt. Af en toe dreigde de hoeveelheid materiaal enigszins uit de hand te lopen of werd de werkdruk wat al te hoog. Dan was er altijd mijn promotor, prof. dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemt, om mij soms wat bruusk, maar meestal met veel goede woorden weer op het juiste spoor te zetten. Zijn stimulerende begeleiding en warme persoonlijke belangstelling heb ik zeer gewaardeerd. Ook mevrouw M. van den Eerenbeemt-Wortmann heeft mijn studie ondersteund: zij spaarde jarenlang voor mij de moderubrieken uit de NRC.

Graag wil ik degenen bedanken die de Faculteit voor Sociale Wetenschappen van de Katholieke Universiteit Brabant voor mij tot een aangename werkplek hebben gemaakt: de leden van de sectie geschiedenis (Minke, Jeanine, Judith, Mariel, Ria en Esther), de belangstellende collega's, en last but not least de leden van de ‘lunchclub’ (Marijke, Marianne, Margreet, Marij, Saskia, Willeke, Mieke, Brigitte, Birgit, Arthur, Andries, John). Minke Hiemstra bedank ik speciaal voor haar assistentie bij de definitieve versie van de lijst van geraadpleegde collecties, de literatuurlijst en het notenapparaat, Francine van Remunt voor de voortreffelijke wijze waarop zij de lay-out heeft verzorgd.

Een woord van dank is ook op zijn plaats aan het adres van de medewerkers van de Economisch Historische Bibliotheek, het P.J. Meertensinstituut en de bibliotheekafdelingen van het Haags Gemeentemuseum, het Openluchtmuseum Arnhem en het Nederlands Textielmuseum. Hun bereidwillige hulp heeft zeker aan het tot stand komen van dit proefschrift bijgedragen.

Ook de instellingen, en de vertegenwoordigers daarvan, die de uitgave van dit proefschrift financieel mogelijk gemaakt hebben, wil ik bedanken: de Katholieke Universiteit Brabant die mij als Assistent in Opleiding in dienst nam, het Instituut voor Maatschappijvraagstukken (IVM) van de Faculteit voor Sociale Wetenschappen en het Unger-Van Brerofonds.

Mijn familieleden, vrienden en kennissen hebben regelmatig blijk gegeven van hun belangstelling voor mijn proefschrift. Zij hebben mij de laatste tijd wat minder vaak gezien dan zij (en ik) wensten. De bijdrage van sommigen van hen aan het tot stand komen van mijn proefschrift reikte verder. Peter Ham ben ik zeer erkentelijk voor de vele uren die hij aan de vertaling van mijn samenvatting heeft besteed, Wim van Hoof voor de laatste retouchering van deze 'sommaire'. Mijn paranymfen Roel Nieborg en Dorien van de Pas dank ik voor haar meelesen en meeleven. Mijn naaste familieleden hebben mij emotioneel, en in sommige gevallen ook financieel, gesteund. Tot slot een woord van dank aan mijn ouders: uiteindelijk hebben zij de allereerste basis gelegd voor dit proefschrift.

Mijn geliefde Klaas zegt weinig tekort te zijn gekomen in de afgelopen maanden. Hopelijk heeft hij daarin gelijk: ik heb getracht niet in dezelfde val te trappen waar de meeste promovendi in belanden door een (te) zware wissel te trekken op het thuisfront. Toch wil ik hem bedanken voor de ervaren steun: ook hij heeft meegelesen en meegeleefd.

Tilburg, 2 mei 1991

K.P.C. de Leeuw

Lijst van geraadpleegde collecties

BIBLIOTHEEK NEDERLANDSCH ECONOMISCH-HISTORISCH ARCHIEF,
AMSTERDAM

Van Deventer collectie

GEMEENTEMUSEUM DEN HAAG

Collectie van het voormalig Kostuummuseum

P.J. MEERTENSINSTITUUT, AMSTERDAM

Collectie Volkskunde

NEDERLANDS TEXTIELMUSEUM, TILBURG

Collectie Mode en Kleding

OPENLUCHTMUSEUM, ARNHEM

Collectie Streekdrachten

Gedrukte bronnen en literatuur

- (Sendiri) 'Aan den heer Champrosé te Parijs' in: *De Lantaarn*, 1886 nr. 8.
 'Aan onze Amsterdamsche meisjes' in: *De Proletarische Vrouw*, 1-4-1906.
 Adriaansens, H.P.M., *Algemene sociologie*, 's-Gravenhage 1983.
 Aewerdonk, W., *Waarom vrouwenadel?*, Leiden 1915.
Aglaja (tijdschrift voor dameshandwerken), 1848-1860.
Album des costumes des Pays Bas, dédié à sa majesté la reine des Pays Bas, Amsterdam 1849.
Almanak voor Hollandsche blijgeestigen, Schoonhoven 1861; 1864.
 Alphen, H. van, *Kleine gedichten voor kinderen*, Utrecht 1821.
 Amersfoordt, J.P., 'Hoe een burgerzoon boer wordt' in: *Nederlandsche Volksalmanak*, 1858, 110.
Amsterdam (gids met platen), Amsterdam 1883.
Amsterdam en de Amsterdammers door een Amsterdammer, Amsterdam 1974 (oorspr. 1875).
Analecta voor het bisdom Roermond, 1925-1926.
 Anröchte, Chr. A.F., *Zelfonderricht in de Weener Dames-coupe*, Amsterdam 1893.
 Anslijn, N., *De arme Jakob: een leesboekje voor de scholen*, Leiden 1863.
 Anslijn, N., *De brave Hendrik: een leesboekje voor jonge kinderen*, Amsterdam 1858.
 Anthonia Margaretha, *Onze kleding*, Utrecht 1910.
 'Arbeiders-toestanden' in: *Sociaal Weekblad*, 19-3-1904; 7-4-1906.
 'Arbeidstoestanden' in: *Sociaal Weekblad*, 3-10-1908; 19-9-1908.
 Arundinis Piscatorii, J.F., (pseudoniem voor J.F. van Hengel), *Schetsen uit het Hilversumsche volksleven*, Hilversum 1985 (oorspr. ca. 1870).
 Augustinus, Sanctus Aurelius, *De doctrina christiana*, Corpus Christianorum Series Latina, XXXII, Turnhout 1962.
- Bakker-Stijkel, D.G., *Wie 't breed heeft laat 't breed hangen*, Arnhem 1982.
 Banck, J.E., 'Mr. Alexander Ver Huell' in: *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift*, XV (1898), 51-76.
 Barentsen, P.A., *Het oude Kempenland: eene proeve van vergelijking van organisme en samenleving*, Groningen/Batavia 1935.
 Barthes, R., 'Rhetorik des Signifikats: die Welt der Mode' in: S. Bovenschen ed., *Die Listen der Mode*, Frankfurt am Main 1986, 291-308.
 Barthes, R., *La système de la mode*, Parijs 1967.
 Baudet, H., *Een vertrouwde wereld: 100 jaar innovatie in Nederland*, Amsterdam 1986.
De Bazar (tijdschrift voor dames-handwerken en modes), 1860.
 Bednarik, K., *De jonge arbeider van deze tijd: een nieuw type*, Utrecht 1957.

- Beelen, Nic. van, 'De klederdrachten van Katwijk aan Zee' in: *Katwijk's volksleven*, Leiden 1951.
- Beer Portugaal, D.J. den, 'De crinoline verdedigd; dichterlijke brief aan ***' in: *Almanak voor Hollandsche blijgeestigen*, 1861, 149-155.
- 'Behaagzucht' in: *De Proletarische Vrouw*, 3-8-1918.
- Benjamin, W., *Het kunstwerk in het tijdperk van zijn technische reproduceerbaarheid*, Nijmegen 1985.
- Bernard, J., 'Op de badplaats' in: *De Lantaarn*, 1-4-1889.
- Bervoets, J., en R. Chamuleau, *Het dagboek van Alexander Huell 1860-1865*, Zutphen 1985.
- Beschouwing van den tegenwoordigen toestand van Drenthe in gemeenzame brieven*, Amsterdam 1818.
- Beugel, I. van der, 'Van "tailleur" tot "pakje"', in: M.G. Schenk red., *Vrouwen van Nederland 1898-1948: de vrouw tijdens de regering van koningin Wilhelmina*, Amsterdam 1948, 137-144.
- Bing, V. en J. Braet von Ueberfeldt, *Nederlandsche Kleederdragten, naar de natuur getekend*, Zutphen 1978 (oorspr. Amsterdam 1850-1857).
- 'Binnen de grenzen' in: *Evolutie*, 18-5-1898.
- 'Binnenlands overzicht' in: *Sociaal Weekblad*, 20-8-1898.
- Bles, dr., 'De kleeding, de opvoeding, de karaktervorming' in: *Onze Kleeding*, 1-10-1912.
- Blöte-Obbes, M.C., 'Het souvenir van haar' in: *Neerlands Volksleven*, maart 1966.
- Boehn, M. von, *Die Mode: eine Kulturgeschichte vom Mittelalter bis zum Jugendstil*, München 1986.
- Boer, W.R., 'Publieke vermakelijkheden' in: *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek*, XXII (1862), 15-27.
- De Bon Ton: modes voor dames, met te Parijs vervaardigde platen*, 1838-1840.
- Bonnaud, *Bederving van het menschelijk geslacht, door het gebruik der baleinen keurslijven*, Dordrecht 1777.
- Booy, E.P. de, '58 Miljoen Nederlanders en de lagere school' in: A.F. Manning en M. de Vroede, *58 Miljoen Nederlanders*, 113-140.
- Bosboom-Toussaint, G., 'Laura's keuze' in: *Eigen Haard* (1876) nr. 1; nr. 6.
- Bosch Kemper, J. de, *Geschiedkundig onderzoek naar de armoede in ons vaderland, hare oorzaken en de middelen die tot hare vermindering zouden kunnen worden aangewend*, Haarlem 1851.
- Bothenius Brouwer, A.J., 'N.V. Hollandia-fabrieken Kattenburg & Co' in: *Neêrlands Welvaart*, Kleedingindustrieën, afl. 1, 1920.
- Boudier-Bakker, I., 'Bezoek' in: *Elseviers Maandschrift* XXXIII (1907), 54-59.
- Bourdieu, P., *Distinction*, Londen/Melbourne/Henley 1984.
- Bouman, P.J., *Geschiedenis van den Zeeuwschen landbouw in de negentiende en twintigste eeuw en van de Zeeuwsche landbouwmaatschappij 1843-1943*, Wageningen 1946.

- Bouman, P.J. en W.H. Bouman, *De groei van de grote werkstad: een studie over de bevolking van Rotterdam*, Assen 1967.
- Bovenschen, S. ed., *Die Listen der Mode*, Frankfurt am Main 1986.
- Braudel, F., *Beschaving, economie en kapitalisme (15de-18de eeuw)*, I, Amsterdam 1987.
- Braudel, F., *Geschiedschrijving*, Baarn 1979.
- Bree, J. de, *Kostuum en sieraad in Zeeland*, Lochem 1967.
- Breejen, P. den, *Hardinxveld en Giessendam: van vissers- en hoepmakersdorpen naar industriegemeente*, z. pl. 1984.
- Breugel, A. van, *Brabantse mutsen uit grootmoeders tijd (1880-1940)*, z. pl. 1975.
- Broeder, D.L., *Zwerftochten door Zeeland*, Bussum 1949.
- Broer, A.L., *Het land van Gooi en Eem*, Hoorn 1971.
- Broers, H.J., *Utrecht: historische wandelingen*, Utrecht 1874.
- Brooks Picken, M., *The secrets of distinctive dress: harmonious, becoming, and beautiful dress -its value and how to achieve it*, Sranon (Pa) 1918.
- Bruck-Auffenberg, N., *De vrouw 'comme il faut'*, Leiden z.j.
- Brugmans, I.J., *De arbeidende klasse in Nederland in de negentiende eeuw 1813-1870*, Utrecht/Antwerpen 1978.
- Brugmans, I.J., *Paardenkracht en mensenmacht: sociaal-economische geschiedenis van Nederland 1795-1940*, 's-Gravenhage 1961.
- Brugmans, I.J., 'Standen en klassen in Nederland gedurende de negentiende eeuw', in: P.A.M. Geurts en F.A.M. Messing, *Economische ontwikkeling en sociale emancipatie*, II, 's-Gravenhage 1977.
- Brugmans, I.J., *Stapvoets voorwaarts: sociale geschiedenis van Nederland in de negentiende eeuw*, Bussum 1970.
- Brugmans, I.J., *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw*, I-II, 's-Gravenhage 1956.
- Bruin, K., *Een herenwereld ontleed: over de Amsterdamse oude en nieuwe elites in de tweede helft van de negentiende eeuw*, Amsterdam 1980.
- Bruin, M.P. de, en T. Kannegieter, *Zeeland bij gaslicht*, 's-Gravenhage 1974.
- Bruining, M.I.B., 'Kinderkleding' in: *Sociaal Weekblad*, 10-3-1900; 17-3-1900.
- Brusse, M.J., *Het rosse leven en sterven van de Zandstraat*, Rotterdam 1912.
- Brusse, M.J., 'Psychologie van de kleding' in: L. Couperus e.a., *Kleding en de man*, 's-Gravenhage 1915.
- Brusse, M.J., *Rotterdamsche zedeprenten*, Rotterdam 1921.
- Brusse, M.J., *Slavernij voor mooie kleren. Uit het leven van de 'lijders aan confectie'*, Rotterdam 1910.
- Buter, A., *Dit land over de IJssel*, Hoorn 1976.
- Calcar, E. van, *Op de grenzen van twee werelden: onderzoek en ervaring op het gebied van het hogere leven*, 1877.

- Calff, J.Ph., 'Een halve eeuw confectie verkopen' in: *Bedrijfsstaaltjes 1911-1961* (jubileumuitgave huisorgaan van N.V. Kledingindustrie De Vries & Susan), 8-9.
- Camminga, J.J., 'Huisindustrie in de confectiebedrijven' in: *De Nieuwe Tijd*, 1908, 548-560.
- Canter Cremers-van der Does, E., *The agony of fashion*, Poole 1980.
- Canter Cremers-van der Does, E., *Van schoenen en schoenmakers*, Amsterdam/Antwerpen 1940.
- Catalogus Centraal Museum Utrecht, *Berhardina Midderigh-Bokhorst als illustratrice op kledinggebied*, Utrecht 1982.
- Catalogus Centraal Museum Utrecht, *Twee eeuwen kindermode*, Utrecht 1983.
- Catalogus Haags Gemeentemuseum, *Massacultuur: mode voor iedereen, confectie 1880-1980*, 's-Gravenhage 1981.
- Catalogus Liberty & Co, *Een fraaie collectie van de laatste modellen schilderachtige en modieuze dames- en kinderhoeden*, voorjaar en zomer 1914.
- Catalogus Münchner Stadtmuseum, *Anziehungskräfte; variété de la mode 1786-1986*, München 1986.
- Catalogus Nederlands Textielmuseum, *De schaar erin! Kledingproductie in Nederland: vroeger en nu*, Schijndel 1983.
- Catalogus Utrechts Gemeentelijk Archief, *Van gasthuisbed tot verzorgingsflat*, Utrecht 1975.
- Claes, J., *De welmeynende boere-dogter*, Gent 1827.
- Clarijs, A.J., *Over de vorming der aankomende jeugd*, 's-Hertogenbosch 1908.
- (Investigator) 'Confectie-industrie' in: *Sociaal Weekblad*, 13-3-1897.
- 'Confectieloonen' in: *Sociaal Weekblad*, 25-7-1903.
- 'Confectiewerk te Amsterdam' in: *Sociaal Weekblad*, 2-3-1895.
- Contini, M., *Fashion: from ancient Egypt to the present day*, New York 1965.
- Corbin, A., *Pestdamp en bloesemgeur: een geschiedenis van de reuk*, Nijmegen 1986.
- Coronel, S. Sr., *De bewaarschool: haar verleden, tegenwoordige toestand en hare toekomst*, Amsterdam 1864.
- Coronel, S. Sr., *De gezondheidsleer toegepast op de fabrieksnijverheid*, Haarlem 1861.
- Coronel, S. Sr., *Schetsen uit het Markensche volksleven*, Amsterdam 1862.
- Coster, Ch. de, *Schetsen uit Zeeland (La Zélande)*, Middelburg 1979 (oorspr. 1875).
- Couperus, L., e.a., *Kleding en de man*, 's-Gravenhage 1915.
- Couperus, L., 'Meditatie over het mannelijk toilet' in: L. Couperus e.a., *Kleding en de man*, 's-Gravenhage 1915.
- Cremer, J., 'Fabriekskinderen' in: M.C.A. van der Heijden red., *Werkmansboekje*, Utrecht/Antwerpen 1971 (oorspr. 1863), 13-35.
- Cruys Voorbergh, *Erfenis van eeuwen*, Amsterdam 1941.

- Daan, J.C., *Wieringer land en leven in de taal*, z. pl. 1950.
- ‘Dagboek van een Fransche winkeljuffrouw’ in: *Katholiek Sociaal Weekblad*, 2-4-1910.
- Dagelijksche levensregel voor een kind: of handleiding hoedanig zich een kind, van den vroegen morgen tot den laten avond heeft te gedragen*, Arnhem 1833.
- Damerau, A., ‘Het dienstbodenvraagstuk’ in: *Katholiek Sociaal Weekblad*, 29-9-1906.
- Damsma, D., J.M.M. de Meere en L. Noordegraaf, *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw*, 's-Gravenhage 1979.
- Dasberg, L., *Grootbrengen door kleinhouden als historisch verschijnsel*, Meppel 1980.
- ‘De bezoldigingen bij de Rotterdamsche politie’ in: *Sociaal Weekblad*, 7-9-1907.
- ‘De breidster’ in: *Prentjesalmanak voor kinderen voor het jaar 1834*, 17-18.
- ‘De confectiewerkers te Groningen’ in: *Sociaal Weekblad*, 16-3-1895.
- (Slessah) ‘De cornet’ in: *Almanak voor Hollandsche blijgeestigen* (1861), 90-94.
- ‘De damesdracht’ in: *De Huisvriend* (1872), 336.
- ‘De dolheden der mode’ in: *De Huisvriend* (1869), 78-80.
- ‘De domme meisjes op de ateliers’ in: *De Proletarische Vrouw*, 1-3-1907.
- ‘De dure tijd’ in: *Sociaal Weekblad*, 9-9-1911.
- ‘De ellende der huis-industrie’ in: *Sociaal Weekblad*, 5-4-1902.
- De ervaren en verstandige Hollandsche huishoudster*, Leiden 1965 (oorspr. 1795).
- ‘De fabricatie van naai-machines in Noord-Amerika’ in: *De Volksvlijt* (1872), 121.
- ‘De fabriekatie van geïmiteerde linnen boorden, chemisettes, manchetten, enz. van papier in de fabriek van Mey en Edlich, te Plagwitz, bij Leipzig’ in: *De Volksvlijt* (1882), 220-222.
- ‘De goeie ouwe tijd’ in: *Ons Gezin* (1971), nr. 4.
- (J.v.L.) ‘De Hollandsche werkmeid’ in: H. Brown, *De Nederlanden*, 's-Gravenhage 1841, 25-28.
- ‘De invloed van de vrouw op de zondagsrust’ in: *Sociaal Weekblad*, 22-3-1890.
- ‘De jaarlijkse verdienste van een werkman’ in: *Sociaal Weekblad*, 9-3-1904.
- ‘De kleding-industrie’ in: *De Nieuwe Tijd* (1899/1900), 540-556.
- De kledingindustrie in Nederland*, z. pl. z.j.
- De kledingindustrie te Amsterdam: rapport van de Commissie van Onderzoek, benoemd door den gemeenteraad in zijn vergadering van 30 juni 1897*.
- (S.J.v.d.B.) ‘De kleërenjood’ in: H. Brown, *De Nederlanden*, 's-Gravenhage 1841, 157-160.

- (S.J.v.d.B.) 'De kruidenier' in: H. Brown, *De Nederlanden*, 's-Gravenhage 1841, 149-152.
- (J.v.L.) 'De kruier van Amsterdam' in: H. Brown, *De Nederlanden*, 's-Gravenhage 1841, 101-104.
- 'De kunst om lang schoon en jong te blijven' in: *De Huisvriend* (1869), 206.
- 'De mode' in: *De Vrouwen-Wereld*, 20-1-1916.
- 'De naaimachine' in: *De Volksvlijt* (1870), 217-218.
- (Castigat) 'De naaister' in: *Nederlandsch Magazijn* (1863), 166-168.
- (Champrosé) 'De Parijse vrouw' in: *De Lantaarn* (1886) nr. 6.
- (t. K.) 'De Scheveningse visscher' in: H. Brown, *De Nederlanden*, 's-Gravenhage 1841, 41-44.
- (t. K.) 'De Scheveningse vischvrouw' in: H. Brown, *De Nederlanden*, 's-Gravenhage 1841, 13-16.
- (J.P.H.) 'De sleper uit Rotterdam' in: H. Brown, *De Nederlanden*, 's-Gravenhage 1841, 17-20.
- 'De sociale positie der tooneelspeelsters' in: *Sociaal Weekblad*, 23-4-1910.
- (J.T.H.) 'De straatjongen' in: H. Brown, *De Nederlanden*, 's-Gravenhage 1841, 37-40.
- 'De verantwoordelijkheid van de koper' in: *Sociaal Weekblad*, 18-5-1901.
- 'De verzorging van ons uiterlijk' in: *De Gracieuse*, 1932 nr. 3.
- (J.P.H.) 'De vischvrouw van Arnemuiden' in: H. Brown, *De Nederlanden*, 's-Gravenhage 1841, 141-144.
- 'De werkgeverskwestie in miniatuur' in: *Sociaal Weekblad*, 21-6-1890.
- De wijde damesrok (hoepel-, baleinen-rok, crinoline): brief aan de dames in Nederland door een manufacturier*, Utrecht 1857.
- (J.P.H.) 'De zakkendrager van Rotterdam' in: H. Brown, *De Nederlanden*, 's-Gravenhage 1841, 153-156.
- (J.P.H.) 'De Zeeuwsche arbeider' in: H. Brown, *De Nederlanden*, 's-Gravenhage 1841, 9-12.
- Deckers, L., *De landbouwers van den Noord-brabantschen zandgrond: een bijdrage tot de kennis der maatschappelijke en oeconomische ontwikkeling van den Nederlandschen boerenstand in de negentiende en twintigste eeuw*, Eindhoven 1912.
- Dekker, D., *Texels volksleven*, 's-Gravenhage 1976.
- Dekker, J.C., H.F.J.M. van den Eerenbeemt en K.P.C. de Leeuw, *Levensloop, cultuur en mentaliteit: een geschiedenis van het alledaagse bestaan*, Tilburg 1990.
- Dekking, H., 'Een weinig kleedinghistorie' in: L. Couperus e.a., *Kleding en de man*, 's-Gravenhage 1915.
- Delhaye, C., 'Geschiedenis van de mode ofte wel "l'histoire de l'homme et de la femme comme il faut"' in: *De Gids* (april 1990), 254-264.
- Derks M. en M. Budel, *Sportief en katholiek: geschiedenis van de katholieke sportbeweging in Nederland in de twintigste eeuw*, Nijmegen 1990.
- Deutz, J., *Heilzame lessen en nuttige wenken*, 's-Hertogenbosch 1895.

- Dieteren, F., E. Kloek en A. Visser, *Naar Eva's beeld: de geschiedenis van de vrouw in de Europese cultuur*, Amsterdam/Brussel 1987.
- Dijk, H. van, *Rotterdam 1810-1880: aspecten van een stedelijke samenleving*, Schiedam 1976.
- Dijkstra, W., *Uit Friesland's volksleven van vroeger en later I*, Leeuwarden 1892.
- 'Dolle Bet: een vrouwenportret' in: *De Huisvriend* (1872), 189.
- Dompeling, J.G., *Knippen en naaien: handleiding tot de kennis van nuttige vrouwelijke handwerken met een aanhangsel over het breien van kousen*, Arnhem 1872.
- Doorninck, I.J. van, 'De Parijsche mode-magazijnen' in: *Eigen Haard* (1878), nr. 1.
- Dorcas jaarboekje voor 1849*, Rotterdam 1848.
- Durkheim, E., *The division of labour in society*, New York/Londen 1964.
- Durkheim, E., *L'éducation morale*, Parijs 1963.
- Dupuits, P., 'De stoffen van Metz & Co: het textielbeleid van een Amsterdams warenhuis' in: *Textielhistorische Bijdragen* (1989), 76-94.
- Duyvetter, J., 'De Noordwijkse klederdracht' in: *Noordwijks volksleven*, Leiden 1959, 52-65.
- Eberhard, *Marken in zijn waarde en zijn ellende beschouwd*, Leiden 1877.
- De Echo* (aan leering en gezellig onderhoud gewijd), 1827-1828.
- 'Echt en onecht in onze katoenen-, wollen-, linnen en zijden stoffen' in: *De Volksvlijt* (1873), 216.
- 'Een belangrijk rapport' in: *Sociaal Weekblad*, 3-2-1900.
- 'Een bezoek aan de industriele onderneming Handelsvereniging "Hollandia" te Amsterdam' in: *De Nederlandsche Kleeder-Industrie*, 5-9-1910.
- 'Een brief over vrouwenbelangen en het antwoord' in: *Eigen Haard* (1876), nr. 6.
- 'Eén uit zoovelen' in: *Sociaal Weekblad*, 26-4-1902.
- 'Eene predikatie over den opschik der vrouwen' in: *De Huisvriend* (1845), 311-312.
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, 'Amateursport in groepsverband als cultuurelement binnen de Nederlandse samenleving vroeger en nu' in: *Sociale Wetenschappen* (1989), 194-204.
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, *Armoede en arbeidsdwang*, 's-Gravenhage 1977.
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, 'Armoede in de "gedrukte" optiek van de sociale bovenlaag in Nederland, 1750-1850' in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* (1975), 468-500.
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, *Arts en sociaal besef in Nederland in historisch perspectief*, Tilburg 1969.
- Eerenbeemt, H.F.J.M. *Bedrijfskapitaal en ondernemerschap in Nederland 1800-1850* (rede 38e Dies Natalis Katholieke Hogeschool Tilburg), Leiden 1965.

- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den en J. Hannes, 'Economische en sociale verhoudingen in Noord en Zuid circa 1770-midden 19de eeuw' in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, X, Haarlem 1981, 140-158.
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, *'s-Hertogenbosch in de Bataafse en Franse Tijd 1794-1814*, Nijmegen 1955.
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den en L.P.L. Pirenne, *'s-Hertogenbosch op de drempel van een nieuwe tijd: aspecten van het economisch en sociaal leven na 1850*, Nijmegen 1960.
- Eerenbeemt, H.F.J.M. *De huisvesting van arbeiders rond het midden der negentiende eeuw* (openbare les Katholieke Economische Hogeschool 7-11-1957), Leiden 1957.
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, *In het spoor van de vooruitgang: het moderniseringsproces in de Nederlandse samenleving 1730-1980*, Tilburg 1989.
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, 'Maatschappelijke verandering en gezondheidszorg in de negentiende eeuw' in: *Veranderende Gezondheidszorg* (bundel t.g.v. Symposium Cursus Ziekenhuisbeleid, 20-22 januari 1977), Tilburg 1977.
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, *Mens en maatschappij in beweging: wortels, patronen en ontwikkelingslijnen in het sociaal-economisch leven van West-Europa vóór 1940*, Tilburg 1987.
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, 'Nouwens en het ontstaan van de Katholieke Middenstandsbeweging in Nederland' in: *Voor Rogier*, Hilversum 1964, 241-262.
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, 'De Patriotse-, Bataafse-Franse tijd (1780-1813)' in: J.H. van Stuijvenberg, *De economische geschiedenis van Nederland*, Groningen 1977, 157-200.
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, 'De "rode dood" in stad en Meierij van 's-Hertogenbosch' in: *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek*, XXXVI, 's-Gravenhage 1973.
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, '1813: voortzetting van een nieuwe welvaartspolitiek' in: *Sociale Wetenschappen* (1963), 165-197.
- Elderen, P.L.M.A. van, *De triomf der ironie: Thorstein Veblen (1857-1929) als radicaal-burgerlijk criticus van de moderne cultuur*, Tilburg 1991.
- Elemans, J.H.A., *Woord en wereld van de boer: een monografie over het dialect van Huisseling*, Utrecht/Antwerpen 1958.
- Elias, E., *Drie-kwart honderd jaren met eer, met naald, met garen*, Groningen 1955.
- Elias, N., *Het civilisatieproces*, Utrecht/Antwerpen 1982.
- Elias, N. en J.L. Scotson, *De gevestigden en de buitenstaanders: een studie van de spanningen en machtsverhoudingen tussen twee arbeidersbuurten*, Utrecht 1981.
- El-Kaha, 'Het tooneel en de kleding' in: L. Couperus e.a., *Kleding en de man*, 's-Gravenhage 1915.

- Elout, C.K., *In kleuren en kleeren: Nederlandsche volksdrachten*, uitgave Algemeen Handelsblad, z.j.
- Elsen, G. van den, *Bloemhofke van Ruth: zedenlessen voor het dagelijksch leven van den werkmán en het huisgezin, getrokken uit de geschiedenis van Ruth*, Oosterhout 1892.
- Emants, G., 'Waarvan doet onze buurman het toch?' in: *Sociaal Weekblad*, 24-8-1908.
- Enquête naar de maatschappelijke toestanden der arbeiders, gehouden door de Staatscommissie benoemd krachtens de wet van 19 januari 1890 (Staatsblad no. 1)*, 's-Gravenhage 1891.
- Enst Koning, G. van, 'De schuldige moeder' in: *Dorcas jaarboekje voor het jaar 1849*, Rotterdam 1848, 95-97.
- Esquiros, A., *Nederland en het leven in Nederland*, Amsterdam 1858.
- Euphrosyne* (tijdschrift voor de Hollandsche kleeding), 1832.
- Evans, C. en M. Thornton, *Women & Fashion: a new look*, Londen/New York 1989.
- Everwijn, J.C.A., *Beschrijving van handel en nijverheid in Nederland*, 's-Gravenhage 1912.
- Evolutie* (weekblad voor de vrouw), 1893-1903.
- Fabius, A.N.J., *'t Herstelde Nederland: zijn opleven en bloei na 1813*, Amsterdam 1913.
- Ferrée, H., 'Trends' in: *Avenue*, aug. 1976.
- Feuillet, M., 'Les costumes Hollandais' in: *Le Monde Moderne*, juli/dec. 1900.
- Flügel, J.C., 'Psychologie der Kleidung' in: S. Bovenschen ed., *Die Listen der Mode*, Frankfurt am Main 1986, 208-263.
- Foerster, Fr.W., *Levenswandel: een boek voor jonge mensen*, Zeist z.j.
- Le Follet de Paris* (eenig mode journal hetwelk uitgesneden patronen van ware grootte geeft, ten gebruike van modemaaksters), 1848.
- Fontijn, J. en D. Schouten, *Carry van Bruggen*, Amsterdam 1978.
- Franssen, J.J.M., *De Bossche arbeider in zijn werk- en leefmilieu in de tweede helft van de negentiende eeuw*, I-II, Tilburg 1976.
- Freud, S., *Totem en taboe: enkele punten van overeenkomst in het zieleleven van wilden en neurotici*, Meppel/Amsterdam 1984.
- Frowein, Chr., *Vier eeuwen kleding in Nederland*, Utrecht z.j.
- Fuchs, E., 'Ich bin der Herr dein Gott' in: *Die Frau in der Karikatur. Sozialgeschichte der Frau*, München 1906, opgenomen in: S. Bovenschen ed., *Die Listen der Mode*, Frankfurt am Main 1986, 156-178.
- Fuchs, J.M. en W.J. Simons, *De Veluwe, land van bos en hei*, Hoorn 1970.
- Gaay Fortman, W.F. de, *De arbeider in de nieuwe samenleving*, Amsterdam 1947.
- Galjaard, J.M., *Leer mij ze kennen... de Hagenaars*, Leiden 1967.
- Gans, M.H., *Juwelen en mensen: de geschiedenis van het bijou van 1400-1900, voornamelijk naar Nederlandse bronnen*, Amsterdam 1961.

- Gast, C. de, *Afscheiding en doleantie in het land van Heusden en Altena*, Tilburg 1989.
- Gazenbeek, J., en J.H. de Groot, *Leer mij ze kennen... de Geldersen*, Leiden 1970.
- Geen equivalenten meer! Ontwerp van eene nieuwe belasting-wet op de crinolines*, Amsterdam z.j.
- Gelder, H.E. van, e.a., *Het tijdperk van de Camera Obscura: kunst en leven van 1800-1850*, 's-Gravenhage 1940.
- 'Gelukkig onjuist' in: *Sociaal Weekblad*, 30-1-1904.
- Gerlings, H., 'Volksbaden' in: *Sociaal Weekblad*, 30-11-1889.
- Gerson, 'De nachtwacht' in: *Nederlanders door Nederlanders geschetst*, z. pl. z.j., 9-16.
- Gerson, 'De vischvrouw' in: *Nederlanders door Nederlanders geschetst*, z. pl. z.j., 17-24.
- Geschenk voor een lief meisje, tot nut en leering*, Leiden z.j.
- Geschiere, A., *Het leven van den Walcherschen boer gedurende de laatste twee eeuwen*, Bruinisse z.j.
- Geurts, P.A.M., en F.A.M. Messing, red., *Economische ontwikkeling en sociale emancipatie*, I-II, 's-Gravenhage 1977.
- Giele, J.J., *Arbeidersleven in Nederland 1850-1914*, Nijmegen 1979.
- Giele, J.J., *Een kwaad leven: de arbeidersenquête van 1887*, Nijmegen 1981.
- Giele, J.J. en G.J. van Oenen, 'De sociale structuur van de Nederlandse samenleving rond 1850' in: *Mededelingenblad: orgaan van de Nederlandse vereniging tot beoefening van de sociale geschiedenis*, mei 1974, 9-39.
- Glénard, Fr., *Nog eens: hobbezak of corset*, Amsterdam 1903.
- Glynn, P., *Skin to skin: eroticism in dress*, Londen 1982.
- Gobinet, M.K., *Onderwijs der jeugd in de christelijke godvruchtigheid*, Gent 1859.
- 'Goedkoope kleding' in: *De Volksvlijt* (1872), 362.
- Goes, F. van der, 'Een advertentie van Maison Hirsch' in: *De Nieuwe Tijd* (1914), 455-462.
- Goffman, E., *Presentation of self in everyday life*, New York 1959.
- Gouverneur, J.J.A., *Kleine huismoedertje*, Leiden z.j.
- Gouverneur, J.J.A., *Laatste Sint Nicolaas*, Groningen 1867.
- Gouverneur, J.J.A., *Meisjes vreugde*, Sneek z.j.
- Gouw, J. ter, *De volksvermaken*, Haarlem 1871.
- Graadt Jonckers, 'Eene uitkleding' in: *Almanak voor Hollandsche blijgeestigen*, 1864, 140.
- Graaf, Fr. de, *Kleding*, Gulpen 1940.
- De Gracieuse*, 1862-1932.
- Gram, J., *'s-Gravenhage in onzen tijd*, Amsterdam 1893.
- Greidanus, S., *Een dorpsdokter uit de friese wouden vertelt (1867-1877)*, Leeuwarden 1974.
- Gribling, J.P., *50 jaar Wit-gele Kruis in Noord-Brabant*, z. pl. 1966.

Groenman, S.j., *Staphorst: sociografie van een gesloten gemeenschap*, Meppel 1947.

Hageman, H.H., 'De baker' in: *Nederlanders door Nederlanders geschetst*, z. pl., z.j., 25-32.

Handboek der etiquette: behartenswaardige wetten en wenken voor oud en jong, Amsterdam 1905.

Handleiding voor het vervaardigen der verbeterde kleding, Amsterdam z.j.

Handleiding voor de vrouwelijke handwerken door de redactie van 'De Gracieuse', Leiden z.j.

'Handschoenen' in: *De Volksvlijt* (1887), 196-197.

Harmsen, G., 'De strijd van de arbeidersklasse voor vrije tijd' in: Yh. Beckers, H. Helmer, J. v. Wezel red., *De strijd om tijd: tijdsordening, politiek en burgerschap*, Tilburg 1991, 20-33.

Hartog, H., 'Eene bevalling' in: M.C.A. van der Heijden, *Werkmansboekje*, Utrecht/Antwerpen 1971, 91-107 (oorspr. 1896).

60 jr. Hartogs & Co 1893-1953 (gedenkboek), Leiden 1953.

Hasselt, E. van, 'Onze West-Brabantsche mutsen' in: *De ghulden roos* (1942) nr. 2, 21-34.

Heemskerck Veeckens, L. van, *In het museum: zeden en gewoonten in Oud-Bergen*, Alkmaar z.j.

Heerma van Voss, L. e.a., *Wijk C, het hart klopt door*, Utrecht 1983.

Heimans, E., *Wandelen en waarnemen*, Amsterdam 1906.

Hengel, J.F. van, *Geneeskundige plaatsbeschrijving van het Gooiland*, 's-Gravenhage 1875.

Hesselink-van der Riet, T., *Klederdrachten in Noord-Oost Twente: 1920, het begin van het einde*, Bochoholtz 1984.

'Het behoud der voorvaderlijke zeden is het behoud van Vaderland en Vrijheid' in: *Zaanlandsch jaarboekje voor het jaar 1848*, 185.

'Het hoogste' in: *De Proletarische Vrouw*, 15-6-1918.

Het Nederlandsche AB-boek, behelzende in het kort voor de jeugd alle de voornaamste merkwaardigheden onzes vaderlands, van deszelfs opkomst af tot heden toe, 's-Gravenhage 1823.

'Het oude wordt weer nieuw' in: *De Nederlandsche Kleeder-Industrie*, 31-1-1910.

'Het schoeisel onzer kinderen' in: *De Hollandsche Illustratie*, 15-8-1890.

Het wetboek van mevrouw etiquette, Nijmegen z.j.

Heupers, E., *Soest bij kaarslicht en tuitlamp*, 's-Gravenhage 1978.

Heusden, E. van, *Bonte kleren en blanke kappen*, 's-Gravenhage 1948.

Heuvel, H.W., *Oud-Achterhoeksche boerenleven: het geheele jaar rond*, Deventer 1927.

Hielkema, A., *De dandy of de overschrijding van het alledaagse: facetten van het dandyisme*, Meppel 1989.

Hildebrand, 'De huurkoetsier' in: H. Brown, *De Nederlanden*, 's-Gravenhage 1841, 61-64.

- Hildebrand, 'De Noord-Hollandsche boerin' in: H. Brown, *De Nederlanden*, 's-Gravenhage 1841, 161-164.
- Hildebrand, 'De Noord-Hollandsche Boer' in: H. Brown, *De Nederlanden*, 's-Gravenhage 1841, 165-168.
- Hildebrand, 'De schippersknecht' in: H. Brown, *De Nederlanden*, 's-Gravenhage 1841, 49-52.
- Hildebrand, 'De veerschipper' in: H. Brown, *De Nederlanden*, 's-Gravenhage 1841, 33-36.
- Hildebrand, *Verhalen uit de Camera Obscura*, Haarlem 1963 (oorspr. 1839).
- Hoefnagels, H., *Een eeuw sociale problematiek: van sociaal conflict naar strategische samenwerking*, Assen 1957.
- Hoën, P. 't, *Fabelen en kleine gedichten voor kinderen*, Amsterdam 1803.
- Hoffmann, A., *Meisjesroeping*, Baarn 1918.
- Hofstee, E.W., 'Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden circa 1800-circa 1975' in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, X, Haarlem 1981, 63-93.
- Hogendorp, G.K. van, *Bijdragen tot de huishouding van staat in het Koninkrijk der Nederlanden*, I-VI, Amsterdam/Rotterdam/'s-Gravenhage/Leiden/Utrecht 1854.
- Hohenhausen, E. von, *De jonge jufvrouw en hare toekomst in onzen tijd of moederlijke raad van eene kostschoolhouderes aan hare vertrekkende leerlingen bij hare intrek in de wereld*, Utrecht z.j.
- Hol, A.R., *De Betuwe*, Leiden 1957.
- Honderd jaar plattelandleven in Groningen*, Groningen 1952.
- Hoogeboom, Th., *Het leven van Tijmen en Antje: vertellingen over mensen en dingen in het oude Laren*, Laren 1976.
- Hoogstraten-Wigman, A.H.M. van, *Beelden uit mijn kinderjaren: Lunteren in grootmoeders tijd*, Barneveld 1977.
- Hoven, Th., 'Toilet!' in: *Voor onze meisjes*, 1898 nr. 38.
- Howell, G. *In Vogue: six decades of fashion (1916-1975)*, Londen 1975.
- Huizinga, J., *Homo ludens: proeve ener bepaling van het spelelement der cultuur*, Groningen 1974.
- Hulzen, A. van, *Utrecht bij gaslicht*, 's-Gravenhage 1976.
- Humoristisch Album* (1883).
- 'Huwelijkskansen der vrouwen in Nederland' in: *Sociaal Weekblad*, 11-3-1905.
- 'Hygiënische strijdvrage' in: *Sociaal Weekblad*, 18-5-1907.
- Idenburg, Ph.J., *Schets van het Nederlandse schoolwezen*, Groningen 1964.
- 'Iets over kleding' in: *Evolutie*, 5-4-1893; 17-5-1893; 28-5-1896.
- 'Iets over onze uitgaven' in: *De Huisvriend* (1844), 253-255.
- 'Iets over smaak' in: *Evolutie*, 28-2-1894.
- Illich, I., *Gender*, New York/Toronto 1982.
- (Esjee) 'In den tram' in: *Woord en Beeld* (1897), 71-72.

‘Is reformkleeding duurder dan modekleeding?’ in: *Onze Kleeding*, 1-1-1912.
Itallie-van Embden, W. van, ‘De mode... van een ander standpunt bezien’ in:
Onze Kleeding, feb. 1920.

75 Jaar 1882-1957 (uitgave ter herinnering aan het jubileum van H. Berghaus N.V.), z. pl. 1957.

De Jaargetijden (geïllustreerd tijdschrift voor modes en handwerken),
1901-1905.

Jaeger, G., *Die Normalkleidung als Gesundheitsschuss: gesammelte Aufsätze aus dem ‘Neuen Deutschen Familienblatt’ (1872-1880)*, Stuttgart 1880.

Janssen, A., *Mode en dans*, St. Niklaas 1933.

Johnson, G., *Karakterschetsen, zeden en gewoonten van Nederlandsche mannen en vrouwen in het jaar 1816*, Amsterdam 1816.

Jonge, C.H. de, *Het costuum onzer voorouders*, 's-Gravenhage 1936.

Jonge, J.A. de, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914*, Amsterdam 1968.

Jonge, J.A. de, ‘The role of the outer provinces in the process of Dutch economic growth in the nineteenth century’ in: P.A.M. Geurts en F.A.M. Messing, *Economische ontwikkeling en sociale emancipatie*, II, 's-Gravenhage 1977, 51-67.

Jongh, J.H. de, *Van kaninefaat tot duizendkunstenaar*, 's-Gravenhage 1941.

Kalff, M., ‘Beelden uit het volksleven: de Amsterdamsche dienstmeid’ in: *Eigen Haard* (1877) nr. 48.

De Kampioen, orgaan van de Algemene Nederlandsche Wielrijdersbond (A.N.W.B.), 1883-1908.

Kate, J.J.L. ten, ‘De kapper’ in: *Nederlanders door Nederlanders geschetst*, z. pl. z.j., 65-71.

Kate, J.J.L. ten, ‘De koffyhuisjongen’ in: *Nederlanders door Nederlanders geschetst*, z. pl. z.j., 73-79.

Kate, J.J.L. ten, ‘De schoolmatres’ in: *Nederlanders door Nederlanders geschetst*, z. pl. z.j., 41-47.

Katholiek Sociaal Weekblad, 1902-1920.

Katholieke Illustratie, 1880-1920.

Katwijkse knip-sels: grepen uit de geschiedenis en volksleven van de beide Katwijken, z. pl. 1974.

Kellen, D. van der, ‘Kledingstukken IV’ in: *Nederlandsch Magazijn* (1863), 310.

Kersten, J.A., ‘Philanthropie en verbeterde kleeding’ in: *Sociaal Weekblad*, 12-9-1903.

Kessels, J.A.W., *Het huis Gerzon: geschiedenis van een modehuis 1899-1964*, z. pl. 1964.

Kinderen-Besier, J.H. der, *De kleeding onzer voorouders 1700-1900*, Amsterdam 1926.

‘Kleermakerstoestanden te Zutfen’ in: *Sociaal Weekblad*, 22-6-1904.

Kleuters, J., *Oet het lève van enen Höltjer Joeng*, z. pl. z.j.

Klift-Tellegen, H. van der, *Nederlandse visserstruien*, De Bilt 1983.

Klok, J., *Zuidhollandse eilanden: karakteristiek, kunst, ambacht en volksgebruiken*, Bussum 1980.

‘Knappe vrouwtjes’ in: *De Proletarische Vrouw*, 1-8-1907.

Kok, D. de, ‘Sint Franciscus’ derde orde en de weelde’ in: *Katholiek Sociaal Weekblad*, 24-9-1910.

König, R., *Sociologie van de mode*, Utrecht/Antwerpen 1965.

Kooij, P., *Groningen 1870-1914: sociale verandering en economische ontwikkeling in een regionaal centrum*, Groningen 1986.

Kooperberg, Ph., *Geneeskundige plaatsbeschrijving van Leeuwarden*, 's-Gravenhage 1888.

‘Korte berichten’ in: *Katholiek Sociaal Weekblad*, 6-7-1907.

Korte handleiding bij het gebruik van twintig platen, voorstellende de werkplaatsen, benevens de voornaamste werktuigen en voortbrengselen van twintig verschillende ambachten, Groningen 1849.

Korteling, H., *Deventer bij gaslicht*, 's-Gravenhage 1974.

Kossmann, E.H., *De lage landen 1780-1940: anderhalve eeuw Nederland en België*, Amsterdam/Brussel 1982.

Kraakman, G.J., ‘Een droevige kwaal!’ in: *De Nederlandsche Kleeder-Industrie*, 11-3-1895.

Krabbé, H.M., ‘De Amsterdamsche politie’ in: *Woord en Beeld* (1896), 193.

Kreideman, J., *Handboek voor kleermakers; of aanwijzing, om allerhande kleedingstukken volgens bepaalde regelen te teekenen en te snijden*, Amsterdam 1822.

Krier, J.B., *De wellevendheid*, Malmberg/Nijmegen 1902.

Krom-de Vries, G., ‘Artikeltjes over kleeding’ in: *De Proletarische Vrouw*, 17-11-1917.

Kronenburg, A., *Rond de vaderlandsche kleederdrachten*, Heiloo 1950.

Kuipers, G., *Volksleven in het oude Drente*, 's-Gravenhage 1976.

Kuypers, M.J.G., ‘De winkelstand op het platteland’ in: *Katholiek Sociaal Weekblad*, 26-8-1905.

Kybalová, L. e.a., *Das grosze Bilderlexicon der Mode*, Berlijn/München/Wenen 1975.

De Lantaarn, 1886-1889.

Lannoy K. en B. Denneboom, *Derper-Hoever-Binder: over geschiedenis en volksleven van de drie Egmonden*, 's-Gravenhage 1969.

Lapidoth, F., ‘Waarheid in de vrouwenkleeding’ in: *Maandblad van de Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleeding*, dec. 1907.

Lauret, A.M., *Per imperatief mandaat: bijdrage tot de geschiedenis van onderwijs en opvoeding door Katholieken in Nederland, in het bijzonder door de Tilburgse zusters der liefde*, Tilburg 1967.

- Laver, J., *Costume & fashion: a concise history*, Londen 1988.
- Leclercq, W.L., *Limburg: land en mensen*, Amsterdam z.j.
- Leenheer, V. de, *Handboek voor Katholieke Sociale Opleiding van onze arbeidsters*, I-II, Antwerpen 1918/19.
- Leeuw, K.P.C. de, “‘Schoon’ zijn en gezond blijven; veranderingen in het denken over gezondheid en hygiëne en de invloed daarvan op kleding en lichaamsverzorging in Nederland (1880-1940)’ in: *Sociale Wetenschappen* (1988), 153-174.
- Lemmerling, H.W.A., *Oet vreuger jaore*, II, Oirsbeek 1978.
- Lespinasse, de, *Het keurslijf of korset, beschouwd: als middel ter verlenging van het menscheijk leven, en tot verkrijging eener duurzame gezondheid. Een geschenk voor volwassene meisjes en jonge vrouwen*, Zwolle 1831.
- Lessen over de wellevendheid voor heeren*, Amsterdam 1879.
- Lewald, F., ‘Eene vrouw over de heerschende vrouwenmode’ in: *De Huisvriend* (1870), 87.
- Leydesdorff, S., *Verborgene arbeid vergeten arbeid: een verkenning in de geschiedenis van de vrouwenarbeid rond negentienhonderd*, Assen/Amsterdam 1977.
- Libel des modens aantoonende dat de wereld vol gekheid is en de ijdelheid*, Amsterdam z.j.
- Linders-Rooijendijk, M.F.A., *Gebaande wegen voor mobiliteit en vrijetijdsbesteding: de ANWB als vrijwillige associatie 1883-1937*, Heeswijk 1989.
- Linton, R., *The study of man*, New York 1936.
- Livestro-Nieuwenhuis, F., ‘...Die jakken en rokken dragen’, 's-Hertogenbosch 1986.
- Livestro-Nieuwenhuis, F., *Niet op z'n zondags*, Arnhem 1985.
- Lodeesen, J.D., *Ernst en luim*, z. pl. 1849.
- Lom, P.G. van, *Kleederdragten en typen der bewoners van Nederland*, Amsterdam z.j.
- Loo, L.F. van, *Armoede en bedeling te Alkmaar 1850-1914*, Bergen 1986.
- Loo, L.F. van, ‘Den arme gegeven...’: *een beschrijving van armoede, armenzorg en sociale zekerheid in Nederland, 1784-1965*, Meppel/Amsterdam 1981.
- Loos, J.C. van der, *Over de burgerlijke kleeding der priesters in het bisdom*, Gouda 1920.
- Lowe, J.W.G. en E.D. Lowe, ‘Cultural pattern and process: a study of stylistic change in women's dress’ in: *American Anthropologist* (1982), 521-544.
- Lucieer-Frankenhout-Wit, M., *Nò ja mekind, zo wazze ze nou, die West-Friezen*, Hoorn 1979.
- Lurie, A., *The language of clothes*, New York 1983.

Maandblad van den Noord-Brabantschen Christelijken Boerenbond.

- Maandblad van de Vereeniging voor Verbetering van de Vrouwenkleding*, 1901-1912.
- Maas, K. van der, *Walcheren: een eiland of niet soms?*, Haren 1972.
- Maaskamp, E., *Afbeeldingen van de kleding, zeden en gewoonten in de Bataafsche Republiek met den aanvang der negentiende eeuw*, Amsterdam 1803.
- Maenen, A.J.F., *Petrus Regout 1801-1878: een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van Maastricht*, Nijmegen 1959.
- Mannheim, K., *Man and society in an age of reconstruction: studies in modern social structure*, Londen/New York 1940.
- Marcuse, H., *One-dimensional man: studies in the ideology of advanced industrial society*, Boston 1964.
- Martin, R. en H. Koda, *Jocks and nerds: men's style in the twentieth century*, New York 1989.
- Maurik, J. van, 'Uit het leven' in: P.H. Ritter red., *Eene halve eeuw 1848-1898: Nederland onder de regering van Koning Willem de Derde en het regentschap van Koningin Emma*, I, Amsterdam 1898, 423-444.
- Mead, G.H., *Mind, self and society*, Chicago 1934.
- Meddens 1830-1955: 125 jaar in vogelvlucht*, z. pl. 1955.
- Meerten, A.B. van (geb. Schilperoort), *Reis door het Koninkrijk der Nederlanden en het Groothertogdom Luxemburg voor jonge lieden*, Amsterdam 1823.
- Meertens, P.J., 'Volksleven in het Sticht' in: *Hart van Nederland* (1950).
- Meijlink, B., *De nationale kleederdragt: voorlezing in eene vrouwen-vergadering van Deventersch Departement der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, Deventer 1832.
- Meldrum, D.S., *Home life in Holland*, Londen 1911.
- Mercier, H., 'Arbeiders-budgets' in: *Sociaal Weekblad*, 30-3-1889.
- Mercier, H., 'De arbeiders-budgets van het statistisch instituut' in: *Sociaal Weekblad*, 9-4-1892; 23-4-1892.
- Mercier, H., *Sociale schetsen*, Haarlem 1897.
- Messing, F.A.M., *Werken en leven in Haarlem (1850-1914): een sociaal-economische geschiedenis van de stad*, Amsterdam 1972.
- 'Met vakantie buiten (historisch)' in: *De Proletarische Vrouw*, 1-9-1912.
- Meulen, B. van der, *Onze kleding: waarom en hoe moeten wij ons kleden?*, Amsterdam 1894.
- Meyer, Fr., *Nieuw complimenteerboek*, Rotterdam 1890.
- Michael, C., 'Verstandige gedachten eener huismoeder' in: *De Huisvriend* (1879), 309-311.
- Miedema-Zondervan, G., 'Zij hebben het te goed!' in: *De Proletarische Vrouw*, 2-12-1916.
- La Mode Illustrée*, 1860.
- 'Modebesprekingen' in: *De Jaargetijden* (1901) nr. 9 en nr. 10.
- Modelmensen, geschetst door een modelmensch*, Amsterdam z.j.
- Modepraatjes, gehouden en genoteerd door een zielzorger*, publikatie bureau 'Voor Eer en Deugd', Roermond 1926.

- 'Modes' in: *Lelie en Rozenknoppen*, 23-5-1883.
- Moens, P., *Mevrouw Leliëndal en hare kinderen of geschenk aan mijne jeugdige vriendinnen*, Amsterdam 1830.
- Moens, P. en W.H. Warnsinck, *'s Menschen begin, midden en einde*, Amsterdam 1824.
- Molen, S.J. van der, *Levend volksleven: een eigentijdse volkskunde van Nederland*, Assen 1961.
- Molkenboer, Th., *De kleeding van eene vrouw op het eiland Marken*, Amsterdam 1915.
- Molkenboer, Th., *De Nederlandsche nationale kleederdrachten*, Amsterdam 1917.
- Mombarg, J. en J. Thoben, *De Liemers van Nol Tinneveld*, Nijmegen 1984.
- Mourik, B.A. van, *Kleine man van toen*, in *Doetinchem*, z. pl. 1983.
- Mulder, N., *Uit den goeden ouden tijd: ruim 60, 70 jaar geleden (jeugdherinneringen Zaanwijk)*, Koog a/d Zaan 1926.
- Muller-Lulofs, M.G., 'Arbeidersbudgets' in: *Sociaal Weekblad*, 30-4-1898.
- Naeff, T., 'De kleeding van den man' in: L. Couperus e.a., *Kleeding en de man*, 's-Gravenhage 1915.
- Nagtglas, F., *Uit het Zeeuwsche volksleven*, Middelburg 1885.
- De Nederlandsche Kleeder-Industrie* (vakblad voor kleedermakers, handelaren in gemaakte kleederen, fabrikanten en grossiers in kledingstoffen, kleedermakersfournituren enz.), 1895-1920.
- Nieuwenhuys, C.J., *Proeve eener geneeskundige plaatsbeschrijving (topographie) der stad Amsterdam*, I-III, Amsterdam 1816-1820.
- Nispen tot Sevenaer, C. van, 'Het maatschappelijk element in den strijd tegen de onzedige kleeding, II' in: *Katholiek Sociaal Weekblad*, 30-7-1927.
- 'Nog eens de dienstbodenkwestie' in: *Evolutie*, 20-10-1897.
- 'Nog eens handschoenen' in: *Lelie en Rozenknoppen*, 10-2-1886.
- Noordwijks volksleven*, Leiden 1959.
- Nooter, L., 'Kinderkleeding' in: *Sociaal Weekblad*, 1-1-1910.
- Nooy-Palm, H., *Staphorster volk: cultureel-antropologische verkenningen van een streekdorp*, Meppel 1971.
- Officieel programma van den 5den diocesanen katholiekendag in het bisdom Haarlem, te houden op woensdag 4 juni 1913 te Vlissingen*, Middelburg 1913.
- Officieel verslag van den 6en Bredaschen katholiekendag te Roosendaal op 15 augustus 1916*, z. pl. 1916.
- Officieel verslag van den 6den diocesanen katholiekendag in het bisdom 's-Hertogenbosch, gehouden op 22 september 1907 te 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch 1907.

Officieel verslag van den 7en diocesanen katholiekendag in het bisdom 's-Hertogenbosch, op zondag 4 september 1910 gehouden te 's-Hertogenbosch, 's-Hertogenbosch 1910.

Officieel verslag van den Xden diocesanen katholiekendag in het bisdom 's-Hertogenbosch, gehouden te Eindhoven op zondag 19 september 1920, Eindhoven 1920.

Oldenburg Ermke, F. van, *Leer mij ze kennen... de Limburgers*, Leiden 1966.

‘Onderwijs en opvoeding’ in: *Sociaal Weekblad*, 12-5-1906.

Onderzoekingen naar de toestanden in de Nederlandsche huisindustrie, III, 's-Gravenhage 1914.

‘Onze jongens en meisjes’ in: *De Proletarische Vrouw*, 15-12-1911.

Onze Kleeding, 1912-1921.

Oord-Wisker, A.G.M. van der, *Waarover spraken zij; vóór 1900 in de Haarlemmermeer*, Hoofddorp 1983.

‘Oorzaken van het beleenen’ in: *Sociaal Weekblad*, 30-12-1903.

Oosterbaan, L., ‘58 Miljoen Nederlanders en hun behuizing’ in: A.F. Manning en M. de Vroede, *58 Miljoen Nederlanders*, Amsterdam 1977, 197-224.

‘Op den goeden weg’ in: *Sociaal Weekblad*, 4-1-1905.

‘Oranje dragen?’ in: *De Proletarische Vrouw*, 15-8-1913.

O'Rell, M., *Hare koninklijke hoogheid de Vrouw*, Baarn z.j.

Ortega y Gasset, J., *De opstand der horden*, 's-Gravenhage 1940.

Ortigao, R., *Holland 1883*, Utrecht/Antwerpen 1964.

Otto, W., ‘Een paar uurtjes bij een photograaf’ in: *Almanak voor scherts en luim*, Schoonhoven 1883.

‘Over de groote valsche haarkrullen’ in: *De Echo*, II (1828), 242.

‘Over den invloed der mode op den volksrijkdom’ in: *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek*, XV (1857), 53-59.

‘Over het uiterlijk en de houding’ in: *De Huisvriend*, 1848, 413-415.

‘Over vrouwenrubrieken’ in: *De Proletarische Vrouw*, 15-8-1913.

Parsons, P., *Voor rijk en arm, kinderversjes*, Amsterdam 1847.

Parsons, T., *The system of modern societies*, Englewood Cliffs 1971.

Paspoort van Grijpskerke, Jhr., *Humors bruiloft*, Middelburg 1863.

Penélopé (of maandwerk aan het vrouwelijk geslacht toegewijd), 1821-1835.

Penning, C.P.J., *Onderzoek der bevolking van de Over-Veluwe*, Harderwijk 1932.

Perrot, Ph., *Werken aan de schijn: veranderingen van het vrouwelijk lichaam*, Nijmegen 1987.

Philips, R., ‘De opkomst van het toerisme in de 18e en 19e eeuw’ in: *Sociale Wetenschappen* (1980), 296-318.

Physiologie van Den Haag door een Hagenaar, 's-Gravenhage 1843.

Pley, G., ‘Uit beschaafde nood geboren’ in: J. Blok e.a., red., *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis*, Nijmegen 1981, 46-79.

- Poederbach, J.J.Th., 'Het armenhuis der stad Amsterdam' in: *18e Jaarboek Genootschap Amstelodamum*.
- Poel, J.M.G. van der, 'Landbouw in de Noordelijke Nederlanden 1770-1840' in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, X, Haarlem 1981, 159-182.
- Poell, L.J.J.M., *Een woord aan de vrouw van den werkman*, Tilburg 1909.
- Polak, A., 'Naaisterstoestanden te Groningen' in: *Sociaal Weekblad*, 14-7-1900.
- Polak, A., *Vrouwenwerk in Nederland*, Groningen 1902.
- Polak, H., *Amsterdam die groote stad... een bijdrage tot de kennis van het Amsterdamsche volksleven in de XIXe en XXe eeuw*, Amsterdam 1936.
- Polak, I. red., *Geloof mij vrij, mevrouw: een bloemlezing uit vrouwentijdschriften tussen 1870 en 1920*, Amsterdam 1984.
- Polderman, J.J., 'Zuid-Bevelandsche boerenkleding in de 18de en 19de eeuw' in: *Historia* (1942) nr. 1.
- Poster, M. ed., *Jean Baudrillard: selected writings*, Cambridge/Oxford 1989.
- Posthumus-van der Goot, W.H., en A. de Waal, *Van moeder op dochter: de maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de franse tijd*, Nijmegen 1977.
- Posthumus Meyjes-Hofstede de Groot, G.A.J., 'De tentoonstelling te Keulen' in: *Onze Kleding*, 1-2-1912.
- Potter, H., *Reizen door een groot gedeelte van Zuid-Holland gedaan in de jaren 1807 en 1808*, Amsterdam 1809.
- Practische handleiding voor den burger-kleedermaker*, Doetinchem z.j.
- Prentjesalmanak voor kinderen voor het jaar 1834*, Amsterdam 1833.
- Prins, A., 'Kinderen I: het dubbeltje' in: M.C.A. van der Heijden red., *Werkmansboekje*, Utrecht/Antwerpen 1971, 81-83 (oorspr. 1885).
- De Proletarische Vrouw*, 1906-1918.
- Proteus* (tijdschrift voor de Hollandsche heerenkleding en ter bevordering van nationale nijverheid), 1832.
- Rappard, H.A., *Goede manieren: wat men doen en laten moet in het dagelijksch leven*, Haarlem 1912.
- Reenen-Völter, M. van, *De heerlijkheid Bergen in woord en beeld*, Alkmaar 1925.
- Reeser, H., *Andersen op reis door Nederland*, Zutphen 1976.
- Reeskamp, J., *Zo was Utrecht: het dagelijks leven in Utrecht 1900-1920*, Zaltbommel 1966.
- Regeringsalmanak van en voor de provincie Gelderland voor het jaar 1854*, Arnhem 1853.
- Reijs, J., 'De boerin op de zandgronden in Oost-Noord-Brabant' in: J. Blok e.a. red., *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis*, Nijmegen 1980, 208-236.
- Reyne, K., 'Ontvolking van het platteland' in: *Vragen des tijds*, II, 1902.

- Richardson, J., en A.L. Kroeber, 'Three centuries of women's dress fashions: a quantitative analysis' in: *Anthropological Records*, V (1940), 111-153.
- Robinson, J., *The golden age of style: Art Déco fashion illustration*, New York 1976.
- Rogers-Cooper, G., *The invention of the sewing machine*, Washington 1968.
- Rogier, L.J., en N. de Rooy, *In vrijheid herboren: katholiek Nederland 1853-1953*, 's-Gravenhage 1953.
- Romein, J., *Op het breukvlak van twee eeuwen: de westerse wereld rond 1900*, Amsterdam 1976.
- Ronner, L., en L. Vos, *Een moment voor jezelf? Vrouwelijke handwerken in gezin, onderwijs en beroep, 1850-1950*, Nijmegen 1984.
- Roorda, Th.G., *Handleiding tot het knippen en naaien van onderkleederen*, Zwolle 1887.
- Roos, A.J. de, 'Honderd jaar Arbeidswet' in: Th. Beckers, H. Helmer, J. v. Wezel, *De strijd om tijd: tijdsordening, politiek en burgerschap*, Tilburg 1991, 7-19.
- Rossem, C.P. van, *Beau Brummell: 'the prince of dandy's'*, Utrecht 1914.
- Rousseau, J., *Emile, of over de opvoeding*, Meppel 1980 (oorspr. 1762).
- Rubin, G., 'De handel in vrouwen' in: *Socialistisch-feministische teksten 4*, Nijmegen 1980, 196-252.
- Ruitenbergh, P., *Van de watermesien tot Elba: dorpsleven Hem-Venhuizen 1900-1940*, Bovenkarspel 1984.
- Ruitenbergh, P., *Volk rond de Kaag: dorpsleven Wervershoof 1900-1940*, I-II, Venhuizen 1986.
- Rijckevorsel, A. van, *Kompas voor gehuwde werklieden*, 's-Hertogenbosch 1880.
- Salomons, A., 'Over de wisselende wet van wat behoorlijk is' in: *Katholieke Illustratie*, 16-7-1960.
- Savornin Lohman, A. de, 'Het secretaresje' in: *Boon's Geïllustreerd Magazijn*, 1902, 168-171.
- Schade van Westrum, L.C. *Amsterdam per vigilante*, Utrecht/Antwerpen 1965.
- Schaick, E. van, *Tafereelen uit het Drentsch dorpsleven*, I-II, Haarlem 1848.
- De Schatkamer voor alle standen* (onderdeel van het *Nieuw Nederlandsch Magazijn*), 1843-1853.
- Scheer, D.H. van der, H. Boom en A.L. Lesturgeon, *Drenthe in vlugtige en losse omtrekken geschetst door drie podagrissen*, Leeuwarden 1974 (oorspr. 1842-1844).
- Schmidt, J., 'Iets over kleding' in: *Evolutie*, 22-3-1893.
- Schmitz, H., *Schiedam in de tweede helft van de negentiende eeuw*, Schiedam 1962.
- Schnitger, C. en I. Goldhoorn, *Reformkleding in Nederland*, Utrecht 1984.

- Schönhage, H.A., *Sociografie van Etten-Leur*, 's-Gravenhage 1949.
- ‘Schoolhervorming’ in: *Sociaal Weekblad*, 3-12-1892.
- ‘Schoolvoeding en kleding in 1908 in Nederland’ in: *Sociaal Weekblad*, 18-8-1910.
- Schotel, G.D.J., *Bijdrage tot de geschiedenis der kerkelijke en wereldlijke kleding*, 's-Gravenhage 1856.
- Schotel, G.D.J., *Zeden en gebruiken aan de Zaanstreek*, Haarlem 1874.
- Schouten, J., *Gouda van sluis tot sluis: de geschiedenis van Gouda in de negentiende eeuw*, 's-Gravenhage 1977.
- Schultze, R., *De dwaasheden der mode*, Haarlem 1869.
- Schuppen, N. van, ‘Van vrouwenvermaak tot damesrecreatie: een overzicht van de Nederlandse ontwikkeling van sportbeoefening door vrouwen in de negentiende eeuw’ in: J. Blok e.a. red., *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis*, Nijmegen 1980, 12-45.
- Schuurman, A.J., *Materiële cultuur en levensstijl: een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19e eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant*, Utrecht 1989.
- Scribax, ‘De bureaukraat’ in: *Nederlanders door Nederlanders geschetst.*, z. pl. z.j., 97-103.
- Sennett, R., *The fall of public man*, New York 1977.
- Servaas van Rooyen, A.J., *Gelderland in!*, Schoonhoven z.j.
- Shoberl, F. ed., *The world in miniature: the Netherlands. Containing a description of the character, manners, habits and costumes of the inhabitants of the late seven united provinces, Flanders and Brabant*, Londen z.j.
- Shorter, E., *Geschiedenis van het vrouwelijk lichaam*, Baarn 1984.
- Sijmons, D., ‘Een noodzakelijk kwaad, maar voor wie? Prostitutie in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw’ in: J. Blok e.a. red., *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis*, Nijmegen 1980, 65-110.
- Sickenga, F.N., ‘Een nieuwe broederschap’ in: *Sociaal Weekblad*, 11-2-1893.
- Sikkema, K. sr. en K. Sikkema jr., *Zwaagwesteinde: het ventersdorp op de friese heide*, Franeker 1954.
- Sillevis, H.A., ‘Geloof en volksleven’ in: *Neerlands volksleven* (1966) nr. 1, 14-27.
- Simmel, G., ‘Die Groszstädte und das Geistesleben’ in: K. Bücher e.a., *Die Groszstadt: Vorträge und Aufsätze zur Städteausstellung*, Dresden 1903.
- Simmel, G., ‘Die Mode’ in: *Philosophische Kultur: über das Abenteuer, die Geschlechter und die Krise der Moderne*, Berlijn 1983.
- Simmel, G., *Soziologie-Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*, Leipzig 1908.
- Simons, L., ‘Overmatige arbeid van winkelmeisjes’ in: *Sociaal Weekblad*, 13-1-1894.
- Sloot, H. van der, *Schiedam rond de eeuwwisseling*, Zaltbommel 1966.

- Slooten-Kaan, van, en Straat-Osinga, *150 jaar mode en dracht: overzicht van de vrouwenkleding in Friesland 1750-1900*, z. pl. z.j.
- Sneller, Z.W. red., *Geschiedenis van de Nederlandse landbouw*, Groningen/Djakarta 1951.
- Snijder van Wissenkerke, M.C.A., 'Kitty' in: *Woord en Beeld* (1896) 150-153.
- 'Sociale hygiëne' in: *Sociaal Weekblad*, 18-5-1907; 11-12-1909.
- 'Sociale kroniek' in: *Sociaal Weekblad*, 3-2-1906; 7-4-1906; 10-9-1910.
- Soep, F., 'De kleedjesmaakster' in: *Nederlanders door Nederlanders geschetst*, z. pl. z.j., 56-64.
- Sombart, W., *Wirtschaft und Mode: ein Beitrag zur Theorie der modernen Bedarfsgestaltung*, Wiesbaden 1902.
- Sociaal Weekblad*, 1887-1911.
- Sonsbeke, van, *Arnhemse straten geplaveid met herinneringen*, I-II Arnhem 1983.
- Spaans, P., *Tachtigers van Scheveningen*, 's-Gravenhage 1982.
- Spall, T. van, 'De nieuwe winkel' in: *Utrechtse Volksalmanak voor het jaar 1845*, Utrecht 1844.
- Spencer, H., *Die Principien der Soziologie*, III: 'Die Herrschaft des Ceremoniells', Stuttgart z.j.
- 'Spiegel voor meisjes' in: *De Huisvriend* (1844), 13-15.
- Statistieke beschrijving van Gelderland, uitgegeven door de Commissie van Landbouw in dat gewest*, Arnhem 1826.
- Steel, V., *Paris fashion: a cultural history*, New York/Oxford 1988.
- Steenbergen, J.T.F., 'Reukwaren' in: *De Volksvlijt* (1882), 339-349.
- Steur, A.G. van der, *De opleiding tot kleermaker in de loop der eeuwen*, 's-Gravenhage 1983.
- Steur, A.G. van der, *Twee eeuwen kleding in Haarlem*, Wormerveer 1989.
- Steussy, J.F., *De Jordaan: een verdwijnend Amsterdams stadsdeel*, Amsterdam 1966.
- Stok, P.N. van der, *Gedichtjes en zangen voor kinderen*, Utrecht 1859.
- Stokvis, P.R.D., *De wording van modern Den Haag: de stad en haar bevolking van de Franse Tijd tot de Eerste Wereldoorlog*, Zwolle 1987.
- Stokvis, R., *Strijd over sport: organisatorische en ideologische ontwikkelingen*, Deventer 1979.
- Stolz, A., *Jongelingsjaren: wegwijzer voor de jeugd*, Leiden 1880.
- Storaas, R., 'Clothes as an expression of countercultural activity' in: *Etnologia Scandinavica* (1986), 145-158.
- Stratemeyer, H.J., 'Een actrice in de familie' in: *De Lantaarn*, 1-10-1887.
- Stratz, C.H., *Over vrouwenkleding*, Amsterdam 1900.
- 'Strijd' in: *De Proletarische Vrouw*, 20-4-1918.
- Studenten-almanak 1815-1824*, Leiden 1826.
- Suèr, H.A.G., *Het dagelijks leven van onze voorouders in het midden van de 19e eeuw*, Utrecht/Antwerpen 1961.

- Tasman, M., 'De kleeding der vrouw' in: *De Hollandsche Lelie* (1894/95) nr. 5.
- Terreehorst, P., 'Het kunstwerk dat je van jezelf moet maken' (interview met Elizabeth Wilson) in: *de Volkskrant*, 8-12-1990.
- Teunisse, A., en A.M. van der Velden, *De vrouwelijke handwerken voor school en huis: het naaien en knippen*, Amsterdam 1890.
- Thienen, F.W.S. van, en J. Duyvetter, *De schoonheid van ons land: land en volk, klederdrachten*, Amsterdam 1962.
- Thienen, F.W.S. van, 's Levens kleed' in: H.E. van Gelder e.a., *Het tijdperk van de Camera Obscura*, 's-Gravenhage 1940, 1-39.
- Thyssen, H.F., *Geschiedkundige beschouwing der ziekten in de Nederlanden, in verband met de gesteldheid des lands en de leefwijze der inwoners*, Amsterdam 1824.
- Tiesing, H., 'Dienstboden in Drente' in: *Sociaal Weekblad*, 27-12-1902.
- Tijn, Th. van, *Twintig jaren Amsterdam: de maatschappelijke ontwikkeling van de hoofdstad, van de jaren '50 der vorige eeuw tot 1876*, Amsterdam 1965.
- Tinneveld, *De Liemers van Nol Tinneveld*, Nijmegen 1984.
- De Tijd*, 1880.
- Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek* (1859).
- Toilet* (tijdschrift voor vrouwelijke handwerken) (1851).
- Tönnies, F., *Gemeinschaft und Gesellschaft: Grundbegriffe der reinen Soziologie*, Darmstadt 1963.
- Trap der jeugd*, Leiden/Deventer 1793.
- 'Troost voor onze jonge en oude dames' in: *De Huisvriend* (1866), 384.
- Tsoe-Meiren, E. van, *De kleeding der Amsterdamsche burgerweezen*, Amsterdam z.j.
- Tsoe-Meiren, E. van, 'Onder het oude volk' in: *Elseviers Geïllustreerd Maandschrift*, I (1891), 78-95.
- 'Uit de ondervinding' in: *De Proletarische Vrouw*, 15-10-1912.
- 'Uit het verslag der arbeidsinspectie' in: *De Nederlandsche Kleder-Industrie*, 14-2-1910.
- 'Uit oude modebladen' in: J.W.A. Naber, *Om en bij de tentoonstelling 'De vrouw 1813-1913*, Groningen 1913, 15-23.
- 'Uitgaven der gemeenten voor schoolvoeding en kleeding' in: *Sociaal Weekblad*, 15-5-1909.
- Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den landbouw in Nederland ingesteld door de Landbouwcommissie benoemd bij Koninklijk Besluit van 18 september 1886, no. 28, I-IV*, 's-Gravenhage 1890.
- Ummels, H., *Apeldoorn verleden tijd*, Meppel 1982.
- Utrechtse Volksalmanak voor het jaar 1842*, Utrecht 1841.
- Utrechtse Volksalmanak voor het jaar 1845*, Utrecht 1844.
- Vader, J., *Oud Walcheren: van mensen en dingen uit grootvaders tijd*, Middelburg 1965.

- ‘Van de vakarbeidsters’ in: *De Proletarische Vrouw*, 9-3-1918.
- Veblen, T., ‘The economic theory of woman's dress’ in: *Essays in our changing order*, New York 1954, 65-77 (oorspr. 1894).
- Veblen, T., *The theory of the leisure class*, New York 1953 (oorspr. 1899).
- Veen, J van der, *Drentsch mosaik*, I-II, Groningen 1844 en 1848.
- Ven, D.J. van der, *Asselt aan de Maas: kerk en kasteel, boerenheem en volksleven in een Limburgse heerlijkheid*, Eindhoven 1948.
- Ven, D.J. van der, *Neerlands volksleven*, Zaltbommel 1920.
- Ven, D.J. van der, *Onze Nederlandsche jeugd in nationale dracht*, Haarlem 1929.
- Verberne, L.G.J., *Geschiedenis van Nederland in de jaren 1813-1850*, I-II, Utrecht/Antwerpen 1958.
- Verberne, L.G.J., *Geschiedenis van Nederland in de jaren 1850-1925*, I-II, Utrecht/Antwerpen 1957.
- Verberne, L.G.J., *De Nederlandse arbeidersbeweging in de negentiende eeuw*, Amsterdam 1950.
- ‘Verbetering van vrouwenkleding’ in: *Sociaal Weekblad*, 5-11-1902.
- Verboom, A., *De breister: eenvoudige en duidelijke leerwijze om zich de dagelijks voorkomende zoowel als de moderne breiwerken spoedig en goed eigen te maken, opgehelderd door een aantal patronen*, Leiden 1879.
- ‘Vergiftige roodgekleurde kleedingstoffen’ in: *De Volksvlijt*, 1867, 121.
- ‘Vergiftigende kleedstoffen’ in: *De Volksvlijt*, 1875, 218-220.
- ‘Verscheidenheden: binnenland’ in: *Sociaal Weekblad*, 12-12-1903.
- Verslag over den toestand van den handel, scheepvaart en nijverheid te Amsterdam*, 1861-1879.
- Verslagen van de inspecteurs van den arbeid in het Koninkrijk der Nederlanden*, 's-Gravenhage 1897-1912.
- Verslagen van het onderzoek naar den toestand van den handeldrijvenden en industrieelen middenstand door de Commissie voor de Middenstandsenquête, ingesteld bij Koninklijk Besluit van 15 september 1908 no. 49*, Amsterdam 1909.
- Verzamelde brieven van Vincent van Gogh*, I-IV, Amsterdam/Antwerpen 1952-1954.
- Veth, C., *De mode in de caricatuur*, Amsterdam z.j.
- Veurman, B.W.E., *Volendammer schilderboek*, 's-Gravenhage 1972.
- Vigarello, G., *Wasser und Seife, Puder und Parfüm: Geschichte der Körperhygiene seit dem Mittelalter*, Frankfurt am Main 1989.
- Vinkhuijzen, ‘Zeebaden’ in: *Eigen Haard* (1877) nr. 33.
- Vis, D., *De Zaanstreek: een beschrijving van het Zaanse volksleven in zijn historische ontwikkeling*, Leiden 1948.
- Vischer, F.T., *Mode und Zynismus. Bedrage zur Kenntnis unserer Kulturformen und Sittenbegriffe* in: S. Bovenschen ed., *Die Listen der Mode*, Frankfurt am Main 1986, 33-79.
- Vissen voor de kerk: Katwijk vroeger en nu*, z. pl. 1969.

- ‘Voeding en kleding van schoolgaande kinderen’ in: *Sociaal Weekblad*, 25-3-1911.
- ‘Vormen: tanden, schoeisel, nagels’ in: *Lelie en Rozenknoppen*, 30-1-1884.
- (Tante Jo) ‘Vormen III: het toilet’ in: *De Hollandsche Lelie* (1893/94) nr. 21.
- Vooyts, A.C. de, ‘Geografie van de Noordelijke Nederlanden 1770-heden’ in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, X, Haarlem 1981, 21-46.
- Vrankrijker, A.C.J., *Jong leven in een oude dorpskern*, Zeist 1977.
- Vries, H. de, *Landbouw en bevolking tijdens de agrarische depressie in Friesland (1878-1895)*, Wageningen 1971.
- Vries, J. de red., *Volk van Nederland*, Amsterdam 1943.
- Vries, J.N. de, F. van der Laken en D.J. List, *Lijn in balein*, Utrecht 1987.
- Vries, L. de, *Amsterdam: merkwaardigheden uit Amsterdams verleden voor UEd. en het Hooggeachte Publiek gedolven uit de schatkamers van het Gemeente Archief*, Amsterdam 1975.
- Vries, L. de, ‘Bloemlezing uit De Gracieuse 1890’ in: *Avenue*, okt. 1966.
- Vries, L. de, ‘De Gracieuse, de Avenue voor de vrouw van 1890’ in: *Avenue*, mei 1966.
- Vries, L. de, en I. van Amstel, *Eene wandeling door den Bijenkorf* (ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan), Amsterdam 1970.
- Vries, R.W.P. de, ‘Nationale kleederdrachten: Volendam’ in: *Boon's Geïllustreerd Magazijn* II, (1902), 1-21.
- Vries, R.W.P. de, ‘Nationale kleederdrachten: Zeeland II’ in: *Boon's Geïllustreerd Magazijn* II, (1904), 2-11.
- Vries, W. de, *150 jaar welstand: de maatschappij tot bevordering van welstand, voornamelijk onder landlieden 1822-1972*, Tilburg 1972.
- Vries Reilingh, H.D. de, *Sociografie van Weerselo*, 's-Gravenhage 1949.
- ‘Vroeger en thans’ in: *De Huisvriend* (1844), 182.
- ‘Vrouwenloonen’ in: *Sociaal Weekblad*, 3-11-1906.
- ‘Waarom baldadige straatjeugd?’ in: *Sociaal Weekblad*, 7-1-1899.
- Waasdijk, A. van, ‘t Persoonlijke in de heerenkleding’ in: L. Couperus e.a., *Kleding en de man*, 's-Gravenhage 1915.
- ‘Warenhuizen’ in: *Katholiek Sociaal Weekblad*, 6-4-1907.
- Warns, J. van, ‘Lichaamsbeweging voor vrouwen’ I-II, in: *De Hollandsche Lelie* (1894/95) nr. 15 en 16.
- Weber, M., *Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriss der verstehende Soziologie*, Tübingen 1972.
- Weekblad van den Noord-Brabantschen Christelijken Boerenbond*.
- ‘Weener lingerie II’ in: *De Dameswereld*, 16-7-1936.
- Weenink, B., *Herinneringen van een oude saksische boer*, z. pl. 1983.
- ‘Weg met hoed en rok!’ in: *De Huisvriend* (1843), 145-146.
- Wentzel, G., *Sprokkelen op de Noordwest-Veluwe*, Berkel en Rodenrijs 1975.
- De Werkman* (1870).

- Werumeus Buning, J.W.F., *Gedenkboek 50-jarig bestaan van Berdien's Confectie Fabrieken N.V. te Almelo, 1890-11 februari- 1940*, z. pl. 1940.
- Wessem, H.J. van, *Ik kan kostuumnaaien: geïllustreerd handboek voor degenen, die haar kostumes en alles wat tot de garderobe behoort, thuis willen gereedmaken*, Leiden z.j.
- Wibaut-Bastert, F., “‘De Proletarische Vrouw’ is geen modeblad’ in: *De Proletarische Vrouw*, 21-4-1917.
- Wibaut-Bastert, F., ‘Kleding’ in: *De Proletarische Vrouw*, 7-4-1917; 24-11-1917.
- ‘Wielrijden’ in: *De Hollandsche Lelie* (1894/95) nr. 48.
- Wijnen, J., *Rondom Peel en maasvallei: oude volksverhalen, rijke historie, afwisselende natuur*, Ede 1980.
- Wilson, E., *Adorned in dreams: fashion and modernity*, Londen 1985.
- Wilson, H.T., *Sex and gender: making sense of civilization*, Leiden/New York/Kopenhagen/Keulen 1989.
- Wit, G.A. de, *Modekleding motivatie: een sociaalpsychologische studie van het modegebeuren*, Haarlem 1970.
- Witt, A. de, ‘Hedendaagsche kleding, gebruik en misbruik’ in: *Lelie en Rozenknoppen*, 7-11-1883; 6-2-1884.
- Wolff, B., en A. Deken, *Proeve over de opvoeding*, Meppel/Amsterdam 1977 (oorspr. 1780).
- Wolff-Gerzon, A., *Au bonheur des dames*, Amsterdam 1949.
- Woude, J. van, *Vormen: handboek voor dames*, Amsterdam z.j.
- Wouters, Th.A., *Van bedeling naar verheffing: evolutie in houding tegenover de behoeftige mens te 's-Hertogenbosch 1854-1912*, Tilburg 1968.
- Wouters, Th.A., *Van verheffing naar begeleiding: veranderingen in de houding tegenover de noodlijdende mens te 's-Hertogenbosch 1912-1965*, Tilburg 1968.
- Wunderlich, W.F.H., *Geschiedenis van de weelde*, Zutphen 1888.
- Zaanlandsch jaarboekje voor het jaar 1848*, Zaandijk 1847.
- Zanden, J.L. van, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914*, Utrecht 1985.
- Zijderveld, A.C., *De culturele factor*, 's-Gravenhage 1983.
- Zischka, A.C., *Vijfduizend jaar kledingzorgen*, Tilburg z.j.
- Zomerdijk, H.J., *Het muziekleven in Noord-Brabant 1850-1914*, Tilburg 1982.
- ‘Zondagspronk’ in: *Woord en Beeld* (1896), 219.
- Zutphen van Dedem, mevr. van, *Goede manieren*, Amersfoort 1928.

Verklarende woordenlijst

aanreiden: zelf thuis stof vervaardigen.

aigrette: haarversiering voor dameskapsel, bestaande uit veren, in de mode begin twintigste eeuw.

ajour: handwerktechniek waarbij de stof wordt opengewerkt en versierd met een patroon van gaatjes.

baai: dik en grof wollen weefsel, op molton gelijkend flanel, meestal donkerrood ook wel bruin, geel of blauw, waarvan vooral onderkleden en vrouwenrokken worden gemaakt.

balein: tot reepjes verwerkte veerkrachtige walvisbaard, gebruikt ter versteviging in korsetten, lijfjes, onderrokken.

batist: zeer dun en fijn weefsel van linnen of katoen.

bauw: borstlap met versiering (Marken).

bef: om de hals bevestigde over de borst neerhangende witte doek (ambtskleding advocaten, rechters, geestelijken).

berthe: kanten kraag of strook aan het bovenstuk van vrouwenkleding.

beuk: gekleurde en/of bewerkte borstlap (Zeeland).

bever: grof, sterk geruwd katoenen weefsel.

bevertien: katoenen, eenzijdig geruwd weefsel met een inslag in satijnbinding, vooral gebruikt voor werkkleding, meestal effen blauw of ook wel zwart geverfd, soms gestreept maar dan vooral voor broeken gebruikt.

blonde: fijne zijden kant met bloemmotieven uit dikker garen.

boeken: sierbladen (vaak rechthoekig) aan de uiteinden van het oorijzer.

boezelaar: vrouwenschort.

boezeroen: korte kiel met lange mouwen, door mannen en jongens als onderkleding maar ook als bovenkleding (werkkleding) gedragen.

bombazijn: sterk weefsel van katoen en linnen, aan de achterzijde geruwd.

bont: 1. van dierenvacht; 2. stof met ingeweven ruitjesmotief.

borstrok: warm wollen onderkledingstuk, om de borst gespeld, over het hemd gedragen door mannen, vrouwen en kinderen.

bouffante: lange gebreide wollen das.

broek- of kuitgespen: gespen om de herenkniebroek aan de onderrand mee te sluiten en op te sieren.

broekstukken: sierknopen voor mannenbroek.

brokaat: zijden stof met patronen of schering van metaaldraad (goud of zilver).

buis: nauwsluitend kort jasje voor mannen en jongens, zonder panden, met één of twee rijen knopen.

bukskin: sterke gekeperde stof van wol of halfwol, aan één kant geschoren.

cache-nez: grote sjaal, die hoog om de hals wordt gewonden.

calicot: fijne linnenachtige stof van ongebleekt katoen.

capotehoedje: (kapothoedje) boven op het hoofd staand dameshoedje, vaak met bloemen versierd, soms met linten onder de kin bevestigd.

cashemir: zie kasjmier.

céphalide: hoofdtooisel van gekleurde wol.

charivari: klein siervoorwerpje om aan de horlogeketting van heren te hangen.

chemisette: halfhemdje, frontje.

cheviot: fijne Engelse wollen kledingstof.

chignon: haarwring, achter op het hoofd gedragen.

costume tailleur of trotteur: 1. straat/wandelkostuum voor dames; 2.

damesmantelpak.

crinoline: 1. koepelvormige onderrok, verstevigd met baleinen of ijzerdraad;

2. de wijduitstaande rok of japon die over deze onderrok wordt gedragen.

diemit: sterke katoenen stof in keperbinding met ingeweven patroon.

doorgewerkt(e doek): geborduurd(e doek).

doorluchtige knopen: knopen van filigrainwerk.

drieschacht: stevig grof weefsel, vervaardigd met behulp van drie schachten of kamhouten.

droit-devant korset: korset dat de buik platdrukt, waardoor de borsten en het achterwerk van opzij bezien meer geprononceerd lijken en het vrouwenlichaam noodgedwongen de karakteristieke s-lijn aanneemt.

duffel: dikke wollen stof met lang haardek.

eigengereid: zelf thuis vervaardigd.

empire-japon: damesjapon in empirestijl, met voetvrije rok, breed décolleté (vanaf circa 1815 overdag hooggesloten), hoge taille, sluike belijning en pofmouwen.

Engels leer: geweven stof van harde kettinggarens met fijne inslag, vooral voor broeken en regenjassen gebruikt.

everlast(ing): wollen keperstof, dik en sterk, vooral gebruikt voor dames- en meisjesschoenen en -laarsjes.

fatsoen: snit.

favori's: bakkebaarden.

flanel: zacht aanvoelende, lichte en losse, iets gevulde wollen of halfwollen stof, met een glad of gekeperd weefsel.

fleps: driekante linnen doek, over de muts gevouwen zodat twee driekantige hoorns gevormd worden (Marken).

floddermuts: ruime vrouwenmuts met in de nek (tot op de schouders of op de rug) afhangende kanten stroken.

foulard: halsdoek van ruwe zijde.

frak: herenjas met lange panden, jas van een rokkostuum.

fries: wollen stof, grover, dikker en langer van haar en sterker gevuld dan laken.

frok: zwarte of donkerblauwe visserstrui (Katwijk).

frontje: los borststuk met of zonder boord of kraag, door mannen onder hun jas of vest gedragen.

- frou-frou*: geritsel van zijden onderrokken.
- galon*: lint of koord, gebruikt als (uniform)garnering.
- garen*: van garen (linnen draad) gemaakt.
- geganteerd*: handschoenen dragend.
- gekleed kostuum*: zwart kostuum, bestaande uit pantalon en korte (veston)jas.
- geklede jas*: lange zwarte jas met een dubbele rij knopen.
- gepalmdoek*: zie palmdoek.
- gezondheid*: brede lap stof, door mannen om de lenden gedragen onder de bovenkleding.
- gilet*: heren vest zonder mouwen.
- git*: zwarte halfedelsteen, vooral gebruikt in rouwsieraden.
- glacé*: dun, soepel, geglansd leer.
- greenen (greinen)*: weefsel van kemel- of geitewool met wol, ook wel geheel wol.
- grootwerker*: kleermaker die is gespecialiseerd in het vervaardigen van jassen en kostuums.
- haarzakje*: achttiende-eeuws modekapsel voor heren, waarbij (meestal vals) haar in een staart onder aan het achterhoofd wordt gedragen.
- halfhemdje*: 1. los linnen borststuk met of zonder halsboord, door heren in de vestopening gedragen; 2. kort herenoverhemd.
- hansop*: nachtkledingstuk of onderkledingstuk bestaande uit broek en hemd aan elkaar.
- hemdbroek*: onderkledingstuk bestaande uit hemd en onderbroek aan één stuk.
- hemdrok*: heren vest met lange mouwen en een dubbele rij knopen.
- holleblokken*: klompen.
- hul*: korte, nauw om het hoofd sluitende vrouwenmuts.
- jabot*: geplooid strook aan de borst van een mannenhemd.
- jacquet*: 1. pandjas met weggesneden schoten voor heren; 2. kort getailleerd manteltje voor dames.
- jak*: bovenkledingstuk voor vrouwen, dat het bovenlichaam los omsluit en óf tot in de taille óf (voorzien van een schootje) tot over de heupen reikt.
- jersey*: 1. nauwsluitend gebreid buis als sportkleding gedragen; 2. machinaal gebreide kledingstof, vooral gebruikt voor dameskleding.
- jeune France*: speciaal model korte baard.
- kachelpijp*: zwarte glimmende hoge hoed.
- kalmink*: wollen weefsel, aan één zijde geglansd als satijn.
- kalotje*: klein mutsje of kapje, dat de kruin bedekt.
- kamerijkse doek*: doek van zijdeachtig linnen.
- kamizool*: 1. lang vest of kort buis met mouwen voor mannen; 2. wollen onderlijfje of borstrokje met of zonder mouwen voor vrouwen.
- kap*: muts met toebehoren (oorrijzer, haarnaalden, hangers en andere versierselen).

- kaper*: over de muts gedragen wollen muts, met afhangende strook die nek, schouders en ook een deel van de borst bedekt.
- kaphoed*: vrouwenhoed, op de kap gedragen.
- kapmantel*: damesmantel met capuchon er aan vast.
- kapotje*: 1. goed gevoerd mutsje van gekleurd katoen; 2. capotehoedje.
- kapsel*: 1. haardracht; 2. hoofdtooi.
- karmoetsmuts*: ruige muts van bont voor mannen.
- kasjmier*: fijne zachte wollen stof, vervaardigd uit het haar van de kasjmiergeit.
- keper*: weefpatroon met diagonale strepen.
- kettingsteek*: lusvormige naaisteek.
- keurslijf*: 1. rijglif, korset; 2. nauwaangesloten lijfje als damesbovenkledingstuk gedragen.
- keus*: rok (Walcheren).
- keuvel*: sluiermuts (Zuidhollandse eilanden).
- klepbroek*: mannenbroek, die van voren sluit met een klep met twee (rijen) knopen.
- kopmouw*: mouw met extra breedte aan de bovenkant, zodat een uitstulping wordt gevormd.
- kornet*: vrouwenmuts met gladde bol, die het gezicht omsluit met smalle plooitjes, in de nek afgezet met een geplooid strook.
- korsjak*: ruim kort kielkje met open hals en harde opstaande kraag (mannenkledingstuk, Scheveningen).
- kraplaf of kroplap*: gekleurde en/of bewerkte borstlap (Zuiderzeekust).
- kromme leest, (schoenen met)*: schoenen met verschillende leest voor linker- en rechtervoet.
- krullen*: spiraalvormige versiering van edelmetaal aan het uiteinde van het oorijzer gedragen.
- laken*: zeer dicht gevulde wollen stof, met viltachtig oppervlak.
- lijfrok*: onderkledingstuk bestaande uit lijfje en rok aan één stuk.
- luifelhoed*: dameshoed met extreem brede rand die het gezicht omsluit.
- luster (lustre)*: fijne wollen of halfwollen elastische lichte en gladde stof, vooral gebruikt voor zomerkleding.
- mantille*: losvallende damesmantel.
- marin*: sportief hoedje voor dames (gebaseerd op matrozenhoedje).
- matelot*: sportieve, platte, kleine hoed van stro, vooral gedragen door jonge dames.
- merinos*: licht gekeperde stof uit de kamwol van merinosschape.
- mitaines*: handschoenen die duimen en vingers onbedekt laten.
- mof*: brede koker van bontwerk, bedoeld om de handen warm te houden.
- mollevel*: fijne, dichtgeweven katoenen molton.
- molton*: geruwd, dik wollen, halfwollen of katoenen weefsel, in effen of keperbinding geweven.
- mopmuts*: vrouwenmuts met aan de zijkant van het hoofd wijkende vleugels.
- mousseline*: los geweven stof van katoen, wol of zijde.

moyen-age: kapsel voor heren met lang, naar binnen gekruld haar (pagekapsel).

nabben: verdikte uiteinden van het oorijzer van meisjes (Staphorst).

naairing: soort vingerhoed.

nanking: Chinese katoenen stof van vale of rossige gele kleur.

neepjesmuts: vrouwenmuts met een rand van zeer fijne plooitjes, waardoor het gezicht wordt omsloten.

neersel: schootje, onder het middel ruim afhankelijk of geplooid gedeelte van een jak of jas.

neteldoek: los weefsel van licht katoen of mousseline.

oliegoed: waterdicht gemaakt zeildoek, vooral gebruikt voor visserskleding.

onderom: schootje, zie neersel.

onderst: lijfje.

oorijzer: beugel uit edel metaal, in veel streekdrachten onder de vrouwenmuts gedragen, niet alleen om de muts op z'n plaats te houden, maar vooral ter versiering.

pagodemouw: mouw die aansluit rond de bovenarm, maar vanaf de elleboog naar beneden toe wijd uitloopt in een aantal volants onder elkaar.

palmdoek: omslagdoek met oosters dessin, waarin palmmotief overheerst.

pak: baby-omhulling bestaande uit windselen met daarover een wollen lap of deken, zodat alleen het hoofdje nog te zien is.

paletot: korte, vrij sluijk om het lichaam aansluitende overjas, aanvankelijk door heren, later (eind negentiende eeuw) ook door dames gedragen.

pantalette: meisjesonderbroek met enkellange pijpen.

pelerine: capeachtige, korte mantel.

pij: grove wollen stof.

pijpmouwen: losse linnen mouwen.

pikkeboezel: werkschort.

pilo: gekeperd half linnen, half katoenen weefsel, vooral gebruikt voor werkkleding.

piqué: stof met ingeweven ruitvormig of gestippeld patroontje, meestal uit witte katoen.

poffer: strook van kunstbloemen, kralen en kant met over de schouders afhanginge brede linten, door vrouwen over de muts gedragen (Oost-Brabant).

pomp: het aanpassen van confectiekleding aan de lichaamsafmetingen van de koper.

queue de Paris: tournure.

reticule: dameshandtas die ter sluiting aan de bovenkant wordt samengetrokken.

ribsteek: breimotief bestaande uit afwisselend één recht en één averecht gebreide steek.

rijk-gemonteerd: ingelegd met edelmetaal en edelstenen.

robe collante: letterlijk 'klevende japon': van hals tot knieën uiterst nauw om het lichaam sluitende modejapon van circa 1880.

rok: 1. dameskledingstuk dat het onderlichaam bedekt; 2. herenjas; 3. herenjas die vóór de dijen vrijlaat, maar achter lange panden heeft.

ruigje: kort rokje van rode baai (Marken).

saai: lichte gekeperde wollen stof (ook: kamelot of serge).

sajet: 1. saai; 2. tot garen gesponnen ongekamde wol, dus niet zo glad en vast van structuur.

schansloper: zeer lange overjas.

schapeboutmouw: mouw met extreem veel ruimte om de bovenarm, doch nauw aansluitend om de onderarm, zodat het silhouet van een schapebout ontstaat.

schort (half): kledingstuk dat over de bovenkleding wordt gedragen, zonder bovenstuk.

schort (heel): kledingstuk dat over de bovenkleding wordt gedragen, met bovenstuk.

serge: lichte gekeperde wollen stof.

sits: met bonte, meestal kleine figuren (veel bloemen) op lichte grond bedrukt of gebeitst katoen, oorspronkelijk afkomstig uit Indië.

sjekje: kort meisjesjakje (Holland).

sloof: knielang schort.

sluitjasje: nauw aansluitende geklede jas.

smoktafel: mannen- of jongenspet, genoemd naar het model en naar het ter versiering aangebrachte smokwerk (borduurwerk waarbij de stof wordt samengetrokken).

sortie: damesavondmantel zonder mouwen.

sous-pieds: bandjes die aan de herenpantalon bevestigd zijn en onder de voet doorlopen, om de broek strak te trekken.

spanbroek: nauwe herenbroek die strak getrokken wordt door bandjes die onder de voet doorlopen, mode in de eerste helft van de negentiende eeuw.

spang: 1. sierlijke metalen gesp; 2. oorijzer.

stalen pen: pandjesjas.

steek: driekantige hoed, modehoed in de achttiende eeuw.

stiklijf: doorgestikt stijf keurslijf.

stiksteek: rechte naaisteek.

streepte: geweven stof met streep patroon van grove wol.

strompelrok: zeer nauwe kokervormige lange damesrok, in de mode rond 1910.

stuk: bovenrand aan het schort waarvoor ander materiaal is gebruikt dan voor de rest van de schort.

stukken: versierselen die aan het uiteinde van het oorijzer hangen.

tabayole: babycape, langer dan het kind zelf.

tailleur: 1. kleermaker; 2. damesmantelpak.

tailor-made: damesmantelpakje.

tipmuts: muts met een punt.

token: versierde uiteinden van het oorijzer met daaraan hangers.

toque: ronde, baretvormige dameshoed zonder rand.

tournure: 1. met baleinen of ijzerdraad verstevigd onderkledingstuk, dat een damesjapon of -rok een over het achterwerk opbollende vorm geeft; 2. (los) onderdeel van damesjapon of -rok dat het achterwerk accentueert.

tricot: machinaal gebreide stof, aanvankelijk vooral gebruikt voor ondergoed, sportkleding en kousen, later (na de Eerste Wereldoorlog) ook voor bovenkleding.

vadermoorder: zeer hoge, de hals nauw omsluitende boord, door heren gedragen.

veston: korte herenjas (colbert).

vijschacht: stevig weefsel met linnen ketting en kaardgaren inslag in satijnbinding, met vijf schachten of kamhouten gemaakt, vooral gebruikt voor bovenkleding.

voile: aan een dameshoed bevestigde, halfdoorzichtige sluier van tule of kant, die voor het gezicht wordt gedragen.

volant: geplooid of gerimpelde strook.

voorschoot: werkschort voor mannen.

wambuis: van hals tot middel reikend bovenkledingstuk voor mannen.

want: grove stof uit afvalwol.

weerschijnende zijde: changeant, stof waarbij schering en inslag een verschillende kleur hebben, zodat de tint verandert wanneer de lichtval verandert.

wespetaille: zeer sterk ingesnoerde taille.

zelfkant: versterkt geweven zijkant van geweven doek.

zuidwester: breedgerande, geoliede hoed, vooral gedragen door vissers.

1. Inleiding

Ieder menselijk samenlevingsverband heeft één of andere vorm van kleding ontwikkeld. Deze kleding biedt de mens niet alleen bescherming tegen de natuur, maar vervult bovendien vele andere functies in de ordening van het sociale leven en het bevestigen van het cultuurpatroon van het samenlevingsverband. Vooral deze laatste hoedanigheden van kleding zullen in dit boek de aandacht krijgen.

De kleding die een samenleving ontwikkelt, is niet onveranderlijk. Wel speelt in veel gevallen de traditie een grote rol bij de keuze van kleur, materiaal en vorm van de kleding en kan deze gedurende een langdurig tijdsbestek nagenoeg gelijk blijven. Toch treedt meestal na verloop van tijd een wijziging op in het kleedgedrag. Deze kan het gevolg zijn van externe oorzaken als contact met andere samenlevingen (met een aantrekkelijker kleedvorm of een superieure produktietechniek) of migratie (wanneer een bepaald materiaal niet meer voorhanden is of de nieuwe omgeving andere eisen stelt). Ook interne oorzaken als machtsstrijd binnen de elite of tussen sociale klassen en onenigheid over waarden en normen kunnen aan de verandering ten grondslag liggen.

In het algemeen kan men stellen, dat hoe meer invloed van buitenaf en hoe meer interne sociale onrust en onzekerheid over cultuurinhouden een samenlevingsverband kent, des te frequenter en ingrijpender de veranderingen zullen zijn. Deze wijzigingen in kleedgedrag worden modewisselingen genoemd, indien zij elkaar relatief snel opvolgen. Verschijnselen als de evolutie van de kleding van natuurvolken of de geleidelijke veranderingen in de streekdrachten voldoen niet aan het tijds criterium van modewisselingen. De kleedstijlen van de elite (vooral die der dames) in de negentiende eeuw en de moderne confectiekleding doen dat wel.

De Westeuropese samenleving is de laatste eeuwen in een periode van transformatie beland, die het leven op tal van terreinen structurele wijzigingen heeft doen ondergaan. De bevolking is in snel tempo gegroeid en heeft zich bovendien in de steden geconcentreerd. Hierdoor is de woonomgeving van de mens veranderd. Ook de woning zelf is geëvolueerd, en wel in de richting van meer hygiëne en comfort. Als gevolg van het industrialisatieproces veranderen de produktie en distributie van goederen alsmede de werksituatie van zowel de fabrikant of koopman als van diens personeel. De burgerij gaat geleidelijk het belang van de arbeider als producent en consument inzien. Arbeiders gaan een hoger inkomen verdienen. De vroegere elite (adel, patricische burgerij) krijgt toenemende concurrentie van voorheen lager geplaatste sociale klassen. Eerst wordt zij door (delen van) de burgerij voorbijgestreefd. Later emancipeert ook de arbeiders- en de boerenbevolking. Er ontstaat ruimte voor opwaartse sociale mobiliteit. Het oude waarden- en normenpatroon vertoont fricties met

de zich wijzigende realiteit en brokkelt geleidelijk af. Een nieuwe mentaliteit begint zich af te tekenen.

Dit hierboven kort geschetste historische transformatieproces wordt in de sociologische literatuur het ‘moderniseringsproces’ genoemd. Vele sociologen hebben zich over dit fenomeen gebogen en getracht het te analyseren en er verklaringen voor te vinden. Vaak proberen zij bovendien de uitkomst te voorspellen. Niet altijd zijn zij zo positief in hun beoordeling van het moderne leven. Vooral het massale karakter ervan moet het vaak ontgelden: men laat zich kritisch uit over de steriele massaproductie, het anonieme leven in de grote stad met zijn massale bevolking en de oppervlakkige, consumptieve massacultuur. Het moderne kleedgedrag, waarvoor tussen circa 1880 en 1920 de basis wordt gelegd, wordt gekenmerkt door massaproductie (confectie) en snelle modewisselingen. Modekleding wordt door de tegenstanders van de massacultuur vaak gezien als een exponent van het moderne leefpatroon en wekt daarom een sterke aversie op.

Het onderwerp van de onderhavige studie vormen de veranderingen in kleedgedrag in ons land in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Aangezien Nederland in 1813 na de Franse bezetting weer een zelfstandige natie wordt, is dat jaar als beginpunt gekozen. Nederland is dan nog een land waarin het traditionele leefpatroon overheerst. Als eindpunt is gekozen voor 1920, wanneer het moderne leefpatroon in ons land de overhand heeft gekregen. Deze studie beoogt geen schets te geven van de modewisselingen die zich tussen 1813 en 1920 hebben voorgedaan: daarvoor beschikken wij reeds over voldoende kostuumhistorische werken¹. Hier staan niet de modestijlen op zich centraal, maar wordt de blik gericht op de achterliggende oorzaken van veranderingen in kleedgedrag. De wijzigingen in kleedgedrag zullen worden geplaatst tegen de achtergrond van het maatschappelijk transformatieproces.

In deze studie wordt het individu opgevat als een handelend persoon, als iemand die keuzes maakt ten aanzien van zijn of haar kleding en uiterlijke verzorging, en zodoende stelling neemt ten aanzien van zijn of haar omgeving. Deze keuzes vinden echter niet in het luchtledige plaats, maar binnen het socio-cultureel kader, waarvan het individu deel uitmaakt. De keuzes zijn daarmee niet volledig vrij, maar worden als het ware ‘voorgekookt’ door de socio-culturele omgeving. Getracht zal worden een zo volledig mogelijke analyse te geven van de constructie van de keuzeruimte die het individu wordt geboden, en van de veranderingen die hierin optreden als gevolg van het moderniseringsproces. Daarbij zal aandacht worden besteed aan economische, sociale, culturele en sociaal-psychologische factoren. De sociale ordening is hierin van cruciaal belang. Deze wordt opgevat als een ‘doorgeefluik’ voor economische, culturele en sociaal-psychologische invloeden: de toegang van het individu tot het produkt (kleding, cosmetica), het onderhevig zijn aan bepaalde waarden- en normenpatronen en de inrichting van het dagelijks leven variëren per stand/klasse, per leeftijdsgroep, per sekse en per regio (stad-platteland).

1.1. Probleemstelling

De vraag naar de achtergronden van de veranderingen in kleedgedrag en verzorging van het uiterlijk tegen de achtergrond van het transformatieproces, dat de Westeuropese samenleving de laatste vijf eeuwen in haar greep houdt, kan worden geformuleerd in de volgende probleemstelling:

Welke veranderingen hebben tussen 1813 en 1920 in Nederland plaatsgevonden op het terrein van kleding en verzorging van het uiterlijk, hoe zijn deze te begrijpen binnen de socio-culturele context waarbinnen zij tot stand zijn gekomen en welke plaats nemen zij in het totale moderniseringsproces in, dat zich in die tijd in Nederland heeft voltrokken?

Deze probleemstelling wordt uitgesplitst in een zevental deelprobleemstellingen, die alle betrekking hebben op Nederland en op de periode 1813-1920. Deze deelprobleemstellingen corresponderen met de verderop (zie 2.3.) bij de behandeling van het theoretisch kader te expliciteren belangrijke terreinen, waarop impulsen voor kleedgedrag tot stand komen:

1. Welke relatie bestaat er tussen de inrichting van het dagelijks leven en kleedgedrag en verzorging van het uiterlijk?

Bij de beantwoording van deze vraag zal aandacht worden besteed aan aspecten van het dagelijks leven als de werksituatie, de leefomstandigheden (huisvesting), de mogelijkheden voor mobiliteit en communicatie, de vrijetijdsbesteding en het maatschappelijk bestel (politiek, onderwijs).

2. Welke relatie bestaat er tussen de produktie en distributie van kleding en cosmetische goederen en kleedgedrag en verzorging van het uiterlijk?

Deze deelprobleemstelling richt de focus op innovatie op het terrein van de produktie en distributie van kleding en op de positie van de producenten en de distributeurs.

3. Welke relatie bestaat er tussen de mentaliteit (gangbare waarden- en normenpatronen, denkwijzen) en kleedgedrag en verzorging van het uiterlijk?

Het antwoord op deze vraag zal gegeven kunnen worden door te kijken naar het 'vertoog' over kleding, mode en uiterlijk: welke standpunten worden geformuleerd, welke argumenten gehanteerd? Bovendien zal aandacht worden besteed aan de esthetische normering van kleding en uiterlijk en aan het schouwtoneel voor kleding en uiterlijk. Hier komt ook de

rol aan de orde van normgevende instituties zoals de kerk, de overheden, de media en de directe sociale omgeving (sociale controle).

4. Welke relatie bestaat er tussen de sociale ordening en het kleedgedrag en de uiterlijke verzorging?

Bovenstaande vraag leidt ertoe, de sociale positie van een individu en diens kleedgedrag aan elkaar te relateren. Hierbij wordt een onderscheid gemaakt naar regio (stad-platteland), en worden daarbinnen de verschillen in stand, sekse en leeftijd onder de loep genomen.

5. Welke wisselwerking bestaat er tussen de verschillende deelaspecten 1 tm 4?

Bij deze probleemstelling staat de onderlinge wisselwerking tussen de inrichting van het dagelijks leven, de produktie en distributie van kleding, de mentaliteit aangaande kleding en uiterlijk en de sociale ordening centraal. Geschetst wordt hoe dit conglomeraat van factoren het kleedgedrag van het individu beïnvloedt.

6. Welke is de onderliggende structuur van de veranderingsprocessen in het kleedgedrag en de verzorging van het uiterlijk?

De beantwoording van deze vraag zal de aandacht vestigen op lange-termijn-ontwikkelingen binnen het moderniseringsproces en op de verschillende reacties van conservatieve en vooruitstrevende stromingen in de samenleving op dat moderniseringsproces, die alle hun invloed op het kleedgedrag van het individu hebben gehad.

7. Wat wil men middels kleedgedrag en verzorging van het uiterlijk uitdrukken? Zijn er verschuivingen te signaleren in expressiedoelen?

De laatste deelprobleemstelling stelt de vraag naar de veranderingen in betekenis die kleding en verzorging van het uiterlijk voor individu en samenleving hebben, die als gevolg van het moderniseringsproces zijn opgetreden.

1.2. Opzet en verantwoording

1.2.1. De keuze van het tijdvak en de aangebrachte cesuren

De onderhavige studie bestrijkt de periode tussen 1813 en 1920. Het is de bedoeling dat deze studie mettertijd een vervolg zal krijgen, waarin

het moderne kleedpatroon in de periode van 1920 tot 1990 zal worden geanalyseerd.

De keuze van het jaar 1920 als eindpunt van deze studie is geen toevallige. In het algemeen zien historici de Eerste Wereldoorlog als de breuklijn tussen de negentiende en de twintigste eeuw in ons land². Rond 1920 staat Nederland op de drempel van het ‘moderne’ leefpatroon, dat dan het traditionele patroon heeft overvleugeld. Aan de basisvoorwaarden voor de latere ontwikkeling van de ‘moderne’ samenleving is dan voldaan. De staat schroomt niet langer in te grijpen in het economische en sociale leven. De positie van de lagere sociale strata is verbeterd: het loon is hoger, de werktijden zijn korter, de arbeidsomstandigheden zijn beter. De structurele armoede en werkloosheid van de negentiende eeuw behoren tot het verleden (al geven de jaren dertig in dit opzicht een ‘opleving’ te zien). Ook politiek telt de arbeider mee (vakvereniging, algemeen stemrecht voor mannen in 1917). De oorlog dooft de internationale, revolutionaire kant van het socialisme en bevordert de meer revisionistisch ingestelde variant. De eerste feministische golf slaagt erin eerst passief en later ook actief (1922) vrouwenkiesrecht te veroveren. De inrichting van het dagelijks leven is veranderd. Er is meer vrije tijd en er zijn meer mogelijkheden om deze in te vullen (sport, dansen, lezen, verenigingsleven). De woningen voldoen over het algemeen aan elementaire eisen van hygiëne en comfort. De mobiliteit neemt toe (betere wegen, trein, fiets, tram, auto), dus het isolement van afgelegen regio's wordt opgeheven. Ook de communicatie versnelt en verbetert (krant, telefoon, film). Iedereen is na invoering van de Leerplichtwet (1901) in staat onderwijs te volgen. De industrialisatie is zover voortgeschreden, dat de fabriekmatige produktie dominant is geworden. Ook in de distributiesector is er een tendens naar grootschaligheid en rationalisatie waar te nemen. De ‘moderne’ mentaliteit wint snel veld. De traditionele waarden van zedelijkheid, standsbesef, ingetogen vrouwelijkheid, respect voor de ouders maken plaats voor moderne als individualisme, gerichtheid op sociale mobiliteit, idealisatie van jeugd, een meer zelfbewuste definitie van vrouwelijkheid, een vrijere seksuele moraal. De opkomst van de verzuiling zal deze mentaliteitsverandering trachten tegen te gaan, maar is niet in staat het tij te keren.

Tussen circa 1850 en 1920 bevindt Nederland zich in de overgang tussen het dominant ‘traditionele’ en het dominant ‘moderne’ leefpatroon. Rond 1850 situeren tegenwoordig veel historici het begin van de aanloop tot de ‘take-off’, een periode waarin met name binnen de steden innoverende initiatieven worden genomen³. Op economisch terrein gaat de manufactuur het ambacht overheersen. Op sociaal gebied verdiepen jongliberalen zich in de ‘sociale quaestie’. Verbetering van het onderwijs biedt gelegenheid tot geleidelijke sociale mobiliteit. Vrouwen gaan vanaf deze tijd meer onderwijs volgen. De eerste, nog zachte, feministische geluiden vallen te beluisteren. De overheid overweegt de allereerste aarzelende schreden op het pad van sociale wetgeving. Men gaat zich serieus bezighouden met hygiëne en volksgezondheid. In de historische theorievorming

wordt algemeen aangenomen dat in Nederland rond 1880 het moderniseringsproces in een stroomversnelling raakt: dan komt de industrialisatie op gang, zet de urbanisatie in, wordt het isolement van het platteland doorbroken door de uitvinding en verbreiding van nieuwe verkeersmiddelen en -wegen en worden democratiserende tendensen steeds sterker⁴. Tussen 1850 en 1920 zijn traditionele en moderne elementen naast elkaar aanwezig: tot 1880 domineert daarbij nog het traditionele patroon, na 1900 krijgt het moderne patroon de overhand.

Hoewel in deze studie wordt uitgegaan van bovengenoemde historische beeldvorming, waarin de veranderingen in de Nederlandse samenleving als gevolg van het transformatieproces rond 1850 aanvangen, grijpt de analyse toch verder in de tijd terug. Dit is nodig, omdat men om tot een juist begrip van de ontwikkelingen op het terrein van kleedgedrag en verzorging van het uiterlijk als uitvloeisel van het moderniseringsproces te kunnen komen, een vergelijking moet kunnen maken met de situatie, zoals die was vóór de modernisering ingrijpende veranderingen teweeg bracht. Deze periode dient daartoe ook voldoende ‘volume’ te hebben. Een keuze voor het jaar 1830, waarin Nederland na de Afscheiding van België de tegenwoordige omvang krijgt, als aanvangsdatum levert een erg korte periode op. In het jaar 1813 wordt Nederland (dan nog samen met het huidige België) een zelfstandige natie na de Franse overheersing. Zoals Van den Eerenbeemt laat zien is er in dat jaar wel sprake van een staatkundige verandering, maar niet van een duidelijke breuk op economisch en sociaal vlak met de voorgaande periode⁵. Zou het dan juister zijn terug te gaan tot circa 1750? Dan echter zou de periode 1750-1850 toch moeilijk als een eenheid kunnen worden beschouwd. Eerst zou dan het Ancien Régime moeten worden beschreven, vervolgens de Bataafse Republiek en de Franse Tijd en tenslotte de eerste decennia van het Koninkrijk der Nederlanden. Dit zou te ver voeren in het bestek van dit boek. Bovendien is er in 1813 toch wel sprake van een kentering in het maatschappelijk bestel. De regenten-oligarchie wordt vervangen door een nieuw patriciaat van verdienstelijke burgers, deels door koning Willem I in de adelstand verheven. Deze nieuwe elite neemt de macht over. Bovendien is men rond 1813 in de Nederlanden zeer gepreoccupeerd met het vestigen van een nieuwe identiteit als ‘Nederlander’.

Rond 1813 is de Nederlandse samenleving nog als ‘dominant traditioneel’ te karakteriseren⁶. Het ambachtelijk kleinbedrijf is de belangrijkste produktievorm. Het platteland verkeert in veel regio's nog in een groot isolement. De situatie daar benadert sterk die van autarkie. De steden zijn klein. Het merendeel van de bevolking leeft op of onder de armoedegrens. De structurele werkloosheid is omvangrijk. Voeding, woning en kleding van de armen zijn beneden alle peil. Er bestaat een grote kloof tussen elite en volk. De standenmaatschappij wordt nog als een gegeven aanvaard. De rolverdeling tussen man en vrouw verschilt per stand, maar staat niet ter discussie. Waarden en normen zijn sterk verankerd in een godsdienstige bedding, behalve bij de liberalen.

Bij het aanbrengen van de cesuren voor de onderverdeling van de totale onderzoeksperiode wordt hier dus aangesloten bij de historische theorievorming op dat terrein⁷. Gekozen is voor tijdstippen, rondom welke belangrijke veranderingen hebben plaatsgevonden en die als mijlpalen in het moderniseringsproces beschouwd kunnen worden. Deze jaartallen dienen niet te worden opgevat als absolute grootheden maar als aanknopingspunten in de tijd.

Ik wil er met klem op wijzen, dat de aangebrachte cesuren niet als onaantastbare grenslijnen moeten worden gezien, die de ene periode haarscherp en waterdicht van de andere scheiden. De historische ontwikkeling is geen lijnrecht proces, dat zich overal aan een exact gelijk tijdschema houdt. Het is niet zo, dat op een bepaalde dag of in een bepaald jaar de ene fase abrupt eindigt en de volgende begint. Integendeel, er bestaan grote verschillen per regio in tempo. Vaak blijven oude, traditionele denkpatronen en produktiewijzen nog lange tijd voortbestaan naast de moderne varianten: kledinggedrag en het kledingbedrijf vormen hierop geen uitzondering. Bovendien is het aanwijzen van het beginpunt van nieuwe ontwikkelingen ook nog niet zo eenvoudig. Moet men bijvoorbeeld het tijdstip van de geboorte van een nieuw idee als startpunt kiezen, de eerste realisatie van dat idee of het moment waarop het algemeen wordt erkend en gehanteerd? In deze studie is gekozen voor een tijdstip tussen de eerste realisatie en de algemene verbreiding: het moment waarop het nieuwe begint door te dringen, maar nog omstreden is. Het is juist dan dat het nieuwe het duidelijkst voor het voetlicht treedt: iedereen is er vol van, er benieuwd naar en wil zich er een oordeel over vormen.

Hoewel iedere periodisering uiteindelijk arbitrair is, hoe goed de keuze daarvan ook wordt onderbouwd, is hier toch gekozen voor een temporele indeling. De reden hiervoor is, dat dit de analyse vergemakkelijkt van de elkaar in de tijd beïnvloedende factoren en de mogelijkheid biedt ordening aan te brengen in een veelheid van historisch materiaal. Het hier gestelde probleem van de periodisering wordt ondervangen door naast een drietal synchronische analyses ook een diachronische analyse te presenteren die de gehele periode bestrijkt.

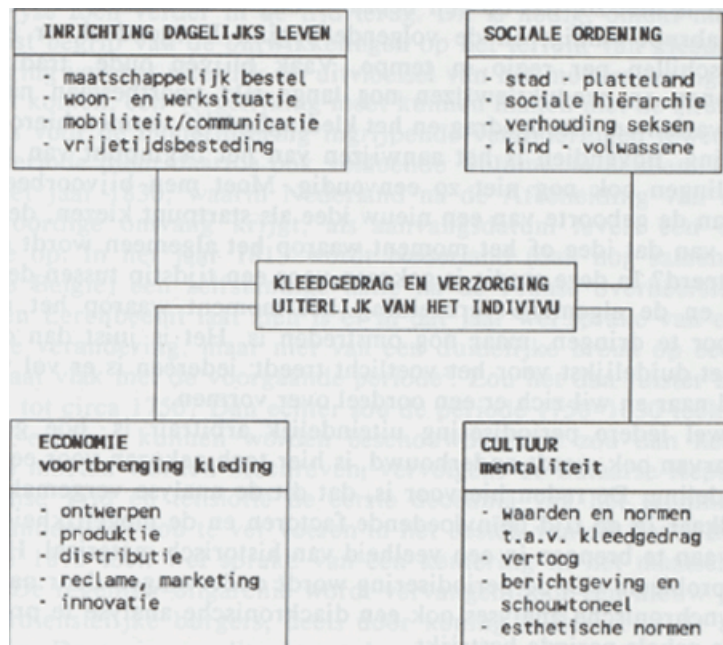
1.2.2. Opbouw en methode

Deze studie bestaat uit vijf onderdelen. In de eerste plaats een Inleiding, waarin de probleemstelling en de verantwoording van de onderzoeksopzet zijn opgenomen.

Daarna volgt deel A waar in het tweede hoofdstuk de gehanteerde begrippen worden gedefinieerd, het theoretisch kader wordt geschetst en de meest relevante wetenschappelijke theorieën aangaande kledinggedrag en verzorging van het uiterlijk worden besproken.

In deel B wordt de totale onderzoeksperiode verdeeld in drie tijdblokken, waarvan hierboven (1.2.1.) de cesuren zijn besproken: 1813-

1850, 1850-1880 en 1880-1920. In het derde tot en met vijfde hoofdstuk zal een drietal synchronische analyses gegeven worden, een soort dwarsdoorsneden van de ontwikkelingen op middellange termijn. Elke periode zal eenzelfde indeling in paragrafen kennen, die correspondeert met de eerste vijf deelprobleemstellingen die eerder in dit hoofdstuk (1.1.) zijn geformuleerd. De opzet van de synchronische analyse is schematisch weergegeven in figuur 1.

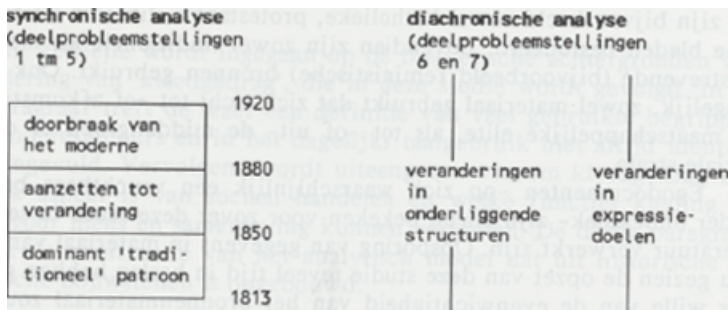

figuur 1 *Synchronische analyse*

Steeds zal achtereenvolgens worden gekeken naar de inrichting van het dagelijks leven (deelprobleemstelling 1), de produktie en distributie van kleding (deelprobleemstelling 2), de mentaliteit ten aanzien van kleding en uiterlijk (deelprobleemstelling 3) en het onderscheid in kleedgedrag en zorg voor het uiterlijk tussen de sociale lagen, tussen de seksen, tussen volwassenen en kinderen en tussen stad en platteland (deelprobleemstelling 4). Tenslotte wordt de wisselwerking tussen deze aandachtsvelden enerzijds en kleedgedrag en verzorging van het uiterlijk van het individu anderzijds geschetst en worden nieuwe ontwikkelingen aangegeven (deelprobleemstelling 5).

In deel C zullen de ontwikkelingen binnen de gehele onderzoeksperiode centraal staan: hier volgt de diachronische analyse, de analyse van de

lange lijn, waarin de drie dwarsdoorsneden, die in het vorige deel apart zijn besproken, in het totale ontwikkelingsproces worden geplaatst. Figuur 2 visualiseert de temporele verschillen in aanpak tussen de synchronische en diachronische analyse.

figuur 2 *Synchronische en diachronische analyse*

Behalve in temporele zin onderscheidt de diachronische analyse zich bovendien van de synchronische door een andere optiek en opzet. Sociologische moderniseringstheorieën worden hier gebruikt bij het schetsen van de wording van het 'modern' kledingpatroon. In het zesde hoofdstuk worden de onderliggende structuren van veranderingen in kledinggedrag blootgelegd (deelprobleemstelling 6). In het zevende hoofdstuk (dat correspondeert met deelprobleemstelling 7) worden de verschuivingen onderzocht die de verschillende expressiemogelijkheden, die kleding biedt, te zien hebben gegeven. Het gaat hier om de functies die kleding en verzorging van het uiterlijk voor mens en samenleving kunnen vertolken.

In de Evaluatie tenslotte, worden de veranderingen in het kledinggedrag van de Nederlander tussen 1813 en 1920 kort gerecapituleerd en wordt nader ingegaan op de vraag waarom modewisselingen optreden en hoe opeenvolgingen in stijl zich tot elkaar verhouden: is er wel sprake van vernieuwing, of komen oude kledestijlen na verloop van tijd weer terug?

1.2.3. Bronnen

Het theoretisch gedeelte van deze studie (deel A) is gebaseerd op literatuuronderzoek. Hierbij is vooral werk van sociologische en historische auteurs bestudeerd.

Voor de synchronische en diachronische analyse (in respectievelijk deel B en C) is gebruik gemaakt van secundaire literatuur en van tijdsdocumenten, zoals: artikelen over kleding en uiterlijk in kranten en tijdschriften (vooral damesbladen en modebladen, maar ook algemene gezins-

of opiniebladen), advertenties voor kleding en cosmetica, etiquetteboekjes, boekjes ten behoeve van de opvoeding van jongens en meisjes, brochures over kleding en lichaamsverzorging, kledingvoorschriften, beschrijvingen van het uiterlijk van Nederlanders door tijdgenoten (bijv. in romans, feuilletons, dagboeken van reizigers uit het buitenland), prenten en foto's.

Getracht is, met het oog op de validiteit van de gebruikte gegevens, zoveel mogelijk verscheidenheid aan te brengen in het bronnenmateriaal. Zo zijn bijvoorbeeld zowel katholieke, protestantse, liberale als socialistische bladen bestudeerd. Bovendien zijn zowel traditionele als meer vooruitstrevende (bijvoorbeeld feministische) bronnen gebruikt. Ook is, waar mogelijk, zowel materiaal gebruikt dat zich richt tot -of afkomstig is uit de maatschappelijke elite, als tot -of uit- de middengroep of de lagere sociale strata.

Egodocumenten -op zich waarschijnlijk een vruchtbare bron voor nader onderzoek- zijn alleen bekeken voor zover deze reeds in secundaire literatuur verwerkt zijn. Opsporing van gegevens in materiaal van dit type zou gezien de opzet van deze studie teveel tijd in beslag hebben genomen. Ter wille van de evenwichtigheid van het bronnenmateriaal zou immers ook bij egodocumenten gestreefd dienen te worden naar spreiding in regio, plaats in de sociale hiërarchie, leeftijd en geslacht. Een ondoenlijke zaak, zelfs indien van al deze categorieën mensen materiaal beschikbaar zou zijn. En dat is zeer de vraag, aangezien in de negentiende eeuw bijvoorbeeld personen uit de lagere sociale strata er doorgaans geen dagboek op nahielden en geen brieven schreven.

De belangrijkste collecties, waaruit ik mijn gegevens heb gehaald zijn: Van Deventer-collectie (Economische Historische Bibliotheek, Amsterdam), bibliotheekcollectie Nederlands Kostuummuseum (Gemeentemuseum, Den Haag), bibliotheekcollectie Openluchtmuseum (Arnhem), bibliotheekcollectie Nederlands Textielmuseum (Tilburg) en de collectie van de afdeling Volkskunde van het P.J. Meertensinstituut (Amsterdam).

Eindnoten:

1. Een aantal voorbeelden van kostuumhistorische werken zijn: Von Boehn, *Die Mode*; Contini, *Fashion*; Kybalová e.a., *Das grosze Bilderlexicon der Mode*; Laver, *Costume & fashion*.
2. Van den Eerenbeemt, *In het spoor van de vooruitgang*, 26; Brugmans, *Stapvoets voorwaarts*, 117.
3. Men treft deze overtuiging bijvoorbeeld aan bij: Messing, *Werken en leven in Haarlem (1850-1914)*; Van den Eerenbeemt en Pirenne, *'s-Hertogenbosch op de drempel van een nieuwe tijd: aspecten van het economisch en sociaal leven na 1850*; Schmitz, *Schiedam in de tweede helft van de negentiende eeuw*; Maenen, *Petrus Regout 1801-1878: een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van Maastricht*; Verberne, *Geschiedenis van Nederland in de jaren 1850-1925*, I.
4. Zie bijvoorbeeld de bijdragen van verschillende vooraanstaande Nederlandse historici (W.J. Wieringa, J.A. de Jonge, R.W.J.M. Bos, I.J. Brugmans, Th. van Tijn) aan de artikelenbundel Geurts en Messing red., *Economische ontwikkeling en sociale emancipatie*, II.

5. Van den Eerenbeemt, '1813: voortzetting van een nieuwe welvaartspolitiek' in: *Sociale Wetenschappen* (1963), 165-197.
6. Wel worden dan vernieuwingen die al in de achttiende eeuw zijn aangezwengeld, zoals het breken van de macht der regenten door middel van een eenheidsstaat onder centraal gezag en de overgang van goederen- naar geldhandel, gerealiseerd.
7. Mijn periodisering wijkt nauwelijks af van die van auteurs als: Kossmann, *De lage landen 1780-1940*; Sneller, *Geschiedenis van de Nederlandse landbouw 1795-1940*.

Deel A

Theoretisch kader

In dit gedeelte wordt ingegaan op de theoretische achtergronden van de benadering van ‘kleedgedrag’, die in deze studie wordt gevolgd. In de eerste paragraaf treft de lezer een definitie van veel gebruikte begrippen die bij andere auteurs en in het dagelijks taalgebruik niet altijd identiek worden ingevuld. Vervolgens wordt uiteengezet waarom kleedgedrag een belangrijk aspect is van sociaal handelen en welke functies kleding en uiterlijk voor mens en samenleving kunnen vervullen. De derde paragraaf beschrijft de constructie van het analytisch model dat uit historische en sociologische bouwstenen is opgebouwd.

2. Theoretische achtergronden

2.1. Afbakening van de begrippen kleding, klederdracht, streekdracht, verzorging van het uiterlijk, kleedgedrag en mode

Als prelude op het theoretisch kader is in de onderhavige paragraaf plaats ingeruimd om de inhoud af te bakenen van zes in deze studie veel gebezigde begrippen, namelijk kleding, klederdracht, streekdracht, verzorging van het uiterlijk, kleedgedrag en mode. De invulling van deze termen loopt nogal uiteen, zowel onder wetenschappelijke auteurs als in het taalgebruik van alledag. Om spraakverwarring te voorkomen is het dan ook zinvol de lezer duidelijkheid te verschaffen omtrent de hier gebruikte interpretatie.

Onder ‘kleding’ wordt verstaan: alles wat een mens op, aan of om het lichaam kan dragen met de bedoeling zich op te sieren, indruk te maken of lijf en leden te beschermen.

De term ‘klederdracht’ had vroeger een ruime inhoud -namelijk datgene wat men aan kleding draagt-, doch wordt tegenwoordig gebruikt om traditionele, regionaal gebonden kleding aan te duiden. In deze studie wordt in het laatste geval de voorkeur gegeven aan de benaming ‘streekdracht’, die de eigenlijke lading van dit type kleding veel beter dekt. De term ‘klederdracht’ in de oude betekenis zal hier en daar opduiken in citaten uit publikaties uit de negentiende eeuw.

Het begrip ‘verzorging van het uiterlijk’ wordt gedefinieerd als: alles wat een mens doet om het lichaam te verfraaien en in een goede conditie te houden. Hieronder vallen dus niet alleen handelingen die als doel hebben de schoonheid van het lichaam te verhogen -zoals kappen van het haar, aanwenden van make-up, tatoeëren, parfumeren, plastische chirurgie-, maar ook activiteiten die de gezondheid bevorderen, zoals baden, (met mate) zonnen en sporten.

De kleding en de manier waarop iemands uiterlijk verzorgd is, bepalen samen de ‘uiterlijke verschijning’. Hiermee wordt de totale verschijningsvorm aangeduid, de buitenkant die iedereen die met deze persoon in contact komt, direct kan waarnemen.

‘Kleedgedrag’ is de manier waarop een bepaald individu of een groep individuen de uiterlijke verschijning vormgeeft. Hierbij gaat het niet alleen om de materiële kant van de zaak (welke kledingstukken worden gedragen, hoe het lichaam is verzorgd, etc.), maar vooral ook om de beweegredenen die tot de betreffende uiterlijke verschijning hebben geleid. Deze motieven zijn gedeeltelijk individueel van aard, maar worden ook deels door collectieven aangedragen (de samenleving als geheel, groepen). Te denken valt hier aan economische prikkels, waarden- en normenpatro-

nen en (eventuele) sociale dwang die het individu bij de keuze van een bepaalde uiterlijke verschijning beïnvloeden. Kleedgedrag wordt hier opgevat als een aspect van sociaal handelen.

‘Mode’ komt van het latijnse ‘modus’, dat ‘wijze’ of ‘maat’ betekent. Het begrip mode wordt in deze studie in het verlengde daarvan gesitueerd: mode geeft de manier aan waarop mensen iets doen, zij normeert tot op zekere hoogte hun gedrag, opinies en voorkeuren. Mode beperkt zich niet tot het terrein van kleding en uiterlijk alleen, al komt zij daar in de moderne westerse samenleving het meest in het oog springend tot uiting, zo zelfs, dat men er in het dagelijks spraakgebruik toe neigt, mode en kleding haast als synoniemen te beschouwen. Echter, ook uiteenlopende zaken als woninginrichting, taalgebruik, de schone kunsten, de topics waarover men graag discussieert en de voorkeuren voor vrijetijdsbesteding zijn aan mode onderhevig.

Mode is hierboven beschreven als een manier van doen, een normering van het gedrag, het denken en het uiterlijk voorkomen. Dat er ook in het geval van kleding en zorg voor het uiterlijk sprake is van een zekere normering behoeft geen betoog. In de moderne westerse samenleving zal vroeg of laat vrijwel iedereen voor de mode zwichten: de ‘moderneren’ doen dat snel en volledig, de ‘traditionelen’ laat en gedeeltelijk. Deze normering is niet alleen voor iedereen naspeurbaar aanwezig, maar wordt bovendien geëffectueerd door sancties. Iemand die de mode niet volgt en er ‘ouderwets’ of ‘buitenissig’ bijloopt, zal dat naar alle waarschijnlijkheid moeten bekopen met starende blikken, wijzende vingers, spottend gelach of honende opmerkingen! In sommige gevallen gaan de sancties op ‘ongepaste’ of ‘onaangepaste’ kleding nog verder: iemand kan er om gemeden worden, uit de kring gestoten worden of zelfs opgepakt worden door de politie (wanneer de zedelijkheid in het geding komt). Mode is dus op te vatten als een zede, een normering van gedrag waarop bij overtreding sancties staan.

Zoals de socioloog René König opmerkt kan men mode behalve als zede ook zien als stijl, met andere woorden: mode is niet alleen normering, maar ook vormgeving en expressie¹. Als stijl is mode een culturele graadmeter: door stijlwisselingen kan men tijdvakken onderscheiden en karakteriseren.

In het onderhavige werk zal mode meer als zede dan als stijl worden bekeken. Hier staan immers socio-culturele veranderingen centraal. Mode als stijl is meer een item voor kostuum- en kunsthistorische verhandelingen over kleding.

In beide optieken, als zede of als stijl, is mode aan verandering onderhevig. Wanneer het overkoepelende waarden- en normensysteem van een samenleving onder druk komt te staan (door externe oorzaken, zoals bijvoorbeeld verovering, of door interne, zoals bijvoorbeeld sociale onrust) zal de mode als zede daardoor een andere wending nemen, maar zal ook de vormgeving, de stijl, een wijziging ondergaan. Mode zal weinig veranderen in een traditioneel ingestelde, gesloten samenleving, en veel

veranderen in een op innovatie gerichte, open maatschappij met veel communicatie- en verkeersmiddelen en een hoge mate van sociale mobiliteit.

Mode heeft een duidelijk tijdsaspect: mode is gebonden aan een bepaalde historische periode en gelimiteerd in haar duur. Juist het veranderen is immers cruciaal voor dit begrip: een mode die eeuwenlang duurt is geen mode maar een traditionele institutie. Het begrip mode verwijst bovendien naar een aanzienlijke verspreiding: een mode bestaat alleen bij de gratie van haar massale aanhang. Daarom wordt de term ‘mode’ hier gereserveerd om snelle wisselingen met een groot verspreidingsgebied aan te duiden. In het geval van de streekdrachten, die zoals we nog zullen zien ook aan wijzigingen onderhevig zijn, wordt de term ‘verandering in kleedgedrag’ gebruikt.

2.2. Kleedgedrag als aspect van sociaal handelen

2.2.1. Betekenissen en functies van kleding en uiterlijk voor mens en samenleving

Op de vraag naar de functie van kleding en verzorging van het uiterlijk zal de moderne mens in de meeste gevallen antwoorden, dat kleding dient om het menselijk lichaam warm te houden. Na enig nadenken worden andere aspecten van bescherming van lijf en leden genoemd, zoals beschutting tegen regen of hitte, beveiliging tegen gevaarlijke omstandigheden (helm, onbrandbaar pak), rotsige bodem (schoeisel) of tegen ziektes (het betrachten van lichaamshygiëne). Hoewel het beschermingseffect van kleding vaak aanwezig is en zelfs heel belangrijk kan zijn, is het echter niet de enige drijfveer van de mens om zich te kleden, zoals vaak door de rationalistisch ingestelde mens in de westerse samenleving wordt verondersteld². In deze studie wordt de stelling verdedigd, dat het zelfs niet het voornaamste motief achter het kleedgedrag van een individu is. Voordat nader op deze achtergronden van kleedgedrag kan worden ingegaan, moet eerst bovenstaande utilitaire visie op de functie van kleding en uiterlijke verzorging worden ontmaskerd als een oppervlakkige rationalisatie van gecompliceerd gedrag.

Deze utilitaire visie op kleding kan niet verklaren, dat zich wijzigingen voordoen in kleedgedrag, tenzij het gaat om verbeteringen van die beschermingsfunctie. Veel veranderingen in kleedgedrag staan echter volkomen los van de beschermingsfunctie, of betekenen zelfs een verslechtering daarvan. De rationalistische visie op de functie van kleding biedt bovendien onvoldoende houvast om de vraag te beantwoorden waarom nieuwe modes op het terrein van kleding en uiterlijk zo vaak omstreden zijn: er zijn voor- en tegenstanders, die, naast enkele opmerkingen over de functionaliteit van de nieuwe manier van zich kleden of verzorgen, vooral morele en esthetische argumenten aanvoeren om hun standpunt

kracht bij te zetten. Men spreekt in de eerste plaats een waardeoordeel uit over de nieuwe mode. Kleding en uiterlijk worden vooral beoordeeld in termen van gepast/ongepast, zedig/onzedig en mooi/lelijk. Mensen met verschillende waarden- en normenpatronen zullen, ieder redenerend vanuit een andere ethische en esthetische stellingname, doorgaans tot een afwijkend oordeel komen. Of een bepaalde kleding zijn beschermingsfunctie goed of minder goed vervult kán bij het oordeel over kleding een rol spelen, maar dat hoeft niet.

Niet alleen beoordeelt men de inhoud van een nieuwe mode verschillend, ook de hoeveelheid tijd, geld en zorg die de mens aan zijn of haar uiterlijk dient te besteden, vormt een bron van onenigheid. Er is verschil in het belang dat men aan de uiterlijke verschijning van de mens hecht. Sommigen zijn van mening, dat met een gesoigneerd uiterlijk alleen reeds de totale opgave van het menszijn is vervuld. Anderen, die zich op het tegengestelde extreme standpunt stellen, wensen geen enkele waarde toe te kennen aan het uiterlijk: het gaat om het innerlijk van de mens, om de geestelijke waarde, niet om hoe deze er uit ziet. Ook hier ligt weer het waarden- en normenpatroon dat men hanteert aan het oordeel ten grondslag. Zo is weer te begrijpen waarom in sommige historische tijdvakken kleding en mode belangrijke onderwerpen zijn, terwijl zij in andere als oninteressant of zelfs minderwaardig worden gezien.

Er ligt nog een andere tegenstelling in het denken over kleding verankerd, namelijk de vraag of men dient te streven naar authenticiteit in de kleding. Met andere woorden, hoort het uiterlijk het innerlijk van de persoon te weerspiegelen, moet men oprecht zijn in het beeld dat men middels de uiterlijke verschijning bij anderen oproept. Het gaat hier om de vraag of men van mening is dat in het uiterlijk een ‘echte’ identiteit moet worden nagestreefd, waarmee men dan tegelijkertijd het etaleren van een ‘valse’ identiteit verwerpelijk acht³. Tegenstanders van deze stellingname zien kleding meer als een neutrale façade, waarachter het ‘echte’ individu kan schuilen. Anderen vinden dat juist door te spelen met echte en valse identiteiten men maatschappelijke en persoonlijke vooroordelen, gewoontes en normen aan de kaak kan stellen. Sommigen staan een superindividueel kleedgedrag voor, waarbij uiterlijk en innerlijk niet identiek hoeven te zijn: spelen met kleding is gewoon ‘leuk’ en iedereen moet maar aantrekken en omhangen wat hem of haar aanstaat, zonder zich iets aan te trekken van wat de omgeving daarvan vindt.

Meningsverschillen omtrent kleedgedrag en zorg voor het uiterlijk kunnen uitgroeien tot hoogoplopende ruzies. Een bekend voorbeeld vormen de conflicten op dit gebied tussen puberkinderen en hun ouders. Kleding en uiterlijk, vaak verguisd als ondergeschikt onderdeel van het menselijk bestaan, zijn kennelijk toch belangrijk genoeg om een verbeterd en heroïsch gevoerde strijd te ontketenen. Mensen getroosten zich vaak veel moeite een bepaalde uiterlijke verschijning te cultiveren en verdedigen deze fervent tegen aantijgingen van anderen.

Elizabeth Wilson ziet kleding en mode als ambivalente verschijnselen⁴. Zij analyseert het ambigue karakter van mode vooral als een uitvloeisel van modernisme en kapitalisme. Zij wijst echter ook kort op de grenspositie die kleding inneemt tussen de (sociale) omgeving en het lichaam (individu) dat de kleding draagt⁵. Op deze plaats zal de laatste notie nader worden uitgewerkt. Zij lijkt mij cruciaal voor iedere poging de achterliggende drijfveren van kleedgedrag bloot te leggen en te verklaren waarom kleedgedrag zo omstreden kan zijn.

Kleding en uiterlijk zijn ambivalent van karakter vanwege de strategische positie, die zij innemen binnen twee spanningsvelden: de relatie tussen cultuur en natuur en die tussen individu en sociale omgeving. Ieder menselijk samenlevingsverband staat voor de opgave deze relaties te definiëren en van haar leden een bepaald gedrag te eisen, wil zij blijven voortbestaan. Kleding en uiterlijk van de mens zijn belangrijke schakels in het sociale verkeer en tegelijk een uiting van de relatie tussen cultuur en natuur binnen een bepaalde sociale omgeving in een bepaalde historische periode. Zij bekleden meerdere functies en kunnen vele betekenissen vertolken.

Kleding en uiterlijk in het spanningsveld cultuur-natuur

Kleding en uiterlijk vormen de scheidslijn tussen de twee begrippen natuur en cultuur, maar zijn tegelijk de neerslag van de op een bepaald historisch moment en in een bepaalde samenleving geldende definitie van de relatie tussen beide. De uiterlijke verschijning verwijst uiteraard naar het natuurlijke in de mens: naar diens lichamelijk bestaan in ruime zin en naar het lichaam zélf in het bijzonder. Kleding wordt immers op, om of aan het lichaam gedragen. Het menselijk lichaam is het noodzakelijke vertrekpunt voor alle vormen van kleding en verzorging van het uiterlijk, zelfs als zij het lichaam verhullen of vervormen. Door zijn lichaam te kleden, te beschilderen, te modelleren en te conserveren geeft de mens er echter blijk van niet uitsluitend een schepsel van de natuur te zijn, maar ook een cultuurwezen. Het lichaam wordt namelijk niet onopgesmukt en onbeschermd in zijn natuurlijke staat gelaten. Integendeel, er wordt op vele manieren aan gesleuteld: de lichaamsgeur (parfum), het oppervlak en de kleur van de huid (tatouage, zalf, klei, verf), de vorm van het lichaam (insnoeringen, inbindingen) en de onderlinge verhoudingen van de lichaamsdelen (verlenging nek of oorlel, hoge hakken dragen, plastische chirurgie) kunnen alle tijdelijk of blijvend gewijzigd worden. Daarnaast kan de mens door het dragen van kleding bepaalde delen van het lichaam desgewenst benadrukken dan wel verdoezelen, onthullen of verhullen. Het is de cultuur die de mens de regels voor deze modellering van het uiterlijk verschaft. De cultuur is door de mens ontwikkeld om de natuur te kunnen beheersen. Hier reguleert zij de presentatie van het menselijk lichaam middels een ethische en esthetische normering daarvan. Kleding en ver-

zorging van het uiterlijk vormen dus een ontmoetingspunt van natuur en cultuur, een diffuus grensgebied tussen beide aspecten van het menszijn.

figuur 3 *Kleding in het spanningsveld cultuur-natuur*

CULTUUR	modellering, stylering, normering, driftbeheersing
KLEDING EN UITERLIJK	
NATUUR	lichaam, lichamelijkheid, biologische aspecten

Hier kan ik aansluiting vinden bij het werk van Norbert Elias. In zijn beschavingstheorie zet Elias uiteen hoe de Westeuropese mens zich vanaf het einde van de middeleeuwen steeds meer is gaan generen voor de lichamelijke kant van zijn bestaan. Men cultiveert een steeds verfijnder ‘fatsoenlijk’ gedrag: boeren en winden laten, met de vingers snuiten, de behoeften doen in het openbaar, dat zijn allemaal gedragingen die de moderne mens niet netjes vindt. Een ‘beschaafd’ mens laat deze dingen achterwege. Men valt elkaar steeds minder lastig met het hoorbaar, zichtbaar en ruikbaar uitvoeren van de lichamelijke verrichtingen. Ook het in het openbaar ontbloten van ons lichaam valt volgens Elias onder dit taboe⁶. Ten opzichte van de lichaamsgeur en het gebruik van zeer sterke parfums valt eenzelfde redenering door te voeren⁷. Volgens Elias zal de mens in de loop van het moderniseringsproces zijn of haar lichamelijkheid steeds meer versluieren. Het beheersen van de natuurlijke aandriften wordt aangeleerd en geïnternaliseerd in de opvoeding. Zo wordt het tot een ‘tweede natuur’.

Deze positie van kleding en uiterlijk geeft aanleiding tot onzekerheid en twijfel: behoren zij nu tot het domein van de cultuur of moeten zij tot dat van de natuur gerekend worden? Of tot beide terreinen, maar in welke verhouding? Het antwoord dat men op deze vraag geeft, is medebepalend voor het oordeel dat men over een nieuwe mode of over de betekenis van het uiterlijk van de mens velt. Zo zal men bijvoorbeeld geneigd zijn het besteden van veel aandacht aan kleding en uiterlijk af te keuren als men uitgaat van de dichotomie natuur - cultuur (of lichaam - geest) en daarbij superioriteit toekent aan het culturele aspect van het menszijn (de geest) en kleding en uiterlijk toerekent aan het domein van de natuur. Plaast men in deze situatie daarentegen kleding en uiterlijk binnen het terrein van de cultuur, dan zal men juist veel belang hechten aan een goed gesoigneerde uiterlijke verschijning. In feite is er geen sprake van een dichotomie: in het menselijk bestaan zijn cultuur en natuur onlosmakelijk verbonden. Het is niet zo dat natuur als een onveranderlijke grootheid gedacht moet worden en cultuur moet worden gezien als de variabele pool,

die zorgt voor variatie van de relatie tussen beide. Het is juist de vervlochtenheid als geheel die andere vormen aanneemt, wanneer dit menselijk bestaan zich tegenover wijzigende condities ziet geplaatst. De dichotomie cultuur-natuur is een analytisch instrument, geen beschrijving van een realiteit. Kleding en uiterlijk zijn produkten van de vervlochtenheid van natuur en cultuur in het menselijk bestaan, waarbij de cultuur bepaalt hoe de natuur (het lichaam) eruit dient te zien en moet worden geïnterpreteerd.

Zo neemt de cultuur geen genoegen met het natuurlijke lichaam van de mens. Iedere cultuur bedenkt eigen codes waaraan het lichaam moet voldoen, wil het aanspraak maken op het predikaat ‘mooi’. De cultuur ontwerpt een esthetische normering: zij creëert een schoonheidsideaal, dat als norm geldt voor individuele lichamen. Men getroost zich vaak veel inspanning, ongemak en zelfs fysieke pijn om dit ideaalbeeld zoveel mogelijk te benaderen. Om dit doel te bereiken snoert men het lichaam in, ondergaat men tatoëeringen, epileert men behaarde lichaamszones of besteedt men uren aan het nauwgezet verzorgen van make-up en haardracht.

De vervlochtenheid van natuur en cultuur geldt eveneens voor seksualiteit en erotiek. Op het terrein van de erotiek is een belangrijke rol weggelegd voor kleding en uiterlijk. Men probeert in het algemeen de natuurlijke seksuele aantrekkingskracht voor (eventuele) partner(s) te verhogen door te trachten het cultureel bepaalde esthetisch ideaalbeeld zo dicht mogelijk te benaderen. Men streeft naar een slank postuur of accentueert juist weelderige vormen, afhankelijk van het heersende schoonheidsideaal. Men probeert ook vaak rechtstreeks zinneprikkelend te werken, bijvoorbeeld door zich te parfumeren, make-up te gebruiken of door een geraffineerd spelen met het ontbloten en verhullen van het lichaam. De psychoanalyticus Flügel⁸ wijst erop, dat kleding ook in dit opzicht weer een ambivalent verschijnsel is: aan de ene kant tracht zij onze erotische bekoorlijkheden te verhogen, aan de andere kant verhult zij het lichaam, onttrekt zij het terwille van de zedelijkheid aan de onbescheiden blikken van anderen. Kleding en uiterlijke verzorging spelen een rol in de regulering van seksualiteit en voortplanting. De dubbelzinnige connectie met zowel erotiek als zedigheid is één van de redenen waarom een bepaald kleedgedrag tot zulke heftige discussies en emoties kan leiden.

Kleding en uiterlijk in het spanningsveld individu-samenleving

Er is nog een ander cruciaal spanningsveld in het humane bestaan, waarin uiterlijk en kleding van de mens een belangrijke rol spelen: de relatie tussen individu en samenleving. De plaats die kleding en verzorging van het uiterlijk hier innemen, is analoog aan die tussen de polen natuur en cultuur. Ook hier betekenen zij een vage grens tussen beide aspecten, de plek waar individu en samenleving elkaar ontmoeten en beïnvloeden. Kleding behoort tot het terrein van het individu, omdat deze zich op, aan

of om diens lichaam bevindt. Door middel van de uiterlijke verschijning maakt het individu zich kenbaar aan zijn of haar sociale omgeving: andere mensen zien in eerste instantie deze buitenkant. De uiterlijke verschijning biedt de mens de mogelijkheid zijn of haar persoonlijke identiteit tot uitdrukking te brengen: in kleding en zorg voor het uiterlijk kan ieder persoon iets over zichzelf vertellen. Het individu is echter niet geheel vrij in de keuze voor bepaalde vormen van kleding en uiterlijke verzorging: de samenleving stelt eisen aan dat uiterlijk. Verwacht wordt dat men zich kleedt conform de positie die men in de samenleving inneemt, en volgens de normering van het kleedgedrag die daar vigeert. Aangezien het uiterlijk van een persoon diens meest elementaire deelname aan het sociale leven behelst -het zichtbaar aanwezig zijn in een omgeving waarin men met anderen verkeert- behoren kleding en uiterlijk ook tot het gebied van de samenleving. De uiterlijke verschijning van de mens is dus te beschouwen als de resultante van twee tendensen: die van conformering aan de eisen van de sociale omgeving en die van de expressie van de individuele identiteit.

figuur 4 *Kleding in het spanningsveld individu-samenleving*

SAMENLEVING	eisen, conformeren, normeren
KLEDING EN UITERLIJK	
INDIVIDU	zelfexpressie, identiteit

René König ziet kleding als een ambivalent verschijnsel, dat in leven wordt gehouden door complementaire, maar tegelijk tegenstrijdige mechanismen: imitatie-distantie, conformering-onderscheiding en normering-zelfexpressie. Kleding heeft volgens hem zowel aspecten van conformering aan de groep (de wens ‘er bij te horen’, identificatie) als onderscheiding (de wens zich binnen de groepsnormen positief van de andere groepsleden te onderscheiden, expressie van de persoonlijkheid). Kleedgedrag wordt voor een deel opgelegd door de sociale omgeving, maar biedt ook mogelijkheden voor individuele zelfexpressie⁹.

Ook in dit geval heeft de plaats die men in dit spanningsveld aan kleding en uiterlijk toekent, repercussies bij het beoordelen van nieuwe modes en de mate van zorg voor het uiterlijk, die men tolereert. Ziet men bijvoorbeeld het individu als de belangrijkste pool en kleding en uiterlijk als behorend tot het rijk van de samenleving, als een gebied waarop conformisme hoogtij viert, dan zal men meedoen met de mode verderfelijk vinden en het besteden van veel zorg aan het uiterlijk afkeuren. Beschouwt men daarentegen de samenleving als de voornaamste pool en kle-

ding en uiterlijk als een individuele expressie dan zal men conformering aan een bepaald sociaal ideaalbeeld (het volgen van de mode) toejuichen. Evenals de dichotomie natuur-cultuur is het onderscheid individu-samenleving een hulpmiddel bij het denken: in de dagelijkse praktijk van het menselijk leven treffen we nòch pure individuen aan die geheel los van de samenleving opereren, nòch robotjes die slechts functioneren als radertjes in de samenlevingsmachine zonder enige individualiteit. In het dagelijks bestaan is de mens tegelijk individu en lid van de samenleving en zijn beide aspecten onlosmakelijk met elkaar verweven. Elias wijst op de verwevenheid van psychogenese en sociogenese¹⁰: de persoonlijkheid komt tot stand in het socialisatieproces, waarin het individu wordt ‘opgevoed’ tot lid van de samenleving en in dit proces als het ware de ontwikkelingsgeschiedenis van die samenleving opnieuw doormaakt. De samenleving ontwikkelt zich vervolgens door de bijdragen van aldus gevormde persoonlijkheden.

Een groep onderling sterk samenhangende, maar terwille van de analyse hier onderscheiden betekenissen en functies van kleding en verzorging van het uiterlijk zijn te situeren in het spanningsveld individu-samenleving.

Om te beginnen zijn kleding en uiterlijk nauw verbonden met de identiteit van elk individu. De uiterlijke verschijning, dat wil zeggen de eerste én de tweede huid (de kleding) ervaart men als een deel van de eigen persoon. Men kan zich alleen met dat (aangeklede) lichaam in de wereld bewegen. Men beleeft het bestaan aan dat lichaam. Op basis van de uiterlijke verschijning komt bovendien de eerste opinie tot stand die anderen zich over een persoon vormen: het is de eerste indruk die men op een ander maakt. Aangezien de persoonlijke identiteit wordt opgebouwd in de wisselwerking tussen handelingen en meningen van het individu zelf en de reacties daarop van zijn of haar omgeving, is het duidelijk dat kleding en uiterlijk in dit proces een belangrijke rol spelen¹¹. Reacties van de sociale omgeving op de uiterlijke verschijning van het individu kunnen het zelfbeeld positief of negatief beïnvloeden.

De psychoanalyticus Flùgel wijst erop dat kleding het individu ook psychische bescherming biedt. Kleding kan fungeren als een buffer tussen het individu en een ongewone of als vijandig beschouwde sociale omgeving¹². Kleding geeft daarnaast behaaglijke warmte, waarmee ze een surrogaat levert voor de menselijke behoefte aan de liefde van de moeder¹³. Kleding kan het individu bovendien een gevoel van macht over de omgeving geven: zij kan werken als een talisman of amulet¹⁴, of de mens groter doen lijken dan deze in werkelijkheid is¹⁵. Kleding helpt met andere woorden het individu aan een gevoel van veiligheid.

De uiterlijke verschijning van de mens is diens gezicht naar de buitenwereld. Zo presenteert de mens zichzelf in eerste instantie aan anderen in de sociale omgeving. In die zin is het uiterlijk op te vatten als een soort visitekaartje: het geeft enig houvast in het sociale verkeer tussen mensen die elkaar niet persoonlijk kennen. Op grond van elkaars uiterlijk zullen

zij proberen in te schatten wat voor vlees zij in de kuip hebben en hoe zij de ander het best tegemoet kunnen treden. De mens anticipeert in de beoordeling van het uiterlijk van de ander op een mogelijke ontmoeting met die persoon van meer nabij. Hoe vaker iemand in zijn of haar dagelijks leven met onbekende personen te maken krijgt, hoe belangrijker deze functie voor hem of haar is. Hier is Georg Simmels publikatie ‘Die Groszstädte und das Geistesleben’ van belang¹⁶. Simmel analyseert de grote stad als een sociale ruimte waarin veel, elkaar grotendeels onbekende, mensen elkaar ontmoeten met als gevolg veel doch onpersoonlijke contacten, waarbij uiterlijkheden een grote rol gaan spelen. Hij wijst ook op de veelheid aan indrukken, die de moderne mens in de stad overspoelen en die volgens hem de hang naar iets nieuws, naar nieuwe prikkelingen van de zintuigen, opwekken en zo voor versnellingen in het afwisselen van modes zorgen. Ook Wilson ruimt in haar boek een hoofdstuk in voor de effecten van het leven in een grote stad op de modernisering van kleding¹⁷.

Vooraf wanneer men zich moet presenteren aan een grotendeels onbekende buitenwacht, spelen kleding en uiterlijk een belangrijke rol. Zij kunnen dan een soort façade vormen, waarachter de persoon zich terugtrekt. Voor het publiek voert men de gewenste show op, speelt men de maatschappelijk vereiste rol. Achter de schermen, wanneer men ‘onder ons’ is, gelden heel andere criteria: daar hebben persoonlijke relaties de overhand, daar kan men relaxen van de rol die men in het maatschappelijk leven speelt. Dit kan ook in de kleding tot uitdrukking komen, bijvoorbeeld door de stropdas los te maken, het colbertje uit te doen, de hemdsmouwen op te rollen, schoenen uit te schoppen, het bovenste knoopje los te maken of door de ‘officiële kleding’ te verwisselen voor vrijetijdskleding of home-dress. Er is verschil tussen de uiterlijke verschijning, die men de wereld toont tijdens het vertolken van de maatschappelijke rol, en het uiterlijk dat men alleen laat zien wanneer men in besloten kring en buiten dienst is. Er is, om met Goffman te spreken, verschil tussen kleedgedrag en uiterlijke verzorging ‘front stage’ en ‘back stage’¹⁸.

Wanneer het de bedoeling is dat mensen iemand op de eerste blik kunnen herkennen als een vertegenwoordiger van een bepaalde sociale laag of als de bekleeder van een bepaalde maatschappelijke functie, dan zal deze persoon een duidelijk herkenbare uiterlijke verschijning moeten hebben. Een uniform kan dan goede diensten bewijzen, zoals in het geval van politieagenten, militairen, suppoosten en parkeerwachters. Ook een streng gereguleerde standsgebonden kleding levert herkenning op het eerste gezicht op, in dit geval van de sociale laag waartoe de drager behoort. Herkenning in deze vorm is nagestreefd door veel traditionele samenlevingen, bijvoorbeeld in China vóór Mao en in Japan vóór 1900. Ook in de diverse streekdrachten, die in Europa werden gedragen is dit element van de herkenbaarheid van maatschappelijke status terug te vinden. Kleding hoeft echter niet per se uiterst traditioneel en nagenoeg onveran-

derlijk te zijn om dat doel te dienen. De bovenlaag van de westerse samenleving heeft sinds de middeleeuwen verschillende modes op kledinggebied gekend, terwijl toch steeds voor de tijdgenoten duidelijk te zien was of iemand tot de elite behoorde of niet. Alleen de elite kon het zich namelijk permitteren de modieuze kleding te dragen en het lichaam volgens de moderichtlijnen te verzorgen.

In het verlengde van de herkenningfunctie ligt die van kleding als statussymbool: men kan door kleding en uiterlijk laten zien welke maatschappelijke status men geniet. Bepaalde kledingstukken verwijzen dadelijk naar de status van de dra(a)g(st)er en worden door de samenleving als zodanig erkend en herkend: bijvoorbeeld de staatsmantel en kroon van vorstelijke personen, de sleep van dames uit de elite rond 1900 en de hoge hoed van de heren uit de hogere burgerij van de negentiende eeuw. Er bestaan ook vormen van verzorging van het uiterlijk die dezelfde functie hebben: de bewerkelijke haardracht van de dame van stand uit de achttiende eeuw, de haarvlecht als teken van onderworpenheid in China, de blanke huid van de elite in het Europa van de negentiende eeuw.

Kleding en zorg voor het uiterlijk zijn ook middelen die een openlijke identificatie met een bepaalde groep of overtuiging mogelijk maken. Het uiterlijk wordt dan tot een soort getuigenis van de stellingname van het individu. Het laat zien tot welke sociale groep iemand behoort of wil behoren of welke levensovertuiging deze persoon er op na houdt. Men kan zich identificeren met een bepaalde groep (vooral jeugd- en subculturen maken vaak gebruik van het uiterlijk om groepsbesef en groepscohesie te creëren) of met een bepaalde politieke of sociale overtuiging. Men kan zich met behulp van kleding en uiterlijk ook juist afzetten tegen bepaalde groepen of overtuigingen: kleding heeft dan in de eerste plaats de functie van protest.

Tenslotte zijn er enkele aspecten van de uiterlijke verschijning van de mens, die het best te begrijpen zijn als zij worden gesitueerd op het kruispunt van de beide spanningsvelden.

Men kan de fenomenen kleding en uiterlijk ook benaderen door ze te zien als middelen waarmee mensen hun stemming kunnen uitdrukken. Zo maakt het dragen van rouwkleding expressie mogelijk van gevoelens van verlies en smart. De streekdracht kende vaak meerdere gradaties in de rouwkleding. Ook een vrolijke stemming kan desgewenst tot uiting worden gebracht door het dragen van fleurige kleding, of het aanbrengen van een grappig detail. Plechtigheden als kroningen, bruiloften, begrafenissen zet men vaak extra luister bij door het dragen van bij die situatie passende, ‘stemmige’ kleding. Kleding en verzorging van het uiterlijk hebben hier een ‘rituele’ functie. Deze is te plaatsen in het spanningsveld individu-samenleving, omdat de relatie tussen beide hier wordt bekrachtigd: het individu geeft blijk van zijn band met de gemeenschap en diens traditie, de gemeenschap erkent het individu als lid. Het gaat hier echter ook om de relatie cultuur-natuur. Bij de bovengenoemde plechtige gelegenheden gaat het vaak om ‘rites de passage’, rituelen die overgangen tussen de ver-

schillende stadia in een mensenleven begeleiden. Deze rituelen zijn evenzovele pogingen van de cultuur de natuur te beheersen en te reguleren.

Kleding en uiterlijk spelen ook een rol in het aankweken en bevestigen van de geslachtelijke identiteit. Hiermee wordt niet bedoeld het geboren worden met een mannen- of een vrouwenlichaam, maar de consequenties daarvan voor het menselijk bestaan: een vrouwenlichaam en een mannenlichaam, de vrouwenrol en de mannenrol, ‘mannelijkheid’ en ‘vrouwelijkheid’, mannenwerk en vrouwenwerk worden genormeerd en gemodelleerd door cultuur en samenleving. Kleding en uiterlijk verwijzen naar de posities van man en vrouw in een bepaalde samenleving, naar de ideeën over mannelijkheid en vrouwelijkheid, die daar vigeren, en naar de onderlinge verhoudingen tussen mannen en vrouwen, die daar gangbaar zijn. De meeste samenlevingen kennen een onderscheid tussen mannen- en vrouwenkleding en eenzelfde tweedeling wat betreft de verzorging van het uiterlijk. Soms is het leden van de ene sekse zelfs expliciet verboden kleding en uiterlijke verzorging van de andere sekse over te nemen, vaker zorgt sociale controle er voor, dat dit niet gebeurt. Ook deze functie van kleding en uiterlijk beweegt zich op het kruispunt van de twee spanningsvelden. Enerzijds speelt hier de relatie cultuur-natuur een rol, want het gaat immers om het beheersen van seksualiteit en -in het verlengde daarvan- voortplanting door cultuurbepaalde normering en regelgeving. Anderzijds is ook de relatie individu-samenleving hier cruciaal: het draait eveneens om de verschillende plaatsen, die aan mannelijke en vrouwelijke individuen in de samenleving worden toebedacht, aan de verschillende, seksespecifieke, bijdragen die zij worden geacht aan de samenleving te leveren. Hier loert wederom het gevaar een dichotomie -in dit geval sekse (sex) en geslachtelijke identiteit (gender)- op te vatten als een realiteit in plaats van analytisch instrument. Veel feministische auteurs zien sekse als een onveranderlijk biologisch gegeven en beschouwen geslachtelijke identiteit als een socio-culturele variabele. Ook in dit geval is echter juist sprake van de verwevenheid van beide¹⁹, waarbij de cultuur de invulling van het natuurlijke bepaalt.

2.2.2. Kleding, uiterlijk en sociale groepen

Kleding en uiterlijk zijn van groot belang bij de formatie en bestendiging van sociale groepen.

Door het dragen van speciale kleding en door het uiterlijk op een typische manier te verzorgen kan iemand zijn of haar identificatie met een bepaalde groep in de samenleving uitdrukken. Zo aangekleed kan die persoon in de groep opgenomen worden en vervolgens de beslotenheid en de steun van die groep genieten. Binnen een groep vervult het dragen van de groepsmode een bestendigende functie: ieder groepslid bevestigt daardoor zich aan de groepsnormen en gedragscodes te willen conformeren. Tegelijkertijd kan het dragen van een bepaalde kleding het groepsgevoel

versterken, omdat daardoor de gelegenheid wordt geboden zich duidelijk zichtbaar af te zetten tegen andere groepen. Kleding en uiterlijke verzorging kunnen het ‘wij’-gevoel van de groepsleden versterken.

Een groep kan het ‘wij’-gevoel ook versterken door zich te zien als de betere groep vergeleken met andere groepen in de sociale omgeving. In dat geval kunnen kleding en uiterlijk eveneens behulpzaam zijn bij het tot stand brengen van dit onderscheid. Elias en Scotson laten zien hoe ‘gevestigde’ groepen ‘buitenstaanders’ uitsluiten van deelname aan het groepsleven en op hen neerkijken. Elias tekent daarbij aan, dat wanneer de buitenstaanders niet reeds op grond van uiterlijke kenmerken (bijvoorbeeld ras) van de gevestigden zijn te onderscheiden, de kans groot is dat men de buitenstaanders zal verplichten tot het dragen van stigmatiserende uiterlijke tekenen²⁰.

In tegenstelling tot wat vaak gedacht wordt, is dit kleedgedrag ondanks zijn aspecten van identificatie en conformering niet altijd éénrichtingsverkeer van de groep naar haar leden. Immers, de individuele groepsleden wensen zich binnen die groep positief te onderscheiden van de anderen, althans in onze westerse samenleving. Zij kiezen dus dié kleding en verzorging van het uiterlijk die binnen de groepsnormen vallen, maar die tegelijk een kleine persoonlijke noot hebben, die hen in gunstige zin doet opvallen. De erkenning van die positieve onderscheiding verwachten zij te krijgen van de andere groepsleden, want dat zijn de personen - de ‘significant others’²¹ - wier oordeel zij hoog aanslaan. Aangezien deze personen ook op de hoogte zijn van de groepsnormen aangaande kleding en uiterlijk, kunnen zij zeer bijzondere prestaties op dit terrein (vaak kleine, subtiele verschillen ten opzichte van de anderen in de groep) herkennen en er de gepaste waardering voor uitspreken. Bij niet-geüniformeerde groepen kunnen deze kleine individuele variaties op de groepsstijl een nieuw kleedgedrag initiëren. Individueel kleedgedrag van één van de groepsleden, dat bewondering van de anderen oproept, nodigt uit tot navolging, in de hoop óók applaus te kunnen oogsten²². Dit mechanisme kan ook binnen een bepaalde stand of klasse werken en op die manier zorgen voor wisseling van de mode. Een duidelijk voorbeeld daarvan levert de adel in de middeleeuwen.

Niet alleen de uiterlijke verschijning, die door groepsleden hoog wordt gewaardeerd, nodigt uit tot imitatie in de hoop op erkenning en bewondering: ook de kleding van degenen, die in de sociale hiërarchie een hoge positie innemen -de toonaangevende stand, klasse of sekse- wordt graag nagevolgd, in de hoop dat hun succes op de drager af zal stralen. Zodra de lagere klassen de financiële, legale en materiële mogelijkheden hebben, zullen zij geneigd zijn zich op dezelfde manier te kleden als de hogere, in een poging zich op die manier status te verschaffen. Wanneer men hogerop wil in de maatschappelijke hiërarchie, is één van de eerste dingen die men zich eigen kan maken het kleedgedrag van de groep met de hogere sociale status, waartoe men wil gaan behoren. Dit anticiperende gedrag is alleen mogelijk, wanneer de samenleving ruimte biedt voor op-

waartse sociale mobiliteit. Herbert Spencers theorie van de mode²³, die de imitatie van het gedrag van de hoogste stand door de lagere standen bestempelt tot de universele motor van het verschijnsel mode, is dus, zoals René König terecht opmerkt²⁴, onjuist. In het geval dat de standsindeling onomstreden en rigide is, zullen de lagere standen de hogere niet durven en/of kunnen imiteren, omdat de economische, religieuze en/of politieke context dat niet toelaat. Er is dan bijvoorbeeld een verbod op het dragen van bepaalde kledingstukken, kleuren of stoffen door personen die niet tot een bepaalde stand behoren.

De civilisatiethorie van Elias biedt nog een ander aanknopingspunt voor de analyse van veranderingsprocessen in de mode op het gebied van kleding en verzorging van het uiterlijk. Elias schetst de onderlinge wedijver tussen de vertegenwoordigers van de hoogste klasse of stand en die tussen de bovenlaag in de samenleving en de stand of klasse daaronder als generatoren van nieuwe gedragingen en ideeën.

De hogere standen en klassen zijn altijd geneigd hun geprivilegieerde positie met uiterlijk vertoon (dus ook kleding en verzorging van het uiterlijk) kracht bij te zetten. Zij zijn er op uit zich ook in hun kleedgedrag, als onderdeel van hun totale levensstijl, van de lager geplaatsten in de sociale rangorde te distantiëren²⁵. Th. Veblen wijst in dit verband op het belang van ‘conspicuous consumption’ (het overduidelijk etaleren van rijkdom) en ‘conspicuous leisure’ (in de kleding tonen dat men geen lichamelijke arbeid behoeft te verrichten) als richtlijnen voor dit onderscheidend kleedgedrag van de elite²⁶. Zo benadrukt de elite haar zelfbewustzijn en dwingt zij respect af bij de sociaal minderen. Zo gauw het onderscheidende kleedgedrag van de elite door de lagere standen of klassen wordt geïmiteerd, zal zij doorgaans op nieuwe vormen van kleding en verzorging van het uiterlijk overstappen om haar hogere positie opnieuw te markeren.

König breidt in zijn werk de theorie van Elias uit, past haar toe op het terrein van de mode en vult haar aan met theoretische motieven van andere auteurs²⁷. Hij wijst er op, dat rivaliteit binnen een leidende klasse of stand, of tussen de bovenste sociale geledingen onderling, vooral ontstaat in tijden van grote onderlinge concurrentie om de hegemonie, die ruime mogelijkheden voor opwaartse sociale mobiliteit bieden. König constateert in die tijden een versnelling van de imitatie-distantiespiraal, met als gevolg snelle modewisselingen. De imitatie-distantiespiraal werkt als volgt. De kleding en het uiterlijk van de sociaal sterkeren (elite, leidende figuren in de groep of stand, idolen) zullen altijd een grote aantrekkingskracht uitoefenen op de zwakkeren en, wanneer zij daartoe in de gelegenheid zijn, door hen worden geïmiteerd. De sociaal sterkeren zullen altijd proberen hun leidende positie óók middels hun kleding en uiterlijk te onderstrepen, en, zo mogelijk, deze uiterlijke verschijning proberen te beschermen tegen imitatie. In tijden van grote rivaliteit en sociale mobiliteit jagen deze beide tendensen elkaar op: de sociaal sterkeren bedenken steeds nieuwe modes, die bijna meteen weer worden overgenomen door

rivaliserende personen of klassen, zodat de leiders zich gedwongen zien weer iets nieuws te verzinnen als zij zich willen blijven onderscheiden.

De verschijnselen imitatie en distantie in kleedgedrag treden vooral op tussen klassen, standen of groepen, die in de sociale hiërarchie dicht bij elkaar liggen. Binnen een groep zal dit mechanisme ook het sterkst werken tussen personen, wier posities op de sociale ladder niet te ver van elkaar verwijderd zijn. Voor ‘insiders’ is namelijk de rangorde binnen een groep of de indeling in substanden en -klassen binnen de ruimere sociale laag veel duidelijker waarneembaar dan voor ‘outsiders’. Voor buitenstaanders zijn subtiele verschillen in kleedgedrag en verzorging van het uiterlijk binnen een bepaalde groep, die insiders wél waarnemen, niet opvallend: vanuit hun positie vallen hen eerder de overeenkomsten in kleding en uiterlijk van de groepsleden op. Hetzelfde fenomeen doet zich voor, wanneer er sprake is van een grote sociale afstand tussen waarnemer en object.

2.3. Naar een analysemodel voor kleedgedrag vanuit historisch en sociologisch perspectief

In de vorige paragraaf is uiteengezet dat kleding en verzorging van het uiterlijk vele betekenissen kunnen uitdragen en meerdere functies kunnen vertolken, zowel in het persoonlijke als in het sociale leven. Met behulp van hun uiterlijke verschijning kunnen mensen boodschappen aan elkaar doorgeven. Kleedgedrag en verzorging van het uiterlijk zijn daardoor op te vatten als middelen voor non-verbale communicatie. Allison Lurie noemt haar studie over kleding treffend *The language of clothes*²⁸. Roland Barthes geeft een semiotische analyse van kleding, opgevat als een geheel van symbolen, geladen met betekenissen. Hij besteedt meer aandacht aan wat universeel is in het kleedgedrag van de mens en heeft minder oog voor de veranderingen die op dat terrein in de loop van de historische ontwikkelingen zijn opgetreden²⁹. Auteurs die de nadruk leggen op het ‘taal’-aspect van kleding en uiterlijk, neigen tot een a-historische beschouwing: zij zoeken eerder naar de universele bouwstenen van deze taal dan naar de historische ontwikkeling daarbinnen. Zij passen goed binnen de structuralistische wetenschapsopvatting. Theorieën over kleedgedrag van dit type bieden onvoldoende mogelijkheden voor de door mij beoogde analyse: ze abstraheren van historische aspecten. Deze studie staat juist een historische benadering voor.

Niet iedere willekeurige vorm van geschiedschrijving is echter geschikt om de vraag naar de achtergronden van de wijzigingen in het kleedgedrag van de Nederlander tussen 1813 en 1920 te beantwoorden. Het is bepaald onvoldoende eenvoudigweg de wisselende mode als oorzaak aan te wijzen. Zo'n stelling roept immers meteen een aantal vragen op, zoals wat mode nu eigenlijk is en waarom mode het kleedgedrag dan wel beïnvloedt. Een louter kostuumhistorische beschouwing van de verschil-

lende modes in kleding en verzorging van het uiterlijk, die elkaar tussen 1813 en 1920 hebben opgevolgd, is dan ook ontoereikend voor mijn doel: een analyse van de veranderingen in kleedgedrag en uiterlijke verzorging als produkt en uiting van een zich wijzigende socio-culturele context.

Tot een juist begrip van en een verklaring voor de veranderingen op het terrein van de uiterlijke verschijning kan men slechts komen door deze te bezien binnen het grotere verband van de samenleving waarin zij optreden. Behalve de socio-culturele factoren spelen ook de inrichting van het dagelijks leven en van de economie -met name de produktie en distributie van kleding- een rol in het tot stand komen van kleedgedrag. Daarom is gekozen voor een integrale analyse, die ruimte biedt voor een beschouwing van deze verschillende factoren en hun onderlinge relaties. Het gaat hierbij om de vervlechting van transformatie- en interactieprocessen. Vandaar dat de hulp is ingeroepen van drie wetenschappelijke disciplines: de geschiedenis, de sociologie en (in mindere mate) de sociale psychologie. Deze studie is in de eerste plaats historisch van karakter: beoogd wordt een analyse over langere termijn (1813-1920) van kleedgedrag en verzorging van het uiterlijk in Nederland te geven. Daarbij worden sociologische en sociaal-psychologische noties gebruikt.

In historisch opzicht zoekt deze studie aansluiting bij de Annales-school. De inbreng van de sociologie bestaat uit de theorieën betreffende sociaal handelen die in de vorige paragraaf reeds aan de orde zijn geweest, en uit het AGIL-schema van Talcott Parsons en moderniseringstheorieën die verderop besproken zullen worden.

2.3.1. De integrale geschiedschrijving van de Annales-groep en het AGIL-schema van Talcott Parsons

Dit onderzoek kan geplaatst worden in de wetenschappelijke traditie van de Annales-groep, waartoe vooraanstaande historici als M. Bloch, L. Febvre, F. Braudel, E. Le Roy Ladurie en J. le Goff behoren. Het model voor geschiedschrijving dat deze school hanteert, biedt aanknopingspunten voor een samengaan van historische en sociologische invalshoeken³⁰. De socioloog is beter toegerust om het bruisende, pluridimensionale heden te bestuderen, de historicus is beter thuis in de analyse van het tot rust gekomen, overzichtelijker verleden. Gezien de historische dimensie van de actualiteit enerzijds en de afwikkeling van historische veranderingsprocessen in het heden anderzijds is een vruchtbare samenwerking van beide disciplines mogelijk én gewenst.

Het theoretisch model van de Annales-school wordt gekenmerkt door twee belangrijke uitgangspunten. In de eerste plaats wordt gestreefd naar een totale of integrale geschiedschrijving, waarbij demografische, geografische, economische, sociale en culturele factoren in hun onderlinge wisselwerking worden belicht. Een tweede kenmerkend punt is het onderscheiden van een gelaagdheid in de tijd: de bijna constante *longue durée*

(bijvoorbeeld de uiterst trage klimaatsveranderingen), de zich in sneller tempo wijzigende conjunctuur (bijvoorbeeld de schommelingen in de economie) en de evenementen, de gebeurtenissen van korte duur (bijvoorbeeld een veldslag). Een historicus die een bepaald maatschappelijk verschijnsel wil duiden, moet deze verschillende tijdslagen in beschouwing nemen³¹: onder de felle hartslag van het evenement ligt het tragere ritme van de conjunctuur, en daaronder valt het nauw merkbare kloppen van de *longue durée* te bespeuren.

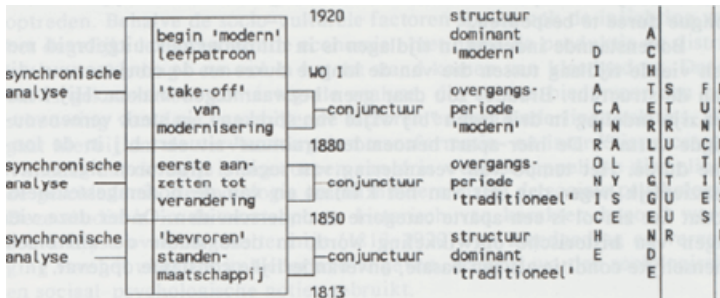
Bovenstaande indeling in tijdslagen is in dit onderzoek uitgebreid met een vierde tijdslaag tussen die van de *longue durée* en de conjunctuur: die van de structuur. Braudel zou daar geen bezwaar tegen maken. Hij komt tot zijn indeling in drie lagen ‘bij wijze van spreken-, in sterk vereenvoudigde vorm’³². De hier apart benoemde ‘structuur’ situeert hij in de *longue durée*. Het tempo van verandering van sociale structuren ligt echter aanzienlijk hoger dan dat van het klimaat en van de bodemgesteldheid, zodat het zinvol is een aparte categorie te onderscheiden. Onder deze vier lagen van historische ontwikkeling wordt in deze studie de universele menselijke conditie als een basale, onveranderlijke constante opgevat.

figuur 5 De gelaagde historische tijd

TIJDLAGEN	DUUR	VOORBEELD KLEDING
evenement	zeer korte duur: dag tot paar jaar	rage mode van het jaar x
conjunctuur	middellange duur: 7 tot 70 jaar	modestijl
structuur	lange duur: 70 jaar tot paar eeuwen	modekleding
<i>longue durée</i>	bijna constant: meerdere eeuwen	westers kostuum
universele menselijke conditie	a-historisch	het dragen van kleding en verzorging van het uiterlijk

In dit onderzoek komen vooral de bovenste drie tijdslagen aan de orde: het gaat immers om veranderingen die zich voordoen in een tijdsbestek van iets meer dan een eeuw. In deze periode zijn de reeds besproken cesuren 1813, 1850, 1880 en 1920 (zie 1.2.1.) tijdstippen rondom welke conjunctuurwisselingen optreden. Tot circa 1850 beheerst de ‘dominant traditionele’ structuur het maatschappelijk toneel. Het tijdvak 1850-1920 is te zien als een overgangperiode, waarbij tot 1880 het traditionele overheerst en tussen 1880 en 1920 het moderne de overhand gaat krijgen. Rond de

Eerste Wereldoorlog is het begin te situeren van de ‘dominant moderne’ structuur. Het schema voor de diachronische analyse dat in figuur 2 is gepresenteerd, kan nu nader worden gepreciseerd.

figuur 6 Uiteindelijk model diachronische analyse

In de synchronische analyse treft men weliswaar steeds dezelfde elementen (functies, betekenissen) aan in kledinggedrag en verzorging van het uiterlijk, over een langer tijdsverloop (diachronisch) bekeken blijken zij echter in elk tijdvak van een andere lading voorzien, opnieuw gemodelleerd en verschillend gewaardeerd te worden. In de diachronische analyse worden de structurele veranderingen achter het tot stand komen van het kledinggedrag uiteengezet en wordt het hoe en het waarom van de verschuivingen in de waardering voor de verschillende functie-aspecten van kleding nader bekeken.

In de synchronische analyses wordt de keuzeruimte geschetst waarbinnen het kledinggedrag van het individu uit die periode tot stand komt en hoe individuen binnen die keuzeruimte stelling nemen. Kledinggedrag wordt in deze studie immers opgevat als een aspect van sociaal handelen. Daarbij wordt voorbijgegaan aan puur psychische factoren, die van mens tot mens verschillen. Deze zijn in de dagelijkse praktijk aanwezig en beïnvloeden het kledinggedrag eveneens, maar zij vormen niet het onderwerp van deze studie.

De keuzeruimte die de sociale omgeving te bieden heeft wordt gecreëerd in een proces van wisselwerking tussen:

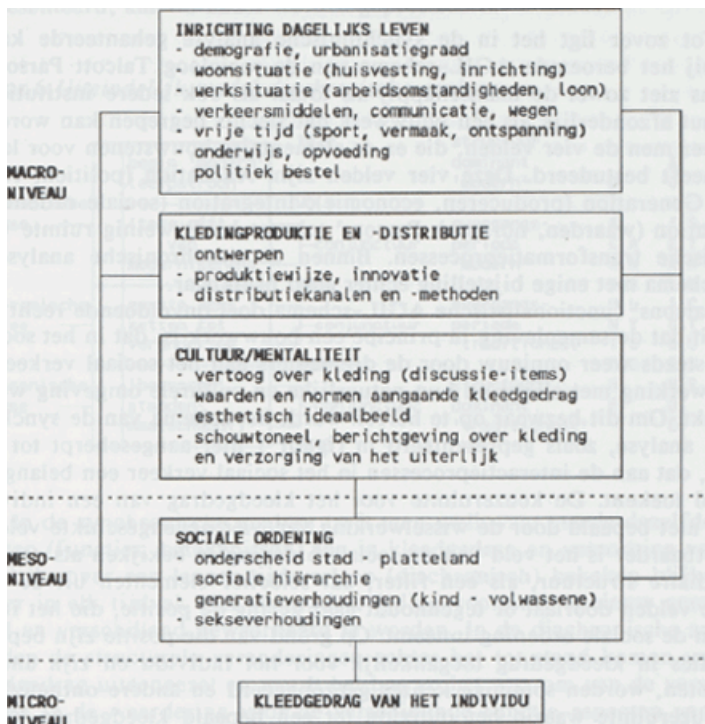
1. de inrichting van het dagelijks leven: woon- en werksituatie, communicatie- en verkeersmiddelen, vrije tijd, politiek bestel
2. de aard van de kledingproductie en -distributie
3. de sociale ordening: sociale hiërarchie, sekseverhoudingen, generatieverhoudingen, verhouding stad-platteland

4. de mentaliteit: waarden- en normenpatronen die in de samenleving circuleren (zie figuur 1).

Tot zover ligt het in de synchronische analyse gehanteerde kader dichtbij het beroemde AGIL-schema van de socioloog Talcott Parsons³³. Parsons ziet zowel de maatschappij als totaal als ook iedere institutie of instituut afzonderlijk als een bouwwerk dat slechts begrepen kan worden, wanneer men de vier velden, die er de elementaire bouwstenen voor leveren, heeft bestudeerd. Deze vier velden zijn: Allocation (politiek, regeling), Generation (produceren, economie), Integration (sociale ordening), Legislation (waarden, normen). Parsons' schema biedt weinig ruimte voor historische transformatieprocessen. Binnen de synchronische analyse is zijn schema met enige bijstelling echter goed bruikbaar.

Parsons' functionalistische AGIL-schema doet onvoldoende recht aan het feit dat de samenleving in principe een bouwwerk is, dat in het sociale leven steeds weer opnieuw door de deelnemers aan het sociaal verkeer in wisselwerking met elkaar en hun natuurlijke en culturele omgeving wordt gemaakt. Om dit bezwaar op te heffen wordt het schema van de synchronische analyse, zoals gepresenteerd in figuur 1 hier aangescherpt tot een model, dat aan de interactieprocessen in het sociaal verkeer een belangrijker rol toekent. De keuzeruimte voor het kledinggedrag van een individu wordt niet bepaald door de wisselwerking van vier nevenschikte velden. Vruchtbaarder is het veld van de sociale ordening te bekijken als een intermediaire structuur, als een filter, dat selectief elementen uit de drie andere velden doorlaat of tegenhoudt naar gelang de positie, die het individu in de sociale ordening inneemt. Op grond van die positie zijn bepaalde opties in kledinggedrag toegankelijk voor het individu en zijn andere afgesloten, worden sommige keuzes gepropageerd en andere ontmoedigd. De keuzeruimte waarin het individu tot een bepaald kledinggedrag komt, varieert met de woonplaats (stad of platteland) en met de sociale klasse, de sekse of de leeftijdscategorie, waartoe het individu behoort. De velden 'inrichting van het dagelijks leven', 'kledingproductie en -distributie' en 'mentaliteit' worden hier gesitueerd op macroniveau: op het niveau van de Nederlandse samenleving als totaal. Het veld 'sociale ordening' bevindt zich dan op mesoniveau: het bemiddelt tussen de samenleving als geheel en het microniveau van het individu.

Deze interpretatie levert als uiteindelijk model voor de synchronische analyse het volgende schema

figuur 7 Uiteindelijk model voor synchronische analyse

2.3.2. Sociologische moderniseringstheorieën

Aangezien in deze studie veranderingen in kleedgedrag en verzorging van het uiterlijk tussen 1813 en 1920 in relatie tot het moderniseringsproces worden geanalyseerd, is het zinvol in dit hoofdstuk over het theoretisch kader ook het begrip ‘modernisering’ zelf nader te beschouwen.

Modernisering is de term, waarmee men in de sociale wetenschappen het transformatieproces aanduidt, dat in de afgelopen vijf eeuwen het aanzien van de westerse samenleving ingrijpend heeft gewijzigd en uiteindelijk ook op mondiaal niveau zijn uitwerking niet heeft gemist. Het moderniseringsproces heeft geen enkel terrein van het menselijk leven onberoerd gelaten: de voortbrenging van goederen, de hiërarchische opbouw van de samenleving, de inrichting van het dagelijks leven, de mentaliteit

van de mensen, het onderwijs, de opvoeding en de seksualiteit hebben alle grote veranderingen doorgemaakt.

In deze studie worden zeven belangrijke aspecten van modernisering onderscheiden, die onderling een sterke samenhang vertonen en die de motor zijn van het transformatieproces: rationalisering, generalisering, differentiëring, individualisering, urbanisering, secularisering en democratisering³⁴. Deze elementen van modernisering worden hier kort besproken.

Rationalisering

Rationalisering is het belangrijkste element van modernisering. Reeds aan het einde van de middeleeuwen kan men de eerste aanzetten tot rationalisering ontdekken. Het proces waarin de mens zich geleidelijk losweekt uit zijn theocentrisch geordende samenleving, neemt dan een aanvang. De mens neemt niet langer genoegen met religieus-mythische verklaringen van zijn omgeving, maar gaat zelf op onderzoek uit. De wereld wordt in kaart gebracht met behulp van meetapparatuur, optische instrumenten, ontdekkingsreizen en empirisch onderzoek. Door de ontwikkeling van de technologie krijgt de mens de natuur steeds beter onder controle. Er worden technieken ontwikkeld, die de voortbrenging van goederen vergroten en vergemakkelijken (werktuigen, instrumenten, machines, nieuwe energiebronnen), met andere woorden: de produktie van goederen wordt steeds verder gerationaliseerd.

Deze toenemende rationalisatie is ook waar te nemen op het terrein van de organisatie van de samenleving. Deze wordt steeds grootschaliger: de kleine feodale heersers uit de middeleeuwen worden overvleugeld door de grote leenheren, die op hun beurt weer plaats moeten maken voor het absolutistisch gezag van één koning. Steeds grotere gebieden vallen onder één centraal gezag. De heersers worden in toenemende mate afhankelijk van een ambtenarenapparaat om het leven in de grote, gelede samenlevingsverbanden ordelijk te laten verlopen. Daarvoor is ook steeds meer reglementering nodig, bijvoorbeeld middels wetgeving, rechtspraak, belastingheffing en handhaving van de openbare orde. Daarmee doet de bureaucratiesering zijn intrede in de samenleving. In de loop van eeuwen maakt de eigenmachtig opererende feodale heer plaats voor de regeringsleider, die een soort topmanager van de ambtelijke bureaucratie is en die in principe verantwoording schuldig is aan de grondwet. Vooral Weber en Elias hebben in hun werk op deze ontwikkeling gewezen³⁵.

De invloed van rationalisering is bovendien merkbaar aanwezig in het menselijk denken. De mens gaat de wereld steeds verder ontrafelen op zijn speurtocht naar verklaringen voor allerlei fenomenen in zijn omgeving en in het ontwerpen van strategieën om deze aan zich te onderwerpen. Het resultaat van deze geesteshouding is dat de mens steeds meer geïnteresseerd raakt in het doel, het nut en de functie van de dingen en de

mensen om hem heen, en steeds minder oog heeft voor de diepere zin van zijn wereld en zijn leven. Het utiliteitsprincipe krijgt de overhand in het menselijk denken. Om het uit te drukken in de termen van Mannheim wordt de vraag naar de ‘substantiële rationaliteit’ vervangen door die naar de ‘functionele rationaliteit’³⁶. Vragen als ‘wat kan ik er mee doen?’, ‘waar dient dit voor?’ en ‘wat heeft dit voor nut?’ liggen de moderne mens vóór op de tong.

Generalisering

In de afgelopen eeuwen is de samenleving steeds grootschaliger geworden. De kleine, autarkisch ingestelde, agrarische gemeenschappen, die in de middeleeuwen geïsoleerd van elkaar bestonden, hebben plaats gemaakt voor veel grotere maatschappijverbanden. Er ontstaat een toenemende vervlechting van belangen tussen de verschillende regio's en staten, en tussen stad en platteland. Door de ontwikkeling van nieuwe vervoermiddelen en verkeerswegen wordt het steeds gemakkelijker personen en goederen over grote afstanden te verplaatsen. De toegenomen communicatiemogelijkheden dragen zorg voor een steeds snellere verspreiding van informatie. Het leven in de verschillende delen van Europa gaat meer en meer op elkaar lijken. De specifieke kenmerken van bepaalde regio's en steden maken langzamerhand plaats voor een meer universeel leefpatroon, met andere woorden: er is generalisering opgetreden.

Benjamin laat zien hoe in de moderne tijd het kunstwerk zijn intrinsieke waarde verliest als gevolg van het feit, dat het niet langer een uniek stuk is met een eigen ‘aura’, maar een beeld, dat tot in het oneindige gereproduceerd kan worden. De afbeelding wordt verspreid over een groot publiek in de vorm van posters, kalenders, decoratie van koektrommels etc. Tegelijkertijd wordt het beeld daardoor uit zijn context gehaald³⁷. Baudrillard wijst erop, dat Benjamins analyse voor alle waren opgaat die in massa worden geproduceerd. Volgens hem wordt de inhoudelijke waarde aan zo'n produkt ontstolen. De waren zijn verworden tot ‘lege’ beelden en symbolen: de oorsprong is duister, onduidelijk is waarnaar zij verwijzen en zij missen fundering in de sociale context³⁸.

Generalisering treft men ook aan op het gebied van de waarden en normen. Deze zijn niet langer verankerd in een specifiek regionaal leefpatroon, maar krijgen een meer oppervlakkig, vrijblijvend karakter. Zij zijn onderling inwisselbaar geworden: de mens kan ze naar verkiezing verruilen voor andere. Daar staat tegenover, dat het ethisch gedachtengoed zich over een groter territorium kan verspreiden dan voorheen. Als een soort olievlek breiden waarden en normen zich uit over de wereld³⁹.

Differentiëring

Dezelfde ontwikkelingen van verkeerswezen, communicatiemogelijkheden en vervlechting van belangen, die generalisering met zich meebrengen, zorgen tegelijkertijd voor een grote differentiëring van de arbeidswereld. Er ontstaan vele nieuwe functies en beroepen. Deze nieuwe functies en beroepen worden, evenals de reeds bestaande, steeds verder opgesplitst in allerlei deelgebieden: de specialismen zijn geboren. Durkheim heeft zich intensief met arbeidsverdeling en specialisatie en hun gevolgen voor de solidariteit in de samenleving beziggehouden⁴⁰.

Het proces van differentiëring lijkt op het eerste gezicht tegengesteld aan dat van generalisering: zij lijken elkaar zelfs uit te sluiten. Goed beschouwd zijn zij echter juist onverbreekbaar met elkaar verbonden.

Terwijl gezien over de westerse samenleving als totaliteit het leven in de verschillende regio's, steden en naties steeds uniformer is geworden, is binnen die zelfde regio's, steden en naties het bestaan juist gedifferentieerder geworden. Vergeleken met vroeger tijden zijn daar meer bestaansmiddelen aangeboord, worden er meer verschillende beroepen uitgeoefend en zijn er meerdere mensentypen te onderscheiden. Niet langer heeft iedereen binnen die samenlevingsverbanden een zelfde religieuze overtuiging, oefent iedereen ongeveer hetzelfde beroep uit, behoren allen tot hetzelfde ras of worden allen gekenmerkt door dezelfde levenshouding. Generalisering op macro-niveau gaat gepaard met differentiëring op meso- en micro-niveau.

Individualisering

Een volgend belangrijk kernpunt van modernisering is individualisering. Het leven van de middeleeuwse mens is ingebed in het collectieve bestaan van de gemeenschap waarin deze geboren wordt. Het collectief wordt in de middeleeuwen belangrijker geacht dan het individu. Het individu heeft door zijn geboorte reeds een eigen, vastomlijnde plaats in de gemeenschap. Door de toenemende mobiliteit in de samenleving na de middeleeuwen (carrière maken, verhuizen naar elders, een nieuw beroep kiezen) wordt deze vanzelfsprekende ordening langzamerhand doorbroken. De vroegere hechte gemeenschap brokkelt af. Het individu komt op zichzelf te staan en krijgt steeds meer gelegenheid tot het opbouwen van een geheel eigen leefwereld door partnerkeuze, beroepskeuze, keuze voor bepaalde lidmaatschappen, keuze van vriendenkring. Deze eigen levenssfeer verschilt van die van andere mensen in de omgeving en benadrukt het unieke van ieder individu. Dit proces wordt onder andere door Simmel in zijn verhandeling over 'die Formen der Vergesellschaftung'⁴¹ beschreven. De plaats van de mens binnen de samenleving ligt niet langer vast bij diens geboorte, maar kan zich tijdens diens levensloop wijzigen. In de

relatie individu-collectiviteit is de positie van het individu sinds de middeleeuwen aanmerkelijk versterkt.

In het leven van de moderne mens speelt het individuele een grotere rol. Mensen gaan ook meer belang hechten aan hun individualiteit. Zij zien zichzelf niet meer in de eerste plaats als verpersoonlijkingen van bepaalde voor de samenleving noodzakelijke rollen, maar als persoonlijkheden met een eigen wil en overtuiging. Sennett waarschuwt voor het verdwijnen van de ‘publieke’ mens ten gunste van de ‘persoonlijkheid’. Hij is van mening dat de eerste achter de façade van de sociale rol meer kans heeft een echte persoonlijkheid te ontwikkelen dan de tweede. De moderne mens loopt door de eis in het sociale leven persoonlijkheid te tonen gevaar een narcistische persoonlijkheid te ontwikkelen, die gekenmerkt wordt door een fixatie op de eigen identiteit en een sterke terughoudendheid in de communicatie met anderen⁴².

Een ander gevolg van individualisering is, dat individuen minder gemakkelijk zijn onder te brengen in sociale klassen. In de loop van het transformatieproces worden de scheidslijnen diffuser, omdat de opwaartse sociale mobiliteit sterker wordt. Toch blijft er sprake van een sociale hiërarchie. Een oplossing daarvoor biedt het concept van de leefstijl.

Max Weber is de grondlegger van de leefstijltheorie. Hij signaleert dat standen en klassen geen synoniemen zijn. Klassenindelingen zijn gebaseerd op bezit en inkomen, standenindelingen op een gelijke leefstijl. Deze indelingen hoeven niet per se samen te vallen: een student anno 1910 behoort tot de hogere standen, maar heeft een zeer gering inkomen, waardoor hij tot de lagere klassen hoort. Andersom kan een ‘nouveau riche’ ondanks zijn rijkdom, die hem in de hoogste klasse brengt, toch niet geaccepteerd worden in de hoogste stand, vanwege zijn slechte manieren, of, met andere woorden, zijn andere leefstijl⁴³.

Bourdieu heeft de leefstijltheorie verder ontwikkeld. Vroeger was volgens hem de positie die een individu innam in de sociale hiërarchie gebaseerd op geboorte, later op bezit (negentiende eeuw) en tegenwoordig ook sterk op educatie en beroep. Hij construeert een sociale ladder van de moderne Franse samenleving door individuen te laten ‘scoren’ op zowel een sociaal-economische als een opleiding/beroep/cultuur dimensie. Om met zijn woorden te spreken: hij kent het individu een plaats toe in de sociale hiërarchie op grond van zowel het sociaal-economisch als het cultureel ‘kapitaal’ waarover het de beschikking heeft⁴⁴.

Urbanisering

In de afgelopen eeuwen zijn de steden in aantal toegenomen, terwijl bovendien de bevolking van die steden sterk is gegroeid. Woont in de middeleeuwen het leeuwendeel van de populatie op het platteland, tegenwoordig is dat net andersom: de meeste mensen wonen in de steden.

De trek naar de steden komt voort uit een tweetal elkaar versterkende factoren. In de eerste plaats ontwikkelt het moderne leven zich het eerst in de steden: deze zijn economische centra, verkeers- en handelsknooppunten. Hier dienen zich de nieuwe beroepsmogelijkheden aan. Daarnaast veroorzaken de verbeterde landbouwmethoden (opbrengstverhogende technieken als gebruik van kunstmest, mechanisatie) een uitstoot van overbodig geworden arbeidskracht van het platteland naar de stad.

Onder het begrip urbanisering valt niet alleen de trek van het platteland naar de steden, maar ook de verstedelijking van het rurale leefpatroon. Stad en platteland ontwikkelen zich aanvankelijk tot tegenpolen, maar komen tenslotte in elkaars verlengde te liggen, wanneer het stedelijk leefpatroon ook op het platteland ingang vindt.

Een gevolg van urbanisering is, dat mensen uit de traditionele samenlevingsverbanden worden losgerukt. De nieuwe sociale banden zijn veel losser, onpersoonlijker en abstracter. Dit heeft zowel positieve als negatieve consequenties: het leidt aan één kant tot meer individuele speelruimte, maar aan de andere kant tot identiteitsproblemen en tekort aan 'nestwarmte'. De inbedding in het collectief én de eigen identiteit staan niet meer vast bij de geboorte maar moeten 'veroverd' worden. Durkheim spreekt in dit verband van 'anomie': een tekort aan socio-culturele binding⁴⁵, dat zelfs tot zelfmoord kan leiden. Marx noemt dit fenomeen 'vervreemding'.

Secularisering

Het bestaan van de middeleeuwse mens is doordrenkt met religiositeit. Zijn plaats in de gemeenschap wordt gezien als een door God beschikt gegeven. Het geloof neemt in zijn leven een centrale plaats in. Men beschouwt het aardse bestaan als een voorbereiding op het hiernamaals. De Kerk is in de middeleeuwen de enige supranationale macht. Zoals de kerktoren het dorps- of stadsgezicht van die tijd beheerst, zo domineren de voorschriften van de kerk de normering van het dagelijks leven.

Zoals hierboven al is aangegeven, ondervindt het religieus-mythische wereldbeeld en mensbeeld van de middeleeuwen al zo'n vijfhonderd jaar concurrentie van een meer wereldsgezinde, rationele oriëntatie. Het ontsluiten van de mysteries van de wereld door het rationele denken -door Weber 'die Entzauberung der Welt' genoemd- maakt religieuze dogma's aanvechtbaar. De Kerk raakt haar invloed op het maatschappelijk leven langzamerhand kwijt, omdat zij geen antwoord weet te geven op de problemen en eisen van een nieuw tijdperk. Zij wordt teruggedrongen op haar eigen terrein: dat van de godsdienst. En zelfs daar boet zij aan invloed in: de meer rationeel en individualistisch ingestelde mens van de moderne tijd beziet religie op zich, en de kerkelijke reglementering daarvan in het bijzonder, met een flinke dosis scepsis.

Democratisering

De standenmaatschappij die in de middeleeuwen wordt gezien als door God gegeven, brokkelt geleidelijk af. Het bestuur is niet langer in handen van een ‘heerser bij de gratie gods’, maar van een direct of indirect door het volk gekozen regeringsleider. Het middeleeuwse bestel is gebaseerd op de religieus gefundeerde principiële ongelijkheid van mensen, het nieuwe heeft de fundamentele gelijkheid van mensen -althans voor de wet- als uitgangspunt.

Deze democratiseringstendens komt voort uit de ontdekking door de hogere standen en klassen van de waarde van de gewone mens als producent, consument en soldaat, en uit de gelijktijdige bewustwording van de gewone mens van de macht van het aantal, gecombineerd met een nieuw besef van eigenwaarde. Geleidelijk aan krijgt ook de ‘werkman’ een volwaardig burgerschap: een loon boven het absolute bestaansminimum, redelijke huisvesting, onderwijs, vrije tijd en stemrecht. Het wettelijk uitgangspunt van gelijkheid van alle burgers inspireert vele emancipatiebewegingen om deze gelijkheid ook daadwerkelijk binnen het bereik van alle leden van de samenleving te brengen. Ook vrouwen gaan haar gelijke rechten opeisen en verwerven toegang tot onderwijs, beroepsleven en politiek bestel.

2.3.3. De constructie van twee ideaaltypen: traditioneel en modern leefpatroon

Als besluit van het theoretisch kader worden twee modellen opgebouwd van het ‘traditionele’ leefpatroon en het ‘moderne’ leefpatroon. Het gaat hier om de constructie van ‘ideaaltypen’, van onderzoeksinstrumenten die de sociale wetenschapper helpen de realiteit te analyseren. Deze ideaaltypen zijn geen weergave van de sociale werkelijkheid, maar een poging te verwoorden welke elementen een ‘zuiver’ traditioneel respectievelijk een ‘zuiver’ modern leefpatroon zou bevatten. In de werkelijkheid komen altijd vermengingen van beide patronen in verschillende gradaties voor. Oude idealen, denkbelden, verhoudingen etc. verdwijnen niet als bij toverslag op hetzelfde moment dat zich nieuwe opties en ideeën aandienen. Elementen uit het oude patroon blijven nog lange tijd voortbestaan naast aspecten van het nieuwe en worden soms zelfs in het nieuwe geïncorporeerd. Bovendien bestaan er regionale verschillen in het tempo waarin het nieuwe patroon wordt aanvaard⁴⁶. Ideaaltypen abstraheren dus van de sociale werkelijkheid ten einde deze beter te kunnen interpreteren.

Op grond van de in deze paragraaf gepresenteerde historische en sociologische theoretische noties zijn de volgende twee ideaaltypen -‘traditioneel leefpatroon’ en ‘modern leefpatroon’- geconstrueerd. Ook Tönnies' dichotomie ‘Gemeinschaft’ en ‘Gesellschaft’, waarin hij respec-

tievelijk de traditionele samenleving en de moderne maatschappij typeert, heeft tot deze constructie bijgedragen⁴⁷.

figuur 8 Twee ideaaltypen: 'traditioneel leefpatroon' en 'modern leefpatroon'

	TRADITIONEEL LEEFPATROON	MODERN LEEFPATROON
INRICHTING DAGELIJKS LEVEN	<ul style="list-style-type: none"> - meeste mensen wonen op platteland: ruraal leefpatroon dominant - autarkie en isolement - vervoer- en communicatiemiddelen beperkt - meesten leven op of onder bestaansminimum - wooncomfort voorrecht elite - hygiënische omstandigheden slecht - onderwijs naar stand - vrije tijd voorrecht elite - autoritair politiek stelsel 	<ul style="list-style-type: none"> - meeste mensen wonen in steden: urbanisering stedelijk leefpatroon dominant - vervlechting en interdependentie - explosieve toename communicatie- en vervoermiddelen - meesten leven boven bestaansminimum - wooncomfort voor velen - hygiënische omstandigheden goed - onderwijs instrument opwaartse mobiliteit - vrije tijd voor allen - democratisch politiek stelsel
PRODUKTIE EN DISTRIBUTIE	<ul style="list-style-type: none"> - agrarische sector dominant - ambachtelijke produktiewijze - autarkie - kleinschaligheid - weinig differentiatie beroepen, geen specialisatie arbeid 	<ul style="list-style-type: none"> - industriële en dienstensector dominant - rationalisering produktiewijze - produktie voor markt - grootschaligheid - differentiëring beroepen specialisering arbeid
SOCIALE ORDENING	<ul style="list-style-type: none"> - standenmaatschappij door God gegeven - sociale positie individu gebaseerd op geboorte in 	<ul style="list-style-type: none"> - sociale gelaagdheid diffuus - sociale positie individu gebaseerd op

	bepaalde stand (positie toegeschreven)	sociaal-economisch en cultureel kapitaal (positie verworven)
	- geringe stijgingskans	- grote stijgingskansen
	- individu ingebed in collectief	- individualisering én identiteitsproblemen
	- acceptatie toegeschreven positie hoog	- democratiseringstendensen emancipatie
MENTALITEIT CULTUUR	- religie verschaft waarden en normen	- secularisering en rationalisering
	- collectief oefent sterke sociale controle uit	- generalisering van waarden en normen
	- waarden en normen specifiek voor bepaalde groepen en daarmee individuen	- waarden en normen raken los van socio-culturele context en worden ‘inruikbaar’

Eindnoten:

1. König, *De sociologie van de mode*, 17-21.
2. Toen ik voor mijn afstudeerscriptie in het voorjaar van 1987 een aantal interviews over kleedgedrag en verzorging van het uiterlijk afnam kreeg ik in veel gevallen op de vraag naar het waarom van de eigen kleding van de respondenten het antwoord: ‘Kleding is in ons koude klimaat een noodzakelijk kwaad’. Pas na enig doorvragen - ‘Waarom kies je dan juist deze kleding uit?’- besepte men dat er misschien toch wel meer aan de keuze van kleding vast kon zitten.
3. Wilson, *Adorned in dreams: fashion and modernity*, 228-247; De Rooy, ‘Mode: ernst of spel?’ in: *Lover* (1987), 153-158.
4. Wilson, *Adorned in dreams*, 1-15.
5. Wilson, *a.w.*, 3.
6. Elias, *Het civilisatieproces*, I, 191-192.
7. Elias, *a.w.*, I, 228-230; Corbin, *Pestdamp en bloesengeur*, 232-237.
8. Flügel, ‘Psychologie der Kleidung’ in: Bovenschen ed., *Die Listen der Mode*, 213.
9. König, *De sociologie van de mode*, 64-81, 150.
10. Elias, *a.w.*, I, 13-14, 19.
11. Met name de reacties van vader, moeder, andere opvoeders, familie en vriendenkring -de directe sociale omgeving dus- zijn belangrijk bij de vorming van de eigen identiteit. Mead noemt hen in *Mind, self and society* de ‘significant others.’
12. Flügel, *t.a.p.*, 253-255.
13. Flügel, *t.a.p.*, 257-259.
14. Flügel, *t.a.p.*, 249.
15. Flügel, *t.a.p.*, 224-230.
16. Simmel, ‘Die Groszstädte und das Geistesleben’ in: Bücher e.a., *Die Groszstadt*, 185-206.
17. Wilson, *a.w.*, 134-155.

18. De termen 'front stage' en 'back stage' zijn afkomstig van Goffman, *Presentation of self in everyday life*, 112-113, 124-125, 127.
19. Wilson, *Sex and gender*, 1-20; Illich, *Gender*, passim.
20. Elias en Scotson, *De gevestigden en de buitenstaanders*, 21-23.
21. Mead, *Mind, self and society*, passim.
22. König, *De sociologie van de mode*, 73, 81.
23. Spencer, *Die Prinzipien der Soziologie*, III 'Die Herrschaft des Ceremoniells'.
24. König, *a.w.*, 62-63.
25. De notie van kleding en lichaamsverzorging als middelen voor sociale distantie is terug te vinden bij meerdere auteurs: Elias, *a.w.*; Veblen, *The theory of the leisure class*; König, *a.w.*; Braudel, *Beschaving, economie en kapitalisme*, 315-316.
26. Veblen, 'The economic theory of woman's dress' in: Veblen, *Essays in our changing order*, 65-77.
27. König, *a.w.*, passim.
28. Lurie, *The language of clothes*, passim.
29. Barthes, *La système de la mode*, passim.
30. Braudel, *Geschiedschrijving*, 101 e.v..
31. Braudel, *Geschiedschrijving*, 107.
32. Braudel, *Geschiedschrijving*, 107.
33. Parsons, *The system of modern societies*, 4-28.
34. Deze elementen worden ook door Zijderveld en Adriaansens genoemd, al ordenen zij de zeven aspecten in een vierdeling. Adriaansens bespreekt differentiatie, generalisering, subjectivering en vervreemding, Zijderveld specialisering, generalisering, (legitimering, vermaatschappelijking en) democratisering en (culturele) nivellering. Adriaansens, *Algemene sociologie*, 153-178; Zijderveld, *De culturele factor*, 77-106.
35. Elias, *Het civilisatieproces*, II; Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriss der verstehende Soziologie*, 550-579.
36. Mannheim, *Man and society in an age of reconstruction*, 51-57.
37. Benjamin, *Het kunstwerk in het tijdperk van zijn reproduceerbaarheid*, passim.
38. Poster, *Jean Baudrillard*, 1.
39. Zijderveld, *De culturele factor*, 87-90.
40. Durkheim, *The division of labour in society*, passim.
41. Simmel, *Soziologie: Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*, 403-503.
42. Sennett, *The fall of public man*, 262-264, 314-315, 324-325.
43. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, 177-180.
44. Bourdieu, *Distinction*, 99-125.
45. Durkheim, *L'éducation morale*, passim.
46. Van den Eerenbeemt, *In het spoor van de vooruitgang*, vi.
47. Tönnies, *Gemeinschaft und Gesellschaft*, passim.

Deel B

Kleding en de socio-culturele context: een synchronische netwerkanalyse en transitieanalyse

Het te bespreken tijdvak (1813-1920) wordt voor de synchronische analyse in drie periodes verdeeld, die van elkaar worden gescheiden door de in de inleiding reeds verantwoorde scharnierpunten. In hoofdstuk drie worden de jaren tussen 1813 en 1850 behandeld onder de titel: een ‘bevroren’ standenmaatschappij. In hoofdstuk vier wordt de periode 1850-1880 onder de loep genomen, wanneer de Nederlandse samenleving aan het begin van dynamisering staat. Het laatste hoofdstuk van deel B, hoofdstuk vijf, richt de schijnwerpers op de eigenlijke ‘take-off’ van modernisering in Nederland tussen 1880 en 1920.

De drie hoofdstukken hebben alle dezelfde indeling. Eerst wordt aandacht besteed aan de inrichting van de Nederlandse samenleving en van het dagelijks leven in die tijd. Dan komt de stand van zaken op het terrein van de productie en distributie van kleding aan de orde. Vervolgens wordt ingegaan op de waarden en normen ten aanzien van kleedgedrag en verzorging van het uiterlijk, die door tijdgenoten worden gehanteerd. Hierna worden kleedgedrag en verzorging van het uiterlijk besproken, uitgesplitst naar stad en platteland, naar de verschillende standen/klassen, die daar worden aangetroffen, naar sekse en naar leeftijd. Ieder hoofdstuk wordt besloten met een samenvatting, waarin de invloeden op het individuele kleedgedrag van de inrichting van het dagelijks leven, de productie en distributie van kleding en de socio-culturele context nogmaals kort worden weergegeven en de onderlinge relaties daartussen worden geschetst.

3. Een ‘bevroren’ standenmaatschappij (1813-1850)

3.1. Traditie en gezapigheid

In de periode 1813-1850 is de Nederlandse samenleving te karakteriseren als ingericht volgens een dominant ‘traditioneel’ patroon.

In de eerste plaats is Nederland een agrarisch-ambachtelijk land. Nog in 1849 werkt circa de helft van de beroepsbevolking in de agrarische sector; vóór die tijd ligt dit percentage hoger¹. De steden groeien niet meer dan het gemiddelde groeipercentage van de bevolking en lopen soms zelfs terug in inwoneraantal². Moderne fabrieken treft men in Nederland nauwelijks aan³: het ambachtelijk kleinbedrijf is dominant⁴. In 1819 constateert Van Hogendorp in zijn *Bijdragen tot de huishouding van staat in het koninkrijk der Nederlanden* een toename van de welvaart op het platteland en economisch verval in de steden. Alleen de regeringsstad en grote handelssteden als Amsterdam en Rotterdam doen het redelijk⁵. Het ineensstorten van de stapelhandel zorgt voor achteruitgang van de op zeehandel afgestemde vormen van nijverheid en van ondernemingen die luxeproducten vervaardigen. Tegelijk komt een einde aan de dominante rol van de zeeprovincies, met name van Holland. Het ‘binnenland’ krijgt meer economisch accent⁶.

Nederland is, zoals geheel Europa, verarmd als gevolg van de Napoleontische oorlogen en de Franse bezetting. Bovendien verkeert men in een economische depressie die tot circa 1822 duurt. Daarbovenop beleeft Nederland twee jaren met misoogsten in 1816 en 1817, die de crisis verergeren⁷. Van dit alles zijn vooral de lagere standen de dupe⁸. Van Hogendorp besteedt in zijn rapport aan de Staten-Generaal veel aandacht aan maatregelen om de economische activiteit te bevorderen en de armoede te bestrijden⁹. Overigens valt de toestand in grote delen van de Nederlanden -vooral op het platteland- hem mee¹⁰. Toch is er geen sprake van een economische opleving of van een toename van de welvaart in deze periode¹¹.

In grote delen van Nederland leeft men nog zeer geïsoleerd. Op de zandgronden (Brabant, Drenthe, Achterhoek, Veluwe) is men in de dorpen nog sterk gericht op autarkie: men produceert voor eigen consumptie en die der dorpsgemeenschap. Veel ambachtelijke producten worden in de huishoudens vervaardigd of door gespecialiseerde dorpsgenoten gemaakt¹². De communicatie- en transportmiddelen zijn nog zeer beperkt: van nationale (economische) integratie is nog geen sprake¹³. Wel wordt in 1838 de eerste spoorweg geopend (Amsterdam-Haarlem), maar in 1850 is het spoorwegnet nog zeer beperkt. De trekschuit is het meest comfortabele en het snelste vervoermiddel. De landwegen zijn slecht, postkoets en

paard-en-wagen langzame en onplezierige reismogelijkheden. Van Hogendorp dringt aan op verbetering van verkeersmogelijkheden (kanalen en wegen) om de welvaart te bevorderen¹⁴.

Nederland is een standenmaatschappij. De standen behoren tot gescheiden werelden: zij vertonen verschillen in gedrag, spraak, vermaak, voeding, hygiëne, gezondheid en uiterlijk. Geboorte bepaalt de stand waartoe men behoort. Er is nauwelijks enige sociale mobiliteit: wie voor een dubbeltje geboren is, zal zelden een kwartje worden. ‘Zucht naar standsverheffing’ wordt doorgaans op religieuze en morele gronden afgekeurd als ‘een zorgwekkend verschijnsel en een verderfelijk kwaad’¹⁵. De standenmaatschappij is nog onomstreden: het standsdenken wordt religieus geschraagd.

Volgens Brugmans zijn er in de negentiende eeuw slechts twee sociale lagen: de elite van de ‘gezeten’ en de ‘aanzienlijke’ burgerij (patriciërs, renteniers, grote handelaars en ondernemers) en het ‘gewone’ of ‘mindere’ volk. Beide standen kennen een onderverdeling. De middenstand is klein, nagenoeg geërodeerd door de economische malaise van de achttiende eeuw en de Franse Tijd. Zij bestaat voornamelijk uit kleine zelfstandigen, die óf tenderen naar opname in de hoogste stand, óf dreigen terug te vallen in het volk¹⁶. De indeling van Brugmans is inmiddels door vele historici genuanceerd of geheel verworpen¹⁷. De meesten komen tot een driedeling, eventueel weer onderverdeeld in substanden.

Het inkomensverschil tussen rijk en arm is zeer groot. Met een jaarloon van *f*900, - (dominee) à *f*1500, - behoort men tot de gegoede burgerij¹⁸. Een legerofficier ontvangt als luitenant een tractement van *f*700, -, als kapitein *f*1600, -¹⁹. Deze salarissen liggen beduidend hoger dan die van werklieden en van de beroepen uit de onderste lagen van de middengroep. Een naaister verdient *f*8, - per week, maar alleen in tijden van voorspoed. Tijdens de rustige perioden in haar vak (midden zomer en hartje winter) verdient zij doorgaans veel minder²⁰. Een choriste bij de opera verdient *f*20, - per maand, maar alleen tijdens het speelseizoen²¹.

Het grootste deel van de Nederlandse bevolking leeft op of onder het absolute bestaansminimum. Een ongeschoold werkman (sjouwer, spitter, e.d.) verdient rond 1804 tussen de *f*150, - (Eindhoven, Zutphen, Ede) en *f*300, - (Amsterdam) per jaar, afhankelijk van zijn woonplaats²². De hoogste arbeiderslonen (daglonen van *f*0,90 en hoger) vindt men in de provincies Noord- en Zuid-Holland en Zeeland, de laagste (minder dan *f*0,60 dagloon) in Overijssel en Noord-Brabant. Dat wil nog niet zeggen dat de arbeiders in eerstgenoemde provincies het beter hebben: de kosten voor levensonderhoud liggen er ook hoger. Rond de *f*200, - is nodig voor het in leven houden van een gezin met vier kinderen met een absoluut minimumpakket, bestaande uit aardappelen, roggebrood, ‘kleeding voor zes personen zooveel nodig om de naaktheid te bedekken’, licht, zout en huishuur²³. Deze berekening is van Johannes van den Bosch, stichter van werkverschaffingsprojecten in Veenhuizen. In 1841 is in de slechte leefomstandigheden van de werkman en de arme nog maar weinig verande-

ring gekomen: de lonen stijgen iets, maar de prijzen doen dat ook. In Helmond is een jaarloon van *f*320, - het hoogst bereikbare. De meeste thuiswevers en manufactuurwerkers moeten het met een jaarloon van rond de *f*200, - zien te stellen. Spoelders (vrouwen, meisjes, ouderen) verdienen nog minder: tussen *f*60, - en *f*100, -²⁴. Het slechtst is de loonsituatie in de huisindustrie en in het geval de arbeid als additionele arbeid, bijvoorbeeld naast het boerenbedrijf, wordt verricht²⁵. Zo maakt een werkmans in de textielnijverheid in Enschede in 1819 zo'n 55 cent per dag, terwijl zijn collega op het omringende platteland, waar weven additionele arbeid is, op ongeveer 40 cent blijft steken²⁶. Ook vrouwenarbeid wordt laag beloond, omdat men deze ziet als aanvullende arbeid om het gezinsinkomen op te vijzelen. Vrouwen kunnen in de meeste gevallen niet zelfstandig van haar loon bestaan.

De structurele, vooral partiële, werkloosheid maakt velen afhankelijk van de bedeling. Vanwege de lage lonen en de seizoenslapse in sommige sectoren moeten ook werkenden regelmatig een beroep doen op (aanvullende) liefdadigheid. De lonen bewegen zich rond het reproductieniveau: er hoeft maar iets te gebeuren -ongeval, ziekte, veel kinderen- of men lijdt gebrek²⁷. De accijnzen op eerste levensbehoeften drukken zwaar op de armen²⁸. In het laatste decennium van de hier besproken periode neemt het aantal bedeeden toe van circa 13% naar 27% van de bevolking. Oorzaken zijn vooral de aardappelziekte en andere misoogsten²⁹. Armoede wordt nog niet structureel bestreden: men aanvaardt deze veelal als een onoplosbare situatie, het lot van de lagere standen. Een uitzondering vormen werkverschaffingsprojecten als bijvoorbeeld Frederiksoord, waar arme mensen uit de stad aan boerenwerk en ambachtelijk werk worden gezet³⁰.

Goed geschoolden treft men alleen aan onder de elite en de gezeten burgerij. De armen kunnen vaak niet schrijven of rekenen, meestal wel lezen. De schoolwetten van 1801 en 1806 betekenen een aanzet tot verbetering van het lager onderwijs: klassikaal onderwijs, onderwijsinspectie en een speciale opleiding voor onderwijzers worden ingesteld. Daadwerkelijke verbetering van het onderwijs voor de gehele bevolking begint echter pas ná 1850, wanneer de schoolmeesters en -matressen van het oude stempel letterlijk zijn uitgestorven en vooral na 1901 (Leerplichtwet) wanneer ook de kinderen van de armen allen regelmatig de school bezoeken en deze afmaken³¹. Op de scholen wordt een scheiding tussen de standen nagestreefd: er zijn armen- en burgerscholen in diverse gradaties. Scholing wordt nog niet gezien als een instrument voor opwaartse sociale mobiliteit.

Niet alleen wat scholing betreft gaapt er tussen de kinderen der elite en gegoede burgerij en die der werkende stand een enorme kloof. Ook de positie thuis verschilt: de kinderen uit de hogere standen worden zorgvuldig opgevoed en hebben speelgoed, leesboeken, moederlijke zorg of een kindermisje en een kinderkamer waar ze mogen spelen. Arbeiderskinderen zijn klein behuisd, hebben nauwelijks speelgoed en geen tijd om te spelen. Wordt voor kinderen uit de eerste groep in die periode 'jeugd-

land³² gecreëerd, voor de andere geven deze jaren een toename van de kinderarbeid te zien, die zich voortzet tot rond 1890. Kinderen werkten tevoren wel mee op het land of in het bedrijf van hun vader of leerden reeds op jeugdige leeftijd een vak, maar nu worden zij door anderen in dienst genomen als produktiekrachten. Van hun arbeid wordt vooral gebruik gemaakt in steenbakkerijen, sigarenfabrieken, textielindustrie en glasblazerijen, maar ook in de kleine werkplaatsen van ambachtlieden treft men kinderarbeid aan³³. Ouders uit de werkende stand zien lang niet altijd de noodzaak van onderwijs voor hun kinderen in. Bovendien betekenen de paar stuivers die het kind verdient een welkome aanvulling op het gezinsinkomen.

Ook op het terrein van de ontspanning is er een scheiding tussen de standen³⁴. De elite is gericht op vertier in huis: visites afleggen en ontvangen, lezen (bijbel, moraliserende boeken met religieuze inslag), handwerken, musiceren, spelletjes. Het uitgaansleven is gecentreerd rond sociëteiten, de schouwburg en het bezoeken van bals. In de zomer betreft de elite de 'buitens' of kuurt in thermale baden. Vooral jongeren uit de sociale bovenlaag maken educatieve rondreizen (Bildungsreise of Grand Tour)³⁵. De lagere stand maakt slechts bij hoge uitzondering (bedevaart) een uitstapje buiten de directe leefomgeving. Men verstrooit zich met eigen liedjes, het bezoeken van herberg en schouwburg (in de 'engelenbak'), de kermis en volksfeesten. De rijken hebben hun sport: paardrijden en jagen. De armen kennen andere vermaken: schaatsen, kaatsen, worstelen, gewichtheffen, hardlopen. Vaak worden wedstrijden om geld of prijzen in natura gehouden³⁶. Een in alle standen geliefde tijdpassering is het flaneren op zondag. Hierbij komt het standsverschil echter tot uiting in de verschillende tijdstippen die men daarvoor kiest en in het feit, dat de elite 'een tourtje' maakt in een rijtuig terwijl de mindere goden een wandeling maken³⁷.

De scheiding tussen de standen wordt ook weerspiegeld in de positie van de vrouw³⁸. Een vrouw uit de gezeten burgerij en de elite hoort in huis. Hooguit doet zij vrijwilligerswerk voor een charitatieve instelling of een ontspanningsvereniging. Het openbare leven is het domein van de mannen. De ideale vrouw is huiselijk, bescheiden, onderdanig en onschuldig. Het inkomen en de maatschappelijke positie van echtgenoot of vader stellen vrouwen uit de hogere sociale strata en de middengroep ook in de gelegenheid dit ideaalbeeld na te leven. Toch wordt er al wel over vrouwenemancipatie gepraat, maar vooral -gezien de spotprenten- gelachen³⁹. Bij de boerenstand, de middenstand (winkeliers, ambachtlieden) en de werkende klasse is beroepsarbeid van de vrouw doorgaans bittere noodzaak. Vaak komt zij er niet toe de taak van huisvrouw en moeder naar middenklasse-model uit te voeren.

Tussen arm en rijk bestaan bovendien grote verschillen in huisvesting. De elite beschikt over een groot huis aan een brede gracht, straat of aan een plein, met aparte slaapkamers en een aparte keuken met een waterpomp. De armen wonen in achterafstraatjes en -steegjes en moeten

vaak in één vertrek wonen, slapen en koken. Water halen zij aan een gemeenschappelijke pomp of uit open water (beek, gracht)⁴⁰.

De lichaamshygiëne staat nog op een laag pitje. Veel wassen en vooral baden acht men verzwakkend voor het menselijk organisme⁴¹. Een badkamer bezitten zelfs de rijken slechts bij hoge uitzondering. Er is nog geen waterleiding en de riolering is zeer primitief. Men is afhankelijk van grond-, oppervlakte- en regenwater om te drinken en te wassen. Dit is niet altijd in voldoende mate aanwezig en ook de kwaliteit laat vaak te wensen over⁴². Afvoer geschiedt via open goten en grachten.

Hoewel koning Willem I een constitutioneel koningschap bekleedt, is zijn persoonlijke macht groot: zo kan hij maatregelen afkondigen bij Koninklijk Besluit. Zijn politieke raadgevers zijn afkomstig uit adellijke kringen of uit patricische regentenfamilies. Willem I heeft meer van een verlicht despoot dan van een constitutioneel monarch. Pas in 1848 gaat de regeringsmacht over op een gekozen parlement, waar door het geldende censuskiesrecht alleen de hogere (rijkere) standen (elite en gezeten burgerij) in vertegenwoordigd zijn⁴³. Niet alleen op het hoogste politieke niveau treft men autoritair bestuur aan. Op institutioneel niveau worden bijvoorbeeld charitatieve instellingen gekenmerkt door een sterk paternalisme.

3.2. Met naald en draad

3.2.1. Kleermaker, naaister en kledingproductie in de huishoudens

In deze periode overheerst in de kledingproductie het ambachtelijk kleinbedrijf, net als in de andere sectoren van de nijverheid⁴⁴. De professionele kledingproductie is in handen van kleermakers en naaisters. De meesten werken zelfstandig in hun werkplaats of komen bij de klant aan huis. In de grote steden zijn sommige kleermakers verbonden aan ateliers. In 1819 hebben de 3576 bij de Nijverheidsenquête opgegeven Nederlandse kleermakerijen 2579 knechts en 588 leerlingen in dienst⁴⁵. Bij de 437 naaiwinkels werken dan 542 naaisters in loondienst en 291 leerlingen⁴⁶. De bedrijven zijn dus zeer klein van omvang: velen werken alleen.

Kleermakers en naaisters werken in opdracht van een klant en vervaardigen maatkleding, die precies op diens lichaam beschreven is. Kleermakers maken vooral de bovenkleding van hun klanten, naaisters vervaardigen veel nacht- en onderkleding. Voor dames en kinderen maken zij ook bovenkleding, voor heren is dat meestal voorbehouden aan de kleermakers. Naaisters en kleermakers doen ook verstelwerk en vermaken en 'keren' bestaande kledingstukken⁴⁷. Het keren van een mantel betekent een bezuiniging, aangezien in die tijd de verhouding tussen stoffprijs en maakloon 3 à 4:1 is. Men spaart de aankoop van dure nieuwe stof ermee uit⁴⁸.

Kleermaker of naaister bepalen de snit en het materiaal van het verlangde kledingstuk in onderling overleg met de klant. Kleermaker, naaister of klant bedenken het ontwerp zelf, of imiteren een reeds bekend voorbeeld. Zij kunnen vanaf de achttiende eeuw gebruik maken van modeprenten. Ook is het mogelijk in Parijs poppen te bestellen, die volgens de daar heersende mode gekleed zijn.

Kleermakers en naaisters hebben in deze periode geen kledingstukken in hun werkplaats in voorraad. Ook stoffen zijn daar niet altijd te vinden. Het is eeuwenlang gewoonte geweest, dat de klant zelf de stof meebrengt, waaruit het kledingstuk gemaakt moet worden. Pas in de hier besproken periode gaan kleermakers met een goedbeklant bedrijf er soms toe over zelf stoffen te verkopen.

De werkwijze van de kleermaker is als volgt: eerst worden de maten van de klant genomen, dan wordt het patroon berekend en uitgelegd op de stof, die vervolgens wordt 'gesneden'. Vandaar dat de kleermaker vaak 'snijder' wordt genoemd. De patroondelen worden met naald en draad aan elkaar genaaid. Als de kleermaker knechts of leerlingen in dienst heeft, is dit laatste doorgaans hun werk. Voor het afwerken van de naden en het in model brengen van het kledingstuk wordt de strijkbout gehanteerd. 'Gewoonlijk zitten de Kleermakers met over elkander geslagene beenen op eene tafel te naaijen. Hunne voornaamste werktuigen zijn: 1) eene *maat*, voor korte tijd eerst ingevoerd, om de verhouding der lichaamsdeelen in lengte, dikte enz. aan te geven, 2) een *naairing*, 3) eene *naald*, 4) een *persijzer*, 5) eene *schaar*, 6) eene *el* en 7) een *maatband*'⁴⁹. De naaister volgt dezelfde werkwijze, maar doet haar werk zittend aan tafel of houdt het op haar schoot. Er bestaan in deze tijd al handboeken, die kleermakers en naaisters op technisch vlak de helpende hand kunnen bieden⁵⁰.

Een 'model-kleêrenmaker' van rond 1840 dient volgens een tijdgenoot over de volgende eigenschappen te beschikken⁵¹: hij geeft de klant een eerlijk advies, hij is vakbekwaam -hij moet 'een gekleeden rok kunnen maken voor een kurketrekker'⁵²-, hij gebruikt goede stoffen en hij is niet ongeduldig als de klant een jaar of wat wacht met het betalen van de rekening. Daarnaast is hij beleefd, geduldig en weet hij de ijdelheid te strelen zonder te overdrijven. De 'model-modemaakster' uit die tijd moet aan iets andere eisen beantwoorden: zij mag juist géén krediet geven (de vrouwen geven maar uit en de mannen moeten betalen), moet oprecht zijn (geen modes van het jaar daarvoor als nieuw presenteren), moet kijk hebben op wat haar klanten flatteert en meer geduld hebben dan een liefdezuster. Zij zal het ver brengen als zij de zwakheid der schone sekse weet uit te buiten door een mengeling van vleierij, goed advies en een zweempje Franstalige betovering⁵³.

De hoedenmakers vormen een beroepsgroep, die apart van de kleermakers functioneert. Herenhoeden worden veelal gemaakt van vilt, in elkaar gekroesd dierenhaar, in vorm gebracht met behulp van hoedenvorm en persijzer⁵⁴.

Niet alle kleding wordt door professionals vervaardigd. In veel huishoudens wordt de kleding -vooral dames-, kinder- en onderkleding- gemaakt door de huisvrouw zelf of door haar bedienden⁵⁵. Dit is met name het geval op het platteland, maar ook in de steden voorziet een groot aantal burgers op deze manier in de kledingbehoefte. Soms is dit noodzakelijk, omdat er geen kleermaker in de buurt gevestigd is⁵⁶. Het zelf vervaardigen van kleding door de vrouw wordt echter ook cultureel geschraagd. Men ziet het als een belangrijke huiselijke deugd, wat onder andere tot uiting komt in het gebruik de huisvrouw bij haar huwelijk een fraaie gouden of zilveren vingerhoed ten geschenke te geven⁵⁷.

Op het platteland -met name op de zandgronden- gaat dit zelf maken van kleding soms nog veel verder. Een Drents of Brabants boerengezin verbouwt zelf vlas voor linnen en houdt schapen voor wol, of koopt deze grondstoffen op de markt. De vrouw des huizes spint de vezels tot garens, de man weeft er kledingstoffen van. Soms zijn dorpswever, 'boerensnieder' en naaister aanwezig in het dorp en wordt een deel van het werk aan hen uitbesteed⁵⁸. Op andere plaatsen op het platteland wordt in de onderhavige periode deze vorm van autarkische produktie doorbroken. In de provincie Groningen bijvoorbeeld bereikt men een 'overgangstijdpunt... de eigen aangereide baaijen en vijfschaften rokken en jakken zijn nog in gebruik; maar stukken van greenen en andere stoffen komen er tusschen'⁵⁹. De boeren van de kleigronden zijn rijker en richten zich eerder op de nationale afzetmarkt dan die van de zandgronden.

Op het platteland worden ook veel stoffen en mode-artikelen betrokken van marskramers die 'de boer opgaan'. Bij deze kooplieden schaft men vooral die spullen aan, die men in de dorpsgemeenschap niet kan maken, omdat men er de vaardigheid voor mist of de juiste apparatuur ontbeert, zoals laken, linten, kant en de in de achttiende eeuw populair geworden katoenen weefsels. Vaak zijn het Duitsers uit Westphalen die deze handel uitoefenen. Als oogstarbeider naar Nederland gekomen, ontdekken ze de vraag naar de fijnere stoffen die in hun land van herkomst worden vervaardigd. Zij gaan met deze stoffen handelen en worden geleidelijk aan 'lappiespoep' in plaats van oogstarbeider. Halverwege de negentiende eeuw hebben velen van hen zich met een vaste winkel in Nederland gevestigd⁶⁰.

3.2.2. Nieuwe ontwikkelingen in de kledingproduktie

Op 23 oktober 1818 maakt koning Willem I bij Koninklijk Besluit een definitief einde aan het sinds de Bataafs-Franse Tijd reeds kwijnende bestaan van de gilden in Nederland. De afschaffing van de gildestructuur heeft voor de kledingproduktie twee belangrijke gevolgen. In de eerste plaats kunnen de werkplaatsen nu in principe uitgroeien tot grote ateliers, omdat de door het gilde opgelegde beperking van het aantal knechts en leerlingen -bedoeld om het aantal kleermakers op peil te houden, hen een

menswaardig bestaan te garanderen en oneerlijke concurrentie tegen te gaan- niet meer geldt. In de tweede plaats hoeft men zich niet langer aan een strikte omschrijving van de inhoud van het ambacht te houden: kleermakers kunnen nu ook stoffen verkopen. Adam van der Steur in Haarlem bijvoorbeeld breidt in de jaren dertig van de negentiende eeuw zijn kleermakersbedrijf uit met de verkoop van ‘lakens en wollen manufacturen’⁶¹.

Van deze nieuwe ontwikkelingsmogelijkheden wordt vóór 1850 nog weinig gebruik gemaakt. In Den Bosch werkt in 1849 36,8% van de beroepsbevolking in de kleding- of textielnijverheid, terwijl er slechts vier kledingbedrijven met tien of meer werknemers te vinden zijn⁶². In Dordrecht hebben in 1843 drie kleermakerijen op een totaal van 63 meer dan tien werknemers (12, 14 en 30 personeelsleden)⁶³. In Rotterdam ligt dit cijfer op twee van de 280 bedrijven⁶⁴. In Amsterdam zijn rond 1850 enkele grote ateliers gevestigd, waaraan vijftig à zestig kleermakers zijn verbonden. In de grotere bedrijven gaat men het werk anders organiseren en ontstaat een eerste vorm van arbeidsverdeling (een uitgebreide beschrijving volgt in 4.2.2.). De meeste werkplaatsen zijn echter veel kleiner van omvang en produceren volgens de hierboven omschreven traditionele ambachtelijke wijze⁶⁵.

In de hoedenmakerij worden rond 1840 nieuwe uitvindingen gedaan: ‘vergulde’ hoeden, ‘d.i. de bedekking van grof vilt met fijne haren, daarna het gebruik van afval van zijde, dat glanzige, goedkoope en daarom zeer gezochte hoeden geeft’, en later ‘het maken van zoogenaamde zijden hoeden. Deze zijn óf vilten óf pappen hoeden, met een overtreksel van zijden of katoenen stof’⁶⁶. Hoge hoeden worden goedkoper, en komen binnen het bereik van de minder gegoeden. Men verstaat de kunst de hoeden waterdicht te maken⁶⁷: de ‘waterproof’ hoed is een gewild artikel.

3.2.3. De uitvinding van de naaimachine

De uitvinding van de naaimachine kan niet aan één persoon worden toegeschreven⁶⁸. De eerste goed werkende stiksteek-naaimachine, ontworpen door de Amerikaan Elias Howe in 1846, is een combinatie van verschillende deelvindingen van andere ontwerpers én twee eigen vindingen: de gegroefde naald en een schuitje voor de onderdraad.

Tegen het eind van de achttiende eeuw worden de eerste pogingen ondernomen om in navolging van het spinnen en weven ook het naaien te mechaniseren⁶⁹. De in die tijd ontworpen machines zijn aanvankelijk nog te primitief om de kleermaker of naaister in de praktijk van nut te zijn. Al in 1814 echter heeft de Oostenrijkse kleermaker Joseph Georg Madersperger een bruikbare naaimachine ontwikkeld, die een kettingsteek maakt. Hij slaagt er niet in de benodigde financiën te verzamelen om zijn uitvinding in productie te kunnen nemen. De Franse kleermaker Barthélemy Thimmonier krijgt in 1829 patent op zijn manshoge, zware kettingsteekmachine. Hij weet wél geldschieters te interesseren: een paar jaar later

worden circa tachtig naaimachines van zijn ontwerp in een uniformenwerkplaats in Parijs in gebruik genomen. Het succes is groot genoeg om de woede en broodangst van de Parijse kleermakers op te wekken. Zijn werkplaats wordt tweemaal, in 1841 en 1849, door razende kleermakers vernietigd⁷⁰.

Inmiddels hebben de uitvinders aan de overkant van de oceaan niet stilgezeten. Tussen 1832 en 1834 ontwikkelt William Hunt het prototype van de stiksteekmachine. Pas de verbeteringen van Elias Howe leveren een bruikbare stiksteekmachine op: zijn 'ijzeren naaister' verslaat bij een wedstrijd in Boston met gemak vijf handnaaisters. Ook Howe ontmoet echter problemen wanneer hij fabrikanten probeert te interesseren om zijn uitvinding in productie te brengen. Hij reist er voor naar Engeland, omdat in de Verenigde Staten geen enkele fabrikant het risico aandurft. Hij krijgt in Engeland slechts zo'n klein winstpercentage, dat hij een paar jaar later berooid naar de Verenigde Staten terugkeert. Daar blijken zijn machines inmiddels in productie genomen te zijn en als zoete broodjes verkocht te worden. Gewiekste zakenmensen, waarvan de bekendste Isaac Merritt Singer heet, hebben langs slinkse weg Howe's patent weten te omzeilen en zijn machine onder andere namen op de markt gebracht. Pas na vele jaren procederen worden Howe's rechten uiteindelijk erkend⁷¹.

De naaimachine wordt in deze periode uitgevonden, maar zal pas na 1850 op grote schaal in de kledingindustrie worden toegepast. In Nederland werken kleermakers en naaisters blijkens de Nijverheidsenquête van 1848 nog met de hand⁷².

3.2.4. De situatie van de kledingproducenten

In Den Haag werkt in 1811 13,1% van de mannelijke beroepsbevolking boven de 21 jaar in de kleding- en schoeiselnijverheid. Van de vrouwelijke beroepsbevolking is dat tussen 1820 en 1825 8%. In 1849 valt een procentuele toename te constateren bij de in deze sector werkzame vrouwen (17,4%) tegen een afname bij de mannen (10,3%). De kledingnijverheid blijkt naast huiselijke en andere diensten en het drijven van een kleine winkel, de enige sector waarin Haagse vrouwen beroepsarbeid verrichten⁷³. Men acht deze beroepen het meest eerzaam voor vrouwen, omdat zij het best aansluiten bij de dan gangbare opvattingen omtrent de 'vrouwenrol' en 'vrouwelijkheid' (zie 3.3.1.). In 1849 werkt 4% van de totale beroepsbevolking van Nederland in de kledingnijverheid, 3% van de mannelijke en 8% van de vrouwelijke beroepsbevolking⁷⁴. Het aandeel van vrouwen in de beroepsmatige kledingproductie stijgt in de hier besproken periode.

De situatie van kleermakers die voor de goeden in de stad werken, is vrij goed. Adam van der Steur verdient te Haarlem in het jaar 1831 met zijn éénmansbedrijfje een maakloon van f 631,-⁷⁵. Voor een werkman is dit, ook na aftrek van de produktiekosten, een aardig bedrag. Qua inko-

men en aanzien behoort dit type kleermaker tot de hogere geledingen binnen de werkmansstand. Niet alle kleermakers zijn echter zo goed af. In het algemeen lopen de zaken in de kledingsector anno 1819 ‘matig’⁷⁶.

Als één van de oorzaken van de niet zo florissante bedrijfsresultaten worden de patenten genoemd: een vorm van directe beroeps- en bedrijfsbelasting. De patentwet is in 1806 in werking getreden⁷⁷. Daarnaast geeft men vaak de schuld aan de oneerlijke concurrentie die kleermakers wordt aangedaan door personen die de patenten weten te ontduiken: meestal rondreizende marskramers, die behalve stoffen en mode-artikelen óók ‘nieuws gemaakte kleeen’⁷⁸ aan de man en de vrouw brengen. Hoedenmakers klagen eveneens over de unfaire praktijken van ‘rondlopers’⁷⁹. Bovendien ondervinden zij hinder van de invoer van goedkopere hoeden uit lage-loon-gebieden (Brabant) en uit het buitenland.

Plattelandskleermakers hebben alleen een goedlopend bedrijf als zij in een welvarende regio gevestigd zijn⁸⁰. Het kledingbedrijf is sterk afhankelijk van de welstand van de klanten. Zo heeft de kleermaker op Ameland in 1819 moeite het hoofd boven water te houden als ‘gevolg van de kwijnende zeevaart’⁸¹. Velen hebben het dus minder breed, vooral als zij behoren tot degenen die geen vaste werkplaats hebben, maar bij hun klanten aan huis komen werken. Op het Drentse platteland verdienen zij anno 1819 gemiddeld f0,30 per dag. Daarbij zijn zij echter tijdens het werk bij hun klanten ‘in de kost’⁸².

De lonen van kleermakersknechts lopen in 1819 uiteen van gemiddeld circa 40 cent per dag in Brabant en Limburg tot gemiddeld 83 cent in Zuid-Holland⁸³. Hierbij moet in aanmerking worden genomen, dat de kosten van levensonderhoud eveneens per streek variëren. Hun inkomsten liggen iets onder het gemiddelde werkmansloon. Zij staan ongeveer gelijk met knechts van slagers, bakkers, kleinsmeden, draaiers, katoen- en linnenwevers. Financieel beter af zijn werknemers van bijvoorbeeld stokerijen/brouwerijen, molens, metselarijen, veenderijen, uurwerkmakerijen, gieterijen en steenhouwerijen. Er zijn er echter ook die minder verdienen: zoals de knechts van de meeste wevers, breiers, matten- en mandenmakers, papiermakers en bereiders van chemicaliën⁸⁴. Leerjongens in de kleermakerij brengen het niet verder dan gemiddeld 8 cent per dag in Gelderland tot gemiddeld 31 cent in Groningen⁸⁵. De afstand tussen de baas en zijn knechts is niet groot: de patroons werken in de meeste gevallen zelf mee, terwijl de leerjongens nogal eens zijn eigen zoons zijn⁸⁶.

Naaisters die een eigen winkel hebben, moeten evenals de kleermakers patent aanvragen. Wollen- en linnennaasters en mutsennaasters die bij mensen aan huis werken, zijn hiervan vrijgesteld⁸⁷. Ook hier wordt de belasting vaak ontdoken: kleedjesmaaksters schijnen rond 1840 vaak zonder patent haar bedrijf uit te oefenen, hoewel een patent als wollen- of linnennaaster daarvoor verplicht is⁸⁸.

Een naaister in loondienst verdient gemiddeld minder dan een kleermakersknecht: de vrouwenionen liggen lager dan die van mannen. Het gemiddelde naaistersloon ligt op circa veertig cent per dag⁸⁹. De leerlin-

gen van de naaiwinkels verdienen meestal niets en moeten vaak zelfs leergeld betalen⁹⁰. Men ziet het beroep van naaister als een eerbare broodwinning voor vrouwen: vandaar dat de leerlingen toch toestromen. Bovendien gaan meisjes uit de sociale middengroep wel bij een naaiwinkel in de leer, zodat zij haar uitzet en de kleding voor haar toekomstig gezin zelf kunnen maken. Ten slotte bestaat het leerlingenbestand van de naaiwinkels voor een aanzienlijk deel uit weesmeisjes, die zich daar bekwamen in het naaivak en die door charitatieve instellingen worden onderhouden⁹¹. De meisjes moeten er vaak erg hard en lang werken: vandaar dat een humoristisch boekje met ‘karakterschetsen’ een ‘goede’ kleedjesmaakster portretteert als iemand, die niet meer dan een tien-urige werkdag eist van haar leerlingen en personeel⁹².

Zowel kleermakers als naaisters lijden onder de onregelmatigheid in werkdruk en dus in loon, die in hun vak gebruikelijk is. Aangezien de klanten gewoon zijn kleding aan te schaffen rond Pasen (in sommige streken Pinksteren⁹³) en aan het begin van het winterseizoen, kent het kledingbedrijf in de maanden daarvoor een topdrukte, die zich vertaalt in zeer lange werkdagen. Tussen deze twee pieken in is het zeer rustig, maar verdient men weinig.

Niet alleen de regering tracht de kledingnijverheid te bevorderen, er worden ook particuliere initiatieven op dit terrein ontplooid. Zo wordt eind 1831 de ‘Vereeniging ter bevordering van het invoeren eener Nationale Kleederdragt’ opgericht, die zich richt op de vrouwenkleding. Begin 1832 volgt de pendant voor de herenkleding: de ‘Vereeniging voor de Hollandsche Heerenkleding en ter Bevordering van Nationale Nijverheid’. Beide verenigingen stellen zich ten doel de invloed van Engeland en Frankrijk op kledinggebied een halt toe te roepen en de Nederlandse kledingnijverheid te begunstigen door alleen Nederlandse ontwerpen en produkten te kopen. Immers: ‘Voor de waarde van den mensch moge het geheel onverschillig zijn, of de ruwe pij of de kostbare tabberd hem dekke; even weinig moge het beduiden of de vorm zijner kleding naar een Fransch of Engelsch model vervaardigd zij: maar wanneer de bewerking der kleding en die der stoffen daartoe benoodigd, aan duizende handen werk verschaft; wanneer de vinding van een nieuw model of elke verbetering der bestaande, aan de uitvinders groote voordeelen kunnen en mogen aanbrengen; dan wordt het pligt, die voordeelen, die werkzaamheid te verschaffen aan de ingezetenen van het Land waar men woont’⁹⁴. Dit beroep op nationalisme -eind achttiende eeuw reeds beproefd door de Oeconomische Tak en ook toen geen blijvend succes⁹⁵- slaat niet erg aan: de Nederlandse kledingnijverheid is onvoldoende gericht op het leveren van de modieuze en verfijnde produkten, die de maatschappelijke bovenlaag verlangt.

3.2.5. De kledingdistributie

Behalve op de schaarse grote ateliers, waar ook geconfectioneerde kleding wordt vervaardigd (zie voor een uitgebreide beschrijving 4.2.2.), zijn productie en distributie van kleding niet van elkaar gescheiden. De productie van kleding in de huishoudens geschiedt ten behoeve van de leden van die huishoudens. De kleermaker en de naaister vervaardigen een kledingstuk in opdracht van een klant en verkopen het rechtstreeks aan diezelfde klant. Slechts enkele kleermakers in de grote steden zijn in 1819 tevens ‘winkelier van gemaakte goederen’⁹⁶.

Er bestaat echter in deze periode één distributiecircuit dat meestal⁹⁷ los van de kledingproductie staat: de handel in tweedehands kleding. Deze handel voorziet in de kledingbehoefte van de minder draagkrachtigen, vooral in de steden. Tweedehands kleding is niet alleen een handelsartikel, maar ook een ‘gift voor de armen’. Het circuit van de liefdadigheid voorziet veel bededen van tweedehands kleding⁹⁸.

De kleermaker en de naaister maken nauwelijks reclame voor hun produkt. De kleermaker heeft meestal een uithangbord met een schaar erop aan zijn werkplaats bevestigd om zijn nering kenbaar te maken. Verder wacht hij de komst van een klant af en probeert deze van zijn vakmanschap te overtuigen in de hoop op die manier meer opdrachten in de wacht te slepen, in eerste instantie van die klant zelf, maar ook via mond-tot-mondreclame. Ook de naaister werkt langs deze weg aan publiciteit. Het gezegde ‘goede wijn behoeft geen krans’ sluit goed aan bij de houding van kleermaker en naaister in dit opzicht⁹⁹.

De kleermaker en naaister geven hun klant een persoonlijk advies en richten zich speciaal naar diens wensen. De klant moet voor het passen van het kledingstuk een aantal malen naar het atelier van de kleermaker of naaister komen, of moet hen aan huis ontvangen. Er is sprake van een persoonlijk contact tussen producent en klant.

De prijs van een kledingstuk wordt door producent en klant onderling overeengekomen en is afhankelijk van het aantal werkuren, het gebruikte materiaal (stof, garen, garnering) én de onderhandelingsbekwaamheid van de deelnemers aan de transactie. Ook in de handel in tweedehands kleding speelt het marchanderen over de prijs een grote rol. Een goede ‘kleërenjood’¹⁰⁰ pleegt ware kunststukjes op dit terrein te vertonen: ‘Zoo gy zijne woning voorbygaat en gy het ongeluk hebt een blik te slaan op de onder zijn luifel uitgestalde kleederen... schiet hy als een bruinvisch op u toe, en begint met zijn alles overweldigend flux de bouche u op te lepelen, van welke heerlijke qualiteit, uit welk beroemd magazijn, van welk een spotprijs het is, en door welk gelukkig toeval hy in het bezit geraakte van al die fraaiheden’¹⁰¹.

De prijzen voor kleding zijn in deze periode laag, maar de lonen zijn dat ook (zie 3.1.). Circa 1830 koopt men bij ‘de groote Katoen Koning’ te Amsterdam ‘een kleedje van 20 centen... naar de laatste smaak, met twee mouwen ter breedte van een watervat, qué de Paris’. Een ‘vlugge muts’

komt op 25 centen¹⁰². Rond 1840 betaalt men voor een eenvoudige katoenen stof voor een japon of kleedje vier tot zes stuivers de el. Een hoge hoed heeft men al voor *f*4, - à *f*5, -, maar dan is deze van ‘een soort van zijde op papier vastgemaakt’. Degelijker vilten hoge hoeden kosten *f*14, - à *f*15, -¹⁰³.

In de grote steden bestaan enkele zaken waar men confectiekleding verkoopt. Zo opent B.I. Meddens in 1830 zijn winkel in herenkleding, ‘spécialité de confecties’, in Rotterdam. Hij verkoopt een keur-collectie geklede jassen, waarvan het grootste gedeelte bestaat uit standaardnummers die ieder jaar opnieuw worden bijbesteld. Daarnaast biedt hij nouveauté's uit Parijs en, later, Wenen. Het personeel bestaat uit vijf personen: een coupeur, twee bedienden, een comptabel en een loopknecht. Men maakt lange werktijden: de winkel opent om 8 uur 's morgens en sluit 's avonds laat, op zaterdag zelfs pas om 12 uur 's nachts. Ook op zondag wordt nog tot 1 uur 's middags gewerkt¹⁰⁴.

Evenals de werkplaatsen van kleermakers en naaisters wordt ook de handel in manufacturen in deze periode gekenmerkt door kleinschaligheid. Een uitzondering vormt vanaf circa 1820 de ‘winkel van Sinkel’ aan de Nieuwendijk te Amsterdam, die dan ook een bezienswaardigheid is¹⁰⁵. In mei 1839 opent Sinkel een nieuwe vestiging in Utrecht, ‘... een prachtig winkelhuis, hetwelk door vele vreemdelingen wordt bezocht en bewonderd, dewaar alle soorten manufacturen tegen een bepaalden prijs te verkrijgen zijn’¹⁰⁶. Sinkel koopt goedkoop in het groot in en haalt zijn winst uit een omvangrijke omzet. Zijn waren worden tegen vaste prijzen verkocht. Hij eist contante betaling.

Aan wervende reclame doet men nog niet: advertenties in de krant bevatten alleen aankondigingen, bijvoorbeeld van de aankomst van de zomercollectie. Toch is de winkelier in de grote steden rond 1840 al verplicht door het uiterlijk van zijn winkel publiek te trekken, zodat hij ‘zijnen winkel in een aanlokkelijk paleis herscheppen, of in een wanschape modern-antiek modegebouw verknoeijen moet, om in een verwaarloosd kamertje erachter, met vrouw en kinderen ten minsten het lieve dagelijksch brood te kunnen eten...’¹⁰⁷. De schaarse etalages trekken de aandacht van het publiek en zorgen 's avonds voor meer licht in de winkelstraten, die dan nog spaarzaam zijn voorzien van straatlantaarns¹⁰⁸.

3.3. Zondige tijd- en geldverspilling

3.3.1. Mentaliteit

In het verhoog¹⁰⁹ over kleding en uiterlijk in deze periode is een hoofdrol weggelegd voor de expressie van sociale status. Daarnaast zijn zedelijkheid en seksegebonden kleedgedrag belangrijke items. Deze onderwerpen zullen verderop worden behandeld. Eerst wordt kort ingegaan op de andere expressiemogelijkheden en functies van kleding.

Utiliteit is nog geen belangrijke waarde op kledinggebied. Uiteraard moet de kleding van degenen die werken geschikt zijn om hun vak in uit te oefenen, maar daar maakt men geen woorden aan vuil. Soms worden modes geridiculiseerd omdat zij ongemakkelijk zitten en onhandig zijn, bijvoorbeeld het korset en de wijde crinoline. De herenkleding is sinds eind achttiende eeuw comfortabeler en praktischer geworden, wat door tijdgenoten positief wordt gewaardeerd: ‘de tijd heeft... niet alleen de kleding veranderd, maar vereenvoudigd en gemakkelijker gemaakt, het ouderwetsche... zoude eene teruggang zijn’¹¹⁰. De vrouwen wordt aangeraden aan de heren een voorbeeld te nemen en knellende schoentjes, strakke korsetten en omvangrijke hoeden overboord te gooien¹¹¹. Deze oproep slaat echter niet aan.

Gezondheid en hygiëne zijn bepaald nog geen paradepaardjes in de discussies over kleedgedrag en lichaamsverzorging. Er wordt wel over hygiëne geschreven door sommige artsen, maar de praktijk wijkt nog sterk af van wat zij voorschrijven. De Amsterdamse arts Nieuwenhuis keurt in zijn *Proeve eener geneeskundige plaatsbeschrijving der stad Amsterdam*¹¹² het dragen van te strakke kleding en nauw schoeisel door volwassenen en kinderen om gezondheidsredenen af, omdat dit de bloedsomloop en de bewegingsvrijheid belemmert¹¹³. Helaas schrijft het esthetisch ideaalbeeld dergelijke kleding juist voor (zie 3.3.2.)! Ook achten artsen de kleding vaak ongeschikt voor een goede warmteregulering van het lichaam. Zo oordeelt de arts Thyssen negatief over de empiremode met decolleté en onbedekt hoofdhaar: ‘... zoo worden nu deze deelen onmiddellijk aan koude blootgesteld, hetgeen... vermeerdering van migraines, zinkingen, keel- en borstziekten moest na zich slepen’¹¹⁴. Nieuwenhuijs constateert eveneens dat mensen zich onvoldoende naar seizoen en weersgesteldheid kleden, waarbij ‘... het mannelijk gedeelte onzer inwoners zijne gezondheid verzweet; terwijl een gedeelte van het schoone geslacht dezelve verpronkt’¹¹⁵. Beide kledinggewoonten acht hij ongezond: in het eerste geval raakt de huid verstopt als gevolg van te dikke kleding, in het tweede werken te dunne kleren verkoudheden en krampen in de ingewanden in de hand¹¹⁶. Hij beveelt het dragen van wollen onderkleding met daarover een vrij dunne laag bovenkleding aan¹¹⁷.

Voor zwangere vrouwen bestaat nog geen speciale kleding. Wel wordt zwangere vrouwen geadviseerd zich in acht te nemen en onder andere op haar kleding te letten: ‘Zij moet hare gezondheid en die van haar kind niet in de waagschaal stellen, door te enge, of te dunne kleederdragt’¹¹⁸. Met name ontraadt men het dragen van korsetten die de heupen insnoeren¹¹⁹.

Met de lichaamsverzorging is het in deze periode niet best gesteld. Nieuwenhuijs raadt de mensen aan zich dikwijls te wassen ‘met laauw, of indien men er aan gewoon is, met koud water, waarin een weinig zeep is opgelost; en zij, die daartoe in staat zijn, verzuimen het baden niet’¹²⁰. De huid moet schoon zijn om te kunnen ademen. Dat er echter nog veel weerstand bestaat tegen baden bewijst de volgende passage uit Nieuwenhuijs' boek: ‘Wij begrijpen niet, hoe een onzer recensenten

(*Vaderlandsche Letteroefeningen*, voor juli 1817. No. IX) er iets kan tegen hebben, dat wij het baden, of de reiniging der huid, als een algemeen volksmiddel zoo zeer aanraden, en zulks, ten minste éénmaal in de week, als nuttig beschouwen¹²¹. Bedoelde recensent is van mening, dat in Nederland door de gematigde temperatuur de huid niet zo vies wordt, dat het nodig is deze te wassen!

Nieuwenhuijs is zijn tijd ook vooruit in het bepleiten van lichaamsbeweging, zowel voor kinderen¹²² als voor volwassenen¹²³. Hij sluit daarbij aan bij de stellingname van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, die eveneens een voorstander is van lichamelijke opvoeding. In 1816 en 1828 bekroont het Nut twee studies die lichamelijke oefening als belangrijk onderdeel van de opvoeding propageren¹²⁴.

Expressie van sociale status

Kleding betekent in een standenmaatschappij een belangrijk middel om de sociale hiërarchie te onderstrepen. Men hecht veel belang aan het aangeven van de exacte sociale status in de kleding. Het verschil in stand moet soms worden afgelezen aan kleine details, die alleen voor insiders duidelijk zijn. Zo kan men een dienstmeisje (onder andere) van een burgerjuffrouw onderscheiden, omdat de burgerkornet bovenin een ‘geutje’ heeft, dat bij die van het dienstmeisje ontbreekt¹²⁵. In een boekwerkje dat in 1795 de ‘Hollandsche huyshoudster’ van advies wil dienen, wordt er op gewezen dat men zich niet boven zijn stand behoort te kleden, maar zeker ook niet daaronder. In het eerste geval zal men afgunst, spot en laster opwekken, in het laatste oogst men verachting en wordt men versleten voor gierig, onopgevoed of aan lager wal geraakt¹²⁶. Idealiter draagt ieder dus de kleding van de stand waartoe hij of zij behoort, en is daarmee als vertegenwoordiger van die stand herkenbaar. Over het algemeen conformeert men zich aan deze norm, vaak noodgedwongen, omdat men zich geen betere kleding permitteren kan, maar ook omdat de sociale controle sterk is. In Drenthe bijvoorbeeld mag de vrouw van een eenvoudige keuterboer niet ‘met gold op de kop lopen’: haar oorijzer dient van zilver te zijn. Draagt zij toch een gouden oorijzer, dan wordt zij beroddeld en uitgemaakt voor een ‘grootsig frommes’ (een hoovaardige vrouw)¹²⁷. Het sociaal onderscheid is zo duidelijk waarneembaar, dat een Haagse straathoer haar tarief baseert op de kleding van haar klanten: ‘...een man met een hoed op en een jas aan, die moet haar een kwartje betalen, - een man met een pet op en op blokken (klompen) kan bij haar voor 15 centen teregt, draagt hij daarbij een buis of baaitje, dan laat zij nog 5 centen vallen...’¹²⁸.

Aangezien echter de kleding (vooral de zondagse kleding¹²⁹) een belangrijke rol speelt in het vaststellen van de sociale gelaagdheid en het toekennen van status en daarmee de verleiding groot is door uiterlijk vertoon de eigen positie wat op te vijzelen, wordt regelmatig tegen boven-

staand principe gezondigd. Met name dienstmeisjes schijnen zich nogal eens te buiten te gaan aan het dragen van kleding boven haar stand, tenminste in de ogen van haar mevrouwen. In *Euphrosyne* bijvoorbeeld, dat wordt geredigeerd door vrouwen uit hogere kringen, acht men het nodig dat de dames zich duidelijk van haar dienstboden onderscheiden. Deze laatsten worden ervan beticht haar meesteressen na te volgen: velen dragen een japon, terwijl dienstmeisjes gekleed dienen te gaan in jak en rok¹³⁰. En passant wordt de dames verweten dat zij de weelde in de kleding van de dienstboden eerder stimuleren dan tegengaan¹³¹, omdat zij willen dat het meisje een representatief voorkomen heeft. Het gebruik dat dames haar afgedragen kleding aan het personeel geven, doet daar eveneens geen goed aan. Overigens zijn deze klachten niet nieuw: al eind achttiende eeuw is de elite verontwaardigd over het imiteren van de kleding van meneer en mevrouw door hun huispersoneel¹³². Tijdgenoten zien dit verschijnsel echter als uniek voor deze periode, waarin volgens hen oude waarden en normen teloor gaan¹³³. Ook op het platteland houdt niet iedereen zich aan het gebod dat men volgens zijn stand gekleed moet gaan, en ook hier is het vooral het huispersoneel (knechten en meiden) dat genoemd wordt als overtreder van de norm¹³⁴.

Het dragen van al te mooie kleren en dure sieraden wordt door velen als ijdele luxe veroordeeld, óók als deze volgens de stand van de dra(a)g(st)er zijn. Zowel de katholieke als de protestantse kerk keren zich tegen overmatige weelde¹³⁵. Zij verlangen nostalgisch naar ‘die goeie oude tijd’, naar de eenvoudige levenswijze, die de voorvaderen gehad zouden hebben¹³⁶. Men geeft de excessieve weelde er de schuld van dat velen ongetrouwd blijven: de mannen vrezen geruïneerd te worden door de luxe-aanspraken op het gebied van kleding en woninginrichting van een echtgenote en bedenken zich daarom wel tweemaal voordat zij een huwelijk aangaan¹³⁷. In Amsterdam verzucht Nieuwenhuijs: ‘Ieder haalt het zeil in den hoogsten top, en deze schitterzucht daalt bij de geringste volksheffe af tot liederlijkheid, een zoo genoemd *prettig leven*, en baldadigheid, waarvan de uitkomst doorgaans nijpende armoede of de bedelstaf is’¹³⁸. Ook op het platteland wordt overdreven weelde ten toon gespreid. In Zeeland bijvoorbeeld vindt men ‘... Boeren en Boerinnen, van wie men met regt kan zeggen: Deze mensen zijn geheel van goud en zilver’¹³⁹.

Er bestaan in deze periode duidelijk andere opvattingen over wat artikelen van weelde zijn, dan in de tijd dat dit boek is geschreven. Zo ziet men vaak, vooral op het platteland, de aanschaf van een extra kledingstuk -bijvoorbeeld een mantel, terwijl men ook met een omslagdoek toekan- als weelde. Het kopen van een zilveren of gouden sieraad geldt daarentegen als een verstandige geldbelegging: een mantel is na een aantal jaren versleten, maar edelmetaal behoudt altijd zijn waarde¹⁴⁰.

Men keurt een teveel aan weelde vooral af bij de lagere sociale strata: zij moeten hun geld aan nuttiger zaken besteden. Bovendien behoren zij zich naar hun stand te kleden: het heeft geen pas dat eenvoudige lieden pronken met mooie kleren of sieraden van edelmetaal¹⁴¹. De weelde

steekt echter zelfs in het eenvoudige Drenthe de kop op: ‘De zucht tot prachtige opschik, welke de Groninger en Vriesche naburinnen onderscheidt, doch bij dezen, uit hoofde van meerder vermogen, minder is te wraken, is ook hier overgewaaid. Ik bedoel het dragen van spangen of hoofdsiersels’¹⁴².

Speciale vermelding verdient in dit opzicht de scherpe afkeuring van het kopen van kleding op de pof, vooral als dat geschiedt om de medeburgers valselijk voor te spiegelen dat men een belangrijk en kredietwaardig persoon is. Echter, ook het opkijken tegen pronkzuchtige, mooi uitgedoste personen wordt veroordeeld: echt respect verdient degene die de tering naar de nering weet te zetten, niet degene die schulden maakt om goede sier te maken¹⁴³. Dus gaat het niet aan een oude vriend, die het financieel minder voor de wind gaat en die een oude rok draagt, op straat niet te willen groeten, uit angst voor wat ‘men’ zeggen zal van zo'n connectie¹⁴⁴. De vele vermaningen op dit punt doen echter vermoeden dat de praktijk anders is geweest.

De meer gegoeden worden ook wel op een teveel aan weelde aangesproken en gemaand het goede voorbeeld te geven aan de lagere standen. Zelfs kerkdienaren blijken niet altijd vrij van weeldezucht te zijn. Dominee Schotel betreurt het dat de synode der Nederlandse Hervormde Kerk bij de aanprijzing van de toga als ambtsgewaad voor predikanten ‘niet tevens een model heeft voorgesteld of aangewezen... het schijnt dat sommige predikanten wedijveren in het orneren en galloneren van hunnen tabberd met satijn en fluweel. Door hunne praalgewaden... ergeren zij den eenvoudige, doen ze den verstandige grimlachen en openen zij eene wijde deur voor allerlei luxe...’¹⁴⁵. Met name de dames der elite worden echter gemaand zich wat te beperken in haar uitgaven op kledinggebied: zij verspillen het geld van vader of echtgenoot aan nodeloos dure stoffen voor een mode die aldoor wisselt¹⁴⁶.

Opvallend is, dat vooral vrouwen beticht worden van het voeren van een te weelderige staat. Het lijkt wel of men het verspillen van geld ziet als een specifiek vrouwelijke eigenschap. Men vermaant haar wanhopig: ‘Vrouwen! moeders! die er soms aanleg toe hebt... waakt! Dat toch de duivel der pronkziekte en uithuizigheid niet in uwe zielen vare!’¹⁴⁷. Ook op het platteland verwijt men vrouwen onverantwoord veel geld weg te smijten aan ‘opschik’, met het doel gunstig ‘af te steken’¹⁴⁸. Verderop zullen wij zien, hoe dit samenhangt met de maatschappelijke rol van de vrouw in deze periode.

Zedelijkheid

De vrouwenkleding wordt vanuit zedelijk oogpunt kritisch becommentarieerd. Zo is de kleding bij de schaarse manifestaties van vrouwensport in het openbaar in deze tijd een bron van zedelijke verontwaardiging. De schaatswedstrijden in Leeuwarden en Groningen, waaraan ook

vrouwen uit de lagere standen deelnemen, lokken een heftige reactie uit van een zekere Philantrope: ‘Schaamte verbiedt dat zij ten aanzien van staroogende toeschouwers alle de bovenkleederen afleggen... een dergelijke oefening levert geen beter uitzicht op een huwelijk... Eerder is er sprake van bedenkelijke gemeenzaamheid, waaruit zedelijke wanorde kan ontstaan’¹⁴⁹. Voor dames is zo'n halve uitkleedpartij helemaal ondenkbaar. Zij moeten een evenwicht weten te bewaren tussen koket, behaagziek gedrag en een uitstraling van onschuld en onbedorvenheid. Alleen op bals tonen zij haar blote armen, schouders en décolleté.

Aan het einde van deze periode (na de Afscheiding van 1834) treedt een verpuritanisering van de zeden op. Een steil protestants blad als *De Huisvriend* veroordeelt in 1845 het bloot vertonen van boezem, hals en armen van vrouwen als onzedelijk. Het is zwaar zondig als vrouwen zich oneerbaar kleden met de bedoeling mannenogen aan te lokken, behalve wanneer het erom gaat door opschik haar eigen echtgenoot ‘van de begeerte naar andere vrouwen af te trekken’¹⁵⁰. Het opschorten van rok en onderrokken bij regenachtig weer of wanneer de straten stoffig zijn, waarbij het onderste gedeelte van het been te zien komt, wordt eveneens op zedelijke gronden afgekeurd¹⁵¹.

Niet alleen het zichtbaar dragen van ondergoed en het ontbloten van de huid jagen de zedemeesters in het harnas, hetzelfde geldt voor het onbedekt laten van het haar. Eind achttiende eeuw wordt dit laatste mode onder de vrouwen in de steden. Niet tot ieders genoegen: ‘De geene, welke in de Mode zyn gevallen, van haar hoofd met geen Muts te dekken, en met het Hoofthair bloot gezien worden, zullen... dat behoorlyk moeten dekken, of anders als schandvlekken van 't gantsche Vrouwelyk geslagt, gecorrigeerd worden’¹⁵². Waar men streekdracht draagt, blijft de oude norm van bedekt hoofdhaar van kracht. Wanneer een meisje de volwassen versie van de streekdracht aanneemt, dient zij de muts op te zetten en zich de rest van haar leven nooit meer zonder dit hoofddekseel in het openbaar te vertonen. Met erg warm weer mag zij alleen de linten onder de kin losmaken. Als een meisje geen muts opheeft, komt zij niet te voorschijn als er bezoek komt: zij is dan ‘ongekleed’¹⁵³.

Het dragen van een korset dat na 1815 weer terrein verovert¹⁵⁴, brengt vele pennen in beweging. Nieuwenhuijs acht het feit dat het dragen van korsetten slecht is voor de gezondheid ‘zoo dikwijls gezegd en bewezen, en te zeer bekend’ om er in zijn geneeskundige plaatsbeschrijving nog aandacht aan te besteden¹⁵⁵. Inderdaad is er al eind achttiende eeuw veel over de gevaren van het insnoeren -met name bij kinderen- geschreven, in het kielzog van de opkomst van het denken van de Verlichting, dat de ‘natuurlijkheid’ van de mens positief beoordeelt en daarmee kunstgrepen als het insnoeren van de taille afwijst¹⁵⁶. De arts De Lespinasse vindt het in 1831 echter weer wenselijk een heel boekwerkje aan dit martelwerktuig der vrouwen te wijden: strakgeregen korsetten zijn dan ondanks alle waarschuwingen weer volop in de mode. Hij stelt de korsetten verantwoordelijk voor ziekten als ‘bloedspuwing, waterzucht, hevige

krampen, opstijgingen (“vapeurs”), zwaarmoedigheid... kanker¹⁵⁷. Anders dan men in de stad denkt¹⁵⁸, zijn er ook op het platteland in sommige regio's vrouwen die een korset dragen. Het gaat dan echter niet om het mode-korset van de elite, maar om het ouderwetse keurslijf. Een voorbeeld is Noord-Holland, waar zelfs ‘... duizende vrouwen onder den boerenstand gevonden worden, die in dit onbuigzaam harnas slapen’¹⁵⁹. Vrouwen blijven ondanks deze waarschuwingen het korset trouw: haar eigenlijke lichaamsvormen worden pas sociaal acceptabel na vervorming ervan door het korset. Een ongekorsetteerd lichaam is onzedelijk.

Het gebruik van make-up, in de achttiende eeuw nog heel normaal, wordt nu afgewezen op zedelijke gronden: vrouwen die zich opmaken worden als lichtekooien beschouwd. Dit is zelfs het geval in de grote stad. Nieuwenhuijs prijst de Amsterdamse schonen, omdat zij het gebruik van blanketsel afwijzen en dit overlaten aan prostituees¹⁶⁰. Ook andere vormen van lichaamsverzorging worden uit zedelijkheidsoverwegingen afgewezen. Op sommige plaatsen, bijvoorbeeld in Zaandam, beschouwen ‘ouderwetsche lieden’ tandenpoetsen als ‘eene soort van coquetterie, en zulks wordt, zoo als mij ten minste bericht is, door eenige ouders strengelijk verboden’¹⁶¹.

Ten aanzien van de herenkleding komt men de betichting van onzedelijkheid nauwelijks tegen, behalve in het geval van de strakke spanbroeken, die in deze periode in de mode komen. Nieuwenhuijs raadt jongelingen het dragen van ‘warme nauwe broeken’ af teneinde de ‘vreesselijke ondeugd van zelfbevlekking (onanie)’ te voorkomen¹⁶².

Geslachtsspecifieke kleding en kledvoorschriften

Mits zij de zedelijkheidsnormen niet overtreedt, en zich niet te buiten gaat aan overmatige weelde of ijdelheid, mag een meisje of vrouw proberen te behagen. Sterker nog, dit wordt tot haar plicht gerekend¹⁶³. De Drentse boerin wordt bekritiseerd vanwege haar gebrek aan ijdelheid¹⁶⁴. Het is de taak van de vrouw om de man te bekoren door haar uiterlijk, niet door haar intellectuele ontwikkeling. Een jongeman verklaart: ‘ik vind het veel aardiger, met een mooi jong meisje te beuzelen over duizend nietigheden, dan haar over studie en geleerdheid te hooren praten; dat is hare bestemming niet’¹⁶⁵. Een meisje moet trachten een man aan zich te binden, een getrouwde vrouw dient moeite te doen de veroverde echtgenoot te blijven boeien: ‘Wees even bevallig in uw gelaat, in uwe kleding, in uwe manieren, als gij waart, toen gij zijn hart en zijne aandacht tot u trokt. Leer uwen smaak in kleinigheden naar hem schikken. Kies die kleuren, die wijs van u op te tooien, welke gij merkt, dat hem het behagelijkste is’¹⁶⁶.

Het gaat echter ook niet aan teveel in de spiegel te kijken¹⁶⁷. Dit is alleen geoorloofd als het doel is ongerechtigheden in de uiterlijke verschijning te corrigeren, maar is uit den boze als het leidt tot ijdel behagen

in de eigen schoonheid¹⁶⁸. De vrouw moet zich spiegelen aan de beenderen op het kerkhof (symbool van de vergankelijkheid van aardse schoonheid), het lijden van Christus, het gedrag van ‘godsvruchtige en zedige dochters’ en het ongeluk dat ‘wulps levenden’ zeker tegemoet gaan. Ijделе vrouwen zijn een negatief voorbeeld: altijd bezig met haar uiterlijk en altijd onzeker of ontevreden over het resultaat van haar bemoeienissen. Zij hebben moeite een echtgenoot te vinden. Daarom zijn zij treurig, al hebben zij nog zoveel succes op feesten: ‘... eene cocquette is nooit, kan nooit, gelukkig zijn’¹⁶⁹. Velen zien een te grote ijdelheid als een oorzaak van zedelijk verval. Zo stelt Nieuwenhuijs: ‘... onze eerbare dochteren en dienstmeisjes... bezwijken... toch veelal door de aanbiedingen van geld, waardoor zij in staat gesteld worden, hare modezucht bot te vieren’¹⁷⁰. In het blad *Penélope* worden de meisjes van die tijd beticht van lichtzinnigheid: zij zouden uitsluitend aandacht hebben voor de Franse modes en ouderwetse waarden als huiselijkheid, godsdienstigheid en degelijkheid niet meer tellen¹⁷¹. In lectuur voor kinderen worden ‘hoovaardij en pronkzucht’ als ernstige ondeugden afgeschilderd¹⁷². Meestal spelen meisjes de hoofdrol in de pedagogische verhaaltjes over dit onderwerp: men verwacht deze karakterfout kennelijk eerder bij meisjes dan bij jongens aan te treffen¹⁷³. Verstandige ouders zorgen ervoor dat hun kinderen deze slechte eigenschappen niet ontwikkelen¹⁷⁴. De moeders wordt op het hart gedrukt nooit uit wuftheid en praalzucht haar kinderen te verwaarlozen: voor zo'n misdaad bestaat geen vergeving¹⁷⁵. De vaders krijgen geen vermaningen op dit vlak toebedeeld. Kennelijk verwacht men van mannen niet dat zij wuft en praalziek zijn. Bovendien maakt de nieuwe invulling van het moederschap, waarin de verantwoordelijkheid voor het opvoeden en verzorgen van kinderen totaal op haar schouders komt te liggen, het verwaarlozen van kinderen voor vrouwen tot een zwaardere misdaad dan voor mannen.

In het algemeen worden het meedoen met de mode, het besteden van aandacht aan uiterlijke verzorging en het dragen van felle kleuren, sieraden en allerlei opschik gezien als vrouwenaangelegenheden. Het is sinds het einde van de achttiende eeuw niet langer ‘mannelijk’, wanneer een man veel aandacht aan zijn kleding besteedt, de mode volgt en/of opzichtige kleren draagt. De heren dragen eenvoudige kleding, waarvan alleen de details aan modewisselingen onderhevig zijn. Aan het begin van deze periode mag hun kleding nog een kleurtje hebben (groen, blauw, beige, bruin), circa 1840 heeft het deftig zwart nagenoeg alleenrecht verworven. Het volgende fragment van een gedichtje uit 1848 laat de veroordeling van al te fraai uitgedoste heren zien: ‘Verwijfdheid zij ons steeds een gruwel, eene ijd'le praalzucht zij veracht, de Nederlander moet een man zijn en wars van vrouwelijke pracht’¹⁷⁶. Het ideaal van de romantische liefde vraagt om een duidelijk onderscheid tussen man en vrouw. De verschillende sociale rollen van mannen en vrouwen in de samenleving behoeven bovendien legitimering. ‘Mannelijkheid’ en ‘vrouwelijkheid’ worden zorg-

vuldig opgebouwde constructies, die elkaars tegenpool zijn. Deze bipolariteit dient ook in de uiterlijke verschijningsvorm geaccentueerd te worden.

3.3.2. Esthetische normering

Overheersend is in deze periode de esthetiek die de Romantiek met zich meebrengt. De Romantiek kenmerkt zich door een afkeer van de dagelijkse werkelijkheid, een sterke neiging naar melancholie -soms zelfs levensmoeheid- en een nostalgische gerichtheid op het verleden.

Dandy's cultiveren rond 1850 een uiterst bleke gelaatskleur¹⁷⁷. De Romantiek vraagt van mannen ‘... een slanke gestalte, een bleek gezicht met wilde naar voren gekamde haren, een brandende dwepende blik’¹⁷⁸. Een ‘beau’ van rond 1835 is slank, met een haast vrouwelijk dun middel, draagt elegante kleding (spitse schoenen, nauwtoelopende broek, een nauwe rok) en heeft een dunne puntige snor en bakkebaarden¹⁷⁹.

De vrouw dient de indruk te maken van een etherisch en broos wezentje. Het esthetisch ideaalbeeld van de maatschappelijke elite ten aanzien van de schoonheid van de vrouw bevat in deze tijd de volgende elementen: een rijzige en bevallige leest, ronde hals, volle boezem, satijnen huid, mollige en fijne handjes, een gekloofd kinnetje, een kersemondje met fluweelzachte lipjes, witte tandjes, wangen met kuiltjes die van blozen weten, tintelende ogen waarin onschuld ligt, donkere boogvormige wenkbrauwjes, een voorhoofd als van ivoor en donkere, van nature golvende lokken¹⁸⁰. Vrouwen uit de hogere stand doen niet aan sport. Fysieke inspanning botst met het ideaal van vrouwelijke schoonheid, waarbij ‘de armen en benen rond en glad dienden te zijn, zonder dat pezen en spieren te zien zijn’¹⁸¹. Kleine voeten en handen zijn het ideaal: ‘haar kleine voeten staken in nanking slobkousjes, die haar fijne enkel zeer wel deden uitkomen. Deze kleine voet en enkel maakten, benevens haar handjes, de voornaamste schoonheden van de magere Amelie uit’¹⁸².

Schoonheid moet bovenal ‘natuurlijk’ lijken: het blanketsel en de uitbundige rouges van de achttiende eeuw hebben afgedaan. Schoonheid is echter een zo begeerlijk goed, dat men zich niet altijd met de gaven der natuur tevreden stelt. Men maakt veel schoonheidsmiddelen in de eigen keuken: zo kan men geheim houden dat men ze aanwendt en blijft de illusie van ‘natuurlijkheid’ gehandhaafd. Van cosmetica als anti-sproeten crème, ‘poudre de riz’, crème die de huid blank en glad maakt, toiletzeep, haarverf, haargroei- en ontharingsmiddelen circuleren recepten¹⁸³. Tijdens de Empire-periode wordt de natuurlijkheid van de lichaamslijn gepropageerd, die onder de sluikvallende japonnen goed te zien is. Sommige vrouwen helpen de natuur een handje door valse borsten (compleet met tepel!), kuit en billen te dragen¹⁸⁴. Wat later (na 1815) komt de met behulp van een korset gemodelleerde lichaamsvorm weer in de mode. Een onnatuurlijk dun middeltje wordt vanaf nu gezien als een toppunt van

schoonheid. Vanaf circa 1840 dient de buste één geheel te vormen, waarbij de separatie van de borsten met behulp van wattine wordt weggestyleerd: de ‘mono-buste’ wordt het esthetisch ideaal, en zal dat tot begin twintigste eeuw blijven¹⁸⁵. Vrouwen bedienen zich ook wel van valse krullen. Dit wordt gehekeld in een artikel ‘Over de groote valsche haarkrullen’ in *De Echo*: ‘Men zou bijkans zeggen dat onze schoonen er niet meer op uitgingen om onze harten met pijlen, maar met kanonnen te veroveren, zoo barbaarsch zien zij er met hare groote krullen uit. Regts en links zijn zij aan het voorhoofd als batterijen opgeworpen... Dat zij over het algemeen tot sieraad verstrekken, zal wel geen vleijer willen beweren...’¹⁸⁶.

Het tot nu toe gepresenteerde esthetisch ideaalbeeld is dat van de maatschappelijke bovenlaag. De lagere sociale strata in de steden en de bewoners van het platteland huldigen andere schoonheidsidealen. De gemiddelde Amsterdamse vrouw is rijzig en gevuld van gestalte, maar vrij grof gebouwd. Haar voeten zijn dik, haar ogen flets. Bovendien verwelkt haar blozende, blonde schoonheid meestal snel na haar huwelijk¹⁸⁷. Haar verschijning voldoet niet geheel aan de normen van de elite, maar wél aan die van ‘het volk’. Ook op het platteland geeft men de voorkeur aan vrouwen, die stevig gebouwd en goed gevuld zijn, en een blozende teint hebben, een gruwel in de ogen der elite¹⁸⁸. Er bestaan regionale varianten op deze esthetische standaard: op Texel en in Den Helder bijvoorbeeld merkt een reiziger tot zijn verbazing op, ‘dat de blonden... hier verre den voorrang hadden boven eenige bruinoogige meisjes, terwijl zij voor de zwartharigen zelfs eene soort van afkeer lieten blijken... Velen waren blank en tener, en zulks scheen hier ook voor een groot sieraad gehouden te worden’¹⁸⁹.

Ook de kleding is aan esthetische normering onderhevig. Net als ten aanzien van het ideaalbeeld van de lichamelijke verschijning bestaan ook op dit terrein meerdere esthetische standaards: die der elite en die van het volk. Over en weer heeft men weinig waardering voor elkaars kleding.

Veel mensen uit de hogere standen of uit de stad vinden de streekdrachten die op het platteland worden gedragen lelijk. De Drentse burgervrouw zondigt tegen de esthetische standaard van de elite door haar middel niet in te rijgen: ‘Jammer, dat ze de natuur niet een weinig tegemoet komt door al was het dan ook slechts een bewijs van corset te dragen... (nu heeft ze) het voorkomen van in zekere omstandigheden te zijn’¹⁹⁰. Haar kleding wordt afgekeurd als smakeloos, lomp, vaal en niet harmonieus op elkaar afgestemd¹⁹¹. De typische dracht van de vrouwen in Hindelopen en Molkwerum vindt ook geen genade in stadse elite-ogen: ‘... door de soort van kleeding hier in gebruik hebben hare lichamen de lelijkste gedaante, die gij u verbeelden kunt, en gelijken ruim zo veel naar slecht bewerkte houten beelden, als naar met rede en verstand bewerkte wezens’¹⁹². De dracht van de Staphorster boeren en boerinnen wordt zelfs niet beschreven, omdat toch ‘niemand lust gevoelen zou om die kleederdragt na te volgen’¹⁹³.

De plattelandsbewoners laten zich van hun kant echter ook niet onbetuigd en bekritisieren de stadse modekleding. Vrouwen uit de Zaanhoek, die ‘... over de kleederpracht der Hollandsche meisjes spraken,... vonden alles, wat door haar gedragen werd, zeer bespottelijk en kaal, hare gansche uitrusting, zeiden zij, was ligt en digt, en men wilde geen duim breed van hare gouden haarnaalden voor hare gansche uitrusting geven, zij droegen noch goud, noch juweelen, noch iets van eenige waarde aan het lijf, zij liepen half naakt met een flentertje van een onderrokje langs Heeren wegen, in schijn om de heerschende mode te volgen, doch in der daad bij gebrek van linnen en wollen’¹⁹⁴. Het binnenshuis onbedekte, opgestoken haar van de stadse Hollandse vrouwen vinden zij ‘afzigtig’¹⁹⁵. Zij prefereren hun eigen kanten mutsen, gedragen over kort afgeknipt haar om ze strakker om het hoofd te doen sluiten. Deze mutsen met toebehoren (gouden oorijzer, voorhoofdsnaald en hangers) worden ook door veel stedelingen als fraai gezien. Dit geldt echter niet voor de ‘naargeestige zwarte zijden kap of kaper’, die bij het uitgaan over de muts wordt gedragen, ‘welke het bevalligst meisje naar een nonnetje doet gelijken’¹⁹⁶.

3.3.3. Schouwtoneel en forum

De voorlichting over de mode voor de gegoeden vindt plaats via modebladen. In 1807 is dat het fraaie *Elegantia*, een blad dat zowel herenals damesmode brengt, en naast mode-informatie (vooral uit Parijs) ook reisbeschrijvingen en opiniestukken opneemt¹⁹⁷. Daarna worden er in verband met de slechte tijden in de Nederlanden geen modebladen meer uitgegeven tot in het jaar 1821 het tijdschrift *Pénélope* verschijnt¹⁹⁸. Dit is een modeblad dat zich speciaal tot dames richt, zoals uit de ondertitel ‘Maandwerk aan het Vrouwelijk Geslacht toegewijd’ wel blijkt. De mode is nu kennelijk het domein van de vrouw geworden. In *Pénélope* is een veel grotere plaats ingeruimd voor handwerk- en naaldwerkpatronen dan in *Elegantia*: de dames kunnen zich uitleven in het vervaardigen van knipsels in papier, beursjes, horlogebandjes, mutsjes, bretels of artikelen voor woningdecoratie. In de ‘lectuur’ staat meestal de plaats van de vrouw in de beschaving centraal en wordt het belang van gezinsleven en huiselijkheid benadrukt. *Pénélope* wordt gestaakt in 1835. Later verschijnen *Toilet* (1848), *Aglaja* en *De Gracieuse*, tijdschriften van minder gehalte met vrij grove illustraties, banale modebeschrijvingen zonder visie en fantasieloze handwerkpatronen. Algemene artikelen ontbreken geheel. Toch staat de redactie van *Aglaja* voor ogen ‘de uitgave van een Tijdschriftje, dat door het uitwendige, den inhoud en de uitvoering, zich een plaats in de salons en op het toilet der hoogere standen kon verzekeren; dat in het dames werkdoosje plaats kon vinden en toch, door den matigen prijs onder het bereik lag van allen’¹⁹⁹. Andere bekende modebladen rond 1850 in Nederland zijn *Le Cabinet des Modes* en *Le Bon Ton*, een blad met in Parijs vervaardigde modeplaten, knippatronen en modekro-

nieken, die de lezeressen op de hoogte houden van wat de elite en demimonde van Parijs bij verschillende gelegenheden dragen.

Een bijzondere vorm van berichtgeving vormt de mode-karikatuur. Er verschijnen spotprenten in dag- en weekbladen die mode-excessen hekelen, zoals de transparante empire-kleding, het strakgeregen heren- of dameskorset (vanaf circa 1815), de enorme schapenboutmouwen van rond 1830, de grote naar boven omgekrulde luifelhoeden (1830-1845) en de wijde rokken uit de crinolinetijd. Deze karikaturen vertolken de geërgerde publieke opinie: ze zijn in wezen democratisch omdat zij de uitspattingen van de zeer rijken aan de kaak stellen²⁰⁰.

Niet alleen via modebladen verspreidt een nieuwe mode zich. Ook het spel van kijken en bekeken worden op de bals, rijtoertjes en visites leidt tot verbreiding van nieuwe modes, althans bij de hoogste sociale lagen. Voor de middengroep en de lagere sociale strata in de steden en voor de dorpsbewoners vervullen de zondagse kerkgang en de zondagmiddagwandeling, waarbij men zijn beste kleren draagt, eenzelfde functie. Een boer klaagt over zijn dochters: ‘Zy komen noyt uyt de Misse, of uyt Lof, of zy weeten te zeggen wat die en die aen hadden...’²⁰¹. Vandaar dat een ‘model-vrouw’ wanneer zij uit de kerk komt niet vindt dat de hoed van haar buurvrouw mooier is dan de hare, zoals onder minder voorbeeldige vrouwen waarschijnlijk veel voorkomt²⁰². In de kerk en tijdens de ‘pantoffelparade’²⁰³ bekijkt men elkaars kleding, wat leidt tot de verbreiding en de ontwikkeling van nieuwe modes, óók binnen de als traditioneel te boek staande streekdracht. In de zondagse kleding komen de sociale verhoudingen het duidelijkst tot uiting: dan draagt men de beste stukken met bijbehorende accessoires.

In gebieden die gekenmerkt worden door een (bijna) autarkische levenswijze heeft men nog een andere, meer bedekte, manier om status te etaleren. In Drenthe bijvoorbeeld krijgt een welgestelde boerendochter bij haar trouwen een goedgevulde linnen- en klerenkast: het kabinet. ‘t Genaaide linnen, door de bruid uit de ouderlijke woning meêgebragt, blijft ten eeuwige dage onaangeroerd... zelfs... als 't gewaad, dat ze draagt, door den tijd veroudert en verslijt... haar uitzet moet ongerept blijven, om, door den tijd verbruind en door rook en stof met zwarte randen voorzien, daarmee aan de nakomelingschap te kunnen toonen, van welk knap volk zij was’²⁰⁴. De inhoud van het kabinet wordt wèl bij speciale gelegenheden aan de buurvrouwen getoond.

3.4. Standsgebonden kleding

In de vorige paragrafen zijn achtereenvolgens het dagelijks leven, de kledingproductie en -distributie en de in de samenleving circulerende waarden en normen ten aanzien van kleedgedrag aan de orde gekomen. In deze paragraaf zal worden geschetst hoe de sociale ordening werkt als een soort filter, die voor elke stand een ander substraat selecteert, bestaande

uit aspecten van het dagelijks leven, specifieke vormen van kledingproductie en distributie en een eigen waarden- en normenstelsel ten aanzien van het kleedgedrag.

Hierbij wordt om te beginnen een onderscheid gemaakt tussen stad en platteland. De stad onderscheidt zich in de eerste plaats van het platteland door een grotere concentratie van de bevolking: in de vaak nog omwalde steden leeft men dicht op elkaar. Bovendien zijn in de stad de meeste inwoners werkzaam in de secundaire en tertiaire sector, terwijl op het platteland de meesten een bestaan vinden in de daar dominante primaire sector. Onder andere als gevolg hiervan is in het algemeen de bevolking van een stad heterogener van samenstelling dan die van een dorp: men treft er een grotere variatie in beroepen, religieuze overtuigingen en daarmee verbonden leefstijlen aan dan op het platteland. Deze verschillen in leefsituatie resulteren in het dragen van overwegend modekleding of beroepskleding in de stad, terwijl op het platteland nog veelal streekdracht wordt gedragen.

Voor de stad wordt uitgegaan van een vier-standen-model: de hogere sociale strata, de middengroep, de lagere sociale strata en de armen. Op het platteland worden eveneens vier standen onderscheiden: de burgers (elite en middenstand), de boeren, de landarbeiders en het huispersoneel, en tot slot de vissers.

3.4.1. De stad

Volgens bovenstaande omschrijving van de stad vallen zowel kleine stadjes in de provincie als grote steden in deze categorie. Uiteraard zijn er weer verschillen aan te geven tussen kleine stadjes die sterk gericht zijn op het omringende platteland (als markt, in het aanbod in de winkels, als bestuurscentrum) en grote steden die meer nationaal of zelfs internationaal gericht zijn. De kleding in grote stedelijke centra volgt doorgaans de mode -hoewel vaak met een flinke vertraging-, terwijl die in de provinciestadjes meestal ouderwets is of zelfs nog de streekdracht volgt.

In het algemeen zijn in het nog dominant 'traditioneel' leefpatroon de bewoners van de grote steden -Amsterdam, Den Haag, Rotterdam, Utrecht- gevoeliger voor nieuwe modes dan die van de kleinere stadjes in de provincie en de dorpen op het platteland. De minder gegoeden schromen er niet namaaksieraden²⁰⁵ of geconfectioneerde kleding te dragen. Toch vinden zelfs in de grote steden nieuwe modes niet bij allen ingang: velen zijn uit geldgebrek op tweedehands kleding aangewezen, ouderen gaan niet altijd met de mode mee en ambachtslieden dragen nog traditionele beroepskleding. Zo kan men in Utrecht in de jaren twintig van de negentiende eeuw nog achttiende-eeuwse kleding zien dragen: 'korte broeken en rokken zonder kragen, de broek- en kuitgespen, de staartjes of haarzakjes met of zonder poeder, als ook de deftige pruiken...'²⁰⁶. Ruim tien jaar later kan men in Amsterdam nog altijd mannen met een haar-

pruikje ontmoeten, al draagt daar dan wel iedereen een lange pantalon. Het meeste van de herenkleding is dan, evenals bij de vrouwen, ‘geschikt naar de Modesplaten, welke voor hun uit Parijs gezonden worden’²⁰⁷.

In de kleinere steden in de provincie ligt het percentage ouderwets geklede lieden nog hoger. Vertegenwoordigers van de sociale bovenlaag -met name renteniers- gaan er vaak gekleed in ‘stadse’ modes van een aantal decennia terug. Oom Stastok -Hildebrands oom in zijn novelle ‘De familie Stastok’-, woonachtig in ‘het kleine stadje D.’, en zijn echtgenote behoren tot dit ouderwets geklede type. Anno 1836 is oom nog gehuld in de modekleding van de achttiende eeuw: een korte (kuit)broek met daaronder zijden kousen en een overhemd met jabot. Daarbij draagt hij, wat minder gedateerd, maar toch al ouderwets, een ruime rok, zeer hoge linnen halsboorden en een bruine pruik. Zijn echtgenote draagt haar beste neepjesmuts, met een ‘net wit satijn lintje met tandjes’, waar een gepoederd (achttiende eeuwse mode) haarkrulletje onderuitsteekt en ‘een hoge dikgeplooid kamerijkse doek in haar lage japon van weerschijnende zijde met ruim lijf’²⁰⁸. Volgens de heersende stadsmode van 1836 zou tante een hooggesloten japon met strak lijf hebben moeten dragen.

In sommige kleine steden wordt in deze periode de streekdracht nog in ere gehouden, al verdwijnt deze gewoonte in de meeste plaatsen vóór 1850 bij de hogere sociale strata. De overgang van streekdracht naar modekleding geschiedt vaak in fasen: men draagt een tijdlang een combinatie van modekleding en streekdracht. Men schuift de traditionele kleding meestal niet zonder meer van de ene op de andere dag terzijde. In Noord-Holland (Alkmaar, Zaandam, Purmerend) bijvoorbeeld volgen de burgervrouwen in haar kleding de mode, maar handhaven nog wel de hoofdbedekking uit de streekdracht, volgens een tijdgenoot ‘omdat zij doorzigt genoeg hebben, om te bezeffen, dat heur ligt, maar rijk, Kapzel met alle kleder- en schoenenmoden past’²⁰⁹. Tegen 1850 wordt in de koopmansstand (de elite van die regio) echter alleen door de oudere vrouwen nog de Zaanse kap gedragen: de jongeren volgen de algemene mode dan geheel²¹⁰. Vrouwen uit de eenvoudige burgerstand daarentegen blijven op zondag tot na 1850 nog algemeen een zijden schort en de Zaanse kap dragen²¹¹. Ook in Friesland zeggen de vrouwen uit de elite de streekdracht in deze periode vaarwel²¹². Begin negentiende eeuw wordt deze nog gedragen, óók in steden als Leeuwarden en óók door vrouwen uit de adelstand²¹³.

De leeftijd speelt een grote rol bij het volgen van de mode: jongeren kiezen eerder voor modieuze kleding, terwijl ouderen eerder in ouderwets kostuum of in streekdracht gekleed gaan. In Coevorden bijvoorbeeld kleden rond 1840 de jonge burgermeisjes en -vrouwen zich naar de stadse mode. Zij hebben ‘losse golvende lokken of keurig ineengewikkelde hairvlechten, tusschen welke een open roosjen of knopje henen gluurt’ of dragen een ‘snoeperig parijzer stroo- of baleinhoodjen’. De oudere vrouwen zijn ‘ernstig gekornette matronen’: zij dragen nog de stijve maar deftige kornetmuts²¹⁴.

Buitenlanders die in deze periode door ons land reizen, maken melding van de grote behoudzucht en het gebrek aan elegantie op kledinggebied van de Nederlanders, niet alleen ten plattelande maar zelfs in de steden. Zij hebben geen hoge dunk van de gratie van de Hollandse vrouw. Zo weet zij het slankmakend effect van de empire-japon totaal teniet te doen door er meerdere warme onderrokken onder te dragen²¹⁵. Men heeft wel waardering voor haar frisse uiterlijk en haar huiselijkheid.

Hogere sociale strata

In de hogere sociale strata deel ik diegenen in, die zich (rampen uitgesloten) verzekerd kunnen weten van een welvarend bestaan, dus zowel de ‘gezeten burgerij’ als de ‘haute volée’ (de aanzienlijksten). Tot de haute volée reken ik de adel (grondbezitters, renteniers, hoge legerofficieren), de grote kooplieden en renteniers van burgerlijke afkomst en de patricier/burgers met bestuurs- en hoffuncties (de hoogste ambtenaren). K. Bruin schetst in zijn studie over de elite van Amsterdam hoe daar in de Franse Tijd het traditionele patriciaat (de eerste coterie) wordt uitgebreid met reeds lang gevestigde burgers met fortuin (de tweede coterie). Veel leden van de eerste coterie worden door Willem I in de adelstand verheven²¹⁶.

Er bestaat een scheidslijn tussen deze aanzienlijken en de gegoede burgers. De eersten distantiëren zich van de laatsten door een gescheiden leefcircuit in stand te houden: kinderen worden thuis of op kostschool opgevoed²¹⁷, het lidmaatschap van toonaangevende sociëteiten is besloten en er bestaat een systeem van visites, ontvangsten, bals en schouwburgbezoek, waarbij men elkaar treft. Wie echt mee wil tellen in de hoogste kringen moet in dit circuit ‘reçu’ zijn. Opwaartse mobiliteit is onmogelijk zonder een huwelijk te sluiten met iemand uit deze twee coterieën²¹⁸.

Hildebrand rekent rond 1840 tot de gezeten burgerij notarisklerken, doktoren, grote grutters, kleine renteniers, makelaars, kostschoolhouders, fabrikanten, notarissen, boekhandelaren, predikanten en apothekers²¹⁹. De echtgenotes van de heren met deze beroepen worden ‘juffrouw’ genoemd. De aanspreektitel ‘mevrouw’ is alleen weggelegd voor de dames uit de haute volée²²⁰.

Van Dijk komt voor de stad Rotterdam op grond van gegevens van de personele belasting van 1830 en 1840 tot een stratificatie, waarbij hij tot de gegoede burgerij rekent welgestelde kooplieden, bankiers, hoge ambtenaren (burgemeester, secretaris, thesaurier) en de academici die meer dan f 100, - personele belasting betalen. Chirurgen, advocaten, apothekers, kooplieden en geestelijken, die f 50, - of meer aan personele belasting betalen, alsmede artsen, notarissen en leraren die minder dan f 100, - personele belasting betalen deelt hij in bij een tussengroep tussen gegoede burgerij en middenklasse²²¹. In deze studie wordt de laatste categorie tot de onderste regionen van de hogere sociale strata gerekend.

Het dragen van modekleding is het privilege van de elite: alleen leden van de aristocratie en van de patricische burgerij kunnen zich het dragen van modekleding en het bezit van een uitgebreide garderobe veroorloven. Zij zijn ook in de gelegenheid er bedienden op na te houden die zorgen voor het onderhoud van de kleding. Zelfs studenten -in deze tijd uitsluitend afkomstig uit de hogere sociale strata- houden er een ‘oppasser’ op na die à raison van acht tot tien stuivers hun kleding verzorgt²²². Modekleding is duur, omdat kostbare materialen (fluweel, zijde, goudbrokaat, batist, laken) worden gebruikt en de kleding (vooral de dameskleding) rijkelijk voorzien wordt van ornamenten (kant, lint, borduursel, sieraden). De ‘gezeten’ burgerij is iets bescheidener gekleed, maar vergeleken met de lagere sociale lagen is er toch een wereld van verschil. In Nederland komt volgens buitenlandse bezoekers van ons land de luxe meer in het kleedgedrag tot uiting dan in het voeren van een weelderige levensstijl²²³. Het budget van een goeode familie geeft rond 1820 een even hoog percentage uitgaven aan kleding en voedsel te zien als dat van een twintigste eeuwse familie in een vergelijkbare positie. In de negentiende eeuw geeft men echter minder uit aan reizen en ontspanning tegen meer aan huishoudelijke hulp, godsdienst en liefdadigheid²²⁴.

Volgens de Amsterdamse arts Nieuwenhuijs zijn de vertegenwoordigers van de hoogste sociale lagen in zijn woonplaats rond 1820 vrij stijfjes gekleed: men tracht ‘voorvaderlijke deftigheid’ te combineren met ‘wufte schitterzucht’. Hieruit ontstaat ‘eene halve grootheid en gemanierde stijfheid, die belagchelijk is voor de meeste buitenlanders van aanzien’²²⁵. De goeode burgerij imiteert de kleding van de aanzienlijken, maar bezit nog minder smaak, en tracht dit gebrek te compenseren door overdaad²²⁶.

Personen uit de hogere sociale strata zijn in de gelegenheid er een uitgebreide garderobe op na te houden: zij bezitten voor elke gelegenheid passende kleding. Men draagt thuis andere kleding, dan wanneer men in het openbaar verschijnt bij visites of bals, of wanneer men gaat wandelen of ‘toeren’. Degenen, die een functie bekleden dragen tijdens hun werk weer andere kleding. Vooral het verschil tussen kleding voor de huiselijke kring en kleding met een representatief doeleinde kan zeer groot zijn. De Amsterdamse bourgeoisie bijvoorbeeld houdt thuis vast aan de oude degelijkheid, terwijl men in gezelschap op de hoofse Franse of Engelse toer gaat: ‘Zoo groot is veelal het verschil..., dat men dezelfde lieden, welke men in hun huis dagelijks ziet, in den gezelligen of openbaren kring schier niet voor dezelfde erkennen zoude’²²⁷.

Dameskleding

De enige carrière die in deze periode voor dames uit de hogere sociale strata is weggelegd is die van echtgenote van een man uit dezelfde sociale laag. In haar kleedgedrag is dan ook alles gericht op de eisen die het verwerven en vervullen van deze positie aan haar stelt.

Om een potentiële echtgenoot aan te trekken doet zij haar uiterste best zich te conformeren aan de esthetische standaard van de elite: zij wil de indruk van een broos, etherisch wezentje maken. Daarom snoert zij haar middel in, draagt zij strakke glacé handschoenen en nauwe schoentjes of laarsjes zonder hak. Het schoeisel heeft geen speciale leest voor linker- en rechervoet. Men vindt rechte schoenen mooi, dus wisselt zij om te voorkomen dat de schoenen toch naar de voet gaan staan steeds van voet. Aangezien kleine voeten de voorkeur genieten, koopt zij haar schoenen vaak te klein. Kortom: comfortabel is het schoeisel niet²²⁸. Daar komt nog bij dat het in de winter veel te dun is om er buiten mee te kunnen lopen. Een blanke huid is het schoonheidsideaal. Menig dame probeert de gewenste opaalwitte teint te verkrijgen door zich te wassen met zure room. De kwijnende gelaatsuitdrukking die ‘en vogue’ is, wordt nogal eens opgeroepen door het drinken van azijn bij het opstaan, het houden van een hongerdieet en gedwongen slapeloosheid²²⁹.

Eenmaal getrouwd heeft de vrouw de rollen van echtgenote, moeder en spil van de huishouding. Zij moet ervoor zorgen dat er binnen het gezin een prettige, huiselijke sfeer heerst. Daarnaast dient zij echter de maatschappelijke positie van haar echtgenoot uit te dragen: zij wordt gezien als het bezit van de man, dus straalt de status die verbonden wordt aan haar uiterlijke verschijning, op hem af. Haar kleding is duidelijk zichtbaar duur en laat zien dat de draagster geen zware arbeid hoeft te verrichten, maar beschikt over veel vrije tijd. Deze ‘demonstratieve consumptie’ en ‘ostentatieve ongeschiktheid tot het verrichten van lichamelijk werk’, die de socioloog Th. Veblen noemt als de belangrijkste elementen van het kledinggedrag van de dames der elite²³⁰, spelen inderdaad een vooraanstaande rol. Het niet in staat zijn tot arbeid wordt gesuggereerd door het ingeregen middel, de extreem wijde schapenboutmouwen (1830-1840) en absurd wijde rokken, de elk uitzicht benemende luifelhoeden (‘suikerschepjes’ genaamd), het ongemakkelijke schoeisel en de ingewikkelde Biedermeierkapsels. Ook het dragen van helderwit batist versterkt deze indruk. De japonnen worden opgemaakt met losse linnen kragen, manchetten en ondermouwtjes. Zo kan de draagster steeds voldoen aan de eis dat linnengoed er altijd onberispelijk schoon moet uitzien. De demonstratieve consumptie komt tot uiting in de kostbaarheid van de gebruikte stoffen (zijde, laken, fluweel voor de japonnen, kasjmier voor omslagdoeken) en de accessoires, die het kledingbeeld completeren. Mode-accessoires als gespen, kanten zakdoekje, hoedje, reticule, waaier en parasol²³¹ zijn prijzige artikelen. Het populairste sieraad in deze tijd is waarschijnlijk de sautoir: een lange ketting, soms geheel van goud of zilver, soms ingelegd met pareltjes²³².

Hoewel de dames over het algemeen gekleed gaan naar de Parijse mode²³³ treft men nog behoudend kledinggedrag aan, met name onder de gegoede burgerij. Men volgt daar weliswaar de mode, maar op zeer ruime afstand. De Fransman Monnier, die ons land in 1845 bezoekt, schrijft dat hij daar veel japonnen met schapeboutmouwen heeft gezien, een mode die

in zijn land al rond 1835 is uitgewoed²³⁴. In huis dragen vooral de oudere vrouwen uit deze sociale laag nog meestal een floddermuts of een gesteven kornet²³⁵. Zij blijven gehoorzamen aan de traditionele code van zedelijkheid, die onbedekt hoofdhaar van vrouwen afwijst. Jonge dames daarentegen gaan vaker blootshoofds, niet alleen bij bals of binnenshuis, maar zelfs op straat. Zo kan men circa 1839 in de zomer jonge dames in het park gekleed zien gaan in ‘t blote hoofd, en een costuum, dat zij “zo geheel buiten” noemen, en 't welk voornamelijk gekenmerkt wordt door sterk gekleurde zijden schortjes²³⁶.

Dames dienen bij haar kledingkeuze rekening te houden met haar leeftijd. Jonge meisjes kiezen kleding van eenvoudig model en materiaal in een lichte kleur (bij voorkeur wit). Een vrouw in de bloei van haar leven kan zich wat overdadiger kleden, en bijvoorbeeld kant, bont, fluweel en sieraden aanwenden. Een dame op leeftijd draagt hooggesloten kleding in een gedekte, donkere tint, gemaakt van een kostbare stof²³⁷. Dames moeten ook rekening houden met haar ‘type’. *Penélope* raadt haar het volgende aan: ‘Volgt de mode, maar laat u niet door dezelve beheerschen... Zal één en hetzelfde fatsoen het korte, dikke meisje en de groote rijzige vrouw even goed kleden? Zal de bruinet juist dezelfde kleur moeten kiezen als de blonde?’²³⁸.

In de gegoede burgerstand is de vrouw des huizes (met haar dochters) verantwoordelijk voor het onderhoud van de kleding. Deze zorg wordt in pedagogische boekjes voor kleine meisjes en jongedames en in damesbladen zó veelvuldig als deugd geprezen, dat het vermoeden rijst, dat veel vrouwen niet geheel aan dit ideaalbeeld voldoen, maar haar tijd verdoen met in diezelfde geschriften sterk afgekeurde tijdpasseringen als in de spiegel kijken, romannetjes lezen en de modemaakster bezoeken²³⁹. Idealiter verzorgt de vrouw echter zelf (of houdt toezicht op) de ‘kleine wasch’ (het linnengoed), óók als de familie in de zomer ‘buiten’ is²⁴⁰. Een ‘model-dochter’ repareert ‘torntjes’ in de handschoenen van vader en broers, maast kousen, knoopt beurzen, borduurt pantoffels en kan haar eigen kleding en die van haar kleinere broers en zusters knippen en naaien²⁴¹. De dames van gegoede stand worden aangespoord verstandige liefdadigheid te bedrijven door nieuwe, praktische kledingstukken uit een stevige stof te vervaardigen voor de armen, in plaats van hen met afdankertjes uit de eigen garderobe te bedenken²⁴². De Biedermeiertijd is een absolute bloeitijd voor het handwerken: schorten, mitaines, vadermoorders, kousen, omslagdoeken, handschoenen, alles wordt geborduurd, ajour bewerkt, gehaakt of gebreid²⁴³.

Herenkleding

De demonstratieve consumptie van de dames uit deze sociale laag is bij de heren veel minder aanwezig. Uiteraard is hun kleding gemaakt uit duur materiaal en vervaardigd door een goede kleermaker, maar zij leggen

lang niet dezelfde pracht en praal aan de dag als hun echtgenotes en dochters. De herenkleding uit deze periode -de rok, de lange pantalon en de hoge hoed- vormt de erfenis van de politieke beweging der Jacobijnen. In de jaren rond de Franse Revolutie zoekt men naar een nieuwe mannenkleding die duidelijk breekt met de gewoonten van het Ancien Régime. De Jacobijnen zijn in die tijd te herkennen aan hun hoge hoeden en hun kale rok, de conservatieven blijven de driekante steek en de geborduurde jassen en vesten trouw. De pantalon vindt zijn lange gedaante in 1794, als opvolger van het wel wat extreme sans-culottisme. Ten tijde van de Restauratie zijn deze kledingstukken zo ingeburgerd, dat zij in plaats van te duiden op een revolutionaire gezindheid nu staan voor degelijk burgerschap²⁴⁴.

Vergeleken met de achttiende eeuwse herenkostuums is de herenkleding van deze periode eenvoudig van snit en onopvallend. Beau Brummell, een beroemde Engelse dandy uit het begin van de negentiende eeuw, heeft een cultus van uiterste correctheid en zindelijkheid in de herenkleding in gang gezet²⁴⁵. Een echte ‘gentleman’ is geen blikvanger, maar wel tot in de puntjes verzorgd: ‘Hij gaat niet met slijkvoeten over de loopers der huizen, waar hij een bezoek brengt... Hij heeft een afkeer van geruite broeken, gestreepte vesten, kolossale doekspelden en kan een fluwelen vest dragen zonder een ellenlangen gouden ketting met een “charivari”. Zijn linnen is noch geborduurd noch met kleuren en figuren versierd, maar het is kraak helder...’²⁴⁶. Schoon linnengoed is een cruciaal statussymbool. Een echte heer verkleedt zich enkele malen per dag. Linnen boord en manchetten moeten brandschoon zijn. Heren laten daarmee zien, dat zij geen (zwaar) werk hoeven te verrichten. Ook de nauwe lakleren schoenen²⁴⁷, de onpraktische hoge hoed, de fraai gestrikte das, de hoge boord en de handschoenen dragen bij aan het imago van de van arbeid vrijgestelde. De herenkleding gaat echter in het suggereren van onbekwaamheid tot werken niet zover als de dameskleding: de heer moet ook nog een schijn van superieure kracht uitstralen, en kan dus niet al te zeer door zijn kleding gehinderd worden. Aangezien de vrouw als ondergeschikte van de man wordt gezien, kan dat in haar geval wel²⁴⁸. Overigens moet men het ‘dolce far niente’ van heren uit deze sociale laag niet te letterlijk opnemen. Bruin heeft nagegaan dat in Amsterdam slechts circa 25 procent van hen echt ‘niets doet’. De overigen bekleeden vooral bestuurlijke en militaire functies, enkelen zijn actief in het economisch leven of aan het hof²⁴⁹.

Hoewel de herenkleding veel comfortabeler is dan die der dames, geldt ook voor heren dat wie mooi (lees: gerespecteerd) wil zijn, pijn moet lijden:

‘Mijne arme teenen voel ik in die laarzen prangen
als wierden zij geklemd in koperslagers-tangen.
Mijn led'ren buikriem of corset plaagt mij bedroefd,
meer dan een beugel om mijn ribben digtgeschroefd.

Om die sous-pieds kan ik mijn ligchaam schier niet buigen,
 of alles kraakt me aan 't lijf, dat kan ik u betuigen;
 terwijl mij 't neêrwaarts- en 't opzijzien wordt belet
 door das en boord, waarin mijn hals is vastgezet²⁵⁰.

In het tijdschrift *De Huisvriend* probeert een auteur medestanders te werven voor een ‘mannenvereniging der hoede- en rokkelloozen’, omdat hij deze elementen van de herenkleding lelijk en ondoelmatig vindt en niet begrijpt, waarom zij voor zeer fatsoenlijk worden gehouden²⁵¹.

De eis van correctheid in de kleding is streng, maar kent een uitzondering: het is heren toegestaan ‘...des zomers, door de warmte gedrongen, verlof (te) verzoeken, het bovenkleed te mogen uitwerpen; waarbij dan eene schoon gewerkte bretel natuurlijk zichtbaar wordt²⁵². De dames maken deze bretels voor vader of echtgenoot.

Bij de heren in de onderste regionen uit deze sociale laag, die een intellectueel beroep uitoefenen, spelen nog andere statusoverwegingen in het kleedgedrag mee. Zij willen cachet ontlenuen aan hun beroepskleding. Zo schijnen jonge advocaten ‘veel meer dan noodig met witte dassen (te) lopen, om zich het air te geven als of zij gepleit hadden²⁵³. De vertegenwoordigers van deze intellectuele beroepen (de hoofdarbeiders) gaan er in deze periode toe over zich te organiseren. Achtereenvolgens worden beroepsverenigingen van gymnasiumleraren (1830), advocaten (1838), onderwijzers (1842), notarissen (1843), ingenieurs (1847) en artsen (1849) opgericht. Zij trachten de status van hun vak, en daarmee hun eigen sociale positie, te verhogen²⁵⁴.

Nu de herenkleding weinig variatie in kleur en vorm meer toelaat, gaat men belang hechten aan het aanbrengen van een persoonlijke noot in de kleding. Hierin kan de heer zijn individualiteit tonen. Het vest en de accessoires (das, dasspeld, wandelstok) laten enige speelruimte aan de fantasie²⁵⁵. In 1827 schrijft Honoré de Balzac een boek over de kunst van het dasbinden. De voorbeelden van sierlijk geknoopte dassen dragen namen als ‘sentimentale’, ‘matematica’ en ‘à la Byron²⁵⁶. Ook de haardracht en het model van snor en baard bieden gelegenheid tot het onderstrepen van de persoonlijkheid²⁵⁷. In satires tracht men de karakters en bezigheden van heren af te lezen aan hun keuzes ten aanzien van de hierboven genoemde onderdelen van het herenkostuum en hun kapsel²⁵⁸. Het aanbrengen van een individueel accent in het uiterlijk is alleen in de herenkleding aan de orde: heren lijken in deze samenleving de enigen te zijn met een eigen ‘persoonlijkheid’. Dames behoren tot een ‘type’ (zie hierboven).

Oudere heren uit de gegoede burgerij houden soms nog lang vast aan ouderwetse gewoontes op kledinggebied. Vooral renteniers vertonen de neiging lang de oude modekleding trouw te blijven. Zij worden begin negentiende eeuw vaak geportretteerd in achttiende-eeuws kostuum (kniebroek, gespschoenen, pruik, jabot), gecombineerd met een van voor naar achter rond weggesneden slippengjas van rond 1800²⁵⁹. Ook houden sommigen vast aan traditioneel statusvertoon door in plaats van helderwit

linnen te dragen, er een eer in te stellen vergeelde textiel aan te trekken: ‘dat gele linnengoed moet een bewijs zijn van rijkdom, en dat men zoo veel linnen heeft, dat het zoo lang duurt eer het rond gedragen is’²⁶⁰.

Er zijn heren, die een korset dragen voor het verkrijgen van een rechte houding én omdat men ook voor heren een slank middel mooi vindt²⁶¹. Vooral dandy's en militairen getroosten zich dit ongemak ter wille van een fraai uiterlijk.

Dandy's zijn vaak afkomstig uit de hogere sociale strata. Zij zijn overdreven modebewust en treden de wet van de onopvallendheid van de uiterlijke verschijning van de ‘gentleman’ met voeten. Hun kleedgedrag kan gezien worden als een protest tegen de steeds meer dominerende bourgeois-cultuur, met waarden als respectabiliteit, betrouwbaarheid en rationaliteit²⁶². Daartegenover stellen zij een meer (hof)aristocratische levenswijze, die wordt gekenmerkt door extreme aandacht voor kleding en omgangsvormen. Een dandy cultiveert ‘een soort van ijdelheid, eigenwaan waarvan alle verdienste ligt in de uitspatting, de buitensporigheid van de affectatie’²⁶³. Hij zondigt expres tegen de esthetische principes van de burger-smaak, bijvoorbeeld door schreeuwende kleurencombinaties te dragen²⁶⁴. Een Haagse fat maakt van zichzelf een wandelende karikatuur van een heer door pijnlijke overdrijving van eenvoud, correctheid en zindelijkheid²⁶⁵. De Amsterdamse of Utrechtse vertegenwoordiger van het species presenteert zich als de antipool van de heer, als de romantische bohemien-dandy. Dandy's hebben meestal geen beroep en bekleden geen maatschappelijke functie: ze zijn student, rentenier of elegant oplichter. Sommigen zijn kunstenaar.

Kinderkleding

Kinderen dragen dezelfde kleding als hun ouders, in een kleinere maat. Meisjes hebben iets kortere rokken dan hun moeders, zodat er een randje van de ‘pantalette’ onderuitsteekt. Meisjes krijgen al jong -vanaf tien à twaalf jaar- een korset aangemeten²⁶⁶.

Voor kinderen bestaan er slechts enkele specifieke kledingstukken. Jongens dragen tot circa zes jaar net als meisjes een jurkje, waarschijnlijk uit zindelijkheidsoverwegingen²⁶⁷. Als kinderschoeisel zijn er ‘hakkebandjes’: lage schoentjes met een riempje om de enkel²⁶⁸. Kleine kinderen dragen een ‘valhoed’, een met watten of kapok gevulde muts uit vier segmenten bestaand, soms met baleinen versterkt, die het hoofdje van het kind bij een eventuele valpartij moet beschermen. Rond 1824 begint deze dracht bij de hogere stand te verdwijnen²⁶⁹: daar krijgt het kind in deze periode een speelkamer en staat het onder voortdurend toezicht, waardoor het risico van het vallen wordt beperkt. Dit is bij het minder welvarende gedeelte van de bevolking nog niet aan de orde, zodat daar de valhoed langer gehandhaafd blijft²⁷⁰.

Baby's worden nog vaak strak in warme luiers gewikkeld zodat alleen 'het gezigtje, de handjes en de voetjes... uit die heete rol steken' en het kindje er uitziet als 'een kleine ingebakerde mummie'²⁷¹.

Onder invloed van de grote waardering voor 'natuurlijkheid' van de Verlichting kleedt men bij de elite tot circa 1820 kleine kinderen vaak zeer dun met de bedoeling ze te 'harden'. Nieuwenhuijs heeft het over 'miskleurige, tengere, scrofuleuse kindertjes, met ontbloot hoofd, ontdekte borst, naakte armpjes tot aan den oksel, voor het overige nauwelijks even gedekt, en van onderen in eene kleeding gestoken, die aan allen kant de doorspeling der buitenlucht toelaat, -alles op eene Engelsche of Fransche leest geschoeid...'²⁷². Hij propageert een meer aan het klimaat aangepaste, losse kledij en beveelt lichaamsbeweging aan als een beter middel om de spieren te harden.

De leeftijd 'tussen servet en tafellaken', of zoals men dan zegt 'tusschen de pet en den hoed', is ook anno 1840 niet gemakkelijk voor jongens. Gelukkig voor hen hebben zij nog al eens een zuster, die papillotten in hun haar zet, papieren boordjes knipt van hetzelfde model als die van de student aan de overkant, met eindeloos geduld sierlijke strikken en knopen in hun das maakt, met haar schaatje een puntige vorm aan hun lange nagels geeft en hen aanraadt zich te scheren als de eerste haartjes zich op hun bovenlip vertonen, 'iets dat gij zoo gaarne zoudt doen, maar niet durfدت uit vrees van uitgelagchen te worden'²⁷³.

In pedagogische boekjes worden zowel jongens en meisjes er op gewezen dat zij netjes met hun kleren moeten omgaan²⁷⁴. Ze moeten proberen geen vlekken te maken en als dat toch gebeurt, de kleding (laten) reinigen. 's Morgens dienen zij zich keurig aan te kleden voor het ontbijt, dus vóór zij andere mensen onder ogen komen. Bij het naar bed gaan moeten zij hun kleren zorgvuldig op een stoel hangen²⁷⁵. Slordige mensen worden door niemand gerespecteerd en zullen door hun luiheid verarmen, is de boodschap van de pedagogen.

Meisjes worden voorbereid op haar toekomstige rol in het maken en verzorgen van de kleding van haar huishouding. Breien, naaien en fraaie handwerken worden haar aangeboden als vrijetijdsbesteding. Breiles wordt zelfs in dichtvorm gegeven²⁷⁶.

Middengroep

In deze studie wordt, anders dan door I.J. Brugmans (zie 3.1.), uitgegaan van het bestaan van een middengroep in de Nederlandse samenleving in de eerste helft van de negentiende eeuw. Andere historici hebben inmiddels aangetoond dat er wel degelijk van een middengroep sprake is, die vooral bestaat uit ambachtslieden in betere doen met een eigen bedrijfje, kantoorklerken, onderwijzers en kleine winkeliers. Er is een genuanceerde onderverdeling in substanden. Hildebrand rekent in Haarlem ambachtsbazen, kleine winkeliers en gewone boekhouders tot de lage mid-

denstand. Tot de hogere regionen van de middengroep in die stad behoren volgens hem de kleine bloemisten, secretarie-klerken en ondermeesters. Dit onderscheid leeft zo sterk, dat de zoon van een ambachtsbaas wanneer hij eenmaal bloemist is geworden, niet meer met zijn ouderlijk gezin in het park gaat wandelen, omdat dat statusverlies zou betekenen²⁷⁷. Van Dijk deelt in Rotterdam zelfstandige ambachtslieden, onderwijzers, kunstenaars, klerken, ambtenaren, winkeliers, tappers, herbergiers en schippers wier aanslag in de personele belasting tussen *f*20, - en *f*49,99 bedraagt en chirurgijns, advocaten, apothekers, kooplieden en geestelijken die minder dan *f*50, - personele belasting betalen bij de middengroep in²⁷⁸. Van Dijk plaatst kleine winkeliers, tappers, herbergiers, onderwijzers, kunstenaars, klerken en meesterknechts die minder dan *f*20, - in de personele belasting betalen²⁷⁹ in een tussencategorie tussen ‘het volk’ en de middengroep. In deze studie worden zij tot de lagere regionen van de middengroep gerekend.

De middengroep wordt ook wel ‘de nederige burgerstand’ genoemd. Vertegenwoordigers van deze sociale laag worden door de hogere standen afgeschilderd als ‘oppassend, braaf, eerlijk, ijverig en nuttig’. Hun inkomen is echter doorgaans niet veel hoger dan dat van de werkende stand²⁸⁰.

Deze financieel minder draagkrachtigen zullen als ze het zich kunnen permitteren door kleermaker of modiste in ieder geval hun zondagse kleding laten maken. In die zondagse kleding komt immers hun status optimaal tot uiting. Rond 1846 kleedt een tabak- en snuifverkoper in Den Haag zich speciaal voor de zondagse kerkgang in een hagelwit linnen halfhemdje over zijn keperen borstrok, een zwartsatijnen vest met opstaand kraagje -een erfstuk van zijn vader-, een brede witte das die een paar maal om zijn nek wordt geslagen, een paar witte pijpmouwen met stijfgesteven linnen manchetjes om de mouwen van de borstrok te bedekken en een rok van blauw laken met brede kraag van zo'n twintig jaar oud. Het geheel wordt gecombineerd met een diamanten borstspeld. Zijn vrouw maakt zich mooi met een zwarte zijden japon, een schoudermanteltje met franje, een fijn geplooid muts, een donkergrijze zijden hoed met brede loshangende linten, een gouden broche en dito oorbellen²⁸¹. De zondagse kledingstukken moeten liefst lang meegaan en doen dienst bij verschillende gelegenheden: de plechtige communie of de aanneming, als trouwkleding, begrafeniskleding en voor de kerkgang.

De rest van de garderobe wordt veelal in de huishoudens zelf gemaakt door de vrouw des huizes of betrokken van een handelaar in tweedehands kleding. Het totale kledingbezit is in de middengroep meestal kleiner dan bij de hogere sociale strata. Eenvoud, een zekere behoudzucht en zuinigheid zijn kenmerkend voor de kleding van dames en heren uit de middengroep. De belangrijkste criteria voor goede kleding voor de middengroep worden als volgt verwoord door een Utrechtse kruideniersvrouw: ‘Al die strikken, linten en krullen geven niets dan omslag en kosten. Wat wij heb-

ben moet goed zijn... maar eenvoudige burgerlieden moeten wij blijven²⁸².

Dameskleding

De dames uit de middengroep dragen in het algemeen eenvoudiger kleding dan hun rijkere zusters: de kleuren zijn gedekter, het materiaal is minder kostbaar, de crinoline minder wijd. Ook zijn zij vaak wat bij de mode ten achter, of interpreteren zij deze wat onbeholpen. Zo beschrijft Hildebrand in 'De familie Kegge' de in zijn ogen belachelijke hoofdtooi van de dochters van een metselaar. Buitenshuis dragen zij een hoed met stenen bloem of houten pluim. Binnenshuis draagt 'de ene... een blauwe, de andere... een rode céphalide, in de stellige overtuiging dat er op dit ondermaanse geen bevalliger of modieuzer damescoiffure kon bestaan'²⁸³.

Eenvoud, bescheidenheid en zuinigheid zijn sleutelwoorden in het kleedgedrag van vrouwen uit de middengroep. De dochter van de koekebakker in Hildebrands 'De familie Kegge' kleedt zich bescheiden: een bruine lakense mantel met een eenvoudig hoedje, daaronder een zeer simpel winterjaponnetje met geplooid kraagje. Hoewel het dragen van bont voor vrouwen uit haar stand geen pas heeft, wordt haar toilet gecompleteerd met een mof van bont. De dochter van Kegge kapittelt haar daarover. Zij vindt echter dat het wel door de beugel kan, omdat haar mof ouderwets is en zij deze alleen 's avonds draagt. Het aanbod van de rijke parvenu Kegge haar een nieuwe fraaie mof van bont cadeau te doen slaat zij echter af. Daarmee zou zij wél boven haar stand gekleed gaan²⁸⁴.

Ook een gouvernante -meestal een vrouw uit de verarmde burgerij van goede komaf- dient in haar kleding eenvoud en bescheidenheid aan de dag te leggen. 'Om volmaakt... te zijn, behoort zij leelijk te wezen... In het oog loopende kleuren zijn haar... ontzegd... De model-Gouvernante is een encyklopedie in katoen...'²⁸⁵. Zij moet er netjes, maar onopvallend uitzien, om het onderscheid in stand en welstand tussen haar en 'de familie' goed te laten uitkomen.

Eenzelfde soort kleedgedrag zien we bij de modemaakster, die echter daarnaast verplicht is haar vakkennis ook in haar eigen toilet te demonstreren. Ze draagt kleding die perfect van model is en aansluit bij de nieuwste mode, maar die van eenvoudig materiaal is gemaakt en niet of zeer bescheiden van ornamenten is voorzien. Zij kiest altijd gedekte tinten²⁸⁶. De modemaakster moet erg uitkijken met haar kleding in het standsgevoelige Nederland van die dagen: '... zij is een tusschending in de maatschappij, dat te weinig in aanmerking komt, om onvoorwaardelijk onder den fatsoenlijken stand te worden gerangschikt; en toch te fatsoenlijk is, om iets minder te zijn... zij héét juffrouw, maar is ondergeschikt aan de kamenier van mevrouw A: -zij klééd't zich als juffrouw, en moet

toezien, dat zij zich minder kleede dan de burger bakkersdochter... zij gedraagt zich als juffrouw, en moet werken als een slavin...²⁸⁷.

Er wordt vooral door de oudere vrouwen op de degelijkheid en keurigheid van de kleding gelet. Bij haar treft men nog veel ouderwets kleedgedrag aan. De schoolmatres bijvoorbeeld, een uitstervend beroep in deze tijd, behorend tot de laagste regionen der middengroep, kleedt zich achttiende-eeuws. Zij draagt een strak om het hoofd sluitende kornet, gepoederd haar, een jak met schoot van donkere stof met paarse bloemetjes, een ruime rok en muilen²⁸⁸. Haar dochter blijkt echter 'modern' gekleed²⁸⁹. Jongere dames zijn gevoeliger voor het modieus gehalte van haar kleding: als er geld voor is, 'doen zij zich graag goed voor'. Dit geldt vooral voor de jongedochters in deze stand, waarschijnlijk in de hoop zo 'een goede partij' in de wacht te slepen. Hildebrand schetst hoe tijdens de zondagse wandeling de vrouwen uit de middengroep 'één,... de dochters drie graden boven haar stand gekleed (zijn)'²⁹⁰. Vooral in de zondagse kleding streven sommige dames dus de demonstratieve consumptie van de hogere sociale strata na, daarin afgeremd door gebrek aan financiële middelen en de norm dat zij zich naar haar stand dienen te kleden.

De vrouwen uit de middengroep beantwoorden doorgaans aan het ideaalbeeld van de huiselijke vrouw. Zij zijn de spil van de huishouding en vervullen de moederrol met verve. Wanneer haar echtgenoot winkelier is, helpen zij vaak bij de verkoop. Anders wijden zij zich geheel aan het huishouden. Meisjes uit de middengroep volgen meestal de lagere school. Daarnaast worden zij op hun toekomstige rol in het gezin voorbereid door haar moeder en door voor het huwelijk een tijdje te werken als bijvoorbeeld naaimeisje in een naaiwinkel²⁹¹ of als dienstmeisje of kindermisje bij een voornamen familie. Aangezien de dienstmeisjes van de voornamen burgers in deze periode worden gerecruteerd uit meisjes uit de middengroep, is het niet bevreemdend dat de kleding van Haagse dienstmeisjes in het begin van de negentiende eeuw gelijk is aan die van burgermeisjes: empirejapon, halsdoek, schort, muts met strook en hoge bol met daarover een doekje, witte kousen en platte schoentjes²⁹².

Herenkleding

Evenals de kleding der dames uit deze sociale laag dient ook die der heren eenvoudig en niet te opvallend te zijn. Kelners en huisknechten bijvoorbeeld kleden zich netjes, doch bescheiden. De bediende in een koffiehuis draagt een lange blauwe pantalon, een blauwe rok, een hoge boord en een stropdas²⁹³.

Veel heren uit de middengroep dragen tijdens hun werk kleding, die typisch is voor hun beroep. Zo is een kruidenier gekleed in een witte kiel, een halsdoek, pet met forse klep, mouwloos vest met twee rijen knopen, lange broek (geen spanbroek), hoge schoenen en een witte voorschoot met buidelzak²⁹⁴.

De heren uit de middengroep moeten zuinig zijn op hun kleding. Voor een getrouwde kantoorbediende met kinderen valt het bijvoorbeeld niet mee om zich van zijn jaarsalaris van f 300, - à f 400, - (jaren veertig) fatsoenlijk te kleden, dat wil zeggen op zondag met zwarte rok waarvan de ellebogen niet te kaal zijn en de kraag niet te vaal is, door de week in bruin laken over een linnen kiel²⁹⁵. Om hun kleding te sparen dragen klerken en lagere ambtenaren bij hun schrijfwerk dan ook ‘... blauwe morsmouwen... welke met een' archipel van inktvlekken bespikkeld zijn’²⁹⁶.

Evenals bij de dames treft men bij de heren uit deze sociale laag, vooral bij de ouderen onder hen, nog vaak ouderwetse kleding aan. Een gezeten ambachtsman in Amsterdam kleedt zich begin negentiende eeuw nog achttiende-eeuws in een blauwe rok, zwarte kousen, kniebroek, eenvoudige driekanten hoed en een pruik met twee of drie rijen krullen²⁹⁷. Enigszins gedateerd gekleed zijn ook de veerschippers in Holland nog rond 1840 met hun kniebroek, donkere kousen, hoge schoenen, witte kiel, gezondheid, gestrikte halsdoek, mouwloos vest en hoge hoed²⁹⁸. Rond 1820 volgen politieagenten in Utrecht bepaald niet de laatste mode. Het hoofd der politie draagt een groen jasje, een klein hoedje en een enorme haarzak met grote strik²⁹⁹. Daarbij heeft hij zeker een kniebroek aan, anders had hem nooit de bijnaam ‘kuit-op-scheen’ toebedeeld kunnen worden. De gewone dienders kleden zich in lange, wijde jassen, grote steken met een oranje-kokarde en korte broeken met zilveren kuitgespen³⁰⁰.

Zoals de modemaakster bij de dames is de kleermaker het eveneens aan zijn beroep verplicht er goed gekleed uit te zien. Ook de kapper moet zijn uiterlijk goed verzorgen, tenminste wanneer hij zijn klanten uit de hogere kringen wil betrekken en ‘coiffeur’ in plaats van eenvoudig barbier wil heten. Hij draagt een zwarte rok, een bruin satijnen vest, een linnen overhemd, een beige spanbroek en uiteraard gesoigneerde lokken en ‘een juweel van een “jeune France”’³⁰¹. De kapper ziet er zozeer uit als een heer, dat een echte heer hem bijna per ongeluk de hand zou geven: ‘niets verraadt op straat den kapper in den kapper dan een zeker: “ick en weet niet wat”’, tenminste wanneer hij zijn foudraaltje met kappersgerei niet zichtbaar met zich mee draagt³⁰².

De statussymbolen bij uitstek van de heren uit de maatschappelijke bovenlaag -hoge hoed, wandelstok, gesteven manchetten, boorden- worden door de middengroep nagevolgd. Hoge hoeden -vooral de goedkopere soort (zie 3.2.2.) of tweedehands- worden ook in deze stand veel gedragen, bijvoorbeeld door klerken, smeden en kleermakers, althans wanneer zij op hun zondags gekleed gaan. Het gesteven overhemd wordt soms geïmiteerd door een frontje te dragen met losse mouwen met manchet. In de kleding van de heren uit de middengroep ontbreekt de persoonlijke noot, die bij de heren der elite zo belangrijk wordt gevonden. Hildebrand beschrijft de ‘gelijkvormige rottingen’ van ambachtslieden en hun zonen³⁰³.

Uitzondering op de eenvoud en ouderwetsheid in de kleding van de leden van de middengroep vormen die ongetrouwde mannen uit deze

groep, die op hun vrije dagen graag uitgaan en goede sier maken. Zo'n 'bram' kan kantoorbediende³⁰⁴, kapper, winkelbediende of knecht in een koffiehuis zijn, maar meestal is hij in dienst bij een kleermaker. Hij is op zondag met zorg gekleed, zij het wat al te uitbundig van kleur om voor een echte heer door te kunnen gaan. Hij koopt confectiekleding, omdat maatwerk te duur voor hem is³⁰⁵. Hij heeft het geld niet voor een echt respectabel uiterlijk, maar tracht de droom van het 'heer-zijn' tot werkelijkheid te maken met wat wél betaalbaar is. Dit type man is vrij talrijk aanwezig op allerlei publieke plaatsen, en is met name ruim vertegenwoordigd onder het kunstminnend publiek. Het zijn de eerste vertegenwoordigers van de moderne middengroep (witte-boorden-groep), met een 'moderne' oriëntatie op vrijetijdsbesteding, consumptie en presentatie, die na 1850 in aantal zal groeien.

Ook kunstenaars kleden zich wat opvallender. Zij zijn vaak als dandy gekleed, of geven door een overdreven slordig uiterlijk gestalte aan hun rol als romantisch bohemien. De haardracht speelt een belangrijke rol: schilders prefereren rond 1840 een 'nekomdartelenden "moyen-age"', dichters hebben een kuif en recensenten cultiveren 'favori's'³⁰⁶.

Kinderkleding

Ook in deze sociale laag zijn de kinderen weer de kopieën van hun ouders wat hun kleding en uiterlijk betreft.

Veel baby's worden nog ingebakerd. Het is de taak van de baker de kleine te wassen en te kleden en vervolgens zo in te pakken, 'dat hij over een huis zoude kunnen geworpen worden, zonder eenig letsel... te bekomen'³⁰⁷. Soms worden zuigelingen losjes in luiers gewikkeld 'naar de Engelsche gewoonte'³⁰⁸.

De lichamelijke opvoeding laat volgens de Amsterdamse arts Nieuwenhuijs veel te wensen over. Baby's worden vaak overvoerd. Zowel meisjes als jongens zitten teveel en komen te weinig in de buitenlucht. Bij de jongen ontwikkelt de ware spierkracht zich nooit, dus is hij al 'op zijne manbare jaren, een oud man'³⁰⁹.

De verordeningen om netjes te zijn op de kleding, die reeds bij de kinderkleding van de hogere sociale strata zijn besproken, gelden ook voor de kinderen van de middengroep.

Lagere sociale strata

Tot de lagere sociale strata reken ik de volgende beroepen: zelfstandige ambachtlieden met een laag inkomen, ambachtlieden als knecht in dienst, huishoudelijk personeel (knechts, dienstbodes, kindermeiden, werkmeiden, wasvrouwen), sjouwers in vaste dienst, kleine winkeliertjes en venters.

In het algemeen dragen vertegenwoordigers van deze sociale groep zelfgemaakte of tweedehands kleding. Tweedehands kleding is de goedkoopste oplossing voor het kledingprobleem: Van den Eerenbeemt beschouwt de zeer omvangrijke handel in tweedehands kleding in Den Bosch van rond 1800 als een bewijs voor de grote armoede onder het gewone volk aldaar³¹⁰. De werkkleding is eenvoudig van snit en gemaakt uit goedkope stof als bombazijn, katoen of baai. De kleding is meestal niet versierd. Vaak is zij duidelijk zichtbaar versted en is de stof vaal of verbleekt. De uitdrukking ‘het grauw’, waarmee men ‘het volk’ ook wel aanduidt, moet letterlijk worden genomen! Ook is de kleding niet naar de mode: hetzij omdat men noodgedwongen jaren toe moet met dezelfde kleding, hetzij omdat men aangewezen is op tweedehands spullen. Toch schijnt men niet zo behoudzuchtig te zijn als de traditioneel ingestelde vertegenwoordigers van de hogere sociale strata en de middengroep: rond 1823 zijn degenen die nog pruiken en steken dragen de risee van de lagere standen³¹¹. Het budget van de werkman laat in het algemeen bitter weinig ruimte voor de aanschaf van kleding en schoeisel³¹². Verdient een gezin met twee kinderen in 1806 minder dan f 366,60 per jaar dan moet de caritas de inkomsten aanvullen om een normaal bestaan mogelijk te maken. Dit loon wordt dan alleen verdiend door voormannen, ambachtsbazen en knechts in een handjevol geschoolde beroepen³¹³. Degenen die in betere doen zijn, bezitten ook zondagse kleding.

Vrouwenkleding

De vrouwenkleding van de lagere sociale strata bestaat uit een rok, onderrok(ken), een lijfje, een jak, een omslagdoek, een schort en (meestal) een muts. Klompen of muilen vormen het grove schoeisel. In deze sociale laag vindt men geen strakingeregen korsetten: men moet immers kunnen werken. Het haar wordt meestal in het midden gescheiden en met een knotje in de nek gedragen of kort afgeknipt voor onder de muts.

Voor de vrouwen in deze stand is de positie in het gezin een heel andere dan voor de dames uit de hogere sociale strata of de middengroep. Hier werken de vrouwen in de meeste gevallen buitenshuis of binnenshuis (thuiswerk) om het karige inkomen van haar man of vader aan te vullen. Zij komen niet toe aan het vervullen van de rol van echtgenote, moeder en spil van het huiselijk leven, die het vrouwelijk ideaalbeeld is van de elite en de middengroep. Vaak missen zij de tijd en het vermogen om haar eigen kleding en die van het gezin te vervaardigen en te onderhouden.

Dienstbodes krijgen vaak kleding van haar werkgeefster. De meidalleen, een mannsje van alles in eenvoudige huishoudens en pensions, ziet er weinig florissant uit. Zij heeft blote armen, draagt muilen en haar kleren zitten vol spatten. Op zondag doet zij bij wijze van ‘opschik’ een schone schort voor³¹⁴. De Amsterdamse werkmeiden aan de arbeid zien er rond 1840 volgens tijdgenoten pront uit ‘met haar blanke kornet, die

echt nationale dracht, met haar geruit boezelaar, haar opgestroopte mouwen, haar witte kousen en haar holsblokken, welke juist de minst sierlijke deelen van haar lichaam aan het oog onttrekken³¹⁵. Zij dragen een lang jak over een wijde rok en, als zij uitgaan, platte schoentjes. Een kindermeid in dienst bij een goeie familie ziet er rond 1840 nog veel beter uit met haar Amsterdamse kornet, een rozerood japonnetje, een zwart schort met puntjes voor, everlasting schoenen met kruislinten en handschoenen³¹⁶. Bij deze verschillen in kleding moet bedacht worden, dat in deze periode nog een belangrijk deel van de dienstmeisjes en kindermeisjes uit de middengroep afkomstig is. Vooral de voorname families geven de voorkeur aan burgermeisjes boven meisjes uit de werkende stand.

Dienstmeisjes wordt nogal eens verweten, dat zij zich boven haar stand kleden en haar mevrouw imiteren (zie 3.3.1.). Dit is niet zo vreemd als men bedenkt, dat zij zich door de aard van haar werk ontwikkelen in haar smaak: zij maken zich tot op zekere hoogte de normen en de esthetische standaard van haar werkgevers eigen. De afgedragen modekleding die zij in veel gevallen van haar mevrouw krijgen, sterkt haar in dit streven. Bovendien beschikken zij over geld, weliswaar betrekkelijk weinig -waarvan zij vaak een deel thuis moeten afdragen en een ander deel sparen voor haar uitzet of haar oude dag-, maar aangezien zij (nog) geen verantwoordelijkheid voor een eigen gezin hebben, kunnen zij ook wat geld aan haar uiterlijk spenderen.

De baker is 'eenvoudig gecostumeerd, "en cornette", met een naar omstandigheden wit, gekleurd of bont boezelaar voor³¹⁷. Zij is op straat gekleed in schoudermantel en schoenen, maar verwisselt deze voor sloffen en een grote nachtmuts met geplooid strook als zij in haar nieuwe dienst is. Zij draagt verder een lange, geplooid maar niet zeer wijde rok, schort, jak en halsdoek³¹⁸. Evenals de dienstbode wordt ook zij voor haar diensten vaak beloond met 'een nieuwen japon of zoo iets van mevrouw'³¹⁹.

Mannenkleding

De mannenkleding bestaat doorgaans uit een kiel of hemd en vest, soms een kamizool met mouwen, een (klep)broek (eerst vooral voor de ouderen nog vaak een achttiende-eeuwse kniebroek, later een lange broek), een jas (afgedankte herenjas) en een voorschoot van linnen of leer. Mannen dragen als schoeisel klompen of oude laarzen³²⁰. Op het hoofd hebben zij een oude gedeukte hoed of een pet. De pet begint aanvang negentiende eeuw zijn loopbaan als modeartikel, maar wordt al snel door de werkende stand geadopteerd als daags en ook zondags hoofddekkel³²¹.

In veel beroepen draagt men werkkleding, die specifiek is voor het betreffende vak. Men kan het beroep aan het uiterlijk van de werkmans aflezen³²². Een nachtwacht bijvoorbeeld is rond 1840 gekleed in een lange blauwe schansloper, een lange broek van dezelfde kleur, een roodbonte

halsdoek, hoge schoenen met leren riemen en een karmoetsmuts. Hij is bovendien herkenbaar aan de attributen van zijn beroep: zak, touwen, hengeltuig, klepper of ratel³²³. De sleper uit Rotterdam draagt tijdens zijn werk een middelhoge hoed, een kniebroek (als hij wat ouder is) of lange broek (als hij jonger is), een voorschoot, hoge schoenen, een linnen kiel, een mouwloos vest en een kort jasje³²⁴. De zakkendrager uit die plaats gaat gekleed in een kort jasje met knoopsluiting opzij, een kniebroek, kousen en slobkousen, een halsdoek en een tot over zijn schouders afhanginge doek op het hoofd (hij draagt veel lasten op zijn schouder)³²⁵. De Amsterdamse kruier is voorzien van een schone linnen buis, lange broek, pet met klep en riemen en touwen om het middel en over de schouders³²⁶.

De zondagse kleding is zo fraai als men het zich kan permitteren. Die is immers het belangrijkste bij het laten zien of men in de wereld geslaagd is. Het contrast met de werkkleding kan groot zijn. Dat is bijvoorbeeld het geval bij de handelaar in tweedehands kleding, die tijdens zijn werk rondwandelt met een van het vet glimmende hoed, een gescheurde jas, een opgelapte broek en versleten schoenen. Maar op de Sabbath herkent men hem bijna niet, want dan ‘betreedt hy zijn winkeltjen, om er met zijn dierbare Rachel het pak uit te kiezen, dat hun beiden het beste vleit’³²⁷.

Op zondag zijn ambachtslieden in Haarlem ‘met blauwe jassen geadooniseerd’ die niet goed gesneden en niet volgens de heersende mode zijn en het midden houden tussen een rok met lange panden en een jas³²⁸.

Als mannen uit deze stand aan sport doen zijn zij daarbij gekleed in hun ondergoed: een baaien onderbroek en wollen borstrok³²⁹.

Kinderkleding

Ook bij de lagere sociale strata dragen kinderen dezelfde kleding als de ouders. Vaak zijn hun kleren uit oude spullen van vader of moeder gemaakt. De kinderkleding gaat binnen het gezin van het oudste kind over op de jongere kinderen. Meestal past de kleding slecht. Voor de kleintjes die nog niet naar school of werk gaan, is er doorgaans geen geld om schoeisel te bekostigen: zij lopen op blote voeten.

Zuigelingen worden ingebakerd. Dan zijn ze ‘uit de voeten’ en kan de moeder werken.

Met de opvoeding van kinderen uit deze sociale laag is het rond 1820 in Amsterdam niet best gesteld. Nieuwenhuijs maakt melding van het feit dat ‘door de ongunst der laatste tijden, deze volksstand dieper verarmd, in lediggang teruggestort, en tot velerlei zedeloosheid, die gewoonlijk door berooidheid en werkloosheid gevoed wordt, is overgeslagen’³³⁰. Zowel de psychische als de fysieke opvoeding van de kinderen wordt verwaarloosd. Er is sprake van ‘gemis der noodige lichaamsverschooning en van toereikende kleeding’³³¹. Toch aarzelen pedagogische boekjes niet de minder bedeedden tot tevredenheid met hun lot aan te sporen. Een auteur legt een

‘arme’ jongen de volgende woorden in de mond: ‘Al kan ik mij niet prachtig kleden, een sober kleedje kan mijn leden ook dekken tegen winterkou’³³².

Armen

Tot de armen reken ik in deze periode de bedeeden, dus degenen die werkloos, invalide of oud zijn en degenen die (een gedeelte van het jaar) niet genoeg verdienen om daarvan zonder steun van de bedeling rond te kunnen komen. Ook (onbemiddelde) zwervers en bedelaars horen tot deze categorie. Het percentage armen in de bevolkingsopbouw is in deze periode zeer hoog: in 1848 wordt circa een zesde deel van de totale bevolking bedeed³³³. Er zijn echter steden in Nederland, zoals Leiden, Haarlem en 's-Gravenhage, waar dit percentage veel hoger ligt.

De armen lopen in lompen. Hun kleding is oud en tot op de draad versleten, vertoont scheuren en gaten en is vaak ook nog smerig. Zij hebben geen materiaal om de kleding te herstellen (garen en naalden zijn duur) en het is hen niet mogelijk de kleding regelmatig te wassen, omdat zij geen wasgelegenheid hebben en zij doorgaans slechts één stel kleren bezitten. Dit levert extra problemen op wanneer zij in een gasthuis moeten worden opgenomen. In Leeuwarden bijvoorbeeld is het met de kleding der zieken in het gasthuis rond 1820 zeer slecht gesteld. De patiënten moeten er zelf voor hun kleding en verschoning zorgen. Beschikken zij niet over schone kleren, dan moeten zij de oude aanhouden, hoe morsig die ook zijn³³⁴. Dus zijn zij vaak te koud of onzindelijk gekleed, wat de genezing niet bevordert. In Amsterdam kan men soms zieke armen langs de huizen zien bedelen om een paar hemden. Zonder deze kledingstukken kunnen zij niet in de gasthuizen terecht³³⁵.

Frederiksoord is een experiment van de Maatschappij van Weldadigheid, waarbij arme mensen uit de stad worden geronseld met de bedoeling hen op het platteland een beter bestaan te laten opbouwen. De opzet is een agrarische gemeenschap te stichten, die zoveel mogelijk zelfsupporting is. Van Hogendorp bezoekt Frederiksoord in 1819 en is zeer te spreken over het uiterlijk van de bewoners: ‘mensen en kinderen zien er zindelijk uit’³³⁶. De kleding wordt in de gemeenschap zelf vervaardigd door naaisters of kleermakers die er terechtkomen. Nieuwkomers krijgen nieuwe kleding, die zij in de loop van het volgend jaar moeten proberen af te betalen. Alle bewoners zijn gehouden aan de koloniale kleding. Zij mogen niet zelf kiezen wat zij willen dragen. ‘Dwazen opschik’ wordt ten strengste verboden³³⁷.

Liefdadigheidsorganisaties bepalen voor een groot deel het uiterlijk van de armen. In de tehuizen (weeshuis, gasthuis, oudeliedenhuis) gebeurt dat middels kledingvoorschriften en het verstrekken van die voorgeschreven kleding. Bewoners van het armenhuis of diaconiehuis zijn verplicht de uniforme kleding met duidelijk zichtbaar ‘ordeteken’ buitenshuis te dra-

gen, zoals het aandoenlijke Keesje in Hildebrands 'De familie Stastok'. Keesje draagt een 'lange bruine duffelse jas' en daaronder een 'eng zwart vest met mouwen'³³⁸.

Thuiswonende armen beïnvloedt men eveneens, door de kleding die men ten behoeve van hen afstaat, vervaardigt of inkoopt. Vaak krijgen de armen kleding en schoeisel (klompen) van de bedeling. Zij moeten dan blij zijn met 'eenig afgelegd linnengoed, eenige kleederen, welke gij (de welgestelde donateurs aan de liefdadigheidsinstellingen, K.d.L.) niet meer waardig keurt uw ligchaam te dekken, en die voor onze Armen een schat zijn'³³⁹. Het hervormde genootschap Dorcas te Schiedam verschaft vanaf de oprichting in 1840 jaarlijks grote aantallen hemden, broeken, borstrokken, schorten, kousen en halsdoeken aan vrouwen en hemden, broeken, rokken, kousen, schortjes en luiers aan kinderen. Het reglement bepaalt, dat de ondersteunden steeds het verschaft goed moeten kunnen tonen. Kunnen zij dat niet, dan worden zij gedurende twee jaar van bedeling uitgesloten. Deze bepaling moet voorkomen, dat de kleding wordt beleend in de lommerd of verkocht aan derden³⁴⁰. Het tekent wel het betuttelend optreden van de liefdadigheidsinstanties jegens de bedeelden. Nog sterker is dit element van patriarchale controle aanwezig in de eis, die men in verschillende gemeenten vanaf het einde van de achttiende eeuw stelt, dat de armen op de hun verstrekte kleding een merkteken dragen, waaraan is af te lezen, dat zij worden bedeeld en door welke instelling dit geschiedt. Men hoopt zo te bereiken dat zij zich generen voor hun beroep op de liefdadigheid en gestimuleerd worden werk te zoeken: gezien de structurele werkloosheid in deze periode een vrijwel onmogelijke opgave. Van den Eerenbeemt noemt het voorbeeld van Sneek, waar de stadsarmen met geel lint een S, de diakonie-armen een D van dezelfde kleur, de Mennonieten een blauwe M en de Roomse armen een rode R op de linker mouw moeten aanbrengen³⁴¹. Deze stigmatisering maakt toezicht op de levenswandel van de armen gemakkelijker.

Vrouwenkleding

De kleding van arme vrouwen is gelijk aan die van de vrouwen uit de werkende stand, alleen vaak nog meer versleten, nog vaker versteld en nog valer van kleur. Ondanks de armoede gaan vrouwen er nooit toe over broeken te dragen: dat wordt gezien als onzedelijk.

De arts Van Hengel portretteert een waarzegster, een figuur aan de zelfkant van de samenleving, aldus: 'Zij kon niet veel ouder zijn dan veertig jaren, maar hare havenlooze kleeding en mannelijke gelaatstrekken deden haar minstens 10 jaren ouder schijnen. Een tanig, gerimpeld vel bedekte het schrale, hoekige gelaat, dat nog verder ontluisterd werd door een puntige neus, rood van den drank en zwart van de snuif, een breede mond met dunne paarsche lippen en groote, gele tanden, en een paar groengrijze gluiperige oogen, half verscholen achter een paar lokken van

het borstelige, rosse hoofdhaar, die aan de vale muts van merino waren ontsnapt. Het beenige ligchaam stak in een vuilwitten hemdrok en een katoenen onderrok, wier kleur niet meer te onderkennen was; den mageren hals omgeeft een bonte doek; de lange, schrale armen zijn geheel ontbloot; haar schoeisel bestaat uit een paar zware klompen³⁴².

Mannenkleding

De kleding van arme mannen is gelijk aan die van mannen uit de werkende stand, met dezelfde restricties als ook bij de vrouwenkleding al zijn genoemd.

Van Hengel geeft rond 1830 een beschrijving van het weinig appetijtelijke uiterlijk van een bedelaar. Zijn ogen en neus zijn gezwollen, rood en vochtig. Hij is ongeschoren. Hij draagt een roodbonte doek, een vetting hooggesloten vest en een vieze pet. Zijn tweedehands broek is in een ver verleden ooit elegant geweest, maar zit nu vol vlekken. Hij draagt een schansloper naar het model dat een eeuw tevoren in de mode was. Hij heeft goede wollen kousen aan, met daarover katoenen poetslappen. Zijn kleding heeft tot doel ‘om door hare onooglijkheid het medelijden op te wekken’³⁴³.

Kinderkleding

De kleding van arme kinderen is nog slechter dan die van kinderen uit de werkende stand. Hun kleding is zelden passend. Veel kinderen lopen met blote benen of op blote voeten. Zij bezitten meestal geen jas of omslagdoek tegen de kou. Vaak zijn hun kleren kapot³⁴⁴. Dat laatste is vooral het geval met de kleinste kinderen uit behoeftige gezinnen: zij zijn nog thuis en hoeven de straat niet op om te werken of naar school te gaan. Men ziet klompen voor deze leeftijdscategorie als luxe.

Zuigelingen worden gebakerd. Voor behoeftige aanstaande moeders bestaat een instelling, gerund door vrouwen, die zorgt voor de nodige luiers, dekentjes, hemdjes, borstrokjes, rood baaien lappen en mutsjes voor het kind. Voor de kraamvrouw zijn er hemden, mutsen en lakens. Ook is voorzien in ‘een pakje zeer zindelijk doopgoed’. Men kan dit alles een paar weken lenen en moet het daarna weer schoon afleveren³⁴⁵.

Een straatjongen loopt ‘zonder hoed of pet op 't hoofd, met een blauw buis met een zwarte lap in de ene, en een grijze in de andere elleboog, en waarvan de eerste knoop (een zwartbenen) werd vastgehouden door het vierde knoopsgat, terwijl de tweede (een geelkoperen), die op de plaats van de vierde stond, door het zesde werd bedwongen. Hij was zo gelukkig in deze warme zomertijd geen kousen te dragen; als aan de ingang zijner klompen, en nog daarenboven hier en daar, merkbaar was’³⁴⁶. Een andere observator portretteert de straatjongen eveneens als zeer arm-

zalig gekleed. Hij draagt wat hij maar te pakken heeft kunnen krijgen, zodat de kledingstukken absoluut niet bij elkaar passen en ook niet op het lijf van de drager zijn afgestemd. Alles zit bovendien vol gaten. ‘Voor al wat tot versiering dient, heeft hij weinig over; maar zoo hij voor iets gevoelig is, het is voor het een of ander militair sieraad: vooral is hij dol op een oude politiemuts, of een koperen uniformknoop met het nummer van de afdeeling’³⁴⁷.

Een speciale categorie vormen de weeskinderen. Zij zijn in veel steden nog gekleed in de stadskleuren, in een traditioneel kostuum. In Amsterdam bijvoorbeeld zijn de kinderen uit het Burgerweeshuis direct herkenbaar aan hun rood-zwarte kleding. In 1808 stelt de Landdrost voor de wezen in een minder opvallend kostuum te steken, om discriminatie tegen te gaan. Het traditionele kostuum wordt echter door de regenten verdedigd met een vijftal argumenten. In de eerste plaats wekt de ‘gedistingueerde kleding’ het medelijden van de bevolking. Bovendien maakt het controle op het gedrag van weeskinderen op straat mogelijk. Daarnaast kunnen zij zo niet in kroegen of ‘slegte huizen’ gaan. Ook kunnen burgers niet zo maar een weeskind logies bieden. Tenslotte levert de kleding materieel voordeel op: schippers vervoeren hen vrachtvrij³⁴⁸. De kleding van de weesjongen uit het Amsterdamse Burgerweeshuis bestaat sinds de jaren twintig van de negentiende eeuw uit een buis van laken met mouwen, waarvan een voorpand zwart en het andere rood van kleur is; een lange broek, een pet met deels rode, deels zwarte rand, hemd en onderbroek. Jongens, die wat beginnen te verdienen krijgen vesten, linnengoed en dassen, en dragen hun buis open. De meisjeskleding bestaat uit een japon van half zwart, half rood laken met korte mouwen, binnenshuis aangevuld met zwarte of witte gebreide moffen, een mutsje en een wit linnen omslagdoek (voor oudere meisjes) of een grote witte boezelaar (voor de kleintjes). Van kinderen die in het weeshuis worden opgenomen wordt het haar kortgeknipt uit hygiënische overwegingen (ter bestrijding van hoofdluis). Op zondag dragen meisjes een oorijzer bij de muts, een tulen omslagdoek en een zwart satijnen schort³⁴⁹. Vooral dat oorijzer wordt als weelde gezien. In 1832 trachten de Regenten -tevergeefs- deze ‘onvoeglijke opschik’ af te schaffen³⁵⁰.

Niet iedereen verdedigt de traditionele wezenkleding. Mevrouw Van Meerten-Schilperoort schrijft in 1823: ‘Ik verwonder mij dikwijls, dat men, bij zoo vele hervorming, nog nooit gedacht heeft aan eene hervorming in de kleding der weezen, welke op de meeste plaatsen zoo zonderling en zoo hoogst onbevallig is’³⁵¹. Op sommige plaatsen, bijvoorbeeld in Gouda en in Den Haag, heeft men dan de typische wezenkleding veranderd in een eenvoudig zwart kostuum, wat zij veel beter vindt passen bij deze ‘ongelukkigen’.

Al met al zijn weeskinderen, hoewel totaal van de liefdadigheid afhankelijk, in hun kleding beter af dan kinderen uit arme gezinnen: zij hebben voldoende kleding, al ontberen ook zij een warme wintermantel. Het enige nadelige is het stigma dat de verplichte kleding hen oplegt.

3.4.2. Het platteland

Op het platteland verkeert een groot gedeelte van de bevolking nog in het traditionele leefpatroon. De meeste mensen vinden hun bestaan in de primaire sector. Het geloof bekleedt een belangrijke plaats in het leven van de plattelandsbewoners. De dorpsgemeenschap wordt gekenmerkt door een stringente indeling in standen. In deze studie wordt voor het platteland een indeling naar beroep gehanteerd. Op grond daarvan zijn vier categorieën geselecteerd: de burgerbevolking (elite en middenstand), de boeren, de landarbeiders en het huishoudelijk personeel en de vissers. Dit onderscheid loopt niet precies parallel met de verschillen in welstand. Met name binnen de categorie boeren varieert de sociaal-economische positie sterk: de rijkste boeren hoeven in dit opzicht niet onder te doen voor de elite onder de burgerbevolking. Toch zijn zij hier tot de boeren gerekend en niet tot de elite van de burgerbevolking, omdat zij in het algemeen qua mentaliteit en leefsituatie -dus ook in hun kledinggedrag- meer gemeen hebben met deze categorie dan met die der burgers.

A.J. Schuurman wijst er in zijn dissertatie *Materiële cultuur en levensstijl* mijns inziens terecht op, dat men ervoor moet waken de tegenstelling stad-platteland zonder meer te interpreteren als ‘modern’ versus ‘traditioneel’, ‘ontwikkeld’ versus ‘achterlijk’ of ‘trendsetter’ versus ‘navolger’. Begin negentiende eeuw is de tegenstelling tussen stad en platteland niet overal zo groot, terwijl bovendien in sommige opzichten (bijvoorbeeld het klokkenbezit) het platteland voorop loopt. Op het platteland is er een groot verschil in oriëntatie tussen de verschillende standen. De burgerij gaat zich in deze periode losmaken van de regionale inbedding, op ruime afstand daarin gevolgd door de middenstand. Bij de boeren en de vissers is een andere tendens waar te nemen: zij reageren op de eerste aanzetten van het moderniseringsproces door juist sterk de nadruk te gaan leggen op de regionale verbondenheid en de traditie. Het grote verschil tussen stad en platteland wordt pas in de loop van de negentiende eeuw gecreëerd door de keuze van sommige sociale groepen voor het moderniseringsproces en de defensieve reflex in de vorm van een traditionaliseringsproces van andere³⁵².

Er is een aanzienlijk verschil in welvaart tussen de kleigebieden (Zeeland, Holland, Friesland en Groningen) en de zandgronden (Brabant, Gelderland, Drenthe). Op de kleigronden zijn de boerenbedrijven groter en de boeren rijker, al is hier in de periode tussen 1800 en 1850 sprake van stagnatie van de ontwikkeling van de landbouw³⁵³. Op de zandgronden in Oost-Nederland (Drenthe, Achterhoek, Twente, Oost-Brabant) wordt de plattelandseconomie aan het begin van de negentiende eeuw gekenmerkt door een hoge mate van autarkie³⁵⁴: men is er vooral gericht op productie voor de eigen dorpsgemeenschap en de directe omgeving en men produceert nauwelijks voor de nationale markt. Tussen 1800 en 1850 doen zich in deze gebieden echter nieuwe ontwikkelingen voor, die leiden tot een hogere landbouwopbrengst en een toenemende gerichtheid op

markten buiten de regio. De belangrijkste vernieuwingen zijn: een intensieve onkruidbestrijding, een betere grondbewerking, de opkomst van de teelt van aardappel en stoppelgewassen, de ontginning van nieuwe landbouwgronden en de sterke vergroting van de mestproductie dankzij de verbetering en uitbreiding van de rundveestapel en het langer op stal houden van het vee. Het inzetten van een groter aantal arbeidskrachten in de landbouw, mogelijk vanwege de bevolkingsgroei, is hierbij van cruciaal belang (bijvoorbeeld voor het wieden van onkruid)³⁵⁵.

Op het platteland wordt in deze periode vrijwel overal regionaal gebonden kleding gedragen: de streekdracht. Iedere streek, vaak zelfs ieder dorp, heeft een eigen variant. De streekdracht wordt gekenmerkt door een groot gevoel voor traditie. De ‘mode’ verandert niet snel, al is er in de loop van de tijd wel een duidelijke ontwikkeling in de kleding waar te nemen. Inspiratiebron is vaak de stadse mode, die dan met een vertraging van enkele tientallen jaren en aangepast aan de smaak en gewoonten van de plattelandsbevolking wordt geabsorbeerd in de streekdrachten³⁵⁶. Ook een evolutie binnen de streekdracht zelf is mogelijk, bijvoorbeeld door verandering in de onderlinge verhouding van de elementen, waaruit de dracht bestaat: doeken worden groter of kleiner, jakken korter of langer, mutsen veranderen van dimensie, kledingstukken worden van meer of minder plooiën voorzien, materiaalkeuze of kleurstelling ondergaan wijzigingen. De streekdracht is dus wel traditioneel van aard, maar bepaald niet onveranderlijk. Waar streekdracht wordt gedragen kan men aan de kleding en accessoires van alles aflezen, zoals stand, geloof, stemming, leeftijd en burgerlijke staat. Bij het aangeven van de stand spelen vooral de sieraden een belangrijke rol: hoe meer edelstenen en goud erin verwerkt zijn, des te hoger de positie van de dra(a)g(st)er in de sociale hiërarchie³⁵⁷.

In het algemeen geldt, dat de volledige volwassen dracht pas gedragen mag worden bij toetreding tot de volwassen wereld, die meestal plaatsvindt bij huwelijk, communie of aanneming. De verschillende fasen in de kindertijd worden gemarkeerd door een verandering in de kleding van het kind, die steeds een stapje dichterbij de volwassen dracht nadert. Het zijn de jongeren, die zorgen voor de evolutie in de streekdracht: zij voegen nieuwe elementen toe aan de dracht van hun ouders en/of wijzigen deze op bepaalde onderdelen. Eenmaal in de vernieuwde volwassen dracht gestoken, wordt men geacht deze het hele leven te blijven dragen.

De streekdrachten van Nederland kennen begin negentiende eeuw een rijke variatie in vormen en zijn bovendien zeer kleurrijk³⁵⁸. Vooral rood en blauw zijn geliefde kleuren, naast geel en paars. Veel stoffen zijn gebloemd, geruit of gestreept. In één kostuum worden doorgaans verschillende stofsoorten, kleuren en patronen met elkaar gecombineerd. Een Engelsman merkt op, dat Hollandse vrouwen te dol op bonte kleuren zijn om in haar dracht één tint aan te houden³⁵⁹.

De meer autarkische gebieden worden gekenmerkt door een sterk isolement: men onderhoudt weinig contacten buiten het eigen dorp en de

directe omgeving daarvan. In dorpen die dichtbij een stad liggen en waarvan de bewoners veel in aanraking komen met stedelingen, kan het voorkomen dat men zich gaat aanpassen aan het stedelijk leefpatroon. Op het terrein van kledinggedrag en uiterlijke verzorging resulteert dit in een geleidelijke omschakeling van het dragen van streekdracht op het volgen van de stadse mode. Ook in deze dorpen is echter lang niet iedereen zo over de stadse manieren en gewoonten te spreken. De conservatief ingestelde plattelandsbewoner ziet in de invloed van de stad een bron van zedebederf: ‘Die twee dogters van Gisbert Leurkens hebben in de stad gewoond, die komen somtyds hier; ik wenschte, dat ik ze noyt zag: zy maeken myne dogters nog zotter, dan zy zyn... zy brengen de hooveêrddy op het platte land. Als zy hier zyn, daer word van niet anders gesproken, dan die mode is weér af, die komt op; dat is eene fraaye kleeding, enz.’³⁶⁰. Nabijheid van een stad alleen is onvoldoende voorwaarde om een dorp ertoe te bewegen de regionale dracht te verruilen voor de stadse mode. Het vissersdorp Scheveningen bijvoorbeeld blijft ondanks de nabijheid van het mondaine Den Haag tot in de twintigste eeuw de streekdracht trouw. De homogene vissersgemeenschap daar distantieert zich juist opzettelijk in leefpatroon van de grote stad.

Burgerbevolking

De burgerbevolking van de dorpen op het platteland bestaat uit de dorpselite en de middenstand. Tot de elite worden vertegenwoordigers van de landadel, renteniers, notarissen, dominees, pastoors en schoolhoofden gerekend. De middenstand bestaat uit winkeliers en ambachtslieden.

Personen uit de adelstand dragen in het algemeen stadse kleding, zij het soms in enigszins ‘provinciale’ vertaling.

In de dorpen wordt veelal óók door de burgerbevolking streekdracht gedragen. Vaak is de burgerbevolking dermate klein van omvang dat men het zich niet kan permitteren al te zeer uit de pas te lopen bij het kleedpatroon van de rest van de dorpsbevolking. Niet overal echter heeft de streekdracht zich tot in deze periode onder de elite van de burgerbevolking weten te handhaven. In Gelderland bijvoorbeeld wordt in 1826 door de aanzienlijken in de dorpen geen streekdracht gedragen. Daar ‘volgt men meer of minder de modes der grootere plaatsen in westelijke en zuidelijke provinciën, en is de kleeding, over het algemeen, schoon doorgaans niet even kostbaar, nogtans met geen minder smaak, dan in die meer vermogende gewesten ingerigt’³⁶¹.

De dominee en de pastoor dragen geen streekdracht: zij hebben hun clericale kostuum, dat nog uit de achttiende eeuw stamt. Zo draagt de dominee in Tiel rond 1840 nog de korte broek, steek en gespschoenen als ambtskleding, terwijl zelfs de boerenbevolking deze dan al vaarwel heeft gezegd³⁶².

Vrouwenkleding

Of vrouwen nu wel of niet de streekdracht dragen, in ieder geval zullen zij in de eerste plaats haar stand in haar kleding tot uitdrukking brengen. Voor de vrouwen der elite is haar kleding niet het enige waarin zij dat doen: A.J. Schuurman laat zien, dat in deze stand de nieuwe norm van de huiselijkheid een grote rol speelt. De vrouw geeft hieraan vorm door veel zorg te besteden aan de inrichting van haar woning. Uit Schuurmans onderzoek naar boedelinventarissen in Oost-Groningen, Oost-Brabant en de Zaanstreek is gebleken dat de burgerij een meer naar binnen gerichte levensstijl heeft. Zij bezitten meer meubels, woningtextiel, serviesgoed en artikelen voor woningdecoratie dan boeren met een even waardevolle nalatenschap. Als hun inkomen hen dwingt te kiezen tussen objecten die huiselijkheid creëren -woninginrichting en eetcultuur in alle facetten- of objecten die uiterlijke status uitstralen -kleding en sieraden-, kiezen zij voor de eerste optie. Voor de middenstanders zijn kleding en sieraden nog wél het belangrijkste statussymbool: zij hebben een meer naar buiten gericht consumptiepatroon, dat zij gemeen hebben met de boerenbevolking³⁶³.

In de dorpen waar streekdracht wordt gedragen, komen verschillen in stand tussen de bewoners in hun kleding tot uiting. In de meeste plaatsen bestaat een speciale variant van de dracht, die alleen door vrouwen van de burgerbevolking wordt gedragen en die duidelijk verschilt van die van vrouwen uit de boeren- en/of vissersstand. Meestal is bovendien aan de kleding af te lezen of de draagster tot de dorpselite dan wel tot de gewone burgerstand behoort.

De dracht van de vrouwen uit de elite der burgerbevolking is doorgaans uit duur materiaal vervaardigd. Meestal horen er veel sieraden uit edelmetaal bij. Het hoofdtooiel van de vrouwen uit de elite van de Zaanstreek is bijzonder rijk uitgevoerd. Een Zaanse muts is gemaakt van geborduurd gaas en heeft een lange strook, afgezet met peperduur kant. Bij de muts horen kostbare sieraden: een breed gouden oorijzer, juwelen hangers, gouden spelden met paarlen knoppen, meerdere gouden haarnaalden en een juwelen voorhoofdsnaald. Samen met de bij de dracht behorende bloedkoralen snoeren met juwelen sluiting komt deze uitrusting rond 1820 op circa f4000, -³⁶⁴. De redersvrouwen van Katwijk aan Zee zijn te onderscheiden van vissersvrouwen en boerinnen uit die plaats door haar korte jak, haar lange strook aan de muts en haar geheel gouden oorijzer met kostbare versierselen van goud en parels aan de uiteinden³⁶⁵.

De vrouwen der elite onderscheiden zich niet alleen door de kwaliteit van haar dracht, maar ook door de kwantiteit. Rijke burgervrouwen uit de Zaanstreek gaan begin negentiende eeuw prat op het bezit van een uitgebreide garderobe. Ze hebben een bedieningsgewaad (de deftigste kleding voor bijzondere plechtigheden), een zondags kleed (zijden japon, zijden schort, zijden of satijnen mantel en kaper, kap en muiltjes, die over de stoffen kruisbandschoenen worden gedragen³⁶⁶), daagse kleding (eenvou-

diger kap of muts, Oost-Indische boezelaar, japon) en een eenvoudige morgenkleding (paars jak, rok van zwarte merinos, bonte boezelaar)³⁶⁷. Eenvoudige burgervrouwen bezitten minder kleding. Daarom dragen zij haar nieuwe daagse kleding ook op zondag. Zij hebben ook geen zijden en satijnen mantels en kapers, maar wollen³⁶⁸. De vrouwen uit de elite onderscheiden zich bovendien door de stadse modes sneller in haar kostuum op te nemen dan de vrouwen uit de eenvoudige burgerij: rond 1849 hebben de eersten de japon met rechte taille overgenomen, terwijl de laatsten nog een japon van ouderwetse snit, met puntlijf, dragen³⁶⁹.

Het zal duidelijk zijn dat de vrouwen uit de bovenlaag van de burgerbevolking te plattelande evenzeer demonstratieve consumptie tentoonspreiden als de dames uit de stedelijke elite.

Waar de streekdracht nog levend is evolueert deze in de loop der tijd. In Drenthe bijvoorbeeld schakelen de burgervrouwen rond 1840 over van een daagse dracht bestaande uit een grove kornetmuts, een grote ronde strohoed, een eenvoudig katoenen jakje, een vrij korte rok, een roodzwarte boezelaar, een omslagdoek en lompe leren schoenen³⁷⁰. naar een door stedelingen in esthetisch opzicht veel hoger gewaardeerde combinatie van een zwierige muts, een hoog kraagjak met aangerimpelde mouwen, lange rokken, een schort van merinos en muiltjes³⁷¹. Bij de zondagse kerkgang zijn zij nog fraaier gekleed met een kostbaarder muts met daar bovenop een hoedje en eronder een gouden oorijzer, een zwart lakense omslagdoek met lange franje, een kleiner schort, witte kousen, zwartlakense schoenen en handschoentjes van leer of halfzijde³⁷².

Mannenkleding

De notabelen in de dorpsgemeenschap dragen in deze periode lang niet meer altijd de streekdracht: velen stappen over op de 'stadse' mode. Zij voelen zich waarschijnlijk meer verwant met notabelen in andere plaatsen, dan met de gemeenschap, waarin zij leven. Mannen schuiven de streekdracht gemakkelijker en sneller terzijde dan vrouwen. De reden hiervoor is, dat zij uit hoofde van hun werk meer contacten buiten de dorpsgemeenschap onderhouden en regelmatig de stad bezoeken. Vrouwen zijn meer aan huis gebonden en worden daardoor minder geconfronteerd met het gevoel door de kleding in de stad voor een buitenbeentje, of nog erger, voor een 'boertje' te worden aangezien.

In navolging van de heren der sociale bovenlaag in de steden is de kleding van de heren der plattelandselite vrij sober van snit en kleur. Zij laten het pronken over aan hun echtgenotes en dochters.

De rijke burgers in de Zaanstreek bezitten rond 1845 een uitgebreide garderobe voor verschillende gelegenheden: het bedieningspak voor speciale plechtigheden, het kerkgewaad voor de zondag, het verkleedpak voor netjes door de week (het oude zondagse pak), het stadspak (waarin men voor zaken naar Amsterdam reist), het kantoor- of molenpak (het werk-

pak) en het brandpak (het oudste pak, waarin men de brandweerverplichtingen uitvoert)³⁷³. De heren uit de koopmansstand in deze regio dragen geen streekdracht, maar stadse modekleding. Zij volgen echter de mode niet ‘op de hielen’. Vooral de Friesch-doopsgezinden zijn nogal behoudend in hun kleding, en wijzen alles wat naar dandyisme zweemt af³⁷⁴.

Niet overal zeggen de burgermannen de streekdracht vaarwel. De Drentse burgerman draagt rond 1840 nog gouden ringetjes in zijn oren (element van de streekdracht) en een rondgesneden buis van fijn laken. Hij is nog niet toe aan de modedracht van de stemmige rok³⁷⁵.

Kinderkleding

Kinderen uit de burgerbevolking wier ouders de streekdracht trouw zijn gebleven dragen de kinderdracht van hun streek. Deze lijkt veel op die der volwassenen, maar wijkt daar op een aantal punten van af, bijvoorbeeld door een andere kleurstelling, andere versiering, of een speciaal mutsje. De volledige volwassenendracht mag het kind pas aan als het volwassen wordt. Dragen de ouders stadse modekleding, dan doen de kinderen dat ook.

In de streekdracht zijn leeftijd en sekse van een kind aan de kleding af te lezen. Als voorbeeld dient hier de kinderkleding uit de Zaanstreek. Baby's worden eerst in het bakerpak met kapluier gehuld, tot zij zes weken oud zijn. Dan vervalt de kapluier en krijgt de zuigeling met wit garen geborduurde lange jurkjes aan. Op het hoofdje prijken liefst vier mutsjes, waarvan er één -het ‘flepje’ - de taak heeft het weke schedeltje goed te vormen, zodat het kindje niet zwakzinnig zal worden. De vorm van dit mutsje is bij jongens en meisjes verschillend. Met drie maanden verwisselt men de lange jurkjes voor korte in combinatie met wollen kousjes en worden de luiers met een flanellen punt samengebonden. De kleertjes zijn vaak van zijde. Ook kinderen bezitten daagse én zondagse kleding. Meisjes uit de Zaanstreek in de schoolleeftijd dragen als zij naar de kerk gaan een wit geborduurde jurk, een Italiaanse ronde hoed met een guirlande van roosjes en vergeetmijnetjes versierd, een zwart zijden pelerine met slippers, witte kousen en gekleurde schoentjes van everlasting. Door de week hebben zij een bruine of paarse katoenen jurk aan, een roodbonte schort, een gele broek van nanking, een bruin of groen leren hoofddekseel met een katoenen lintje, zwart- of blauw-‘gesprenkelde’ kousen en vetleren rijglaarsjes³⁷⁶.

Boerenbevolking

Binnen de boerenstand zijn er enorme verschillen in inkomen en macht. De verschillen in traditie en leefwijze zijn per regio echter veel minder groot, vandaar dat ‘de boeren’ door mij toch tot één sociale groep

worden gerekend. Stedelingen kijken vaak nogal neer op de boeren, vanwege hun geringe ontwikkeling, ‘onbeschaafde’ spraak -dialect-, lompe omgangsvormen en afwijkende kleding³⁷⁷.

Globaal gesproken is de periode tussen 1815 en 1840 er een van stagnatie in het boerenbedrijf, al bestaan er grote verschillen in welvaart tussen de rijke kleiboeren en de arme zandboeren. Na 1840 gaat het iets beter, maar pas na 1850 breken jaren van voorspoed aan³⁷⁸. De leefwijze van de boerenbevolking vindt zijn oorsprong in de economische situatie, maar er zijn nog meer factoren in het spel, zoals de mate van isolement, de dominante godsdienst en de aard van het boerenbedrijf. De rijke boeren van Oost-Groningen gaan zich in de loop van de negentiende eeuw sterk identificeren met het moderniseringsproces. Zij ontwikkelen een levensstijl, die op de meeste punten die van de burgerij aldaar weinig ontloopt³⁷⁹. In andere streken -bijvoorbeeld de Zaanstreek- reageren de boeren op de nieuwe ontwikkelingen juist met traditionalisering: zij gaan de traditie cultiveren in een eigegeaarde, van de burgerij te onderscheiden, levensstijl³⁸⁰.

De boerenbevolking draagt de streekdracht van de regio waar zij woont. Het onderlinge verschil in welstand is duidelijk te zien in de kleding. De kleding van de rijke boerenfamilies kan zeer kostbaar zijn, met name de ‘zondagse’ dracht, die voor de kerkgang en voor feesten is bestemd³⁸¹. Vooral de sieraden tonen het standsverschil: gouden sieraden (oorijzers, oorbellen, haarnaalden, kettingen, gespen, knopen, horloges) voor de rijken, zilveren voor de middengroep, geen sieraden voor de armsten. Ook de gebruikte stof speelt een rol in het tentoonspreiden van status. Rijke boerinnen dragen de kostbaarste kanten aan de muts, minder gegoede boerenvrouwen dragen goedkopere kantsoorten, de armsten kunnen zich geen kant permitteren. Laken en duffel zijn kledingstoffen voor de rijke boeren, grove wol is er voor de armeren. Rijke boerinnen dragen zondags zijden schorten, minder gegoeden moeten het stellen met schorten van katoen of baai. Soms meet men de gradaties in standsverschil al aan heel vreemde zaken af. Op Schouwen bijvoorbeeld laat een boer zijn broek boven de knieën open. Echter, dat ‘moet aan geene slordigheid toegeschreven worden: de gestreepte onderbroek, namelijk, en de gekleurde kouszenbanden maken bij hem en zyne landlieden een stuk der weelde uit, en moeten dus wel op de eene of andere wyze aan het oog vertoond worden’³⁸².

Vrouwenkleding

Een rijke boerin werkt niet mee op het land, maar houdt toezicht op de werkzaamheden van de knechts en meiden. Zij kan in haar kleding dan ook demonstreren dat zij geen zwaar werk hoeft te verrichten. In Zeeland draagt een welgestelde boerin daartoe pronkvingers, die breder zijn dan een vingerkootje, zodat zij haar handen niet kan gebruiken³⁸³. Naast het

verwerven van status door te tonen dat zij vrijgesteld is van handarbeid heeft zij nog vele andere manieren om haar welstand te etaleren. Zij kan als de rijke boerin van de Zeeuwse eilanden het zoeken in het dragen van kostbare stoffen (damast) en sieraden³⁸⁴. In sommige streken onderscheiden welgestelde boerinnen zich door op zondag een zwart lusteren of wit batisten schort te dragen (Betuwe)³⁸⁵, elders (Gelderland) dragen ze een japon in plaats van rok met jak en gouden en zilveren sieraden³⁸⁶, soms (Noord-Holland, Friesland, Groningen) geven vooral het gouden oorijzer met toebehoren en een kanten muts haar status aan. Hildebrand beschrijft anno 1841 het uiterlijk van een welvarende Noordhollandse boerin: ‘Ieder vindt dat de kap haar goed staat op dat glad wit voorhoofd, die blauwe ogen en zachte ronde kin. Het enige gebrek aan schoonheid, een gebrek dat zij met de meeste Noordhollandsch en gemeen heeft, is haar gebit, bedorven door zoetekoek en oneindig veel slappe koffie. Wat voor kleur haar zij heeft? Niemand weet het. Het is tot de wortel afgeschoren: geen lokje komt er voor de dag. Waar men een gouden naald voor het voorhoofd, een gouden ijzer over de oren, een paar gouden boeken aan de slapen en een paar gouden spelden daar nog boven draagt, is haar een onwaardig versiersel! Maar wat is dan dat zwarte dotje dat tussen die gouden boeken uitsteekt? Dat is een stukje vals haar... Altijd zwart, want blond wordt verafschuwd’³⁸⁷.

Op de zandgronden is de kleding veel eenvoudiger. Zowel het aantal sieraden als de kostbaarheid daarvan is beduidend minder dan bij de rijke boerinnen van de kleigronden. In Noord-Brabant bestaat de basisdracht in het begin van de negentiende eeuw uit een rode baaien onderrok, een damasten keurslijf, een gestreepte bovenrok, een borstrok van sits of gestreepte kalmink, een schort, een geruite doek en gespschoenen. Op sommige plaatsen wordt daarover een laag uitgesneden jak gedragen. De muts ontwikkelt zich van een klein mutsje met oorijzer tot een muts met afhangende geplooid rand. Vooral in de mutsen bestaan grote regionale verschillen³⁸⁸. Soms wordt een strohoed over de muts gedragen. De rok reikt tot over de kuit: het dragen van een korte rok, een achttiende-eeuws moderestant, is op het platteland nog op veel plaatsen usance³⁸⁹. Over de kleding wordt een lange kapmantel gedragen. Bij de kerkgang wordt de kap over het hoofd gedragen. De rijkere dragen een kapmantel van merinos, de armen een mantel van katoen met geplisseerde stroken³⁹⁰. Bij het werken op het land laten vrouwen vaak het jak uit, zodat de donkergekleurde borstrok en het damasten keurslijf, dat met baleinen verstevigd is, zichtbaar zijn. Ook de muts wordt afgelaten, alleen het zwart katoenen ondermutsje wordt gedragen³⁹¹.

De streekdracht is onder de boerenbevolking nog levend en is dus gedurig in ontwikkeling. In de jaren veertig verandert de Noordbrabantse dracht: de rokken worden langer (voetvrij), het jak wordt hooggesloten en krijgt wijde mouwen, de doek wordt nu over het jak gedragen. De gespschoenen worden als dagelijkse dracht langzamerhand verdrongen door de klompen met wreefband. De schoenen worden nu gereserveerd voor fees-

telijke aangelegenheden³⁹². De kapmantel is een blijvertje. Ook in het welvarende Groningse Beerta ondergaat de streekdracht begin negentiende eeuw veranderingen³⁹³. In Gelderland wijzigen de boerinnen rond 1825 haar dracht³⁹⁴. In de Betuwe worden in deze periode de gestreepte rokken, gespschoenen, dubbele doeken over de borst en losse mutsen vervangen door zwarte rokken, paarse katoenen jakken met knielange schoot, zijden halsdoekjes, neepjesmutsen en stoffen schoenen of klompen. Friese schorten van blauw-wit geruit katoen blijven gehandhaafd³⁹⁵.

De vrouwen uit de boerenstand kleden zich anders dan de vrouwen uit de burgerbevolking. De boerinnen in de Zaanstreek bijvoorbeeld onderscheiden zich rond 1850 van de burgervrouwen aldaar door de kortere en stijver geplooidde strook aan haar muts en het luifelhoedje van stro dat erbovenop wordt gedragen, door de vierkante boeken en door het dragen van drie in plaats van twee toeren kunstlokken, die bovendien lager langs het gezicht bevestigd zijn³⁹⁶.

Vooraf de jonge vrouwen, de boerendochters, maken veel werk van haar uiterlijk, met name wanneer zij 'met de jongheid verkeerem'. Dit leidt vaak tot onenigheden met de ouders: 'Het valt my lastig, als ik haer met de moeder in twistreden hoor; dan wil zy, dat de moeder haer zulk een kleed koopt; dan heeft zy zulk een maeksel van neusdoeken gezien; dan heeft zy behaegen in zulke groote gespen; dan is het: Die en die draegen dat, en waarom mag ik dat ook niet hebben?'³⁹⁷.

Mannenkleding

Onder de boerenstand is in deze periode de streekdracht ook bij de mannen nog in volle bloei. De Noordhollandse boer kent rond 1840 twee uiterste verschijningsvormen, met meerdere 'tussentypes'. Enkele ouderen lopen nog in de oude dracht: een smal rood katoenen dasje met gouden knoopjes, een lang bruin wambuis, een korte broek, grijze kousen en stevige schoenen met zware zilveren gespen³⁹⁸. Het jonge boerenfolk is gekleed in een kort blauw buis met een fluwelen kraag, een lange pantalon van katoenfluweel, een wollen das, rood, groen en geel gevlamd, en afhankelijk van de gelegenheid een hoge, breed uitlopende hoed op het hoofd of een bonte pet³⁹⁹. Het is dus duidelijk, dat de streekdracht in beweging is: elke generatie levert een eigen bijdrage aan het traditionele regionale kostuum. Ook in de Betuwe evolueert de streekdracht⁴⁰⁰. In het welvarende Groningen tonen jongere boeren al begin negentiende eeuw hun moderne oriëntatie door meer met de stadse mode mee te doen: zij stappen dan al over op de ronde hoed, de lange broek en het dragen van laken of duffel⁴⁰¹.

Knopen en gespen spelen een belangrijke rol in het aangeven van de sociale hiërarchie: het aantal en de kostbaarheid van de knopen van rok, buis en broek, en de afmetingen en het materiaal van de gespen aan kousenbanden en schoenen corresponderen met de welgesteldheid van de dra-

ger. De ouderwetse Noordhollandse boer draagt aan zijn wambuis een hele rij knopen voor de show: zij doen geen dienst om het kledingstuk te sluiten⁴⁰². In Zeeland pronken de rijke boeren met een dubbele rij ‘doorluchtige’ knopen aan hun rok⁴⁰³. Behalve de knopen en gespen spelen ook andere sieraden en gebruiksvoorwerpen een rol, zoals oorringetjes⁴⁰⁴, messen met zilveren handvaten, zilveren tabaksdozen en zilveren horloges aan een liefst zo breed mogelijke, fraai bewerkte ketting⁴⁰⁵. Verschil in stand wordt niet alleen in de sieraden tot uitdrukking gebracht. Zo gaan in Gelderland rond 1825 de rijke boeren (van de rivierklei) gekleed in rokken van laken, broeken van manchester, een jas, een ronde hoed en laarzen. Minder rijke boeren dragen schoenen op zondag en klompen door de week, vaak een linnen kiel, in plaats van de rok meestal nog de ouderwetse wambuis van zwart linnen, pij of serge en een broek van zwart linnen of bombazijn. Zij bezitten geen jas⁴⁰⁶.

Onder de welgestelde boerenbevolking pronken niet alleen de vrouwen en dochters, maar laten ook de mannen zich niet onbetuigd. Het dragen van kleurrijke kleding en opvallende sieraden geldt hier niet als ‘onmannelijk’. De boeren zijn nog niet overgegaan tot de nieuwe normering van ‘vrouwelijkheid’ en ‘mannelijkheid’ die de stedelijke elite in die tijd omhelst.

Evenals bij de kleding der boerinnen is ook bij de boeren van de zandgronden de kleding minder kostbaar. De kleding van de Noordbrabantse boer bijvoorbeeld bestaat uit een lange rok, een hemdrok, een kuitbroek, knoopdoekje, ronde of driekante hoed en schoenen met gespen. De rok kan ook vervangen worden door de lange kiel⁴⁰⁷. Zijn sieraden zijn weinig talrijk en niet erg kostbaar. Ook in Drenthe is de kleding van de boer zeer eenvoudig. Hij draagt een kort buis met opstaand kraagje van want of ‘pijenguut’, een borst- of hemdrok van dezelfde stof in een andere kleur, met twee rijen tinnen of benen knoopjes, een roodbont katoenen doekje, met daar tussendoor blinkende tinnen, zilveren of gouden hemdsknoopjes, een smakeloos petje, een linnen broek of ‘ummetrekker’ van pij of want, grijze grofgebreide, dikwijls door hem zelf vervaardigde kousen en vormloze, onversierde klompen of uitgedroogde en schimmelige schoenen⁴⁰⁸.

Kinderkleding

Kinderen uit de boerenstand dragen de kinderdracht. De leeftijd is af te lezen aan bijvoorbeeld kleur, versiering of muts. Zo dragen meisjes in Noord-Brabant een onversierde zwarte kindermuts, terwijl volwassen vrouwen een witte muts dragen.

Baby's worden ingebakerd. De kleintjes -meisjes zowel als jongensdragen een kinderjurkje, soms van dikke, opgevulde stof om het kindje tegen vallen te beschermen. Begin negentiende eeuw draagt de peuter vaak een gewatteerde muts, de ‘valhoed’, zodat het hoofdje niet beschadigd kan

raken⁴⁰⁹. Dit gebruik blijft in de boerenstand langer gehandhaafd dan in de stad.

Huwbare meisjes dragen dezelfde kledingstukken als de volwassen vrouwen in haar dorp. Vaak is wel aan een detail te zien dat zij nog niet getrouwd zijn⁴¹⁰. In Noord-Brabant markeert de eerste communie, die rond het twaalfde jaar wordt gedaan, de overgang van kind zijn tot begin van het volwassen leven. Op die dag draagt het meisje voor het eerst de volwassen vrouwenmuts van haar dorp, de jongen krijgt zijn eerste kostuum. Meisjes worden bij deze gelegenheid bovendien verblijd met haar eerste siera(a)d(en)⁴¹¹.

Hoewel in de ogen van stedelingen boerenkinderen gewoon vuil zijn, omdat zij met de honden over het erf rollen, begint het meedoen met de statuswedloop in het dorp en daarmee de jacht op de gewenste statusverschaffende kledingstukken en accessoires vaak al op jonge leeftijd. Kinderen trachten, evenals volwassenen, elkaar de loef af te steken. Zij zeuren hun ouders de kop scheef om mooie spullen: ‘Daer is onzen kleynen Laurens, als ik iets beveél, het is altyd: Zult gy my dan een paer zilvere gespen koopen, zoo groot als die van den zoóne van onzen Schout?’⁴¹².

Landarbeiders en huispersoneel

Binnen de categorie landarbeiders en huispersoneel plaats ik alle personen die agrarisch en/of huishoudelijk werk verrichten in dienst van iemand anders: landarbeiders, veenarbeiders, boerenknechts en -meiden, en dienstmeisjes bij de dorpselite.

Traditioneel worden boerenmeiden en -knechts in het boerengezin opgenomen. De boer voelt zich sociaal aansprakelijk voor hun welvaren. Dienstbodes op het platteland krijgen naast kost en inwoning en geldloon (f 15, - à f 25, - per jaar) ook een zekere hoeveelheid kledingstukken als beloning voor haar arbeid. In Drenthe bijvoorbeeld, bestaat ‘t volle klee’ uit een bepaalde hoeveelheid bovenkleding (rok, jak, boezelaar), onderkleding (hemden), garen en linnen. Ook de knechts ontvangen naast kost en inwoning en geldloon (f 55, - tot f 70, -) kleding, schoeisel en garen⁴¹³. De boer ziet er op toe dat zijn personeel goed gevoed is en fatsoenlijk gekleed gaat en dat vóór het huwelijk een ruime hoeveelheid kleding en linnen bij elkaar gespaard wordt. In sommige regio's is deze traditionele band tussen de boer en zijn personeel aan het verdwijnen. De boeren op de klei- en veengrond van Noord- en West-Nederland ontwikkelen een meer rationele economische oriëntatie: zij voelen zich niet langer verantwoordelijk voor het wel en wee van hun personeel. Zo ontstaat een landarbeidersklasse van losse werklieden, die niet bij de boer inwonen, per dag of seizoen gehuurd worden en alleen in geld worden betaald⁴¹⁴. Ook van de kant van het personeel worden de banden losser. De dienstmeiden in Gelderland bijvoorbeeld worden er rond 1825 van be-

schuldigd meer om ‘uiterlijken pronk’ te geven dan om een ‘goede kast met linnen’. Zij willen zelf over haar geld kunnen beschikken⁴¹⁵.

De landarbeiders en het huispersoneel dragen gewoonlijk streekdracht. Zij gaan echter veel eenvoudiger gekleed dan burgers en boeren. Hun kleding is uit stoffen van mindere kwaliteit gemaakt. Bovendien bezitten zij vaak niet alle kledingstukken en accessoires, die tot de dracht behoren. Arbeiders in de Betuwe bijvoorbeeld kunnen zich niet altijd een onderbroek permitteren, en ook de overjas is een kledingstuk dat buiten hun bereik ligt. Zij beschermen zich tegen de kou met een das en een paar wanten⁴¹⁶. Vrouwen uit deze stand dragen er een uit een jutezak vervaardigde schort. Zo'n ‘baolschollek’ wordt door de rijke boerinnen alleen tijdens het voederen van het vee gedragen⁴¹⁷.

In sommige regio's heeft de streekdrachtvariant, die door landarbeiders en huispersoneel wordt gedragen, een afwijkende samenstelling, die de dra(a)g(st)ers al op de eerste blik onderscheidt van de burger- en boerenbevolking. Een boerenmeid uit midden Friesland is rond 1800 als zodanig te herkennen aan haar schort met bovenaan een geblokt stuk, haar jak met schootje tot over de heupen, haar muts met afhanginge strook tot op de schouder met daarop een rond strohoedje en haar rode en witte doek⁴¹⁸. De dames uit de burgerbevolking en de rijke boerinnen dragen er een oorijzermuts, enorme strohoed, doek en schort van geborduurde witte tule en een kort jak.

Soms wordt de dracht van landarbeiders en huispersoneel ook door de hogeren in sociale rang gedragen, maar dan als werkkleding. Zo gaan de gediensstigen uit de Zaanstreek rond 1845 gekleed in een paars jak, een rok van zwarte merinos, ‘pikkeboezel’, houten muilen en een hul. Deze dracht komt overeen met de ‘morgenkleding’ van de vrouwen uit de burgerbevolking. De dienstmeid draagt deze kleding door de week. Op zondag vervangt zij haar werkschort door een zwart zijden schort met kant en draagt ze op haar muts een fijn boerenhoedje van stro, ‘keurig gevoerd en geplooid, van twee zijden linten achter voorzien’⁴¹⁹.

De stedelingen schilderen landarbeiders graag af als lelijk, lomp en dom. De karakterschets van een Zeeuwse landarbeider van rond 1840 is nogal denigrerend van toonzetting: ‘het voorkomen van onzen klant is niet van de schitterendste. (Hij heeft een) onbeduidend gezicht... “Arbeider”! dat spreekt uit het geheele voorkomen en houding van dezen plompen kinkel...’⁴²⁰. Over zijn kleding laat de auteur zich spottend uit.

Vrouwenkleding

De kleding van vrouwen uit deze stand bestaat in ieder geval uit hemd, rok, lijfje of jak, schort, doek, muts en muilen of klompen. Sommigen kunnen geen onderrokken bekostigen, onderbroeken zijn in deze stand nog niet doorgedrongen. Als zij schoenen bezitten, dragen zij deze alleen op zondag. In de zomer wordt wel blootsvoets gelopen. De stoffen

zijn eenvoudig: baai, streepte, vijfschaft, bombazijn, jute. Landarbeidersvrouwen bezitten nooit de kostbaarste stukken van een streekdracht, zoals sieraden van goud en/of edelgesteente (gouden oorijzer), mutsen met kostbare kant of zijden japonnen.

Mannenkleding

De kleding van boerenknechts en landarbeiders bestaat altijd uit hemd, knielange of lange (klep)broek, hemdrok of buis, oude hoed of pet, kousen, grove schoenen of klompen. Hier en daar zijn onderbroeken in gebruik, maar niet iedere landarbeider kan deze betalen. Voor de kleding worden goedkope stoffen gebruikt als bombazijn, pij, want, baai en grof linnen. Ook de mannen in deze stand bezitten nooit de duurste onderdelen van de dracht van hun streek, zoals gouden of zilveren fraai bewerkte knopen en gespen, lakense kleding of een overjas.

Kinderkleding

Evenals hun ouders gaan de kinderen uit deze stand gekleed in een eenvoudige versie van de streekdracht, zonder fraaie mutsjes of sieraden. De kleding is vaak zeer beperkt, met name wat het schoeisel betreft: kleine kinderen lopen vaak op blote voeten.

Vissers

In de hier besproken periode gaat het in economisch opzicht niet best met de vissers. Vooral de zeevissers hebben zeer te lijden gehad van de blokkade van de zeevaart in de Franse Tijd⁴²¹.

De vissersbevolking wordt gekenmerkt door een streekgebonden, traditionele leefwijze in kleine gemeenschappen. Ook deze bevolkingsgroep draagt de streekdracht, in een variant die eigen is aan hun stand. Ten onrechte worden de streekdrachten vaak in de eerste plaats met de boerenbevolking geassocieerd. Het is juist de vissersbevolking die het meest hecht aan traditionaliteit in de kleding. Vissers en hun eega's zijn zeer behoudend in hun kleedgedrag, waarschijnlijk omdat hun riskante beroep behoefte aan verankering in de traditie oproept. Zo draagt de Marker visser een model broek, dat uit de zeventiende eeuw stamt⁴²². Nog duidelijker is de verknochtheid aan de traditie af te lezen uit het feit, dat men op Marken een oud kledingstuk een hogere waarde toekent dan een nieuw: het bezit van liefst zo oud mogelijke kleding -vooral feestkledingwerkt statusverhogend⁴²³.

Op Marken treft men overigens één van de meest gecompliceerde streekdrachten van Nederland aan. Aan de kleding kan men alles aflezen:

leeftijd, geslacht, burgerlijke staat, seizoen, gelegenheid (dagelijkse kleding, zondagse kleding, verschillende soorten feestkleding), stemming (rouwkleding). Alleen het aangeven van de welstand, in de meeste andere streken zo cruciaal, is op Marken nauwelijks aan de orde. De reden hiervoor is gelegen in de omstandigheid, dat eigenlijk niemand erg rijk is: alle bewoners leven van de visvangst. De verschillen in welstand zijn gering. De dracht is dan ook niet zo kostbaar: gouden sieraden en edelstenen bijvoorbeeld ontbreken nagenoeg geheel. Bovendien zijn de eilandbewoners sterk op elkaar aangewezen. Daarom krijgen degenen die onvoldoende kleding bezitten van de meer gegoeden het ontbrekende aangevuld⁴²⁴.

Vrouwenkleding

Vissersvrouwen dragen streekdracht. Zij zijn daarin te onderscheiden van de boerinnen en burgervrouwen, die in dezelfde plaats wonen. De dracht van de vissersvrouwen is doorgaans eenvoudiger. Vaak ook dragen zij een verouderde vorm van de streekdracht, die door boerinnen of burgervrouwen al eerder is afgelegd. De Katwijkse vissersvrouw bijvoorbeeld draagt aan het begin van de negentiende eeuw een lang jak met bruin en grijs als hoofdkleuren, een rode onderrok, een blauwbont schort en een halsdoek, waarvan de tippen zijn samengeknoopt. Als ze het kan betalen heeft zij voor de zondag een oorijzer en kanten muts, geld voor 'token' is er onder deze bevolkingsgroep zeker niet. Visverkoopsters dragen er een ouderwetse grote strohoed⁴²⁵. Een Scheveningse visvrouw die haar vis uitvent, draagt een baaien rok, linnen muts, grove ronde strohoed, een bruin met rood gevoerd baaien manteltje en vetleren schoenen⁴²⁶.

In veel zeedorpen zijn de vissersvrouwen regelrecht armoedig gekleed. Zij lopen vaak op blote voeten. De Huizer visvrouw bijvoorbeeld draagt een jak, rok en schort van ruwe wol, een rood geruite doek en een eenvoudige ronde linnen muts⁴²⁷.

Mannenkleding

Vissers dragen streekdracht die is aangepast aan de eisen, die hun beroep stelt. Zij hebben behoefte aan kleding die goede bescherming biedt tegen de vaak barre weersomstandigheden en die vooral waterdicht is. Vanaf het einde van de achttiende eeuw dragen vissers broeken van 'oliegoed'. Aan het begin van de negentiende eeuw komt de zuidwester in zwang. Hun voeten en benen worden tijdens het werk omhuld door lieslaarzen, die vaak bestaan uit klompen met daaraan vast een leren schacht⁴²⁸.

De Scheveningse visser draagt aan de wal een wijd hemd, soms een borstrok en een buis met korte mouwen, een kniebroek met striksluiting

aan de pijpen, kousen en hoge schoenen -sommigen gaan barrevoets-, een halsdoek en een wollen muts met pluim⁴²⁹.

Kinderkleding

De kinderen uit de vissersbevolking gaan evenals hun ouders in streekdracht gekleed. Aan de kleding is hun leeftijd meestal af te lezen: er bestaat een aparte babykleding, kleuterkleding en kleding voor grotere kinderen tot het bereiken van de volwassen leeftijd. Zuigelingen worden in deze stand ingebakerd. Op Marken is de kleding voor jongetjes en meisjes tot het zevende levensjaar gelijk, op het mutsje na⁴³⁰. In arme vissersdorpen is de kleding van de kinderen vaak onvoldoende: visserskinderen uit Arnemuiden 'loopen half naakt'⁴³¹. Een gunstige uitzondering vormt rond 1840 volgens tijdgenoten het vissersmeisje uit het welvarender Scheveningen. Zij 'onderscheidt zich van hare standgenoten en heeft niet zelden iets aanvalligs in zich'⁴³². Een welgesteld vissersmeisje uit die plaats ziet er bekoorlijk uit met 'dat mutsjes met die gouden spangen,... dat blinkend geele lange jakjen met karmijne bloempjens, dat tot laag onder den boezem uitgesneden is, welke zich zedig in de plooiën van een donkerrooden katoenen doek verborgen houdt, die zwarte saaiën boezelaar'.

3.5. Samenvatting

Verreweg de meeste kleding wordt geproduceerd middels ambachtelijke, kleinschalige produktiemethoden. Kleermakers en naaisters zijn de professionele producenten. Huisvrouwen maken vaak zelf kleding: dit wordt gepropageerd als huiselijke deugd. Men maakt unieke stuks op maat. Distributie en produktie gaan meestal samen, behalve in het geval van de handel in tweedehands kleding en in de eerste confectiezaken.

Velen in de samenleving kunnen de door kleermakers en naaisters geproduceerde kleding niet kopen. Voor de armen is zelfs de aanschaf van tweedehands kleding te duur. Zij zijn afhankelijk van de caritas: de hogere sociale strata geven zowel afgedragen kleding als nieuwe werkkleding aan liefdadige instellingen of behoeftige personen. Kleding is een kostbaar bezit, dat in inventarissen vaak expliciet wordt vermeld. In alle standen -ook bij de elite- zijn kledingstukken en accessoires een gewaardeerd geschenk. Ouders geven dochters vaak een kledinguitzet mee bij haar huwelijk. Soms leveren de bruidegom en vrienden van het echtpaar een bijdrage⁴³³. Bovendien bestaat het gebruik de kleren van een overledene onder familieleden en vrienden te verdelen.

Begin negentiende eeuw kent Nederland veel verschillende kledestijlen. Deze variëren per streek, per stad of dorp, per stand en per beroep⁴³⁴. Kent men in een dorp of stadje verschillende beroepsgroepen

dan bezitten zij doorgaans elk hun eigen kledingvariant. In Katwijk bijvoorbeeld zijn de burgervrouwen, de vissersvrouwen en de boerinnen van Katwijk-Binnen in haar kleding van elkaar te onderscheiden⁴³⁵. Ook in Arnemuiden verschillen burgers, vissers en boeren in dracht⁴³⁶.

De kleding is in deze periode sterk standsgebonden: men kan op het eerste gezicht zien tot welke stand de dra(a)g(st)er behoort. Voor ‘insiders’ -personen uit de directe sociale omgeving- is dat gemakkelijk, voor ‘outsiders’ moeilijker te traceren. De onderverdeling in substanden van de in streekdracht gehulde boerenbevolking bijvoorbeeld is voor stedelingen niet zonder meer aan de kleding af te lezen.

De hogere standen distantiëren zich zowel in de stad als op het platteland in kleding en uiterlijk van de lagere. De kleding heeft een andere vorm (modekleding), een andere versiering (meer en kostbaarder) en is beter verzorgd (nieuw, heel, schoon). Er is sprake van demonstratieve consumptie, waarbij de hoofdrol is weggelegd voor de dames. Daarnaast benadrukken vertegenwoordigers van de elite in hun kleding, dat zij geen zwaar werk hoeven te verrichten en beschikken over veel vrije tijd. Dit uit zich bijvoorbeeld in het dragen van kraakhelder linnengoed. De elite creëert sociale afstand, soms letterlijk, bijvoorbeeld in het geval van de omvangrijke crinoline. Het bezit van veel kleding die goed onderhouden moet worden, verwijst naar weer een ander statussymbool: het kunnen beschikken over de werkkraft van anderen, in dit geval van huispersoneel. Behalve voor de rijke boeren is het voor personen uit de middengroep en de boerenbevolking niet mogelijk de illusie van niet-werken op te houden. Zij kunnen dit statusaspect hooguit in hun zondagse kleding gestalte geven. De lagere sociale strata komen hier al helemaal niet aan toe.

Een andere manier om het standsverschil te laten uitkomen is het verlangen, dwingend opgelegd aan personen uit een lagere sociale groep, die dicht in de buurt van lieden van stand leven -bediendes, dienstmeisjes, gouvernantes- om zich onopvallend en ‘stil’ te kleden, zodat zij als het ware een decor vormen, tegen welke achtergrond de hooggeplaatsten des te beter kunnen schitteren. Uit verschillende bron blijkt echter, dat met name de dienstmeisjes zich deze gedragscode niet altijd laten aanleunen. Vooral in de steden worden zij er van beschuldigd de kleding van haar mevrouw te imiteren en zich daarmee boven haar stand te verheffen.

Zowel in de stad als op het platteland kan men het zich niet permitteren in het kleedgedrag niet mee te doen met standgenoten. Men mag, vergeleken met hen, niet teveel bij de mode ten achter zijn, anders valt men buiten de kring en wordt men uitgelachen⁴³⁷. Alleen ouderen kunnen zich dit permitteren zonder statusverlies te lijden. Zonder de vereiste statusverschaffende kleding en accessoires wordt men niet voor vol aangezien. Vandaar dat Drentse boerinnen het eerste gespaarde geld aan een oorijzer besteden⁴³⁸. De dames en heren der elite vertonen zich niet graag met opvallende kleding, die afwijkt van die van hun ‘coterie’⁴³⁹.

Hoewel een overmaat aan weelde en ijdelheid in theorie wordt afgekeurd, wordt er, waar mogelijk, met aardse bezittingen gepronkt. Kleding leent zich bijzonder goed voor het etaleren van welstand. Dit geschiedt echter in elke stand op een andere manier. De elitedames zijn trots op haar dure modekleding en sieraden. De Drentse boerin gaat prat op haar grote hoeveelheid ‘eigengereid linnen’ in haar kabinet, die zij toont bij het ‘Meerten’⁴⁴⁰: het luchten van alle kleding en linnengoed op de eerste zonnige dag in maart⁴⁴⁰. Koopmansvrouwen uit de Zaanstreek zijn verknocht aan haar weelderige hoofdtooi⁴⁴¹.

Er is verschil in kleedgedrag tussen stad en platteland. In de stad dragen de hogere sociale strata modekleding, de minderen in stand moeten genoegen nemen met tweedehands of zelfgemaakte kleding. Op het platteland wordt veelal streekdracht gedragen. Deze is traditioneel, maar niet onveranderlijk. Het grote isolement waarin grote delen van het platteland vanwege de slechte wegen en vervoermiddelen tot in deze periode verkeren speelt de eigen ontwikkeling van de streekdracht in de hand. Ook de behoefte aan het benadrukken van de eigenheid van de kleine gemeenschap speelt daarbij een belangrijke rol, vooral in streken waar het traditionaliseringsproces zich doet gelden.

Niet overal op het platteland wordt echter streekdracht gedragen. Hier en daar heeft het moderniseringsproces reeds geleid tot het verdwijnen van de streekdracht. In Gelderland bijvoorbeeld is men in de stadjes en bij de dorpselite gekleed volgens de algemene mode, al loopt men er bepaald niet voorop om de nieuwste snuffjes aan te schaffen. Dit geldt ook voor het mannelijk deel van de bevolking van provinciestadjes in Friesland en Noord-Holland. In Friesland leggen zelfs burgervrouwen uit stadjes als Hindelopen⁴⁴² in deze periode de streekdracht af, in de Zaanstreek geschiedt dat onder de vrouwen uit de koopmansstand eveneens. In veel gevallen verloopt de omschakeling van streekdracht naar stadse modekleding in fasen: vrouwen combineren bijvoorbeeld de muts met toebehoren van de streekdracht met een stadse modejapon. In het algemeen geldt, dat mannen vanwege hun contacten buiten de dorpsgemeenschap eerder de streekdracht vaarwel zeggen, dan hun aan huis gebonden echtgenotes.

In andere streken kan men daarentegen een traditionaliseringstendens onderkennen en reageert men met een defensieve reflex op het moderniseringsproces. Daar gaat men de streekdracht juist cultiveren, of ontstaat een nieuwe dracht. Dat laatste is bijvoorbeeld het geval in Volendam, waar zich pas aan het begin van de negentiende eeuw een eigenstandige dracht ontwikkelt, die zich onderscheidt van die van de rest van Noord-Holland⁴⁴³.

De streekdracht bloeit en evolueert alleen in het geval men in de regio enige welvaart kent. Zo niet, dan stagneert de ontwikkeling en/of versobert de dracht. Dit is bijvoorbeeld het geval met de kleding van de vissers in andere dorpen dan Scheveningen en Katwijk, waar men aan het begin van de negentiende eeuw een economische achteruitgang beleeft⁴⁴⁴.

Er is verschil tussen kleding voor thuis ('back stage') en in het openbaar ('front stage'). Thuis kan men zich meer nonchalant permitteren, zoals het afzetten van de muts of het opdragen van oude kleding. Naarmate men meer in het publiek treedt en 'gezien' wordt -bijvoorbeeld tijdens de zondagse kerkgang of pantoffelparade- draagt men een mooier en kostbaarder toilet.

In de onderhavige periode is Nederland een weinig dynamisch land, dat bovendien nog gebukt gaat onder de verarming van de bevolking, die in de achttiende eeuw is begonnen en door de Franse Tijd is verergerd. Niet alleen de streekdracht evolueert traag, ook de stadse mode wisselt in deze periode slechts één keer duidelijk van beeld: bij de overgang van de Empirestijl naar de Biedermeierstijl in de damesmode in de jaren twintig. De crinoline is geen echte stijlverandering maar vooral een slimme innovatie van de vracht onderrokken die tevoren werd gebruikt om de rok wijdte te geven. De details van de kleding veranderen echter wel. Modieuze dames en heren leven hun modebewustzijn juist daarin uit: kleine veranderingen in snit, kleuren en accessoires bepalen of iemand helemaal up to date is.

De volwassenen domineren de samenleving. Het kind telt pas echt mee als het een huwelijkspartner en/of erfdeel heeft verworven. Volwassenenkleding is dan ook de norm: kinderkleding is daarvan afgeleid. In het algemeen is de kinderkleding een kopie van die der volwassenen in een klein maatje. Er zijn echter wel details waaraan men kan zien dat het kind nog niet tot de rangen der volwassenen is toegelaten.

De dameskleding past bij de positie van de vrouw in de aanzienlijke standen, die geen zware arbeid verricht, geen rol speelt in het openbaar leven, zorgt voor huiselijkheid, kwetsbaarheid tentoonspreidt en haar kinderen opvoedt. Haar demonstratieve consumptie en even demonstratieve arbeidsongeschiktheid illustreren de hoge sociale positie van man of vader. Zij wordt gezien als het 'bezit' van haar echtgenoot: het rijgen van haar korset is zijn voorrecht en het symbool van haar ondergeschiktheid in seksueel en maatschappelijk opzicht⁴⁴⁵. De dame uit de Biedermeiertijd ziet eruit als een theemuts, symbool van huiselijkheid en gezelligheid. De vrouwen uit de lagere sociale strata in de stad en op het platteland kunnen niet beantwoorden aan deze normering van het vrouwelijk bestaan. Zij moeten vaak hard werken en beschikken niet over de nodige financiële middelen.

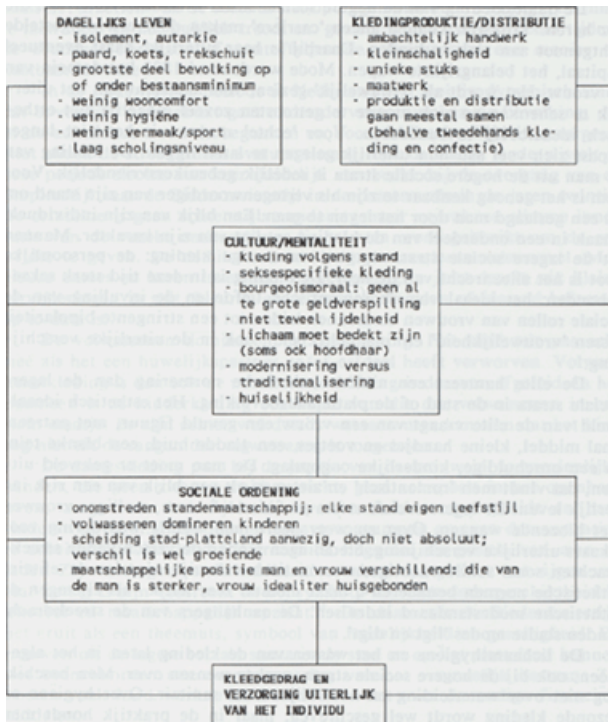
De vrouwen verhullen doorgaans haar lichaam: er is weinig blote huid te zien. Alleen bij de avondkleding der dames uit de elite is een deel van haar lichaam -schouders, armen, boezem- onbedekt. De bals zijn dan ook de plaatsen, waar potentiële echtgenoten bekoord en veroverd moeten worden. Voor het verhullen van het vrouwenlichaam zijn drie belangrijke redenen aan te geven: de verwarmingsmogelijkheden zijn slecht, de preutsheid neemt toe en men tracht op deze manier de seksuele omgang te beperken in een tijd, waarin voorbehoedmiddelen nauwelijks te krijgen zijn. Voor de draagsters van de streekdracht, alsmede voor meer behou-

dend ingestelde stadsbewoonsters, is het in het openbaar tonen van het hoofdhaar zonder de bedekking van een muts taboe.

De dameskleding van de hogere sociale strata is fantasievoller dan die der heren. Vrouwen kunnen alleen ‘carrière’ maken door een welgestelde echtgenoot aan zich te binden. Daarbij is haar uiterlijk, naast eventueel kapitaal, het belangrijkste wapen. Mode wordt rond 1800 het domein van de vrouw. Het wordt als ‘vrouwelijk’ gezien, veel aandacht aan het uiterlijk te schenken en zich moeite te getroosten zoveel mogelijk het esthetisch ideaalbeeld te benaderen. Voor ‘echte’ mannen is het niet langer gepast zich veel aan hun uiterlijk gelegen te laten liggen. De kleding van de man uit de hogere sociale strata is redelijk gebruikersvriendelijk. Voor hem is het genoeg kenbaar te zijn als vertegenwoordiger van zijn stand om als een geslaagd man door het leven te gaan. Een blijk van zijn individuele smaak in een onderdeel van de kleding getuigt van zijn karakter. Mannen uit de lagere sociale strata dragen eenvormige kleding: de persoonlijke noot is het alleenrecht van de heer. De kleding is in deze tijd sterk seksegebonden: het ideaal van de romantische liefde en de invulling van de sociale rollen van vrouwen en mannen leiden tot een stringente bipolariteit tussen ‘vrouwelijkheid’ en ‘mannelijkheid’, ook in de uiterlijke verschijning.

De elite hanteert een andere esthetische normering dan de lagere sociale strata in de stad of de plattelandsbevolking. Het esthetisch ideaalbeeld van de elite vraagt van een vrouw een gevuld figuur, met extreem smal middel, kleine handjes en voetjes, een gladde huid, een blanke teint en een onschuldige, kinderlijke oogopslag. De man moet er gekweld uitzien, dat vindt men ‘romantisch’ en ziet men als een blijk van een rijk innerlijk leven. De lagere sociale strata prefereren forsere, molliger vrouwen met blozende wangen. Over en weer heeft men weinig waardering voor elkaars uiterlijke verschijning. Stedelingen vinden de verschillende streekdrachten soms schilderachtig en romantisch -als zij enigszins de elitaire esthetische normen benaderen-, maar meestal zeer lelijk -als zij tegen de esthetische modestandaard indruisen. De aanhangers van de streekdracht vinden stadse modes ‘ligt en digt’.

De lichaamshygiëne en het wassen van de kleding laten in het algemeen, ook bij de hogere sociale strata, veel te wensen over. Men beschikt nog niet over waterleiding en nauwelijks over sanitair. Over hygiëne en gezonde kleding wordt wel geschreven, maar in de praktijk houdt men zich niet aan de voorschriften. Ondanks waarschuwingen weet het korset zich te handhaven. Het is onontbeerlijk om als vrouw gerespecteerd te worden: een ongekorsetteerd lichaam is onzedig. Tot extreme inrijging komt het echter bij de nuchtere Nederlandse dames in de meeste gevallen niet⁴⁴⁶.

figuur 9 Kleedgedrag 1813-1850

Eindnoten:

1. De Jonge, 'The role of the outer provinces in the process of Dutch economic growth in the nineteenth century' in: Geurts en Messing, *Economische Ontwikkeling en Sociale Emancipatie*, II, 54.
2. Kossmann, *De lage landen 1780-1940*, 190; De Vooy, 'Geografie van de Noordelijke Nederlanden 1770-heden' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, X, 43.
3. Enkele uitzonderingen als Regout, Fijenoord, P. van Vlissingen en Dudok van Heel, Salomonson worden genoemd in: Van den Eerenbeemt, *Bedrijfskapitaal en ondernemerschap in Nederland 1800-1850*, 6.
4. Brugmans, *Paardenkracht en mensenmacht*, 42.
5. Van Hogendorp, 'Aanteekeningen op eene reis in den nazomer van 1819' in: *Bijdragen tot de huishouding van staat in het koninkrijk der Nederlanden*, V-VI, 74.
6. Brugmans, *Paardenkracht en mensenmacht*, 41-42; De Jonge, *t.a.p.*
7. Van den Eerenbeemt en Hannes, 'Economische en sociale verhoudingen in Noord en Zuid circa 1770-midden 19de eeuw' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, X, 149.
8. *t.a.p.*, 158.
9. Van Hogendorp, *a.w.*, I-II, 55-58; V-VI, 177.
10. Van Hogendorp, *a.w.*, III-IV, 1, 45.
11. De Jonge, *De industrialisatie van Nederland tussen 1850 en 1914*, 17.
12. Brugmans, *Paardenkracht en mensenmacht*, 41.
13. De Jonge, *t.a.p.*, 57 e.v..
14. Van Hogendorp, *a.w.*, I-II, 28, 218.
15. In 1845 wordt een publikatie waarin dit standpunt wordt verkondigd door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen bekroond. Zie: De Vries, *150 jaar welstand*, 4-5.

16. Zie: Brugmans, 'Standen en klassen in Nederland gedurende de negentiende eeuw' in: Geurts en Messing, *Economische ontwikkeling en sociale emancipatie*, II, 110-128.
17. Giele en Van Oenen, 'De sociale structuur van de Nederlandse samenleving rond 1850' in: *Mededelingenblad: orgaan van de Nederlandse Vereniging tot beoefening van de Sociale Geschiedenis*, 1974; Stokvis, 'Nederlandse sociale verhoudingen tegen 1850' in: *TSG*, 1978, 70-86; Damsma en Noordegraaf, 'Standen en klassen in een Zuidhollands dorp' in: *TSG*, 1977, 243-261; De Meere, 'Standen en klassen in een Noordhollands dorp' in: *TSG*, 1979, 245-263; Van Dijk, *Rotterdam 1810-1880*.
18. *Penélopé* (1830) (Lectuur), 82.
19. Soep, 'De kleedjesmaakster' in: *Nederlanders door Nederlanders geschetst*, 62.
20. Soep, *t.a.p.*, 63.
21. *t.a.p.*, 63.
22. 'Arbeidsloonen in Nederland in 1804' in: *Sociaal Weekblad*, 9-3-1907.
23. Posthumus-van der Goot en De Waal, red., *Van moeder op dochter*, 19-20.
24. Heeren, 'Arbeidstoestanden in de 19e eeuw te Helmond' in: *Katholiek Sociaal Weekblad*, 1-10-1921.
25. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw 1813-1870*, 118-121.
26. Van Hogendorp, *a.w.*, V-VI, 189.
27. Brugmans, *Stapvoets voorwaarts*, 30-31.
28. Verberne, *Geschiedenis van Nederland in de jaren 1813-1850*, I, 194-195.
29. Verberne, *a.w.*, I, 194.
30. Van Hogendorp, *a.w.*, V-VI, 101-110.
31. Zie voor een schets van het lager onderwijs in deze periode het artikel van De Booy, '58 Miljoen Nederlanders en de lagere school' in: Manning en De Vroede, *58 Miljoen Nederlanders*, 128-135.
32. Dasberg verstaat onder jeugdland de situatie waarin het kind een eigen wereld van spelen en leren krijgt toegewezen, zonder verantwoordelijkheden in de volwassen wereld: Dasberg, *Grootbrengen door kleinhouden*, passim.
33. Brugmans, *Arbeidende klasse*, 92-98.
34. Ter Gouw, *De volksvermaken*, 74-77.
35. Philips, 'De opkomst van het toerisme in de 18e en 19e eeuw' in: *Sociale Wetenschappen* (1980), 299-301.
36. Zie bijvoorbeeld het artikel van Van Schuppen, 'Van vrouwenvermaak tot damesrecreatie' in: Blok e.a. red., *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 1980*, 12-45.
37. Hildebrand, 'Een onaangenaam mens in de Haarlemmerhout' in: *Camera Obscura*, 10, 16-17.
38. Brugmans, *Stapvoets voorwaarts*, 66-67.
39. Zie: Posthumus-van der Goot en De Waal, red., *a.w.*, 16.
40. Oosterbaan, '58 miljoen Nederlanders en hun behuizing' in: Manning en De Vroede, *58 miljoen Nederlanders*, 197-224.
41. Corbin, *Pestdamp en Bloesemgeur*, 59-60.
42. Hofstee, 'Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden circa 1800-circa 1975' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, X, 83.
43. Verberne, *Geschiedenis van Nederland in de jaren 1813-1850*, II, 167-168.
44. Brugmans, *Paardenkracht en mensenmacht*, 42.
45. Nijverheidsenquête 1819, Opgaven betreffende het gehele Koninkrijk, in: Brugmans, *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft van de 19e eeuw*, I, 313 (alleen de gegevens van de Noordelijke Nederlanden zijn bij deze berekening gebruikt; gegevens Noord-Holland ontbreken).
46. *a.w.*, 344 (gegevens Utrecht incompleet, daarom weggelaten bij berekening).
47. Zie voor opgave werkopdrachten en prijzen: debiteurenadministratie (1830-1838) van Adam van der Steur, kleermaker te Haarlem, in: Van der Steur, *Twee eeuwen kleding in Haarlem*, 8.
48. Van der Steur, *a.w.*, 9-10.
49. *Korte handleiding bij het gebruik van twintig platen, voorstellende de werkplaatsen, benevens de voornaamste werktuigen en voortbrengselen van twintig verschillende ambachten*, 41-42.
50. Zoals: Kreidemann, *Handboek voor kleermakers; of aanwijzing, om allerhande kledingstukken volgens bepaalde regelen te teekenen en te snijden*.
51. 'De model-kleënmaker' in: *Modelmensen*, 59-62.
52. *t.a.p.*, 62.
53. 'De model-modemaakster' in: *Modelmensen*, 88-93.
54. *Korte handleiding bij het gebruik van twintig platen, voorstellende de werkplaatsen...*, 42-46.

55. Brugmans, *Stapvoets voorwaarts*, 9.
56. Op het platteland heeft lang niet ieder dorp een kleermaker. Zie bijvoorbeeld: Sikkema en Sikkema, *Zwaagwesteinde, het ventersdorp op de Friese heide*, 87.
57. Zischka, *Vijfduizend jaar kledingzorgen*, 206-207.
58. Van der Veen, *Drentsch mosaïk*, I, 12; II, 3, 7; *Beschouwing van den tegenwoordigen toestand van Drenthe in gemeenzame brieven*, 96-97; Brugmans, *Paardenkracht en Mensenmacht*, 41-41.
59. *Honderd jaar plattelandsleven in Groningen*, 35.
60. Zo ongeveer is bijvoorbeeld de geschiedenis van de familie Huesmann in het dorp Wervershoof verlopen. Zie: Ruitenbergh, *Volk rond de Kaag*, 1, 196.
61. Van den Eerenbeemt, 'De Patriotse-Bataafse-Franse tijd (1780-1813)' in: Van Stuijvenberg red., *De economische geschiedenis van Nederland*, 171-175; Van der Steur, a.w., 9.
62. Franssen, *De Bossche arbeider in zijn werk- en leefmilieu in de tweede helft van de negentiende eeuw*, I, 47-48.
63. Nijverheidsenquête 1843, Dordrecht, in: Brugmans, *Statistieken*, II, 870.
64. Nijverheidsenquête 1843, Rotterdam, in: Brugmans, *Statistieken*, II, 877.
65. Nijverheidsenquête 1843 in: Brugmans, *Statistieken*, II, 803-918; Nijverheidsenquête 1848 in: Damsma e.a., *Statistieken van de Nederlandse nijverheid in de eerste helft van de 19e eeuw*, 423-458.
66. *Korte handleiding bij het gebruik van twintig platen, voorstellende de werkplaatsen...*, 44.
67. a.w., 45-46.
68. Zie voor uitvinding naaimachine: Rogers-Cooper, *The invention of the sewing machine*, passim.
69. Het eerste patent op een naaimachine wordt verleend aan Thomas Saint in 1790.
70. Zischka, a.w., 208; Catalogus Nederlands Textielmuseum, *De schaar erin!*, 9.
71. Zischka, a.w., 211.
72. Nijverheidsenquête 1848, in: Damsma e.a., *Statistieken*, 423-458.
73. Stokvis, *De wording van modern Den Haag*, tabel 5:1, 85-86.
74. De Jonge, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914*, tabel I, 19.
75. Van der Steur, a.w., 8-9.
76. Nijverheidsenquête 1819, Opgaven betreffende het gehele Koninkrijk, in: Brugmans, *Statistieken*, I, 313.
77. Van den Eerenbeemt, 'De Patriotse-Bataafse-Franse tijd (1780-1813)' in: Van Stuijvenberg, *De economische geschiedenis van Nederland*, 174.
78. Nijverheidsenquête 1819, Stad Groningen, in: Brugmans, *Statistieken*, II, 656-657; a.w., Brielle, 716-717; a.w., Zierikzee, 778-779.
79. Nijverheidsenquête 1819, Opgaven betreffende het gehele Koninkrijk, in: Brugmans, *Statistieken*, I, 296.
80. Nijverheidsenquête 1819, in: Brugmans, *Statistieken*, II, Schoonhoven 759, Rolde en Vries (D) 623, Zuid-Laren 621, verschillende gemeentes in Friesland 478-483.
81. Nijverheidsenquête 1819, Provincie Friesland, in: Brugmans, *Statistieken*, II, 483.
82. Nijverheidsenquête 1819, Provinciale opgaven, in: Brugmans, *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw*, II, 620.
83. Hierbij moet wel bedacht worden, dat de kosten van het levensonderhoud in deze laatste provincie veel hoger liggen (zie par. 3.1.).
84. Nijverheidsenquête 1819, Opgaven betreffende het gehele Koninkrijk, in: Brugmans, *Statistieken*, I, 296 e.v..
85. Nijverheidsenquête 1819, Opgaven betreffende het gehele Koninkrijk, in: Brugmans, *Statistieken*, I, 313.
86. Zie bijv.: Nijverheidsenquête 1819, Oud-Vossemeer, in: Brugmans, *Statistieken*, II, 770-771.
87. Hesselink-van der Riet, *Klederdrachten in Noord-Oost Twente*, 10.
88. Soep, 'De kleedjesmaakster' in: *Nederlanders door Nederlanders geschetst*, 58.
89. Nijverheidsenquête 1819, Opgaven betreffende het gehele Koninkrijk, in: Brugmans, *Statistieken*, I, 344.
90. Nijverheidsenquête 1819, in: Brugmans, *Statistieken*, II, Friesland 518-519, Brielle 718-719, Goes 766-767.
91. Nijverheidsenquête 1843, Utrecht, in: Brugmans, *Statistieken*, II, 829.
92. 'De model-modemaakster' in: *Modelmensen*, 88-93.
93. Bijvoorbeeld in de Zaanstreek is de traditie 'dat elke Pinkster ook een nieuw kledingstuk eischte...'. Zie: 'Hoe de tijden veranderen kunnen' in: *Zaanlandsch jaarboekje voor het jaar 1850*, 21-22.

94. *Proteus: tijdschrift voor de Hollandsche Heerenkleeding en ter Bevordering van Nationale Nijverheid*, jan. 1832.
95. Van den Eerenbeemt, *Armoede en arbeidsdwang*, 23-24.
96. Nijverheidsenquête 1819, Utrecht, in: Brugmans, *Statistieken*, II, 827.
97. Er zijn uitzonderingen: zo is er in Utrecht anno 1819 één kleermaker tevens uitdrager. Zie: Nijverheidsenquête 1819, Utrecht, in: Brugmans, *Statistieken*, II, 827.
98. Een damesblad propageert het maken van sterke nieuwe kledingstukken voor de behoeftigen in plaats van het geven van afdankertjes uit de eigen garderobe, zoals de gewoonte is. *Penélopé* (1825), III (Lectuur), 164-165.
99. Fabius, *'t Herstelde Nederland*, 43.
100. Van oudsher waren veel joden actief in de tweedehands handel, omdat zij vóór de afschaffing der gilden uit veel andere beroepen geweerd werden.
101. 'De kleërenjood' in: Brown, *De Nederlanden*, 158.
102. De Vries, *Amsterdam*, 36.
103. Polak, *Amsterdam die groote stad...*, 115.
104. *Meddens: 125 jaar in vogelvlucht*.
105. De winkel van Sinkel voert een breed assortiment: hoeden, petten, korsetten, sjaals en mantels, stoffen, huishoudtextiel. Zie: Brugmans, *Paardenkracht en Mensenmacht*, 86.
106. *Utrechtse Volks-almanak voor het jaar 1842*, 207-208.
107. Soep, 'De kleedjesmaakster' in: *Nederlanders door Nederlanders geschetst*, 59.
108. *Physiologie van Den Haag*, 22-23.
109. De waarden en normen die in een samenleving in een bepaald tijdvak aan de orde komen in discussies aangaande een bepaald onderwerp. Term van M. Foucault.
110. *Proteus*, januari 1832, nr. 1.
111. *Proteus*, 1832, nr. 2.
112. Nieuwenhuijs, *Proeve eener geneeskundige plaatsbeschrijving der stad Amsterdam*.
113. Nieuwenhuijs, *a.w.*, I, 183.
114. Thyssen, *Geschiedkundige beschouwing der ziekten in de Nederlanden*, 47-48.
115. Nieuwenhuijs, *a.w.*, I, 183.
116. Nieuwenhuis, *a.w.*, II, 276.
117. *a.w.*, 278.
118. *Penélopé* (1830) (Lectuur), 63.
119. De Lespinasse, *Het keurslijf of korset*, 3.
120. Nieuwenhuis, *a.w.*, II, 275.
121. Nieuwenhuijs, *a.w.*, II, 275.
122. Nieuwenhuijs, *a.w.*, II, 264.
123. Nieuwenhuijs, *a.w.*, II, 272.
124. Deze studies zijn: J.M. Schrant, *Gezondheidslessen en Regelen voor den kinderlijken leeftijd* (1816) en J.J. Pennink, *Een Gezondheidsleer voor het volk* (1828). Zie: Van den Eerenbeemt, 'Amateursport in groepsverband als cultuurelement binnen de Nederlandse samenleving vroeger en nu' in: *Sociale Wetenschappen* (1989), 197.
125. Van Maurik, 'Uit het leven' in: Ritter red., *Eene halve eeuw 1848-1898*, 424.
126. *De ervaren en verstandige Hollandsche huishoudster*, Voorrede XVI-XVII.
127. Kuipers, *Volksleven in het oude Drente*, 126-127.
128. *Haags Blauwboekje*, 1828-1853, geciteerd bij: Stokvis, *De wording van modern Den Haag*, 196.
129. Van der Scheer e.a., *a.w.*, II, 4e aflevering, 30.
130. *Euphrosyne*, jan. 1832, nr. 1.
131. *Euphrosyne*, augustus 1832, nr. 10.
132. *Libel der modens, aantoonende dat de wereld vol gekheid is en de ijdelheid*, 34.
133. Meijlink, *De nationale kleederdragt*, 12-13.
134. Claes, *De welmeynende boere-dogter*, 15-16.
135. Glynn, *Skin to skin*, 23; Claes, *a.w.*, 12.
136. *Het Nederlandsch AB-boek*, 134-135. Kleding is 'ligt en digt' als deze wel heel is, zonder scheuren en gaten, en goed gesloten kan worden, maar niet zeer sterk en degelijk is.
137. *Penélopé* (1830) (lectuur), 224.
138. Nieuwenhuijs, *a.w.*, I, 182.
139. Maaskamp, *Afbeeldingen van de kleeding, zeden en gewoonten in de Bataafsche Republiek met den aanvang der negentiende eeuw*, plaat XV, Zuid-Beveland.

140. *Honderd jaar plattelandsleven in Groningen*, 359, 470-471.
141. 'Eene predikatie over den opschik der vrouwen' in: *De Huisvriend* (1845), 311.
142. *Beschouwing van den tegenwoordigen toestand van Drenthe in gemeenzame brieven*, 97.
143. Lodeesen, 'De oude rok' in: *Ernst en luim*, 33-34.
144. 'De model-heer' in: *Modelmensen*, 83.
145. Schotel, *Bijdrage tot de geschiedenis der kerkelijke en wereldlijke kleding*, 237.
146. Meijlink, *a.w.*, 25-26.
147. Van Schaick, *Tafereelen uit het Drentsch dorpsleven*, I, 90.
148. Claes, *a.w.*, 13.
149. Van der Woude, *Vrouwen in de hardrijdersbaan*, Assen 1944, 10-13. Geciteerd bij: Van Schuppen, 'Van vrouwenvermaak tot damesrecreatie' in: Blok e.a. red., *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 1980*, 17.
150. 'Eene predikatie over den opschik der vrouwen', in: *De Huisvriend* (1845), 311-312.
151. 'De dolheden der mode' in: *De Huisvriend* (1869), 79.
152. *Libel der Modens...*, 61.
153. Hol, *De Betuwe*, 235.
154. Nieuwenhuijs, *a.w.*, I, 183.
155. Nieuwenhuijs, *a.w.*, II, 279.
156. Bijvoorbeeld: Bonnaud, *Bederving van het menschenlijk geslacht, door het gebruik van baleinen keurslijven* (1777).
157. De Lespinasse, *Het keurslijf of corset*, 46.
158. *a.w.*, 9.
159. Johnson, *Karakterschetsen, zeden en gewoonten van Nederlandsche mannen en vrouwen*, 178.
160. Nieuwenhuijs, *a.w.*, I, 184.
161. Johnson, *a.w.*, 275.
162. Nieuwenhuijs, *a.w.*, II, 265.
163. *Penélopé*, (1821), I, 16.
164. Van der Veen, *Drentsch mosaïk*, II, 1.
165. Van Meerten, *Reis door het Koninkrijk der Nederlanden en het Groothertogdom Luxemburg, voor jonge lieden*, 116-117.
166. 'Iets voor bruiden, of die het spoedig zullen worden' in: *Penélopé* (1826), IV, 71.
167. 'De Spiegel' in: Parsons, *Voor rijk en arm, kinderversjes*, 64; 'De spiegel' in: Van Alphen, *Kleine gedichten voor kinderen*, 14.
168. Claes, *a.w.*, 13.
169. *Penélopé* (1825), III, 222.
170. Nieuwenhuijs, *a.w.*, I, 209.
171. *Penélopé* (1830) (Lectuur), 236-237, 242-243.
172. 'Hoovaardij en pronkzucht' in: *Geschenk voor een lief meisje, tot nut en leering*, 33-39; 'De deugd: de ware schoonheid' in: 't Hoen, *Fabelen en kleine gedichten voor kinderen*, 20.
173. Er zijn uitzonderingen op deze regel. In *Trap der jeugd* speelt 'Ernst Pronker' de hoofdrol (p. 31). Dit boek stamt echter uit 1793, toen de polarisering van mannelijkheid en vrouwelijkheid op het terrein van de uiterlijke verzorging nog niet zover ontwikkeld was.
174. Moens, *Mevrouw Leliëndal en hare kinderen of Geschenk aan mijne jeugdige vriendinnen*, 4-5.
175. Van Enst Koning, 'De schuldige moeder' in: *Dorcas: jaarboekje voor 1849*, 95-97.
176. 'Het behoud der voorvaderlijke zeden is het behoud van Vaderland en Vrijheid' in: *Zaanlandsch jaarboekje voor het jaar 1848*, 185.
177. Lodeesen, 'De waarheid en de logen' in: *Ernst en luim*, 308.
178. Der Kinderen-Besier, *De kleding onzer voorouders: 1700-1900*, 154.
179. Van Tienen, 's Levens kleed' in: Van Gelder e.a., *Het tijdperk van de Camera Obscura: kunst en leven van 1800-1850*, 34-35.
180. Lodeesen, 'Maagdelijke voortreffelijkheden' in: *a.w.*, 121-122.
181. Wolzogen-Kühr, *De Nederlandsche vrouw in de tweede helft van de 18de eeuw*, Leiden 1914, 25, 27, geciteerd in: Van Schuppen, *t.a.p.*, 29.
182. Hildebrand, 'De familie Stastok' in: *a.w.*, 83.
183. Bijvoorbeeld in *De schatkamer voor alle standen*, 1843-1853.
184. De Vries e.a., *Lijn in balein*, 57.
185. *a.w.*
186. 'Over de groote valsche haarkrullen' in: *De Echo* (1828), II, 242.
187. Polak, *Amsterdam die groote stad...*, 114.

188. Van Schaick, *Tafereelen uit het Drentsch dorpsleven*, 77-78.
189. Johnson, *a.w.*, 148.
190. Van der Veen, *a.w.*, I, 29.
191. Van der Veen, *a.w.*, I, 30-31.
192. Potter, *Reizen door een groot gedeelte van Zuid-Holland, gedaan in de jaren 1807 en 1808*, 15.
193. Van Schaick, *a.w.*, II, 50-51.
194. Johnson, *a.w.*, 348.
195. *a.w.*, 349.
196. Van Meerten, *a.w.*, 87-88.
197. 'Uit oude modebladen' in: Naber, *Om en bij de tentoonstelling 'De vrouw 1813-1913'*, 19-21; L. Buijnsters-Smets, '170 jaar Elegance' in: *Elegance*, dec. 1978.
198. 'Uit oude modebladen', *t.a.p.*, 21-22.
199. *Aglaja*, 1848 (Voorberigt).
200. Veth, *De mode in de caricatuur*, 4.
201. Claes, *a.w.*, 12.
202. 'De model-vrouw' in: *Modelmensen*, 3.
203. Een uitgebreide beschrijving van de pantoffelparade te Amsterdam rond 1840 is te vinden in: *Physiologie van Amsterdam*, 28 e.v..
204. Van der Scheer e.a., *Drenthe in vlugtige en losse omtrekken geschetst*, II, 4e aflevering, 30-31.
205. Polak, *Amsterdam die groote stad...*, 114-115.
206. Broers, *Utrecht, historische wandelingen*, 139.
207. Polak, *a.w.*, 114-115.
208. Zie voor de beschrijvingen van het uiterlijk van oom en tante Stastok: Hildebrand, 'De familie Stastok' in: *Verhalen uit de Camera Obscura*, 56-57.
209. Maaskamp, *a.w.*, plaat XVII.
210. Vis, *De Zaanstreek*, 230.
211. Vis, *a.w.*, 230.
212. Shoberl, *The world in miniature: the Netherlands*, 194, 200.
213. Maaskamp, *a.w.*, plaat XI.
214. Van der Scheer e.a., *Drenthe in vlugtige en losse omtrekken geschetst*, I-II, 119.
215. Kronenburg, *Rond de vaderlandsche kleederdrachten*, 33, 35; Shoberl ed., *a.w.*, 127.
216. Bruin, *Een herenwereld ontleed*, 20-21, 30.
217. Herinneringen van Graaf van Zuylen van Nijvelst in: Stokvis, *De wording van modern Den Haag*, 207.
218. Bruin, *a.w.*, 64-65.
219. Hildebrand, 'Een onaangenaam mens in de Haarlemmerhout' in: *Verhalen uit de Camera Obscura*, 11-15.
220. Zie voor verslag visite, waar één mevrouw aanwezig is, die door de juffrouwen met de nodige égards behandeld wordt: Hildebrand, 'De familie Stastok' in: *a.w.*, 54-74.
221. Van Dijk, *Rotterdam 1810-1880*, 133.
222. *Studenten-almanak 1815-1824*, 185.
223. Shoberl ed., *The world in miniature: the Netherlands*, 125.
224. Brugmans, *Paardenkracht en mensenmacht*, 200.
225. Nieuwenhuijs, *Proeve eener geneeskundige plaatsbeschrijving der stad Amsterdam*, I, 180-181.
226. Nieuwenhuijs, *a.w.*, 182; Meijlink, *De nationale kleederdragt*, 12-13.
227. Nieuwenhuijs, *a.w.*, 181.
228. Canter Cremers-van der Does, *The agony of fashion*, 90-91.
229. 'De model-jonge-juffer' in: *Modelmensen*, 69.
230. Veblen, *The theory of the leisure class*, 125-126.
231. Zie voor beschrijvingen van het toilet van de vrouw uit de hogere kringen in deze periode: Contini, *Fashion*, 231-249; Kybalová, *Das grosze Bilderlexicon der Mode*, 261-271, 449-450; Canter Cremersvan der Does, *The agony of fashion*, 81-93; Münchner Stadtmuseum, *Anziehungskräfte*.
232. Gans, *Juwelen en mensen*, 152-153.
233. Shoberl ed., *a.w.*, 128.
234. Van Thienen, 's Levens klee'd' in: Van Gelder e.a., *Het tijdperk van de Camera Obscura*, 29.
235. De Jonge, *Het costuum onzer voorouders*, 18; Suër, *Het dagelijks leven van onze voorouders*, 28.

236. Hildebrand, 'Een onaangenaam mens in de Haarlemmerhout' in: *a.w.*, 12.
237. Commentaar bij modeplaat met drie vrouwen van verschillende leeftijd in: *De Bon Ton*, januari 1840.
238. *Penélopé* (1821), I, 15-16.
239. Vaak treft men een vergelijking tussen de van gezondheid blakende, net geklede kinderen van een zorgzame moeder en de kwijnende, slonzig geklede kinderen van een moeder, die haar vak niet verstaat. Zie bijvoorbeeld: Moens, *Mevrouw Leliendal en hare kinderen*, 151-153.
240. 'De model-echtgenoot' in: *Modelmensen*, 2.
241. 'De model-dochter' in: *Modelmensen*, 45-46.
242. *Penélopé* (1825) III (Lectuur), 164-165.
243. De Jonge, *Het costuum*, 18.
244. Schultze, *De dwaasheden der mode*, 17, 81, 83-84.
245. Van Rossem, *Beau Brummell*, passim.
246. 'De model-heer' in: *Modelmensen*, 82-83.
247. Ook het herenschoeisel kent geen verschil in linker- en rechterleest. Zie: Canter-Cremers, *Van schoenen en schoenmakers*, 101.
248. Veblen, *a.w.*, 127.
249. Bruin, *a.w.*, 24-27, 34-35.
250. Lodeesen, 'De ontmoeting' in: *Ernst en luim*, 91.
251. 'Weg met hoed en rok!' in: *De Huisvriend* (1843), 145-146.
252. *Penélopé* (1825), III, 35.
253. *Physiologie van Den Haag*, 71.
254. Stokvis, *a.w.*, 211.
255. De Jonge, *Het costuum*, 16.
256. Contini, *a.w.*, 254.
257. Schultze, *a.w.*, 84.
258. 'Over het uiterlijk en de houding' in: *De Huisvriend* (1848), 413-414.
259. *Nederlanders door Nederlanders geschetst*, 120; 'De kruier van Amsterdam' in: Brown, *De Nederlanden*, 101.
260. *Penélopé* (1835) VIII (Lectuur), 147.
261. Contini, *a.w.*, 231-249; Kybalová, *a.w.*, 261-271; Canter Cremers, *The agony...*, 81-93.
262. Zie voor een analyse van het dandyïsme: Hielkema, *De dandy, of De overschrijding van het alledaagse*.
263. Van Rossem, *Beau Brummell*, 5.
264. Zie voor een beschrijving van 'De model-kwast': *Modelmensen*, 36-38.
265. *Physiologie van Den Haag*, 69-71.
266. Catalogus Centraal Museum Utrecht, *Twee eeuwen kindermode*, 6, 9; Kybalová, *a.w.*, 581-585.
267. Dasberg, *Grootbrengen door kleinhouden als historisch verschijnsel*, 38.
268. Canter Cremers, *Schoenen*, 103.
269. Moens en Warnsinck, *'s Menschen begin, midden en einde*, 18-19.
270. Dasberg, *a.w.*, 38-39.
271. 'De modelbaker' in: *Modelmensen*, 28-29.
272. Nieuwenhuijs, *a.w.*, I, 223.
273. 'De model-zuster' in: *Modelmensen*, 33, 35.
274. *Trap der Jeugd*, 33; 'Het slordige meisje' in: 't Hoen, *Fabelen en kleine gedichten voor kinderen*, 68; 'De havelooze' in: 't Hoen, *a.w.*, 164-165; Anslijn, *De brave Hendrik*, 7-8.
275. 'Mijn dagelijkse levensregel' in: *Dagelijksche Levensregel voor een kind*, 5-6, 16.
276. 'De breidster' in: *Prentjesalmanak voor kinderen voor het jaar 1834*, 17-18.
277. Hildebrand, 'Een onaangenaam mens in de Haarlemmerhout' in: *Verhalen uit de Camera Obscura*, 13.
278. Van Dijk, *Rotterdam 1810-1880*, 133.
279. *a.w.*, 132.
280. De Vries, *150 jaar welstand*, 3.
281. 'Zondagspronk' in: *Woord en beeld* (1896), 219.
282. Van Spall, 'De nieuwe winkel' in: *Utrechtse volks-almanak voor het jaar 1845*, 41.
283. Hildebrand, 'De familie Kegge' in: *a.w.*, 224.
284. Hildebrand, 'De familie Kegge' in: *a.w.*, 200-202.
285. 'De model-gouvernante' in: *Modelmensen*, 40-41.
286. 'De model-modemaakster' in: *Modelmensen*, 89.

287. Soep, 'De kleedjesmaakster' in: *Nederlanders door Nederlanders geschetst*, 60.
288. Ten Kate, 'De schoolmatres' in: *Nederlanders door Nederlanders geschetst*, 41, 43.
289. Shoberl, *The world in miniature: the Netherlands*, 132-133.
290. Hildebrand, 'Een onaangenaam mens in de Haarlemmerhout' in: *a.w.*, 13.
291. De leerlingen, die zonder loon of zelfs tegen betaling van lesgeld in de naaiwinkels werkzaam zijn, zijn óf wezen uit deze stand, die een beroep leren, óf jongedochters die zich zo vaardigheden eigen maken, die zij later in haar gezin goed kunnen gebruiken (zie par. 3.2.4.).
292. Maaskamp, *Afbeeldingen van de kleding, zeden en gewoonten in de Bataafsche Republiek*, plaat IX.
293. Ten Kate, 'De koffyhuysjongen' in: *Nederlanders door Nederlanders geschetst*, 75.
294. 'De kruidenier' in: Brown, *De Nederlanden*, 149.
295. Lodeesen, 'Kantoorbediendes klagt' in: *Ernst en luim*, 350; *Physiologie van Amsterdam*, 28, 87.
296. Scribax, 'De bureaukraat' in: *Nederlanders door Nederlanders geschetst*, 100.
297. Maaskamp, *a.w.*, plaat II.
298. Hildebrand, 'De veerschipper' in: Brown, *a.w.*, 32.
299. Broers, *Utrecht, historische wandelingen*, 41.
300. *a.w.*, 42.
301. Ten Kate, 'De kapper' in: *Nederlanders door Nederlanders geschetst*, 67-68.
302. *t.a.p.*, 69.
303. Hildebrand, 'Een onaangenaam mens in de Haarlemmerhout' in: *a.w.*, 13.
304. *Physiologie van Amsterdam*, 86, 89.
305. 'De model-bram' in: *Modelmensen*, 53-54.
306. Ten Kate, 'De kapper', *t.a.p.*, 65.
307. Hageman, 'De baker' in: *Nederlanders door Nederlanders geschetst*, 26.
308. Wolff en Deken, *Proeve over de opvoeding*, 38, 57, 81.
309. Nieuwenhuijs, *Proeve eener geneeskundige plaatsbeschrijving der stad Amsterdam*, I, 228-230.
310. Van den Eerenbeemt, '*s-Hertogenbosch in de Bataafse en Franse Tijd 1794-1814*, 135-136.
311. Shoberl, *The world in miniature: the Netherlands*, 129.
312. Voorbeelden van werkmansbudget in: De Gaay-Fortman, *De arbeider in de nieuwe samenleving*, 10-11; 'Arbeiderstoestanden in de vorige eeuw' in: *Katholiek Sociaal Weekblad*, 1-10-1921, 315-319.
313. Stokvis, *De wording van modern Den Haag*, 136.
314. 'De model-meid-alleen' in: *Modelmensen*, 80.
315. 'De Hollandsche werkmeid' in: Brown, *De Nederlanden...*, 28.
316. Hildebrand, 'Een onaangenaam mens in de Haarlemmerhout' in: *Verhalen uit de Camera Obscura*, 12.
317. Hageman, 'De baker' in: *Nederlanders door Nederlanders geschetst*, 25-26.
318. 'De model-baker' in: *Modelmensen*, 28 en afb. voorblad.
319. 'De model-baker' in: *Modelmensen*, 28.
320. Livestro-Nieuwenhuis, *Niet op z'n zondags*, 35.
321. Livestro, *a.w.*, 36.
322. Livestro, *a.w.*, 35.
323. Gerson, 'De nachtwacht' in: *Nederlanders door Nederlanders geschetst*, 11.
324. 'De sleper uit Rotterdam' in: Brown, *a.w.*, afb. p. 16.
325. 'De zakkendrager van Rotterdam' in: Brown, *a.w.*, afb. p. 152.
326. 'De kruier van Amsterdam' in: Brown, *a.w.*, afb. p. 100.
327. 'De kleërenjood' in: Brown, *a.w.*, 138-139.
328. Hildebrand, 'Een onaangenaam mens in de Haarlemmerhout' in: *a.w.*, 21-22.
329. Van Schuppen, 'Van vrouwenvermaak tot damesrecreatie' in: Blok red., *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis*, 1980, 17.
330. Nieuwenhuijs, *Proeve eener geneeskundige plaatsbeschrijving der stad Amsterdam*, I, 230.
331. *a.w.*, 231.
332. 't Hoen, 'De weltevredene arme jongen' in: *Fabelen en kleine gedichten voor kinderen*, 143.
333. Van den Eerenbeemt, 'Armoede in de "gedrukte" optiek van de sociale bovenlaag in Nederland, 1750-1850' in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* (1975), 496.
334. Nieuwenhuijs, *a.w.*, III, 196-197.
335. *a.w.*, 197.

336. Van Hogendorp, *Bijdragen tot de huishouding van staat in het Koninkrijk der Nederlanden*, V-VI, 101.
337. *a.w.*, 110.
338. Hildebrand, 'De familie Stastok' in: *Verhalen uit de Camera Obscura*, 26, 44.
339. Wouters, *Van bedeling naar verheffing*, 297.
340. *Reglement van orde en werkzaamheid voor het gezelschap 'Dorcas', opgericht te Schiedam, Januari 1840*, Gemeentearchief Schiedam, Bibl. SR 62, geciteerd in: Schmitz, *Schiedam in de tweede helft van de negentiende eeuw*, 126.
341. Van den Eerenbeemt, *Armoede en arbeidsdwang*, 67.
342. Arundinis Piscatorii (pseudoniem voor Van Hengel), *Schetsen uit het Hilversumsche volksleven*, 121.
343. Arundinis Piscatorii, *a.w.*, 88-89.
344. Zie bijvoorbeeld: Van Meerten-Schilperoort, *Reis door het Koninkrijk der Nederlanden...*, II, 90-91.
345. Van Meerten-Schilperoort, *a.w.*, II, 121.
346. Hildebrand, 'Een oude kennis' in: *a.w.*, 160-161.
347. 'De straatjongen' in: Brown, *De Nederlanden...*, 39.
348. Van Tsoe-Meiren, 'De kleeding der Amsterdamsche burgerweezen' in: *Elseviers' Geïllustreerd Maandschrift* (1901), 628.
349. *t.a.p.*, 634-636.
350. *t.a.p.*, 637.
351. Van Meerten-Schilperoort, *a.w.*, II, 172-173.
352. Schuurman, *Materiële cultuur en levensstijl*, 268-282.
353. Van Zanden, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914*, 200-220.
354. Van Zanden spreekt van een 'peasant-economy', die weliswaar niet in alle volheid geldt voor dit gebied, maar toch als typering kan worden gebruikt. Van Zanden, *a.w.*, 19-25.
355. Van Zanden, *a.w.*, 166-185.
356. Bouman, *Geschiedenis van den Zeeuwschen landbouw in de negentiende en twintigste eeuw en van de Zeeuwsche landbouw-maatschappij 1843-1943*, 77-78.
357. Bakker-Stijkel, *Wie 't breed heeft, laat 't breed hangen*, 28.
358. Zie de platen in: Maaskamp, *Afbeeldingen van de kleeding, zeden en gewoonten in de Bataafsche Republiek met den aanvang der negentiende eeuw*; Shoberl, *The world in miniature: the Netherlands*.
359. Shoberl, *a.w.*, 139.
360. Claes, *De welmeynende boere-dogter*, 12.
361. *Statistieke beschrijving van Gelderland*, 543.
362. Hol, *De Betuwe*, 239.
363. Schuurman, *a.w.*, 272-277, 141, 147, 183-184, 203.
364. Van Meerten-Schilperoort, *Reis door het Koninkrijk der Nederlanden*, II, 86-87.
365. *Vissen voor de kerk*, 61; Maaskamp, *Afbeelding van de kleeding, zeden en gewoonten in de Bataafsche Republiek*, plaat XX.
366. Vis, *De Zaanstreek*, 223.
367. Mulder, *Uit den goeden ouden tijd*, 13-14.
368. Mulder, *a.w.*, 13-14.
369. *Album des Costumes de Pays Bas*, Zaandam.
370. Van der Veen, *Drentsch Mosaïk*, I, 30-31.
371. Van der Veen, *a.w.*, I, 29.
372. *a.w.*, 30.
373. Mulder, *a.w.*, 12-13.
374. Vis, *a.w.*, 231.
375. Van der Veen, *a.w.*, I, 35.
376. Mulder, *a.w.*, 11-12.
377. Van der Poel, 'Landbouw in de Noordelijke Nederlanden' in: *A.G.N.*, X, 160.
378. Van der Poel, *t.a.p.*, 182.
379. Schuurman, *a.w.*, 275.
380. Schuurman, *a.w.*, 276-277.
381. Canter Cremers, *The agony*, 76-77.
382. Maaskamp, *a.w.*, plaat XIV.

383. Bakker-Stijkel, *a.w.*, 28.
384. Polderman, 'Zuid-Bevelandsche boerenkleding in de 18de en 19de eeuw' in: *Historia*, 8ste jaargang nr. 1, 1942.
385. Hol, *a.w.*, 235-238.
386. *Statistieke beschrijving van Gelderland*, 544-545.
387. Hildebrand, 'De Noordhollandsche boerin' in: Brown, *De Nederlanden...*, 161-164.
388. Livestro-Nieuwenhuis, '*.. die jakken en rokken dragen*', 13.
389. Livestro-Nieuwenhuis, '*... die jakken...*', vergelijk de afbeeldingen op p. 16, 47, 49, 52, 54.
390. Livestro, *Jakken en rokken*, 14, 76.
391. Livestro, *Jakken*, 14.
392. Livestro, *Jakken*, 13, 14, 22.
393. *Honderd jaar plattelandsleven in Groningen*, 13, 35.
394. *Statistieke beschrijving van Gelderland*, 544-545.
395. Hol, *a.w.*, 235-238.
396. *Album des Costumes des Pays Bas*, Zaandam.
397. Claes, *a.w.*, 9.
398. Hildebrand, 'De Noordhollandsche boer' in: Brown, *a.w.*, 167.
399. *a.w.*
400. Hol, *a.w.*, 238.
401. *Honderd jaar plattelandsleven in Groningen*, 36.
402. Hildebrand, 'De Noord-Hollandsche boer' in: Brown, *a.w.*, 167.
403. Polderman, *t.a.p.*
404. In het Gooi dragen boeren oorringen. Zie: Arundinis Piscatorii, *Schetsen uit het Hilversumsche volksleven*, 122.
405. Bouwman, *a.w.*, 79.
406. *Statistieke beschrijving van Gelderland*, 543-544.
407. Livestro, *Jakken*, 13.
408. Van der Veen, *a.w.*, I, 11-13.
409. *Honderd jaar plattelandsleven in Groningen*, 13.
410. Bijvoorbeeld aan de plaats waar de voorhoofdsnaald wordt gedragen. Polderman, *t.a.p.*
411. Livestro, *Jakken*, 17.
412. Claes, *a.w.*, 11.
413. Tiesing, 'Dienstboden in Drente' in: *Sociaal Weekblad*, 27-12-1902.
414. Sneller red., *Geschiedenis van de Nederlandse landbouw 1795-1940*, 167-168, 173-174.
415. *Statistieke beschrijving van Gelderland*, 545.
416. Hol, *a.w.*, 239.
417. Hol, *a.w.*, 237.
418. Maaskamp, *a.w.*, plaat XI.
419. Mulder, *a.w.*, 13-15.
420. 'De Zeeuwsche arbeider' in: Brown, *a.w.*, 10.
421. Brugmans, *Paardenkracht en mensenmacht*, 42.
422. Livestro-Nieuwenhuis, *Niet op z'n zondags*, 30-31.
423. Coronel, *Schetsen uit het Markersche volksleven*, 59.
424. Shoberl, *a.w.*, 175-182; Coronel, *Schetsen uit het Markersche volksleven*, 45-60.
425. *Vissen voor de kerk*, 60; *Katwijkse knip-sels*, 19.
426. 'De Scheveningse vischvrouw' in: Brown, *a.w.*, 14-15.
427. Gerson, 'De vischvrouw' in: *Nederlanders door Nederlanders geschetst*, 23.
428. Livestro, *Niet op z'n zondags*, 31-33; Van Lom, *Kleederdragten en typen der bewoners van Nederland*, Scheveningen.
429. 'De Scheveningsche visscher' in: Brown, *a.w.*, afb. p. 40.
430. Coronel, *a.w.*, 45-46.
431. 'De vischvrouw van Arnemuiden' in: Brown, *a.w.*, 142.
432. Gerson, 'De vischvrouw', *t.a.p.*
433. *Penélopé* (1835), VIII, 66.
434. Maaskamp, *Afbeeldingen van de kleding, zeden en gewoonten in de Bataafsche Republiek*, Inleiding.
435. *Katwijkse knip-sels*, 17; *Vissen voor de kerk*, 60-64.
436. Van der Maas, *Walcheren*, 63.
437. Van Schaick, *Tafereelen uit het Drentsch dorpsleven*, I, 136-137.

438. *Beschouwing van den tegenwoordigen toestand van Drenthe*, 97.
439. Angst om op te vallen in de 'coterie' en daar niet meer geaccepteerd te worden, verhinderen het succes van de oproepen tot het dragen van 'nationale' kleding van de tijdschriften *Proteus* en *Euphrosyne*. *Proteus*, jan. 1832 nr. 1, 9, en nr. 2, 37.
440. Van der Veen, *Drentsch mosaïk*, II, 7.
441. Johnson, *Karakterschetsen, zeden en gewoonten van Nederlandsche mannen en vrouwen*, 350-351.
442. Dijkstra, *Frieslands volksleven*, 384.
443. Veurman, *Volendammer schilderboek*, 72.
444. Gerson, 'De vischvrouw' in: *Nederlanders door Nederlanders geschetst*, 23.
445. 'De model-echtgenoot' in: *Modelmensen*, 2.
446. *Euphrosyne*, maart 1832 nr. 5., 44-45.

4. De Nederlandse samenleving aan het begin van dynamisering (1850-1880)

4.1. Een nieuw elan

Tussen 1850 en 1880 kalft het dominant ‘traditioneel’ leefpatroon geleidelijk af en verschijnen steeds meer elementen van een ‘modern’ leefpatroon op het economisch, politiek, sociaal en cultureel toneel. Het ‘oude’ patroon is echter nog lang niet uitgespeeld. Integendeel: velen kiezen in reactie op de veranderingen in de samenleving juist bewust voor die traditie en blazen deze in een traditionaliseringsproces nieuw leven in¹.

De landbouw blijft in deze periode het belangrijkste bestaansmiddel². In deze sector zetten de ontwikkelingen van vóór 1850 (wisselteelt, positieve spiraal van veeteelt en landbouw) zich in een geleidelijk tempo door. In sommige regio's, vooral de kustprovincies in het westen en noorden, vallen de eerste aanzetten van de ‘moderne’ landbouw te bespeuren: intensivering, specialisatie en het gebruik van moderne produktiemiddelen als kunstmest (guano) en landbouwmachines³. De welvaart van de boerenbevolking neemt in deze periode toe, niet zozeer vanwege de beginnende modernisering, maar vooral omdat de landbouw profiteert van gunstige omstandigheden als een opgaande conjunctuurgolf, bevolkingsgroei, prijsstijging voor agrarische produkten, liberalisatie van het handelsverkeer (vrijhandel) en verbetering van communicatie en vervoer⁴.

De verbindingen tussen de steden en tussen stad en platteland worden verbeterd. Er worden nieuwe wegen aangelegd en veel oude worden bestraat. De spoorwegen, het kanalenstelsel en het tramverkeer worden uitgebreid, zodat zowel het vervoer van personen als dat van goederen kan toenemen. Stoomboot en trein zijn betrouwbare en praktische vervoermiddelen. De uitvinding van de telegraaf en de rationalisatie van het postverkeer (introductie van de postzegel) helpen de communicatie te verbeteren⁵.

De vernieuwing in deze periode treft men met name aan in de steden, waar langzamerhand nieuwe beroepen opkomen in handel, industrie en dienstensector. Op economisch terrein heeft men vooral aandacht voor vergroting van de produktie, die bereikt wordt door rationalisatie van het arbeidsproces en de invoering van machines. Op cultureel gebied komt er beweging in de literatuur, het toneel, de muziek, de beeldende kunsten en de wetenschap⁶. Op politiek vlak is deze periode de bloeitijd van het liberalisme. Aan het eind van dit tijdvak valt naast de opkomst van de eerste vakbonden⁷ ook de emancipatie van de katholieken (Schaepman) en de gereformeerde ‘kleine gemeente’ (Kuyper) te signaleren⁸.

Ook in sociaal opzicht is er sprake van verandering: de standenmaatschappij gaat scheurtjes vertonen. In de opbouw van de sociale hiërarchie worden, naast geboorte, bezit en inkomen belangrijke criteria. De discussies over de ‘sociale quaestie’ laten zien, dat de standenmaatschappij niet langer door iedereen als vanzelfsprekend wordt ervaren. De ‘homines novi’, de nieuwe industriëlen, komen op en veroveren een plaats in de hogere sociale strata. De middengroep wordt door nieuwe beroepen -vooral kantoorwerk in bestuur, nijverheid, handel en dienstensector- aangevuld. Deze nieuwe witte-boordengroep is echter anders van mentaliteit dan de oude middenstand: zij is meer op vermaak en op directe consumptie gericht. De opkomst van nieuwe vormen van goedkoper vermaak, van de massaproductie van goederen en van betaalbaar goed vervoer bieden daartoe ook steeds meer mogelijkheden. Dit leidt tot discussies over de wenselijkheid van deelname aan vermaak en de aanschaf van statusverschaffende luxe-producten door mensen uit de middengroep en de bovenlaag van de lagere sociale strata. Geven zij niet teveel geld uit aan nutteloze zaken⁹?

De inkomensverschillen tussen rijk en arm zijn nog steeds enorm groot¹⁰, de armoede is vaak nijpend. In een stad als Haarlem wordt in de jaren vijftig 40 à 50% van de bevolking tijdelijk of continu bedeed¹¹, in Amsterdam 20 à 30%¹². In deze periode -vooral vanaf circa 1870- beginnen de lonen echter een stijgende trend te vertonen, terwijl tegelijkertijd de structurele werkloosheid afneemt en de prijzen dalen¹³. De werkende klasse zal deze verbeteringen pas na 1880 echt merken, al brengt vooral de afschaffing van de rijks- en gemeentelijke accijnzen op eerste levensbehoeften in de jaren vijftig en zestig voor hen enige verlichting.

De gegoede burgerij probeert de werkman op paternalistische wijze, ‘voor zijn eigen bestwil’, op een hoger beschavingsniveau te krikken en deze -in beperkte mate- toegang te geven tot het leefpatroon van de elite. Dit ‘beschavingsoffensief’ van de burgerij is geboren uit twee belangrijke overwegingen. Allereerst is er een economisch motief: een gezonde, goed opgeleide en tevreden werkman kan meer en beter produceren dan een onwillige, ondervoede analfabeet. De burgerij handelt echter ook uit angst. Van de verpauperde lagere klasse dreigt een tweeledig gevaar. De burgerij is in de eerste plaats beducht voor een revolutie, die zij op deze wijze tracht te voorkomen. Daarnaast wordt zij zich bewust van het gevaar voor de verspreiding van epidemische ziekten, die -als gevolg van de slechte leefomstandigheden van ‘het volk’ ontstaan en verspreid- ook gegoede burgers kunnen treffen. Men wil de werkende klasse opheffen uit haar ellende, maar tegelijk ook disciplineren. Zo zorgen woningverenigingen van particuliere burgers -ontstaan vanaf circa 1850¹⁴- voor arbeidershuisvesting, waarbij zij in één moeite door de manier waarop de arbeiders erin wonen controleren en reguleren. Bovenstaande bezorgdheid over de ‘sociale quaestie’ en de manier om tot een oplossing te komen treft men aanvankelijk vooral aan onder de links-liberalen¹⁵. In de jaren zestig

ontstaan de eerste vakbonden en gaan arbeiders ook zelf hun deel van de maatschappelijke koek opeisen¹⁶.

Meer kinderen volgen nu het verbeterde onderwijs (Lager-Onderwijswet 1857). Ook de minvermogenden neigen er in toenemende mate toe hun kinderen naar school te sturen. Aanvankelijk gaan hun kinderen naar scholen waar kosteloos onderwijs wordt gegeven, vanaf circa 1860 treedt een verschuiving op in de richting van (beter) onderwijs waarvoor betaald wordt¹⁷. Er worden nieuwe schooltypes geïntroduceerd voor beroeps- en vervolgonderwijs: het Meer Uitgebreid Lager Onderwijs (MULO) in 1857, de Ambachtsschool vanaf 1861 en de Hogere Burgerschool (HBS) in 1863¹⁸. Het aantal scholen van elk type zal zich snel uitbreiden, evenals het aantal leerlingen. Sociale mobiliteit via het volgen van goed onderwijs is vanaf nu mogelijk¹⁹.

Hoewel sommige vormen van vermaak en ontspanning in deze periode meer binnen het bereik van de middengroep komen, blijft de vrijetijdsbesteding van rijk en arm verschillen. Ofschoon zowel de elite als de ‘gewone man’ het theater bezoeken, loopt de smaak uiteen: de ‘gewone man’ geeft de voorkeur aan spektakelstukken of romantische drama's, de elite prefereert opera's of concerten²⁰. Het muziekleven is niet meer uitsluitend een zaak van de elite: ook de middengroep wordt vanaf circa 1850 geaccepteerd bij liedertafel, zangvereniging, kerkkoor en harmonie. De lagere sociale strata worden echter nog geweerd²¹. Nu steeds meer mensen kunnen lezen, beginnen tijdschriften hun opmars in het veroveren van een steeds groter lezerspubliek. De roman wordt populair. Vooral onder de rijken is er meer hang naar uithuizig vermaak. De nieuwkomers in de hogere sociale strata gaan 's zomers op reis om de stad en de beslommeringen van alledag te ontvluchten. Zij maken daarbij vooral gebruik van het comfortabele vervoer dat trein en stoomboot bieden. Reisgidsen helpen de toerist in den vreemde zijn weg te vinden. Met name de bergen en de zee zijn geliefde reisdoelen²². De middengroep profiteert eveneens van het betere vervoer en maakt uitstapjes naar bijvoorbeeld Zandvoort, het Gooi en Valkenburg²³. De volksklasse komt aan deze nieuwe vormen van vrijetijdsbesteding nog niet toe: hier blijft nog alles bij het oude²⁴. Tegen het eind van de periode tracht de burgerij als onderdeel van het beschavingsoffensief de werkende stand er toe te bewegen andere vormen van vermaak te kiezen, onder andere door de tumultueuze kermissen -waarbij men zich te buiten gaat aan drank, seks en geweld- te verbieden. De ‘Vereeniging tot Vereedeling van het Volksvermaak’, opgericht in 1871, beijvert zich alternatieve, ‘beschaafde’ ontspanningsmogelijkheden te bieden²⁵.

Ook in uiterlijk verschillen rijk en arm nog sterk: de deftige herenkleding en de kleurrijke en rijk versierde dameskleding contrasteren sterk met de grauwe plunje van de armen. Goede kleding blijft duur. Daarom is de verleiding groot kledingstukken te ontvreemden van de waslijn, van het bleekveld of zelfs uit de kast. In de kranten verschijnen regelmatig berichten over kledingdiefstal. Begin mei 1871 bijvoorbeeld doet de

Hoofddorpsche Courant verslag van het proces dat Aafje de Groot-Amelse aanspant tegen Floris van de Koppel vanwege de vermiste nieuwe kousen van haar bestedelingetje Jacob Blom. Floris blijkt deze ontvreemd te hebben, toen hij bij de familie De Groot logeerde om ze als onderpand te geven aan een logieshoudster bij wie hij schulden had²⁶. Dezelfde krant meldt in 1858 dat in de nacht van tien op elf december van hoeve Wildenhorst is 'ontvreemd eene wasch'. Behalve beddegoed waren daarbij 'zeven linnen hemden groot en klein, verschillende linten, een katoenen vrouws hemd, een mans en een vrouws onderbroek, drie vrouwen gestreepte rokken... en enige kinderboezelaars, alles gemerkt'²⁷. Een groot deel van de lagere sociale strata beschikt nog altijd over een dermate laag budget, dat men nauwelijks of helemaal niet aan de aanschaf van de nodige kleding toekomt²⁸. Schril steken daarbij af de jaarlijkse uitgaven van vertegenwoordigers van de elite voor hun kleding. Zij geven daaraan alleen vaak meer geld uit dan de meeste werklieden in een jaar verdienen: een kleermakersrekening van f 400, - à f 500, - is geen zeldzaamheid²⁹, terwijl het gemiddelde werkmansloon omstreeks 1850 zo'n f 300, - bedraagt³⁰. Zelfs bij de hogere sociale strata is kleding echter een kostbaar bezit, dat men niet zomaar weggooit. Zo schenkt Alexander Ver Huell na het overlijden van zijn moeder een aantal van de 'schoonste kledingstukken... doeken, shawls, kanten, bont o.a. echt hermelijn van groote waarde' aan zijn tante Buijs 'omdat zij het met hare drie dochters het best gebruiken kan'. Ook andere vrouwelijke familieleden worden bedacht met een kledingstuk of accessoire³¹. Minder goede stukken gaan naar het dienstpersoneel.

In deze periode begint de strijd voor gelijkberechtiging van vrouwen en mannen, gevoerd door vrouwen uit de burgerij, zich af te tekenen. Voor vrouwen uit de lagere klassen, die doorgaans uit financiële nood hard moeten werken, is de strijd om opleiding en arbeid nog niet aan de orde. Zij trachten juist zoveel mogelijk tegemoet te komen aan het nu door burgervrouwen aangevallen ideale vrouwbeeld van de burgerij, waarin de vrouw moeder, echtgenote en spil van haar huishouding is. Zij prefereren thuiswerk, zodat zij in ieder geval fysiek in de huishouding en bij haar kinderen aanwezig kunnen zijn³². In het midden van de negentiende eeuw is vrouwenemancipatie een discussie-onderwerp in gezinsbladen³³. In de jaren zestig volgen de eerste meisjes middelbaar onderwijs (HBS, Gymnasium): een speciale Middelbare Meisjesschool gaat in 1867 van start. In 1871 wordt Aletta Jacobs als eerste vrouw op de universiteit toegelaten. Rond 1870 komt aarzelend ook in Nederland de vrouwenbeweging van de grond. Betsy Perk richt de vrouwenbladen *Ons streven* en *Onze roeping* op. Zij behoort met de agressieve, intelligente Mina Kruseman tot de eerste voorvechtsters van het feminisme in ons land³⁴. De Algemeene Nederlandsche Vrouwen-Vereeniging 'Tesselschade' gaat in 1872 van start. Het is nog een echte damesbeweging: de leden zijn dames uit de hogere kringen, de doelgroep wier positie zij willen verbeteren is die der beschaafde dames uit haar eigen kringen, die onfortuinlijk genoeg

zijn ‘verarmd’³⁵. In 1870 verschijnt de Nederlandse vertaling van John Stuart Mills *The subjection of women*, een pleidooi uit liberale hoek voor gelijke rechten van de partners in het huwelijk, betere scholing voor meisjes en vrouwenkiesrecht. Het boek wordt veel gelezen door progressief denkende mensen³⁶.

De hygiëne laat in het algemeen, maar in het bijzonder bij de lagere sociale strata en op het platteland, nog zeer te wensen over. Hierin gaat echter verbetering optreden, als gevolg van het werk van artsen als S. Coronel, M.J. Godefroi, J.F. van Hengel, J.P. Heye, A. Luyten en S. Sarphati, die de slechte leefomstandigheden van de volksklasse in kaart brengen en ijveren voor een verbetering van de volksgezondheid uit algemeen maatschappelijk en economisch belang. Ook de Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst (opgericht 1849) speelt een propagerende rol. Men tracht overheid en bedrijfsleven te doordringen van het belang van preventieve gezondheidszorg en vraagt aandacht voor verbetering van de leefsituatie van de volksklasse op uiteenlopende terreinen als huisvesting, afvoer van afvalstoffen, drinkwatervoorziening, beperking van de vrouwen- en kinderarbeid, bedrijfshygiëne en controle op de kwaliteit van voedingsmiddelen³⁷. De hogere sociale strata beginnen overtuigd te raken van het belang van het handhaven van een goede persoonlijke én collectieve hygiëne. Zij trachten de nieuwe hygiënische standaard ook bij de lagere klassen in de stad ingang te doen vinden. Dit is een belangrijk onderdeel van het beschavingsoffensief van de burgerij jegens de arbeidersklasse.

4.2. Naaimachine en arbeidsverdeling doen de kledingproductie stijgen

In de periode tussen 1850 en 1880 beginnen zich in de kledingproductie grote veranderingen af te tekenen. Men gaat in het kleermakersvak de arbeid op andere wijze organiseren en introduceert de naaimachine in het productieproces. Daarnaast komt in Parijs de haute couture op, wat een enorme impuls voor de mode betekent. Door dit alles verandert de positie van kleermaker en naaister.

In de huishoudens wordt nog altijd veel kleding gemaakt door de vrouw des huizes en haar dochters. In de hogere standen echter laat men dit werk over aan de kleermaker of naaister: de dames houden zich liever bezig met verfijnde handwerken als borduren, dan met nuttige.

4.2.1. De opkomst van de haute couture

Wat betreft het ontwerpen van kleding worden halverwege de negentiende eeuw nieuwe wegen ingeslagen: de couturiers, een soort superkleermakers, doen hun intrede in de modewereld. Zij gaan hun stempel op het

modebeeld drukken: hun ontwerpen zullen op steeds grotere schaal worden nagevolgd. Niet langer bepalen kleermaker en klant het ontwerp in gezamenlijk overleg: de couturier dicteert zijn ideeën aan zijn klanten, en in toenemende mate aan een wijder publiek.

De eerste couturier is de Engelsman William Worth, die in 1845 een modezaak opent in de Rue de la Paix te Parijs, een straat die zich later zal ontwikkelen tot een mondiaal modecentrum. Hij vestigt zijn roem door de gunst te winnen van Napoleon III en zijn vrouw, keizerin Eugénie. Hij wordt hofleverancier. Zijn eerste wapenfeit is het vervangen van de in die tijd populaire bolvormige crinoline door een meer langgerekte vorm, die een slanker silhouet oplevert. Worth gebruikt voor het eerst levende mannequins om zijn creaties te tonen, in plaats van de tot dan gangbare poppen of prenten. Hij wil daarmee twee vliegen in één klap slaan: de vrouw (de klant) krijgt een geflatteerde indruk van de kledingstukken, haar man (de geldschieter) kan zich aan de fraaie dames vergapen. Beiden zullen daarna eerder geneigd zijn zo'n creatie aan te schaffen. Deze formule legt Worth geen windeieren: hij wordt veelvuldig miljonair³⁸.

De grote invloed van de couturier wordt wel het best geïllustreerd door het feit dat de keizerin op aandrang van Worth Frans goudbrokaat gaat dragen, hoewel zij zelf van mening is dat zij er daarmee uitziet als een gordijn³⁹! De macht van de couturiers is te verklaren als een gevolg van onzekerheid over 'goede smaak' bij de nieuwe machthebbers in de samenleving, de burgerij. Er is geen toonaangevende adel meer om te imiteren, en een eigen stijl is nog niet ontwikkeld. De nieuwkomers in de elite ('homines novi') hebben behoefte aan leiding in het bepalen van hun levensstijl en smaak. De couturier legitimeert een bepaalde kledestijl als smaakvol en dus statusverschaffend.

Tot de klantenkring van de couturiers behoren aanvankelijk vooral de dames uit de hofkringen. Al snel voegen de dames uit de demi-monde zich daarbij. Zij spelen vaak de rol van mannequin, en verbreiden zo de nieuwe mode.

Worth luidt een tijdperk in van nagenoeg absolute dictatuur van Parijse couturiers in de damesmode. Dit monopolie zal ongeveer een eeuw lang nauwelijks bedreigd worden.

4.2.2. Veranderingen in de arbeidsorganisatie van de kledingproductie

In de grote ateliers gaat men het werk nu anders organiseren. Daar treedt in de eerste plaats een steeds sterkere specialisatie op: veel kleermakers zijn geen all-round vakman meer, maar vestenmaker, grootwerker of broekenmaker. Ook het snijden van de stof wordt een specialisme: de coupeur krijgt een sleutelfunctie in het bedrijf en geniet een hoger aanzien dan degenen die de kleding in elkaar zetten. G.A. van der Steur, kleermaker te Haarlem heeft anders dan zijn vader Adam, die zelf kleermaker én coupeur was, nu een coupeur in dienst. De coupeur tekent pa-

tronen, markeert de stof, snijdt de patroondelen van het kledingstuk, ‘richt bij’ (knipt de voering en andere fournituren), geeft het werk uit aan de kleermakers die voor de zaak werken en organiseert en controleert de produktie⁴⁰.

Kleermakers en naaisters worden in veel gevallen niet langer opgeleid tot all-round vakmensen, maar volstaan met het aanleren van een specialisme. De tekort schietende beroepsopleiding kan in deze periode enigszins worden ondervangen door gebruik te maken van door anderen gemaakte patronen en handboeken. Een naaister kan zich abonneren op *Le Follet de Paris*, het ‘eenig mode journaal hetwelk uitgesneden patronen van ware grootte geeft, ten gebruike van modemaaksters’. Afhankelijk van de frequentie waarmee zij journaal en patronen wenst te ontvangen kost haar dit tussen f 8, - en f 16, - per jaar⁴¹.

Een tweede belangrijke ontwikkeling, naast de arbeidsverdeling, is de produktie van confectiekleding. Om in slappe tijden toch iets om handen te hebben en in drukke tijden aan de vraag te kunnen voldoen, gaan sommige kledingzaken er toe over op voorraad te werken, in plaats van de komst van de klant af te wachten⁴². Deze op voorhand vervaardigde kleding kan niet langer maatkleding zijn, maar wordt in een aantal standaardmaten uitgevoerd. Het idee van confectiekleding is ouder dan de uitvinding van de naaimachine: al rond 1770 wordt in steden als Hamburg, Parijs en Amsterdam kant-en-klare herenkleding aangeboden. Dit slaat echter niet aan: de tijd is er nog niet rijp voor. Dat is pas het geval wanneer de grote industrie centra opkomen in Engeland en, later, Duitsland. De conglomeratie van arbeiders en lagere middenklassers leidt tot een grote vraag naar goedkope kleding. De confectie moet aanvankelijk concurreren met de bloeiende handel in tweedehands kleding, die hetzelfde publiek als potentiële klant heeft. In het begin (tot circa 1870) wordt veel confectie verkocht als gedragen kleding, omdat het publiek daar meer vertrouwen in stelt⁴³. In Nederland, dat pas na 1880 de grote industrialisatie zal beleven en waar dus pas later een grote vraag naar goedkope kleding zal ontstaan, wordt in deze periode grotendeels aan de vraag naar confectie voldaan door import uit vooral Duitsland⁴⁴.

Niet alle kledingstukken lenen zich even goed voor de nieuwe vorm van produceren. Zo blijft de ingewikkelde dames-bovenkleding tot het eind van de negentiende eeuw vooral maatwerk. Voor seriële produktie in standaardmaten is met name die kleding geschikt die eenvoudig van snit is en geen al te hoge eisen stelt aan de pasvorm. De eerste ‘gemaakte kleding’ (een letterlijke vertaling van het Franse ‘vêtements confectionnés’, waarvan de latere term ‘confectie’ is afgeleid) is vooral herenkleding: herenbovenkleding voor de minder gegoeden, werkkleding en legeruniformen. Pas later worden damesmantels geconfectioneerd, het meest eenvoudige kledingstuk uit de garderobe van de negentiende eeuwse vrouw.

In deze periode blijft de sterke verwevenheid van produktie en distributie van kleding bestaan en ontstaat bovendien een vervlechting van de handel in manufacturen en die in kleding. De manufacturenzaken in Ne-

derland zien hun omzet dalen, omdat de grotere kledingateliers enorme partijen goedkope stof importeren uit Engeland, waar de Industriële Revolutie dan al goed op gang is gekomen. Om het voortbestaan te verzekeren gaat men er toe over naast de stoffenhandel confectiekleding te verkopen of zelf een confectie-atelier te openen dan wel een systeem van kledingproductie in huisnijverheid op te zetten. Ook voor de manufacturenhandel gelden de gilderrestricties immers niet langer!

Dat laatste is ook te merken aan de klachten over de kwaliteit van de te koop aangeboden stoffen. Er is sprake van ‘aanhoudende vervalschingen, die met onverdroten ijver gepleegd worden’⁴⁵. Zo moet men bijvoorbeeld oppassen met de stof ‘kasjmier’, geweven uit het haar van de Thibet-geit: vaak verkoopt men sjaals van vlokzijde of gewone wol voor de hoge prijs van kasjmier⁴⁶. ‘Echt’ linnen blijkt vaak gemengd met het goedkopere katoen.

In Groningen ontstaat vanaf 1870 een belangrijk productiecentrum voor confectie-en-gros, confectiekleding die elders in het land in winkels verkocht wordt. De productie van deze confectie vindt slechts voor een klein deel plaats in aan manufacturenzaken verbonden ateliers. Het leeuwendeel van de kleding wordt vervaardigd door thuiswerkende kleermakers en naaisters. Dit produktiesysteem wordt beheerst door handige zakenlieden van Duitse komaf. Zij zijn aanvankelijk als seizoenarbeiders in de landbouw (hannekemaaiers) naar Noord-Nederland gekomen. Al snel ontdekken zij, dat er meer geld te verdienen valt in de manufacturenhandel. Eerst reizen ze als marskramers door de noordelijke provincies, maar al in de eerste helft van de negentiende eeuw gaan zij er toe over zich in de steden te vestigen. Als eerste opent Bernard Voss in 1828 een klein textielwinkeltje in Leeuwarden, het startpunt van de huidige Foxy Fashion winkelketen⁴⁷. Na hem volgen andere bekende namen zoals Clemens en August Brenninkmeyer, de familie Lampe en de gebroeders Gerzon⁴⁸. Ook politieke factoren beïnvloeden de komst van deze Duitsers naar Nederland. In 1866 wordt het koninkrijk Hannover door Pruisen veroverd en trekken vele jongemannen weg om de Pruisische krijgsdienst te ontlopen. De ‘Kulturkampf’ van Bismarck en het aanzwellend antisemitisme in Duitsland doen vele katholieken en joden besluiten hun heil elders te zoeken⁴⁹. Zij hebben al ervaring in de manufacturen- of confectiebranche en weten deze in Nederland goed te gelde te maken.

In Nederland zijn de meeste ateliers waar kleding wordt vervaardigd nog klein. In 1861 hebben in Amsterdam van de 27 hoeden- en pettenfabrieken er slechts zes twintig of meer werknemers⁵⁰, van de 17 strohoedenfabrieken slechts twee⁵¹. Er wordt één kledingfabriek vermeld: de overhemdenfabriek van J.B.T. Donckerwolcke met vijf werklieden⁵². Kleermakerswerkplaatsen blijven in het overzicht der nijverheid buiten beschouwing. In 1862 worden negen korsettenfabrieken genoemd, waarvan één met 49 werklieden, de andere met vijf of minder. In de grootste korsettenfabriek (Loebel en Legel) wordt met behulp van negen naaimachines de concurrentiestrijd aangegaan met het goedkope handwerk uit

Den Bosch. De crinolinefabriek van M.J. van der Waal & Co heeft dan 31 werklieden in dienst⁵³. In 1878 wordt een tweetal kledingfabrieken genoemd: de fabriek van M.J. van der Waal & Co die korsetten vervaardigt met 70 werklieden en de fabriek van M.C. Oostmeijer, die met zes werklieden kleding maakt. Beide fabrieken worden door stoomkracht aangedreven. De tien hoeden- en pettenfabrieken hebben alle twintig of meer werknemers, maar worden niet met stoomkracht aangedreven⁵⁴. Er bestaan bovendien nog 65 hoeden- en pettenmakers, die samen 185 werklieden arbeid verschaffen en die nu niet meer in de lijst van fabrieken, maar in die van de ambachten zijn opgenomen⁵⁵. In 1879 zijn er twee hoeden- en pettenfabrieken en drie kledingfabrieken bijgekomen, alle met twintig of meer werklieden, maar zonder stoomaandrijving⁵⁶. Rond 1880 is er in Nederlands belangrijkste stad dus maar weinig te bespeuren van een grootschalige gemechaniseerde kledingproductie. Dit geldt overigens voor het gehele land⁵⁷. De rationalisatie van de kledingproductie zet nog niet sterk door. Bovendien vervaardigen de producenten nog vooral ouderwets degelijke kledingstukken, terwijl de voorkeur van de klanten uitgaat naar meer smaakvolle, dus buitenlandse kleding⁵⁸. Vandaar dat er in Nederland veel confectiekleding wordt geïmporteerd ‘tot verbruik’: de cijfers stijgen van een importwaarde van 617.000 gulden in 1864 tot 1.643.000 gulden in 1879 wat betreft gebreide en geweven kledingstukken, en van 1.461.000 gulden in 1864 tot 3.722.000 gulden in 1879 voor de modewaren (accessoires)⁵⁹. En dat bij een daling van de prijzen! Kleding wordt in 1879 niet genoemd als Nederlands exportartikel⁶⁰.

4.2.3. Technische innovatie op meerdere terreinen

Hoewel Elias Howe de eerste goed werkende naaimachine heeft bedacht, is Singer de meest bekende merknaam, vooral in Nederland. Singer is geen uitvinder, maar een handig verkoper: hij opent fraaie winkels, waar charmante meisjes de machines demonstreren⁶¹. Hij ziet ook het zakelijk belang van een huishoudnaaimachine. De Singer Family Machine, een lichtere versie van zijn professionele machine, komt eind jaren vijftig op de markt en wordt razend populair. In Nederland valt de eerste naaimachine te bewonderen op een tentoonstelling voor volksvlijt in 1854: de prijs bedraagt f 300,-⁶².

De eerste naaimachines zijn handmachines: zij worden aangedreven door het vliegwiel met de hand rond te draaien. Deze machines maken 300 steken per minuut, tegen geoefende handnaaisters 50⁶³. Al snel wordt de trapnaaimachine uitgevonden: nu drijven de voeten de machine aan en heeft de kleermaker of naaister de handen vrij om de stof te sturen. De trapmachine maakt 600 steken per minuut en werkt dus twee keer zo snel als de handmachine⁶⁴. De trapnaaimachine vervangt daarmee twaalf goedgetrainde handnaaisters. De kledingproductie zal door de introductie

van de naaimachine ingrijpend veranderen: zij neemt toe in volume en daalt in prijs.

Tabel 1 Tijdbesparing door de naaimachine⁶⁵.

	handnaaister	machinenaaster
linnen	23 steken/ minuut	640 steken/ minuut
zijde	30 steken/ minuut	550 steken/ minuut
herenjasje	16 uur, 35 minuten	2 uur, 38 minuten
satijnen vest	7 uur, 19 minuten	1 uur, 14 minuten
zomerpantaloon	2 uur, 50 minuten	0 uur, 38 minuten
katoenen jurk	6 uur, 37 minuten	0 uur, 57 minuten
schort	1 uur, 26 minuten	0 uur, 9 minuten
overhemd	14 uur, 26 minuten	1 uur, 16 minuten

In veel ateliers verschijnt de naaimachine tussen 1850 en 1880 op de werkvloer. Aangezien de eerste machines nog zeer eenvoudig zijn en alleen vooruit kunnen stikken, gaat de kwaliteit van het produkt achteruit vergeleken bij het vroegere handwerk. Bovendien missen kleermakers en naaisters routine in het hanteren van de machine. De vakbekwaamheid van de kledingproducenten loopt sterk terug, nu in de concurrentieslag tussen kleermakers en/of naaisters snelheid een groter vereiste wordt dan kwaliteit. Niet alle patroons omhelzen dan ook de nieuwe produktiewijze: velen verbieden het gebruik van machines vanwege het kwaliteitsverlies, vooral als zij een welgestelde en veeleisende clientèle bedienen. Sommige kleermakers staan evenmin te juichen bij de introductie van de naaimachine: zij zien er geen gereedschap in dat hun arbeid vergemakkelijkt, maar een bedreiging voor hun aanzien als vakman en hun inkomen⁶⁶.

Tegen het einde van de hier besproken periode worden de machines in sommige Nederlandse ateliers centraal aangedreven door stoomkracht of gas. De meeste kledingbedrijven zijn echter daarvoor nog te klein, of draaien met behulp van thuiswerkers⁶⁷. De linteriefabriek 'De Waal & Co' te Amsterdam, die in 1884 naai-, borduur- en snijmachines met behulp van stoomkracht aandrijft en circa tweehonderd vrouwen werk biedt, is in die tijd voor Nederland een uitzonderlijk groot en modern bedrijf⁶⁸. Ter vergelijking: in de Verenigde Staten bestaan al in 1870 meerdere ateliers met 200 tot 1000 machines⁶⁹.

In de onderhavige periode wordt nog een andere belangrijke technische vinding gedaan, die de produktie van een bepaald type kledingstukken, de 'tricot', gaat veranderen: de breimachine. Al in 1816 heeft de Fransman Marc Isambert Brunel een Engels patent verkregen op zijn 'tricoteur', een eenvoudige rondbreimachine waarmee een buisvormig breisel voor kousen verkregen kan worden. Pas later krijgt men echte belangstelling voor deze inventie: de Engelsman Paget vervolmaakt Bru-

nels uitvinding in de jaren na 1844. Zijn landgenoot Townsend vindt in 1858 de ook nu nog gebruikte tongnaald uit. In 1860 heeft Paget een rondbreimachine ontwikkeld, die automatisch wordt aangedreven en waarmee men de omtrek van het breisel naar wens kan meerderen of minderen. Deze machine brengt in de kousenproductie de overgang van huisnijverheid tot kousenfabriek tot stand: tegen deze machine kunnen handbrei(st)ers niet meer concurreren, zelfs niet met werkdagen van zestien tot achttien uur. Inmiddels heeft William Cotton tussen 1851 en 1868 de vlakbreimachine, waarmee een gebreide lap gemaakt kan worden, ontworpen en steeds verder verbeterd. Ook zijn machine kan meerderen en minderen. Rond dezelfde tijd wordt het dank zij de ideeën van Jedediah Stutt (ontwikkeld tussen 1860 en 1871) mogelijk machinaal in ribsteek te breien. Dit betekent de eerste aanzet tot het machinaal breien van damastpatronen, een procedé dat analoog verloopt aan het weven van patronen in stof op het Jacquard-weefgetouw⁷⁰.

Technische innovatie treffen we ook aan bij het verven van de stof. Men experimenteert met pigmenten en fixeermiddelen om fraaie kleurstellingen te bereiken. Soms zijn de nieuwe verfstoffen echter niet van gevaar ontbloot, vooral wanneer arseenverbindingen worden gebruikt. Er wordt gewaarschuwd voor het dragen van groene en ‘nieuw-violette’ katoentjes, omdat ‘zulke kleedingstof eene oorzaak kan worden, zoo al niet van acute-, dan toch maar al te gereedelijk van chronische arsenikvergiftiging⁷¹, terwijl de stoffen bovendien niet wasbestendig zijn. Er is een ongevaarlijk fixeermiddel in de handel, albumine, maar dat is vrij kostbaar. Vandaar dat fabrikanten nogal eens hun toevlucht nemen tot de onveilige, maar veel goedkopere arseenverbindingen. Ook met coralline roodgeverfde stoffen staan in de zestiger jaren in een kwade reuk: ‘... de aanraking van de daarmede geverfde stoffen met de huid, verwekt door opslurping, eene hevige ontsteking van het vel, vergezeld van koorts, zware hoofdpijn, duizeling en algemeen lijden⁷². Later blijken deze verschijnselen niet door de coralline zelf te worden opgeroepen. De werkelijke boosdoener is ook hier het arsenicum, dat in het verfprocedé wordt toegepast⁷³. In 1866 wordt het kleurstijfjel uitgevonden, waarmee men verbleekte kleding of kleren waarop men is uitgekeken nieuw leven kan inblazen⁷⁴.

Als kledingstof wint katoen in deze periode terrein op linnen en wol⁷⁵. Katoen is goedkoper, onder andere als gevolg van de snelle modernisering in de katoennijverheid. Nu modieusheid langzamerhand hoger aangeslagen wordt door het publiek dan degelijkheid, heeft men voor de grotere slijtagebestendigheid van wol en linnen niet langer de hogere prijs over⁷⁶.

4.2.4. De situatie van de kledingproducenten

De ondernemers in de huisindustrie en de eigenaren van de grotere ateliers gaat het in deze periode doorgaans voor de wind. Ook de gerenommeerde kleermaker met een deftige clientèle van welgestelden heeft niet te klagen: zijn klanten blijven de voorkeur geven aan een perfecte coupe, degelijk materiaal en een secure afwerking. Zijn grootste probleem vormt de gewoonte van sommige klanten hun rekeningen pas laat te betalen of zelfs jaren open te laten staan. De kleermaker heeft vaak geen andere keus dan beleefd te blijven en toch weer een nieuwe bestelling te leveren, in de hoop dat hij ooit nog iets van zijn geld ziet⁷⁷. De gevestigde modemaakster met een eigen naaiwinkel en een gegoede klantenkring heeft een redelijk inkomen en relatief goede werkomstandigheden, al moet zij alle grillen en stemmingen van haar klanten ondergaan⁷⁸.

De bij de klant aan huis werkende kleermaker en naaister hebben het nog steeds niet breed. Een kleermaker in de Achterhoek werkt tot 's avonds laat ‘om oude kleeeren uit te stukken of nieuwe te maken’ voor een schilling en de kost. Gelukkig dat hij geen vrouw en kinderen heeft, ‘anders löp 't oe dunne deur den bas(t)’⁷⁹. Een huisnaaister verdient, afhankelijk van de gulheid van degene die haar inhuurt, tussen dertig en veertig cent per dag. De normale werkdag belooft twaalf uur, waarna zij vaak thuis nog doorwerkt⁸⁰.

De kleermaker of naaister met een minder elitaire ‘burger-klantenkring’ in de grotere steden -behalve in Den Haag⁸¹- krijgt het in dit tijdvak moeilijk. Hij of zij ervaart steeds sterker de concurrentie van de geïmporteerde Duitse confectie en van de ateliers, waar confectie ‘en detail’, bestemd voor de verkoop ter plaatse, wordt gemaakt. De prijzen die zij kunnen vragen, beginnen te dalen, naarmate de confectiekleding goedkoper wordt en de onderlinge concurrentie toeneemt: zo is rond 1860 het loon voor het maken van een vrouwenhemd teruggelopen van f 0,60 naar f 0,50, terwijl er meer werk aan is dan tevoren⁸². Daarom moeten zij steeds langere werkdagen maken om hun inkomen te kunnen handhaven. Sommige kleermakers en naaisters gaan uit arren moede voor een confectionneur werken: tot in de twintigste eeuw handhaven veel confectiezaken een afdeling maatkleding naast hun confectie-afdeling. Soms ook krijgen vakbekwame kleermakers de leiding over de confectie-afdeling. Verreweg de meeste kleermakers en naaisters die aan zo'n atelier verbonden zijn, verrichten echter thuiswerk (maatwerk of confectie) in opdracht van de confectionneur, hetzij fulltime, hetzij als bijverdienste in de slappe tijden naast hun eigen bedrijfje⁸³. In Groningen is de confectie-industrie beter te begrijpen als additionele arbeid naast het boerenbedrijf. Ook daar vindt confectionering voornamelijk als thuiswerk plaats.

Velen zijn in die tijd van mening dat het werken met de naaimachine de gezondheid bedreigt, vanwege de constante krachtsinspanning die gevraagd wordt. In het tijdschrift *De Volksvlijt* prefereert men echter het werken met een machine boven het handwerk, omdat de werkhouding

beter is en de lichaamsbeweging zorgt voor een betere doorbloeding. De slechte gezondheid van naaisters wordt aan overmatige arbeidsuren geweten, gemaakt vanuit ‘de zucht om veel werk te leveren en veel te verdienen’⁸⁴. Dit laatste klinkt schrijnend: lange werkdagen zijn noodzakelijk wil men voldoende inkomsten bijeen schrapen.

Na het wegvallen van de gildestructuur zijn de kleermakers en naaisters niet langer beschermd tegen overmatige concurrentie. Er zijn wel vakverenigingen, maar deze organiseren alleen gezelligheidsactiviteiten en bejiveren zich voor een goede algemene vakopleiding, een streven dat tot mislukking gedoemd is in een tijd, waarin het vakmanschap zienderogen achteruit holt door specialisatie en mechanisatie. Echte vakbonden van naaisters en kleermakers ontstaan pas na 1880.

4.2.5. De kledingdistributie

Wanneer de grotere ateliers en de huisindustrie kleding in standaardmaten en op voorraad gaan produceren, ontstaat er langzamerhand behoefte aan nieuwe distributievormen en -methoden. Men is immers niet langer zeker van de aankoop van de geproduceerde kleding door de klanten. Men kan het zich niet meer permitteren rustig op klanten te wachten, maar moet dezen óf zelf opzoeken óf naar de winkel of het atelier lokken.

Marskramers en marktkooplieden zochten altijd hun klanten al op. Zij reizen met stoffen het land af en verkopen hun waar op markten of aan de deur. Met de opkomst van de confectiekleding nemen deze handelaren ook ‘gemaakte kleding’ in hun warenpakket op. De marskramers verzorgen zo de distributie van confectie op het platteland.

Hierboven is uiteengezet hoe in het begin van de negentiende eeuw in het noorden van Nederland Duitse seizoenarbeiders eerst marskramers worden, dan een manufacturenzaak openen, en van daar uit een huisindustrie voor confectiekleding opzetten. Het merendeel van de produktie wordt elders in Nederland verkocht, vooral in de grote steden Amsterdam, Rotterdam en Utrecht. De ondernemers in de huisindustrie functioneren als grossiers: zij verkopen de confectiekleding door aan de detailhandel. Daartoe stellen zij agenten aan die de winkeliers bezoeken⁸⁵. Ook sommige handelaren in tweedehands kleding ontwikkelen zich in die richting. De gebroeders Levie bijvoorbeeld brengen aanvankelijk hun waren aan de man op de markt in Groningen. In 1857 schakelen zij over op een winkel in confectiekleding voor heren en jongens. In het begin importeren zij deze kleding uit Duitsland⁸⁶. Na 1880 zal uit deze zaak een vooraanstaand bedrijf voor confectie-en-gros groeien.

Niet alle marskramers geven het reizen langs de boerderijen er aan. Ze gaan de zaken echter anders aanpakken. In Friesland nemen de ‘lapkepoepen’ nu monsters en stalen mee in plaats van met een groot pak met kledingstoffen, kousen of dekens te sjouwen. De klant maakt zijn of haar keuze en deze wordt dan op de volgende tocht afgeleverd. De keus is voor

de klant zo veel groter en dat sluit goed aan op de periode van welvaart die men op het Friese platteland tussen circa 1840 en 1875 beleeft⁸⁷. Sommige artikelen koopt de klant liever in de winkel: ‘Voor mantel of hoed gingen we zelf naar de winkel, waren dan een middag bij de koopman op visite en werden onthaald op thee en koekjes. Men was vaste klant en dacht er niet aan om naar een concurrent te gaan’⁸⁸.

De Nederlandse winkelier is in het algemeen niet erg ondernemend: hij reist maar zelden zelf naar het buitenland om zijn collectie samen te stellen. De Duitse confectie kan via agenten worden besteld. De concurrentie tussen de winkeliers is nog niet erg groot, dus de prikkel tot innovatie is afwezig. De detailhandel is in deze tijd in Nederland nog erg gezapig⁸⁹. Toch zijn er uitzonderingen op deze regel. In een kleine stad als Deventer maken de eigenaars van de beste heren- en damesmodezaken jaarlijks oriëntatie- en/of inkoopreizen naar Amsterdam, sommigen zelfs naar Parijs en Londen. De beste modezaken en kleermakers hebben immers ook belangrijke klanten onder de landadel in de verre omtrek: ze moeten de mode volgen. Deze arriveert in Deventer echter toch altijd een slagje later dan in de grote steden⁹⁰. Ook de heer B.I. Meddens van de firma Meddens & Zoon te Rotterdam maakt reizen naar Parijs en Wenen om zijn klanten van ‘nouveau’s’ te voorzien⁹¹.

De winkels waar confectiekleding te koop wordt aangeboden, zijn óf manufacturenwinkels óf nieuw opgezette ‘magazijnen van gemaakte kleding’, die doorgaans ook stoffen verkopen. Vaak is er een confectie-atelier aan de winkel verbonden en in veel gevallen is er bovendien een afdeling maatkleding. De verwevenheid van stoffenhandel en confectie, en van winkel en atelier komt duidelijk tot uiting in advertenties, die in 1880 in kranten verschijnen en waarin modezaken de ontvangst van zowel stoffen als confectiekleding aankondigen, of personeel vragen dat zowel de naald kan hanteren als in de verkoop zijn of haar sporen heeft verdiend⁹².

De detailhandel gaat er toe over gebruik te maken van reclame om de waren onder de aandacht van het publiek te brengen⁹³. Dit gebeurt nog op een heel bescheiden manier. Advertenties in dag- en weekbladen zijn klein van formaat en vallen niet op door een aandachttrekkende lay-out. Slechts zelden wordt met illustraties gewerkt. Wel maakt men in ongeveer de helft van de advertenties gebruik van vetgedrukte letters. Meestal gaat de tekst niet verder dan het opsommen van de artikelen zonder meer, en beveelt men de eigen zaak beleefd in de gunst van het publiek aan. Er bestaan uitzonderingen. J. Cahen jr., eigenaar van kledingmagazijn ‘De Pheniks’ aan de Kalverstraat te Amsterdam, plaatst een advertentie die uit twee tekeningen bestaat: op de ene ziet men een gebogen lopende man in slordige en kapotte kleding het magazijn naderen, op de andere komt hij er vandaan, op en top als heer gekleed en met trots geheven hoofd⁹⁴.

Tot een aantal winkeliers is inmiddels het gezegde ‘kijken is kopen’ doorgedrongen. Ook buiten de grote steden voorzien velen hun winkel in deze periode van een etalage, waarin zij de kleding uitstallen om kopers te lokken. Dit trekt in ieder geval veel publiek, bijvoorbeeld in Apeldoorn,

waar Teunis Jan Boks in 1872 als eerste zijn manufacturenzaak met een spiegelruit uitrust: ‘Het was zo iets bijzonders, dat de eerste weken zondagsmiddags hele groepen wandelaars kwamen kijken’⁹⁵. Sommige winkeliers gaan nog verder en houden mode-exposities bij het begin van het seizoen⁹⁶.

De ‘Grand Magasins’ van het modecentrum Parijs bieden modebewuste Nederlandse dames de mogelijkheid met behulp van catalogi haar garderobe per post samen te stellen. Deze zaken adverteren in Nederlandse dagbladen: ‘Wij noodigen de Dames, die zich willen kleeden volgens de laatste Parijzer Mode en tegen hoogst billijke prijzen, aan, haar adres op te geven aan de Groote Magazijnen van den Petit Saint-Thomas, Rue du Bac, Parijs, ten einde franco en gratis hun keurig Album der Voorjaarsen Zomer-modes te ontvangen, hetwelk op dit oogenblik ter perse is’⁹⁷. De populariteit van deze Parijse modezaken zit veel vaderlandse detaillisten niet lekker. Zij zijn van mening dat het niet aangaat, dat de dames buitenlanders -en dan nog niet-geloofsgenoten!- begunstigen⁹⁸. De Amsterdamse manufacturenzaak Schade & Oldenkott wijdt zelfs een hele advertentie aan dit onderwerp: ‘Naar aanleiding van advertentiën in verschillende dagbladen, waarin Parijsche Winkels de rondzending van hun nieuwen Voorjaars-Catalogus aankondigen, meenen wij weder de aandacht van het Nederlandsch publiek er op te moeten vestigen, dat in ons Magazijn alle soorten van Zijden en Fantasiestoffen en alle andere nieuwe Artikelen even billijk worden aangeboden...’⁹⁹. In het tijdschrift *Eigen Haard* wordt de Nederlandse winkeliers aangeraden in plaats van steen en been te klagen de handen uit de mouwen te steken en de klandizie terug te winnen door beter op de modewensen van de dames in te haken¹⁰⁰.

Het principe van bestellingen over de post wordt ook binnen Nederland toegepast. Bij B. Sanders & Co te Amsterdam kunnen anno 1880 zowel dames als heren manufacturen, gemaakte goederen en accessoires bestellen voor hun basisgarderobe¹⁰¹.

De modernisering van de kledingdistributie komt in Nederland, evenals de rationalisatie van de kledingproductie, in deze periode nog slechts aarzelend op gang. In Nederland ontbreken de grote afzetmarkt, de concurrentieprikkels én het initiatief van handelaren, die elders in deze periode nieuwe distributievormen en verkoopmethoden doen opbloeien.

4.3. Nutteloze weelde

4.3.1. Mentaliteit

De waardering en normering van het kleedgedrag en de aspecten daarvan die in discussies over dit onderwerp aan de orde komen, geven in deze periode een begin van doorbreking van het traditionele patroon te zien. Het belangrijkste nieuws is de grote aandacht, die met name bij de-

len van de sociale bovenlaag ontstaat voor gezonde kleding en persoonlijke hygiëne. De doctrine van de standsgebonden kleding wordt in de praktijk steeds vaker met voeten getreden. De normen aangaande zedelijkheid en de seksespecifieke kledingvoorschriften worden strenger. Bovengenoemde items zullen in deze paragraaf achtereenvolgens besproken worden.

Het tentoonspreiden van de eigen persoonlijkheid in de kleding blijft het voorrecht van de heer uit de hoogste sociale lagen. Meisjes en vrouwen wordt slechts aangeraden zich niet te opvallend te kleden: ‘Zijt nooit de eersten, die eene mode aanneemt; ook niet de laatsten, die ze opgeeft, volgt er geene na, die u niet goed staat’¹⁰². In een boek dat als titel *De dwaasheden der mode* heeft wordt een pleidooi gehouden voor een ‘zelfstandigheids-réveil’: een grotere vrijheid en individualisme in de kledingkeuze, waarbij de mode meer ruimte laat voor verschillende interpretaties en niet slechts één bepaalde lijn als enigzalmakend presenteert¹⁰³. Deze opinie is echter nog geen gemeengoed.

Het nieuwe denken over persoonlijke hygiëne en preventieve gezondheidszorg

Hierboven (in 4.1.) is reeds uiteengezet hoe in deze periode het hygiënisch besef doorbreekt bij artsen en bij de hogere klassen. Als onderdeel van het beschavingsoffensief tracht de burgerij de nieuwe mentaliteit te verbreiden onder de lagere klassen in de stad. Ook worden op sommige plaatsen verbeteringen aangebracht in de infrastructuur, die het naleven van de nieuwe hygiënische standaard mogelijk maken. In Amsterdam bijvoorbeeld leidt de aanleg van de duinwaterleiding vanaf 1853 tot een betere privé-hygiëne, waardoor de cholera hier minder slachtoffers maakt dan elders¹⁰⁴. De cholera-epidemieën van halverwege de negentiende eeuw geven aanleiding tot hygiënische maatregelen als het vegen van de straten, het verwijderen van afvalhopen, het witten van de muren, het ontsmetten van privaten, het verbranden van huisraad en kleding van de getroffen en een verbod op de handel in tweedehands kleding. Deze handelwijze volgden de autoriteiten ook tevoren al, wanneer epidemieën de kop opstaken¹⁰⁵. Nu echter gaat het besef groeien, dat men niet moet wachten tot het kwaad is geschied, maar dat men beter preventief kan werken aan een goede volksgezondheid en aan het creëren van hygiënische leefomstandigheden¹⁰⁶.

Het baden van het lichaam, hetzij in de badkuip, hetzij in natuurwater, wordt nu uit hygiënisch oogpunt steeds meer aanbevolen. Wel wordt het baden nog met allerlei voorzichtige aanwijzingen omgeven. Zo mag men niet baden in tijden van grote inspanningen, moet men het water bij de eerste rilling verlaten en dient men na het bad rust te nemen¹⁰⁷. In *De Huisvriend* wordt het dagelijks baden gepropageerd als het beste middel om mooi, jong en gezond te blijven. Het baden mag echter niet te lang duren: tien minuten voor wassen en afdrogen acht men ruimschoots vol-

doende. Magere, zwakke, zenuwachtige en bleekzuchtige personen wordt aangeraden zich 's avonds voor het slapengaan te baden, terwijl krachtiger gestellen dit juist 's morgens moeten doen¹⁰⁸. Aanbevolen wordt altijd koud water te gebruiken¹⁰⁹. In kinderlectuur vereist zindelijkheid niet meer alleen netjes op de kleding zijn, maar ook het reinigen van gebit, handen en gezicht alsmede ‘een frisch en helder waterbad’¹¹⁰. De verzorging van de tanden lijkt te verbeteren: er worden recepten gegeven om tandsteen te verwijderen, om de tanden wit te houden en voor het verdrijven van slechte adem¹¹¹. De nieuwe standaard is echter nog niet overal doorgedrongen. Zo schrijven sommige kostscholen nog een beperkte hygiëne voor: men acht het dagelijks reinigen van gezicht, hals, armen, handen en tanden met alleen water -slechts tweemaal per week met zeep en tandpoeder- voldoende¹¹².

Het hygiënisch belang van het regelmatig verwisselen van het linnengoed wordt nu ingezien¹¹³. Jonge meisjes wordt op kostschool voorgehouden deze vorm van persoonlijke hygiëne niet te verwaarlozen: ‘Houdt vooral die kleedingstukken, welke men niet ziet, zuiver in orde... Verwisselt uw ondergoed ten minste eenmaal in de week, ook wanneer gij in beperkte omstandigheden leeft’¹¹⁴. Dat het handhaven van hygiëne in de alledaagse praktijk echter nog niet zo'n hoge standaard bereikt heeft, blijkt uit de gewoonten die artsen van het Academisch Ziekenhuis van Leiden er op nahouden. Daar begint een operatie ‘nadat de operateur, assistent en omstanders hun oudste jasje hadden aangetrokken, voor het spatten van het bloed, ziet u? Die jas had gewoonlijk reeds bij meerdere operaties dienst gedaan en zat dus behoorlijk of liever onbehoorlijk, vol etter en bloedvlekken’¹¹⁵. Op het platteland is de hygiëne doorgaans nog ver te zoeken. Een gunstige uitzondering vormt Marken: ‘Men verwisselt minstens eenmaal 's weeks van linnengoed en de vrouwen doen dit in den hooitijd zelfs tweemaal in de week. Die reinheid is hier meer dan elders een behoefte, door de algemeene dragt van wollen onderkleederen en de onreinheid aan het visschersbedrijf verbonden’¹¹⁶.

Het korset, al vóór 1850 onderwerp van afkeuring om gezondheidsredenen door sommige artsen (zie 3.3.1.), blijft in deze periode algemeen mode. Een dame zonder korset is geen echte dame, dat wil zeggen: zonder korset is haar lichaam niet zedelijk en zij dus niet respectabel. Wel wordt alom gewaarschuwd tegen het al te stevig insnoeren¹¹⁷. Een kostschoolhouders houdt haar leerlingen voor, dat het dragen van een korset een goede houding geeft, maar dat meisjes het pas op haar twaalfde tot veertiende jaar mogen gaan dragen, willen zij niet het gevaar lopen haar lichaam onnatuurlijk te laten opgroeien of zelfs te verminken¹¹⁸.

Bij de tournuremode worden schoenen of laarsjes met hoge hakjes gedragen. Deze worden aangeklaagd als ongezond en tegennatuurlijk, ook al beweren veel dames dat zij er ‘heel gemakkelijk op voort kunnen’¹¹⁹. Rond 1870 verschijnt heel sporadisch de schoen met kromme leest: schoenen kunnen sierlijk zijn zonder pijn te doen. Het vrouwelijk deel van het publiek wil er echter niet aan: men vindt de rechte schoentjes nog altijd

eleganter¹²⁰. Meisjes wordt op kostschool aangeraden niet terwille van de ijdelheid haar voeten in te kleine schoentjes te persen, omdat ze dan likdoorns krijgen, die pijn veroorzaken en de ‘gang misvormen’. Bovendien worden haar ‘gom-overschoenen’ geadviseerd, om zich in ons kille klimaat tegen verkoudheden of ander ongerief te beschermen¹²¹.

De boerinnen mogen dan gemakkelijker schoeisel dragen dan de dames uit de stad, ook haar kleding bevat elementen die als ongezond worden aangemerkt. Zo bezorgt het brede gouden oorijzer, zoals dat in de noordelijke provincies wordt gedragen, menige vrouw zware hoofdpijnen. In Groningen ontstaat na 1850 een beweging tegen het dragen van het oorijzer ‘met het oog op de allerrieselijkste kopzeerte’. Zelfs verscheidene dominees voeren strijd tegen het oorijzer, waarschijnlijk mede gemotiveerd vanuit hun veroordeling van teveel weelde in de kleding¹²².

Niet alleen de vrouwen, ook de mannen worden soms geplaagd met hoofdpijn vanwege een weliswaar statusverschaffende en bij plechtige gelegenheden verplichte, maar ongemakkelijke dracht. De hoge hoed is een zwaar gevaarte, dat behoorlijk op het hoofd kan drukken, vooral als hij niet zo goed past. Dat laatste is uiteraard vooral in de lagere standen en op het platteland het geval. Menig statusbewust man bekoopt het ‘mooi zitten’ op een bruiloft of jubileum met pijnlijke oren of zware hoofdpijn¹²³.

Veel is er geschreven en gespot over de niet zo zeer ongezonde als wel onpraktische dracht van de crinoline. Dansen in een crinoline is geen onverdeeld genoegen, want dan ‘breekt er bij een flinken sprong een veer van de “kiekenkorf”, de dans moet ophouden, het plezier is er af, en aan plagen geen gebrek’¹²⁴. Verder neemt de soms meters wijde crinoline veel ruimte in beslag, wat tot allerlei ergernis aanleiding geeft. Een dame claimt hele canapé's, driekwart van een rijtuig en de helft van een kleine woonkamer¹²⁵. De koetsiers ‘klagen steen en been, omdat ze een uur moeten wachten eer dat de dames in de koetsen kunnen, en dan nog een uur, eer dat ze zitten, en dan nog een uur, eer dat ze er weêr uit zijn’¹²⁶. Bovendien is de crinoline zeer brandgevaarlijk: door de wijdte van de rok komt men ongemerkt te dicht bij de open haard of bij een kaars en dan vat de lichte stof gemakkelijk vlam¹²⁷.

Men verzint ingenieuze oplossingen om de lasten van de lange wijde rokken enigszins te verlichten. Er bestaan constructies met touwtjes om de rok iets in te korten, bijvoorbeeld de “Porte-jupe Watteau”, een onmisbaar voorwerp bij het natte weder, en welke dient om de zoo wijde en lange Dames-japonnen voor slijk en modder te beveiligen, en zonder dat men de handen daartoe nodig heeft, den japon zeer gracieus en zonder kreukelen op te nemen’¹²⁸. Ook in de streekdracht bedenkt men oplossingen voor het wijde-rokken-probleem. In de Betuwe bijvoorbeeld heeft de schort aan de achterkant twee bandjes, waar de vrouwen de rok gedeeltelijk doorheen kunnen trekken. De rok ‘dur de baand’ te hebben staat niet sierlijk, maar is wel praktisch als de vrouw ruw werk verricht¹²⁹.

De tournurejaponnen die rond 1870 in de mode komen, zijn voorzien van een sleep. Dit aanhangsel van het modieus kostuum wordt door sommigen verfoeid, omdat het ‘allesbehalve praktisch voor het alledaagsche leven’ is. ‘Met zes el van het kostbaarste weefsel vegen onze dames het straatvuil op... Evenmin is zij geschikt voor een balzaal, waar van de heeren een ongewone mate van voorzichtigheid en behendigheid vereischt wordt, zullen zij behoorlijk hun eigen passen maken en bovendien de schoonen aan hun arm voor alle mogelijke ongevallen behoeden. Aan de dames blijft meestal niets anders over dan haar langen kleederstaart als een pakket onder den arm te nemen...’¹³⁰.

In Duitsland verkondigt professor Gustav Jaeger zijn theorieën over gezonde kleding in het *Neue Deutsche Familienblatt*. Hij propageert het dragen van wollen kleding, met name wollen ondergoed. Dat is gezond, omdat dierlijke vezels beter aansluiten bij de behoeften van de mens dan plantaardige als linnen of katoen. Wol houdt de warmte beter vast en neemt de transpiratie op, zodat kouvatten wordt voorkomen. Bovendien stimuleert het dragen van wol direct op het lichaam volgens hem de stofwisseling van de huid¹³¹. Jaeger mag zich verheugen in een kleine groep aanhangers, die zijn ‘reformkleding’ draagt en in deze periode nog vooral in Duitsland te vinden is.

Het nieuwe denken over hygiëne en gezondheid komt tevens tot uiting in een groeiende propaganda voor lichaamsoefening en sport. Lichamelijke oefening wordt onderdeel van het leerprogramma van de lagere school, eerst als facultatief (Lager-Onderwijswet 1857), later als verplicht vak. De eerste sportverenigingen komen vanaf circa 1850 tot stand. Vóór 1880 worden ijsverenigingen, zeil- en roeiverenigingen, turnverenigingen, zwemclubs, fietsclubs, schaakverenigingen en een voetbalclub in het leven geroepen¹³². Bij deze ‘sportificatie’ nemen jongeren uit de burgerij het voortouw. Zij geldt echter niet voor vrouwen, die iedere vorm van lichamelijke inspanning horen te mijden, in het bijzonder wanneer deze buitenshuis plaatsvindt¹³³.

Streven naar statusverhoging

Hoewel nog altijd de stelling wordt verdedigd dat men zich volgens zijn stand moet kleden, zijn er in deze periode duidelijk doorbraken te signaleren op dit terrein. Zo wordt de crinoline door vrouwen uit alle standen gedragen: ‘De Crinoline overviel het schoone geslacht zonder aanzien des persoons; geen vrouwelijk wezen tusschen de vorstin en het dienstmeisje waagde het, zich aan haar gezag te onttrekken’¹³⁴. De ‘mantille’ wordt tot ontzetting van sommige dames ook wel door vrouwen uit vissersfamilies gedragen¹³⁵.

Het verdwijnen van alle kleur uit de herenmode ten faveure van het deftige zwart zorgt voor een nivellering van de mannenkleding: ook heren uit de middengroep en zelfs mannen uit de werkende klasse gaan in een

zwart pak gekleed, zij het van mindere kwaliteit of minder recente jaargang dan dat van de heer uit de elite. Er blijft echter wel onderscheid tussen hoeden- en pettenmensen, tussen jassen- en boezeroenendragers (de bovenlaag, respectievelijk de onderlaag)¹³⁶. De snor, tevoren het alleenrecht van de officier, wordt nu gemeengoed. Traditionele mensen als Nicolaas Beets vinden dat ergerlijk¹³⁷. In de ogen van een Portugees die ons land rond 1880 bezoekt, zijn Nederlanders, in vergelijking tot Portugezen en Fransen, wars van uiterlijk vertoon en valt er weinig klassescheiding te bespeuren¹³⁸.

Er is echter ook sprake van een tegengestelde tendens. Na circa 1840 is er in de ogen van tijdgenoten juist sprake van nieuwe nadruk op de expressie van standsverschil in kleding, in die zin dat de kleding der vermogenden rijker wordt¹³⁹. Deze schijnbare paradox laat zich gemakkelijk verklaren door de opkomst van de ‘nouveau riche’ in deze periode. Deze ‘homines novi’ trachten zich te distantieren van de lagere standen door het overdadig etaleren van hun rijkdom en hopen daarmee tegelijkertijd opgenomen te worden in de rangen van de sociale elite. De oude elite echter zet zich af tegen dit ‘parvenu-gedrag’: zij gaat de nadruk leggen op (overigens niet minder dure) eenvoud en goede smaak. De elite ziet in, dat zij qua financieel vermogen de parvenu naast zich of zelfs boven zich moet dulden: de strijd om de hoogste status kan zij dus niet met behulp van demonstratieve consumptie in haar voordeel beslissen. Zij tracht zich boven de nieuwkomers te handhaven door het culturele kapitaal waarover zij wel beschikt en de ‘nouveau riche’ niet, bestaande uit van jongs af aan aangeleerde verfijnde omgangsvormen en goede smaak, naar voren te schuiven als de ware indicator voor sociale status¹⁴⁰.

De hogere sociale strata worden gemaand het adagium ‘men dient zich te kleden volgens zijn stand’ niet op te vatten als een aansporing tot demonstratie van excessieve weelde. Nu de ‘sociale quaestie’ zich stelt, gaat men dat laatste afkeuren op grond van sociale overwegingen: men dient de armen niet nodeloos de ogen uit te steken. Op deze grond wordt de stofverslindende mode van de crinoline bekritiseerd. Men vindt ‘... deze mode meer dan eenige andere een bittere beschimping van de in lompen gekleedde arme, wier naaktheid met één achtste deel van de overdaad eener dame geholpen zou zijn geweest’¹⁴¹. Er schiet bovendien voor de armen minder van deze kleding over: ‘Vroeger... gaf mevrouw A. of juffrouw B. me nog wel eens eenen zwarten onderrok of andere kledingstukken voor mijne naakte wurmpjes; thans hebben zij zelve de onderrokken niet meer en den rok van den japon verknippen ze, om dien met touwen en baleinen te metamorphoseren in een hoepelrok’¹⁴². Vanwege de grote financiële uitgaven voor de crinoline en de last die het dragen ervan anderen bezorgt (zie hierboven), wordt zelfs schertsenderwijs voorgesteld er belasting op te heffen¹⁴³. Crinolines van bescheiden omvang, zoals de minder gegoeden dragen, zouden van die belasting zijn vrijgesteld. Ook de tournuremode wordt veroordeeld als buitensporig weelderig, afgezet tegen het arbeidsloon van een werkmans: van de waarde van een

tourneujapon met sleep kan hij met zijn gezin maanden bestaan, terwijl de prijs van een chignon van vals haar of een sjerp hem in staat stelt zijn kinderen goed te kleden én een week te leven¹⁴⁴.

De spilzucht der vrouwen uit de hogere standen wordt aan de kaak gesteld in hekeldichten en cartoons. De moraal van het verhaal is dat te weelderig geklede dames geen goede echtgenoot zullen vinden¹⁴⁵. De crinoline wordt gezien als een soort etalage van rijkdom, die degelijke heren afschrikt, maar lieden die uit zijn op schoonpapa's fortuin, juist aantrekt: ‘Wanneer... uwe sierlijke gestalte gehuld wordt in een halven winkel van satijn of laken; zal de jongeling... daarnaar de rijkdommen van uwen papa berekenen en u aanzien als een kostbaar effect, waarvan de *f* 12,37½ bij honderden kunnen worden afgeknipt, om zulke wijde rokken te betalen’¹⁴⁶. In deze periode, waarin bij aantrekkende economie kapitaal een hoog rendement oplevert van meer dan twaalf procent, wordt het besteden van veel geld aan kleding nog sterker dan tevoren gezien als verspilling. Geld dat aan kleding wordt besteed is weggegooid geld: het levert geen enkele rente op. Mannen krijgen de raad een vrouw te zoeken ‘die met geen kleed maar deugden prijkt’¹⁴⁷. Het uitgeven van grote bedragen aan kleding door vrouwen wordt wel geheld, maar tegelijkertijd ook weer enigszins vergoelijkt. Het kunnen onderhouden van een charmant uitzijende, spilzieke vrouw is immers voor de heren in die tijd een statussymbool. Bovendien behoren de dames zich volgens haar stand te kleden, niet erboven, maar zeker ook niet daaronder: ‘Tracht naar smaak en goeden toon in uwe kleding, maar wacht u, meer daarvoor uit te geven, dan uwe betrekking veroorlooft. Laat u echter ook niet door de gierigheid verleiden, u te goedkoop en te slecht te kleeden, daardoor daalt gij in de openlijke achting... Wacht u voor het kopen van zeer goedkoop goed. Het verschiet spoedig en geeft u dan een armoedig aanzien’¹⁴⁸.

Ook in de streekdracht streeft men naar statusverhoging. Vanwege de welvaart onder de boerenbevolking in deze periode treedt op veel plaatsen een soort inflatie in statussymbolen op: de oorijzers worden steeds groter en breder en gouden oorijzers komen binnen het financiële bereik van steeds meer boerinnen en boerendochters. In veel streken stapt men over op een kostbaarder type muts of sieraden. In Friesland bijvoorbeeld is het oorijzer vanaf circa 1840 door de onderlinge wedijver van de boerinnen uitgegroeid tot een bijna gesloten gouden helm: in de opening past nog juist een halvecentstuk¹⁴⁹. In streken die gekenmerkt worden door een traditionaliseringsproces hecht men veel waarde aan het bezitten van zoveel mogelijk dure sieraden van edelmetaal. Schuurman vindt daarom in de Zaanstreek in 1860 een uitgebreid sieradenbezit onder de boerenstand, maar ook nog in de middengroep¹⁵⁰. Eberhard, een auteur uit de negentiende eeuw, vergelijkt de eenvoudige dracht van de vrouwen van Marken met de in zijn ogen overdreven weelderige, protserige kledij van vrouwen uit de Zaanstreek. De Zaanse vrouwen zijn volgens hem ‘belast en beladen met overtollige gouden sieraden, paarden en juweelen’¹⁵¹. Weelde in de

vorm van demonstratieve consumptie treft men dus nog altijd aan op het platteland.

Dit tentoonspreiden van weelde roept reacties op. Zo komt rond 1870 in Friesland een beweging ter afschaffing van het oorijzer van de grond, die zich beroept op de Heilige Schrift. ‘Er was wel tegenkating, maar de beweging ging voort; en toen weldra de zeer vette jaren werden opgevolgd door even magere, toen was menig huisvader er best meê ingenomen, dat 's lands wijze en 's lands eer hem niet meer noodzaakten tot het koopen van overdreven groote en breede gouden oorijzers voor zijne dochters’¹⁵². Ook in Zeeland zijn veel streng godsdienstige boeren sterk gekant tegen te grote weelde in de alledaagse kleding. Zelfs boeren met een ‘onbezwaarde hofstede van ruim honderd gemeten (40 ha.)’ dragen een gelapte buis. Zij zijn ‘niet voor den hoogmoed, waardoor reeds “zoo minnige boer in de pit is gerocht”’¹⁵³.

Zedelijkheid en erotiek

In deze periode zet bij de burgerij de grote verpreutsing door. Orthodoxe stromingen in zowel de protestantse als de katholieke kerk leiden tot een grote nadruk op zedelijk gedrag en een beteugeling van de erotiek. Vooral vrouwen -volgens de christelijke traditie gezien als dé verleiding tot onkuisheid- krijgen te maken met stringente eisen ten aanzien van haar uiterlijke verschijning en gedrag. Beantwoorden zij daar niet aan dan loopt haar reputatie -en die van haar vader of echtgenoot- gevaar: een dame hoort van onbesproken gedrag te zijn. De eisen ten aanzien van de heren der schepping liggen op dit vlak veel lager: zolang zij hun onzedig gedrag maar achter de coulissen botvieren -bijvoorbeeld in bordelen in achterbuurten- knijpt de maatschappij wel een oogje dicht. Als gevolg van deze dubbele moraal bloeit de prostitutie als nooit tevoren.

Het uiterlijk van ‘de zonde’ -dat van prostituees in een louche café chantant te Rotterdam- wordt rond 1880 als volgt beschreven. De vrouwen dragen een rood tricot, een kort gazen rokje, een lijfje zonder mouwen dat zeer diep gedecolleteerd is en lichte satijnen laarsjes met hakjes. Haar mond is met vermiljoen bijgekleurd, haar ogen zijn met zwarte lijnen onderstreept. De huid is vaal en vlekkelig, met poriën als een geplukte kalkoen. Haar waterzuchtige vleesmassa puilt over het lijfje heen¹⁵⁴. Deze kleding bevat juist die elementen, die de dame uit de sociale bovenlaag verboden zijn: een diep decolleté, blote armen, een korte rok waardoor een deel van de benen te zien komt, het zichtbaar dragen van ondergoed en het gebruik van opvallende make-up.

Stiekem speelt de verfoeide en verbannen erotiek toch een rol in de dameskleding: niet voor niets wordt de invloed op de damesmode van ‘oneerbare’ vrouwen uit de demi-monde juist in deze periode zo aanzienlijk. De in zedelijk opzicht twijfelachtige herkomst van de mode wordt regelmatig aan de kaak gesteld. In *De Huisvriend* meent men dat de Franse

damesmode ‘de strekking heeft, om ons niet alleen in finantiële ongelegenheden te brengen, maar ook om ons zedelijk gevoel te kwetsen. Of is het niet eene bekende zaak, dat velen der nieuwste modes... alleen van de beruchtste celebriteiten, de ellendige heldinnen der Parijschen halfwereld afkomstig en met de smerigste, liederlijkste bedoeling uitgevonden zijn... Als onze beschaafde, fatsoenlijke dames altijd wisten, uit welke vuile en ontuchtige bronnen hare nieuwste modes vaak komen, ze zouden zo'n jacht niet maken, om die na te volgen’¹⁵⁵.

In de opvoeding van meisjes uit de hogere standen wordt veel aandacht besteed aan het ontwikkelen van het ‘echt vrouwelijk’ schaamtegevoel ten aanzien van het lichamelijke. Een kostschoolhouderes drukt haar vertrekkende leerlingen op het hart: ‘... kleedt u zorgvuldig, maar alleen aan, ook wanneer gij bedienden hebt. De schaamachtigheid lijdt er door, wanneer een jong meisje zich bij het aankleeden laat helpen, en deze moet, als eene deugd van alle schoone zielen, met zorg gepleegd worden’¹⁵⁶.

Het ontbloten van lichaamsdelen is taboe voor een dame, uitgezonderd de handen en het gezicht. De armen en schouders van de oudere dames behoren altijd bedekt te zijn. ‘Bloote armen’ zijn ‘thans alleen aan de jeugd en dan nog wel bij feestelijke gelegenheden veroorloofd’¹⁵⁷. Meisjes wordt op het hart gedrukt: ‘Gaaf er onder geene voorwaarden toe over, een te ver uitgesneden kleed te dragen. Verachting en laster zijn de gevolgen van zulk eene bekleeding der vrouwelijke schaamachtigheid. Uwe kleeding zij de spiegel van uwe ziel; is deze vroom en rein, zoo zult gij u ook welvoegelijk kleeden, vooral borst en schouders bedekken, zoo als het betaamt’¹⁵⁸. In sommige streken van Nederland beschouwt men het als onzedelijk wanneer de borsten van de vrouw te zeer in het oog lopen, ook als zij met textiel zijn bedekt. In Bergen (NH) bijvoorbeeld accentueert de boerin haar heupen met behulp van vele wijde rokken. ‘Maar zoo omvangrijk de benedenhelft der boerin was, zoo plat was haar bovenhelft. De zedigheit gebood de lijn der buste te masqueren. Daarom werd de ruimte tusschen hals en buste met kussens opgevuld, totdat een rechte lijn was verkregen, en werd de “kroplap”, die een steunpunt vond in den nek, zoo strak mogelijk over den boezem naar omlaag getrokken en van onderen stevig vastgebonden’¹⁵⁹.

Een hoofddekseel blijft in veel streken een onmisbaar kledingstuk voor een fatsoenlijke vrouw, wanneer zij zich in het openbaar vertoont. Niet elke soort van hoofdbedekking geniet echter een goede reputatie: in Amsterdam geldt alleen de kornetmuts als teken van zedigheit voor vrouwen uit de middengroep en uit de werkende stand¹⁶⁰.

Opvoedkundige boekjes raden de lezer aan zich zedelijk, in de zin van ‘fatsoenlijk’, te kleden: ‘Wees dan zedig volgens uwen staet gekleed, zonder ander sieraed te zoeken dan hetgeen de welvoeglykheid toelaet’¹⁶¹. De enige zedelijkheidseisen ten aanzien van het kledinggedrag van mannen betreffen het vermijden van verwijfdheid: ‘de jongelingen die het hair krollen en zich zoo ligtveerdig opschikken’ worden met de woorden

van kerkvader Hiëronymus “venena pudicitae”, het vergift der kuischheid’ genoemd¹⁶².

Polarisatie van vrouwelijkheid en mannelijkheid

De kleding uit deze periode benadrukt het onderscheid der seksen. De vrouw moet zo ‘vrouwelijk’ mogelijk zijn, de man zo ‘mannelijk’ mogelijk. De polarisatie van mannelijkheid en vrouwelijkheid heeft al in de vorige periode een aanvang genomen. Deze was toen echter niet volledig: zo vertoonde de herenkleding nog enige kleur en bescheiden borduursels, en was het slanke middel zowel voor heren als dames het schoonheidsideaal. In deze periode wordt het contrast vergroot.

De vrouw benadrukt haar breekbaarheid en teerheid door het dragen van omslachtige kleding, met veel versiering, en door zich zo hulpeloos mogelijk voor te doen: het korset geeft haar een wespetaille, fijne schoentjes waarop alleen gestrompeld kan worden, bemoeilijken haar gang. De man lijkt daarnaast des te ‘mannelijker’: hij ondersteunt haar breekbaarheid en treedt naar voren als haar (bege)leider. De mode van de crinoline en tournure passen in dit beeld. Een dame in crinoline die zich in de zomer in het gras neervlijt -zoals te zien op schilderijen van Winterhalter en Monet- kan niet zelfstandig overeind komen, omdat zich een vacuüm onder haar rok vormt. Zij heeft een, uiteraard mannelijke, helpende hand nodig¹⁶³. In een tijdschrift van rond 1870 wordt geschetst, hoe dames in tournuredracht ‘met kunstig saamgeperst lijf en bepakt met een struisvogelachtig aanhangsel op hare achterpersoonlijkheid, op hoge hakken over straat trippelen, alsof zij aan erge koliek leden, en daarbij de handen als kangeroes vooruit steken, als waren ze ieder ogenblik bang, op haar neus te vallen’¹⁶⁴. Vrouwelijkheid wordt niet alleen uitgedrukt door het etaleren van hulpeloosheid en lichamelijke kwetsbaarheid, maar ook door het accentueren -met behulp van het korset en opvulsels van allerlei soort van die lichaamsvormen waarin een vrouw zich van een man onderscheidt: haar slankere taille, haar borsten, haar bredere heupen en meer gevulde billen.

Mannelijkheid wordt uiteraard heel anders gesymboliseerd. Het eenvoudig, zelfs streng kostuum, waaruit alle kleur verdwenen is, suggereert gerichtheid op de geest in plaats van op het lichaam. Verder verwijst het naar rationaliteit, verantwoordelijkheidsbesef, betrouwbaarheid en autoriteit. De vrouw heeft het terrein van de mode toegewezen gekregen, de man dient zich met de ernstiger zaken des levens te occuperen. ‘Het toilet is het terrein, dat aan de schoone sekse behoort. Laat een verstandig man de weelde en den tooi daarvan aan zijne vrouw, dochters of zusters overlaten en zorgen dat hij om iets anders hooggeschat wordt, dan om het borduursel van zijn overhemd, of de sieraden van zijn horlogeketting’¹⁶⁵.

Dandy's worden gezien als rudimenten van de vroegere aristocratie, die haar tijd kon verdoen met een nutteloze cultivatie van omgangsvormen en uiterlijkheden. Toen was er ook weinig anders voor hen te doen, omdat het maatschappelijk bestel op een dood spoor zat. 'Maar in onze dagen is het anders. Thans, nu de maatschappij, de staat, de menschheid het jongere geslacht opwekken om niet achterlijk te blijven in den grooten wedstrijd der volkeren om den prijs der verlichting, der vrijheid en der beschaving, is er voor den saletjonker van beroep geen versooning meer uit te denken. Daarom... achten wij het een verblijdend verschijnsel, dat de mode, als spiegel van den tijdgeest, de manskleeding eenvoudig en zonder veel zwier verlangt'¹⁶⁶.

De man mag vooral niet 'verwijfd' overkomen. Dat is zowel op het platteland als in de steden uit den boze. Men denkt er echter verschillend over wat precies als verwijfd beschouwd moet worden. In Bergen (NH) bijvoorbeeld wordt het gebruik van een paraplu als onmannelijk beschouwd¹⁶⁷, terwijl de heren der elite deze zonder angst voor bespotting kunnen openen. In Bergen is het daarentegen gewoon, dat mannen breien, terwijl handwerken in de steden en in de hogere standen wordt gezien als vrouwenwerk bij uitstek¹⁶⁸! Ook in andere streken van Nederland is breien onder de boerenbevolking een normale bezigheid voor mannen¹⁶⁹.

Kinderen worden opgevoed tot seksespecifiek (kleed)gedrag. In kinderlectuur bijvoorbeeld kiezen jongens speelgoed, boeken of snoepgoed als cadeau, terwijl meisjes de voorkeur geven aan 'strikjes en kwikjes', kledingstukken of naaigerei¹⁷⁰.

4.3.2. Esthetische normering

De vrouw dient bij voorkeur weelderige rondingen te vertonen, daarbij gesteund door korset, crinoline en, later, tournure. Het ideale figuur van de vrouw bestaat nog altijd in een zeer dun middel, een zware monoboezem en ronde heupen. Aan het eind van deze periode verschuift de aandacht naar de achterkant van de heupen: de tournure accentueert vooral de bilpartij van de vrouw. Voor degenen die geen ideaal figuur hebben -de meesten dus- bestaan er hulpmiddelen: opvullende kussentjes voor tussen de borsten, watteringen in het lijfje, constructies van staaldraad, baleinen of gesteven stof voor onder de rokken, valse boezems van verschillende types -variërend van losse vullingen voor lingerie (in huidkleur) tot korsetten met ingebouwde opblaasbare boezem¹⁷¹. De crinoline helpt 'vele meisjes, door de natuur niet rijk bedeed met de zoo aantrekkelijke breedte in de subdivisie, zooals mijn luitenant zei, en door de fortuin niet genoeg gezegend, om de rokken in zeven verdiepingen te dragen en het steeds wederkerend waschgeld te voldoen, ...te schijnen wat ze niet zijn'¹⁷²! Op het platteland vindt men brede heupen ook mooi. Boerinnen dragen echter geen crinoline (in sommige streken wèl de rijke boerinnen), maar een groot aantal rokken over elkaar¹⁷³.

Een blanke huid is nog altijd een belangrijk bestanddeel van het schoonheidsideaal. Hoewel men overdadig gebruik van schoonheidsmiddelen nog steeds als onzedelijk beschouwt, hebben de meesten er niets op tegen als men onopvallend de natuur een handje helpt¹⁷⁴. Vrouwen uit alle standen cultiveren een blanke huid, de daarvoor aangewende middelen verschillen echter van stand tot stand. Voornamen dames gebruiken een lotion: ‘blanc nymphaea en liqueur’, die f 6, - per fles kost. De dames uit de middengroep nemen ‘poudre de riz’ à f 0,50 per pakje en dienstmeisjes gebruiken eenvoudig tarwemeel uit de keuken¹⁷⁵.

De modieuze haardracht van zowel mannen als vrouwen kan niet ieders goedkeuring wegdragen. Snorren zijn voor mannen in de mode, ‘zoodat zelfs zij ze dragen, voor wie 't beter zou staan, indien ze hun bovenlip glad droegen... mannen die onder hun neus zoo iets hebben, dat veel naar varkenshaar gelijk’¹⁷⁶. Vrouwenkapsels die het voorhoofd bedekken maken in de tournuretijd furore: ‘Wat nu naar mijn oordeel menig lief meisjesgezicht ontsiert, is het lage haar op het voorhoofd, dat noemt men in de steden à la Pony, maar zoowel op Marken als in de steden vind ik het leelijk’¹⁷⁷.

Stedelingen en bewoners van het platteland hanteren nog altijd verschillende esthetische normen bij het beoordelen van iemands uiterlijk. Zo vindt de stedeling Charles de Coster het hoofdtoisel op Walcheren ‘... kostbaar genoeg..., al mag het ook, naar mijn smaak, geen aanspraak op bevalligheid maken’¹⁷⁸. Meer tevreden is hij over de Walcherse boerinnetjes zelf met haar ‘fijn besneden gezichtjes, blozende van gezondheid en levenslust’¹⁷⁹. Veel esthetische kritiek is er ook op de gewoonte die in sommige streken van het land bestaat, om elementen uit de streekdracht te behouden en daarbij kledingstukken uit de algemene mode te dragen¹⁸⁰. De dames der elite maken zich echter eveneens schuldig aan het combineren van verschillende kledstijlen. Zij kleden zich rond 1870 ‘wel wat heel bont, wel wat heel onharmonisch’ in een ‘cosmopolitische hutspot’ van een Schots mutsje, een Zwitsers keursje, een Watteau's rok en Hongaarse laarsjes¹⁸¹.

De elite acht zich in esthetisch opzicht niet alleen ver verheven boven de lagere sociale strata in de steden en de bewoners van het platteland, maar ook boven de in het koloniale tijdperk meer bekend geworden Oosterse en Afrikaanse culturen. Het Europese ethnocentrisme spreekt duidelijk uit het afwijzen van bepaalde modes met als argument, dat de gewraakte sieraden of kledingvormen ook worden aangetroffen bij ‘onbeschaafde wilden’ en dus verworpen moeten worden door weldenkende beschaafde Nederlanders: ‘Het is, wel is waar, nog algemeen de mode, oorversierselen te dragen; echter zou het beter zijn, dat men haar niet volgde, zij behoort niet tot de beschaving, maar stamt van de wilde volkeren af...’¹⁸². De tournure met haar geprononceerde bilpartij wordt in karikaturen bespot door een westerse elitedame te vergelijken met een zwarte vrouw, die pronkt met haar blote, van nature omvangrijke, achterste, dat met een schortje wordt geaccentueerd¹⁸³.

4.3.3. Schouwtoneel en forum

Modejournals krijgen een grotere verspreiding¹⁸⁴. Behalve Nederlandstalige bladen als *Aglaja*, *De Gracieuse* en *De Bazar*, die een moderubriek en modeplaten, maar vooral zeer veel handwerk- en naaipatronen bevatten, worden ook Franstalige bladen als *Le Follet de Paris* of *La mode illustrée* veel gelezen. Hoewel *De Bazar* in het openingsnummer zegt het goedkoopste blad op dit terrein in Nederland te zijn (30 cent per maand in 1860), zodat iedereen zich erop kan abonneren, doen de beschrijvingen van fluwelen mantels, baljaponnen en luxueuze interieurs toch vermoeden dat vooral dames uit de elite en de gegoede burgerij, vrouwen uit de middengroep en welgestelde boerinnen tot de abonnees hebben behoord¹⁸⁵. Deze dames kunnen bovendien kennis nemen van de nieuwste Parijse modes door zich catalogi van Parijse modemagazijnen te laten toesturen. Dit laatste gebeurt ook wel ongevraagd: de coupeuse geeft dan het adres door¹⁸⁶. Ook op het platteland dringt het modeblad door: in Stedum bijvoorbeeld beïnvloedt het populaire blad *De Gracieuse* de smaak van de vrouwelijke bevolking: vrouwen richten haar kleding in naar de modebeschrijvingen die erin staan en bejveren zich de patronen na te werken¹⁸⁷.

In de tijdschriften en kranten van deze periode treft men veel karikaturen aan, in beeld en/of geschrift¹⁸⁸. Alle extreme modes moeten het ontgelden, uiteraard opgeblazen tot nog buitenissiger proporties dan zij uit zichzelf al vertonen. De crinoline is een geliefd mikpunt geweest¹⁸⁹, evenals de tournure en de daarbijbehorende enorme chignon als haardracht¹⁹⁰.

Voor de hogere standen is er een nieuwe mogelijkheid bijgekomen om zich van de laatste modes op de hoogte te stellen. De actrices van de ‘Salons de Variété’ spelen een belangrijke rol als baanbreksters op modeterrein. Zij dragen op het toneel de nieuwste Parijse dameskleding: het showen daarvan beheerst haar ‘act’. En al zijn de dames in Holland niet zo snel in het volgen van elke modegril, toch kijken zij vol bewondering naar deze nieuwste modesnuffjes¹⁹¹.

De lagere standen krijgen hun mode-informatie nog altijd vooral via de straat en de kerkgang, al gaan ook hier de krant en de winkelatalages hun voorlichtende rol spelen. De kerkgang is, vooral op het platteland, nog steeds een belangrijk schouwtoneel voor kleding. Met Pasen of Pinksteren, afhankelijk van de regio, worden de nieuwe kleren aangeschaft en dost men zich zo fraai mogelijk uit voor de kerkgang. In de Achterhoek geschiedt dit met Pasen: ‘Allen zijn op hun “paaschbest” gekleed, de mannen voor 't eerst niet meer in duffel, maar in zwart laken en velen hebben wat nieuws laten maken tegen den hoogtijd. “Jonge”, zei de buurman tegen mij, toen hij zag, dat ik een nieuw buckskin-pak aan had, “nou meugt ze de honde wal vastehouden”’¹⁹².

4.4. Eerste aanzetten tot modernisering van het kleedgedrag

4.4.1. De stad

De veranderingen, die zich in deze periode voordoen en die het traditioneel leefpatroon gaan openbreken, spelen zich vooral in de stad af (zie 3.1.). Het uiterlijk van de grote steden verandert. Na het vervallen verklaren van de vestingfunctie van de steden, kunnen de stadswallen geslecht worden en kan de stad zich uitbreiden. De eerste uitleg van de steden wordt vaak gekenmerkt door slechte, kazerneachtige woningbouw. De bestrating verbetert (de Kalverstraat wordt in 1873 geasfalteerd), evenals de verlichting¹⁹³. Den Haag ontwikkelt zich tussen circa 1850 en 1890 van een ambtenarenstad tot een nijverheidscentrum, terwijl de beroepsbevolking meer dan verdubbelt¹⁹⁴. De spectaculaire groei van de stedelijke bevolking doet zich echter pas vanaf circa 1875 voor¹⁹⁵.

In de drie grote steden wordt in het algemeen de Franse mode gevolgd, waarbij in Den Haag de kleding der dames het smaakvolst is, terwijl deze in Amsterdam het meest van degelijke weelde getuigt¹⁹⁶. In Amsterdam is het jarenlang mode onder meisjes van stand en smaak zich te kleden in een eenvoudig zwart manteltje over een zwart-wit geruite rok, eventueel met daarboven een witkanten strik¹⁹⁷. De Portugees Ortigao treft echter rond 1880 ook in de grote steden nog veel ouderwets geklede types aan¹⁹⁸, al is het publiek bij de paardenrennen in Den Haag gekleed met kosmopolitische elegance¹⁹⁹.

In 1875 onderscheidt 'een Amsterdammer' zeven sociale lagen in zijn stad. Bovenaan op de sociale ladder bevindt zich de aristocratie, die uit twee groepen bestaat: de 'echte' aristocraten die door geboorte in deze laag thuishoren, en de 'geldaristocratie, een ontzaglijke macht in onzen tijd'. Daarna volgt de 'hoogste burgerstand, die door de betrekking, welke zij in de maatschappij bekleeden, de eerste onder de Plebejers zijn... in geleerde vakken, als ambtenaar, in den handel'. Daaronder komen de winkeliers, behalve de boekhandelaren en apothekers, die tot de hoogste burgerstand worden gerekend. De vierde sociale laag wordt bevolkt door de slaggers en bakkers. Iets lager worden de komenijsmannen aangeslagen, gevolgd door een zesde laag van wijnhuishouders of tappers en bordeelhouders. Deze laatsten kunnen op latere leeftijd soms opklimmen tot rentenier, vanwege hun bezit aan onroerend goed. De zevende en laagste sociale laag bevat de 'geringe burgers', de werklieden en de armen²⁰⁰. Deze Amsterdammer is ongetwijfeld zelf afkomstig uit de middengroep: als 'insider' onderscheidt hij meerdere gradaties in standsverschil tussen de leden van de middengroep, maar hij bespeurt weinig differentiatie binnen de hogere sociale strata en geen enkele in de volksklasse, waar hij de postie van 'outsider' bekleedt. Van Tijn komt op grond van het aantal leerlingen dat in Amsterdam in 1857 de naar stand gescheiden scholen bezoekt, tot de volgende

getalsverhoudingen in de standsindeling van die stad: 63,6% bedeelden of minvermogenden, 18,8% weinig vermogenden, 9,6% bescheiden burgers en 7% gegoeden en aanzienlijken (van 1% ontbreken gegevens)²⁰¹.

Stokvis maakt gebruik van contemporaine arbeidsstatuswaardering en komt zo tot een driedeling in de sociale stratificatie van Den Haag voor rond 1850. De hogere klasse bestaat uit aanzienlijken (adel, patriciaat, handels- en geldaristocratie, magistraten) en de gegoede burgerij (groothandelaars, fabrikanten, vrije en intellectuele beroepen). De kleine burgerij of middenstand wordt onderverdeeld in de welgestelde burgerstand (ambachtsbazen of winkeliers met personeel, kleine renteniers, lagere ambtenaren, kantoorbedienden, onderwijzers) en de mingevoede burgerstand (kleine ondernemers in vervoers- en andere diensten, ambachtsbazen, winkeliers, winkelbedienden, meesterknechts en opzichters, semi-intellectuele beroepen). De arbeidende klasse kent eveneens twee substanden: de werklieden (handwerklieden, geschoolde arbeiders, huishoudelijk personeel) en de arbeiders (losse arbeiders, ongeschoolde fabrieksarbeiders, armen)²⁰². In deze studie wordt de indeling van Stokvis gevolgd, waarbij echter de armen in een aparte categorie zijn ondergebracht.

Hogere sociale strata

De stijgers op de maatschappelijke ladder binnen de hogere sociale strata zijn in deze periode de ‘homines novi’ en de vertegenwoordigers van de vrije en intellectuele beroepen²⁰³. De eersten zijn snel rijk geworden handelaren en ondernemers nieuwe stijl. Ze worden ook wel de ‘nouveau riche’ genoemd. Bruin onderscheidt in Amsterdam drie groepen. De Joodse geldaristocraten maken hun fortuin in de financiële wereld: zij zetten banken op, houden zich bezig met de effectenhandel en financieren industriële ondernemingen, een novum in deze periode²⁰⁴. Daarnaast is er een groep handelaren en ondernemers van Duitse komaf met modern zakeninzicht en een goede opleiding²⁰⁵. Tenslotte behoren ook degenen die in de koloniën fortuin maken (vooral in Indië na de afbraak van het Cultuurstelsel vanaf 1860) tot deze categorie²⁰⁶. Deze drie groepen worden slechts tot op zekere hoogte of helemaal niet opgenomen in de oude elite: de eerste en tweede coterie. Een huwelijk met een lid van het gevestigde patriciaat is niet langer een *conditio sine qua non* voor sociale mobiliteit²⁰⁷.

De oude elite (adel, patriciaat, geldaristocratie) bejegt de nieuwkomers met een zeker respect vanwege hun fortuin, maar kijkt tegelijkertijd op hen neer, omdat zij tekort schieten in de fijne kneepjes van het societyleven. Zij bezitten in de termen van Bourdieu wel economisch kapitaal, maar ontberen cultureel kapitaal. Zij worden door de traditionele elite als parvenu's gezien, en soms bespot. Om zich te distantiëren van de nieuwkomers neigt de gevestigde elite tot demonstratieve, verfijnde eenvoud in

de kleding. In Hildebrands 'De familie Kegge' wordt de vrouw van parvenu Kegge, die zijn fortuin in West-Indië heeft gemaakt, meewarig bekeken, omdat haar kleding al te nadrukkelijk haar rijkdom etaleert: haar baret is te overladen, de kleur van haar japon (rood) te opvallend, haar sieraden zijn te protserig²⁰⁸. Zij 'heeft geen smaak'. De oude elite vlucht in formalisering van de omgangsvormen om zo distantie te creëren ten opzichte van de nieuwe concurrenten: het informele souper wordt bijvoorbeeld rond 1850 vervangen door het ceremoniële diner²⁰⁹.

De vertegenwoordigers van de vrije en intellectuele beroepen hebben zich tegen 1850 georganiseerd en bejiveren zich het aanzien van hun beroep te verhogen²¹⁰. Hun sociaal prestige neemt daardoor toe. Een andere reden voor hun stijging in de sociale hiërarchie is, dat zij de hoog opgeleide deskundigen zijn, die de moderniserende samenleving nodig heeft.

Dameskleding

In de damesmode wordt het begin van deze periode gekenmerkt door de heerschappij van de crinoline, die een steeds grotere omvang bereikt. Met volants aan rokken en mouwen, vaak in meerdere lagen boven elkaar, wordt het effect van deinende wijldte nog vergroot²¹¹. Onder de rok wordt een constructie van staaldraad, baleinen en/of veren gedragen, die het dragen van een vracht onderrokken, om de rok wijd te laten uitstaan, overbodig maakt. De lijven van de japonnen zijn bij de dagkleding hooggesloten, het décolleté blijft beperkt tot de avondkleding van de jongere vrouwen²¹². Bij de crinolinedracht horen kleine luifelhoedjes, driekantige omslagdoeken met franje of mantilles²¹³ en batisten ondermouwen met kant²¹⁴. Het kapsel is eenvoudig: een chignon -vaak met een netje er om- in de nek, de scheiding in het midden. Aan de voorzijde is het haar meestal geonduleerd. De laarsjes hebben een klein hakje²¹⁵, en doorgaans een rozetje of strik op het voorblad. Ze sluiten met elastiek aan de zijkant²¹⁶.

De ronde crinoline verdwijnt rond 1860. De vorm van de rok wordt eerst ovaal, waarbij de grootste ruimte zich aan de achterkant van de draagster bevindt²¹⁷. Zij heeft soms een matig lange sleep. Een plat ovaal hoedje vervangt de luifelhoed, en wordt voor op het hoofd gedragen boven de nu kolossale chignon²¹⁸. Uit dit silhouet ontwikkelt zich rond 1870 de tournurejapon of 'queue de Paris'. Deze is glad aan de voorkant, maar opgebold en voorzien van draperieën en soms een sleep aan de achterkant²¹⁹. Aan de voorkant lijkt het silhouet van de vrouw gerationaliseerd, van opzij blijkt dit niet het geval. Onder de japon draagt zij een constructie van baleinen en kussentjes, die de kenmerkende over het achterwerk opbollende lijn verschaft. De japon is rijkelijk gegarneerd met linten, ruches en strikken²²⁰. Nog steeds wordt een korset gedragen. De schoenen of laarsjes hebben nu een hoger hakje, dat rond 1880 een mooie afgeronde vorm krijgt²²¹. Het materiaal is vaak lichtgekleurd leer, goud-

leer of zijde, dat is versierd met open werk, borduursel, lovertjes en kralen. Het schoeisel sluit met elastiek, knoopjes of zijden veters²²². Een klein hoedje zonder luifel wordt bovenop het kapsel gedragen, dat gedeeltelijk is opgestoken, gedeeltelijk in krullen neerhangt over de schouders²²³. De kousen zijn altijd wit, bij baltoilet versierd met een gekleurd patroontje, bij dinertoilet met een pijl²²⁴. Tegen 1870 komen insectenbijoux (bijen, vliegen, enz.) in de mode, wat later ook andere dieren, zoals honden en apen²²⁵.

Zowel crinoline als tournure helpen de dame de gewenste indruk te maken op haar omgeving. De vele meters kostbare stof, de rijke garnering en de dure accessoires spreiden de rijkdom van echtgenoot of vader ten toon en bevestigen haar lidmaatschap van de maatschappelijke elite. De kleding belemmert haar dermate in haar bewegingen, dat daardoor duidelijk wordt dat zij geen lichamelijke arbeid hoeft te verrichten. De omvang van de kleren schept zelfs letterlijk (sociale) distantie! Bovendien benadrukt de kleding haar breekbare en afhankelijke ‘vrouwelijkheid’ en accentueert tevens erotisch haar vrouwelijke vormen.

De arts Van Hengel maakt uit gezondheidsoverwegingen bezwaar tegen de te dunne onderkleding bij de dames uit de hogere sociale klassen. Zij dragen te weinig flanel en kijken neer op warme wollen kousen. Haar onderbroeken zijn te kort (tot onder de kuit). Uiteraard is hij als representant van het moderne gezondheidsdenken ook gekant tegen het korset en de hoge hakjes van het schoeisel²²⁶.

Veel dames kleden zich alleen met zorg, wanneer zij in gezelschap moeten verschijnen: de tijd dat zij bezoek ontvangen of zelf uitgaan. Sommigen zijn als zij thuis zijn zo slordig gekleed, dat zij er zich voor generen wanneer er onaangekondigd bezoek verschijnt. Dat moet dan in een zijkamertje wachten tot mevrouw ‘gekleed’ is. Steeds meer wordt echter van de dames verwacht dat zij altijd toonbaar zijn en dat zij in dit opzicht het goede voorbeeld geven aan haar kinderen en personeel²²⁷.

De kleding die dames dragen bij het ondernemen van de enige sportieve activiteit waaraan zij mogen deelnemen²²⁸ (wandeltochten in de bergen), is bepaald niet praktisch. Zij kunnen kennelijk niet buiten een crinoline, al wordt deze dan voor de gelegenheid met een touwconstructie iets opgetrokken. Daarbij dragen zij een herenpaletot en een baret met veer, hoge laarzen en een alpenstok²²⁹.

De meeste dames uit de elite dragen maatkleding, door kleermaker of naaister vervaardigd. Dames die het zich kunnen permitteren bestellen haar kleding bij de Parijse huizen²³⁰. Soms wordt kleding zelf gemaakt of zelf versierd. Handwerken staat nog altijd hoog in aanzien als vrouwelijke bezigheid. De dames houden zich echter vooral bezig met zeer verfijnd handwerk, op de zogenaamde ‘nuttige handwerken’ -kousen stoppen, kleding verstellen, eenvoudige kledingstukken naaien- kijkt men neer. Deze werkzaamheden besteedt men uit aan beroepskrachten²³¹. Vrouwen uit de hogere sociale strata hebben een manier van breien, die kenmerkend is voor haar stand. Zij breien ‘zoals zij het in hare jeugd

van hare Zwitserse bonne of gouvernante geleerd hebben; zij houden het werk zeer hoog, los en ver van zich af, gebruiken liefst korte naaldjes en laten den draad over den voorsten vinger van de linkerhand gaan; deze manier van breien geeft aan de houding iets vlugs en bevalligs²³².

Herenkleding

De herenmode verandert niet sterk²³³. Wel evolueren de details, bijvoorbeeld de snit van pantalon of frak, de breedte van de das en het model van snor of bakkebaard²³⁴. De spanpantalon verdwijnt van het modetoneel en wordt vervangen door een lange broek met rechte pijpen. De ‘geklede jas’ vervangt geleidelijk de rok als herenkleding voor overdag. Voor de avond blijft het rokkostuum gehandhaafd. Het veston wordt in de herenmode opgenomen als sport- en wandeldracht²³⁵. De meer conservatief ingestelde geslaagde ‘gentleman’ draagt rond 1880 zijn zwarte geklede jas open. Hij heeft een glanzend zwarte hoge hoed, een vest met overslag, een zwartsatijnen das, een korte nauwe pantalon, hoge dubbelgezoolde glimmend gepoetste laarzen en bakkebaarden zonder snor. Moderne heren prefereren een Engels kostuum, een lichte das, dichtgeknoopt jacquet, een lage hoed en een snor zonder bakkebaarden²³⁶. De wandelstok ontbreekt nooit²³⁷. De heer draagt schoenen met stompe neuzen (breed façon), de fat heeft lange smalle schoenen met enige centimeters overmaat, eerst recht afgesneden, later meer puntig (smal façon)²³⁸.

In 1879 verschijnt een boekwerkje met als titel *Lessen over de wellevendheid voor heeren*. Het is, hoewel dat nergens expliciet wordt vermeld, bedoeld als houvast voor de nieuwkomers in de hogere kringen. Het geeft adviezen over hoe men zich volgens de etiquette in gezelschap moet gedragen, waarbij een grote plaats is ingeruimd voor de kleding. Immers ‘het is niet genoeg dat een man knap is, of wèl opgevoed, of goed van postuur; wil hij met waardigheid zijn plaats in de maatschappij innemen, dan moet hij... boven alles weten hoe eene kamer binnen te treden, hoe te buigen en hoe zich te kleeden. Van deze drie hoedanigheden is de laatste zeker de gewichtigste, omdat zij het meest in het oog valt²³⁹.

De belangrijkste regel die een heer in acht moet nemen op kledinggebied is nog altijd die der onopvallende perfectie: ‘Een heer moet altijd zoo gekleed zijn, dat zijne kleeding nooit opgemerkt wordt... het ware bewijs van smaak in de kleeding van een heer bestaat in netheid, deftigheid en gepastheid. Zoo een vriend tegen u mocht zeggen: “Wat een mooi vest hebt ge daar aan!” moogt ge er op rekenen, dat een minder mooi meer passend zou zijn²⁴⁰. Een echte heer volgt de mode niet te snel: ‘Alleen zeer jonge mensen en die niet in de hoogste aristocratische kringen verkeerden, maken zich aan deze dwaasheid schuldig²⁴¹. De kleding moet goed zitten, maar ook weer niet al te perfect van coupe zijn: ‘Wanneer het goed te nauwsluitend is, gelijkt men te veel op een kleermakersknecht²⁴².

In de keuze van zijn sieraden moet een heer zeer voorzichtig te werk gaan. Hij moet bedenken ‘... dat een uitgezocht kunstwerk, zoals een fijne camée, of een zeldzaam artikel, zoals een zwarte parel, meer gedistingeerd is, dan een groote briljant, dien ieder rijke en smakeloze ploert even goed kan koopen’²⁴³. Het boek beveelt als edelsteen de opaal aan, want: ‘Geen parvenu zal een opaal koopen; onveranderlijk zal zijne keus vallen op de meer in het oog vallende edelgesteenten, zooals de robijn, saffier of smaragd’²⁴⁴.

Verder gebruiken heren alleen witte zakdoeken, kiezen zij nooit schelle kleuren, dragen ze altijd een zwarte hoed en vertonen zij zich nooit zonder handschoenen op straat. Deze laatsten moeten van glacé of kalfsleer zijn: ‘wollen of garen handschoenen staan onuitsprekelijk gemeen’²⁴⁵.

En tot slot moet een goede hygiëne worden betracht: ‘In dezen tijd van vooruitgang, ook wat reinheid betreft, vertrouwen wij, dat het voldoende is, de aandacht te vestigen op de noodzakelijkheid van de meest nauwgezette helderheid van het lichaam. Het haar, de tanden, de nagels behooren onberispelijk gehouden te worden; een bemorst overhemd, een vuile zakdoek, of een licht vest dat een dag te lang gedragen is, zijn zaken die nauwkeurig vermeden moeten worden door ieder, die zich wil doen kennen als een welopgevoed man’²⁴⁶.

De heren uit de elite benadrukken hun stand in hun kleding. Degenen die uit de traditionele elite afkomstig zijn, trachten zich boven de parvenu's te verheffen door het tonen van hun goede smaak. De nieuwkomers doen pogingen door ditzelfde aan de verdenking te ontsnappen, dat zij parvenu's zijn. In tegenstelling tot die van de dames straalt de herenkleding rationaliteit uit. De heren zien af van het benadrukken van hun erotische aantrekkelijkheden. In deze beide aspecten van hun kleedgedrag beantwoorden zij aan het concept ‘mannelijkheid’.

De arts Van Hengel keert zich, evenals bij de dames, tegen de te dunne onderkleding van de heren. Ook veroordeelt hij de juist veel te broeierige cache-nez²⁴⁷.

Doktoren gaan deftig gekleed, niet alleen om hun stijgende positie op de sociale ladder te onderstrepen -artsen behoren tot de intellectuele beroepen die in deze periode in de maatschappelijke lift zitten-, maar ook omdat zij zo meer vertrouwen wekken en gezag genieten bij hun patienten. Zelfs in de achterbuurten en op het platteland heeft men meer fiducia in de kwaliteiten van een arts met een rokkostuum, een witte das en een hoge hoed dan in die van een eenvoudig geklede geneesheer met een pet op het hoofd²⁴⁸. De beroepskleding van ambtsdragers op hoger niveau is nu dezelfde als die van heren uit de hogere burgerij. De hoofdcommissaris van politie te Utrecht bijvoorbeeld is niet langer een morsig mannetje in ouderwetse kledij (zie 3.4.1.), maar een elegante heer ‘met onberispelijk zwarte kleeren, onberispelijk gepoetste laarzen en onberispelijk zwart hoofddekseel, zonder stok... een ligt badinetje uitgezonderd... aan wien niets bijzonders is op te merken’²⁴⁹. Voor bijzondere gelegenheden

kunnen hoge ambtenaren (de commissarissen der koning, de leden van de Provinciale Staten en de griffiers) verschijnen in een galarokkostuum, voorzien van versierde knopen en van borduursels waarvan de breedte toeneemt met de hoogte van de rang, met een driekante hoed²⁵⁰.

Onder de heren der elite zijn er enkele die zich afwijkend kleden. Behalve excentriekelingen vindt men onder de elite ook dandy's. De fat uit de jaren vijftig overdrijft de dan modieuze geborneerdheid: hij doet 'kwijnend, geblaseerd en alsof alles hem te veel was'²⁵¹. Daarna raakt het type in de mode, dat het leed van de wereld op zijn schouders lijkt te torsen: 'Velen onzer zullen zich den tijd herinneren, waarin onze fatten voorover liepen, als door zorgen gekweld, den hoed diep in de oogen, met groote stappen'²⁵².

De heren uit de hoogste kringen en uit de gezeten burgerij blijven de maatkleermaker trouw. De maatkleding wordt door de concurrentie van de confectie en de lage lonen in de huisindustrie iets goedkoper in deze periode. Snit en afwerking zijn de criteria om het maatkostuum van de heer te onderscheiden van het confectiepak, dat steeds meer vertegenwoordigers van de middengroep gaan dragen.

Kinderkleding

De meeste kinderen uit de hogere sociale strata blijven er uitzien als volwassenen in zakformaat. Zij zijn volgens Veblen een verlengstuk van de demonstratieve consumptie van hun moeders: ook in de kleding van haar kinderen kunnen zij haar rijkdom en/of goede smaak tentoonspreiden²⁵³. Als gevolg van de creatie van jeugdland komt tegen het einde van de periode speciale, meer comfortabele kinderkleding in zwang, vooral in de gezinnen van de artistieke en intellectuele elite²⁵⁴.

Baby's uit deze stand worden uit hun strakke windselen verlost²⁵⁵. Een baby-uitzet bestaat, wat de kleding betreft, uit: 'twee fijn linnen hemdjes met kantjes om arm en hals; twee gebreide borstrokjes, twee navelbandjes, twee navelcompresjes, twee halsdoekjes, twee fijn gebreide ondermutsjes en twee geborduurde neteldoeksche mutsjes met wit satijnen lint'²⁵⁶. De zuigeling wordt drie keer per week geheel uitgekleeed en gewassen met 'een nieuwen flanellen lap of meestal met eene zeer fijne toiletspons en zeepsop van bristolzeep, vervolgens met brandewijn en water'²⁵⁷. Hij of zij krijgt dan ook steeds schoon ondergoed aan. Gaat het kindje uit, dan kan het als volgt gekleeed worden: "'Tabayole" van geborduurde neteldoek, voorzien van een capuchon en geheel met kant gearneerd. Effen neteldoeksche jurkje, gearneerd met vier kanten aan den rok en drie aan de mouwen'²⁵⁸.

Een 'knaapje van vijf jaren' kan bij het buiten spelen een 'pelsje' dragen: een vestje met schootje van dezelfde lengte als de jurk, voorzien van een 'hermelijnen rand', door moeder gebreid uit rode, witte en blauwe Berlijnse wol (het vestje zelf) en zwarte en witte dito (voor de

rand)²⁵⁹. Ook petjes en slobkousjes worden vaak door moeder gemaakt²⁶⁰. Jongens in de schoolleeftijd dragen een zwart jasje met ronde boord van fijn laken en een korte broek²⁶¹, meisjes een schoolschort en een parasol of paraplu²⁶². Kinderen van beide seksen dragen laarsjes of lage handschoentjes²⁶³.

Meisjes uit de gegoede burgerstand, die op een kloosterinternaat een opleiding volgen tot onderwijsgevende religieuzen, moeten een degelijke doch uitgebreide garderobe meenemen: eenvoudige japonnen met bijbehorende pelerine -van korenblauwe wol voor de zondag, van zwarte merinos voor door de week-, effen hoedjes, grijze of zwarte handschoenen, twaalf effen batisten kraagjes, twee paar zwarte voorschootjes, twee paar lederen en één paar stoffen laarsjes, en een aanzienlijke hoeveelheid ondergoed, waaronder twee korsetten en vijftien paar gebreide kousen²⁶⁴.

De overgang van kind naar jong volwassene wordt gemarkeerd door een verandering in kleding en haardracht. Elise van Calcar beschrijft, hoe haar vriendinnen uit de stad ‘allengs zoo groot-menschachtig’ gaan doen, terwijl zij -woonachtig in een dorp- zich nog als een kind voelt en gedraagt. De vriendinnen steken haar haar op in vlechten en dragen een omslagdoek, lange rokken en lage schortjes. Zij wordt uitgelachen vanwege haar kinderlijke loshangende haar en geknoopte doek²⁶⁵. Elise staat echter niet alleen: een buitenlands bezoeker van ons land wordt getroffen door de kinderlijke kleding van aankomende meisjes van zo'n vijftien jaar. Franse meisjes dragen op die leeftijd al dameskleding²⁶⁶.

Middengroep

In de middengroep komt in deze periode een nieuwe categorie naar voren: de witte-boorden-werkers. Het gaat om personen, die in loondienst zijn en hoofdarbeid verrichten. Zij bevolken de handels- en bankkantoren, doen bureauwerk bij bedrijven of in de dienstverlening en bekleden de lagere ambtenaarsrangen bij de overheid²⁶⁷. De naam ‘witte-boordengroep’ verwijst naar het feit dat zij ‘net’ werk doen, waarbij zij zich niet vuil maken zoals handwerkers, zodat zij keurig gekleed hun werk kunnen verrichten: in die tijd betekent dat voor heren dat zij onder andere een witte boord dragen. De term verwijst ook naar hun levensinstelling, die gericht is op opwaartse sociale mobiliteit en directe consumptie: zij hechten aan een zeker decorum, worden graag voor een heer aangezien en met ‘meneer’ aangesproken. Zij voelen zich anders dan en verheven boven de werklieden. Dit ‘zich beter voelen’ spruit zeker in de onderste regionen van de middengroep niet voort uit een groter inkomen.

Kantoorbedienden, ambtenaren en politieagenten van lage rang verdienen in 1876 tussen *f*7,- en *f*10,- per week, evenveel als de gemiddelde werkman. Onderwijzers krijgen tussen *f*10,- en *f*15,- per week, wat gelijk staat aan het loon van goed geschoolde arbeiders²⁶⁸. Er bestaat echter een hogere maatschappelijke waardering voor het hoofdwerk dat zij verrichten, dan

voor het handwerk van werklieden en arbeiders in loondienst. Zijzelf schatten hun eigen cultuur hoger in vergeleken met die van de arbeidersklasse.

Het deel van de middengroep, dat een wat hoger inkomen geniet, vormt de eerste introductiegroep voor de huishoudnaaimachine, aangezien de hogere burgerij gemakkelijk kan betalen voor het handwerk van naaister en kleermaker en de machine dus niet direct nodig heeft, terwijl de machine voor de arbeiders nog te duur is, namelijk meer dan een half jaarloon²⁶⁹. Voor deze middenklassers is de huishoudnaaimachine betaalbaar én handig. Zij past bovendien perfect binnen de levensstijl van deze sociale groepering, die gericht is op huiselijkheid, zuinigheid en opwaartse mobiliteit: vrouwen kunnen thuis met minder moeite en tegen geringe kosten de kleding maken, die statusverhoging vergt.

De traditionele middenstand (winkeliers, zelfstandige ambachtslieden, werkbazen) heeft het moeilijk. Zij kunnen de omschakeling naar een modernere bedrijfsvoering niet maken. Hun vakkennis is verouderd en zij ontberen boekhoudkundige kennis en kapitaal. De kredietverschaffing staat nog in de kinderschoenen en het systeem van jaarnota's zorgt voor een constant tekort aan liquide middelen. Daarnaast is er een grote onderlinge concurrentie en wordt bovendien die van de grootbedrijven hier en daar voelbaar²⁷⁰. Het inkomen van de traditionele middenstander gaat in veel gevallen dat van de werkmans niet of nauwelijks te boven²⁷¹. In deze geleding van de middengroep is de kleding vaak ouderwets en saai. Charles de Coster oordeelt rond 1870 zeer negatief over het uiterlijk van dit type 'kleine burger': 'Welk eene treurige figuur maakten... eenige eerbare burgerluidjes van Middelburg, met hunne lange, ouderwetsche jassen, hunne vaalbleeke melankolieke gezichten, waarop de verveling en bekrompenheid van het klein-steedsche leven staan afgeteekend; met hunne doffe, glanslooze oogen en linksche bewegingen'²⁷².

In de bovenlaag van de middengroep werkt de vrouw traditioneel niet buitenshuis. Tegen het einde van deze periode echter oefenen de eerste goed opgeleide vrouwen een beroep uit. De vrouwen van traditionele middenstanders met een eigen bedrijfje of winkel werken vaak met haar echtgenoot mee. De dochters uit de kleine burgerij kiezen in deze periode niet langer voor een dienstje, maar worden liever modiste, winkeljuffrouw of kantoormeisje²⁷³. Deze betrekkingen bieden haar wat meer zelfstandigheid en -ondanks de lange werkdagen- vrije tijd. De eerste vrouwelijke kantoorbedienden verschijnen al in 1842²⁷⁴.

Dameskleding

De dames dragen een afgezwakte versie van de modekleding van de hogere burgerij: minder uitbundig, minder gewaagd, minder kleurig, minder kostbaar. Zij dragen bijvoorbeeld wel de crinoline²⁷⁵, maar omdat zij slechts één zo'n hoepelrok bezitten, die dienst moet doen onder meerdere

japonnen, zit de japon vaak niet goed. Soms is deze niet wijd genoeg voor de crinoline, zodat de hoepels zich door de stof heen lelijk aftekenen. Dit laatste is ook het geval indien de crinoline zelf wordt gemaakt²⁷⁶ en men uit zuinigheidsoverwegingen te weinig hoepels aanbrengt. De stof van de japon zakt dan door de hoepels heen²⁷⁷.

Aan de kleding van een jonge vrouw, die in 1876 een kantoorbaan heeft bij een groothandel in manufacturen te Amsterdam, worden door de werkgever hoge eisen gesteld. Zij mag niet uitdagend gekleed gaan: opvallende kleuren, laarsjes met hakjes en japonnen met sleep of een grote ‘pouf’ (tournure) zijn niet toegestaan. Bovendien moet zij er verzorgd uitzien: zij mag geen pen achter het oor dragen en de inkt niet aan haar kleren of haren afvegen²⁷⁸.

De arts Van Hengel keert zich vanuit het oogpunt der gezondheid tegen twee onderdelen van de kleding van de vrouwen uit de traditionele middengroep. In de eerste plaats acht hij het al vanaf jonge leeftijd (22 à 24 jaar) altijd bedekken van het hoofd slecht voor haargroei en hoofdhuid. Daarnaast is hij niet te spreken over de open onderbroek (de kruisnaad is open), die kou en vocht vrij spel geeft en zo leidt tot problemen in het kraambed²⁷⁹.

De kleding wordt, als de financiën het toelaten, in Nederland besteld bij een kleermaker of naaister. Veel vrouwen echter maken haar kleding zelf met behulp van cursussen en patronenboeken, zoals *Knippen en naaien: handleiding tot de kennis van nuttige vrouwelijke handwerken*. Ook modetijdschriften met naaipatronen en werkbeschrijvingen, zoals *De Bazar*, bieden haar de helpende hand. Het zelf maken van kleding is bij de huiselijk ingestelde middengroep nog steeds een deugd: een goede huisvrouw heeft ‘altijd wat om handen’. De vrouwen in deze stand breien minder elegant dan die uit de hogere kringen. Zij houden het breiwerk wat lager, ‘op de hoogte van de borst namelijk... (daarbij) laat men den draad over den voorsten vinger van de rechterhand gaan’²⁸⁰. Ook voor het leren breien bestaan instructieboekjes²⁸¹.

Herenkleding

Heren uit de middengroep die het zich enigszins kunnen permitteren, schaffen een maatkostuum aan. De anderen moeten het met confectie doen: zij zijn in deze periode, nu de arbeider doorgaans nog net te weinig verdient, de klanten bij uitstek van de confectie-industrie. De elite is van mening, dat de confectie smakeloze kleding aanbiedt. Het confectiepak is inderdaad in deze beginperiode duidelijk qua afwerking en materiaal inferieur aan het maatkostuum. Om de prijs te drukken gebruikt men vaak goedkope stof. De zogenaamde ‘Duitse coupe’, de confectiesnit van het eerste uur, wordt gekenmerkt door een onflatteus vierkant gesneden colbert en een broek zonder enige pasvorm, die met bretels moet worden opgehouden²⁸².

In de middengroep is onder de jonge mannen volgens tijdgenoten uit de hogere sociale strata sprake van een zekere ‘trotschheid... Het ideaal van de meesten is het dragen van een zwarten rok, stijve boorden en een hoogen hoed; zij hebben reeds vroeg behoefte om voor “heeren” door te gaan; en aan het begrip van “heeren” is nietsdoen verbonden, met witte handjes zonder eelt²⁸³. Zij willen graag hogerop komen en trachten door hun kleding de indruk te wekken, dat zij reeds enige treden van de maatschappelijke ladder hebben beklommen.

De heren uit de witte-boorden-groep dragen niet alleen zelf graag nette kleding: zij worden daartoe ook door hun werkgever verplicht. Kantoorbedienden dienen sober gekleed te gaan: opvallende kleuren moeten vermeden worden. Zij mogen niet met gaten in hun kousen op het werk verschijnen. Overjassen en overschoenen mogen niet ten burele aangehouden worden. Het dragen van halsdoeken en hoofddekseis op de werkplek is alleen in geval van guur weer toegestaan²⁸⁴.

De politieagenten dragen niet langer een kuitbroek en steek. Zij zijn rond 1850 te Amsterdam gekleed in lange broek en knielange uniformjas met dubbele rij knopen en een riem om het middel. Op hun hoofd prijkt een hoge hoed. Rond 1880 is dit kostuum veranderd in een lange broek met kort jasje. De dubbele rij knopen en de riem hebben zich gehandhaafd, borstzak en epauletten zijn toegevoegd. De schoenen horen glimmend gepoetst te zijn. Het hoofd van de agent wordt gesierd door een martiale glimmende helm met kinband, voor- en achterklep en een koperen kam, die van bovenop de helm tot middenachter loopt²⁸⁵. In het politie-uniform lijken zich de ontwikkelingen in het herenkostuum en het militaire uniform te weerspiegelen, met een vertraging van een aantal jaren. Aangezien bij zo'n uniform de herkenbaarheid een belangrijke rol speelt, neigt men er toe het zo lang mogelijk ongewijzigd te laten en zullen veranderingen pas worden doorgevoerd, wanneer het uniform niet meer voldoet aan de praktische eisen van een nieuwe tijd of wanneer het als belachelijk ouderwets wordt ervaren door de bevolking. In dat laatste geval wordt het voor de ‘diender’ moeilijk het vereiste respect af te dwingen.

Alexander Ver Huell levert in zijn dagboek een paar beschrijvingen van personen uit de middengroep. Een timmermansbaas op leeftijd is ouderwets gekleed met een hoge pet, een bruine pruik en bakkebaarden tot zijn mondpunten. Hij heeft een sproetig, scherp getekend gelaat²⁸⁶. Een kunstenaar draagt meestal een dichtgeknoopt jasje, wijde broek en grijze schilderschoed. Zijn goede gebit valt Ver Huell als bijzonder op. Een enkele maal kleedt hij zich ‘en faux dandij’: met rijk-gemonteerde wandelstokken en prachtige doekspelden²⁸⁷.

Van Hengel heeft op het stuk van ongezonde kleding voor ambachtslieden twee waarschuwingen in petto. In de eerste plaats belemmert de onafscheidelijke pet of hoed een goede ventilatie van hoofdhuid en -haar. Bovendien lopen zij kans reumatiek te krijgen vanwege hun gewoonte buis of jas niet aan te trekken, maar onder de arm te houden, en deze

zelfs bij regen pas aan te schieten, wanneer de boezeroen is natgerend²⁸⁸.

Kinderkleding

Kinderen uit de middengroep dragen in het algemeen nog steeds volwassenkleding in een klein maatje.

Meisjes worden onder andere met behulp van pedagogische boekjes voorbereid op haar latere rol in gezin en huishouden. In *Klein huismoedertje* van Gouverneur bijvoorbeeld passeren alle huishoudelijke bezigheden de revue. Elke activiteit van de huisvrouw wordt in dichtvorm besproken en is geïllustreerd met een plaatje, waarop een moeder haar dochter begeleidt in het aanleren van de daarvoor vereiste vaardigheden. Hier wordt onder andere gewezen op het belang van het goed onderhouden van kleding: vlekken moeten meteen worden verwijderd, scheurtjes direct hersteld²⁸⁹.

Lagere sociale strata

De werkende stand bestaat uit twee geledingen: die der werklieden (handwerklieden, geschoolde industriearbeiders, dienstpersoneel, kleine winkeliers) en die der arbeiders (sjuowers, venters, losse arbeiders, kruiers, schippersknechten, losse fabrieks- en manufactuurarbeiders), ook wel respectievelijk ‘de fatsoenlijke volksklasse’ en ‘de geringe volksklasse’ genoemd²⁹⁰.

Het loon van de doorsnee werkmán blijft laag: in 1876 ligt het tussen *f* 6, - en *f* 10, - per week²⁹¹, rond 1850 zelfs onder de *f* 6, -²⁹². Vaak laat het budget geen ruimte voor uitgaven ten behoeve van de post ‘kleding en schoeisel’ toe. In het blad *De Werkman* wordt in dichtvorm uiteengezet hoe na het betalen van de huur, voedsel (brood, vet, middagmaal), verzekering voor ziekte en begrafenis, verlichting en stookkosten het weekloon (circa *f* 6, -) van een werkmán met vijf kinderen uitgeput is. Hoe het met de kleding gaat leert het volgende fragment:

‘En echter komt dan nog de wasch,
Toch, zonder jokken, dat die ras
een halve gulden doet.
Er moet gestreken en gestijfd,
Waar koffie, thee en melk dan blijft!
En al het schoonmaakgoed?

Geen kleedren nog voor 't huisgezin
voetschoeisel, linnen evenmin,
Men moet gedekt toch gaan?

En voor de naald?... Ja wat niet al,
Men vindt het toch niet bij geval,
Waar komt het dan vandaan?²⁹³.

Multatuli beschrijft in 1864 hoe een arbeidersgezin aan kleding komt: ‘Als de man of een der zijnen een jas, broek of ander kledingstuk moet hebben, gebeurt het wel dat hij *f*10, - of *f*12, - voorschot vraagt van den patroon. Dit moet dan worden aangezuiverd door inhouden van 50 cent 's weeks. Deze inhouding, gevoegd bij de wekelijksche uitgaaf voor kleeren en schoenen, maakt dat zij, zoolang die aanzuivering niet afgelopen is, moeten hongerslijden. In zulke dagen eten ze droog brood en 's-middags aardappelen of erwten met zout zonder boter of vet²⁹⁴. Geen wonder dat bij een dergelijk ontoereikend budget velen op krediet kopen, met als gevolg een onoplosbare schuldenlast, of op liefdadigheid zijn aangewezen.

Nog altijd is de kleding van vertegenwoordigers van de werkende stand veelvuldig versted, onaantrekkelijk van kleur en uitgezakt van model. Een gravure toont een sjouwer met een verformfaaide hoge hoed, een vele malen opgelapt jasje met te lange mouwen, dat gaten vertoont en nog slechts één knoop heeft, een aan de hals openstaande boezeroen, een voorschoot en een warrige haardos²⁹⁵. De traditionele kledingstoffen voor de werkende stand -grove calicot of baai- worden steeds meer vervangen door stevige katoenen weefsels als diemit en pilo, afkomstig uit de textiel fabrieken in Enschede en door lichtere Engelse calicots²⁹⁶. Vanaf circa 1870 worden ook gemengd katoenen-linnen stoffen als bombazijn door goedkopere katoenen weefsels verdrongen²⁹⁷.

Tegen het einde van de periode komt er vooral in de financiële positie van geschoolde arbeiders een kleine verbetering. Hun loon stijgt tot boven de *f*10, - per week²⁹⁸, terwijl tegelijk de kleding door het confectioneren goedkoper wordt. Zo gauw zij er de financiële speelruimte voor hebben, kopen zij maar al te graag zo'n confectiepak, waarin zij zich een heer kunnen wanen. Voor de armeren uit deze sociale laag blijft ook de goedkope confectiekleding nog te duur.

Herhaaldelijk wordt in het kielzog van de sociale kwestie en het beschavingsoffensief in deze tijd in romans en geschriften gewezen op de onvoldoende kleding van het werkvolk²⁹⁹, al zijn er ook auteurs die integendeel beweren dat zij dikwijls verwonderd staan ‘over de goede kleeding der schamele gemeente³⁰⁰. Dit laatste is waarschijnlijk een plaatselijke uitzondering (een observatie gedaan in een relatief welvarende gemeente of onder een betrekkelijk ‘rijke’ groepering werklieden), of het gevolg van het feit dat de werkende klasse wordt beschreven door de meer gegoeden, die zo hun eigen ideeën hebben over welke kleding voor werklieden ‘passend’ is en welke te luxueus.

Het jaarlijkse kermisvieren resulteert in deze stand nogal eens in bittere ellende. Men verteert teveel, terwijl de beurs toch al niets kan lijden. Men tracht dan de kleding te verpanden bij de lommerd, om op die manier weer aan wat geld te komen³⁰¹.

Vrouwenkleding

De traditionele kleding van het dienstmeisje begint te verdwijnen. Het Haagse dienstmeisje draagt niet meer altijd ‘haar roodbruinen omslagdoek met zwarte palmen, haar hoed boven op de muts en de groene paraplu met groote koperen haak des zondags;... haar zedig paarsch jakje met zwarten rok en net wit mutsje in de week’³⁰². In Amsterdam hechten de dienstmeisjes nog wel aan haar traditionele witte kousen, ‘helder katoentje’ en onberispelijke kornetmuts, ook al wordt dit hoofddeksel door straatjongens oneerbiedig een ‘bal gehakt’ genoemd. Zelfs in die stad draagt zij echter eens per twee weken op zondag, wanneer zij uitgaat, andere kledij. Zij tooit zich bij die gelegenheid met ‘een stofjes japon, een doorgewerkte doek, een paar garen handschoenen en een bloemrijke hoed met afhangende keelebanden’, wat haar volgens critici ‘het voorkomen van een hofjesjuffrouw’ verschaft³⁰³.

De crinoline wordt ook door veel dienstmeisjes gedragen, iets wat de dames uit de hogere kringen vaak ongepast vinden, omdat zij daarmee ‘boven haar stand’ gekleed gaat. Aan dit thema zijn vele modespotprenten uit deze tijd gewijd³⁰⁴. De crinoline is voor vrouwen uit deze sociale laag een begeerlijk kledingstuk. Tijdens de kermis van 1862 zingt het volk op straat: ‘En O mijn lieve poeleke! En O mijn lieve poeleke! En O mijn lieve poeleke, gij krijgt een Krinolin!’ Dit laatste woord wordt uitgesproken als ‘Kreeolien’³⁰⁵.

De arts Van Hengel somt de onderdelen op van de garderobe van een fabrieksarbeidersvrouw uit 1875 én de prijzen ervan. Haar kledingbezit bestaat uit: zondagse muts (f 0,60), drie daagse mutsen (f 0,45), twee ondermutsen (nihil), schoudermantel (f 7,20), katoenen jak en rok (f 4,10), twee zwarte katoenen rokken (f 2,50), twee paar zwarte kousen (f 3, -), drie halsdoeken (f 0,60), twee boezelaars (f 1,80), twee paar witte kousen (f 0,80), drie hemden (f 4,50), twee borstrokken (f 2,80), zwarte katoenen broek (f 1,50), baaien broek (f 2,70), baaien onderrok (f 4,50), een paar schoenen (f 1,50), een paar muilen (f 1,20) en twee paar klompen (f 0,60). Van Hengel rekent de aanschafkosten om tot de kosten per jaar, door de prijs van een kledingstuk te delen door het aantal jaren dat het ‘meegaat’. De vrouw is per jaar f 13,77 aan haar kleding kwijt. Haar dochter bezit geen zwarte kousen, geen daagse mutsen, geen onderbroeken, geen muilen en geen schoenen. In de zomer loopt zij op blote voeten. Daartegenover staat, dat zij twee rokken, een boezelaar, een paar klompen en een hemd meer bezit dan haar moeder. Haar kledinguitgaven komen op f 12,30 per jaar³⁰⁶. De Portugees Ortigao beschrijft het uiterlijk van een oude vrouw ‘uit het volk’ te Amsterdam. Zij is lang en mager en draagt enorm grote klompen, een witte muts en schort en een over de borst gekruist driepuntig groenwollen sjaaltje. Haar armen zijn bloot³⁰⁷.

Vrouwen uit de werkende stand wordt aangeraden zuinig op de kleding te zijn en beschadigingen meteen te herstellen. Velen hebben echter

nooit geleerd kleding te vervaardigen of te repareren, of zij hebben er doodeenvoudig vanwege de lange arbeidsdag in fabriek, bedrijf of thuiswerk geen tijd voor³⁰⁸. Als zij kunnen breien, doen zij dat weer anders dan de dames uit middengroep of elite. ‘In de lagere volksklasse breien de vrouwen bij voorkeur met lange naalden; zij houden het breiwerk op de hoogte van het middel en gebruiken daarbij somtijds tot steun van de naald, een breihoutje, dat aan den rechterkant op de hoogte van het middel tusschen den band van den boezelaar gestoken wordt’³⁰⁹.

Mannenkleding

De specifieke beroepskleding -ieder ambacht een eigen kostuum begint in deze periode te verdwijnen. Daarvoor in de plaats komt een meer uniforme arbeiderskleding, bestaande uit: boezeroen of (later) gestreept werkhemd, mouwloos vest, jas of buis, lange broek, pet en klompen of grove schoenen³¹⁰. Deze kleding is één van de belangrijkste produkten van de beginnende confectie-industrie.

De arts Van Hengel geeft een overzicht van de garderobe van een fabrieksarbeider: lakense pet (*f* 1, -), lakens buis (*f* 4, -), duffelse jas (*f* 30, -), drie boezeroenen (*f* 4,50), pilo broek (*f* 6, -), twee zwarte katoenen dassen (*f* 1, -), een paar schoenen (*f* 1,50), vier paar klompen (*f* 1,40), twee hemden (*f* 3, -), drie onderbroeken (*f* 4,60), twee paar kousen van zwarte sajjet (*f* 2, -), twee zakdoeken (*f* 0,50) en drie oude broeken van laken (*f* 2,50). De laatsten zijn gekocht op een openbare verkoping en dragen er de sporen van, dat de vorige eigenaar aan incontinentie heeft geleden! De garderobe van meeverdienende zoon Kees wijkt nauwelijks van die van vader af: hij bezit goedkoper en minder ondergoed en ontbeert zakdoeken, maar heeft daarvoor een bouffante en een pilo buis. Op jaarbasis omgerekend besteden zowel vader als zoon circa *f* 15,80 aan hun kleding³¹¹.

Wanneer een werkmans in iets betere doen is, doet hij op zijn manier aan demonstratieve consumptie, vooral op zondag. Van Hengel ziet op een zondag vijftien werklieden met een gouden horloge met dito ketting pronken. Hij vindt dit verspilling: een zilveren horloge met stalen ketting bewijst dezelfde diensten³¹². De zondagse kleding van meer welvarende werklieden bestaat uit een zwarte jas, zwartzijden halsdoek en hoge hoed³¹³.

Kinderkleding

De baby-uitzet in de gezinnen van de werkende stand ziet er heel anders uit dan die van de rijken. Deze bestaat uit: twee katoenen hemdje, twee geweven wollen borstrokjes en twee katoenen; twee navelbandjes met een paar navelcompresjes, twee halsdoekjes, twee ‘kapotjes’; drie

luiers van wit linnen of katoen, drie rood baaien, twee katoenen jurkjes met lange mouwen; tenslotte het bonte katoenen dekentje waarin het kind, evenals het insect in zijn pop, zal worden ingewikkeld. De zuigeling wordt door tal van spelden (tot 43 toe) zó stevig ingepakt, dat hij of zij geen lid verroeren kan³¹⁴. Het kindje wordt alleen direct na de geboorte gewassen. Deze wasbeurt geschiedt ‘met het onderste gedeelte van eene oude witte wollen kous, en zeepsop van groene zeep; vervolgens (wordt het) met brandewijn duchtig afgewreven. Is het zeer vuil, dan wordt de geheele huid eerst met olie uit de lamp ingesmeerd, al is die olie ook nog zoo groen’³¹⁵. Daarna vindt men wassen niet meer nodig, want ‘zoo'n kind kan zich niet vuil maken’ en ‘het is goed om zoo'n schaap rhumatiek te maken’³¹⁶. Het kind krijgt alleen op zondag schoon ondergoed aan. Omdat het hoofdje niet wordt gereinigd ‘vertoont zich hoofdzeer (tinea) en dauwworm (crusta lactea)’³¹⁷.

Op school krijgen kinderen leesboekjes, die hen aansporen zuinig te zijn op hun kleding. Ze moeten hun kleren ordelijk opbergen, er niet op morsen en gaatjes, hoe klein ook, onmiddellijk (laten) herstellen. Hun beste kleren mogen ze niet tijdens het werk of thuis dragen, die zijn voor 's zondags. Zo zullen hun kleren meer tonen dan ze eigenlijk zijn³¹⁸. Het komt er in de eerste plaats op aan er netjes uit te zien, dan zal geen weldenkend mens erover vallen, dat iemand geen dure kleren bekostigen kan. Dat is ook de teneur van het volgende kindergedichtje: ‘al zijn mijn kleren niet fijn, als zij maar heel en helder zijn, en ik mij zelve reinig, geen bonte kleur en trotsche tooi maar zindelijkheid dat maakt mij mooi, al heb ik nog zoo weinig’³¹⁹.

Armen

Tot de armen reken ik, als in de vorige periode, de bedeelden: weduwen, wezen, ouderen, invaliden, seizoenarbeiders, werklozen, valide arbeiders met weinig verdiensten of grote gezinnen en bedelaars³²⁰. De omvang van deze sociale groep is nog steeds schrikbarend groot: volgens De Bosch Kemper ligt voor heel Nederland het percentage bedeelden halverwege de negentiende eeuw rond de tien procent³²¹, maar plaatselijk kan dit veel hoger zijn (zie 4.1.). Na 1855 gaat de structurele werkloosheid -en ook de bedeling³²²- een dalende tendens vertonen, die zich echter pas na 1870/1880 echt zal doorzetten³²³.

In 1854 komt de Armenwet tot stand, die de armenzorg regelt. Het traditionele patroon van de caritas blijft gehandhaafd: liefdadigheid wordt nog steeds gezien als een aangelegenheid van particulieren en kerkgenootschappen. De overheid dient zich in de dan dominante liberalistische visie zoveel mogelijk te onthouden van het ondersteunen van nooddrufelige burgers. Burgerlijke armbesturen mogen volgens de wet alleen diegenen steunen, die bij geen van de charitatieve instellingen geholpen worden: zij fungeren dus als een vangnet voor noodgevallen³²⁴. De regering stelt

jaarlijks een ‘onderstandsmaximum’ vast, waar men niet boven mag gaan bij de bedeling. Zelfs indien dit maximum wordt gegeven, is de bedeling uiterst karig. In 1855 bedraagt deze voor huishoudens waarvan het gezinshoofd boven de zestig jaar is *f*2,25 per week. Een weduwe met één à drie kinderen krijgt in de winter maximaal *f*1,- en een brood, in de zomer *f*0,80 en een brood. Daarnaast zijn uitkeringen in natura toegestaan, zoals extra brandstof in de winter of kleding. In 1870 wordt de armenwet enigszins bijgesteld en vervalt onder andere het onderstandsmaximum³²⁵.

De armen worden in het algemeen zelf verantwoordelijk gesteld voor hun armoede. De burgerij en de overheid zijn ervan overtuigd, dat ieder persoon uit de werkmansstand in staat is werk te vinden en een goed loon te verdienen, mits hij of zij de drank laat staan, spaarzaam leeft, niet op te jonge leeftijd huwt en ijverig is³²⁶. Men ziet niet in, dat werkloosheid en lage lonen voor een belangrijk deel te wijten zijn aan structurele en conjuncturele economische factoren. Daarnaast beschouwt men armoede nog vaak als een door God gezonden beproeving, waartegenover alleen berusting past³²⁷. Liefdadigheid moet de nood lenigen, maar men denkt nog niet aan een structurele aanpak van armoede en werkloosheid. Men beschouwt ondernemers die de armen in staat stellen enig geld te verdienen (werkverschaffingsprojecten, tewerkstelling van bedeeden), als weldoeners³²⁸. Er wordt regelmatig een beroep gedaan op de welgestelden om hun bijdrage aan de armenzorg te leveren, bijvoorbeeld door geld of goederen te schenken of door ‘armenconcerten’ (benefietconcerten, waarvan de opbrengst voor de armen is) te bezoeken³²⁹.

De armen zelf blijven deze zienswijze nog lang delen. Zolang de bedeling hen een eenvoudig bestaan verschaft, leggen zij zich neer bij de status quo. Zij verkeren bovendien door de uitputtende strijd om het dagelijks bestaan, de ondervoeding en de geringe scholing niet in de conditie die nodig is om het eigen bestaan kritisch te evalueren en te streven naar verbetering van de eigen situatie³³⁰. De eerste vakbonden ontstaan niet toevallig juist in die branches -typografen, diamantbewerker-, waar veel geschoolde arbeiders werken die een redelijk loon verdienen³³¹.

De leefsituatie van de armen is slecht. Zij zijn gehuisvest in kleine, vaak verkrotte woningen, waar zij meestal over slechts één kamer beschikken³³². Wat is opgemerkt over het ontoereikend budget van de werkende stand geldt nog sterker voor het niet onaanzienlijke aantal geheel of gedeeltelijk werklozen in de steden. Hun voeding is minimaal en eenzijdig. Hun ‘garderobe’ is uiterst pover. Zij kunnen zich zelfs geen goedkope confectiekleding veroorloven. Zij zijn aangewezen op de liefdadigheid, die zich onder andere bezighoudt met het verstrekken van kleding. Van het Burgerlijk Armbestuur te Alkmaar zijn twee leden speciaal belast met de aankoop van kleding ten behoeve van de bedeeden en het toezicht op de vervaardiging van bestelde kledingstukken³³³.

De liefdadigheidsinstellingen van katholieke gezindte geven vaak kleding uit ter gelegenheid van godsdienstige feesten, zoals de eerste communie, pasen en kerstmis. Zij trachten de gegoede geloofsgenoten over te

halen tweedehands kleding aan de instellingen te schenken onder het motto dat het uitreiken van deze kleding de godsdienstzin van de armen zal doen toenemen: ‘een afgelegd kleeft, door U geschonken, dient... niet alleen om het ligchaam te dekken, maar ook om de dikwijls voor God zoo koud gewordene ziel in staat te stellen in de koesterende stralen der godsdienstzon een nieuw leven te komen scheppen’³³⁴. Leden van de Vincentiusconferenties gaan op huisbezoek bij arme gezinnen. Daar adviseren zij over en houden toezicht op zindelijkheid en kleding³³⁵. Zij gebruiken het uitdelen van allerlei goederen, waaronder kleding, als een middel om gezinnen die de kerkelijke regels niet goed naleven (niet voor de kerk getrouwd, kinderen niet naar een katholieke school, verlovings met een protestant, etc.), weer in het roomse gareel te krijgen³³⁶. Het patronaat van St. Cathrien te Den Bosch beloont kinderen uit de door de leden bezochte gezinnen, die trouw iedere zondag de hoogmis en het eerste lof hebben bijgewoond, op de feestdagen van St. Cathrien en St. Aloysius met versnaperingen en kledingstukken³³⁷.

Een steeds opnieuw opduikend probleem bij het verstrekken van kleding aan de armen blijft het feit, dat deze vaak snel wordt verkocht of naar de bank van lening gebracht. Het is begrijpelijk, dat de armen zich deze kans op een beetje contant geld zeker in geval van grote nood niet willen laten ontglippen. De liefdadigheidsinstanties is dit echter een doorn in het oog. Zij proberen het te voorkomen, bijvoorbeeld door de kleding te stempelen of deze alleen in leen, maar niet in eigendom te geven³³⁸.

In de armenhuizen, waarin vooral ouderen en weeskinderen worden opgenomen³³⁹, blijven kledingvoorschriften van kracht. In veel gevallen wordt de kleding door het tehuis verstrekt. Het is de bewoners verboden buitenshuis andere kleren aan te trekken dan die, die hen door het ‘huis’ gegeven zijn. Op overtreding van dit gebod staan sancties, bijvoorbeeld het intrekken van het uitgaansverlof³⁴⁰. Door de uniforme kleding zijn de bewoners van het gesticht overal herkenbaar, waardoor hun gedrag gemakkelijk gecontroleerd kan worden.

Vrouwenkleding

De kleding van arme vrouwen bestaat uit dezelfde onderdelen als die van vrouwen uit de lagere sociale strata: hemd, rok, jak, boezelaar of schort, doek, (soms) muts, (soms) kousen en klompen. De kleding is alleen nog ouder en meer gehavend en men bezit zo mogelijk nog minder kledingstukken.

De organisaties die zich het lot van prostituéés aantrekken stuiten zeer vaak op grote armoede en gebrek aan kleding. Van een meisje dat voor het Comité tot Opbeuring (van ‘gevallen vrouwen’) verschijnt, wordt gezegd dat zij wel een dienstje zou kunnen krijgen, maar dat haar daarvoor de kleren ontbreken³⁴¹. Er wordt dan ook vaak als eerste hulp kleding verstrekt.

Mannenkleding

De mannenkleding wijkt, evenals die van de vrouwen, alleen in ouderdom en slechte staat van onderhoud af van die van de mannen uit de lagere sociale strata. De mannen dragen hemd, lange klepbroek, boezeroen of buis, pet, (soms) kousen en klompen. Ook bij de mannen is de garderobe minimaal van omvang.

Kinderkleding

Met de verzorging en kleding van de baby's uit deze groep is het erbarmelijk gesteld. De arts Van Hengel verzucht in 1875: 'het levenslot van de zuigelingen der bedeedden is nog treuriger dan dat der armen...' ³⁴² (zie 4.4.1. lagere sociale strata). Coronel bezoekt begin jaren zestig een groot aantal bewaarscholen te Amsterdam, waar arme moeders haar kinderen overdag brengen, zodat zijzelf ongehinderd kunnen werken. De toestanden daar zijn mensonterend: de kinderen zitten opeengepakt op smalle latten (de allerkleinsten tussen twee wat grotere kinderen, zodat ze niet omvallen), er zijn geen hygiënische voorzieningen, ventilatiemogelijkheden ontbreken en de vrouwen die op de kinderen moeten passen, beperken zich ertoe hen rustig te houden. De kinderen doen de hele dag niets. In deze situatie gedijen besmettelijke ziektes uiteraard goed. Veel kinderen worden er ziek, de meesten zitten bovendien onder het ongedierte en er zijn veel gevallen van hoofdzeer ³⁴³.

In 1863 schrijft Jacob Cremer een novelle getiteld *Fabriekskinderen* met de bedoeling de ellendige omstandigheden van arbeiderskinderen die al op zeer jonge leeftijd in een fabriek of werkplaats lange werkdagen maken, aan de kaak te stellen. Hij helpt op die manier het pad te effenen voor een begin van sociale wetgeving op dit gebied. Cremers beschrijft hoe een student van adel zich ontfermt over een arbeiderskind, dat op straat is bezweken aan slaaptkort en ondervoeding. Hij vindt de kleding van het jongetje 'een morsig boeltje' en gebruikt een mes om de 'armelijke kleëren' van de 'droevig tengere leedjes' te halen. Met een tang gooit hij de 'vunze kleëren' vervolgens in de kachel ³⁴⁴.

Ondanks het Kinderwetje van Van Houten uit 1874 dat kinderarbeid onder de twaalf jaar verbiedt, werken ook daarna nog veel arme kinderen lange dagen om het gezinsinkomen met een paar stuivers aan te vullen. Er is onvoldoende toezicht op naleving van deze wet ³⁴⁵. Kinderen uit deze sociale groep verzuimen dan ook vaak de school, ook al omdat ze geen toereikende kleding hebben. Soms worden op de scholen om schoolverzuim tegen te gaan kleding en klompen verstrekt aan behoeftige leerlingen. Op de school voor 'haveloze' kinderen te Utrecht vindt elk jaar aan het begin van de winter zo'n uitdeling plaats, maar alleen aan die leerlingen, die trouw naar school zijn gekomen en goed hun best hebben gedaan ³⁴⁶. Wanneer meisjes uit arme gezinnen op een dienstje of jongens

op een baantje gaan solliciteren, krijgen zij soms nieuwe kleren van een Vincentius of Elizabethconferentie³⁴⁷. Het verstrekken van kleding wordt gehanteerd als middel bij de disciplineren van kinderen, en fungeert zo als een instrument van het beschavingsoffensief van de burgerij jegens de armen.

De voorgeschreven en door het tehuis verstrekte kinderkleding in de weeshuizen is nog vaak duidelijk herkenbaar en dus stigmatiserend, maar altijd ouderwets, degelijk en eenvoudig. In het Fijenoordse werkhuis te Amsterdam ontvangen de jongens, behalve de bovenkleding, drie hemden, drie paar kousen en drie zakdoeken. De meisjes krijgen naast de bovenkleding drie of vier hemden, twee onderrokken, drie paar kousen en drie zakdoeken³⁴⁸. Er worden geen onderbroeken vermeld! Het Amsterdamse burgerweeshuis verschaft de kinderen in deze periode voor het eerst speciale winterkleding. De meisjes krijgen een omslagdoek en een ‘kaper’, uiteraard in de stadskleuren: zwart met een garnering van rode strepen, respectievelijk biesjes. De jongens kunnen zich warmhouden met een wollen bouffante, zwart met rode strepen³⁴⁹. De kleding van de kinderen uit de tehuizen wordt door tijdgenoten vaak als lachwekkend ervaren, zoals de in verhouding tot hun lengte torenhoge, zware, glimmende hoge hoed, die weesjongens als verplicht onderdeel van de tehuis-kleding op hun kleine hoofden torsen³⁵⁰.

4.4.2. Het platteland

Op het platteland beleeft de boerenbevolking een periode van grote welvaart³⁵¹. In de kustprovincies ontwikkelt de landbouw zich voorspoedig: er is technische ontwikkeling (nieuwe werktuigen, nieuwe gewassen, guanomest, stoomgemalen voor de drooglegging van grond), er treedt specialisatie op (differentiatie akkerbouw en veeteelt), de grond wordt verbeterd (drainage) en er worden meer arbeidskrachten ingeschakeld (vanwege de hoge prijzen voor landbouwprodukten)³⁵². In Oost- en Zuid-Nederland wordt de toegenomen welvaart niet zozeer veroorzaakt door modernisering op grote schaal -wel treedt reeds specialisatie op, maar moderne produktiemiddelen (guanomest, landbouwmachines) zijn nog te duur³⁵³-, maar door een gunstige prijsstelling van agrarische produkten en door het opheffen van belemmeringen in de internationale handel³⁵⁴. Van deze voorspoed profiteren vooral de boeren en de ambachtslieden en middenstanders die van verkoop aan de boeren afhankelijk zijn. De landarbeiders en de boerenmeiden en -knechten ontvangen aan het begin van deze periode lage lonen: het arbeidsaanbod is door de bevolkingsgroei veel groter dan de vraag. De kloof tussen de boeren en hun personeel wordt groter, zowel qua inkomen als wat betreft hun sociale positie. Van Zanden spreekt in zijn studie *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914* van een proces van ‘proletarisering en polarisatie’ op het platteland, dat tot circa 1880 doorzet³⁵⁵. Deze ontwik-

keling doet zich vooral voor in de rijke kustprovincies en is minder pregnant in Oost- en Zuid-Nederland. Tegen het einde van de periode ontstaat er als gevolg van de aantrekkende economie in de steden meer vraag naar arbeid (dienstpersoneel, arbeiders) en komt op het platteland industrie tot ontwikkeling, waardoor velen werk vinden buiten de landbouw en het arbeidsaanbod in de agrarische sector terugloopt. De lonen van de landarbeiders en het boerenhuispersoneel stijgen daarna weer.

In deze periode bewerkstelligen bovendien het voortschrijdende moderniseringsproces en het complementaire traditionaliseringsproces een toenemend verschil in levensstijl tussen enerzijds de burgerbevolking (in sommige streken ook de grote boeren) en anderzijds de boeren, de vissers en de landarbeiders³⁵⁶.

Waar nog streekdracht gedragen wordt, verdwijnt op veel plaatsen de kleur uit de dracht: donkere tinten -met name zwart- gaan de boventoon voeren. Dit is het gevolg van de verpuritanisering, die dan op godsdienstig gebied optreedt. Ter compensatie van het verlies aan kleur ontwikkelen de vrouwenmutsen zich tegelijkertijd tot spectaculaire vormen³⁵⁷. In oostelijk Noord-Brabant bijvoorbeeld komt vanaf 1850 de karakteristieke poffer tot ontwikkeling. Deze mutsversiering van bloemen, kralen en afhangende linten zit aanvankelijk vast op de muts, maar wordt vanaf 1870 een zelfstandig, los onderdeel van de hoofdtooi, dat steeds grotere afmetingen gaat aannemen³⁵⁸.

Burgerbevolking

In de meeste dorpen zegt de elite de streekdracht vaarwel -of heeft dat in de vorige periode al gedaan- en schakelt over op de algemene modekleding: zij gaat het stedelijk leefpatroon volgen³⁵⁹. In Zeeland heeft tegen 1880 het ‘nationale kostuum een harden kamp te voeren... met de steeds verder en verder doordringende mode, wier hoogste ideaal de algemeene eenvormigheid is... en in de grootere steden, onder de aanzienlijke en gegoede standen, is het nationaal kostuum reeds vergeten’³⁶⁰. De burgerbevolking is doorgaans eerder geneigd de algemene mode te volgen en de streekeigen dracht af te leggen dan de boeren en arbeiders. De notabelen hebben meer contacten met de stad en zijn doorgaans moderner georiënteerd. In hun levensstijl hechten zij meer belang aan huiselijkheid dan aan traditionele opschik. Zo gaat het bijvoorbeeld in het Groningse Haren: ‘oorspronkelijk was het leven van deze groep inwoners even eenvoudig als dat van andere groepen. Het was echter in deze groep het eerst, dat de jonge vrouwen de invloed van de nabijheid van de stad ondergingen. Men begon zich met de kleding meer naar de gewoonten van de stad te richten. De effen donkere bovenkleding maakte plaats voor gekleurde jurken met een streepje of een bloemetje, een z.g. “bontkleed”...’³⁶¹. Maar er zijn ook uitzonderingen: op Schouwen-Duiveland kleedt de gegoede boerin zich -op de muts na- rond 1855 al naar de Franse mode,

terwijl de burgervrouw er nog gehuld gaat in een ouderwets donker jak met neersel³⁶². Het betreft hier echter een gemeenschap waar rijke boeren de sociale boventoon voeren en de burgerstand vooral bestaat uit kleine winkeliertjes.

Dameskleding

Dames uit de burgerbevolking dragen nu vaker ‘stadse’ modekleding dan streekdracht. Zij maken in het algemeen die omschakeling later dan haar echtgenoten. De redenen voor dit verschil in tempo moeten vooral gezocht worden in het feit, dat zij minder externe contacten hebben dan de mannen: zij bewegen zich hoofdzakelijk binnenshuis en binnen de eigen gemeenschap. Daardoor worden zij minder geconfronteerd met andere kledestijlen en verkeren zij ook minder in een positie dat zij vanwege haar uiterlijk worden buitengesloten of uitgelachen. Vanwege haar gerichtheid op het dorpsgebeuren hechten zij ook meer belang aan de dorpsstradities. Tenslotte produceert de confectie-industrie in deze periode nog vrijwel uitsluitend herenkleding, zodat minder kapitaalkrachtige burgervrouwen het alternatief van confectiekleding nog niet geboden wordt.

In veel regio's wordt in dit tijdvak geen streekdracht meer gedragen door burgervrouwen. In Groningen volgen de burgervrouwen de mode, maar hebben zij, evenals de boerinnen, een voorkeur voor zwart³⁶³. Er zijn in de dorpen van Groningen slechts weinig ‘juffrouwen’: alleen de echtgenotes van de dokter, de dominee en de meester kunnen op deze titel aanspraak maken. Met enkele vrouwen van middenstanders maken zij de totale vrouwelijke burgerbevolking uit³⁶⁴. De dames uit de burgerij van Zuidhorn dragen de crinoline en tournure, en volgen de algemene mode³⁶⁵. Draagt men modekleding, dan wordt deze slechts zelden door de dorpscoupeuse gemaakt, maar meestal in de stad vervaardigd³⁶⁶. In Friesland wordt rond 1850 het oorijzer nog door stads- en plattelandsvrouwen uit burger-, boeren- en arbeidersstand gedragen³⁶⁷. Daarna verdwijnt de kap eerst in de stad, dan op het platteland, waar de burgers weer eerder zijn dan de boeren. Schort en tipdoek worden eveneens afgelegd³⁶⁸. In de Zaanstreek verdwijnt rond 1870 de Zaanse kap ook bij de eenvoudige burgervrouw. De kaper wordt dan alleen nog door oude vrouwen gedragen³⁶⁹. Schorten behoren er niet langer tot het groot toilet³⁷⁰. Dominee Schotel schrijft in 1874 ‘... in de samenleving ontmoet men geen Zaandamsche vrouwen meer, die aan de oude kleederdracht de voorkeur geven; zelfs burgervrouwen, die even zoo, maar in minder rijke stoffen, gekleed waren, hebben voor altijd de dracht harer voorouders vaarwel gezegd. De laatste oude burgeres, die ze droeg, is helaas gestorven’³⁷¹. In de Zaanstreek ontstaat nu een verschil in levensstijl tussen middenstand en boerenbevolking: de middenstand gaat, voor zover financieel daartoe in staat, de levensstijl van de gegoede burgers volgen (het streven naar huiselijk-

heid), terwijl de boerenbevolking vasthoudt aan traditionele statussymbolen als oorijzer en toebehoren om de eigen identiteit te benadrukken³⁷².

In andere regio's zien we in deze periode een overgangsvorm tussen volledige streekdracht en modekleding: vrouwen combineren elementen van beide in haar kleding. In Noord-Brabant gaan burgervrouwen over op (bescheiden) modekleding, waarbij enkele streekeigen details gehandhaafd blijven, zoals de omslagdoek, de pelerine, de muts en de sieradentooi³⁷³. In Scheveningen draagt de burgervrouw in de jaren vijftig nog wel het gouden oorijzer met ovale gouden boeken en de gebloemde tulemuts met smal kant. Echter: 'Het overige van haar kleding is meer naar den tegenwoordigen smaak ingerigt'³⁷⁴. Ook 'de Vlaardingsche en Maassluische Dames, hoewel zich reeds geheel naar de Fransche mode kledende, dragen echter nog, en wel allerbevalligst, de kap met lange afhangende strooken, van kostbare kant vervaardigd, en rijk met juweelen versierd, waarop zij, wanneer zij uitgaan, een' hoed volgens den heerschenden smaak dragen'³⁷⁵. De vrouwen uit de gewone burgerklasse zijn er bescheidener gekleed met minder gouden sieraden, hebben kortere mutsstroken en haar kleding is ouderwets van snit.

Hier en daar is ook de burgervrouw nog in streekdracht gehuld. In Katwijk bijvoorbeeld gaat de totale burgerbevolking (reders, kapiteins, neringdoenden, handwerklieden en hun vrouwen en kinderen) nog in dracht. De burgerdracht wijkt af van die der vissersvrouwen. Burgervrouwen dragen geen jak, maar lange jurken. Haar muts van Brusselse kant heeft een in de nek afhangende strook, die van de visservrouw een opstaande rand. Haar oorijzer is meestal van goud, evenals de sieraden. Het oorijzer van de vissersvrouw is van zilver. De halsketting van de burgervrouw is langer dan die van de vissersvrouw. Alleen burgervrouwen dragen op de muts een zwart hoedje met brede linten, het 'kepoetje'³⁷⁶.

Herenkleding

De meeste heren uit de burgerbevolking zijn vóór 1850 al op modekleding overgeschakeld. De rijkeren dragen door een kleermaker in de stad vervaardigde maatkleding, de minder gegoeden confectie of de produkten van de dorpskleermaker. De kleding van de laatsten is niet altijd fraai en vaak nogal ouderwets.

De burgerman in de dorpen van Noord-Brabant draagt een kostuum, dat bestaat uit een lange broek, een mouwloos vest en een rok³⁷⁷. Hij draagt een hoge hoed.

Kinderkleding

Ook de kinderen gaan over op stedelijke modekleding, als hun ouders die overstap hebben gemaakt.

Boerenbevolking

De toegenomen welvaart onder de boerenbevolking biedt deze op kledinggebied twee mogelijkheden: zij kan extra geld besteden aan het verfraaien van de streekdracht of zij kan overschakelen op stadse modekleding. Waar een traditionaliseringsproces gaande is, kiest men voor de eerste optie. In regio's waar de boeren het moderniseringsproces een warm hart toedragen, kiest men de tweede mogelijkheid. Soms bewandelt men een tussenweg: men combineert dan gedeelten van de dracht met modekleding. Men breekt dan niet rigoreus met de traditie, maar haakt toch in bij moderniseringstendensen. Deze doen zich zelfs voelen in Zeeland, waar de dracht nog sterk leeft. Ook daar is volgens een tijdgenoot ‘...op het land eene zekere zucht tot afwijking van de traditioneele kleeding merkbaar, vooral in de gehalte en keuze der stoffen’³⁷⁸.

De nieuwe gedragsstandaard in persoonlijke hygiëne heeft het platteland nog niet bereikt. Rond 1870 is het in Groningse dorpen zeer ongebruikelijk dat na de kindertijd heel het lichaam wordt gewassen³⁷⁹.

Vrouwenkleding

Vrouwen zorgen voor haar eigen kleding en die van haar huisgenoten. Het naai- en verstelwerk vindt hoofdzakelijk in de wintermaanden plaats, als het werk op de boerderij minder aandacht vraagt. Vooral de huwelijksuitzetten vragen veel tijd. Tussen 1870 en 1880 doet bij de rijke Groningse boeren de naaimachine zijn intrede in de huishouding, wat de vrouwen een forse tijdbesparing oplevert³⁸⁰. De aandacht van de rijke boerin en vooral die van haar dochters verschuift -evenals bij de dames uit de stedelijke elite- van de nuttige handwerken naar het verfijnde handwerk. Wel wordt nog verstelwerk gedaan door de huisvrouw³⁸¹, en worden ondergoed en kousen veelal zelf gebreid³⁸². Het spinnen en weven gebeurt hier niet meer op de boerderij: men koopt stoffen van marskramers, op jaarmarkten of in manufacturenwinkels. Tussen 1850 en 1900 wordt linnen vervangen door katoen, baai en bever door soepeler flanellen en gebreid ondergoed, laken door de lossere Engelse weefsels³⁸³. In andere streken is men op dit terrein nog zoveel mogelijk sulfsupporting, bijvoorbeeld in Oost-Brabant: ‘Alle kleding behalve de bovenkleding werd gemaakt door de boerin en haar dochters. Zij sponnen de wol van het schaap en breiden er sokken en truien van. Vlas werd door hen gesponnen en dan bij de wever in het dorp gebracht om geweven te worden... Verstellen van kleding deden de vrouwen tot de kleding tot op de draad versleten was’³⁸⁴.

Ook de bewerkelijke was behoort tot de taak der vrouwen, evenals het strijken daarna. Vaak hebben boerinnen linnen genoeg om slechts vier tot zesmaal per jaar te hoeven wassen: men verschoont zich niet zo vaak, dus zo'n vier tot zes hemden en broeken per persoon zijn ruim voldoende.

Ze wassen in ieder geval tegen Pasen (met de bleek in de maartse zon), tegen hooitijd, na de oogst en tegen Kerstmis³⁸⁵. Het mangelen van de was is zeer vermoeiend en levert niet altijd een mooi gestreken resultaat op. Niet iedereen bezit een strijkbout. In sommige streken lost men het strijkprobleem op door het goed keurig opgevouwen op een stoel te leggen. Het wordt dan gestreken door erop te gaan zitten³⁸⁶. Voor het wassen, stijven en opmaken van mutsen is er meestal een specialiste in het dorp aanwezig. In Bergen kost bij moeder Spruit het maken van duizend plooitjes met een fijn mesje twee cent en het wassen, stijven en strijken van de muts vijf cent. Zij behandelt ook de frontjes van de mannenkleding³⁸⁷.

De boerinnen blijven op veel plaatsen de streekdracht dragen. Daar zet de dracht haar evolutie voort. In Zeeland gaat de kleding rond 1850 veranderen. Het stiklijf wordt vervangen door het jak, dat dieper ingesneden is, zodat beuk en doek nu meer zichtbaar zijn. In plaats van de platte strohoed komt de kaphoed. Het oorijzer van goud of zilver wordt smaller, de voorhoofdsnaald raakt in onbruik. Aan het oorijzer hangen de meer zichtbare versieringen: de 'stukken' op Zuid-Beveland en de 'krullen' op Walcheren en Schouwen. Nieuw is de veelsnoerige bloedkoralen halsketting, met rond gouden slot³⁸⁸. Vooral de jonge vrouwen zwengelen deze veranderingen aan³⁸⁹. Ook in het Wieringer land dragen de boerinnen nog streekdracht, waarbij de 'queue de Paris' uit de stadse mode wordt geleend, om als 'keutemarie' onder de wijde rokken gedragen te worden³⁹⁰. Aangezien men in dit gebied schapen houdt, wordt er nog lang thuis gesponnen. Van de ongeverfde wol worden onder andere kousen en ondergoed gebreid³⁹¹. In de agrarische Zaanse dorpen handhaaft de boerinnenkap zich tot lang nadat de burgervrouwen haar kap hebben afgezet³⁹². In besloten afgelegen gemeenschappen als Staphorst/Rouveen blijft de positie van de streekdracht onaangetast. De dracht is hier vrij arm: er zijn alleen zilveren en zelfs blikken oorijzers. Door de algehele armoede is standonderscheid in de dracht niet aanwezig³⁹³. Op de Zuidhollandse eilanden draagt de boerenvrouw nog streekdracht, terwijl de burgervrouw, op haar muts na, al naar de mode gekleed gaat. De boerin draagt geen keuvel, maar een muts met korte strook en kleine krullen aan het oorijzer. Verder draagt zij een hooggesloten jak, morsmouwen en slobkousen van grof linnen³⁹⁴.

In andere regio's begint in de jaren vijftig van de vorige eeuw de streekdracht onder de boerinnen te verdwijnen. Dit geschiedt vooral in streken waar de boeren rijk zijn en in willen haken bij het moderniseringsproces. In Groningen bijvoorbeeld onderscheidt de boerenbevolking zich qua levensstijl nauwelijks van de burgerij, behalve in een sterke voorkeur voor sieraden en edelstenen³⁹⁵. De traditionele boerensieraden verdwijnen echter: 'het gouden oorijzer, dito plaat in 't oor, korte jaren geleden zoo algemeen, nemen tegenwoordig, als het ware, met rassche schreden de vlugt voor het meer natuurlijke hoofdversiersel: het haar'. De boerinnen dragen kleine hoedjes achter op het hoofd 'gelijkende... naar

een vogelnestje' en beschermen zich tegen de zon met een parasol³⁹⁶. Het zijn weer vooral de jonge vrouwen, die het oorijzer er aan geven, oudere vrouwen blijven het soms nog haar hele leven dragen³⁹⁷. Hoewel geen streekdracht meer, blijft de kleding van de Groningse boerin wel een eigen karakter houden vanwege de voorkeur voor zwart: japon, kousen, schoenen, werkschort zijn allemaal zwart van kleur. Alleen de omslagdoek (palmdoek) heeft een patroon in fijne kleurcombinaties. Bij het uitgaan draagt de boerin bij al dat zwart veel goud -horloge met ketting, oorhangers, armbanden, ringen- en een kralenbeurs met zilveren beugel³⁹⁸. In de meest vooraanstaande boerenfamilies komt na 1865 ook wel een lichte modejapon voor³⁹⁹. De boerin volgt in de snit van haar kleding de stadse modes. In Grijpskerk bijvoorbeeld worden zowel de crinoline als de tournure door de boerenvrouw gedragen⁴⁰⁰. Zij vult de modekleding vaak aan met een geborduurde witte schort, die zij 's middags en bij het uitgaan draagt⁴⁰¹. Tijdens haar werk draagt de boerin echter meestal nog de traditionele wollen jakken en rokken, met daaroverheen een grote schort⁴⁰². Zij bezit één nachthemd, dat alleen voor logeerpartijen is bestemd. Thuis draagt ze een nachtpaletot en een slaapmuts in bed⁴⁰³. De boerin draagt als onderkleding een linnen of katoenen hemd, een onderbroek (open broek tot circa 1860, daarna gesloten), een borstrok en een 'onderstje'⁴⁰⁴.

In de Betuwe breken de jonge meisjes in de jaren zestig met de gewoonte de neepjesmuts met het zestiende jaar op te zetten. Veel vrouwen die de muts dan al enkele jaren hebben gedragen volgen dit voorbeeld: het dragen van de muts sterft er uit. Alleen oudere vrouwen blijven deze dragen⁴⁰⁵. In Friesland verdwijnt de streekdracht rond 1870 ook onder de boerenbevolking, nadat zij voor 1850 al onder de burgerstand was geërodeerd⁴⁰⁶. De beweging ter afschaffing van het oorijzer (zie 4.3.1.) heeft succes. Alleen sommige oudere boerinnen blijven dit hoofdsieraad trouw. Zij volgen in de rest van hun kleding echter de algemene mode⁴⁰⁷.

In sommige streken vinden we onder de boerenbevolking de tussenfase van het combineren van elementen uit de streekdracht met stadse modekleding: 'Algemeen wordt onder den boerenstand, zelfs onder de meergegoeden in den omtrek van Leiden en Delft eene kap of hulletje gedragen, dat over eene gladde zwarte ondermuts geplaatst wordt; ofschoon voor 't overige de meergegoeden zich geheel naar de Fransche mode kleeden, is de japon van gebloemde zijde altoos voorzien van een manteltje van dezelfde stof, met zijden kant omzet, en een gekleurd zijden voorschoot... Wanneer deze vrouwen uitgaan dragen zij een' dameshoed veelal van stroo'⁴⁰⁸. Op Schouwen-Duivenland 'kleeden de dochters van den goeuden landbouwer zich bijna geheel naar de Fransche mode, en gaan met zijden japonnen en mantilles en fraaije gouden braceletten en oorringen getooid, te Zierikzee ter markt... Alleen het hoofdtooisel is nog bijzonder'⁴⁰⁹. Ook op het Utrechtse platteland gaat de goeude boerin gekleed naar de algemene mode, maar behoudt zij voorlopig het hoofddekseel uit de streekdracht -de mopmuts⁴¹⁰. In de Beemster, de Purmer en de

Wormer gebruiken de vrouwen uit de gegoede boerenstand rond 1855 veel zijden of andere kostbare stoffen. De invloed der heersende mode is merkbaar. Zij tooien zich meestal wel met de kap, waar bij het uitgaan een speciaal luifelhoedje bovenop prijkt⁴¹¹. Bejaarde boerinnen dragen er nog een kaper.

De arts Van Hengel maakt bezwaar tegen de in sommige streken (het Gooi, Zuidelijk Noord-Brabant, Noord-Holland) heersende gewoonte uit zedelijkheidsoverwegingen de boezem geheel plat te drukken met behulp van een strakgetrokken ‘kroplap’. Dit kledingstuk bestaat uit twee lappen met een uitsparing voor de hals die tot onder de borst reiken en aan de zijkant van het lichaam zo strak mogelijk aan elkaar bevestigd worden. Hengel ziet het dragen van dit kledingstuk, waardoor de natuurlijke uitgroei van de borsten wordt belemmerd, als de oorzaak van het feit dat slechts weinige boerenvrouwen in het Gooi haar kinderen zelf kunnen zogen⁴¹².

Mannenkleding

Op veel plaatsen verruilen boeren in de loop van deze periode de streekdracht voor een ‘gewoon’ pak. In het Groningse Beerta is al in 1856 de kleding van de rijke boer ‘naar de stadsche modes, die gedurig veranderen’⁴¹³. Ook in Appingedam is dat het geval⁴¹⁴. In Grijpskerk dragen in 1850 nog enkele oude mannen de kuitbroek, in 1880 wordt deze, in een fluwelen uitvoering, alleen nog op het ijs gedragen⁴¹⁵. Tijdens het werk draagt men werkkleding van pilo en Engels leer. Voor de zondag heeft men een zwart lakens pak, dat vaak een leven lang meegaat⁴¹⁶, bestaande uit een zwarte broek met nauwe pijpen en een zwarte jas met panden, waarbij een half hoge hoed of zijden pet wordt gedragen op het achter lang gelaten haar en een horloge met imponerende ketting⁴¹⁷. Bij de nette kleding horen frontjes -witte, zwarte of witte met een zwart randje- en een witte of zwarte halsdoek. Wanneer de boer uitgaat prijkt de hoge hoed op z'n hoofd, ook al gaat hij alleen even het dorp in⁴¹⁸. In de provincie Limburg verdwijnt de boerendracht (een kiel voor alle gelegenheden) in deze periode⁴¹⁹. In de Beemster, Purmer en Wormer is het onderscheid in kleding tussen burger en boer verdwenen: beiden dragen een gewone hoed of pet, een zwart lakens vest, lange broek, hoge schoenen en een jas of buis van laken of everlasting⁴²⁰.

In enkele streken floreert de mannendracht nog. In Zeeland komt de dracht wel dichter bij de stadse mode te liggen. De korte knielange broek verdwijnt, evenals de kleurige rok, ten gunste van een lange broek en een vest⁴²¹. Het is vooral de rijpere jeugd die de nieuwe dracht lanceert⁴²². Ook in Noord-Brabant evolueert de boerendracht: de lange broek verdringt de kuitbroek, de rok wordt korter (heuplang). Het mouwloze vest is een burgerdracht, de boer blijft de hemdrok trouw, die meestal gemaakt is van rood baaien stof. Naast de ronde hoeden worden nu ook hoge hoeden

gedragen. In de meer afgelegen plaatsen, zoals Boekel en Gemert, dragen oudere mannen nog het complete ouderwetse kostuum met lange rok, kuitbroek en slobkousen. Alle boeren dragen er over hun dagelijkse kleding een wit linnen sloofje⁴²³. In Wieringen draagt de boer nog het streekeigen kostuum: een baaien hemd, een gezondheid, baaien onderbroek met kousenbanden, een baaitje, een overhemd, een vest met twee rijen knopen en reverkraag en een klepbroek⁴²⁴.

De arts Van Hengel heeft tegen de kleding van de boeren in het Gooi hetzelfde bezwaar als tegen die der ambachtslieden. Beide bevolkingsgroepen riskeren reumatiek, vanwege hun gewoonte pas een jas of buis aan te trekken, wanneer de boezeroen al is natgeregend. Tot die tijd houdt de boer deze onder de arm⁴²⁵.

In deze periode verdwijnen vrolijke kleuren uit het boerenkostuum ten gunste van meer gedekte tinten. Dit geschiedt onder invloed van de verpuritanisering op godsdienstig vlak, maar bovendien omdat nu ook onder de boeren kleurige en rijk versierde kledij als verwijfd gaat gelden.

Kinderkleding

In veel regio's dragen boerenkinderen nog streekdracht. In Noord-Brabant komt in deze tijd de jurk voor meisjes in zwang, een hooggesloten model met lange mouwen en lange gerende rok, met middenvoor twee rijen verticale plooitjes die tot de borst reiken. Jongere meisjes, tot ongeveer acht jaar, dragen hier een hele schort over, oudere meisjes een halve schort. Op het hoofd torsen meisjes de zwarte kindermuts, die steeds fraaier versierd wordt met zwarte kraaltjes, kantjes, strikjes, bloemen en linten⁴²⁶.

In Groningen -waar de ouders de streekdracht de rug hebben toegekeerd- gaan de meisjes uit de rijke boerenstand gekleed in schooljurkjes van zwarte vijfschacht. Daarover hebben zij een witte schort aan en op school 'mouwen' om de ellebogen tegen slijtage te beschermen⁴²⁷. Tegen 1880 draagt het schoolgaande boerenmeisje uit Pieterburen, Eenrum of Westernieland 's zomers een katoenen jurk met erover een katoenen bedrukte schort, die aan de hals met een band is ingerimpeld. In de winter heeft haar kleding hetzelfde model, maar is dan van wollen stof. Onder de vrij korte rok komt een zwarte halflange broek te voorschijn, gemaakt van everlasting. Op zondag wordt deze door een witte broek vervangen. Ze draagt door de week zwarte, op zondag witte kousen met hoge geknoopte veterschoenen. Haar haar is de eerste jaren op school -tot ongeveer tien jaar- zeer kort geknipt, bijna gemilimeterd⁴²⁸. Rond 1860 draagt nergens meer in de provincie een jong boerenmeisje een oorijzer⁴²⁹.

Jongens dragen op het Groningse platteland een rok tot ze zindelijk zijn, daarna mannenkleding in het klein. Al met zo'n 16, 17 jaar dragen zij de hoge zijden als zij naar de stad gaan⁴³⁰.

In sommige streken lopen de kinderen in de zomer op blote voeten, uiteraard vooral de kinderen van armere boeren, maar in warmere zomers is dit meer algemeen gebruikelijk, ook onder welgestelden. In de Achterhoek lopen de kinderen in warme zomers van de Meimarkt tot de Lochemsche kermis (half oktober) barrevoets. ‘Dan wist men door de week niet, waar de kousen waren en des Zondags met kousen en schoenen aan de voeten had men een onbehagelijk gevoel’⁴³¹.

Baby's worden nog altijd ingebakerd, zoals in Groningen⁴³² en in Wieringen⁴³³.

Landarbeiders en huispersoneel

De sociale afstand tussen de boeren enerzijds en de landarbeiders en het huispersoneel anderzijds groeit in deze periode tot circa 1870: de eersten worden welvarender, de laatsten armer. Daarna wordt de druk van de bevolkingsgroei op het platteland minder, omdat men in toenemende mate werk kan vinden in de stad of in de op het platteland gevestigde industrie⁴³⁴. Hierdoor stijgen de lonen van de landarbeiders en het dienstpersoneel. Het loon van een Gronings dienstmeisje bijvoorbeeld bedraagt rond 1850 f 19, - per jaar. In 1880 is het tot f 60, - gestegen⁴³⁵. Rond 1880 echter komen veel landarbeiders niet aan een jaarinkomen van f 380, -, dat dan noodzakelijk wordt geacht om in de onontbeerlijkste behoeften te voorzien⁴³⁶. Op de meeste plaatsen is de persoonlijke band tussen de boer en zijn knechts en meiden verdwenen: zij worden van leden van de huishouding nu werknemers in loondienst, waarvoor de boer geen sociale verantwoordelijkheid voelt⁴³⁷. Soms echter blijft een paternale verhouding bestaan en adviseert de boerin haar meid onder andere in haar bestedingpatroon: koop liever een gouden speld die zijn waarde behoudt, dan een mantel die verslijt⁴³⁸.

De toenemende kloof tussen boeren en hun personeel komt ook in de kleding tot uiting. De arbeiders en het huispersoneel hebben, evenals de lagere sociale strata in de steden, slechts weinig budgettaire ruimte voor de aanschaf van kleding en schoeisel. Daarom is de kleding die zij dragen ouderwets (zij dragen deze zeer lang door of hebben tweedehands kleding gekocht of gekregen) en weinig verfijnd (zij moeten genoeg nemen met ruwe stoffen). Zij blijven in deze periode, vaak noodgedwongen, de streekdracht trouw, ook in regio's waar de boerenstand deze gaat verlaten. Onder de Groningse veenarbeiders in Veendam handhaaft het oorijzer zich ook na 1860 en worden de vijfschachten rokken en jakken en de wollen schort uit de streekdracht nog gedragen⁴³⁹. In de Beemster, Purmer en Wormer dragen de dienstbaren nog het traditionele katoenen jak met kort schootje, met rok en voorschoot uit dezelfde stof, terwijl de dames en de gegoede boerinnen al meer met de mode meegaan⁴⁴⁰. Te Appingedam dragen de landarbeiders nog roodbaaien hemden met blauw katoenen slippen, een rood vijfschachten hemdrok en een bever onderbroek⁴⁴¹, in de

zomer een blauw-wit gestreepte hemdrok⁴⁴², terwijl de boeren pilo werkkleding en een lakens kostuum hebben. In Zuidhorn dragen meiden tijdens het werk meestal ongeverfde ‘schapegrauwe’ rokken en kousen en groflinnen of schapegrauwe schorten⁴⁴³.

In Groningen hebben meiden tegen de kou een wollen sjaal, de boerin heeft een mantel. Meiden dragen muilen of klompen, de boerin in ieder geval op zondag schoenen⁴⁴⁴. Arbeidersvrouwen dragen vaak de ‘streepte’ -voor de boerin een onderrok- als bovenrok. Zij gebruiken haar grote schort -bij de boerin alleen werkkleding- vaak als mantel door de slippen over de schouders te slaan⁴⁴⁵. In 1850 dragen de arbeidersvrouwen over het algemeen geen onderbroek, in 1880 de open broek⁴⁴⁶. De boerin draagt op deze tijdstippen respectievelijk de open broek en de gesloten broek. De rokken van de arbeidersvrouw (hetzij streepte, hetzij rok van vijfschaft) reiken tot halfweg het onderbeen en laten de zelfgebreide grove wollen kousen zien⁴⁴⁷, die van de boerin zijn voetlang.

Waar zowel de boeren als de landarbeiders en het huispersoneel de streekdracht trouw blijven, is het standsverschil vooral af te lezen aan de kostbaarheid van sieraden, stoffen en accessoires. In de Achterhoek bijvoorbeeld is het dragen van een muts met gouden bellen en een gouden halsslot alleen weggelegd voor de ‘rijke deerns’ en moeten de meiden zich vergenoegen met een simpeler hoofdbedekking en een blauwsatijnen knoopdoekje als zij naar de kerk gaan⁴⁴⁸.

De overgang van grove wollen stoffen en halflinnen weefsels naar stevige stoffen als manchester en pilo, losse Engelse wollen weefsels en fijn katoen, die in deze periode bij de boerenbevolking zijn beslag krijgt, zal pas later optreden bij de arbeiders en het huispersoneel⁴⁴⁹.

De arme arbeid(st)er onderscheidt zich -behalve door minder fraaie kleding- vooral van de rijke boer(in) door een slechte lichamelijke gesteldheid: het harde werken en de slechte voeding doen de arbeid(st)er snel verouderen. ‘Ge kunt u maar moeielijk voorstellen, dat die oude, kreupele, kromgewerkte bes, met haar bruin, verweerd, gerimpeld gelaat en roode oogen, met een versleten mansbuis over haar verkleurd jak... eens “mooi Antje” werd genoemd’⁴⁵⁰.

Vrouwenkleding

De vrouwenkleding bestaat in het algemeen uit rok, onderrok, hemd, soms een (open) onderbroek, jak, schort, muts, doek en klompen (soms nog muilen of grove schoenen). Vrouwen uit deze stand bezitten geen of weinig kostbare sieraden. Haar kleding is gemaakt uit ouderwetse, grove weefsels. Zij blijven doorgaans de streekdracht trouw.

Ondanks het algemene beeld van ouderwetse en weinig verfijnde kleding, dat de landarbeiders en het huispersoneel opleveren, is er toch een groep personen uit deze sociale categorie, die de streekdracht overboord gaat zetten. Niet toevallig treft men hen juist aan onder diegenen

die elders een bestaan vinden: namelijk die vrouwen die als minnen of dienstmeisjes in de stad werken. ‘Vroeger plachten de vrouwen, die als min in de stad kwamen dienen, haar boerinnendracht ook gedurende dien tijd aan te houden; thans schamen zij zich over hare wollen rokken en eigenaardige mutsen, en kleeden zich liever geheel als een stadsmeid’⁴⁵¹. De achtergrond is duidelijk: zij raken meer op de stad dan op de dorpsgemeenschap gericht, zij willen in de stad niet uitgelachen en buitengesloten worden vanwege haar afwijkende dracht én zij hebben enig geld om nieuwe kleding aan te schaffen.

Mannenkleding

De mannenkleding bestaat doorgaans uit buis, boezeroen, lange (klep)broek, hemd, soms onderbroek, pet en klompen (soms grove schoenen). Deze kleding heeft in elke regio zijn streekeigen variaties op het thema. De stoffen zijn, evenals die van de vrouwenkleding uit deze stand, ouderwets en grof. De meer verfijnde onderdelen en uitvoeringen van de streekdracht bezitten zij niet.

In Groningen, waar de boeren zeer snel de streekdracht vaarwel zeggen, zijn ook de boerenarbeiders tegen het einde van deze periode relatief ‘modern’: zij kopen confectiekleding, bijvoorbeeld bij de gebroeders Levie in Groningen (stad). Zij komen op zaterdagavond en zondagmorgen naar de winkel, de andere dagen werken zij de hele dag. Erg koopkrachtig zijn zij niet: de lonen zijn laag. Meestal hebben zij twee pakken, een daags en een zondags, waarbij het daagse het oude zondags is. Liefst koopt men elk jaar met Pasen een nieuw zondags pak, maar dat zit er niet alle jaren aan⁴⁵². Hier wordt het sociale onderscheid tussen welvarende boer en arme arbeider weerspiegeld in de tegenstelling maatkleding-confectiekleding.

Kinderkleding

De kinderkleding is, analoog aan die van hun ouders, ouderwets, grof en zonder veel versiering. Vaak is de kleding onvoldoende, vooral in de wintermaanden.

Ook op het platteland brengt de liefdadigheid wel enige verlichting van het kledingprobleem door stoffen of kledingstukken aan behoeftigen uit te delen. Katholieke organisaties doen dat bij voorkeur bij kerkelijke feestdagen. Wanneer de ouders de communicieren niet kunnen betalen, zoals de landarbeiders vaak overkomen zal zijn, dan springt het RK-armbestuur bij. In Didam wordt bijvoorbeeld in 1856 voor dit doel f71,99 besteed. Dit armbestuur koopt er ook vaak linnen om onder behoeftigen te verdelen⁴⁵³.

Vissers

Al vertoont de visserij vanaf circa 1860 weer enige vooruitgang als gevolg van de vrijhandel en de introductie van de logger en het fijnmazige net, toch zijn de meeste vissers arm⁴⁵⁴. De Arnemuidense vissers bijvoorbeeld zijn in de loop van de negentiende eeuw sterk verarmd: haalden zij rond 1800 nog wel eens een weekverdienste van f 25, -, dat komt in deze periode niet meer voor⁴⁵⁵. Aangezien de vissers in het algemeen minder welgesteld zijn dan de boeren, is in regio's waar beide beroepen vertegenwoordigd zijn, de vissersdracht minder kostbaar van uitvoering dan die der boeren. De inwoners van boerendorp Bunschoten en vissersdorp Spakenburg (beide dorpen grenzen aan elkaar) dragen qua vorm en kleur dezelfde kleding, maar de stoffen verschillen. In Spakenburg moet men genoeg nemen met minder kostbare materialen (baai in plaats van laken). De kleding in deze regio is rond 1855 ouderwets. Bing en Braet von Ueberfeldt spreken van de 'vroeger algemeene Hollandsche Boerenkleederdragt', die hier nog gedragen wordt: een borstrok met twee rijen zilveren knopen, een gezondheid, een ruime lakense broek, een vest met mouwen, een dubbele halsdoek en hoge schoenen met gespen⁴⁵⁶.

Evenals de landarbeiders en het huispersoneel blijft ook de vissersbevolking zijn streekdracht trouw. De redenen hiervoor zijn zeker niet uitsluitend economisch van aard. De vissersdorpen vormen hechte gemeenschappen met een hoge mate van uniformiteit in beroep en in godsdienst, die sterk aan tradities -en daarmee aan de streekdracht- hangen. De moderniseringstendensen van deze tijd gaan grotendeels aan de vissers voorbij en zij verlangen ook niet er deel van uit te maken.

In vissersdorpen leeft de dracht nog sterk. In het vissersplaatsje Spakenburg ontwikkelt de kroplap zich rond 1850 tot de kenmerkende stijve, bij de schouders breed uitstaande vorm⁴⁵⁷. Ook onder de vissersbevolking in Volendam en op Urk brengt elke generatie nog veranderingen aan in het streektenue⁴⁵⁸. In Huizen wordt zelfs een totaal nieuwe dracht gecreëerd. Hier onderscheiden de vissersvrouwen zich pas vanaf circa 1850 in haar kleding van de vrouwen uit omliggende dorpen. Er vindt in deze zeer kerkelijke plaats (Nederlands Hervormd) een verpuritanisering plaats, waarna men zich wil afzetten tegen de andere dorpen. De vrouwenkleding is stemmig van kleur: een donker paarsbruin jak met ballonmouwen, een wijde rok van dezelfde stof en een opvallende witte muts met brede gesteven rand van kantwerk die in luifelvorm uitstaat⁴⁵⁹. De Huizer visser draagt rond 1855 een kuitbroek, een getailleerde open hemdrok, een hoge hoed, gespschoenen, kousen en een brede das. De knopen op de broek onderscheiden de gegoeden van de armen, evenals de gespen op de zondagse schoenen⁴⁶⁰.

De vissersbevolking draagt nog de traditionele kledingstoffen, zoals baai, bombazijn en serge.

Vrouwenkleding

In vissersdorpen onderscheidt de vissersvrouw zich in haar kleding van de burgervrouw. In Scheveningen heeft de burgervrouw in tegenstelling tot de vissersvrouw geen afstaande rand aan haar muts, maar hangt deze in stolpplooien naar beneden⁴⁶¹.

De garderobe van de Markense vissersvrouw is van alle vissersgemeenschappen wel de meest uitgebreide en ingewikkelde. Haar winterdracht bijvoorbeeld is zeer complex. Op haar hoofd heeft zij een kap in de vorm van een omgekeerde afgeknotte kegel, versierd met linten en kant, en voorzien van een kinband. Verder draagt zij van binnen naar buiten: een baaien hemd, een diemit borstrok, een baaien borstlap, een baaien mouwloze hemdrok, nog een borstlap, een nauw sluitend keursje van baai en serge, een baaien onderrok, een serge bovenrok, losse 'steekmouwen' van laken of serge, een driehoekig gevouwen roodbont geruit doekje met een zilveren haakje (akerhaakje) waaraan twee wit geknoopte kwastjes hangen, een derde borstlap van gebloemd sits (de bauw), een donker serge of wollen voorschoot met geruit buikstuk, blauwe kousen en een paar muilen. De overwegende kleuren zijn rood, blauw, wit en donkerblauw⁴⁶².

De Katwijkse vissersvrouw draagt een stijlvol geheel: een lang jak met 'onderom', een wijde rok (zes el) van dezelfde stof, een zwart-zijden of luster schort met kraalrandje, vier of vijf onderrokken, zwarte kousen, zwartleren muiltjes, een witte geplooid muts over een zwarte ondermuts en een zilveren oorijzer met gouden boeken. In de winter beschermt zij zich tegen de koude met een wollen schoudermantel in parelgrijs, hemelsblauw, donkerblauw, bordeaux-rood, warm-bruin, paars of lila, die van een witte voering is voorzien. Voor het werk aan het strand (sorteren van vis) heeft zij een 'wagt', een zware rok van donkere stof⁴⁶³. De visventsters dragen een strooien hoed met een 'wrong' van stro en zelfkant, waarop de mand met vis rust⁴⁶⁴.

Evenals landarbeidsters verouderen ook vissersvrouwen snel als gevolg van armoede, zware arbeid en vele bevallingen. Na het huwelijk 'verscherpen de trekken, vergrijzen de haren, en worden de welgemaakte beenen, zichtbaar onder de korte... baaien rokken, mager en stokkerig'⁴⁶⁵.

Mannenkleding

Onder de mannen van de vissersbevolking vindt in deze periode een nieuw kledingstuk ingang: de gebreide zwarte of donkerblauwe visserstrui met per plaats specifieke ingebreide patronen⁴⁶⁶. De Katwijkse vissers dragen deze truien⁴⁶⁷, evenals hun collega's uit Scheveningen. In die laatste plaats bestaat de gewoonte, dat de aanstaande bruid na het vastleggen van de trouwdatum zo'n trui voor haar toekomstige echtgenoot breit⁴⁶⁸.

Kenmerkende traditionele elementen van de vissersgarderobe zijn: jekker, hemdrok, wijde klepbroek, kleine gouden of zilveren oorringen, een platte zeemanspet of wollen muts. Op zee draagt men doorgaans ongeschuurde klompen of zeelaarzen, aan wal gewitte klompen of pantoffels. Oudere zeelieden in ruste dragen veelal dagelijks een hoge hoed⁴⁶⁹.

De kleding van de visser op Marken is ouderwets. Zijn garderobe is minder uitgebreid dan die van zijn eega. Zijn daagse winterkleding is zijn oude zondagse pak en bestaat uit een rood baaien borstrok met zilveren of gouden knopen, een blauw gestreept katoenen boezeroen met witte benen knopen, een bruine of grauw linnen broek die in wijde plooiën over de heupen hangt en tot de knie reikt, blauw-witte wollen kousen, een pet of gewone hoed en hoge schoenen. Bij strenge koude draagt hij over het boezeroen een duffelse buis -de 'steekrok'- of losse wollen steekmouwen en wollen wanten⁴⁷⁰. In de dracht van de mannen treden rond 1860 twee veranderingen op. De vroegere sombrero-achtige hoed met linten is -door jonge mannen- vervangen door een gewone pet of hoge hoed. Een tweede wijziging -de broek minder breed en iets langer maken- is nog minder algemeen geaccepteerd: '... die pronkers en fatten worden uitgejouwd in dat "schelig" (leelijk) kostuum'⁴⁷¹.

In het sterk verarmde Arnemuiden is de zondagse mannenkleding zeer eenvoudig: blauw flanellen kiel, wijde zwarte broek met twee grote knopen, een pet met gebogen klep⁴⁷².

Kinderkleding

De kinderen uit de vissersbevolking dragen evenals hun ouders streekdracht. De verschillende leeftijdfasen worden gemarkeerd in de kleding. Op Marken is dit zeer duidelijk het geval. De baby draagt een borstrokje met navelbandje, een witte luier, een rood wollen luier, een zwachtel van zes el lang, een 'bauw', een wit linnen boezelaar en over dit alles heen nog een flanellen luier en een groene deken⁴⁷³. Het kindje krijgt drie mutsjes over elkaar op. Het buitenste is van gebloemde sits en is het enige kledingstuk, waaraan men tot het zevende jaar kan zien of men met een meisje of een jongetje van doen heeft: het meisjesmutsje bestaat uit drie delen, dat van het jongetje uit vijf. Met zes weken komt het kind 'in de rokken'. Dan draagt het nog een hele vracht kleren: een gestreept wollen hemd, een rijglijfje met baleinen, een borstrok van gebloemd sits, een driekantig rood doekje om de hals, een gekleurde bauw, een ruigje, een merinos rokje en ten slotte een geruite boezelaar. Aan het ruigje zijn leibandjes bevestigd. De voetjes zitten in witte of blauwe wollen kousen en leren rijglaarsjes⁴⁷⁴. Deze kleding draagt het kind tot het zeven jaar wordt. Dan krijgt het meisje de kap op, de jongen een wijde broek aan. De rokken van het meisje worden langer gemaakt naarmate zij opgroeit⁴⁷⁵. Met twintig jaar wordt de jongen als volwassen man, als broodwinner beschouwd. Hij krijgt dan een volledig stel volwassenenkle-

ren van zijn ouders of schaft deze zelf aan. Ook het meisje wordt met twintig jaar als volwassen beschouwd: zij kan vanaf die leeftijd een vrijage aangaan. Zij ontvangt haar uitzet en de volledige garderobe van een volwassen vrouw van haar ouders⁴⁷⁶. Het vervaardigen van vrouwen- en mannenkleding -inclusief spinnen- is vrouwenwerk en maakt een groot deel van de opvoeding van het meisje uit⁴⁷⁷.

Ook in Katwijk gaat de baby in het pak⁴⁷⁸. Het schoolgaande meisje draagt een jurkje in gedekte tint of van gestreepte stof, in de zomer van katoen in de winter van wol. Daarbij een hooggesloten blauwbont schortje, zwarte kousen en een strooien hoedje. Als schoeisel draagt zij witte klompjes, die elke zaterdag opnieuw gewit worden⁴⁷⁹. Met vijftien jaar krijgt ze een ‘sjekje’ van paarse, bruine, bordeaux-rode of blauwe katoen, een zwart rokje tot even over de knie, een schortje van schortebont met witte bandjes om het middel, een klein gebreid puntdoekje van zwarte wol en een wit mutsje met kinbandjes⁴⁸⁰. Kleine jongens dragen een buisje, een plat zwart petje met oogklepje, zwarte broek en kousen en witte ‘holleblokken’. Rijke jongens, bijvoorbeeld aanstaande stuurmannen, dragen een slap wit kraagje op hun buis. Het haar wordt heel lang gedragen. Wanneer zij met tien à elf jaar de school verlaten en gaan varen, krijgen ze een ‘frok’ en een zwarte klepbroek⁴⁸¹. Voor de zondag hebben zij een zwartlakense broek en fluwelen pantoffels met leren neuzen.

4.5. Samenvatting

Door de confectionering van kleding neemt de produktie van kleding toe en gaat de prijs dalen. Confectiekleding wordt vooral gekocht door de middengroep: middenstand, ambachtslieden, witte-boorden-klasse. Het zijn met name de jongeren die de voorkeur geven aan confectie: zij zwichten eerder voor de mogelijkheid tot meer variatie in de kleding (men kan zich vaker iets nieuws permitteren) die de confectiekleding biedt ten opzichte van maatkleding, dan de ouderen. De laatsten hechten meer belang aan duurzaamheid. De hogere standen kijken neer op de confectiekleding. Aanvankelijk is deze inderdaad niet best van kwaliteit. Maatkleding en confectiepak zijn nog goed van elkaar te onderscheiden door verschil in afwerking, snit en het gebruikte materiaal.

De aanzienlijken bepalen niet langer het modebeeld met hun eigen creaties. Het zijn nu de Parijse couturiers -voor de damesmode- en de Engelse ‘tailors’ -voor de herenmode- die nieuwe modes creëren en ze laten lanceren door adellijke personen uit de Monde of actrices en cocottes uit de Demi-monde. De verklaring voor de machtsgreep van de couturiers is het gemis aan culturele bagage (vergeleken met de traditionele elite) van de nieuwkomers in de hogere sociale strata: de burgerlijke ‘homines novi’ voelen zich onzeker over hun ‘goede smaak’ en laten zich graag adviseren. Verspreiding van nieuwe modes geschiedt in de hogere kringen via het spel van kijken en bekeken worden in het uitgaansleven, door modejour-

naals en door de catalogi van de Parijse Grand Magasins. De lagere sociale lagen doen hun kledinginspiratie vooral op tijdens de zondagse kerkgang en op straat.

In de maatschappelijke positie van de vrouw is nog weinig verandering te bespeuren, al begint de eerste feministische golf zich af te tekenen. De vrouw uit betere kringen is in haar tournurejapon, net als in haar crinoline, een visitekaartje van haar man en bovendien zijn seksueel eigendom. Haar plaats is thuis. Haar kleding belemmert haar bewegingen en benadrukt dat zij niet hoeft te werken. Zij is een elegant, breekbaar wezentje. De vrouw uit lagere sociale lagen -werkende stand, huispersoneel, landarbeiders, kleine boeren, vissers, winkeliertjes, ambachtsliedenwerkt wél, hetzij binnenshuis, hetzij buitenshuis. Zij ontvangt echter minder loon voor hetzelfde werk dan een man, zodat zij in dit opzicht een minder sterke positie inneemt. Zij kan niet beantwoorden aan het ideale vrouwbeeld van de burgerij.

Het verschil in maatschappelijke positie van man en vrouw heeft een component in de polarisatie van 'vrouwelijkheid' en 'mannelijkheid', niet alleen in het aankweken en vooronderstellen van typische 'mannelijke' dan wel 'vrouwelijke' eigenschappen, maar ook in de uiterlijke verschijning. Deze polarisatie treedt vooral sterk op in de hogere sociale strata en de middengroep, waar de scheiding tussen de seksen het grootst is. Zich 'verwijfd' kleden is een van de ergste vergrijpen tegen de normen op kledinggebied, die een man kan plegen. Dit laatste dringt nu door in alle sociale geledingen.

In zedelijk opzicht vindt een verpreutsing plaats, die vooral vrouwen uit de elite en de middengroep beperkingen oplegt. Erotiek is in haar kleding aanwezig, maar in de bedekte vorm van ritselfende onderrokken en van onder het textiel benadrukte vrouwelijke vormen: volgens de zedelijkheidsnormen is een vrouw met een openlijk erotisch uiterlijk een 'publieke vrouw'. De gedragscodes die bij deze verpreutsing horen, hebben de vrouwen uit de lagere sociale strata in de steden nog niet bereikt. Prostitutie is voor deze vrouwen vaak een uitweg uit kommervolle financiële omstandigheden. De verpuritanisering -vanuit godsdienstige bewegingen gevoed- vindt men ook terug in de streekdrachten, die hun kleurigheid vervuilen voor ingetogen donkere tinten.

Volgens de gangbare normering dient kleding nog altijd standsgebonden te zijn. Het streven naar statusverhoging is echter duidelijk aanwezig bij alle sociale lagen in de bevolking die in de financiële situatie verkeren om dit doel na te streven: de boeren, de witte-boorden-groep, het huispersoneel in de steden, de middenstand en de geschoolde arbeiders. Confectiekleding biedt echter nog geen echt bevredigend alternatief: deze is nog niet 'sophisticated' genoeg, zodat het dragen van maatkleeding onderscheidend blijft werken.

De sociale afstand tussen de elite en 'het volk' blijft groot en neemt in sommige gebieden zelfs toe. In de kustprovincies treden zelfs 'proletarisering en polarisatie' op tussen boeren enerzijds en landarbeiders en huis-

personeel anderzijds. In de beschrijving van een spinster annex boerenmeid uit Hilversum van een ontmoeting met een dame uit Amsterdam wordt het standsverschil tastbaar: ‘Krek voor de deur van Piet Doets verloor één van de rijkdom uit Amsterdam haar gordijntje van haar hoed, “falie” noemen zij zoo'n ding. Ik zag dat, raapte het op, liep naar de jufvrouw en zei: “Daar, jufvrouw, dat heb je verloren”. “Dank je lief kind”, antwoordde deze “ik vind dat regt lief van je, dat je het mij terugbrengt...”⁴⁸².

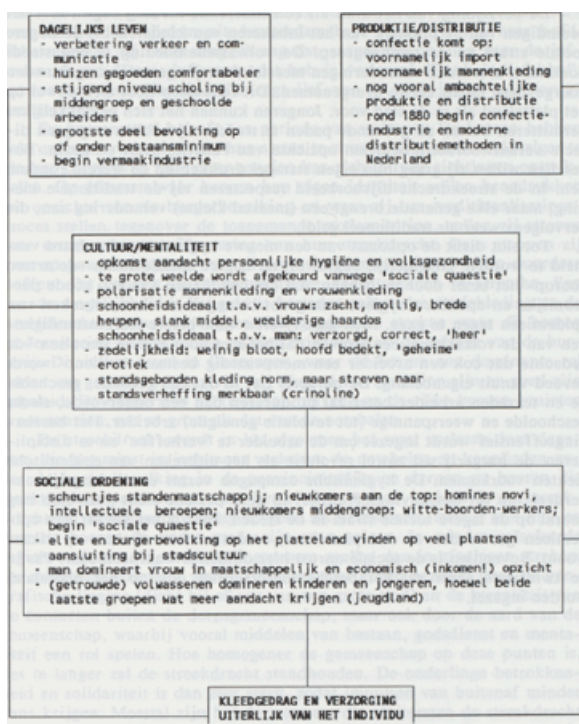
De boerenstand beleeft een periode van welvaart. De boeren hebben geld om naar verhoging van hun status te streven door zich weelderiger te kleden. Dit streven naar meer aanzien kan zich in twee richtingen ontwikkelen. Op plaatsen waar boeren hun eigen identiteit willen benadrukken ten opzichte van de burgerbevolking en waar zij een traditionaliseringsproces stellen tegenover de toenemende modernisering, zullen zij streven naar een kostbaarder uitvoering van hun streekdracht. Daar stappen zij over op gouden in plaats van zilveren sieraden (oorijzers) of op duurdere stoffen. Dit gebeurt bijvoorbeeld in de Zaanstreek en in Drenthe. Een tweede mogelijkheid is het geld te besteden aan stadse modekleding en de streekdracht vaarwel te zeggen. Dit gebeurt in streken waar de boeren modernisering verwelkomen en zich oriënteren op de cultuur van de burgerij. Dit is het geval in Groningen, waar de boeren een dominante rol spelen, op godsdienstig terrein vrij liberaal van instelling zijn en goed zijn opgeleid. De burgerij is er klein van omvang en de rijke boeren genieten groot aanzien, net zo groot als dat van de notabelen.

De streekdracht wordt in het algemeen het eerst verlaten door degenen, die het minst in isolement verkeren: de notabelen en kooplieden onder de burgerbevolking in de provinciestedjes en dorpen en boeren die marktgericht produceren. Aan het eind van deze periode is de streekdracht bij de burgerbevolking zo goed als verdwenen, terwijl ook hier en daar de boeren de stadse mode zijn gaan volgen. In minder geïsoleerde regio's verloopt dit omschakelingsproces sneller dan in afgelegen streken. De mate van isolement wordt overigens niet alleen bepaald door de geografische ligging (dicht bij of ver van een grote stad) en de kwantiteit van de contacten buiten de dorpsgemeenschap, maar ook door de aard van de gemeenschap, waarbij vooral middelen van bestaan, godsdienst en mentaliteit een rol spelen. Hoe homogener de gemeenschap op deze punten is, des te langer zal de streekdracht standhouden. De onderlinge betrokkenheid en solidariteit is dan zeer sterk, zodat impulsen van buitenaf minder kans krijgen. Meestal zijn het de mannen, die als eersten de streekdracht de rug toekeren. Zij komen door hun werk het meest met de grote stad in aanraking. Een plattelandsbewoner die veel in de stad komt, zal eerder geneigd zijn zich naar de algemene mode te kleden, aangezien hij niet zelden wordt uitgelachen, uitgescholden, nagewezen en nagelopen vanwege zijn, in de ogen van stadsbewoners belachelijke, ‘boerendracht’⁴⁸³. Voor de notabelen geldt bovendien, dat de professionalisering identificatie

met andere beoefenaars van hetzelfde beroep bevordert ten koste van vereenzelviging met de regio van vestiging.

De bevrijding van het kind uit belemmerende kleding begint met het beëindigen van de praktijk van het inbakeren van kinderen bij de hogere sociale strata en de middengroep. De volwassenenkleding is nog steeds dominant, al worden veranderingen meestal door jongeren en ongehuwden doorgevoerd of als eerste overgenomen. Dit fenomeen doet zich zowel op het platteland als in de stad voor. Jongeren kunnen het zich gemakkelijker permitteren buiten de gebaande paden te treden: zij hebben nog geen directe verantwoordelijkheid ten opzichte van functie, bezit en gezin. Bovendien willen zij graag hun eigen stempel drukken op de wereld rondom hen. In de streekdracht bijvoorbeeld respecteren zij de traditionele kleding, maar elke generatie brengt een (meestal kleine) verandering aan, die vervolgens weer als traditioneel geldt.

Tot slot dient de opkomst van een nieuwe hygiënische standaard vermeld te worden. Geleidelijk begint bij de hogere sociale strata -de artsen voorop- het besef door te dringen, dat het handhaven van een goede persoonlijke en openbare hygiëne van groot belang is om het uitbreken van epidemieën tegen te gaan. Men gaat ijveren voor betere leefomstandigheden van de volksklasse, een streven dat behalve door noble impulsen -de gedachte dat ook een arbeider een menswaardig bestaan verdient- wordt gevoed vanuit eigenbelang. De burgerij ziet in dat een gezonde, geschoolde en tevreden arbeider beter zal produceren dan een ondervoede, slecht geschoolde en weerspannige (tot revolutie geneigde) arbeider. Het beschavingsoffensief wordt ingezet om de arbeider te 'verheffen' én te disciplineren: de burgerij wil zowel revolutie als het uitbreken van epidemische ziekten voorkomen. De hygiënische campagne vormt een belangrijk onderdeel van dit beschavingsoffensief. In deze periode richt deze zich nog vooral op de lagere sociale strata in de steden. Hier is het gevaar van epidemieën groter dan op het platteland, omdat men er dichter op elkaar woont. Bovendien is de sociale onrust hier duidelijk waarneembaar. Pas in de twintigste eeuw zal het beschavingsoffensief ook op het platteland worden ingezet.

figuur 10 *Kleedgedrag 1850-1880*

Eindnoten:

1. Schuurman, *Materiële cultuur en levensstijl*, 268-282.
2. Bijna de helft van de beroepsbevolking is anno 1849 werkzaam in de agrarische sector. De Jonge, *De industrialisatie van Nederland tussen 1850 en 1914*, Staat 1, 19.
3. Van Zanden, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914*, 185-197, 220-245.
4. Kossmann, *De lage landen 1780-1940*, 190-191; Brugmans, *Paardenkracht en Mensenmacht*, 252-254.
5. Fabius, *'t Herstelde Nederland*, 74-77.
6. Verberne, *Geschiedenis van Nederland in de jaren 1850-1925*, I, 11 e.v.; Zomerdijk, *Het muziekleven in Noord-Brabant 1850-1914*, 18-57.
7. Hoefnagels, *Een eeuw sociale problematiek*, 53-57.
8. Verberne, *a.w.*, II, 12-15.
9. Boer, 'Publieke vermakelijkheden', in: *Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek* (1862), XXII, 15-27.
10. De Jonge, *Industrialisatie*, 18-19.
11. *Verslag van den toestand der gemeente Haarlem door Burgemeester en Wethouders uitgebracht aan den Gemeenteraad*, 1850-1860 I en X, passim, geciteerd in Messing, *Werken en leven in Haarlem*, XV.
12. Van Tijn, *Twintig jaren Amsterdam*, 519.
13. De Jonge, *Industrialisatie*, 287; Messing, *a.w.*, XV; Van Tijn, *a.w.*, 292; Franssen, *De Bossche arbeider in zijn werk- en leefmilieu*, I, 121, 232-233, II, 268-269.
14. Van den Eerenbeemt, *De huisvesting van arbeiders rond het midden der negentiende eeuw*, 16-17.

15. Kossmann, *a.w.*, 216-217.
16. Van Tijn, *a.w.*, 524, 526-528; Verberne, *a.w.*, I, 138-139; Kossmann, *a.w.*, 223-224.
17. Van Tijn, *a.w.*, 279-281.
18. Idenburg, *Schets van het Nederlandse schoolwezen*, resp. 169; 216-217; 39, 157.
19. Kossmann, *a.w.*, 211.
20. Van Tijn, *a.w.*, 168-169.
21. Zomerdijk, *a.w.*, 7, 173.
22. Philips, 'De opkomst van het toerisme in de 18e en 19e eeuw', in: *Sociale Wetenschappen* (1980), 304-307.
23. Philips, *t.a.p.*, 307-308.
24. *t.a.p.*, 307.
25. Derks en Budel, *Sportief en katholiek*, 26.
26. Van der Oord-Wisker, *Waarover spraken zij*, 5.
27. *a.w.*, 17.
28. Brugmans, *De arbeidende klasse*, 165.
29. Ver Huell, *Zoo zijn er I*, afb. met tekst in: Banck, 'Mr. Alexander Ver Huell', in: *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* (1898), XV, 63.
30. Brugmans, *De arbeidende klasse*, 133.
31. Bervoets en Chamuleau, *Het dagboek van Alexander Ver Huell*, 91.
32. Brugmans, *Stapvoets voorwaarts*, 66-68.
33. Zie bijvoorbeeld: 'Over het uiterlijk en de houding' in: *De Huisvriend* (1848), 415.
34. Posthumus-van der Goot, *Van moeder op dochter*, 70-76.
35. Zie voor deze eerste stappen van de Nederlandse vrouwenbeweging: Pley, 'Uit beschaafde nood geboren' in: Blok e.a. red., *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis*, 1981, 46-79.
36. Dieteren, Kloek en Visser, *Naar Eva's beeld*, 158.
37. Van den Eerenbeemt, 'Maatschappelijke verandering en gezondheidszorg in de negentiende eeuw' in: *Veranderende gezondheidszorg*, 9-11; Van den Eerenbeemt, 'De "blauwe dood"' in: *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, XLVII, 94-95.
38. Zischka, *a.w.*, 245-248; Contini, *Fashion*, 249-251, 254; Münchner Stadtmuseum, *Anziehungskräfte*, 101-104.
39. Zischka, *Vijfduizend jaar kledingzorgen*, 247.
40. Van der Steur, *Twee eeuwen kleding in Haarlem*, 14-15.
41. *Le Follet de Paris*, okt. 1851, voorblad.
42. Brugmans, *Stapvoets voorwaarts*, 80.
43. Rijxman, *A.C. Wertheim*, 83; *75 Jaar* (H. Berghaus N.V.).
44. Baudet, *Een vertrouwde wereld*, 117.
45. 'Echt en onecht in onze katoenen-, wollen-, linnen en zijden stoffen' in: *De Volksvlijt* (1873), 216.
46. *t.a.p.*, 217.
47. Catalogus Nederlands Textielmuseum, *De schaar erin!*, 13.
48. Zie voor de geschiedenis van Gerzon: Wolff-Gerzon, *Au bonheur des dames*.
49. Calff, 'Een halve eeuw confectie verkopen' in: *Bedrijfstacties 1911-1961*, 8-9.
50. *Verslag van den handel, scheepvaart en nijverheid van Amsterdam over 1861*, 71.
51. *a.w.*, 80.
52. *Verslag van den handel, scheepvaart en nijverheid van Amsterdam over 1861*, 77.
53. *Verslag van den handel, scheepvaart en nijverheid van Amsterdam over 1862*, 113, 178-179.
54. *Verslag over den toestand van handel, scheepvaart en nijverheid te Amsterdam in 1878*, 86-89.
55. *a.w.*, 94.
56. *Verslag over den toestand van handel, scheepvaart en nijverheid te Amsterdam in 1879*, 80-81.
57. De Jonge, *Industrialisatie*, 82, 121.
58. *Berigten over het fabriekswezen in het jaar 1856*, 238, in: De Jonge, *Industrialisatie*, 82.
59. *Verslag van den handel, scheepvaart en nijverheid van Amsterdam over 1864*, 214-215; *Verslag over den toestand van handel, scheepvaart en nijverheid te Amsterdam in 1879*, 170-171.
60. *Verslag over den toestand van handel, scheepvaart en nijverheid te Amsterdam in 1879*, 173-176.
61. Zischka, *a.w.*, 211.
62. *De Economist* (1854), 114-119, genoemd bij: De Jonge, *Industrialisatie*, 386, noot 3.
63. Zischka, *a.w.*, 211.
64. Catalogus Nederlands Textielmuseum, *De schaar erin!*, 10; Rogers-Cooper, *The invention of the sewing machine*.

65. Deze tabel is de neerslag van een wedstrijd tussen handnaaisters en machinenaasters in: Rogers-Cooper, *a.w.*
66. 'Beschouwingen' in: *De Nederlandsche Kleeder-industrie*, 7-10-1895.
67. De Jonge, *Industrialisatie*, 82, 121.
68. Catalogus Nederlands Textielmuseum, *a.w.*, 20.
69. 'De fabricatie van naai-machines in Noord-Amerika' in: *De Volksvlijt* (1872), 121.
70. Geschiedenis breimachine in: Zischka, *a.w.*, 216-234.
71. 'Vergiftigende kleedstoffen' in: *De Volksvlijt* (1875), 218-219.
72. 'Vergiftige roodgekleurde kleedstoffen' in: *De Volksvlijt* (1867), 121.
73. 'Vergiftigende kleedstoffen', *t.a.p.*, 220.
74. 'Troost voor onze jonge en oude dames' in: *De Huisvriend* (1866), 384.
75. Uitgezonderd begin jaren zestig, waarin als gevolg van de Amerikaanse Burgeroorlog de aanvoer van katoen stagneert. De Jonge, *Industrialisatie*, 120-121.
76. De Jonge, *Industrialisatie*, 120-121.
77. Ver Huell, *Zoo zijn er I*, afb. in: Banck, 'Mr. Alexander Ver Huell' in: *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* (1898), XV, 63.
78. 'De naaister' in: *Nederlandsch Magazijn* (1863), 167.
79. Heuvel, *Oud-Achterhoeksch boerenleven*, 94-95.
80. *Honderd jaar plattelandleven in Groningen*, 380; 'De naaister', *t.a.p.*, 1863, 168.
81. In Den Haag blijft men de maatkleiding trouw. Zie bijvoorbeeld: Catalogus Nederlands Textielmuseum, *a.w.*, 13.
82. 'De naaister', *t.a.p.*, 1863, 166-167.
83. Catalogus Nederlands Textielmuseum, *a.w.*, 14.
84. 'De naaimachine' in: *De Volksvlijt* (1870), 217-218.
85. Wolff-Gerzon, *a.w.*, 7-15.
86. Elias, *Drie-kwart honderd jaren met eer, met naald, met garen*, 9.
87. Dijkstra, *Uit Friesland's volksleven*, 387.
88. *Honderd jaar plattelandleven in Groningen*, 436.
89. *a.w.*
90. Korteling, *Deventer bij gaslicht*, 93.
91. *Meddens 1830-1955*.
92. *De Tijd*, 4-4-1880; *De Tijd*, 15-3-1880; *De Tijd*, 6-1-1880.
93. Fabius, *'t Herstelde Nederland*, 78.
94. *Amsterdam en de Amsterdammers*, afb. p. 15; *Amsterdam*, 222-223, afb. p. 185.
95. Ummels, *Apeldoorn verleden tijd*, 34.
96. Bijvoorbeeld Bartels en Van Houten te Amsterdam. *De Tijd*, 29-3-1880.
97. *De Tijd*, 9-3-1880.
98. Van Doorninck, 'De Parijsche mode-magazijnen' in: *Eigen Haard*, 1878 nr. 1.
99. *De Tijd*, 17-3-1880.
100. Van Doorninck, *t.a.p.*
101. *De Tijd*, 24-1-1880.
102. Von Hohenhausen, *De jonge juffrouw en hare toekomst...*, 8.
103. Schultze, *De dwaasheden der mode*, 107-108.
104. Van Tijn, *Twintig jaren Amsterdam*, 123-125.
105. Van den Eerenbeemt bespreekt de bestrijding van een epidemie tussen 1779 en 1783 in: 'De "rode dood" in stad en Meierij van 's-Hertogenbosch' in: *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, XXXVI, 78 e.v..
106. Van den Eerenbeemt, *Arts en sociaal besef in Nederland in historisch perspectief*, 34-35.
107. Vinkhuijzen, 'Zeebaden' in: *Eigen Haard*, 1877 nr. 33.
108. 'De kunst om lang schoon en jong te blijven' in: *De Huisvriend* (1869), 206.
109. *Schatkamer voor alle standen*, 1852, 76-77.
110. Van der Stork, 'Zindelijkheid' in: *Gedichtjes en zangen voor kinderen*, 6-7.
111. *Schatkamer voor alle standen*, 1850, 80, 94.
112. Lauret, *Per imperatief mandaat*, 94-95.
113. 'De kunst om lang schoon en jong te blijven', *t.a.p.*, 1869, 206.
114. Von Hohenhausen, *a.w.*, 7.
115. Greidanus, *Een dorpsdokter uit de friese wouden vertelt*, 30-31.
116. Coronel, *Schetsen uit het Markersche volksleven*, 60.
117. *Schatkamer voor alle standen*, 1850, 41.

118. Von Hohenhausen, *a.w.*, 5.
119. Schultze, *a.w.*, 97.
120. Canter Cremers- van der Does, *Van schoenen en schoenmakers*, 109-110.
121. Von Hohenhausen, *a.w.*, 6.
122. *Honderd jaar Plattelandsleven in Groningen*, 498.
123. Van der Ven, *Asselt aan de Maas*, 39-40.
124. Schultze, *a.w.*, 88.
125. Schultze, *a.w.*, 89.
126. *De wijde damesrok*, 6.
127. Schultze, *a.w.*, 90.
128. *Aglaja*, augustus 1860.
129. Hol, *De Betuwe*, 237.
130. Schultze, *a.w.*, 98.
131. Jaeger, *Die Normalkleidung als Gesundheitsschutz: Gesammelte Aufsätze aus dem Neuen Deutschen Familienblatt*.
132. Van den Eerenbeemt, 'Amateursport in groepsverband als cultuurelement binnen de Nederlandse samenleving vroeger en nu' in: *Sociale Wetenschappen* (1989), 198.
133. Derks en Budel, *Sportief en katholiek*, 25.
134. Schultze, *a.w.*, 87-88.
135. Graadt Jonckers, 'Eene uitkleeding' in: *Almanak voor Hollandsche Blijgeestigen*, 1864, 140.
136. Schade van Westrum, *Amsterdam per vigilante*, 152.
137. Van Hulzen, *Utrecht bij gaslicht*, 198.
138. Ortigao, *Holland 1883*, 39, 158, 164-165.
139. *De Bon Ton*, 1838, nr. 2.
140. Veblen, 'The economic theory of woman's dress' in: *Essays in our changing order*, 70-71; Bourdieu, *Distinction*, passim.
141. Schultze, *a.w.*, 90.
142. *De wijde damesrok*, 5.
143. *Geen equivalenten meer! Ontwerp van eene nieuwe belasting-wet op de Crinolines*, 7-8.
144. Lewald, 'Eene vrouw over de heerschende vrouwenmode' in: *De Huisvriend* (1870), 87.
145. Paspoort van Grijpskerke, 'De vrouwen van thans', in: *Humors bruiloft*, 104.
146. *De wijde damesrok*, 4.
147. Paspoort van Grijpskerke, 'Vrijers-raad' in: *a.w.*, 243.
148. Von Hohenhausen, *a.w.*, 7-8.
149. Dijkstra, *Uit Friesland's volksleven*, 381.
150. Schuurman, *Materiële cultuur en levensstijl*, 159-169.
151. Eberhard, *Marken in zijn waarde en zijn ellende beschouwd*, 36-37.
152. Dijkstra, *Uit Friesland's volksleven*, 381.
153. Nagtglas, *Uit het Zeeuwsche volksleven*, 36.
154. Ortigao, *Holland 1883*, 80.
155. 'De dolheden der mode' in: *De Huisvriend* (1869), 78.
156. Von Hohenhausen, *a.w.*, 2.
157. Schultze, *a.w.*, 82.
158. Von Hohenhausen, *a.w.*, 8.
159. Van Reenen-Völter, *De heerlijkheid Bergen in woord en beeld*, 14.
160. Slessah, 'De cornet' in: *Almanak voor Hollandsche blijgeestigen*, 1861, 90-94.
161. Gobinet, *Onderwijs der jeugd in de christelijke godvruchtigheid*, 252.
162. Gobinet, *a.w.*, 252.
163. De Vries e.a., *Lijn in balein*, 50.
164. 'De damesdracht' in: *De Huisvriend* (1872), 336.
165. *Lessen over de wellevendheid voor heeren*, 30.
166. Schultze, *a.w.*, 105-106.
167. Van Reenen-Völter, *a.w.*, 16.
168. *a.w.*, 16.
169. Bijvoorbeeld in Grijpskerk: *Honderd jaar Plattelandsleven in Groningen*, 358.
170. Gouverneur, 'Op de kermis: de knaap, het meisje' in: *Laatste Sint Nicolaas*, 43-44.
171. De Vries e.a., *Lijn in balein*, 58-59.
172. *De wijde damesrok*, 10.
173. Zie bijvoorbeeld: Hol, *De Betuwe*, 236.

174. Recept voor 'witte handen' in: *Toilet; tijdschrift voor vrouwelijke handwerken*, maart 1851. Ook in *De schatkamer voor alle standen* zijn veel recepten voor cremes, lotions, haarverf, etc. te vinden.
175. 'De dolheden der mode' in: *De Huisvriend* (1869), 79-80.
176. *Amsterdam en de Amsterdammers*, 35.
177. Eberhard, *a.w.*, 49.
178. De Coster, *Schetsen uit Zeeland*, 19.
179. *a.w.*.
180. Schultze, *a.w.*, 101.
181. 'De dolheden der mode' in: *De Huisvriend* (1869), 80.
182. Von Hohenhausen, *a.w.*, 17.
183. Karikatuur 'Jalousie de queue' in: *Humoristisch Album*, 1883, 5.
184. Catalogus Münchner Stadtmuseum, *Anziehungskräfte*, 258-263.
185. *De Bazar*, jan. 1860.
186. *Honderd jaar Plattelandsleven in Groningen*, 501-502.
187. *Honderd jaar Plattelandsleven in Groningen*, 429.
188. Voorbeelden van karikaturen in woord zijn: *De wijde damesrok: Brief aan de dames in Nederland door een manufacturier; Geen equivalenten meer! Ontwerp van eene nieuwe belasting-wet op de crinolines*.
189. Bijvoorbeeld in: *Punsch, Kladratsch en Nederlandsche Spectator*.
190. Zie afbeeldingen in: Veth, *De mode in de caricatuur*.
191. Frowein, *Vier eeuwen kleding in Nederland*, 88.
192. Heuvel, *Oud-Achterhoeksch boerenleven*, 117.
193. Fabius, *'t Herstelde Nederland*, 90-91.
194. Stokvis, *De wording van modern Den Haag*, 87-91.
195. *a.w.*, 91, 341.
196. Esquiros, *Nederland en het leven in Nederland*, 63.
197. Schade van Westrum, *Amsterdam per vigilante*, 152.
198. Ortigao, *Holland 1883*, 34, 162.
199. Ortigao, *a.w.*, 94.
200. *Amsterdam en de Amsterdammers, door een Amsterdammer*, 20-27.
201. Van Tijn, *Twintig jaren Amsterdam*, 111-113.
202. Stokvis, *a.w.*, 204-206.
203. Stokvis, *a.w.*, figuur 9.1, 205.
204. Bruin, *Een herenwereld ontleed*, 42-43.
205. Bruin, *a.w.*, 50-54.
206. Bruin, *a.w.*, 58-61.
207. Bruin, *a.w.*, 64-65.
208. Hildebrand, 'De familie Kegge' in: *Camera Obscura*, 239-242.
209. Bruin, *a.w.*, 66.
210. Stokvis, *a.w.*, 211.
211. De Jonge, *Het costuum onzer voorouders*, 20; Der Kinderen-Besier, *De kleeding onzer voorouders*, 180-181.
212. *Toilet*, 1851.
213. De Jonge, *Het costuum onzer voorouders*, 20.
214. 'Modes' in: *De Bazar*, april 1860.
215. Canter Cremers-van der Does, *Van schoenen en schoenmakers*, 109.
216. Canter Cremers, *Schoenen*, 112-113.
217. Dit begint rond 1858, zoals o.a. te zien is op de modeplaten in *Aglaja* van dat jaar. Zie ook: Der Kinderen-Besier, *a.w.*, 181; De Jonge, *Het costuum*, 20.
218. Der Kinderen-Besier, *a.w.*, 182.
219. Contini, *Fashion*, 251-260; Kybalová, *Das grosze Bilderlexicon der Mode*, 271-293; Canter Cremers-Van der Does, *The agony of fashion*, 93-99; Catalogus Münchner Stadtmuseum, *Anziehungskräfte*, 84-90.
220. De Jonge, *Het costuum*, 21-22; Frowein, *Vier eeuwen kleding in Nederland*, 87-90.
221. Canter Cremers, *Schoenen*, 100 (afbeelding 38), 110.
222. *a.w.*, 113.
223. Frowein, *a.w.*, 89; De Jonge, *Het costuum*, 22.
224. Canter Cremers-van der Does, *Van schoenen en schoenmakers*, 113.

225. Gans, *Juwelen en mensen*, 153.
226. Van Hengel, *Geneeskundige plaatsbeschrijving van het Gooiland*, 225-226.
227. Michael, 'Verstandige gedachten eener huismoeder' in: *De Huisvriend* (1879), 309-311.
228. Sportbeoefening, zeker in het openbaar, is nog steeds taboe voor dames uit de burgerij. Derks en Budel, *Sportief en katholiek*, 25.
229. Schultze, *De dwaasheden der mode*, 88.
230. Wolff-Gerzon, *Au bonheur des dames*, 9.
231. Van Hengel, *a.w.*, 130.
232. Dompeling, *Knippen en naaien*, 140.
233. Contini, *a.w.*, 251-260; Kybalová, *a.w.*, 271-293; Canter Cremers, *Agony*, 93-99.
234. Catalogus Münchner Stadtmuseum, *a.w.*, 46-51; Kybalová, *a.w.*, 353-361.
235. Kybalová, *a.w.*, 274.
236. Ortigao, *Holland 1883*, 34-35; Catalogus Münchner Stadtmuseum, *a.w.*, 630-635; Kybalová, *a.w.*, 274.
237. Catalogus Münchner Stadtmuseum, *a.w.*, 538-543.
238. Canter Cremers-van der Does, *Van schoenen en schoenmakers*, 111.
239. *Lessen over de wellevendheid voor heeren*, 29.
240. *a.w.*, 29-30.
241. *a.w.*, 30.
242. *a.w.*, 30.
243. *a.w.*, 31.
244. *a.w.*, 32.
245. *a.w.*, 32-33.
246. *a.w.*, 33.
247. Van Hengel, *a.w.*, 225-226.
248. Greidanus, *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt*, 36-37.
249. Broers, *Utrecht, historische wandelingen*, 42.
250. *Regeringsalmanak van en voor de provincie Gelderland voor het jaar 1854*, 107-108.
251. Veth, *De mode in de caricatuur*, 33.
252. Veth, *a.w.*, 33.
253. Veblen, 'The economic theory of woman's dress' in: *Essays in our changing order*, 77.
254. Canter Cremers, *Agony*, 97-98.
255. Posthumus-Van der Goot, *Van moeder op dochter*, 41.
256. Van Hengel, *a.w.*, 166.
257. Van Hengel, *a.w.*, 168.
258. Beschrijving bij modeplaat in *Aglaja*, april 1850.
259. Breipatroon in: *Aglaja*, 1850, plaat 1.
260. Breipatroon voor slobkousjes en baret in *Aglaja*, 1860, plaat 37.
261. Ortigao, *a.w.*, 32, 78.
262. *a.w.*, 32, 137.
263. Canter Cremers-van der Does, *Van schoenen en schoenmakers*, 113.
264. *Voorwaarde voor de opname van Kweekelingen in het Moederhuis van de Vereeniging der Zusters van Liefde van Onze Lieve Vrouw Moeder van Barmhartigheid*, geciteerd in: Lauret, *Per imperatief mandaat*, 93-94.
265. Van Calcar, *Op de grenzen van twee werelden*, 1872, 100.
266. Esquiros, *a.w.*, 63.
267. Stokvis, *De wording van modern Den Haag*, fig. 9.1., 205.
268. Schmitz, *Schiedam in de tweede helft van de negentiende eeuw*, 114.
269. Baudet, *Een vertrouwde wereld*, 117.
270. Van den Eerenbeemt, 'Nouwens en het ontstaan van de katholieke middenstandsbeweging in Nederland' in: *Voor Rogier*, 241-262; Franssen, *De Bossche arbeider*, I, 7-8.
271. De Jonge, *De industrialisatie in Nederland*, 18; Schmitz, *a.w.*, 123-124.
272. De Coster, *Schetsen uit Zeeland*, 22.
273. Fabius, *'t Herstelde Nederland*, 159.
274. Brugmans, *Stapvoets voorwaarts*, 66-67.
275. Alexander Ver Huell vermeldt burgermeisjes in crinoline. Bervoets en Chamuleau, *Het dagboek van Alexander Ver Huell*, 148.
276. Werkbeschrijving en -tekening van een crinoline in: Dompeling, *Knippen en naaien*, 135-137, afb. XIV.

277. De Vries e.a., *Lijn in balein*, 50.
278. 'Een brief over vrouwenbelangen en het antwoord' in: *Eigen Haard*, 1876, nr. 6.
279. Van Hengel, *Geneeskundige plaatsbeschrijving van het Gooiland*, 226.
280. Dompeling, *Knippen en naaien*, 140.
281. Zoals: Verboom, *De breister: eenvoudige en duidelijke leerwijze om zich de dagelijks voorkomende zowel als de moderne breiwerken spoedig en goed eigen te maken, opgehelderd door een aantal patronen*.
282. Van der Steur, 'De eerste confectiekleding' in: *Twee eeuwen kleding in Haarlem*, 16.
283. Amersfoordt, 'Hoe een burgerzoon boer wordt' in: *Nederlandsche Volksalmanak*, 1858, 110.
284. 'De goeie ouwe tijd' in: *Ons Gezin*, 1971 nr. 4.
285. Krabbé, 'De Amsterdamsche Politie' in: *Woord en Beeld* (1896), 193.
286. Bervoets en Chamuleau, *a.w.*, 57.
287. Bervoets en Chamuleau, *a.w.*, 117.
288. Van Hengel, *a.w.*, 226.
289. Gouverneur, 'Er dadelijk bij!' (verstellen van scheurtjes en gaten in de kleding) en 'Wasschen' in: *Klein huismoedertje*.
290. Giele en Van Oenen, 'De sociale structuur van de Nederlandse samenleving rond 1850' in: *Mededelingenblad, Orgaan van de Nederlandse vereniging tot beoefening van de Sociale Geschiedenis*, mei 1974, 16; Franssen, *De Bossche arbeider*, I, 8-9.
291. Schmitz, *Schiedam in de tweede helft van de negentiende eeuw*, 112, 114.
292. De Jonge, *De industrialisatie in Nederland*, 17-18.
293. *De Werkman*, 5-3-1870.
294. Geciteerd in: De Gaay Fortman, *De arbeider in de nieuwe samenleving*, 10-11.
295. Voorplaat van *De Huisvriend* (1867).
296. *Berigten over het fabriekwezen in het jaar 1856*, 127, geciteerd in: De Jonge, *industrialisatie*, 98.
297. De Jonge, *Industrialisatie*, 128-129.
298. Schmitz, *a.w.*, 112, 114.
299. Bijvoorbeeld bij: Coronel, *De gezondheidsleer toegepast op de fabrieksnijverheid*, 365, 376.
300. De Bosch Kemper, *Geschiedkundig onderzoek naar de armoede in ons Vaderland*, 20.
301. Van Hulzen, *Utrecht bij gaslicht*, 93.
302. Gram, *'s Gravenhage in onzen tijd*, 41.
303. Kalff, 'Beelden uit het volksleven: de Amsterdamsche dienstmeid' in: *Eigen Haard*, 1877, nr. 48.
304. Veth, *De mode in de caricatuur*, 26-27 en afbeeldingen.
305. Bervoets en Chamuleau, *Het dagboek van Alexander Ver Huell*, 99.
306. Van Hengel, *Geneeskundige plaatsbeschrijving van het Gooiland*, 330.
307. Ortigao, *Holland 1883*, 153.
308. Van Hengel, *a.w.*, 162.
309. Dompeling, *Knippen en naaien*, 139-140.
310. Livestro-Nieuwenhuis, *Niet op z'n zondags*, 36-37.
311. Van Hengel, *a.w.*, 329.
312. Van Hengel, *a.w.*, 163.
313. Ortigao, *a.w.*, 159.
314. Van Hengel, *a.w.*, 166.
315. Van Hengel, *a.w.*, 167-168.
316. Van Hengel, *a.w.*, 168.
317. Van Hengel, *a.w.*, 170.
318. Anslijn, *De arme Jakob*, 96-97.
319. Van der Stok, 'Zindelijkheid' in: *Gedichtjes en zangen voor kinderen*, 6.
320. Eenzelfde invulling geeft ook: Franssen, *De Bossche arbeider*, I, 9.
321. De Bosch Kemper, *Geschiedkundig onderzoek naar de armoede in ons vaderland*, 10-12 en tabel I e.v..
322. Zie bijvoorbeeld: Schmitz, *Schiedam in de tweede helft van de negentiende eeuw*, 124-125.
323. Brugmans, *De arbeidende klasse*, 153; Franssen, *a.w.*, I, 232-233; De Jonge, *De industrialisatie*, 269-270.
324. Van Loo, 'Den arme gegeven...', 72; Van Loo, *Armelui*, 74.
325. Van Loo, 'Den arme gegeven...', 73.

326. Stellingname op het eerste congres over het armwezen (Groningen 1854), in: Van Loo, *'Den arme gegeven...'*, 71.
327. De Graaf, 'Christelijk-sociale belangstelling in Nederland vóór het eerste christelijk-sociaal congres (1891)' in: *Stemmen voor waarheid en vrede* (1923), 611-612.
328. Van den Eerenbeemt, *Mens en maatschappij in beweging*, 292-293; Hoefnagels, *Een eeuw sociale problematiek*, 7-11.
329. Zomerdijk, *Het muziekleven in Noord-Brabant*, 7, 118, 123, 124.
330. Hoefnagels, *a.w.*, 7-9.
331. Van den Eerenbeemt, *Mens en maatschappij*, 266.
332. Verberne, *De Nederlandse arbeidersbeweging in de negentiende eeuw*, 47 e.v..
333. Van Loo, *Armelui*, 74-75.
334. *Verslagen Bijzondere Raad St. Vincentiusvereniging Den Bosch*, Jaarverslag 1857, 18-19, geciteerd bij: Wouters, *Van bedeling naar verheffing*, 298.
335. Franssen, *De Bossche arbeider*, II, 424-425.
336. Van Loo, *Armelui*, 78-79.
337. Franssen, *a.w.*, II, 482; Wouters, *a.w.*, 426-427.
338. Wouters, *a.w.*, 298-299.
339. Van Loo, *'Den arme gegeven...'*, 94-95.
340. Wouters, *a.w.*, 408-409.
341. *Notulenboek Comité tot opbeuring*, Maria Berends, 2-2-1865, geciteerd bij: Sijmons, 'Een noodzakelijk kwaad, maar voor wie?' in: Blok e.a. red., *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 1980*, 106.
342. Van Hengel, *Geneeskundige plaatsbeschrijving van het Gooiland*, 170.
343. Coronel, *De bewaarschool: haar verleden, tegenwoordige toestand en hare toekomst*.
344. Cremers, 'Fabriekskinderen' in: Van der Heijden red., *Werkmansboekje*, 25.
345. Van Loo, *'Den arme gegeven...'*, 73-74.
346. Van Hulzen, *Utrecht bij gaslicht*, 157.
347. *Verslagen Bijzondere Raad St. Vincentiusvereniging Den Bosch*, Rapport maart 1876, geciteerd bij: Wouters, *a.w.*, 298.
348. Poederbach, 'Het armenhuis der stad Amsterdam', in: *18e Jaarboek Genootschap Amstelodamum*, 122.
349. Van Tsoe-Meiren, 'De kleeding der Amsterdamsche burgerweezen' in: *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* (1901), 640-641.
350. Van der Kellen, 'Kleedingstukken' in: *Nederlandsch Magazijn* (1863), 189.
351. Sneller, *De geschiedenis van de Nederlandse landbouw 1795-1940*, 37.
352. Van Zanden, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914*, 237-238.
353. Van Zanden, *a.w.*, 185-199, 238-245.
354. Van Zanden, *a.w.*, 348.
355. Van Zanden, *a.w.*, 325-330.
356. Zie ook: Schuurman, *Materiële cultuur en levensstijl*, 268-282.
357. Bakker-Stijkel, *Wie 't breed heeft, laat 't breed hangen*, 51.
358. Livestro, *Jakken en rokken*, 21
359. Livestro, *Jakken en rokken*, 15.
360. De Coster, *Schetsen uit Zeeland*, 23.
361. *Honderd jaar plattelandsleven in Groningen*, 360.
362. Bing en Braet von Ueberfeldt, *Nederlandsche kleederdragten, naar de natuur getekend*, plaat XXXVII, XXXVIII.
363. *Honderd jaar plattelandsleven in Groningen*, 424.
364. Voorbeeld uit Spijk: *a.w.*, 419.
365. *a.w.*, 452.
366. *a.w.*, 501.
367. Dit is te zien op een schilderij van De Nieuwestad in het Fries Museum te Leeuwarden.
368. Van Slooten-Kaan en Straat-Osinga, *150 jaar mode en dracht: overzicht van de vrouwenkleding in Friesland 1750-1900*.
369. Vis, *De Zaanstreek*, 230.
370. Vis, *a.w.*, 224.
371. Schotel, *Zeden en gebruiken aan de Zaanstreek*, 41.
372. Schuurman, *Materiële cultuur en levensstijl*, 170-172.

373. Livestro, *Jakken en rokken*, 15.
374. Bing en Braet von Ueberfeldt, *a.w.*, plaat VI.
375. Bing en Braet von Ueberfeldt, *a.w.*, plaat VII.
376. *Katwijk's volksleven*, 14-15.
377. Livestro, *Jakken en rokken*, 15.
378. De Coster, *a.w.*, 23.
379. *Honderd jaar plattelandleven in Groningen*, 527.
380. *a.w.*, 359.
381. *a.w.*, 37.
382. *a.w.*, 470.
383. *a.w.*, 366.
384. Reijs, 'De boerin op de zandgronden in Oost- Noord-Brabant' in: Blok e.a. red., *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis*, 1980, 224.
385. Heuvel, *Oud-Achterhoeksch boerenleven*, 107.
386. Van Reenen-Völter, *De heerlijkheid Bergen in woord en beeld*, 17.
387. Van Heemskerck Veeckens, *In het museum: zeden en gewoonten in Oud-Bergen*, 7.
388. Bouman, *Geschiedenis van den Zeeuwschen landbouw*, 80-81.
389. Bouman, *a.w.*, 80.
390. Daan, *Wieringer land en leven in de taal*, 33-36.
391. Daan, *a.w.*, 38.
392. Vis, *a.w.*, 230.
393. Bing en Braet von Ueberfeldt, *a.w.*, plaat XLVIII.
394. Bing en Braet von Ueberfeldt, *a.w.*, plaat XII.
395. Schuurman, *a.w.*, 212-213.
396. *Honderd jaar plattelandleven in Groningen*, 37-38.
397. *a.w.*, 397.
398. *a.w.*, 317, 499.
399. *a.w.*, 500.
400. *a.w.*, 344-345.
401. *a.w.*, 499-500.
402. *a.w.*, 499.
403. *a.w.*, 344-345.
404. *a.w.*, 500.
405. Hol, *De Betuwe*, 235.
406. In Hindeloopen is de dracht rond 1870 uitgestorven: Van Heusden, *Bonte kleren en blanke kappen*, 69.
407. Dijkstra, *Uit Frieslands volksleven*, 381.
408. Bing en Braet von Ueberfeldt, *a.w.*, plaat X.
409. Bing en Braet von Ueberfeldt, *a.w.*, plaat XXXVII, XXXVIII.
410. Bing en Braet von Ueberfeldt, *a.w.*, plaat XXXIX.
411. Bing en Braet von Ueberfeldt, *a.w.*, plaat XV, XVI, XVII.
412. Van Hengel, *Geneeskundige plaatsbeschrijving van het Gooiland*, 226-227.
413. *Honderd jaar plattelandleven in Groningen*, 20.
414. *a.w.*, 27.
415. *a.w.*, 345.
416. *a.w.*, 418.
417. *a.w.*, 477.
418. *a.w.*, 504.
419. Van der Ven, *Asselt aan de Maas*, 37-41..
420. Bing en Braet von Ueberfeldt, *a.w.*, plaat XV, XVI, XVII.
421. Bouman, *a.w.*, 80.
422. Bouman, *a.w.*, 78.
423. Livestro, *Jakken en rokken*, 14-15, afb. p. 52, 53.
424. Daan, *a.w.*, 36-37.
425. Van Hengel, *a.w.*, 226.
426. Livestro, *Jakken en rokken*, 16, 91-93.
427. *Honderd jaar plattelandleven in Groningen*, 397.
428. *a.w.*, 501.
429. *a.w.*, 540.

430. *a.w.*, 500, 504.
431. Heuvel, *a.w.*, 161.
432. *Honderd jaar plattelandsleven in Groningen*, 380, 398, 500.
433. Daan, *a.w.*, 37-38.
434. Sneller, *a.w.*, 174-175.
435. Loon in beide gevallen naast kost en inwoning. *Honderd jaar plattelandsleven in Groningen*, Grijpskerk, 344.
436. Sneller, *a.w.*, 174.
437. Sneller, *a.w.*, 171-174.
438. *Honderd jaar plattelandsleven in Groningen*, 359.
439. *a.w.*, 436.
440. Bing en Braet, *a.w.*, plaat XV, XVI, XVII.
441. *Honderd jaar plattelandsleven in Groningen*, 304.
442. *a.w.*, 418.
443. *a.w.*, 452.
444. *Honderd jaar plattelandsleven in Groningen*, 344.
445. *a.w.*, 499.
446. *a.w.*, 500.
447. *a.w.*, 501.
448. Heuvel, *a.w.*, 30.
449. *a.w.*, 380.
450. Nagtglas, *Uit het Zeeuwsche volksleven*, 36.
451. Schultze, *De dwaasheden der mode*, 101.
452. Elias, *Drie-kwart honderd jaren met eer, met naald, met garen*, 10.
453. Mombarg en Thoben, *De Liemers van Nol Tinneveld*, 192-193.
454. Van der Klift-Tellegen, *Nederlandse visserstruien*, 12.
455. De Coster, *a.w.*, 55.
456. Bing en Braet von Ueberfeldt, *a.w.*, plaat XL, XLI.
457. Broer, *Het land van Gooi en Eem*, 46.
458. Bing en Braet von Ueberfeldt, *a.w.*, plaat XX, XXVII, XXVIII.
459. Broer, *a.w.*, 45.
460. Bing en Braet von Ueberfeldt, *a.w.*, plaat XVIII.
461. Bing en Braet von Ueberfeldt, *a.w.*, plaat XV, XVI, XVII.
462. Coronel, *Schetsen uit het Markersche volksleven*, 50.
463. *Katwijk's volksleven*, 10-12.
464. *a.w.*, 14.
465. Nagtglas, *a.w.*, 100-101.
466. Van der Klift, *Nederlandse visserstruien*, 12-13; Livestro, *Niet op z'n zondags*, 31.
467. *Katwijk's volksleven*, 10.
468. Van der Klift, *a.w.*, 14.
469. *Katwijk's volksleven*, 10; Nagtglas, *Uit het Zeeuwsche volksleven*, 108-109.
470. Coronel, *a.w.*, 55.
471. Coronel, *a.w.*, 56.
472. Nagtglas, *a.w.*, 108-109.
473. Coronel, *Schetsen*, 45-46.
474. *a.w.*, 46-47.
475. *a.w.*, 47.
476. Coronel, *Schetsen*, 58-59.
477. *a.w.*, 60.
478. *Katwijk's volksleven*, 6-7.
479. *a.w.*, 7-8.
480. *a.w.*, 8-10.
481. *a.w.*, 10.
482. Arundinis Piscatorii, *Schetsen uit het Hilversumsche volksleven*, 345.
483. Geschiere, *Het leven van den Walcherschen boer*, 15-16.

5. De eigenlijke ‘take-off’ van de modernisering in Nederland (1880-1920)

5.1. In de maalstroom van het moderne leven

In de periode tussen 1880 en 1920 krijgt het ‘moderne’ bestaan geleidelijk de overhand op het ‘traditionele’ leefpatroon. Tegen 1920 is het eerste dominant, hoewel traditionele elementen nog altijd aanwezig zijn. Op economisch terrein wordt de landbouw gemoderniseerd en vindt industrialisatie plaats. De steden groeien hierdoor in omvang. Op politiek vlak zien we emancipatie van verschillende groepen in de samenleving: de arbeidersklasse, de confessionelen en de vrouwen. In sociaal opzicht zet een nivellering van de standenmaatschappij in: sociale mobiliteit is mogelijk en geschiedt vooral via het onderwijs. De leef- en werksituatie van de lagere sociale strata verbetert. Op cultureel gebied komt een moderne waardenoriëntatie tot stand, al spelen traditionele normen nog een belangrijke rol. De Eerste Wereldoorlog sluit een tijdperk af: in feite loopt de negentiende eeuw dan pas definitief ten einde¹. De verschrikkingen van de oorlog doen twijfels rijzen aan het optimistische vooruitgangsgeloof dat velen tevoren koesterden. De angst voor een revolutie naar Russisch model zorgt in veel landen voor de uiteindelijke acceptatie van de vakbeweging en het versneld doorvoeren van sociale wetgeving. Tegen 1920 zijn de belangrijkste fundamenteën van het ‘moderne’ leefpatroon gelegd.

Vanaf circa 1865 begint in Nederland de trek van het platteland naar de stad op gang te komen. Vooral de opkomende industriecentra op het platteland (Enschede, Tilburg) zien hun inwonertal snel toenemen². Structurele veranderingen in de landbouw (kunstmest, mechanisatie) en bevolkingsgroei leiden tot een uitstoot van arbeidskrachten van het platteland naar de steden³. Vanaf 1870 groeien de steden sterk: eind negentiende eeuw bouwen steden als Amsterdam, Den Haag en Utrecht nieuwe woonwijken om de toevloed aan inwoners te kunnen huisvesten. Tegelijkertijd krijgt het platteland een nieuw type niet-agrarische bewoners: veel welgestelden die uit de stad afkomstig zijn, kiezen nu de verbindingen verbeterd worden voor wonen in de natuur. Zo ontstaan de villadorpen, bijvoorbeeld in het Gooi⁴. Tussen 1880 en 1920 verdubbelt de bevolking van Nederland van circa 3,25 miljoen naar ongeveer 6,5 miljoen zielen. De geleidelijke groei van de bevolking, die zich vanaf 1815 voltrekt (iets meer dan twee miljoen inwoners in 1795), raakt in een stroomversnelling, die tot 1975 zal voortduren⁵.

De doorbreking van het isolement van het platteland zet verder door. Tram- en spoorwegen worden uitgebreid. Nieuwe vervoermiddelen komen op: fiets, auto en vliegtuig. De telefoon vergemakkelijkt communicatie.

De boerenstand maakt een moeilijke periode door tussen 1878 en 1895, onder andere door de toegenomen concurrentie (met name van de Verenigde Staten) en de daling van de prijzen van landbouwprodukten. De crisis is structureel van aard, maar wordt verergerd door een neergaande conjunctuur⁶. De welvaart onder de boerenstand, die tussen 1850 en 1875 flink was toegenomen, neemt als gevolg van de landbouwcrisis weer af. Veel boerenbedrijven gaan failliet, andere kunnen alleen dankzij grote zuinigheid het hoofd boven water houden⁷. Ondanks de roep om protectionistische maatregelen blijft Nederland het systeem van vrijhandel trouw. Vanaf circa 1890 moderniseert de agrarische sector in snel tempo. De produktie wordt enorm verhoogd door het gebruik van kunstmest (verbetering grond én mogelijkheid tot ontginning nieuwe grond), de mechanisatie van het boerenbedrijf (fabriekmatige verwerking van landbouwprodukten, landbouwmachines), het ontstaan van coöperaties (ook kleine boeren kunnen daardoor moderniseren), de wetenschap ('veredeling' van vee en gewassen) en het betere landbouwonderwijs⁸. Rond 1900 komt de agrarische sector vernieuwd en versterkt de crisis te boven en is de Nederlandse landbouw een voorbeeld voor de meeste andere Europese landen⁹.

In de secundaire sector komt na circa 1880 de industrialisatie van de produktie van de grond. In alle takken van nijverheid zien we een toename van grootschalige, fabriekmatige produktie met behulp van machines die centraal worden aangedreven, ten koste van de traditionele kleinschalige, ambachtelijke produktiewijze¹⁰. Hoewel de kleine ambachtsbaas de concurrentie tegen de fabriek tracht vol te houden door met een laag arbeidsloon genoeg te nemen en lange werkdagen te maken, is tegen 1920 duidelijk dat hij een verloren strijd voert. Alleen de gespecialiseerde vakman kan nog een goed bestaan vinden in het kleinbedrijf.

De traditionele standenmaatschappij komt onder sterke druk te staan. Onder de arbeiders ontwikkelt zich het klassebewustzijn. Zij strijden voor sociale en politieke rechten¹¹. Als resultaat van de discussies over de 'sociale quaestie' ijveren sociaal bewogen personen uit de burgerij voor betere huisvesting, voeding, gezondheidszorg, lonen, werkomstandigheden en invaliditeitsuitkeringen voor de arbeiders. Dit gebeurt aanvankelijk vanuit links-liberale en, na de pauselijke encycliciek *Rerum Novarum* uit 1891, rooms-katholieke hoek. De arbeidersbeweging wordt steeds krachtiger en slaagt erin de positie van de arbeider te verbeteren, economisch (hoger loon en betere arbeidsvoorwaarden), sociaal (begin sociale zekerheid, 'menswaardig' bestaan) en politiek (algemeen kiesrecht voor mannen 1917, voor mannen én vrouwen 1922). De socialistische stroming evolueert gedurende deze periode van het vooropstellen van de noodzaak een totale maatschappelijke revolutie te ontketenen naar belangenbehartiging van de arbeidersklasse binnen het bestaande maatschappelijk bestel via de vakbeweging en de politiek¹². Aan het begin van de twintigste eeuw komt een aantal wetten tot stand die alle de situatie van de lagere sociale strata verbeteren: de Ongevallenwet, de Leerplichtwet, de Woningwet, de Gezondheidswet (alle 1901), de Wet op het Arbeidscontract (1907) en de Arbeids-

wet (1911)¹³. De laatste beperkt de arbeidsdag van vrouwen en kinderen tot maximaal tien uur. In 1919 wordt in de Arbeidswet een achturige werkdag en 45-urige werkweek voor allen vastgesteld¹⁴. In 1922 wordt dit weliswaar vanwege de economische malaise weer teruggedraaid tot acht-en-half uur per dag en 48 uur per week, maar de arbeidstijdverkorting is toch aanzienlijk: de arbeidersklasse kan nu méér doen dan werken alleen.

Al blijft een kloof tussen rijk en arm bestaan, toch vindt een zekere nivellering plaats. De Lageronderwijswet van 1920 maakt een einde aan de standdifferentiatie bij het openbaar onderwijs¹⁵. Het gemiddelde inkomen van arbeiders en van andere loontrekkers stijgt, terwijl bovendien het aandeel van de arbeid in het nationaal produkt toeneemt ten koste van dat van het kapitaal¹⁶. Een weekloon van f 10, - of minder komt echter onder werklieden nog regelmatig voor: bijvoorbeeld bij loopknechten te 's-Gravenhage¹⁷ en bouwvakarbeiders in Twente¹⁸.

De prijzen dalen tot circa 1896, dan zet een stijging in, die velen in 1911 doet klagen over 'de dure tijd'. Het hoge prijsniveau van 1861-1870 is dan echter nog bij lange na niet bereikt¹⁹. In feite is echter sprake van een toename van de welvaart in de samenleving, zij het dat niet alle geledingen daar evenveel in delen²⁰. Deze toename van de welvaart wordt ook geïllustreerd door de toename in lengte van miliciens: was in 1865 nog slechts 24.61% groter dan 1.70 m., in 1900 is dat 39.90% en in 1908 zelfs 46.33%; in 1865 was 10.67% kleiner dan 1.55 m., in 1908 is dat nog slechts 1.88%²¹. De toename van de gemiddelde levensduur wijst eveneens in die richting: deze is tussen 1850 en 1900 voor mannen gestegen van 35 naar 46 jaar, voor vrouwen van 38 tot 49 jaar²².

De nieuwe industrieën en handelskantoren en de grote bevolkingsdichtheid in de steden creëren nieuwe bureaucratische functies. Daardoor groeit in deze periode de middengroep: met name de witte-boorden-klasse neemt sterk in omvang toe. Deze laatste categorie middenklassers onderscheidt zich nog altijd meer van de arbeidersklasse door een andere levenshouding en de hogere status, die hun hoofdarbeid oplevert, dan door een hoger inkomen (zie 4.4.1. middengroep). Vakbekwame geschoolde arbeiders verdienen vaak meer dan lage beambten. In 1908 is het nog mogelijk een kantoorbediende met kennis van dubbel-boekhouden aan te trekken tegen een aanvangssalaris van f 25, - à f 30, - per maand, al wordt dit dan ook als 'ergerlijke exploitatie van kantoor-personeel' aan de kaak gesteld²³. Kappersbedienden te Venlo verdienen zo'n f 200, - per jaar²⁴. De diamantbewerkers in Amsterdam maken daarentegen in 1906 f 48, - per week, wat een auteur in het *Sociaal Weekblad* de vraag doet stellen: 'Een tweede luitenant verdient per jaar f 900, - à f 1200, -, een adjunct-commies aan de departementen van 's-Gravenhage-meester in de rechten- f 1200, -. Gaat het nu nog aan de diamantbewerkers langer tot het proletariaat te rekenen, zijn het niet veeleer gezeten bourgeois geworden?'²⁵.

De verzuiling van de Nederlandse samenleving krijgt aan het eind van deze periode duidelijk gestalte. Deze ontstaat niet alleen als een defensieve reflex van groeperingen die traditionele waarden en normen bedreigd zien, maar ook vanuit de emancipatie en het zoeken naar een eigen, herkenbare identiteit van katholieken, protestanten en socialisten. Zij distantiëren zich allen op hun eigen manier van de liberalen, die tot 1880 de regeringsmacht in handen hebben. Vooral de schoolstrijd speelt een belangrijke rol bij de zuilvorming. In 1917 worden openbaar en bijzonder onderwijs voor de wet gelijkgesteld. Tegen 1920 beschikt elke zuil over eigen scholen, een eigen pers, eigen culturele en sociale instellingen en eigen politieke partijen. Het totale bestaan van degenen die tot een zuil behoren, wordt zo begeleid en gereguleerd: behoren tot een zuil betekent nestwarmte, maar ook bevoogding²⁶.

Het kind gaat een andere positie in de samenleving innemen: het hoeft niet meer te werken, maar gaat nog lang naar school. Deze situatie bestaat al vóór deze periode bij de welgestelden, maar wordt na de invoering van de Leerplichtwet in 1901 ook voor het kind uit de werkende klasse bereikbaar. ‘Jeugdland’ is vanaf het begin van de twintigste eeuw de gewone situatie, waarin Nederlanders hun jeugd doorbrengen²⁷.

Deze omstandigheid leidt, samen met de verkorting van de werkdagen, tot een toename van de vrije tijd van kinderen en jongeren. Deze vrije tijd wordt niet door alle jeugdigen benut op een manier die de burgerij zint: er is in de negentiger jaren van de negentiende eeuw nogal veel te doen over ‘het hand over hand toenemende euvel’ van ‘de baldadige straatjeugd’, die geen eerbied meer heeft ‘voor gezag, voor ouderen, voor eens anders have en goed’. Het betreft dan vooral jongens uit de lagere standen, de meisjes worden thuis gehouden om moeder te helpen²⁸.

Door de geleidelijke verkorting van de werkdagen na 1910 krijgen ook ouderen langzamerhand meer vrije tijd. Er komen steeds meer ontspanningsmogelijkheden: variététheaters, danslokalen, bioscopen, sportclubs, wandelclubs, de fiets. Er is een ware stortvloed van kranten, tijdschriften en illustratiebladen. Nieuwe media worden uitgevonden: film, grammofoon en radio. Degenen die het zich kunnen permitteren, gaan op vakantie: bijvoorbeeld wandelen in ‘de schoonste streken van Nederland’ of in de Ardennen²⁹. Vakanties aan zee zijn ook erg in trek. Een aantal voorheen ‘elitaire’ ontspanningsmogelijkheden is nu ook voor personen uit de lagere sociale strata weggelegd. Zij kunnen bijvoorbeeld genieten van muziekkuitvoeringen in de open lucht (hiervoor worden in veel gemeenten muziekkiosken gebouwd) of zelf musiceren bij een harmonie of fanfare³⁰. Een abonnement op de krant of een bezoek aan theater of bioscoop valt voor de geschoolde arbeider niet langer buiten de financiële mogelijkheden. Hij kan het zich (vooral na 1918) permitteren uitstapjes te maken. Geliefde bestemmingsplaatsen zijn badplaatsen (Katwijk, Egmond aan Zee), natuurschoon (Veluwe, Brabantse vennen, Zuid-Limburg) en ‘authentieke’ stadjes en dorpen als Alkmaar en Giethoorn³¹. Reizen naar het buitenland gaat echter zijn beurs te boven: alleen de welgestelden

brenge(n) als toeristen hun vakanties buiten de landsgrenzen door³². Het doorbrengen van de zomer op een buitenverblijf raakt bij de elite definitief uit de mode.

Nog niet iedereen heeft vakantie en zelfs de zondag is niet voor allen een vrije dag. Modistes, naaisters, winkelbedienden, postbodes, stokers en bakkers moeten 's zondags werken zonder enige compensatie. Er wordt veel geschreven over de zondagsrust, die voor allen zou moeten gelden. Het gedrag in de praktijk laat echter te wensen over: men gaat 's zondags desondanks graag boodschappen doen, wil de nieuwe hoed toch graag vóór de wandeling op zondagmiddag bezorgd hebben, etc.³³.

Sport wordt een zeer geliefde vrijetijdsbesteding, vooral voor mannen, maar langzamerhand ook voor vrouwen. In *Het wetboek van mevrouw etiquette* blijkt de populariteit van sport en sportclubs uit het volgende tekstfragment: ‘Wanneer een jongmensch met zijne buurdame aan een diner een discours wenscht te beginnen, vraagt hij niet meer als vroeger: “doet u aan muziek, schildert u?” Maar hij vraagt: “doet u aan sport?” en tien tegen een dat zijn buurdametje zal antwoorden “O ja”. En er zijn er velen, die zouden kunnen antwoorden: “Ik fiets, ik zwem, ik speel tennis, hockey, golf, korfbal, ik auto heel veel, doe aan roeien en rijd schaatsen”³⁴. Men gaat inzien dat beweging een essentieel onderdeel van de opvoeding moet zijn. Op school wordt de gekunstelde gymnastiek gegeven in de beslotenheid van het gymlokaal, maar er gaan stemmen op voor een meer natuurlijke lichaams oefening in de buitenlucht³⁵. Ook thuis bedrijft men wel kamergymnastiek - ‘voorbehoedende en genezende lichaamsbewegingen, uitvoerbaar zonder gereedschap of vreemde hulp, en geschikt voor beiderlei kunne en verschillende leeftijden’ - bijvoorbeeld met behulp van Dr. Schrebers voorbeeldenboek³⁶. In Amsterdam ijvert sinds 1903 de Amsterdamse bond voor lichamelijke opvoeding voor speeltuinen en volks-gymnastiekklassen voor jongeren uit de werkende stand die niet meer schoolgaan³⁷. Sport werkt nivellerend: alle standen ontmoeten elkaar op de sportvelden, in de zwembaden en vooral aan de zee³⁸. Sport doorbreekt ook ‘de vaak al te strenge vormen-conventie van ons conversatieleven’³⁹.

Het feminisme splitst zich met de komst van het socialisme in twee stromingen: het socialistisch feminisme, dat zich richt op de vrouw uit de arbeidersklasse, en het ‘burgerlijk’ feminisme. Deze laatste tak strijdt voor gelijkberechtiging (algemeen kiesrecht) van de vrouw, voor beter onderwijs voor meisjes en voor meer beroepsmogelijkheden voor (in ieder geval ongehuwde) vrouwen. In 1905 is twee derde deel van de Nederlandse vrouwen tussen de twintig en vijftig jaar gehuwd, terwijl één derde in de meeste gevallen haar eigen brood moet verdienen⁴⁰. Inderdaad bezoeken meer meisjes het vervolgonderwijs en de universiteit. Daarnaast brengt de groei van industrie, handel, dienstensector en bureaucratie nieuwe banen voor vrouwen met zich mee: kantoorwerk (secretaresse, typiste), verpleegster, onderwijzeres, telefoniste, koffiejuffrouw, etc. De meeste van deze baantjes leveren echter een matig salaris op: een ervaren telefoniste in

Amsterdam verdient in 1907 hooguit *f* 12, - per week⁴¹. En dat is dan nog een hoog salaris: het vrouwenloon komt zeer zelden de *f* 6, - per week te boven en bedraagt, vooral voor jonge meisjes, vaak zelfs minder dan *f* 4, -. Bij gelijke arbeid verdient de man meer dan de vrouw, vaak twee keer zoveel⁴²!

Het jongemeisje en de ongetrouwde vrouw uit de hogere sociale strata en de bovenste regionen van de middengroep krijgen in de twintigste eeuw meer bewegingsvrijheid: ‘Als de dochter de school heeft afgeloopen,... is ze een zelfstandig wezen. Ze is eene persoonlijkheid, ze weet wat ze wil, ze heeft haar oordeel, ze heeft studieplannen voor de toekomst, ze wil alleen iets van de huishouding weten, indien zij er iets voor voelt... Het jongemeisje van heden heeft bijna evenveel vrijheid als een getrouwde vrouw. Ze gaat alleen uit naar comédie of concert, ze gaat 's avonds alleen in de tram, ze gaat alleen op reis... heeft haar eigen kennissen, haar eigen ontvangdag, haar eigen club, kortom haar eigen wereldje...’⁴³. Het lot van de vrouwen uit de arbeidersklasse, de boerenstand en de onderste regionen van de middengroep is tegen 1920 eveneens verbeterd, maar op een heel andere manier. Gehuwde vrouwen kunnen in veel gevallen vanwege de hogere lonen van haar echtgenoten geheel of gedeeltelijk stoppen met het verrichten van betaald werk buitenshuis, van meewerken in de winkel of op de boerderij⁴⁴ en van thuiswerk. Zij hoeven niet langer extreem hard te zwoegen vanwege de dubbele belasting van een lange werkdag en een bewerkelijk huishouden. Zij krijgen nu de gelegenheid het middenklasse-ideaal gestalte te geven van de vrouw als moeder, echtgenote en bewaakster van het huiselijk leven, waar de feministische middenklassevrouwen zich juist aan proberen te onttrekken. De vrouwen die wel buitenshuis werken, hebben sinds de Arbeidswet een werkdag van maximaal tien uur en genieten betere arbeidsvoorwaarden.

De moderne opvattingen over persoonlijke hygiëne en volksgezondheid worden in deze periode in alle lagen van de bevolking verbreid en in toenemende mate nageleefd⁴⁵. De hygiënische campagne van de burgerij, vooral gedragen door de steeds omvangrijker medische en para-medische beroepsgroep, richt zich aanvankelijk op de lagere sociale strata in de steden, maar bereikt begin twintigste eeuw ook de plattelandsbevolking. Door het hele land worden nu in de steden waterleidingen en rioleringen aangelegd. De meeste huizen daar krijgen een eigen wateraansluiting⁴⁶. De goeuden hebben een stankvrij toilet en een badkamer. De minder welgestelden moeten in de tobbe, of kunnen zich wassen in de ‘volksbaden’ die in deze periode in vele steden en ook wel bij fabrieken worden ingericht⁴⁷.

Ondanks het feit dat vele nieuwe woningen worden gebouwd, laat de huisvesting van de lagere sociale strata nog te wensen over. Pas na 1900 (Woningwet 1901) gaat de overheid zich actief met controle op het woningenbestand bezighouden en zal de woonsituatie ook voor deze sociale groep geleidelijk verbeteren. Veel arbeiders en armen moeten echter in

deze periode nog genoeg nemen met een éénkamerwoning, een mufte woning in een woonkazerne of een regelrecht krot⁴⁸.

De dynamiek van het moderne leven (en de reacties daar op!) vindt men ook terug in de kunst. Er komen vele nieuwe stromingen: impressionisme, jugendstil, expressionisme, kubisme, dadaïsme, constructivisme. Deze diverse kunstuitingen hebben met elkaar gemeen, dat zij zich afzetten tegen de academische kunst en zoeken naar nieuwe wegen voor expressie. Er komt ruimte voor experimenteren met nieuwe materialen en het ontwikkelen van een nieuwe ‘beeldtaal’.

5.2. Confectie contra maatwerk

Na 1880 gaat de confectiekleding de maatkleding steeds verder verdringen tot zij uiteindelijk de concurrentieslag heeft gewonnen. Tegen 1920 heeft de confectiekleding de overhand, al blijven de meergegoeden de voorkeur geven aan maatwerk van hoge kwaliteit.

In Amsterdam is rond 1900 ‘het geheel gereed koopen van de bovenkleding’ voor een zeer groot deel van de mannelijke inwoners gewoon geworden. Ook jongenskleding wordt veelal geconfectioneerd gekocht. Deze hoeft niet langer uit België en Duitsland te worden ingevoerd, Amsterdam heeft zelf vijf bedrijven, waar jongensconfectie wordt vervaardigd⁴⁹, waaronder dat van Carl Herzberg waar in 1895 ‘cheviot-, tricot- en fantaisiepakjes’ voor kinderen worden gemaakt⁵⁰. Al eerder (1885) is in Groningen de herenkledingfabriek van de gebroeders Levie met de produktie van herenconfectie en gros van start gegaan⁵¹. Ook in deze plaats laat ‘een groot deel van het publiek... zich niet meer de kledingstukken aanmeten, maar koopt ze geheel gereed in de zoogenaamde confectiemagazijnen’⁵². In de dameskleding is de acceptatie van confectie minder ver gevorderd. Slechts een deel van de verkochte mantels is confectiegoed, dat wordt ingevoerd uit Berlijn. ‘Damescostumes zijn (rond 1900, K.d.L.) nog geen confectie-oogst geworden’. Onderkleding, blouses, schorten en korsetten daarentegen worden meer en meer kant en klaar in de winkel gekocht, in plaats van thuis gemaakt of op maat bij de naaister besteld⁵³.

Rond 1900 komt in Gelderland en Overijssel de confectie-vrouwenkleding steeds meer in trek. Het betreft japonnen en vooral blouses, die veelal uit het buitenland geïmporteerd worden. De vraag naar deze kleding doet de (maatwerk)naaisters in deze provincies gevoelige concurrentie aan⁵⁴.

De vraag naar confectie neemt toe in alle lagen der bevolking. De lagere standen kunnen zich nu nieuwe kleding permitteren, vanwege de lage prijs van de confectiekleding én hun gestegen loon. Bij de hogere standen ontstaat de vraag naar confectie pas later (tegen 1920), deels vanwege de stagnatie van de import van Franse en Engelse modekleding op maat gedurende de Eerste Wereldoorlog, deels vanwege de toenemende

verfijning van de duurdere confectiekleding door verbetering van apparatuur (aparte naaimachines voor speciale verrichtingen) en vakkennis (snit).

Hoewel steeds meer confectie wordt gekocht, wordt nog altijd veel kleding, vooral onderkleding en kinderkleding, door vrouwen in de huishouding vervaardigd. Op de lagere school wordt in 1878 handwerken als vak geïntroduceerd, alleen voor meisjes. Handwerken wordt immers gezien als een zeer nuttige en bij uitstek vrouwelijke bezigheid. Vooral voor meisjes uit de minder gegoede sociale lagen acht men dit onderwijs van belang. Men verwacht dat zij daardoor later goede -dat wil zeggen zuinige, nette, zindelijke, huiselijke en vlijtige- huisvrouwen zullen worden en haar gezin veel uitgaven kunnen besparen⁵⁵. Er worden handleidingen uitgegeven om de lessen in knippen en naaien te ondersteunen⁵⁶. Mejuffrouw Roorda schrijft in 1887 zo'n werkje over het naaien van ondergoed, opdat de meisjes in staat zijn 'onderkleederen voor zichzelf en hare huisgenooten' te maken⁵⁷. Er bestaan echter ook handleidingen die geschreven zijn voor 'zoowel de spaarzame huismoeder als de rijke modedame'. In het boek *Ik kan kostuumnaaien*, geschreven door een lerares aan een industrieschool, staan niet alleen patronen en werkbeschrijvingen, maar worden ook kleding- en stofkeuze-adviezen gegeven en alle mogelijke furnituren en hulpmiddelen bij het naaien uitgebreid behandeld⁵⁸.

5.2.1. De haute couture bloeit

De modezaak van William Worth blijft niet de enige in de Rue de la Paix te Parijs. Al snel vestigen zich andere 'créateurs' (bijvoorbeeld de Fransman Doucet) in de buurt. Ook juweliers (Cartier) en parfumeurs (Coty) worden door deze modesfeer aangetrokken.

De Parijse haute couture blijft in de damesmode toonaangevend tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw. Iedere periode kent zijn eigen belangrijke ontwerpers en ontwerpsters. Eind negentiende eeuw zijn dat vooral Worth en Doucet. De laatste heeft de beroemde toneelspeelsters Sarah Bernhardt en Réjane als klant. Tussen 1900 en het einde van de Eerste Wereldoorlog domineren Madame Paquin en Paul Poiret de haute couture⁵⁹. Poiret ontwerpt dameskleding met een soepele belijning, geïnspireerd op oosterse gewaden, waaronder geen korset meer wordt gedragen. Na de Eerste Wereldoorlog wordt het vaandel overgenomen door drie vrouwen: Schiaparelli, Vionnet en Coco Chanel⁶⁰. Van dit drietal staat vooral Chanel te boek als degene die de contouren van de moderne vrouwenkleding en lichaamsverzorging schept.

De belangrijkste klanten van de couturiers zijn vrouwen uit de High Society, meestal van adel, en actrices en cocottes uit de demi-monde. Zij zijn ook degenen die een nieuwe mode kunnen beginnen en verbreiden. Na de Eerste Wereldoorlog krimpt het adellijk deel van deze clientèle echter sterk in: veel huizen en hoven komen de oorlog niet te boven⁶¹. Chanel is de eerste couturier die inziet, dat de tijden veranderd zijn. Mo-

des dienen volgens haar een zo groot mogelijke verspreiding te krijgen, iets wat via de confectie-industrie gerealiseerd kan worden. Zij zal in de jaren twintig naast haar couturehuis ook voor de confectie gaan werken.

Op het terrein van de herenmode geeft Londen nog altijd de toon aan. Ook hier leveren de elite en de beau-monde de beste klanten. Zij vervullen een voortrekkersrol bij het verbreiden van een nieuwe kledstijl. De belangrijkste ‘trendsetter’ in de herenmode is in deze tijd de Prins van Wales, de latere koning Edward IV. Ook in de damesmode bekleedt Londen echter een belangrijke plaats. De ‘Engelse stijl’ is eenvoudiger en sportiever dan de Franse, en daardoor vooral invloedrijk op het terrein van de sportkleding en het ‘wandelpak’. In dit genre maakt met name de ‘tailor-made’ furore, het mantelpak dat zowel zeer gedistingeerd kan worden uitgevoerd door een maatkleermaker en dan geschikte straatkleding voor dames is⁶², als in eenvoudiger versie in de confectie kan worden vervaardigd, waardoor het zeer voldoet als praktische werkkleding voor vrouwen in witte-boorden-banen.

5.2.2. Steeds verdergaande rationalisatie van de kledingproductie

De productie van confectie-en-gros geschiedt in deze periode nog grotendeels als huisindustrie⁶³, al is er op grond van het aanzienlijke bedrijfskapitaal, de grootschalige arbeidsorganisatie en de grote omzet wel sprake van grootbedrijf⁶⁴. In Groningen, het centrum van de en-gros-confectie in Nederland, hebben in 1897 de kleine ateliers grotendeels plaats gemaakt voor grote ondernemingen die soms honderd of meer werklieden (vooral thuiswerkers) in dienst hebben, en die ‘vooral het inferieure goed, dat altijd nog het hoofdartikel van de confectiemarkt is’, maken⁶⁵. De en-gros-bedrijven maken voornamelijk ondergoed en de goedkoopste arbeiderskleding, wat zich beide goed leent voor fabriekmatige productie⁶⁶. Rond 1914 echter is het thuiswerk in de en-gros-confectie sterk afgenomen en zijn ateliers en fabrieken, waar voornamelijk vrouwen werken, in opmars⁶⁷. In 1919 schakelen de gebroeders Levie -één van de grootste confectiebedrijven in Groningen- over van thuiswerk op fabriekswerk⁶⁸.

Rond 1900 is Amsterdam het centrum van de lingeriefabricage in Nederland. Er ‘worden nagenoeg geen 1e klasse confectieartikelen vervaardigd, doch 2e en 3e kwaliteiten’. Het fijne werk wordt uit het buitenland geïmporteerd, omdat in ons land de werkkrachten en de ‘goede smaak in afwerking en verpakking’ ontbreken. Ook van de mindere kwaliteiten wordt nog veel uit Duitsland ingevoerd⁶⁹. In 1900 zijn er zeventien lingeriefabrieken met samen 961 werknemers, in 1906 27 met in totaal 1532 werklieden (waarvan vier fabrieken met meer dan honderd werklieden)⁷⁰.

In de vorige decennia is in de grote ateliers specialisatie van kleermakers en naaisters in één bepaald artikel (broekenmakers, vestenmakers,

etc.) opgetreden. Nu stapt men in de confectiefabrieken en op sommige ateliers van deze arbeidsverdeling over op arbeidsdeling: men treft steeds vaker confectiewerksters aan, die nog slechts één deelhandeling weten uit te voeren. Zij zijn dus geen allround vaklieden meer, maar knipsters, knoopsgatenmaaksters, knopenaanzetsters, nakijksters, borduursters of festonneersters. De machinenaaiers zijn bovendien nog verdeeld naar het produkt dat zij maken: nachtjaponnen, kinderjurken, etc.⁷¹. Aan het vervaardigen van een gewoon kostuum komen twaalf personen te pas, die ieder een deel van het werk verrichten⁷².

In de confectiefabrieken worden de naaimachines centraal aangedreven. De machines zijn in twee rijen op lange tafels gemonteerd: de 'sectionaaltafels'. In het midden van de tafels bevindt zich een bak, die in de lengterichting van de tafel loopt. Langs deze weg geven de confectiewerksters, nadat zij haar deelhandeling hebben uitgevoerd, de te vervaardigen kledingstukken aan elkaar door. Voor de meeste machinenaaiers is het vermoeiende machinetrappen vervallen: 1026 van de 1532 machinenaaiers in de Amsterdamse linteriefabrieken werken met mechanisch aangedreven machines⁷³. Op de sectionaaltafels vindt men niet langer uitsluitend stiksteekmachines, maar ook machines die speciaal zijn geconstrueerd voor het verrichten van allerlei deelhandelingen, zoals knoopsgatenmachines, machines voor het inzetten van mouwen en machines voor het bewerken van kragen⁷⁴.

In de confectie-en-detail en het maatwerk blijft de huisarbeid langer gehandhaafd. Thuiswerk verdwijnt pas wanneer de producent meer voordeel ziet in fabriekmatige produktie met arbeidsdeling en speciale machines, met betere controle mogelijkheden op het eindprodukt en met dankzij het aannemen van vrouwelijk personeel lage loonkosten⁷⁵. Dit is eerder het geval bij het eenvoudige en-gros-werk, waar men relatief gemakkelijk tot arbeidsdeling kan overgaan en vakmanschap minder noodzakelijk is. In 1914 schat men het aantal thuiswerkers te Amsterdam op circa 9200, waarvan 45.4% maatwerk vervaardigt, 35.6% confectie en 19% maatwerk en confectiewerk combineert⁷⁶. Amsterdam is van oudsher het grote centrum voor confectie-en-detail. In 1914 zijn daarnaast Rotterdam, Utrecht, Twente en in mindere mate Arnhem belangrijke produktiecentra geworden⁷⁷.

In 1887 is de firma M.J. van der Waal de enige confectiefabriek te Amsterdam, die damesconfectie vervaardigt. De fabriek wordt sinds 1874 door stoom aangedreven en biedt in 1887 meer dan tweehonderd personen, vooral vrouwen en meisjes, werk. De heer Van der Waal heeft aanvankelijk moeite met het aantrekken van geschikte arbeid(st)ers, 'daar het eene nieuwe industrie geldt'⁷⁸. Van der Waal richt zich vooral op de produktie van korsetten, boezelaars en rokken voor de binnenlandse markt, waarvan hij 'zoowat de helft of drie kwart' in handen heeft⁷⁹. Everwijn meldt in zijn *Beschrijving van handel en nijverheid in Nederland*, dat in 1912 de produktie van damesconfectie een hoge vlucht heeft genomen en de goederen aan smaak gewonnen hebben⁸⁰.

In 1911 telt Amsterdam in totaal 75 confectiefabrieken: herenkleding, dameskleding, hoeden en petten, lingerie en tricotage. Negen van die bedrijven hebben meer dan honderd werklieden in dienst, van 31 worden de machines mechanisch aangedreven. Daarnaast zijn er nog 109 grote ateliers, waarvan één gemechaniseerd en twee met meer dan honderd werklieden, 48 'sweaters' of loonconfectiebedrijven (twee gemechaniseerd) en 1021 geregistreerde kleine ateliers en éénmansbedrijfjes (thuiswerkers)⁸¹.

De Nederlandse confectieproductie groeit snel in omvang. Lange tijd slaagt men er echter niet in de meer verfijnde kledingstukken te vervaardigen. De vakkennis van de producenten en hun werknemers laat nog veel te wensen over. In Bendien's Confectie Fabrieken N.V. te Almelo gaat men er begin twintigste eeuw toe over naast werkkleding en matrozenpakjes ook herenconfectie te produceren 'met een Amsterdamsche snijder, die... er ook het ware niet van wist; de werkverdeling tot twintig onderdeelen stond beschreven aan den achterkant van oude briefkaarten, en zoo een oud confectiepak uit dien eersten tijd was eigenlijk meer een pak waarvoor geen maat genomen was en dat door primitieve vereenvoudiging en door aanmaak bij zes of acht stuks tegelijk goedkoop kon zijn'⁸². Circa 1910 is de Groningse confectienijverheid er echter in geslaagd de concurrentie van de Duitse herenconfectie te beteugelen, niet alleen door goedkoper te leveren, maar ook door zich toe te leggen op het vervaardigen van minder lompe modellen⁸³. Wel worden nog kinderkleding en damesconfectie uit Duitsland betrokken⁸⁴. In 1911 wordt aan vrouwen- en kinderkleding voor ongeveer 14 miljoen mark gempoteerd, terwijl aan jongens- en herenkleding samen slechts voor zo'n kleine 700.000 mark wordt aangekocht⁸⁵.

Rond 1914 is de confectieproductie in Nederland dusdanig toegenomen en verbeterd, dat zij de import van herenconfectie uit Duitsland vrijwel geheel weet te verdringen. Nederland exporteert zelfs op bescheiden schaal kleding, vooral regenjassen⁸⁶. De Eerste Wereldoorlog betekent een impuls voor het ter hand nemen van de produktie van artikelen, die tevoren niet in Nederland werden vervaardigd, maar uit het buitenland werden geïmporteerd. De produktie in de oorlogvoerende landen neemt af en de handel ondervindt ernstige belemmeringen. Het neutrale Nederland besluit in veel gevallen te trachten zichzelf te bedruipen. Zo start men in die jaren de produktie van naaigarens in Twente en Noord-Brabant⁸⁷. Gerzon -tot dan alleen distributeur- begint zelf met het produceren van confectiekleding, vanwege de verminderde aanvoer uit Engeland en Duitsland⁸⁸.

5.2.3. Technologische innovatie

De naaimachine wordt steeds verder verbeterd. Zo maakt de Duitser Michael Pfaff een betere, lichtere en goedkopere machine, die een groot deel van de markt weet te veroveren. Pfaff construeert bovendien allerlei

speciale machines voor de industrie: machines die voor- en achteruit kunnen stikken, knoopsgatenmachines en zig-zagmachines (vanaf 1882)⁸⁹.

In de twintigste eeuw wordt de elektrische naaimachine uitgevonden. Deze kan 3000 tot 5500 steken per minuut uitvoeren: 60 tot 110 maal de prestatie van een handnaaister⁹⁰. De electromotor maakt mechanisatie van kleine ateliers mogelijk.

Nu de productiecapaciteit bij het naaien tot deze grote hoogte is gestegen, moeten de andere werkzaamheden in de kledingproductie hiermee gelijke tred kunnen houden. Georg P. Eastman vindt in 1897 een apparaat uit, waarmee de stof sneller gesneden kan worden: een soort elektrische zaag. Sinds 1907 kan er machinaal worden gestreken. In dat jaar vindt A.J. Hoffman de stoompers uit⁹¹.

Hoewel de technische innovatie al een tijdje aan de gang is, komt het af en toe nog tot verzet van arbeiders tegen de introductie van nieuwe machines. Zo wordt de eerste blindstikmachine in de herenkledingfabriek van de gebroeders Levie door de arbeiders vernield, omdat zij er een concurrent in zien die hen het brood uit de mond zal stoten⁹².

In deze periode worden nieuwe textielmaterialen belangrijk. In de eerste plaats is dat de tricot, een rekbare gebreide stof gemaakt van katoen, wol of zijde. Vanwege die elasticiteit is tricot bijzonder geschikt voor het vervaardigen van ondergoed, kousen, sjaals, handschoenen en sporttruien. Tricot wordt vanaf 1874 in Nederland gefabriceerd⁹³. In de twintigste eeuw wordt ‘kunstzijde’ -tegenwoordig beter bekend als ‘rayon’ of ‘viscose’- geproduceerd, een stof die gemaakt wordt door een natuurlijke stof (cellulose) op kunstmatige wijze tot textielvezels te verwerken. De stof heeft een zijdeachtige glans, vandaar de naam. Hij wordt vooral gebruikt voor dameslingerie en -blouses. Kunstzijde wordt vanaf 1911 in Nederland vervaardigd door ENKA⁹⁴.

Ook op het terrein van de sluiting van kleding vindt innovatie plaats: de drukknop (1904)⁹⁵ en de ritssluiting worden uitgevonden. Elias Howe heeft als eerste een patent op een ritssluiting verkregen in 1851, maar heeft zich vanwege zijn procederen over het octrooirecht op zijn naaimachine met deze nieuwe uitvinding niet meer beziggehouden. Vandaar dat de Amerikaan Whitcombe L. Judson ten onrechte te boek staat als de uitvinder van de ritssluiting, omdat hij deze presenteerde als nieuwigheid op de wereldtentoonstelling van 1893 in Chicago. Tussen 1907 en 1914 verbetert de Zweed Gideon Sundback de oorspronkelijke uitvinding, waarop de ritssluiting de markt kan gaan veroveren⁹⁶.

Het verfproces van de stoffen is in 1912 sterk verbeterd. De klant heeft nu de keuze uit een grote reeks kleurnuances. Bovendien houden de kleuren zich beter in de was⁹⁷.

5.2.4. De situatie van de kledingproducenten

In deze periode zijn er meerdere typen kledingproducenten: zelfstandige kleermakers en naaisters, maatwerkers in dienst van winkeliers (thuiswerkers en atelierpersoneel) en confectiewerk(st)ers (thuiswerkers en productiepersoneel op ateliers, fabrieken en bij ‘sweaters’). Het aantal kledingproducenten neemt tussen 1889 en 1909 met ongeveer 33% toe (van circa 60.000 naar 80.000). In 1909 werkt bijna 19% van het totaal in de confectiesector⁹⁸. De scheidslijnen tussen bovengenoemde categorieën zijn diffuus. Zo komt het regelmatig voor dat zelfstandige kleermakers in de slappe tijd confectie maken voor een winkel of fabriek⁹⁹. We zullen de werk- en leefsituatie van de diverse groepen achtereenvolgens bespreken.

In het begin van de twintigste eeuw is er nog een grote vraag naar goede maatkleding, omdat de confectie dan nog niet verfijnd genoeg is om te beantwoorden aan de hoge eisen van welgestelde klanten. Het is dus niet zo dat de opkomst van de confectie zonder meer verantwoordelijk gesteld kan worden voor de moeilijke tijden die kleermakers en naaisters doormaken¹⁰⁰, al wordt dat wel door velen zo gezien¹⁰¹. Het is vooral de burgerkleermaker, werkend voor een eenvoudige burgerklantenkring, die het slachtoffer wordt van de concurrentie van de confectie en die ‘de dagelijksche ondervinding opdoet, dat hij voor het merendeel zijner cliëntèle te duur is met zijn werk en stoffen’¹⁰². In 1914 concludeert de Directie van den Arbeid in *Onderzoekingen naar de toestanden in de Nederlandsche Huisindustrie*: ‘De eerste-klas maatzaken hebben... minder van de concurrentie van het confectiewerk te lijden gehad dan men wel denkt. Zij, die gesteld waren op goed passende en sluitende kleding, blijven het maatwerk trouw; deze soort maatzaken hebben slechts het werk voor de kinderen en de bedienden verloren. Dat vele van ouds bestaande maatzaken zich niet uitgebreid hebben, ligt dan ook niet zoozeer aan de concurrentie van het confectiewerk als wel aan de allerwege opgekomen concurrentie van de maatpatroons onderling. In gemeenten als Amsterdam zijn er eenige honderden kleine maatzaken’¹⁰³. Met name Den Haag, de stad waar het hof zetelt en vele diplomaten wonen, blijft de maatkleding trouw¹⁰⁴. In Haarlem gaan de zaken kleermakerij Van der Steur voor de wind tot 1920. De gegoede cliëntèle bestelt er heren- en damesbovenkleding en de kleding van het huispersoneel. Tussen 1907 en 1920 stijgt de winst van f21.500,- naar f54.000,-¹⁰⁵. Een klein aantal vakbekwame maatkleermakers, zoals Van der Steur, zal ook na 1920 een goed bestaan vinden in het vervaardigen van maatkleding van hoge kwaliteit.

De ouderwetse kleermaker treffen we het langst aan in de dorpen op het platteland¹⁰⁶. In 1907 werkt in Overijssel 87.9% van de kleermakers in de kleine plattelandsgemeenten nog voor eigen rekening (dus niet voor winkels, grossiers of confectiebedrijven), tegen 48.5% in de industriesteden (Enschede, Hengelo, Almelo) en 41.7% in de handelssteden (Zwolle, Deventer, Kampen)¹⁰⁷.

De huisnaaister blijft nog vrij lang in trek, omdat zij goedkoop is en behalve nieuwe kleding naait ook oude repareert of vermaakt. In gebieden waar nog streekdracht wordt gedragen, is haar hulp soms onmisbaar. Een huisnaaister te Scheveningen werkt rond 1900 voor f 0,45 (beginner) à f 0,60 (volleerd) per dag en de kost van 's morgens 8 uur tot 's avonds laat. 'Dat hield dan ook in dat je altijd je naaimachine mee moest nemen als je naar je naaihuis ging en dat viel niet mee als U weet dat de machines destijds zo'n vijftien tot achttien kilo wogen'. Zo'n handnaaimachine kost f 42,- wanneer hij contant wordt betaald en f 48,- bij betaling in termijnen¹⁰⁸.

De burgerkleermaker en -naaister verliezen niet alleen klanten aan de confectie omdat deze goedkoper is, maar ook omdat het kwaliteitsverschil tussen het maatwerk dat zij kunnen maken, en het confectiewerk vaak nihil is, of zelfs in het voordeel van de confectie uitvalt¹⁰⁹: ook maatpakken blijken vaak slecht te zitten wanneer zij niet door eersteklas vaklieden zijn gemaakt¹¹⁰. Een 'meesterkleermaker' uit Deventer 'beweerde maar dat confectie altijd van slechte stof, slordig afgewerkt en te krap van maat was. Vandaar dat mijn vader zijn aangemeten pakken altijd te ruim zaten. Als hij, bij het passen, daar een aanmerking op maakte, kreeg hij steeds ten antwoord: "Nee Willum, 't is gien confectie, un an-emèèten pak mot makkeluk zitten"¹¹¹. Hoe belangrijk goed vakmanschap is blijkt wel uit het feit, dat in het kleine dorpje Montfort (L.) -minder dan duizend inwoners- een kleermaker met vijf knechts kan werken voor klanten die voor het grootste deel van buiten het dorp en de directe omgeving naar hem toe komen. Deze man beheerst de moeilijke 'Amerikaansche coupe': 'wien hij eens een pak heeft aangemeten, heeft hij tot klant'¹¹².

De vakbekwaamheid is echter vaak gering, vooral bij de ouderwetse kleermakers en naaisters op het platteland¹¹³. Nu het leerlingensysteem niet meer werkt, omdat de patroon meteen wil profiteren van de arbeidskracht van de knecht en deze omgekeerd gelijk een loon wil verdienen¹¹⁴, tracht men op andere manieren het vakmanschap wat op te krikken. Voor 'dames-naaisters en heeren-kleedermakers' bestaat de mogelijkheid zich met behulp van een schriftelijke cursus zelf te onderrichten in de 'Weener-dames-coupe', wanneer zij 'onder de eerste specialiteiten wenschen te behooren in ons zoo moeielijk vak'¹¹⁵. Voor de 'burger-kleedermaker' met minder hoogverheven aspiraties zijn er ook eenvoudiger handleidingen voor zelfonderricht te koop¹¹⁶. Ook kunnen kleermakers, naaisters en handelaren in confectie en in kledingstoffen zich abonneren op het vakblad *De Nederlandsche Kleeder-industrie*, dat vanaf 1 januari 1895 wekelijks verschijnt. Hierin zijn artikelen opgenomen over werkomstandigheden en mode-ontwikkelingen, maar wordt ook aandacht besteed aan het opbouwen van vakkennis door steeds een ander kledingstuk in alle finesses te behandelen. Terecht wordt het meest verwacht van de begin twintigste eeuw opgerichte vakscholen voor de kledingproductie¹¹⁷.

Een andere reden voor de moeilijke positie van de traditionele kleermaker of naaister is het grote aantal concurrenten. In sommige plaatsen is de dichtheid één kleermaker op 200 à 250 zielen¹¹⁸. Ook de gewoonte langdurig krediet te verschaffen aan de klanten is nadelig voor de traditionele naaister of kleermaker. Hierdoor bestaat een chronisch gebrek aan liquide middelen, waardoor investeren wordt bemoeilijkt¹¹⁹.

De zelfstandig werkende burgerkleermaker of -naaister kan ondanks lange werkuren en het benutten van een naaimachine niet op tegen de veel snellere produktie en de lage prijzen van de confectie-ateliers en -fabrieken. Op het platteland moeten kleermakers en naaisters vaak genoegen nemen met reparatiewerk aan oude kleding (of zelfs van koedekken of dorskleden), omdat hun dorpsgenoten nieuwe kleding liever in de stad kopen of laten maken¹²⁰. Soms trachten zij bij te verdienen door een nevenberoep uit te oefenen of zelf confectie te gaan verkopen¹²¹. Vaak treden zij noodgedwongen in dienst van een winkel, atelier of confectiebedrijf: het aantal zelfstandigen neemt af¹²². In 1903 verdienen maatkleermakers/thuiswerkers (mannenlonen, de vrouwenlonen liggen lager) afhankelijk van hun vakmanschap en de verdienste die het aan hen uitgegeven werk opbrengt, een gemiddeld weekloon van tussen f 6,77 en f 14,42¹²³. De lage lonen, het feit dat steeds meer kleermakers en naaisters voor de confectie moeten gaan werken en het mindere vakmanschap ten gevolge van specialisatie en verval van het leerlingstelsel geven aanleiding tot de vraag 'of de kleermakersstand, vroeger behorende tot de gezeten middelklasse, op weg is de schare der proletariërs te vermeerderen'¹²⁴.

De situatie van de confectiewerk(st)ers is ronduit slecht. De geringe vakbekwaamheid die dit werk vereist, leidt tot een grote concurrentie op de arbeidsmarkt, met als gevolg zeer lage lonen. In deze branche neemt het aantal meisjes en vrouwen sterk toe. In de fabrieken en op de ateliers maken zij het overgrote deel van de produktiekrachten uit. De patroons nemen bij voorkeur vrouwen aan, omdat haar loon lager ligt dan dat van mannen. In het algemeen geldt dat 'meisjes en vrouwen, werkzaam in het naaistersvak, slechts zelden door haren arbeid in haar levensonderhoud kunnen voorzien'¹²⁵.

Vooraf bij thuiswerkende kleermakers en naaisters die in dienst van confectiefabrikanten of -winkels werken en slechts een gering stukloon ontvangen (een ervaren confectiewerker in Groningen verdient in 1895 f 6,75 per week, anderen krijgen minder¹²⁶), zijn de arbeidsomstandigheden vaak ten hemel schreiend¹²⁷. Ondanks het lage loon moeten zij naalden voor de machine en garen zelf betalen. Zij verrichten hun werk in een kleine bedompte ruimte die vaak tegelijkertijd keuken, woon- en slaapkamer is. Om het hoofd boven water te kunnen houden, moet men lange werkdagen maken (minimaal veertien uur in drukke tijden) en kan het meewerken van vrouw en kinderen niet worden gemist. Als gevolg daarvan verslonst het huishouden. In deze gezinnen heersen chronische ondervoeding en vele besmettelijke ziektes¹²⁸. Niet voor niets noemt de journa-

list M.J. Brusse zijn brochure over de huisindustrie *Slavernij voor mooie kleeven. Uit het leven van de 'lijders aan confectie'*.

De naaister Roosje Vos maakt deze wantoestanden visueel voor een groot publiek op de Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898. Op een 'gruweltafel' stalt zij allerlei kledingstukken uit, waarbij op een kaartje de arbeidsuren, het werkloon en de prijs in de winkel vermeld zijn¹²⁹. Voor een boezeroen, mansonderbroek of vrouwenonderbroek ontvangt de thuiswerkster vijf luttele centen, voor een vrouwenhemd zelfs maar drie en een halve cent¹³⁰. De meest geoefende naaisters kunnen circa twintig stuks per dag leveren, uiteraard afhankelijk van afwerking en snit. In 1914 werkt 28.9% van de thuiswerksters meer dan 10 uur per dag, terwijl slechts 17.9% een weekloon van f7,- of meer bereikt¹³¹.

De thuiswerk(st)ers hebben allen een naaimachine, soms à contant gekocht, soms op afbetaling. Dit laatste brengt velen in grote financiële nood: kan men de termijnbetalingen niet voldoen, dan moet men de machine teruggeven. Anderen krijgen een machine van de producent die zij af moeten betalen van hun loon. Een goede trapnaaimachine kost f150,- à f200,-, zodat zij zeer lang van de producent afhankelijk blijven. Gaan zij elders werken, dan moeten zij de machine teruggeven. Ook nadat de afbetaling is voldaan kunnen zij moeilijk onder die afhankelijkheid uit: als zij aan een ander bedrijf werk vragen in de hoop op een beter loon, maken zij geen kans wanneer zij niet een machine van dat bedrijf hebben¹³².

De thuiswerkers krijgen -evenals de maatwerkers die voor een winkel werken (zie 4.2.2.)- stof of reeds gesneden goed uitgereikt door de coupeur van het bedrijf waar zij voor werken. Deze controleert ook de kleding bij aflevering. De coupeur verkeert dus in een machtspositie: hij beslist over uitbetaling en over de hoeveelheid en de aard van het werk dat de thuiswerk(st)er krijgt. Machtsmisbruik en onhebbelijk gedrag van coupeurs komen dan ook veel voor¹³³. M.J. Brusse beschrijft hoe de vrouw van een thuiswerker bij het afleveren van kleding door een coupeur wordt behandeld: 'En was 't toch ook niet vreeselijk, dat zoo'n meneer tegen haar, moeder van vier kinderen, waar de knechts allemaal bijstonden, dorst te schreeuwen: "Vort, vuilik, ga je eerst wasschen!" En dan trok ze toch altijd 't beste nog aan wat ze had, als ze zich opknapte om naar den winkel te gaan'¹³⁴.

Hoewel in het begin van de twintigste eeuw in veel geschriften het thuiswerk als een mensonterend werksysteem aan de kaak wordt gesteld, onderneemt de overheid niets om deze wantoestand tegen te gaan. Integendeel, de kleding van gemeente-ambtenaren en soldaten wordt doorgaans in thuiswerk vervaardigd, omdat deze opdrachten aan de laagst inschrijvende bedrijven worden 'ge Gund'¹³⁵.

De vrouwen die op de confectie-ateliers werken, hebben het over het algemeen iets beter dan de thuiswerk(st)ers: zij werken in schone, goed verlichte werkplaatsen, zij hebben vaste werkuren, haar loon is iets hoger en zij worden enigszins beschermd door de Arbeidswet (1889) en de Vei-

ligheidswet (1895). Bovendien zijn zij zekerder van werk: de thuiswerk(st)ers krijgen immers in slappe tijden niets te doen. Daarom is het thuiswerksysteem juist zo aantrekkelijk voor de fabrikanten: zij kunnen de thuiswerk(st)ers naar believen in- en uitschakelen. Toch is de situatie op de fabrieken en ateliers niet bepaald ideaal te noemen. De wetten worden er regelmatig ontboden¹³⁶, overwerken of werk mee naar huis nemen is vaak noodzakelijk om de karige verdiensten aan te vullen en er heersen strenge werkvoorschriften. De naaisters mogen niet praten, lachen of eten op straffe van geldboetes. Breken zij een naald dan moeten zij die zelf vergoeden. Veel naaisters hebben kwalen als gevolg van de lange werkuren: vooral prikkende ontstoken ogen en hoofdpijn als gevolg van het langdurig turen, en rugpijn en maagpijn vanwege de eenzijdige belasting, die het vele voorover zitten betekent¹³⁷. Het ergst is de situatie in de ‘sweating-ateliers’. De exploitant(e) van zo'n atelier, de ‘sweater’, is zelf een thuiswerk(st)er in dienst van een confectiefabrikant, die op zijn of haar beurt anderen in dienst neemt. Hier zijn de lonen nog lager en is het werkregime nog strenger, aangezien de ateliermeisjes betaald moeten worden uit het stukloon, dat de sweater van de confectiefabrikant ontvangt¹³⁸.

In 1898 wordt de Amsterdamse naaistersvereniging ‘Allen een’ opgericht, de eerste vakvereniging voor vrouwen. Voorzitter is de al eerder genoemde Roosje Vos. Deze bond weet uiteindelijk gedaan te krijgen, dat garen en naalden door de patroons bekostigd moeten worden. Deze laatste krijgen bovendien de verplichting opgelegd een loonlijst duidelijk zichtbaar in atelier of fabriek op te hangen, zodat willekeur bij de uitbetaling wordt tegengegaan. In 1907 gaat de naaistersbond samen met de kleermakersbond. Hierdoor raken de belangen van de confectie-arbeidsters ondergesneeuwd. De positie van de confectie-naaister blijft dan ook slecht, zeker vergeleken met andere bedrijfssectoren. De ergste wantoestanden van de negentiende eeuw zijn dan echter verdwenen¹³⁹. De naaistersbond heeft rond 1900 geholpen de naleving van de sociale wetgeving en arbeidswetgeving te verzekeren, onder andere door het schrijven van adressen aan de inspecteur van de arbeid in de regio, aan gemeenteraden en inspecteurs van geneeskundig staatstoezicht, waarin dezen er op worden geattendeerd, dat een bepaald bedrijf niet aan de voorschriften voldoet¹⁴⁰. De grote kleermakersstaking van 1903 in Groningen resulteert in een zwaar bevochten overwinning van de werknemers, die het eerste looncontract in de kledingindustrie weten af te dwingen¹⁴¹.

Men tracht ook de consument te bewegen tot meegevoel met de kommerlijke omstandigheden waarin zijn kleding wordt gemaakt en vandaaruit te bewegen tot bewuster koopgedrag. Regelmatig worden oproepen gedaan aan de consument om kritisch te kopen: de consument die zeer goedkope kleding koopt uit koopjeslust is medeschuldig aan het uitzuigen van arme naaistertjes en kleermakers, die voor hun harde werken slechts een hongerloon ontvangen¹⁴². Er wordt gepleit voor het oprichten van een ‘verbruikersbond’ naar Engels voorbeeld. Deze bond moet de waren

onderzoeken en alleen die (confectie)kledingstukken van een ‘handelsmerk’ voorzien, die zijn ‘vervaardigd in schoone, gezonde werkplaatsen onder goede arbeidsvoorwaarden’¹⁴³.

5.2.5. De kledingdistributie

Pas na 1880, wanneer in Nederland de belangstelling voor confectiekleding groeit, ontwaakt de detailhandel uit zijn sluimer. Er ontstaan winkelketens, de eerste warenhuizen openen hun deuren en de verkooptechnieken worden agressiever en rationeler.

In 1880 zijn er in Amsterdam een aantal moderne zaken in herenconfectie te vinden zoals Fischer, de ‘Pheniks’, ‘Au quatre saisons’, Magazijn ‘Nederland’, Hollenkamp en Peek & Cloppenburg. Zij verkopen herenconfectie, die nog veelal wordt geïmporteerd uit Duitsland of Engeland¹⁴⁴. Damesconfectiezaken komen pas wat later op (tegen 1900): zij importeren aanvankelijk vooral Duitse kleding. In veel kledingzaken zijn productie en distributie nog nauw vervlochten. Meestal is aan de zaak een eigen atelier verbonden, waar confectiekleding passend kan worden gemaakt (het ‘pompatelier’) of in eigen beheer confectie wordt vervaardigd. Veel zaken hebben bovendien een maatafdeling om hun meer gegoede klanten te bedienen¹⁴⁵.

De productie en de verkoop zijn in de grote zaken op ongeveer dezelfde wijze georganiseerd. Men heeft aparte ruimten voor de verkoop van maatkleding, confectiekleding en kinderkleding. De ateliers en de coupeursruimten zijn van de verkoopvertrekken gescheiden, evenals het kantoorgedeelte. De indeling van de winkelruimte doet ons wat ouderwets aan: de klant kan niet zelf de kleding in handen nemen. Deze ligt opgestapeld in kasten en wordt door de verkopers op de toonbank uitgelegd wanneer de klant daarom vraagt¹⁴⁶. Enige kledingstukken zijn in vitrines uitgesteld. Op de afdeling maatkleding, bedoeld voor de deftige clientèle, zijn paskamers aanwezig die, vergeleken met de pashokjes waar wij aan gewend zijn, wel balzalen lijken¹⁴⁷.

De confectiekleding die te koop wordt aangeboden en die niet in eigen beheer is vervaardigd, wordt betrokken van fabrieken in binnen- en buitenland. Rond 1910 worden de meer courante goederen door Nederlandse bedrijven geleverd, terwijl de modeartikelen nog vaak worden ingevoerd¹⁴⁸. De en-gros-fabrikanten reizen aanvankelijk met hun collectie in koffers het hele land rond om hun oude klanten te bezoeken en nieuwe te werven¹⁴⁹. Wanneer op een gegeven moment de collectie daarvoor te uitgebreid wordt, gaan zij er toe over een showroom in te richten, waar de klanten de collectie kunnen komen bekijken. Bij het bedrijf H. Berghaus N.V. ligt dit omslagpunt rond 1920¹⁵⁰.

De concurrentie tussen de nieuwe confectiepaleizen onderling is hevig. Bovendien hebben zij nog concurrentie te duchten van rondreizende confectiehandelaars van allerlei slag en van de zogenaamde ‘vliegende

winkels': venters die voor korte tijd een goedkoop pand huren, waar zij tegen afbraakprijzen confectiekleding van slechte kwaliteit verkopen¹⁵¹. Het grote publiek gaat binnen bij degene die de laagste prijzen heeft. Ook de gegoede burgerij wil liefst voor een dubbeltje op de eerste rang zitten. Willen de winkeliers op hun waar verdienen, dan moeten ze de kleding zo goedkoop mogelijk inkopen of laten vervaardigen. Vandaar de lage lonen en slechte werkomstandigheden in de confectiebranche en bij het winkelpersoneel.

Het bestaan van de winkelmeisjes en -bedienden in de kledingzaken is net zo min benijdenswaardig als dat van de confectiewerk(st)ers: werkdagen van zo'n twaalf tot veertien uur, de hele dag staan, 's winters werken in ijzige kou vanwege de gewoonte de deuren altijd uitnodigend open te laten staan, laag loon (f 5,- per week of lager in 1891), overwerk (pakjes bezorgen) en zondagswerk. Daarbij worden dan ook nog een onverwoestbaar humeur en een engelengeduld verlangd¹⁵²! De naaisters en modistes op de aan de winkel verbonden ateliers werken vaak laat door om een japon of hoed zo snel mogelijk voor de klant te veranderen¹⁵³. Het winkelpersoneel is aanvankelijk veelal intern. Rond 1910 wordt deze gewoonte in de steden doorbroken¹⁵⁴.

Het oude distributiesysteem op het platteland verdwijnt geleidelijk: vaste winkels in de provinciesteden lokken veel klanten. Zo raakt na 1890 in Pieterburen, Eenrum en Westernieland (Gr.) als gevolg van de betere verbindingen met de stad de rol van de 'kiepkeer'l' (marskramer) uitgespeeld¹⁵⁵. In de meer afgelegen streken echter trekken in deze periode nog altijd marskramers langs de boerderijen, die stoffen en kledingstukken te koop aanbieden en die vaak de benodigdheden voor de streekdracht in hun assortiment voeren¹⁵⁶.

De opkomst van filiaalketens en warenhuizen

Goedlopende confectiewinkels trachten hun zaken uit te breiden door filialen te openen in andere steden. In Nederland loopt Anton Sinkel hierin voorop. In 1880 heeft hij filialen in Leeuwarden, Amsterdam, Utrecht en Rotterdam¹⁵⁷. Ook andere bedrijven ontwikkelen zich in de richting van een filiaalketen in de periode tussen 1880 en 1914 (Lampe, Gerzon, Clemens en August Brenninkmeyer, Peek & Cloppenburg, Kreymborg). Zij hebben meestal vestigingen in de grote steden Amsterdam, Rotterdam, Utrecht en Den Haag en in een aantal provinciesteden. De oprichting van nieuwe filialen wordt óf uit eigen zak betaald óf men trekt een bedrijfsleider aan, die er zelf geld in wil steken. Deze laatste weg bewandelt bijvoorbeeld Peek & Cloppenburg¹⁵⁸. De kredietinstellingen staan aanvankelijk sceptisch tegenover het nieuwe verschijnsel grootwinkelbedrijf. In 1895 kunnen de gebroeders Gerzon slechts met veel moeite én dankzij hun goede financiële reputatie een krediet lospeuteren bij de Amsterdamsche Bank om de aankoop van een nieuw winkelpand te financieren¹⁵⁹.

Het voordeel van een filiaalketen is gelegen in de mogelijkheid van grootscheepse inkoop van confectie-en-gros en/of stoffen voor de eigen kledingproductie. Inkoop op grote schaal is voordeliger, wat weer een concurrerende prijs van de artikelen mogelijk maakt. De lage prijzen trekken veel klanten aan. Door de hoge omzet kan men genoeg nemen met een lagere winstmarge. Dat die omzet niet gering is blijkt uit de volgende cijfers: in 1909 maakt Kreymborg een totaalomzet van f1.031.640,-¹⁶⁰. De afdeling herenconfectie van het hoofdmagazijn te Amsterdam (Leidschestraat, hoek Herengracht) draait per dag in de drukke tijd f300,- à f400,-. In Groningen wordt in de confectiewinkel van de gebroeders Levie in 1907 in de weekends voor gemiddeld f1000,- verkocht¹⁶¹.

Het warenhuis ontwikkelt zich in Nederland iets later dan de filiaalketens en hanteert een andere formule. Het warenhuis bestaat in feite uit een aantal speciaalzaken die onder één dak zijn verenigd: een soort overdekte markt. Ook in deze opzet streeft men naar een grote omzet tegen een lage prijs.

Het eerste warenhuis ter wereld is ‘Au bon Marché’ te Parijs, dat in 1851 wordt geopend. Dit succesvolle voorbeeld vindt overal navolging. In Nederland duurt het echter tot het begin van de twintigste eeuw voor de eerste warenhuizen hun deuren openen. Deze komen met medewerking van buitenlandse, meest Belgische, financiers en vaklieden van de grond. In 1903 krijgt Amsterdam de ‘Grand Bazar de la Bourse’, in 1908 wordt te Den Haag de ‘Grand Bazar de la Paix’ geopend. Kort daarna komen twee volledig Nederlandse warenhuizen tot stand, beide gegroeid uit reeds bestaande manufacturenzaken: ‘Vroom & Dreesmann’ en ‘De Bijenkorf’¹⁶².

De warenhuizen zijn begin twintigste eeuw zeer omstreden, omdat zij de kleine middenstand kapot zouden concurreren en het publiek valselijk voor zouden lichten (verleiding tot kopen, ondeugdelijke waar)¹⁶³. In Nederland heeft men dan echter nog alleen ervaring met de bazar, die inderdaad wel minderwaardige artikelen met veel propaganda aan het volk weet te slijten. Het kwalitatief hoogstaander assortiment van Vroom & Dreesmann en De Bijenkorf doet dit soort bezwaren verdwijnen.

Andere verkooptechnieken

Bij het verkopen van maatkleding is er persoonlijk contact tussen de kledingproducent en de klant. In de speciaalzaken blijft zo'n persoonlijk contact tussen verko(o)p(st)er en klant nog lange tijd bestaan. De verko(o)p(st)er beijvert zich de wensen van de klant te achterhalen, deze te adviseren bij de keuze van de kleding en te assisteren bij het passen. In de chique speciaalzaken van tegenwoordig is dit nog steeds het geval. Op deze manier aandacht aan de klant besteden is een verkooptechniek die al eeuwenlang zijn nut heeft bewezen.

Er zitten echter ook nadelige kanten aan deze wijze van verkopen: het kost veel tijd en het kost veel geld (het loon van de benodigde ervaren verko(o)p(st)ers). Dit zijn de redenen waarom men eerst in het warenhuis, en later ook in vele speciaalzaken overstapt op een ander systeem: de zelfbediening. De kleding wordt nu opgehangen in rekken, waar de klant er zelf bij kan. De verko(o)p(st)er assisteert de klant alleen nog bij het passen van de kleding. Deze nieuwe verkooptechniek heeft ook psychische redenen: als men de artikelen van dichtbij kan bekijken en betasten, wordt men er eerder toe verleid ze aan te schaffen. De ‘warenhuis-koorts’ brengt mensen ertoe spullen te kopen die ze eigenlijk niet nodig hebben¹⁶⁴.

In de warenhuizen wordt contante betaling geëist. Dit beschermt de consument tegen het aangaan van een niet meer weg te werken schuldenlast, die vaak het gevolg is van kopen op de pof. In het warenhuis is men afgestapt van het tijdrovende onderhandelen over de prijs. De kledingstukken hebben vaste prijzen, die op prijskaartjes die aan de kleding bevestigd zijn, staan vermeld.

De snel wisselende modes noodzaken de kledingwinkels hun voorraden binnen korte tijd om te zetten. De modekleding is immers vlug verouderd. Om niet met de restanten te blijven zitten heeft men de formule van de uitverkoop bedacht. Dit fenomeen bestaat al in 1880¹⁶⁵. Aanvankelijk vindt de uitverkoop één maal per jaar plaats, in januari, als de balans over het voorgaande jaar moet worden opgemaakt. Later gebeurt het twee keer per jaar, aan het einde van het zomer- en het winterseizoen. Worden in eerste instantie tijdens de opruiming slechts restanten van de collectie verkocht, later (in de twintigste eeuw) produceert men partijen modekleding van lage kwaliteit -de ‘ramsch’- speciaal voor deze gelegenheid. Men kan dan ook in verschillende artikelen in dag- en weekbladen dezelfde bezwaren vernemen tegen de uitverkoop, als tegen het warenhuis worden ingebracht: dat mensen verleid worden teveel te kopen en artikelen te kopen die zij eigenlijk niet nodig hebben, terwijl deze bovendien vaak nog van inferieure kwaliteit blijken te zijn.

Sommige kledingzaken richten zich vooral op de massaconfectie voor de minder gegoeden, andere proberen een meer elitair publiek aan te trekken. De eersten doen hun best zo goedkoop mogelijk te zijn en geven weinig geld uit aan aankleding van de winkel en aan het personeel. De reclame die zij maken is eenvoudig van vorm. Op deze manier werkt bijvoorbeeld C & A Brenninkmeyer, naar de bekende slogan ‘C&A is tóch voordeliger’. De chique zaken besteden juist zeer veel zorg aan de winkelinrichting, aan beleefd personeel en aan een speciale vormgeving van de reclame. Zij trachten een luxe sfeer te scheppen, waarin de elite zich thuis voelt, zodat men terwille van het cachet en de exclusiviteit van de winkel en de waar graag wat meer voor de artikelen betaalt. Voorbeelden van dit type deftige zaken zijn Metz & Co, Gerzon¹⁶⁶ en De Bijenkorf. Zo prijkt op de geïllustreerde catalogus van Metz & Co, waaruit de klanten in de provincie hun kleding kunnen bestellen¹⁶⁷, de trotse vermelding ‘modellen elders niet verkrijgbaar’¹⁶⁸: Metz & Co heeft het alleenver-

kooprecht van de populaire stoffen en kleding van Liberty uit Engeland. De gebroeders Gerzon gooien hoge ogen bij de deftige burgerdames van Amsterdam: hun eega's, die in de winkel bedienen, tonen in gesprekken met de clientèle haar hoge culturele ontwikkeling en verwerven daarmee groot prestige voor de zaak¹⁶⁹. Verkoopsters die bij Hirsch & Co willen komen werken moeten niet alleen bekend zijn met 'het artikel' (betere damesconfectie), maar ook frans kunnen spreken¹⁷⁰.

Er wordt steeds drukker geadverteerd met kleding. De advertenties worden geleidelijk minder bescheiden. Gerzon en De Bijenkorf streven rond 1920 al naar herkenbare advertenties in een eigen stijl, dus naar wat tegenwoordig in de reclamewereld een 'huisstijl' wordt genoemd. Bovendien worden nu niet meer alleen de verkrijgbare artikelen opgesomd, maar geeft men ook de prijzen¹⁷¹.

5.3. Kleding wordt een omstreden onderwerp van gesprek

5.3.1. Mentaliteit

Kleding is in deze tijd een 'hot item'. Er wordt veel over geschreven en gesproken. In de samenleving voltrekt zich een groot aantal veranderingen die zichtbaar worden in wijzigingen in het kleedgedrag. De strijd tussen 'traditionelen' en 'moderneren' beweegt zich daarom vaak op het terrein van kleding en uiterlijk. De opkomst van de confectie maakt het voor het eerst in de geschiedenis ook de lagere sociale strata mogelijk zich naar de mode te kleden: de aanschaf van goedkope, geconfectioneerde kleding valt nu binnen het (inmiddels gestegen) budget van de meesten. De standenmaatschappij wordt eveneens in uiterlijke zin doorbroken. Het nieuwe denken over hygiëne en gezondheid leidt tot een herziening van het kleedgedrag en de lichaamsverzorging: de reformbeweging vervult hierbij baanbrekend werk. Daarnaast treden veranderingen op in de vrouwenkleding als gevolg van de strijd voor emancipatie van de vrouw tijdens de eerste feministische golf. De 'modernisering' van de uiterlijke verschijning van de vrouw leidt tot discussies over het (on)zedelijk gehalte van haar kleding en lichaamsverzorging. Tenslotte brengt de voortschrijdende individualisering, in combinatie met de toenemende bereikbaarheid van kleding en uiterlijke zorg voor steeds grotere groepen in de samenleving, nieuwe aspecten van kleedgedrag op de voorgrond: het benadrukken van de eigen persoonlijkheid in de uiterlijke verschijning en het aangeven van de identificatie van de dra(a)g(st)er met bepaalde groepen, ideologieën of personen.

Nivellering van standsverschil in kleding en uiterlijk

In theorie wordt in het algemeen nog de traditionele stelling verdedigd, dat ieder zich volgens zijn of haar stand moet kleden. Voor de vrouw betekent dit de stand van haar vader, verloofde of echtgenoot. Slechts indien zij ongetrouwd is en zelfstandig in haar onderhoud voorziet, bepaalt haar beroep haar sociale positie¹⁷². Er zijn echter ook andere geluiden te horen: sommigen vinden het volkomen legitiem dat de lagere strata, mits zij daarvoor genoeg geld hebben, zich beter willen kleden. In de praktijk treedt een zekere nivellering op van de standsgebonden kleding als gevolg van de emancipatie van de arbeiders, de betere lonen en de beschikbaarheid van goedkope confectiekleding. Deze nivellering treedt eveneens op tussen stad en platteland: het eroderen van de streekdrachten, in de vorige periode begonnen bij de burgerbevolking en in sommige regio's bij de rijkere boeren, zet zich nu sterk door. Rond 1920 overleeft de dracht nog slechts in enkele streken, en daar vaak alleen nog bij de vrouwen.

Veel traditioneel ingestelde mensen is het een gruwel, dat de lagere standen zich beter gaan kleden en daarbij de modekleding van de beter gesitueerden imiteren: 'Die opschik is afschuwelijk... Och meneer, het is ellendig. Als men tegenwoordig die fabrieksmeisjes en die dienstmeisjes ziet, dan kan men geen onderscheid bemerken tusschen haar en de mevrouwen. Het is mij zo'n ergernis'¹⁷³. Dit nabootsen van de hogere standen door de lagere wordt vooral door de elite -angstig dat haar privileges zullen verdwijnen- afgewezen. Evenals in de vorige perioden klaagt men vooral over het huispersoneel: 'van den kant der dienstboden worden grove fouten begaan... Zoo hoorde ik eens een kennis vertellen, dat de dienstbode haar gevraagd had, of mevrouw haar niet eens wilde coiffeeren, het gelukte haarzelf niet om de coiffure van mevrouw na te maken. Een andere dienstbode vroeg aan de dochter des huizes om een van haar blouses, zij vond die zoo mooi en wilde zich een zelfde laten maken'¹⁷⁴. De arts Kooperberg merkt rond 1890 op dat in Leeuwarden werkmansdochters liever modiste of ziekenverpleegster willen worden dan in een dienstje of uit naaien te gaan, omdat zij dan 'juffrouw' worden. Hij geeft 'de grootere behoeften aan toilet' de schuld van deze volgens hem nadelige ontwikkeling. Hij vindt dat de meisjes niet naar een hogere sociale positie dienen streven, maar binnen haar stand moeten blijven¹⁷⁵.

Op het platteland slaat de nivellering eveneens toe, en ook daar ontmoet zij veel kritiek. Traditioneel dient binnen de boerenstand standsverschil in de kleding zichtbaar te zijn. Tot het einde van de negentiende eeuw is dat op de meeste plaatsen nog wel het geval. Als gevolg van de landbouwcrisis neemt echter de welstand onder de boerenbevolking af, terwijl de verdiensten van de arbeiders en het huispersoneel gehandhaafd blijven. Van boerenknechts en -meiden wordt in *Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den landbouw in Nederland (1890)* af en toe geconstateerd, dat hun kleding 'naar hunnen stand wel wat al te weelde-

rig' is¹⁷⁶ en dat zij soms zelfs beter gekleed gaan dan de verarmde boeren¹⁷⁷. Ook landarbeiders hebben het nu in veel regio's relatief goed: in Ruinerswold zijn de arbeiders goed gekleed en 'ook hunne kinderen kunnen in dit opzicht boven de kinderen van eigen boeren in naburige gemeenten gesteld worden'¹⁷⁸. De oude elite tracht het standsverschil in uiterlijk te handhaven door het toepassen van de techniek van sociale controle. Op de Groningse boerenhoeven, waar in de bloeitijd van de landbouw (1850-1870) een sterke scheiding is ontstaan tussen de boer en zijn familie enerzijds en het dienstponeel anderzijds¹⁷⁹, vinden de boerinnen het ongehoord dat dienstbodes zich met een mantel vertonen: 'Nu moet het toch niet mooier worden. Deze week ging onze meid op een avond uit, en ze had een mantel aan!... Straks wordt het nog zó, dat de meiden er een daagse en een Zondagse mantel op na gaan houden'¹⁸⁰. Niet alleen landarbeiders en huispersoneel worden ervan beticht boven hun stand te leven, dit verwijt treft ook sommige boeren. In Eenrum bijvoorbeeld zijn veel boeren in de goede jaren aan een zekere luxe gewend geraakt en hebben daar met de komst van de crisis geen afstand van kunnen doen. Het gevolg daarvan is een hoge schuldenlast¹⁸¹.

Er wordt gewaarschuwd voor de risico's die ouders lopen door hun kinderen boven hun stand te kleden. De kinderen zullen ijdel worden en later op de ouders neerzien: 'het kind ziet er uit als een rijke-lui's kind... Kousjes, schoentjes, alles is "na venant", zoals zij het uitdrukken... Maar eens zal de tijd komen, dat de mooi-aangekleede dochter zich schamen zal, te lopen naast haar vader, vooral als hij zijn werkpak aanheeft'¹⁸². Zij deugen dan niet meer voor een leven dat past bij hun sociale positie: 'Ach, had men haar in haar jeugd op kleine zindelijke klompjes laten lopen, hoeveel gemakkelijker zou het haar thans vallen, op klompen de straat te boenen vóór het huis van den Burgemeester'¹⁸³. Kinderen die in hun jeugd boven hun stand zijn gekleed zullen later ontevreden zijn met hun levenslot en gemakkelijk aan het socialisme ten prooi vallen¹⁸⁴.

Volgens de katholieke kerk is het streven naar standsverheffing een zonde. Paus Leo XIII (1877-1903), die zich diepgaand heeft beziggehouden met de 'sociale quaestie'¹⁸⁵, bekrachtigt de noodzaak van zichtbaar standsverschil in de kleding aldus: 'Kleding heeft een sociaal doeleinde: zij kan dienen om het onderscheid der standen te doen uitkomen... Het verschil van stand is door God en de natuur gewild en het is goed dat men den stand kan herkennen aan een uitwendig teeken'¹⁸⁶. Zelfs de leden van de op soberheid ingestelde Derde Orde van Sint Franciscus moeten er steeds zorg voor dragen dat hun kleding 'volgens rang en stand' is. Zich te kleden boven zijn stand is 'én om zich zelf én om haar gevolgen bovenal te betreuren in den middenstand en de arbeidersklasse, wijl zij juist de economisch-zwakkeren zijn'¹⁸⁷. De lagere standen moeten tevreden zijn met de leefstijl die bij hun positie past en moeten niet proberen de hogere klassen te imiteren. De paus maant ook de rijken aan matigheid te betrachten en niet door praalzucht de afgunst van de armen op te wekken. Al te ostentatieve luxe in de kleding der rijken wordt verworpen vanuit

een gevoel van sociale rechtvaardigheid: ‘Of de rijken dan nimmer er aan denken, welk een demoraliserend effect het pronken met hun weelde voor het publieke oog moet hebben op de armen, die iederen stuiver van hun inkomen noodig hebben voor het onderhoud van hun lichamelijke welzijn?’¹⁸⁸.

Meestal wijzen tegenstanders van de nivellering met een beschuldigende vinger in de richting van dienstpersoneel, (land)arbeiders en de kleine burgerij. Sommigen verwijten echter de hogere standen dat zij het decorum niet meer handhaven. Zo ziet de arts Greidanus het achterwege laten van de kenmerkende standskleding door artsen als een mogelijke oorzaak van de geringere maatschappelijke waardering die hen, vergeleken met de negentiende eeuw, rond 1910 ten deel valt: ‘het is de vraag in hoeverre dat misschien een gevolg is van het overboord gooien van alle distinctie in kleding en manieren, en het zich gelijk stellen met jan en alleman’¹⁸⁹. Ouders uit de betere standen worden ervoor gewaarschuwd hun kinderen niet uit zuinigheidsoverwegingen -ze groeien toch overal snel uit- al te goedkoop te kleden. Vooral een meisje kan op school uitgestoten worden door haar leeftijdgenootjes, omdat zij ‘gekleed beneden den stand van hare schoolkameraadjes, hun spotlust opwekt’¹⁹⁰. Niet alleen door zelf minder standsgevoelig gekleed te gaan, maar ook door elitekleding aan minderen te schenken maken de hogere standen zich (mede)schuldig aan de nivellering. Kostbare toiletten en hoeden kan men beter weggeven aan verarmde dames uit de middengroep, dan aan vrouwen uit de lagere sociale strata. De laatsten zijn daarmee ‘onfatsoenlijk’, want boven haar stand, gekleed¹⁹¹!

Tussen plattelandsbewoners en stedelingen treedt eveneens nivellering op. In de meeste regio's is de streekdracht op haar retour en schakelen boeren, landarbeiders en dienstpersoneel over op stadse confectiekleding. Ook dit stuit op verzet van traditioneel georiënteerde personen en groeperingen. Binnen de boerenstand zelf en in de bladen, die zich op deze bevolkingsgroep richten, wordt veel gepleit voor het behoud van de streekdracht onder ‘onze boerinnenes’. In Zeeland bijvoorbeeld draagt het merendeel van de boerinnen de dracht, ‘maar als zij trouwden met jonge mannen, die zich in de stad of in de naaste omgeving daarvan vestigden, kleedden zij zich meestal “in burger”, ondanks de critiek van de ouderen, die dan opmerkten dat zij er “als zigeuners” uitzagen’¹⁹². Zij zien er in de ogen der traditioneel ingestelde ouderen dus uit als personen zonder band met de grond, als zwervers die nergens thuis zijn. Het dragen van de streekdracht symboliseert voor de ouderen verbondenheid met dorpsgemeenschap, beroep en grond.

Als belangrijke argumenten voor het behoud van de streekdracht voert men aan, dat deze bij de boerenstand hoort, goedkoper is dan modekleding en beter is aangepast aan het stevige figuur van de ideale, hardwerkende boerin dan de elegante modekleding. Er wordt op aangedrongen ‘dat de boerenstand zijn eenvoud moet bewaren. Hij heeft zijn eigen modes, die minder kostbaar zijn en die hem beter passen... Eene ronde boe-

rin in damescostuum is een kwakende gans in pauwenveren'¹⁹³. Niet iedereen onderschrijft echter deze redenering. In 1910 stuurt 'een moderne jonge boer' een ingezonden brief aan de redactie van *Het weekblad van den Noord-Brabantschen Christelijken boerenbond*. Hij is van mening dat het niet nodig is, dat men de stand aan iemands kleding af kan lezen en hij gunt ook een boerin het dragen van modieuze kleding: 'Ik kan maar niet begrijpen waar dat groot doen onder boeren uit bestaat... mag een mensch dat boerin heet geen "poes" (= tompouce, een speciaal type paraplu of parasol, K.d.L.) of geen bloes dragen?... En dan eenen hoed mag de boerin niet ophebben. Kijk, wel een heel duur boerinnemuts van f20,- tot f50,- toe, maar geen hoedje van f2,-, f5,- of f10,-. Kunde gij dat nu alleen verdragen van de rijken?'¹⁹⁴. Het antwoord van de redactie liegt er niet om: 'Wat is dit anders dan kletspraat? Kletspraat dat men met de wufte wereld moet medegaan. Kletspraat dat er geen onderscheid hoeft te zijn tusschen rijken en armen. Kletspraat dat een eenvoudige boerinnedracht meer geld kost dan al het aanhoudend wisselend behangsel van pronkzieke dames'¹⁹⁵.

De verdedigers van de nivellering in het uiterlijk zijn in het algemeen verheugd over de mogelijkheden tot verbetering van de kleding van grote groepen in de samenleving, die de confectie biedt. Zij vinden het logisch en goed, dat de lagere standen van de hen geboden gelegenheid gebruik maken. Men stelt tegenover de aantijging van de traditionelen 'boven je stand is niet netjes genoeg', dat het goed is naar verbetering te streven 'als je het maar kan betalen'¹⁹⁶. In een etiquetteboekje uit het begin van de twintigste eeuw vindt de schrijfster het belachelijk, dat de elite afziet van het dragen van handschoenen omdat ook burgers deze dan gebruiken. Zij geeft de burgermensen groot gelijk, dat ze handschoenen aantrekken om hun handen in goede staat te houden¹⁹⁷. Het vrouwenblad *Evolutie* (pleitbezorger voor de emancipatie van de vrouw) begrijpt volkomen dat dienstmeisjes graag, als ieder ander, met de mode willen meedoen. De afwijzende reacties van haar 'meesteressen' vindt men 'kinderachtig'¹⁹⁸.

De socialisten hebben er niets op tegen wanneer arbeiders zich goed willen kleden. Zij zijn bovendien niet de mening toegedaan, dat de arbeiders zich volgens hun stand moeten kleden en in uiterlijk dienen af te wijken van de gegoede burgers. *De Proletarische Vrouw*, het sociaal-democratische weekblad voor de vrouw, staat bepaald niet op de bres om het standsverschillen in de kleding te handhaven. Integendeel, tegen ateliermeisjes wordt gezegd: 'Ik zou zeggen, dat gij dat mooie japonnetje meer verdiende dan dat schoolmeisje van zoëven'¹⁹⁹. De socialisten keuren imitatiezucht en de lust zich 'sjiek' te kleden af, niet omdat men niet naar standsverheffing mag streven, maar omdat het de aandacht teveel afleidt van de goede zaak: de strijd voor een rechtvaardiger maatschappij naar sociaal-democratisch model²⁰⁰.

De nivellering van standsverschillen in de kleding maakt, dat niet meer van grote afstand, bij de eerste blik, kan worden vastgesteld tot wel-

ke sociale laag een bepaald persoon behoort. Dit wil echter niet zeggen, dat nu elke standsaanduiding uit de kleding is verdwenen. Deze is nog aanwezig, maar is wel veel subtieler geworden. Men moet op de juiste manier weten te ‘kijken’ om standsverschillen aan het uiterlijk af te lezen. Deze komen nu tot uiting in de kwaliteit van de stof, de perfectie van de snit, de manier om iets te dragen.

Het standsverschil tussen het zoontje van een leraar aan het gymnasium en het zoontje van een onderwijzer in dezelfde plaats is voor de laatste duidelijk in hun kleding te bespeuren: ‘Hij zag er anders uit dan ik. Deftiger. Dat zag ik aan zijn sportkousen, die minder grof waren dan de mijne en een gekleurd bovenrandje hadden. En zijn bloes had iets frivools; was niet van het degelijke soort flanel gemaakt, zoals de mijne. En ook zijn spraak had iets deftigs²⁰¹. Een ander voorbeeld is de dameskleding van witte katoenen piqué, die eind negentiende eeuw in de mode komt. De stof is zeer eenvoudig en niet duur, maar het onderhoud is uitermate bewerkelijk: de kleding moet vaak worden gewassen en bovendien gestreken en gesteven. Dit is uiteraard veel gemakkelijker te realiseren voor rijkere vrouwen die voor dit werk anderen (huispersoneel, wasvrouw) kunnen inschakelen. Zo werkt deze op het oog bescheiden kleding toch weer distantiërend²⁰². Een dame kan volgens tijdgenoten door haar elegantie en welgemanierdheid altijd van haar sociaal minderen onderscheiden worden, zelfs indien zij gelijke kleding dragen: ‘Trek een dame een witte blouse en zwarten rok aan -zij zal dame zijn. Trek een dienstbode eenzelfde blouse en rok aan, zij zal meid zijn²⁰³’.

‘Schoon’ zijn en gezond blijven

In deze periode wordt veel geschreven en gepraat over het thema ‘kleding, hygiëne en gezondheid²⁰⁴. De hygiënische campagne, onderdeel van het beschavingsoffensief van de burgerij, tracht de nieuwe normen ten aanzien van persoonlijke hygiëne en preventieve gezondheidszorg onder de bevolking te verspreiden. Men richt zich in eerste instantie op de lagere klassen in de steden, na 1900 ook op de boeren en arbeiders op het platteland. Daarnaast gaat men ijveren voor het aanpassen van de kleding aan de nieuwe denkbeelden betreffende gezondheid en hygiëne.

Wat betreft het streven naar verbetering van de kleding gaat de aandacht vooral uit naar de dameskleding van de middengroep en de hogere klasse. De modekleding voor dames is het grootste deel van deze periode onpraktisch en ongezond: nauwe kokers in de tournurejaponnen begin jaren tachtig, japonnen met wespetaille tot 1900, droit-devant-korsetten en sleepjaponnen daarna. In Nederland maakt vooral de ‘Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleding’, opgericht in 1899, zich sterk voor de hervorming van de vrouwenkleding. Haar doel is te komen tot ‘een smaakvolle, gezonde kleeding voor elken leeftijd en elke gestalte voor elk individu in elk seizoen²⁰⁵. Men wil de strijd aanbinden met ‘het corset,

de knellende sluiting van de kleeren door banden, snoerende kousebanden, de nauwe hoge halsboord en de sleep²⁰⁶. De ‘reformbeweging’ verwerft geen grote aanhang, maar zal wel de basis leggen voor een mentaliteitsverandering: in het ‘moderne’ kleedpatroon verlangt men (in ieder geval voor dagelijkse kleding) een bepaald minimum aan draagcomfort en hygiëne.

Van de genoemde strijdpunten krijgt het ook tevoren reeds omstreden korset (zie 3.3.1. en 4.3.1.) de meeste aandacht. In 1895 wijst een geestelijke in een pedagogisch boekwerkje er op, dat ‘gevaarlijk is... voor uwe gezondheid kleederen te dragen die te nauw sluiten, het lichaam in een dwangbuis wringen, den bloedsomloop verhinderen en uwe inwendige organen in hun werking bemoeilijken... hoevelen zijn daardoor zelfs reeds een plotseligen dood gestorven²⁰⁷. Artsen stellen het korset verantwoordelijk voor vele uiteenlopende kwalen en ziektes: vergroeide onderste ribben, een ‘snoerlever’ (waarbij een deel van de lever naar beneden hangt en slechts door een dunne strook met de rest verbonden is), enteroptose (verschuiving van de buikorganen in benedenwaartse richting), wandelnieren, chlorose (bleekzucht door onvoldoende ademhaling), snel optreden van ademnood bij inspanning, het ontstaan van een bruine ring met vetafzetting rond het middel, diepe overlangse huidplooiën, verstopping door onvoldoende bloedcirculatie, ja zelfs kanker en tuberculose²⁰⁸! De modekleding van die dagen wordt er van beschuldigd, dat zij ‘misvormt... datgene, wat aan het kind in den moederschoot ruimte van ontwikkeling verschaft²⁰⁹. Het strakgerogen korset zou het vrouwen ook onmogelijk maken borstvoeding te geven, omdat het de melkklieren doet verschrompelen als gevolg van de constante druk²¹⁰. Sommige tijdgenoten vinden deze verdachtmakingen aan het adres van het korset overdreven: ‘Gelukkig is evenwel de meerderheid der vrouwen van het vorige en het thans volwassen geslacht er niet zo diep rampzalig aan toe, als de heftige voorstanders der reformkleding het willen doen voorkomen. Zij liepen en lopen waarlijk niet allen rond met doorgesneden levers en dergelijke griezeliheidens meer. Zij hebben dikwijls uitnemend gezonde kinderen gebaard²¹¹. Ook wordt er op gewezen dat het zomaar ineens uitlaten van het korset, wat gepropageerd wordt door de meest fanatieke aanhangers van de reformbeweging, niet van gevaar is ontbloot: ‘een aan 't korset gewend lichaam kan niet plotseling zonder steun zijn²¹². De reformbeweging beveelt ter vervanging van het rijgkorset het dragen van ‘borstgordels’ aan, lijfjes van stevig materiaal, waarvan één type luistert naar de lyrische naam ‘vrouwenheil²¹³.

De vervaardigers en verkopers van korsetten sluiten bij de lopende discussies aan. Zo adverteert H. Spruyt van Rietschoten, het ‘grootst corsetmagazijn in Nederland’ met maatkorsetten, die ‘aan alle hygiënische eischen voldoen. Van de duizende Corsetten, Buikceintuurs, enz., die door mij, ook op voorschrift van Heeren Doctoren, vervaardigd werden, werd nog nimmer een enkel stuk afgekeurd’. Verderop in de advertentie blijkt hij ook confectiekorsetten te verkopen, waarvan hij ‘steeds eene enorme

sorteering in de meest verschillende modellen voorradig heeft... Een bepaald corset, dat voor elke dame geschikt is, bestaat niet²¹⁴.

In het tweede decennium van de twintigste eeuw verdwijnt het strakgeregen corset uit de damesmode ten gunste van soepeler 'foundation': korsetten die de beweging niet belemmeren en combinaties van heupgordels en beha's. Dat de strijd tegen het corset die ook tevoren reeds zonder resultaat door artsen is gevoerd, nu wel kan slagen, is als volgt te verklaren. Ten eerste hebben de nieuwe denkbelden ten aanzien van hygiëne en gezondheid nu in brede lagen van de bevolking postgevat. Bovendien stelt het dagelijks leven andere eisen aan de dames dan vroeger. Willen zij reizen en aan sport doen, dan zullen zij zich moeten ontdoen van belemmerende kledingstukken als het corset. De emancipatie van de vrouw keert zich eveneens tegen het corset, omdat het de vrouw tot een arbeidsongeschikte maakt.

De reformbeweging zet zich ook in voor het bestrijden van knellende banden aan kleding en kousen. Deze kledingonderdelen die de bloedsomloop belemmeren, treft men in de kleding van alle klassen aan, maar met name in de streekdrachten²¹⁵. De kledinghervorm(st)ers trachten de kleding zo in te richten, dat het gewicht gelijkmatig over het lichaam wordt verdeeld²¹⁶. De schouders moeten het middel als bevestigingspunt van kleding ontlasten. Men propageert daarom rokken met knoopsluiting en bretels in plaats van om het middel gestrikte banden, en raadt aan onderrokken en onderbroeken met strikbanden te vervangen door lijfrokken en hemdbroeken.

Het materiaal waaruit de kleding gemaakt wordt, ontsnapt evenmin aan de aandacht van de reformbeweging. Voor de onderkleding 'genieten gehaakte, gebreide, of van tricot gemaakte goederen de voorkeur boven die, welke uit zwaar keper of baai zijn vervaardigd²¹⁷. De eerstgenoemde stoffen zijn licht, ventileren goed en nemen gemakkelijk transpiratievocht op. Tricot zal mede door toedoen van de reformbeweging de meest gevraagde stof voor ondergoed worden. Ook voor de bovenkleding adviseert de reformbeweging het gebruik van lichtere stoffen die het lichaam niet te zeer belasten. Het verschil in gewicht tussen gewone zomerkleding voor dames en reformdracht bedraagt minimaal 1 1/2 kilo²¹⁸. Men moet ervoor waken kleding, met name onderkleding en nachtkleding, te veel te stijven, omdat de stof na die bewerking niet meer ademt en dus de huid afsluit: 'Hoe onaangenaam is het een gesteven nachtjapon te dragen! Ach, wat hebben in dat opzicht onze arme zuigelingen vaak te lijden! Moeder de vrouw houdt van schoon en frisch, en meent daarom de jurkjes en ponnetjes zóó te moeten stijven, dat men die kleedingstukjes gevoeglijk recht op tafel zou kunnen zetten!²¹⁹

De reformbeweging trekt van leer tegen het dragen van teveel lagen onderkleding, die de huid verstikken en veel te zwaar op het lichaam drukken. Men draagt deze overvloedige kledinglagen niet alleen 's winters tegen de kou, maar ook in de zomer ziet men het als bescherming tegen de hitte, onder het motto: 'Den moet je maar wat meer klere an je loif trek-

ke, den het de zon gien vat op je²²⁰. Het zijn vooral de lagere standen en de bewoners van het platteland die zich hieraan schuldig maken. De arts Kooperberg is van mening, dat men er beter aan doet het lichaam wat meer te harden. Overigens vervallen de dames uit de hogere standen volgens hem in een ander uiterste: hij vindt haar te dun gekleed. En dan dragen ze nog altijd een flanellen hemd, een licht hemd, soms een borstrok, een pantalon, één à twee rokken en een japon²²¹, voor ons toch een respectabel aantal kledingstukken.

Dr. Jaeger, professor in de zoölogie en fysiologie te Stuttgart, propageert vanaf 1872 met succes het dragen van wol direct op de huid. Zijn argument is, dat alleen dierlijke vezels in staat zijn de ongezonde uitwasemingen van het lichaam door te laten. Het dragen van wol zou de huid prikkelen en zo de bloedsomloop stimuleren. Wol zou bovendien kouvatten en reumatiek voorkomen²²². Later (1878) ontwikkelt dr. Jaeger een minder gezond en hygiënisch idee, namelijk dat het dragen van wollen kleding voeten- en okselgeur op den duur doet verdwijnen, zodat het niet nodig is de kleding te wassen. Af en toe uitkloppen van de geschuurde huid is volgens hem voldoende. In de praktijk blijken Jaeger-adepten echter nogal te stinken! Overigens dringt dr. Jaeger er wel op aan het lichaam regelmatig te wassen²²³. In Nederland adverteert de firma Jansen & Tilanus uit Friezenveen vanaf het einde van de negentiende eeuw veelvuldig met ‘natuurwollen normaalgoederen volgens het stelsel van professor Jaeger’²²⁴. Veel geneesheren in Nederland propageren het dragen van wollen ondergoed, en hele generaties Nederlanders worden onderworpen aan een kriebelregime. Wel ziet men enkele nadelen van wollen ondergoed: het is minder goed wasbaar dan katoen en linnen en niet iedereen verdraagt wol op de huid. Toch wordt het vooral voor zwakke en ziekelijke personen als absoluut onmisbaar beschouwd²²⁵.

De reformaanhangers hebben een speciale voorkeur voor sandaalachtig schoeisel, dat bestaat uit gevlochten smalle zwarte riempjes. Dit type schoeisel is weinig gedragen: dames prefereren een eleganter voetbedekking²²⁶. Ook het lopen op blote voeten wordt gepropageerd, speciaal voor kinderen in de groei²²⁷, wat echter in ons kille klimaat niet het gehele jaar door aangenaam is. Schoenen moeten deugdelijk zijn: ‘de wandelschoenen der dames moeten, evenals die van de heeren, doelmatig genoeg zijn om de voeten droog en warm te houden... Menige schoone vrouw is door het loopen met dungezoolde schoentjes over de natte wegen of straten naar een vroegtijdig graf gedreven als slachtoffer der ijdelheid’²²⁸. Kousen dienen niet, zoals tot dan gebruikelijk in een punt gebreed te worden, maar moeten de vorm van de voet volgen. Zij behoren bovendien uit poreus materiaal te zijn vervaardigd²²⁹.

Hoewel men dat wel zou verwachten zijn niet alle artsen voorstanders van de reformkleding. In het blad *De Hollandsche Lelie* woedt begin twintigste eeuw een polemiek tussen voor- en tegenstanders van reformkleding, waarbij de discussie zich toespitst op het al dan niet dragen van het korset. De bekende vrouwenarts Treub spreekt zich uit tegen de re-

formkleding: hij vindt dat gedoe over vrouwenkleding onzin, de reformjaponnen lelijk en bovendien ongezond omdat zij de schouders overbelasten en zo de longtoppen beschadigen. Hij acht een korset, mits goed passend, onmisbaar²³⁰. Ook dr. Stratz beveelt een dergelijk korset aan²³¹, want ‘wat helpt het ijveren tegen het korset als er vijftien negentig van de honderd zijn, die het niet kunnen missen?’²³². Stratz ziet het betrachten van hygiëne (dagelijks baden met liefst koud water), goede kraamverpleging en veel beweging in de open lucht als geschiktere middelen om de gezondheid van vrouwen te bevorderen dan het uitlaten van het korset. Wel ziet hij mogelijkheden de kleding van de kinderen en de nog jonge meisjes te verbeteren: zij zijn immers nog onbedorven²³³. De reformkleding moet waken voor het teveel belasten van de schouders en voor te sluke silhouetten, waar geen welgevormde vrouw in onder te brengen valt²³⁴. Dr. Glénard is een voorstander van reformkleding maar een tegenstander van het weglaten van het korset, dit laatste vooral uit esthetische overwegingen. Wel moet een goed korset worden gedragen, dat de spijsvertering, de ademhaling en de natuurlijke beweging van het lichaam niet belemmert. Hij pleit voor een korset dat bestaat uit twee delen, ‘beweegbaar en onafhankelijk van elkander: de elastische buikband en het eigenlijke korset’²³⁵.

Vaak wordt het door tegenstanders van de reformkleding zo voorgesteld alsof de dames moeten kiezen tussen elegantie en schoonheid (kleding met korset en verfijnde zijden stoffen) of gezondheid (‘plompe’ reformkleding zonder korset). Zij achten het een onhaalbare kaart beide aspecten in de kleding te verenigen. Dat een combinatie van elegantie en gezondheid mogelijk is, bewijst Madame de Vroye te Den Haag: zij maakt haute couture kleding volgens de richtlijnen van de reformbeweging. Het dragen van een kledingstuk uit haar atelier geldt in Nederland in de eerste jaren der twintigste eeuw als heel chic²³⁶. Tijdens een expositie in de salons van de heer Huurman worden combinaties getoond van zijn tweedelige reformkorsetten met de kleding van Madame de Vroye. De pers, en de sceptische arts Treub, kunnen zich overtuigen van het feit dat reformjapon en hobbezak geen synoniemen zijn en dat gezonde kleding ook elegantie kan uitstralen²³⁷. De kunstenaar en architect H. van der Velde doet eveneens pogingen deze tegenstelling te overbruggen.

De exclusieve kledingontwerpen van Van der Velde en Madame de Vroye zijn echter bedoeld voor vrouwen uit de hogere kringen. Deze kleding is veel te duur voor minder gegoede dames. Bovendien zijn de op vrouwenkostuums uit de Griekse Oudheid gebaseerde draperiegewaden van kunstenaars als Van der Velde onpraktisch. Zij knellen weliswaar nergens, maar zijn toch hinderlijk in het moderne dagelijks leven en alleen geschikt voor iemand die ‘weinig andere bezigheden heeft, dan schoone houdingen aan te nemen en bevallige bewegingen te maken’²³⁸. De redactie van het tijdschrift *De Vrouw en haar Huis* tracht ook de vrouwen uit de middengroep voor reformkleding te winnen. Zij neemt zich bij de oprichting in mei 1906 voor stijlvolle en oorspronkelijke modellen te presente-

ren, die het lichaam geen beperkingen opleggen. Een gedeelte van de modellen kan zelf gemaakt worden, wat een flinke kostenbeperking betekent. De Centrale Keuringscommissie van de Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleding poogt eveneens het dragen van gezonde reformkleding te verbreiden. Zij geeft een handleiding uit voor het maken van betaalbare reformkleding voor dames en kinderen, met patronen in het supplement. Men kan demonstratiemodellen bij het hoofdbestuur aanvragen ‘voor elken leeftijd, in verschillende prijzen en met opgave van de herkomst’²³⁹.

De eis dat kleding de beweging niet mag belemmeren, geldt nog sterker voor de kinderkleding dan voor die der volwassenen. Het kinderlichaam moet onbelemmerd kunnen uitgroeien. Feministische vrouwen ijveren vooral voor de bevrijding van meisjes van ‘onmogelijke lange jurkjes, waarin zij haar beentjes niet kunnen bewegen en die haar doen gelijken op in den grond gezakte oude vrouwtjes. Telkens als ik zoo een kind zie, gevoel ik lust de moeder eens door elkaar te rammelen en haar toe te roepen: mensch, heb je zoo een hekel aan je eigen sekse, dat je niet eens je dochtertje gunt vrij rond te loopen, te huppelen en te springen?’²⁴⁰.

De reformbeweging formuleert voorwaarden waaraan kinderkleding moet voldoen. Het inbakeren van baby's wordt afgewezen als ongezond, omdat het de spierontwikkeling en de groei afremt²⁴¹. De kleding moet goed passen en met de groei uitgelegd kunnen worden, bewegingsvrijheid bieden, goed wasbaar zijn en gemakkelijk aan- en uitgetrokken kunnen worden. Dit laatste is ook voor de psychische gezondheid van belang, omdat dit het kind al jong enige zelfstandigheid toestaat: het kan zichzelf aan- en uitkleden. De bewegingsvrijheid die de kleding het kind biedt zal het bovendien helpen zich temidden van leeftijdgenootjes vrij te voelen²⁴². Rechthouders, verstevigde lijfjes en korsetten als middel om de houding van het kind te verbeteren worden met klem ontraden, omdat zij buik- en rugspieren buiten werking stellen en het kind een ruggegraatsverkromming kunnen bezorgen. Ook knellende kousenbanden en krap schoeisel dienen vermeden te worden, evenals het dragen van hoeden²⁴³. Vanaf 1901 verschijnen er in *Het Maandblad van de Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleding, De Vrouw en haar Huis en Schoonheid door Gezondheid* kleedsystemen voor baby's en kinderen, waarbij doorgaans patronen worden aangeboden²⁴⁴. De meeste aandacht gaat uit naar meisjes onder de twaalf jaar. De gangbare jongenskleding vindt men minder ongezond dan die van meisjes²⁴⁵.

De ideeën van de reformbeweging slaan geleidelijk ook buiten de kring van aanhang(st)ers aan. Zo wordt de reformonderbroek al snel overgenomen door dames die in haar bovenkleding de gewone mode volgen, omdat deze het dragen van een zware onderrok overbodig maakt, waardoor bovendien de gestalte slanker lijkt²⁴⁶. Hoewel de schrijfster van een boekje over kleding in 1910 met klem beweert, dat het niet haar bedoeling is een lans te breken voor de reformkleding, heeft zij duidelijk de invloed

van deze beweging ondergaan. Haar adviezen aangaande korsetten, snoerende banden, schoeisel, kousen en geschikte stoffen voor ondergoed lopen synchroon met die van de reformbeweging²⁴⁷. Rond 1910 neemt de damesmode nog eenmaal een oncomfortabele wending met de uiterst nauwe strompelrok die wordt gecombineerd met zeer omvangrijke, bovendien vaak loodzware hoeden²⁴⁸. Vanaf 1914 wordt de dameskleding uiteindelijk gebruikersvriendelijk: de voetvrije rok heeft een redelijke breedte, men gebruikt soepeler materiaal, het strakgeregen korset verdwijnt definitief, evenals het hooggesloten halsboord. De ‘Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleding’ moet zelfs erkennen, dat veel van de mode in die tijd voor reformkleding bruikbaar is²⁴⁹. Deze tendens in de richting van comfortabele dameskleding wordt na de Eerste Wereldoorlog verder ontwikkeld, onder andere door couturier Coco Chanel die, onder het motto ‘werkelijke elegantie vooronderstelt onbeperkte bewegingsvrijheid’, praktische modekleding ontwerpt²⁵⁰.

Aan de herenkleding hoeft vanuit het oogpunt van hygiëne en gezondheid niet zoveel gesleuteld te worden als aan de dameskleding. De reformbeweging beperkt zich dan ook tot de adviezen ten aanzien van stofkeuze en het vermijden van knellende banden, die hierboven ten aanzien van de dameskleding en de kinderkleding al zijn genoemd. De herenkleding en het herenschoeisel²⁵¹ zijn immers al vóór deze periode veel comfortabeler dan die der dames. De schrijver Louis Couperus is zeer te spreken over de praktische aspecten van de herenkleding van zijn tijd: ‘toen ik mij, omsloten in mijn veilig veston, met zoo veel gerieflijke binnenzakken, bekeek in mijn spiegel, toen was ik toch werkelijk dankbaar, dat onze mode zoo praktisch was, en zoo eenvoudig, zoo streng, want het waaide en stortregende en ik was zoo zeker, trots weêr en wind en geweld der elementen, vrij “en forme” te kunnen blijven, ook al bewoog ik mij met de voor ons vereischte moderne koortsachtigheid in tram, trein en auto’²⁵². Toch schijnt het maar niet te lukken om lastige en eigenlijk overbodige onderdelen als boorden, manchetten en dassen af te schaffen. De schrijfster Top Naeff beschrijft de strijd van de Nederlandse man met deze kleine kwelgeesten in het dagelijks bestaan als volgt: ‘Hij koopt boorden, kokerhoog in zijn verlovingsstijd, ruim en laag na de voltrekking van zijn huwelijk, en van zijn manchetten, de goud-doorregen, blanke omlijsting zijner handen, blijft hij levenslang afkeerig. Met betrekking tot het overhemd besluit hij, na mislukte proeven, dat dit bovenal een attribuut is om “zich te laten aanmeten”, wil de worsteling met het bovenst knoopje, waarin de man bij gematigde temperatuur alreeds vermeent te zullen sneven, eens voor al voorkomen zijn’²⁵³.

Op het terrein van de lichaamshygiëne wordt een nieuwe gedragsstandaard gevestigd. Als onderdeel van het beschavingsoffensief voert de burgerij een hygiënische campagne, die, in de vorige periode van start gegaan (zie 4.1. en 4.3.1.), nu rigoreus ter hand wordt genomen. In de strijd tegen de microben worden werklieden aangespoord hun kleding stof- en vuilvrij te bewaren²⁵⁴ en af te zien van het aanschaffen van

tweedehands kleding, vanwege mogelijke overdracht van besmettelijke ziektes: ‘Gij koopt, hoop ik, toch nimmer van rondragers of aan de Bank van Leening. Wie zou dwaas genoeg zijn om oude kleêren aan te doen, waarvan gij niet weet welk akelig menschenkind die gedragen heeft, of welke zieke daarin gestorven is’²⁵⁵. Met klem ontraadt men dames uit de hogere sociale strata en de middengroep kleding te kopen, die in de huisindustrie is vervaardigd. Deze kleding wordt niet alleen onder menonwaardige omstandigheden gemaakt, maar ook in onhygiënische ‘donkere kamers, waar arme tuberculeuzen de fijnste japonnen met haar zweet bevochtigen, waar het sierlijke balkleed, voordat gij het draagt, op het bed van een kleinen roodvonk- of diphtheritislijder gelegen heeft... Hoe dikwijls koopt ge tegelijk met een smaakvolle japon niet ook de microben der tuberculose of van een andere ziekte!’²⁵⁶.

De dames van de betere standen blijven in de hygiënische campagne niet buiten schot. Rond de eeuwwisseling doet de modieuze damesrok met sleep letterlijk en figuurlijk veel stof opwaaien. ‘Er is nauwelijks iets viezers denkbaar dan een sleepjapon’ heet het in een boekje over kleding uit 1910²⁵⁷. In straatstof zitten namelijk ook bacterieën, bijvoorbeeld wanneer ‘longlijders op straat hebben gespuwd’, en het is dus gevaarlijk om straatstof in te ademen. Vandaar dat er serieuze pogingen in het werk worden gesteld om ‘de stof- en microben opzweepende en meedragende rokken der dames’, die ‘tegen alle gemeenschapsgevoel indruischen’²⁵⁸, van overheidswege te laten verbieden²⁵⁹ of door spot het dragen ervan te ontmoedigen.

In pedagogische boekjes wordt het naleven van een goede lichaamshygiëne warm aanbevolen als een middel om ziekten te voorkomen en te genezen. Rond 1902 zijn de in dit soort publikaties gepropageerde hygiënische richtlijnen verder ontwikkeld dan in de vorige periode, maar nog altijd veel beperkter dan de huidige: ‘Het beste middel om de zindelijkheid van het lichaam te bewaren is, zich met helder, frisch water en zeep te wassen. Men wassche iedere dag behoorlijk: het aangezicht, den hals, de ooren en de handen... De tanden reinige men iederen morgen of beter nog iederen avond... Het haar worde dagelijks gekamd... De voeten wassche men 's winters elke veertien dagen, 's zomers elke week... Iedere week zal men minstens eenmaal van linnen (ondergoed) verwisselen en in den zomer tweemaal (dit geldt ook voor de kousen)... het boordje of overhemd vernieuwe men dagelijks’²⁶⁰. Ook ten aanzien van het regelmatig verschonen van ondergoed, het wassen van kleding en het zorgvuldig onderhoud hiervan wordt de hygiënische standaard opgekrikt. Dat men vooral op het platteland nog niet doordrongen is van het belang van het regelmatig verschonen van de onderkleding blijkt uit het volgende interviewfragment: ‘Om de veertien dagen legde moeder je “verskoondersgoed” klaar. Dan lag 't soms nog 'n week op de stoel, want dat verschonen kon nog wel even wachten’²⁶¹. Rond 1920 is de hygiënische standaard al verder ontwikkeld: ook regelmatig baden wordt dan gezien als absoluut noodzakelijk²⁶².

In een etiquetteboekje uit 1890 wordt gewezen op de sociale aspecten van het betrachten van hygiëne: ‘De zorg voor onze gezondheid maakt het ons reeds ten plicht op zindelijkheid en gemak bij de kledingstukken te letten, en evenzeer zijn wij ook aan onze medemenschen verschuldigd alles in ons uiterlijk te vermijden wat hun zou kunnen mishagen of hunnen afkeer opwekken. Een zindelijk mensch maakt op iedereen een aangename, behaaglijken indruk²⁶³. Geleidelijk gaat men slecht gewassen personen met onverzorgde kleding zien als sociaal onacceptabel. Ouders en opvoeders wordt nog sterker dan tevoren op het hart gedrukt toch vooral toe te zien op het aankweken van een goede persoonlijke hygiëne tijdens de opvoeding. Leert het kind dit niet op jonge leeftijd dan loopt het als volwassene kans in het sociale verkeer gemeden te worden, want een ‘ongewasschen persoon maakt geen prettigen indruk en het duurt vaak lang, voor men het waagt, iemand die niet meer kind is er op te duiden, dat hij zich wel eens beter kon reinigen²⁶⁴. Onder de meergegoeden is de verzorging van kleding en lichaam al eerder naar de nieuwe maatstaven ingericht, maar toch ziet de auteur van een etiquetteboekje tot haar spijt nog te vaak ‘als, om de vuile straten, de rokken wat hooger worden opgetild, ... een allesbehalve schoonen rok onder de japon uitkomen²⁶⁵.

Feminisme en ‘vrouwelijkheid’

De strijd voor politieke en maatschappelijke gelijkberechtiging van de vrouw, zoals gevoerd tijdens de eerste feministische golf, leidt tot een grotere participatie van vrouwen uit de middengroep en de hogere sociale strata aan activiteiten buiten de huiselijke kring. Deze vrouwen volgen steeds vaker vervolgonderwijs, werken steeds vaker buitenshuis en nemen enthousiast deel aan nieuwe vormen van vermaak en ontspanning. In het leven van de ‘moderne’ vrouw betekent de traditionele damesmodekleding een belemmering. Geleidelijk wordt deze aangepast aan de eisen die haar nieuwe bezigheden stellen.

Een terrein waarop bij uitstek praktische kleding wordt verlangd, is dat van de sport: ‘Men kan niet tennissen of fietsen met een sleepjapon, of met een afgedankt visitetoilet; behalve dat zulk eene kleedij op fiets of tennisveld al heel weinig zou voldoen, bewijst het absoluut gebrek aan smaak²⁶⁶. Voor sportieve activiteiten is de broek een zeer plezierige dracht. Aanvankelijk is dit ‘onvrouwelijke’ kledingstuk nog zeer omstreden, zelfs al beperkt het dragen ervan zich in deze periode tot de sportvelden en de recreatie op de fiets²⁶⁷. In Nederland fietsen de meeste dames in een eenvoudige rok: een fietskostuum met broek vindt men zeer gewaagd²⁶⁸. Sommige voorstanders van de pantalon hebben een vooruitziende blik: ‘... noodzakelijk voor enkele verrichtingen (fietsen, K.d.L.) zal een geheel andere kleding, mits zij gemakkelijker en praktischer is, weldra ook gebezigd worden in alle omstandigheden²⁶⁹. Deze bewering, gedaan in 1894, zal wat betreft de damespantalon uiteindelijk bewaarheid

worden, maar dan wel zo'n zeventig jaar later. De overname van andere elementen uit de herenkleding -veston (colbert), vest, overhemdblouse en stropdas- roept minder weerstand op. Dr. Stratz bespreekt in zijn boekje *Over vrouwenkleeding* een Parijs' 'kostuumbeeld' aan het eind van de negentiende eeuw: 'Wel zijn het hoofddekseel, de das en het vest ontleend aan de mannelijke kleeding, het geheel maakt echter een vrouwelijken indruk...' ²⁷⁰.

Niet voor niets grijpen de dames bij de hervorming van haar kleding zo graag naar kledingstukken uit de herengarderobe. In de eerste plaats is de herenkleding al decennia lang veel comfortabeler dan die der dames, zodat deze goed als model kan dienen. Bovendien wordt de gelijkberechtiging van de vrouw zo symbolisch uitgedrukt: zij eigent zich de attributen van de machtiger sekse toe.

Velen vrezen dat het feminisme ertoe zal leiden, dat vrouwen één van de voornaamste aspecten van 'vrouwelijkheid', het cultiveren van uiterlijke schoonheid, zullen afwijzen. Auteurs van etiquetteboekjes zijn van mening, dat de vrouw ook als zij geld verdient en een baan heeft vóór alles 'vrouwelijk' moet blijven, want 'het manwif is en blijft leelijk' ²⁷¹. 'Ieder jongmeisje, iedere moderne vrouw hoede zich er voor hare vrouwelijkheid te verliezen... ik vind een slordevossig hobbezakje evenmin vrouwelijk, evenmin een dame om te zien, als een keurig gekleed meisjesstudente, die met mannelijke passen en een hoop boeken onder den arm over de straat stapt' ²⁷². Zelfs wanneer een vrouw aan sport doet, dient zij bedacht te zijn op haar uiterlijk. Bij het fietsen bijvoorbeeld hoort zij zich niet al te zeer in te spannen, omdat zij er dan onaantrekkelijk uitziet: 'Krachtsinspanning staat den man goed... doch het hijgende getrap tegen de hoogte op, dat onafscheidelijk verbonden is met hoogroode gelaatskleur en transpiratie is bij mannen geen verkwikkelijk gezicht, doch bij dames werkelijk onaesthetisch. Wanneer de weg voortdurend merkbaar stijgt is het beter dat de dame naast haar rijwiel voortgaat. De frissche gelaatskleur bij snelle beweging mag nooit overgaan in geheele verhitting' ²⁷³.

Een echt 'vrouwelijke' vrouw dient haar uiterlijk ten allen tijde goed te verzorgen. Dit geldt ook voor de dames in de dop, die men in deze periode 'bakvischjes' gaat noemen ²⁷⁴. Getrouwde vrouwen zijn het aan haar man verplicht er zo goed mogelijk uit te zien: 'O, ik kan toornen op de vrouw, die meent dat zij na haar huwelijk haar man niet meer behoeft te boeien, dat haar uitwendige verschijning van geheel ondergeschikt belang is geworden. Neen, zij behoort te zijn en te blijven, ook wat haar kleeding aangaat, het sieraad, de heerlijkheid, de kroon van zijn huis, ook al is zij vijf-en-twintig jaar getrouwd, en al heeft zij twaalf kinderen' ²⁷⁵. De vrouw moet zich kleden zoals haar man graag ziet, want 'wanneer hij onkosten voor haar maakt, wil hij ook, dat deze door anderen op hun rechte waarde geschat worden' ²⁷⁶.

Feministisch denkende vrouwen is deze invulling van 'vrouwelijkheid' een doorn in het oog: 'Zoolang de vrouw nog prikkelen moet door kleeding en toiletkunsten om den man te veroveren of te behouden, is het

naar mijn inzien een belediging voor de vrouw. Het spreekt vanzelf, dat ik geen slordige, smakeloos gekleede vrouw wensch, dat is evenzoo verkeerd, maar het lokken van de vrouw... is minderwaardig²⁷⁷. Zij beschuldigen de man van oppervlakkigheid in zijn omgang met vrouwen. Zelf verwacht hij dat een vrouw hem om zijn karakter liefheeft en niet vanwege zijn uiterlijk, maar ten aanzien van de vrouw hanteert hij andere normen: 'wat hem enchanteert is niet hart en hoofd, vleesch en been, maar wat zijde, wat stof, wat bloemen en veeren, wat blonde en kant'²⁷⁸.

De vrouw die zich 'geëmancipeerd' gedraagt en kleedt, roept heel wat aversie en zelfs agressie op. Een jong meisje laat zich eind negentiende eeuw als volgt over een klasgenootje uit: 'Jammer, dat zij zoo vreemd is: heur haar zit zo erg glad naar achteren, hare manieren zijn zoo dapper en zij draagt een bril.... wij, jongelui, hebben moed noch lust om met haar kennis te maken'²⁷⁹. Voor veel mannen zijn geëmancipeerde vrouwen synoniem met lelijke vrouwen: 'De vrouwen-voorvechters zijn zelden mooi, zelden aantrekkelijk. Een mannelijke vrouw is een even treurig gezicht als een vrouwelijke man... De zoogenaamde blauwkous trekt me even weinig aan als de gebaarde dame in het kwartjesmuseum'²⁸⁰.

Er is in deze periode meer opschudding over het 'manwif' dan over de 'verwijfde man'. De veroordeling van de man die zich niet kleedt binnen de codes voor 'mannelijkheid', blijft weliswaar onverkort gehandhaafd²⁸¹. De vrouw die elementen uit de herengarderobe aantrekt, zich 'vrij' gedraagt en zondigt tegen de codes van 'vrouwelijkheid', is echter veel bedreigender dan de fat. Het betreft immers een nieuw fenomeen dat tevoren nauwelijks voorkwam, terwijl men aan de dandy gewend was. Zij baart dus meer opzien. Bovendien tornt de 'mannelijke' vrouw aan de fundamente van de patriarchale macht. Tenslotte roept zij de angst op, dat de zorgvuldig opgebouwde constructen van moederschap en huiselijkheid door de veranderende positie van de vrouw op de helling zullen komen te staan.

Hoewel als gevolg van het feminisme het concept 'vrouwelijkheid' verandert, blijft toch nog veel van de vroegere invulling gehandhaafd, zoals bijvoorbeeld de verwachting, dat vrouwen veel investeren in uiterlijke schoonheid. Het concept 'mannelijkheid' blijft ongewijzigd van kracht. De polarisatie van 'vrouwelijkheid' en 'mannelijkheid' wordt slechts zeer ten dele teniet gedaan. Een belangrijke factor hierin is de verzuiling, die tegelijkertijd met de feministische beweging gestalte krijgt. Binnen de zuilen hecht men zeer veel waarde aan de rol van de vrouw als moeder, echtgenote en spil van de huishouding. Men oefent druk uit op vrouwen om deze 'vrouwelijke' rol te spelen en het concept 'vrouwelijkheid' na te leven.

Dat de polarisatie van 'vrouwelijkheid' en 'mannelijkheid' nog niet is verdwenen, blijkt behalve uit de eis dat de vrouw 'vrouwelijk' moet blijven en haar uiterlijk goed moet verzorgen, ook uit het pleidooi voor een onderscheiden jongens- en meisjeskleding van een op andere terreinen toch zo vooruitstrevende stroming als de reformbeweging. Deze acht het

tot de leeftijd van vier jaar toelaatbaar jongetjes en meisjes gelijk te kleden. Daarna dient het sekseverschil in de kleding tot uiting te komen. Ook voor jongere kinderen (vanaf zes maanden) worden al seksspecifieke kledingstukken gepresenteerd: kruiphessen voor jongetjes en kruipjurken voor meisjes en speelpakjes, die voor meisjes met opknoopbaar rokje worden gemaakt. ‘Tweelingpakjes’ zijn populair: pakjes die een jongens- en meisjesvariant kennen -uiteraard met respectievelijk een korte broek en een rok-, maar verder in stof en stijl overeenkomen²⁸².

Concurrentiestrijd tussen twee concepten van zedelijkheid en erotiek

In deze periode komen twee concepten van zedelijkheid en erotiek tegenover elkaar te staan. Aan de ene kant zetten de verpuritanisering en verpreutsing verder door. Deze worden nu als onderdeel van het beschavingsoffensief vanuit de burgerij op de lagere sociale strata overgebracht. Door de toenemende verzuiling van de samenleving krijgen de kerken meer grip op het dagelijks leven van hun gelovigen. Zij zijn daardoor in staat het naleven van al bestaande geboden op het terrein van de zedelijkheid en de seksualiteit stringenter af te dwingen. Tegelijkertijd echter is het proces van secularisering op gang gekomen: steeds meer mensen geloven niet langer onvoorwaardelijk aan de kerkelijke inzichten en onttrekken zich (voorlopig meestal slechts gedeeltelijk) aan haar gezag. Tegenover het nog sterke bolwerk van ‘traditionele’ machten komt het ‘moderne’ concept van zedelijkheid en erotiek te staan. Dit gaat uit van een grotere vrijheid van de vrouw, een vrijmoediger omgang tussen de seksen en een meer openlijk beleven van erotiek en seksualiteit.

De botsing tussen de twee bovenstaande visies op zedelijkheid en erotiek leidt vooral in het tweede decennium van de twintigste eeuw tot heftige discussies. Tevoren wordt er wel op gewezen, dat kleding zedig moet zijn, maar er worden geen expliciete kledingvoorschriften uitgevaardigd. In de katholieke hoek heet het eind negentiende eeuw nog eenvoudig: ‘Zondig wordt de kleeding, wanneer zij de zedigheid schendt, en in plaats van eerbaarheid en onschuld te beschermen, een werktuig wordt van verleiding in dienst der wellust’²⁸³. De dameskleding van de negentiende eeuw volgt grotendeels de ‘traditionele’ opvattingen aangaande zedelijkheid: het vrouwenlichaam is van top tot teen bedekt, de lichaamsvormen zijn gepantserd door een korset. Toch ervaren sommigen de voetvrije rok en het sluke kledingsilhouet van begin jaren tachtig als schaamteloos. Deze vage contouren van de ‘nieuwe vrouw’ zijn echter slechts een kort leven beschoren: al snel keren tournure en lange rokken terug²⁸⁴. Ook de nauwsluitende tournurejaponnen uit de jaren tachtig van de negentiende eeuw stuiten op zedelijke verontwaardiging²⁸⁵. Pas in de twintigste eeuw echter, wanneer diepe decolleté’s, transparante stoffen, kortere rokken en doorzichtige kousen in de damesmode opduiken, wordt de traditionele normen echt geweld aangedaan.

De populariteit van sportbeoefening brengt nieuwe problemen met zich mee op het stuk van de zedelijkheid. Om te beginnen is de deelname van vrouwen aan sportieve activiteiten op zich al omstreden, vooral wanneer dat geschiedt in aanwezigheid van mannen als medesporters of als publiek. Zo zal de katholieke kerk het gemengd sporten der seksen nog lange tijd uit zedelijkheidsoverwegingen afwijzen. Bovendien geeft de tijdens het sporten gedragen kleding aanleiding tot veel zedelijke verontwaardiging. De damespantalon die als sportkleding opkomt, wordt onfatsoenlijk gevonden, omdat daarin de benen van de vrouw -zij het door textiel omgeven- zichtbaar worden. Vooral het dameszwemtenue ligt in zedelijk opzicht erg gevoelig. Een etiquetteboek uit het tweede decennium van de twintigste eeuw beveelt het dragen aan van ‘een zedig, ruim badcostuum van molton of flanel, nooit van katoen of linnen, daar het, nat zijnde, veel meer aan het lichaam plakt (dus de lichaamsvormen uit doet komen, K.d.L.), dan wollen of moltonstof’²⁸⁶.

Met name vanuit de kerken wordt de aanval op de moderne vrouwenkleding ingezet. In 1914 wordt vanuit het Centraal Bureau voor de Katholieke Sociale Actie een vlugschrift verspreid, getiteld *Vrouwen, waakt voor Uwe eerbaarheid*, waarin ‘op overtuigende en treffende wijze gewaarschuwd wordt tegen de hedendaagsche onzedelijke modes’²⁸⁷. Dit is een regelrecht gevolg van de toespraak van paus Benedictus XV uit datzelfde jaar, waarin hij de dameskleding van die tijd als onzedig veroordeelt. In 1915 wordt de katholieke vereniging ‘Vrouwenadel’ opgericht, die zich ten doel stelt de indecente kleding een halt toe te roepen.

Modebladen en etiquetteboekjes bewaken de zedelijkheid, maar zijn daarin veel gematigder dan de kerken. Een modeblad uit 1901 beveelt het dragen van modieuze, erotische lingerie aan, maar waarschuwt voor overdrijving: ‘De mode van “jarretelles” maakt ook het dragen van zeer lange hemden noodzakelijk, omdat daardoor allerliefste draperieën gevormd kunnen worden... maar men moet vooral zorgen dat door de coquetterie de welgevoeglijkheid niet te kort schiet’²⁸⁸. In een etiquetteboekje uit 1905 wordt dames aangeraden een ochtendtoilet te dragen dat niet doorschijnend is, en zich nooit ‘in het ooglopend laag’ te decolleteren²⁸⁹. Hoewel het gebruikelijk is bij bals, en bij diners en soirees waarvoor de uitnodiging zo'n acht à tien dagen tevoren is verzonden, in een japon met decolleté te verschijnen, kan wie wil daarvan afwijken: ‘Men moet zich... niet verbeelden geen bal te kunnen bezoeken zonder bloote schouders’²⁹⁰.

Het gebruik van schoonheidsmiddelen, met name door jonge meisjes, wordt nog altijd door grote delen van de samenleving op zedelijke gronden afgekeurd. De dames van ‘Vrouwenadel’ mogen niet alleen niet zinnelijk gekleed gaan, ook het gebruik van make-up is uit den boze: ‘Als wij, dames en jongedames... blanketsel, grimeer-kleuren, tot zelfs pillen toe! gaan gebruiken om het onvoordeelige onzer buste aantrekkelijk te maken, wat verschil is er dan nog tusschen onze handelwijze en het bedrog van de geschminkte coquette-actrice; om van andere onnoembare personen niet te spreken’²⁹¹. Zelfs het gebruik van parfum wordt vaak geassocieerd met

losbandigheid. In een etiquetteboekje uit het tweede decennium van de twintigste eeuw acht de auteur deze verdenking te ver gezocht, maar drukt zij de lezeressen op het hart toch vooral bescheiden te zijn in het aanbrengen van odeur²⁹². Een andere auteur maakt onderscheid tussen middelen om ‘gebreken te verwijderen of bedekken’ en middelen om ‘waar niets voorhanden is, te doen of het bestond’. Onder de eerste groep vallen in ieder geval huidverzorgende produkten, tandpoeder en gezichtspoeder, en volgens sommigen het gebruik van verf, mits kundig aangebracht op zo'n manier dat er niets van te zien valt. Tot de tweede categorie behoren alle verwerpelijke vormen van blanketsel, zoals ‘het opleggen van rood op de wangen en lippen, en het vloeibare witte deeg waarmede de geheele huid wordt bedekt’. Vooral de zwarte streep onder het oog geldt als ‘mauvais genre’. Ten aanzien van het aanwenden van schoonheidsmiddelen uit de eerste groep wordt de houding van de samenleving na 1900 veel toleranter, omdat dan de industrie ‘zeer prijzenswaardige hand-, huid- en toiletmiddelen, die rijk en arm gebruiken kunnen’ levert en middels reclames het volk kennis laat maken met huid- en gebitverzorging²⁹³.

Vergeleken met de Parijzenaar wordt de Nederlander als uitermate puriteins afgeschilderd. Nederlanders zijn geneigd het uiterlijk te verwaarlozen, omdat zij mensen die hun best doen er goed uit te zien al snel verdenken van ‘slechtheid’ en ‘losse zeden’: ‘In uwe roman-litteratuur zijn... schurken het beste gekleed en behoorlijk geganteerd, en spelen vrouwen, die zich heur schoonheid bewust blijken, de rol van avonturiersters. De deugd daarentegen zit meestal vol zomersproeten en gaat... gebukt onder den last van een slechten kleedermaker’²⁹⁴.

De strijd tegen de onzedelijkheid omvat ook die tegen de prostitutie. Luiheid, ‘lust in opschik’ en ‘zin in vermaak en luxe’ worden door de ‘Nederlandsche Vereeniging ter bestrijding van de Prostitutie’ -die haar aanhang vooral in orthodox-protestantse hogere kringen vindt- gezien als de voornaamste motieven die vrouwen tot de prostitutie drijven²⁹⁵. Een dichter omschrijft dit kort maar krachtig: ‘Door 't tooverwoord van mooie kleeven, liet menig meisje zich onteeren’²⁹⁶. Het dragen van hoge hakjes of het sierlijk opmaken van het haar is in dit licht gezien reeds een slecht teken: meisjes die zich daaraan overgeven, lopen in de ogen van de Vereeniging grote kans te ‘vallen’²⁹⁷. Ook de liberale journalist M.J. Brusse geeft anno 1921 de zucht naar opschik er de schuld van, dat tijdens de Eerste Wereldoorlog nogal wat vrouwen de hoer gaan spelen: ‘De chef der zedenpolitie zei mij: “ge zoudt u verbazen, als ge wist hoe vooral in den oorlogstijd, toen zij in veel opzichten tekort kwamen, tevoren fatsoenlijke meisjes zich voor een blousetje, een paar schoentjes of zijden kousen aan den eerste den beste overgaven”’²⁹⁸.

De preutse opvattingen over zedelijkheid en erotiek staan vaak lijnrecht tegenover de eisen van de nieuwe hygiënische standaard. Zo wordt de verbreiding van hygiëne onder de arbeidersklasse en op het platteland behalve door een gebrek aan goede watervoorziening en wasplaatsen en ouderwetse gezondheidsopvattingen ook tegengewerkt door preutse ideeën

over zedigheid. Het baden van het lichaam in de tobbe wordt bemoeilijkt omdat jongens en meisjes elkaar niet mogen zien in hun ondergoed, laat staan in hun blote vel. Wasbeurten worden onderbroken als vader onverwacht thuiskomt of onvolledig uitgevoerd vanwege glurende broers²⁹⁹.

Zwangere vrouwen dienen uit zedelijkheidsoverwegingen haar zwangerschap te camoufleren. Deze norm wordt nu ook van toepassing geacht op vrouwen uit de arbeidersklasse: ‘Het geeft veel aanstoot voor jonge meisjes, als vrouwen in de fabriek zwanger gaan; die lopen dan in de borstrok met bloote armen en op bloote voeten’³⁰⁰.

Identiteit en identificatie

Geleidelijk maakt de traditionele gerichtheid op verbondenheid met stand, beroepsgroep en (dorps)gemeenschap plaats voor een meer individuele levenshouding. Vooral in de steden en in de hogere sociale strata en de middengroep wordt de gemeenschapsband losser en krijgt het individu meer speelruimte. Dit heeft ook zijn weerslag op het kleedgedrag: men gaat steeds meer belang hechten aan het tot uitdrukking brengen in de uiterlijke verschijning van de eigen persoonlijkheid (identiteit) en de verbintenis met stromingen en ideologieën in de samenleving, die nu meer als een individuele keuze wordt opgevat (identificatie). Het gaat hier om een tendens in de richting van meer individuele vrijheid: deze is bepaald niet absoluut. De gemeenschap beschikt over machtige controlemechanismen, die de als individueel voorgestelde keuzes aardig weten te stroomlijnen: internalisatie van waarden en normen in de opvoeding, sociale controle en uitsluiting buiten de groep. De verzuiling versterkt de grip op de individuen nog.

Ook ten aanzien van het uiten van de persoonlijkheid in de kleding staan ‘traditionele’ en ‘moderne’ opvattingen tegenover elkaar. De confessionelen ontkennen het bestaan van een band tussen persoonlijkheid en kleding. Kleding heeft de functies het lichaam te beschermen en de stand waartoe de dra(a)g(st)er behoort, uit te doen komen: ‘Uwe kleding, mijn kind, maakt geen deel uit van uw wezen, van uwen persoon’³⁰¹. In de meeste etiquetteboekjes wordt vrouwen een individualistische kledestijl ontraden. De vrouw ‘moet zich aan de moderne kleding houden, omdat zij daardoor het minst in het oog loopt’³⁰². Ook dr. Stratz (uit de reformkledingdiscussie) is van mening dat de vrouw zich buitenshuis niet afwijkend mag kleden: ‘Eene fatsoenlijke vrouw wil en mag niet opvallen, door zich anders voor te doen als de menschen om haar heen’³⁰³. Binnenshuis daarentegen juicht Stratz enige individualiteit in de kleding toe. Hij raadt voor binnen de ‘doelmatige dracht’ van de Japanse kimono aan: ‘De meest mogelijke variaties zijn daarbij aan te brengen en iedere vrouw kan het voor haar meest geschikte model individueel uitkiezen’³⁰⁴. Individualiteit blijkt hier nog altijd opgevat te worden als het behoren tot een bepaald ‘type’, met blond of donker haar, een slanke of gevulde gestalte, een blan-

ke of een getinte huid: van ‘persoonlijkheid’ in de door ons bedoelde zin, is geen sprake.

In een boekje over kleding van de Amerikaanse schrijfster Mary Brooks Picken uit 1918, getiteld *The Secrets of Distinctive Dress* wordt het belang van het laten uitkomen van de eigen persoonlijkheid in de uiterlijke verschijning zeer sterk benadrukt³⁰⁵. In Amerika is het individualiseringsproces al ver voortgeschreden, zodat er vraag is naar een boekje met adviezen als het hare. Het streven naar het weergeven van de identiteit in de kleding krijgt echter ook in ons land steeds meer navolgers, en niet meer alleen onder heren, maar ook onder dames. Men raakt afkerig van de slaafse volgelingen der mode: ‘Als de vrouw maar besluiten kon, met de malle ukasen der mode te breken, en slechts te dragen wat haar persoonlijk goed staat, waren wij al een heel eind verder’³⁰⁶. De ‘hoogstbeschaafde fijngevoelige vrouw’ kleedt zich niet alleen in overeenstemming met haar type, ‘haar kleed is evenals zij, iets persoonlijks en geen naïperij’³⁰⁷. Meisjes wordt voorgehouden een eigen smaak te ontwikkelen: alleen daardoor ‘kan ons dagelijksch kleed worden wat het zijn moet: een deel van onze persoonlijkheid en ons karakter’³⁰⁸. Kleding wordt gezien als ‘een der vormen, waarin onze smaak, ons gezond verstand, onze gevoelens, onze gewoonten, kortom ons geheele karakter zich uit’³⁰⁹.

Niet alleen de eigen persoonlijkheid mag in de kleding tot uiting komen, dit geldt ook voor de identificatie met groepen en ideologieën. Mensen met een bepaalde levensovertuiging of politieke voorkeur zijn vaak aan hun uiterlijk te herkennen. Dat is bijvoorbeeld het geval bij christen-anarchisten, die in het Gooi boeren voor hun visie trachten te winnen: ‘Daar zag je ze dan, dadelijk te herkennen aan de loszittende kleding, de afwezigheid van een hoofddekseel, vaak op blote voeten in sandalen. Mannen met lang haar, woeste baarden’³¹⁰.

Het uiten van politiek engagement door het cultiveren van een afwijkend uiterlijk wordt -evenals het individualistisch kleedgedrag- door velen belachelijk gevonden: ‘Wie zich geroepen acht de wereld te hervormen en dit tracht te bereiken door, als hij een man is, zijn haar lang te laten groeien, of als zij een vrouw is, het haar af te knippen; wie dit tracht te bereiken door het lopen op bloote voeten... moet dit zelf weten... Maar zij mogen dan ook weten, dat zij in den regel den lachlust, dikwijls de bespottung en minachting van andere menschen opwekken’³¹¹. Het wordt vooral verwerpelijk geacht onschuldige ‘kinderen tot wereld-hervormertjes in bovengenoemden zin te maken’, omdat dezen dan niet door hun speelmakkertjes geaccepteerd zullen worden.

5.3.2. Esthetische normering

Op het terrein van de esthetische normering is in deze periode een concurrentiestrijd gaande tussen een ‘traditioneel’ en een ‘modern’ schoonheidsideaal. Tot de Eerste Wereldoorlog is ten aanzien van de

vrouw het traditionele ideaal van een blanke huid, een vol figuur, lang haar en een superslank middel nog dominant. Rond 1890 volgen veel dames een ontmageringskuur en stoppen zij zich vol met melk, suiker, gebak, eieren en vette jus³¹². De modebewuste vrouw uit het ‘Belle Epoque’ tekent blauwe adertjes op haar huid om deze nog delicateser en blanker te laten lijken. Zij maakt een zorgvuldig gebruik van cosmetica, die haar verschijning met een waas van voornaamheid en schoonheid omgeeft. Dit vergt echter veel tijd en handigheid, wil het niet ontaarden in lelijke opzichtigheid: dames die deze niet bezitten wordt aangeraden van deze vorm van cosmeticagebruik af te zien³¹³. Een vrouw dient in deze tijd een elegante verschijning te zijn, iets wat aan het begin van de twintigste eeuw alleen te bereiken schijnt met behulp van het droit-devant korset, dat het lichaam dwingt de vorm van een s-bocht aan te nemen. Een mooie vrouw moet lang, weelderig haar bezitten, dat hoogopgestoken wordt gedragen.

Dit schoonheidsbeeld krijgt geleidelijk steeds meer concurrentie van het esthetisch ideaal van de ‘gezonde’ en ‘natuurlijke’ vrouw. De kunstmatige vormen die met behulp van korset en opvulsels worden gecreëerd, worden in deze esthetische codering als stijf en lelijk ervaren: de natuurlijke lichaamslijnen en een soepel om het lichaam vallende kleding gooien daarentegen hoge ogen. De wespetaille is niet langer het summum van vrouwelijke schoonheid: ‘Meenen de Haagsche meisjes... werkelijk, den heer der Schepping te behagen met de tentoonstelling van een zoodanig ingeregen middel, dat men nog eer met een vaas van Sèvres-porselein zou durven walsen dan met zulk een breekbaar schepseltje? Wij mannen vinden zulke ingeregen gepantserde popjes afschuwelijk en op een bal is het voor ons eene heerlijkheid, de leest eener danseresse te mogen omvatten, die niet in een koker van balijnen of staal omsloten is’³¹⁴. Dit ‘natuurlijk’ schoonheidsideaal wordt ook door de reformbeweging aangehangen.

Uiteraard zijn aanhangers van het ene ideaalbeeld van mening, dat volgelingen van het concurrerende model er lelijk uitzien. Met name de reformkleding wordt vaak aangevallen als zijnde onesthetisch: reformjaponnen worden door tegenstanders ‘hobbezakken’ genoemd. De reformbeweging doet er alles aan van dat imago af te komen³¹⁵. Op het esthetisch vlak wordt dit vertaald in twee stromingen. De ene streeft naar een uit het oogpunt van hygiëne en gezondheid goede kleding die toch elegant is en niet al te zeer buiten de heersende modestijl valt. Hiervan is Madame De Vroye de exponente. De tweede richting verheft ‘waarheid’ tot sleutelbegrip: een gezond lichaam is een mooi lichaam, dat het beste tot zijn recht komt in losvallende kleding met vloeiende lijnen, waarin het niet in zijn bewegingen wordt belemmerd. Men mag, als men aanspraak op schoonheid wil maken, nooit de natuur geweld aan doen³¹⁶. Dit is de ‘artistieke’ vleugel, waarin onder andere Henry van der Velde een vooraanstaande rol speelt³¹⁷. De vrouw van Alma Tadema kleedt zich in 1893 volgens dit recept ‘in huis naar Griekschen trant en ontvangt hare gasten in eene tunica. Sommigen vinden dat excentriek, maar wat is dwazer: een corset te dragen, dat een van de bevalligste teekenen der vrouwelijkheid op dwaze

wijze naar boven dringt alsof men eene kropduif wilde nabootsen, dan wel onder een mooi plooiend gewaad, welks dunne stof hier en daar verraadt wat het bedekt, den schoonen vrouwelijken vorm in het allerm minst niet te verminken?³¹⁸ De ‘reform’-vrouw heeft idealiter een gevuld, maar slank en recht figuur. Op haar wangen mag een blos liggen. De favoriete huidkleur blijft echter blank, en ook voor haar is lang haar een ‘must’.

Geleidelijk komen beide esthetische concepten dichter bij elkaar te liggen: de modekleding wordt eenvoudiger en ongekunstelder, de reformkleding eleganter. De modekleding doet bovendien afstand van het strakgeregen korset, terwijl de reformkleding het dragen van steungevende foundation accepteert, mits deze het lichaam niet insnoert. Tegen 1920 gaan zij samen op in de nieuwe contouren van de ‘moderne’ vrouwenkleding.

Rond 1900 verandert de smaak in de stadse modekleding aanzienlijk: ‘Het drukke, het opgemaakte, het vele garneren... is door de Engelsche mode verdreven en daarvoor kwam in de plaats het bij uitstek gedistingueerde, sobere en elegante “tailor-made”... en onze smaak is nu gewend aan en opgevoed door het zien van een eenvoudige mouw, niet in strijd met de lijnen van den arm³¹⁹. Niet alleen Londen brengt een vereenvoudiging van de dameskleding teweeg, ook Wenen geniet rond 1900 een reputatie van eenvoud en goede smaak. De Weense dames verstaan de kunst eenheid en harmonie in haar toilet te brengen, doordat hoed, parasol en handschoenen een geheel vormen met haar japon of kostuum. Zij houden van een simpele belijning en degelijke stoffen³²⁰. Ook op het vlak van de garnering wordt men wat meer ingetogen. Terwijl tevoren een sterke contrastwerking werd nagestreefd, zoekt men het nu in versieringen in dezelfde tint als het kledingstuk, maar van een andere stof, bijvoorbeeld kant, satijn of een doorzichtige voile³²¹. Het geldt als smakeloos om ter versiering gespen, haken, knopen of rijgveters aan te brengen op plaatsen, waar zij geen functie hebben³²². In feite hebben we hier te maken met het overnemen van de ‘goede smaak’ van de elite door grotere groepen in de samenleving. Tevoren onderscheidde de elite zich immers van de parvenu's door in de kleding een chique eenvoud aan de dag te leggen.

Voor het aan gestyleerde, rijk versierde, omvangrijke kleding gewende oog is het wel even wennen. De nieuwe minder opgesmukte kleding met haar sluike silhouet beantwoordt aan een andere esthetische code. De meeste mensen hebben enige tijd nodig om zich deze eigen te maken. Zo is de redactie van een modetijdschrift in 1916 van mening, dat door de korte rok tot boven de enkel de harmonie van de gestalte wordt doorbroken: het lijf lijkt te lang, de benen te kort³²³.

Het streven naar eenvoud is ook te zien in de voorliefde voor gedekte tinten. De Nederlander van rond de eeuwwisseling houdt niet van kleuren, wat door tijdgenoten wordt gezien als een gunstige, want van degelijkheid getuigende eigenschap: ‘Toch is en blijft ons volk een volk, dat niet kleuren-rijk gekleed wil gaan... De Fransche mode stáát ons eenvoudig niet, omdat zij niet bij onzen aard past... In ons land is grijs, in zijn ver-

schillende nuances, *de kleur*³²⁴. De auteur van deze passage veralgemeniseert echter onterecht de smaak van haar tijd tot een universeel kenmerk van het Nederlandse volk. Een eeuw tevoren hebben buitenlanders de Nederlanders juist als uitermate kleurlievend afgeschilderd (zie 3.4.)!

Hoewel zowel het ideaalbeeld van de ‘modevrouw’ als dat van de ‘natuurlijke vrouw’ steeds meer worden nagevolgd door vrouwen op de lagere sporten der maatschappelijke ladder, en deze schoonheidsidealen dus niet meer uitsluitend op de elite van toepassing zijn, is er nog altijd een verschil tussen de esthetische normering van kleding en uiterlijk in de stad en op het platteland (vooral daar waar de streekdracht nog wordt gedragen), en die van de hogere en de lagere sociale strata. ‘Geldt in de hogere standen een goed gevulde buste voor fraai, bij boerenvrouwen treft men deze zelden aan... ook doordat een boerin een flinke buste niet fatsoenlijk vindt. Zij knoopt zich de kleding over de borst onbarmhartig stijf toe’³²⁵. Op het platteland wordt aan haarverzorging zeer weinig aandacht besteed, omdat bij de streekdracht doorgaans een muts wordt gedragen. Goed verzorgd lang haar wordt in beide ‘stadse’ schoonheidsmodellen echter als zeer fraai gezien. Geen wonder dat stadsbewoners een boerenmeisje zonder muts niet om aan te zien vinden³²⁶. Velen vinden de streekdrachten grof en lelijk. Een Hagenaar vergelijkt Haagse meisjes in modekleding met haar Scheveningse zusters in streekdracht: ‘Vergelijk eens de plompe, sloffende, heupwiegende, breede Scheveningsters, die daar op het hooge pad met de over elkaar geslagen armen aankomen, met de luchtige, fijne modepopjes, die verplicht zijn voor deze balen katoen en wol op zijde te gaan. Men kan nauwelijks geloven, dat beide partijen tot hetzelfde geslacht behoren’³²⁷. Andersom hebben de Scheveningers overigens ook niet veel op met de Haagse dametjes.

Sport voor vrouwen wordt nogal eens belachelijk gemaakt, omdat men de aanblik van bewegende, blozende en/of zwetende vrouwen onesthetisch vindt. Zo is men over de wielrijkleiding met broekrok niet enthousiast vanwege ‘het minder schoone gezicht van de vrouwelijke vormen bij de trapbeweging, die de wielrijdsters het aanzien geven van een vliegend insect’³²⁸. Esthetische overwegingen schijnen veel vrouwen er van te weerhouden zich aan de (fiets)sport te wagen: ‘Als het wielrijden maar wat beter stond, dan zaten wij allen misschien er reeds op’³²⁹.

Ten aanzien van de man verandert de esthetische normering niet zozeer. De ‘mannelijke’ man is immers nog altijd de man die zich niet overdreven om zijn uiterlijk bekommert. De kwalificatie ‘mooi’ is voor ‘echte’ mannen niet nastrevenswaardig. Naast het traditionele ideaal van de elegante, keurig geklede gentleman, met een blanke teint en gave handen komt echter een sportiever type naar voren, de mannelijke tegenhanger van de ‘natuurlijke’ vrouw. Dit ideaalbeeld van de man die aan sport doet, gespierd en zongebruind is en ruikt naar een actief leven in de buitenlucht zal pas ná 1920 echt gestalte krijgen.

5.3.3. Schouwtoneel en forum

De nieuwe modes uit Parijs of Londen verspreiden zich sneller, omdat de verbindingen zijn verbeterd, er meer gereisd wordt en er steeds meer modetijdschriften worden uitgegeven. Vanaf de jaren negentig van de negentiende eeuw verschijnen er modebladen met foto's in plaats van gravures, zoals *Les Modes*, waarin foto's van actrices gehuld in modecreaties te bewonderen zijn. De fotografen trachten aanvankelijk de sfeer van een mode-illustratie op te roepen: de afbeeldingen worden tot dat doel zwaar geretoucheerd. Modefotografie heeft tot de Eerste Wereldoorlog nog geen eigen beeldtaal³³⁰. Er zijn nu tijdschriften met een wereldwijde verspreiding: *Vogue*, *La Gazette du Bon Ton*, *Modes et Manières d'Aujourd'hui* en *Journal des Dames et des Modes*. Vooral de laatste drie zijn zeer fraai uitgevoerd en smaakvol geïllustreerd³³¹.

In de tijdschriften voor dames staat weinig of niets over wetenschappen: ‘Opstellen over nijverheid, landbouw, handel en scheepvaart, zijn toch meestal minder geschikt als lectuur voor de vrouw, die, als zij hare roeping in het algemeen wel begrijpt, meer belang zal stellen in zoodanige onderwerpen, welke betrekking hebben op huishouding, opvoeding, kleding, handwerken of andere vrouwelijke bezigheden of bedrijven’³³². Hier wordt de splitsing in dames- en herentijdschriften onder woorden gebracht, die in de negentiende eeuw is doorgevoerd in het verlengde van de polarisatie van ‘mannelijkheid’ en ‘vrouwelijkheid’. Aanvankelijk werden modetijdschriften door beide seksen gelezen (zie 3.3.3.).

Er verschijnen veel cartoons en hekeldichtjes over kleding. Vooral de vrouwenkleding moet het ontgelden, omdat in deze periode in de ontwikkeling van de vrouwenkleding veel codes worden doorbroken: de traditionele normering van zedelijkheid, ‘vrouwelijkheid’ en schoonheid komt onder druk te staan, wat aanleiding geeft tot scherpe discussies. De strijd tegen het strakgerogen korset, de komst van de kortere rok, het opnemen van elementen uit de herenkleding in de damesgarderobe, de sportkleding van dames, het zijn evenzovele dankbare onderwerpen voor grappen en karikaturen³³³.

De reformbeweging beschikt over eigen kanalen om informatie over de hervorming van de kleding aan een geïnteresseerd publiek over te brengen. Het *Maandblad van de Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleding* propageert smaakvolle én draagbare kleding, evenals *De Vrouw en haar Huis*, dat in 1905 wordt opgericht. In sociaal-democratische kring verbreidt men eveneens de visie van de reformbeweging, zij het aangepast aan de financiële mogelijkheden van de arbeidersbeurs. Dit heeft aanvankelijk heel wat voeten in de aarde³³⁴. In het begin van het bestaan van *De Proletarische Vrouw* wordt de sociaal-democratische lezeressen voorgehouden, dat er belangrijker dingen zijn om zich druk over te maken dan haar kleding. In 1913 nog wijst men het opnemen van een kledingrubriek in het blad af: ‘In vele couranten is het gewoonte, zooals men weet, er een afzonderlijke rubriek “Voor dames” of “Voor de vrouwen” op

na te houden. Dáárin dan worden gewoonlijk allerlei onbenulligheden behandeld en de vrouwen of “dames” over het geheel behandeld als een minder soort krantenlezers, die met aparte praatjes over huishoudelijke of toiletaangelegenheden moeten beziggehouden worden³³⁵. Vanaf 1917 komt er toch een kledingrubriek, zij het op andere leest geschoeid dan in de vrouwenbladen. Het gaat niet om wat in de mode is, maar om goede en betaalbare kleding: ‘juist onder onze vrouwen zijn er velen die een nieuwe en gezonde kleedingwijze zoeken. Daaraan heb ik hen willen helpen door mijn artikeltjes die niets met de mode te maken hebben, maar alleen uitgaan van dit principe: kled u zoo gezond, goedkoop én mooi mogelijk³³⁶.

Naast tijdschriften en advertenties vormen openbare gelegenheden een podium voor nieuwe modes. ‘Men wone maar eens een concert, eene godsdienstoefening³³⁷ of eene andere openbare plechtigheid bij en men bemerkt al dadelijk, dat men meer met eene tentoonstelling van kapsels en fraaie kleederen te doen heeft, dan met belangstelling in de kunst of in den godsdienst. Men wordt daarin versterkt, wanneer men na afloop de gesprekken hoort, die bijna uitsluitend de “toiletten” tot onderwerp hebben³³⁸. Dit becommentariëren van het uiterlijk van anderen is iets wat een ‘echte’ dame dient na te laten: ‘Men behoort mevrouw A. niet te toonen, dat men heeft opgemerkt dat zij een nieuwe japon aan heeft. Evenmin vertelt men Louise B. hoe men over haar nieuwen hoed denkt, en nog minder informeert men zich bij een derde naar den prijs van een of ander kleedingstuk, dat de eer heeft van in onzen smaak te vallen³³⁹.

Actrices spelen een belangrijke rol in het lanceren en verspreiden van ‘le dernier cri’. Het publiek verwacht op het toneel de nieuwste modes te kunnen aanschouwen. Dit leidt vanwege de meestal lage gages van de toneelspeelsters tot nachtelijke overuren: ‘fatsoenlijke’ actrices besteden die aan het vervaardigen en onderhouden van de eigen garderobe, ‘minder fatsoenlijke’ weten ‘zich langs andere wegen smaakvolle en dure toiletten... te veroveren³⁴⁰, bijvoorbeeld door de ‘maintenée’ van een vermogend heer te worden. Vandaar dat actrices in het algemeen verdacht worden van losbandigheid³⁴¹.

De avantgarde op modegebied bestaat behalve uit actrices uit ‘dames op wier rang en positie aller blikken gevestigd zijn, die door schoonheid, rijkdom en persoonlijke smaak als het ware gepredestineerd worden tot voorgangsters in modezaken voor de vrouwenwereld; Dames in wier handen de eerste nieuwste modellen komen, lang voor dat andere daar iets van kunnen weten, en die dus met de volgende mode al even zoo goed bekend zijn als het andere deel van de wereld met de tegenwoordige; zij moeten daarmee onder de menschen opzien en verwondering wekken en wellicht excentriek schijnen zonder het te willen³⁴². Niet alleen dames uit de beau monde spelen een rol bij de verspreiding van modes, dat geldt eveneens voor edellieden als de prinsen van Wales, die de eerste decennia van de twintigste eeuw grote invloed hebben op de herenkledstijlen in hun tijd³⁴³.

Etiquetteboekjes raden de lezer(es) aan, zich niet alleen moeite te geven om in het openbaar zo goed mogelijk voor de dag te komen, maar ook in huis altijd zó gekleed te gaan, dat ‘een onverwacht bezoeker u niet beschaamd behoeft te maken’³⁴⁴. Ook ter wille van de huisgenoten moet men zich moeite geven een aangename aanblik te bieden. Het is niet meer genoeg alleen goed gekleed te gaan als men ‘gezien’ wordt. De norm van een verzorgd uiterlijk moet geïnternaliseerd worden, zodat zij tot een ‘tweede natuur’ wordt.

5.4. Kleding, klassenstrijd en emancipatie

5.4.1. De stad

Kooij komt in zijn dissertatie *Groningen 1870-1914* op grond van beroepsaanduidingen, zoals zij door Groningers van rond 1900 zijn gehanteerd, tot een indeling van de Groningse stadsbevolking in drie standen met ieder twee substanden. Deze categorisering bevat tevens elementen van een beroepsprestigestratificatie. De hogere klasse bestaat uit de elite (de chique vrije beroepen, zeer hoge ambtenaren, belangrijke groothandelaren en industriëlen: modaal jaarinkomen > f 4000,-) en de gegoede burgerij (hoge ambtenaren, predikanten, fabrikanten en grote handelaren: modaal inkomen f 2000,- à f 4000,-). De middengroep bestaat uit de hogere middenklasse (leidinggevend middenkader, leraren, grote kooplieden: modaal inkomen f 1000,- à f 2000,-) en de lagere middenklasse (middenstand en kleine ambtenaren: modaal inkomen f 500,- à f 1000,-). De lagere sociale strata worden eveneens in een hogere (ambachtslieden en kleine winkeliers/kooplieden: modaal inkomen f 500,-) en een lagere substand (arbeiders, knechten, kleine ambachtslieden: modaal inkomen < f 500,-) verdeeld³⁴⁵. De stijging van de vrije beroepen en de industriëlen op de sociale ladder, begonnen in de vorige periode, heeft zich doorgezet. Hetzelfde geldt voor het dalen in de maatschappelijke hiërarchie van de traditionele ambachtslieden: deze zijn uit de middengroep afgegleden naar de bovenlaag van de lagere sociale strata.

In deze periode nemen de steden sterk toe in omvang en in aantal inwoners. De nieuwkomers zijn afkomstig van het platteland, waar de agrarische sector onvoldoende arbeidsplaatsen biedt. In de steden vinden zij vooral werk in fabrieken en kantoren, die sinds de ‘take-off’ van de industrialisatie zowel in aantal als in omvang groeien.

Tegenover de grote trek naar de steden van vooral de boerenbevolking en de landarbeiders staat een veel geringere beweging van de stad naar het platteland: een klein deel van de stedelijke elite verruilt de vuile, drukke stad voor het schone, rustige en romantische platteland (zie 5.4.2.).

De steden ontwikkelen zich in deze periode tot koopcentra voor de omringende dorpen en het platteland. Dit is mogelijk vanwege de betere

verbindingen en vervoermiddelen, die nu voorhanden zijn. Vooral de meer duurzame consumptiegoederen (zoals kleding) schaft men bij voorkeur in de stad aan, omdat daar meer keuze is en men er groter vakmanschap aantreft³⁴⁶. Bovendien genieten velen ervan een dagje ‘eruit’ te zijn³⁴⁷. Vooral de grote steden (Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Utrecht) en steden met een duidelijke centrumfunctie voor een bepaalde regio (Groningen, Arnhem) zijn belangrijke centra voor de kledinghandel. Men treft er de meeste eersteklas maatwerkers aan en de grootste confectiepaleizen. De confectiezaken zijn afgestemd op hun clientèle: er zijn elitezaken, burgermanszaken, arbeiderszaken en zaken met een boerendebiet³⁴⁸.

Hogere sociale strata

De ‘homines novi’, nieuwkomers in de elite in de vorige periode, gaan in deze tijd de oude bourgeoisie definitief in economische macht overtreffen en nemen ook op politiek en cultureel terrein de suprematie over. Ondanks deze riantie dienen zij er nog altijd voor te waken door een al te overdreven weelderige kleding de indruk te wekken een parvenu te zijn. De dame uit de nieuwe bourgeoisie ‘staat nog meer bloot aan het oordeel der menigte, dan de adellijke dame, die zich bijna alles kan veroorloven zonder dat het afbreuk doet aan haar positie’³⁴⁹.

Er bestaat dus nog enige wrijving tussen de verschillende groepen die de elite vormen, waarbij de oude elite krampachtig poogt haar meerwaarde te bewijzen door een nauwgezette vormelijkheid aan de dag te leggen. De formele diners worden een saaie, maar uiterst deftige bezoeking. Visites worden zelden meer afgelegd: men volstaat met het afgeven van een visitekaartje. Men streeft op deze manier naar standsafsluiting, maar het is duidelijk dat de oude elite moet verdwijnen³⁵⁰. De Eerste Wereldoorlog markeert het einde van het elitaire leefpatroon van de eerste en tweede coterie te Amsterdam: de oude families zijn opgegaan in de nationale elite³⁵¹.

De verschillende bestanddelen van de elite vinden elkaar in een gezamenlijke reactie op nivellerings-tendensen in de samenleving. Zij trachten de eigen bevoorrechte positie te handhaven door opnieuw afstand te nemen van de aanstormende hordes sociaal lager geklasseerden, die hen met behulp van massaproducten (confectiekleding, namaakporselein, surrogaatjuwelen) proberen te imiteren. De historicus Jan Romein signaleert een distantiëring van de bourgeoisie ten opzichte van de kleine burgerij in de laatste drie decennia van de negentiende eeuw. ‘De bourgeoisie heeft de band met de burgerij bewust doorgesneden. In haar zucht om de afstand naar beneden te markeren wordt “burgerlijk” in haar mond een verwerpelijk begrip, identiek met “klein-burgerlijk”, grenzend enerzijds aan “serviel”, anderzijds aan “streverig” en als zodanig even verachtelijk of zelfs nog verachterlijker dan proletarisch’³⁵². Angstvallig probeert men

het verschil in stand te blijven benadrukken. Wanneer rond 1900 burgermensen handschoenen gaan dragen -voorheen vanwege de hoge prijs voorbehouden aan de elite, nu vanwege de lagere prijs ook betaalbaar voor burgers- stapt de elite over op een nieuwe trend: het uitlaten van de handschoenen, zodat de welverzorgde, gave, blanke handen zichtbaar zijn. Die handen zijn nu het onderscheidingscriterium geworden³⁵³.

Zelfs op het terrein van de sport tracht de elite zich boven de lagere klassen te verheffen. Sport lijkt op het eerste gezicht nivellerend te werken, omdat de deelnemers ongeacht hun stand samen moeten spelen en omdat zij alle in hetzelfde kostuum verschijnen. Dit geldt echter lang niet voor alle sporten: soms kan het niet bezitten van de juiste (dure!) uitrusting en kleding deelname aan een bepaalde sport uitsluiten. Sommige sporten, zoals paardrijden, skiën, golf en tennis, blijven daardoor lang elitair. Het beoefenen van die sporten werkt dan ook statusverhogend. Bij andere takken van sport tracht de elite 'onder ons' te blijven door het instellen van ballotagecommissies en het heffen van hoge contributiegelden³⁵⁴. Zo gauw een sport tot massasport wordt, trekt de elite zich eruit terug, omdat zij zich daarmee dan niet langer van het volk kan distantiëren. Een bekend voorbeeld is het voetballen, begonnen rond 1880 als elitesport, vanaf circa 1920 arbeiderssport bij uitstek³⁵⁵.

Vooraf in Den Haag weet de elite haar onderscheidende levensstijl op onnavolgbare wijze te cultiveren. De dames uit Den Haag spannen wat damesachtigheid en distinctie betreft in Nederland de kroon: 'Vergelijk het toilet der Haagsche dame met dat uit andere plaatsen van ons landje, en zoo er nog een aasje onpartijdigheid in uwe ziel is, zult gij erkennen, dat de Haagsche het wint'³⁵⁶. De Haagse vrouw is eenvoudig, doch smaakvol gekleed: zij is een elegante, harmonieuze verschijning. Vergeleken met 'goede families' buiten Den Haag wordt in Den Haag meer aandacht aan vormen en etiquette besteed. Zo 'kleedt' men zich voor het diner, ook als dat in de huiselijke kring of onder intieme vrienden plaatsvindt, een gewoonte die men in de Bollenstreek overdreven vindt. Daar 'knaapt men zich even op'³⁵⁷. Hetzelfde geldt voor een wandeling: in Den Haag kleedt men zich in elegant wandelkostuum, in de Bollenstreek 'maakt men niet zoo'n toilet'³⁵⁸.

In het hierboven geschetste beeld van distantiëring van de elite past ook de volgende mentaliteitsverandering. Tevoren is het ten geschenke geven van kleding in alle standen gebruikelijk geweest. Nu is het in de hogere sociale strata niet langer 'bon ton' kleding cadeau te doen, omdat zo'n geschenk de suggestie wekt dat de gever de ontvanger niet in staat acht zelf in zijn of haar kledingbehoefte te voorzien. De enige uitzondering op deze regel vormt de aanstaande of zojuist bevallen moeder, die men kleertjes voor haar baby kan geven zonder tegen de etiquette te zondigen³⁵⁹.

Op modegebied is de sociale elite nog altijd uitermate bevoorrecht, ook al biedt de opkomst van de confectiekleding de sociaal minderen meer mogelijkheden zich te kleden. De dames en heren uit de elite bezitten

echter een veel uitgebreidere garderobe, die voor het grootste deel uit dure maatkleding bestaat. Deze grote diversiteit is een nieuw element van statusvertoon en distantiëring: wie er aanspraak op wil maken tot de elite te behoren, dient bij elke gelegenheid een passend toilet of kostuum met bijbehorende accessoires te dragen. De elite is bovendien in staat de nu sneller optredende modewisselingen op de voet te volgen. Ook kunnen de dames en heren gemakkelijk voldoen aan de eisen van de nieuwe hygiënische standaard: zij beschikken over geld om personeel aan te trekken en om stromend water en modern sanitair te laten installeren. Dit laatste geschiedt overigens ook bij de elite vrij traag³⁶⁰.

Dameskleding

Het streven naar distantie ten opzichte van de middengroep en de lagere sociale strata doortrekt het kledinggedrag van de dames der elite in deze periode. Men vindt het terug in de aloude voorliefde voor het gebruik van de Franse taal in mode-aangelegenheden. Het deftige modepaleis Hirsch te Amsterdam, dat zich op de elite richt, speelt hierop in door zelfs de uitverkoop in het Frans aan te kondigen³⁶¹! De dames distantiëren zich bovendien door het dragen van maatkleding die bij eerste klas maatwerkers en modistes in de grote steden wordt besteld³⁶², en het hooghartig neerkijken op confectie. De confectie is goedkoop, dus niet geschikt als distantiemiddel en bovendien lelijk, omdat zij geen oorspronkelijk handwerk is, maar een imitatie in meervoud³⁶³. Pas later, wanneer door de uitvinding van betere naaimachines en door toegenomen vaardigheid een deel van de confectie wat meer ‘sophisticated’ wordt uitgevoerd, kopen vrouwen uit deze klasse naast maatwerk ook confectiekleding. Zij frequenteren echter uitsluitend chique zaken als Hirsch, Gerzon en Metz (zie 5.2.), waar de prijzen veel hoger liggen³⁶⁴, wederom een poging tot distantie.

In de dameskleding is vanaf eind negentiende eeuw sprake van een tweestromenland. Aan de ene kant is er de stijlvol gecultiveerde, elegante dame in haar luxueuze, rijk versierde modekleding. Het binnen deze stroming gepropageerde ideaalbeeld van het ‘luxe-vrouwtje’ dat, gehuld in zijde en fluweel, overduidelijk níets van emancipatie wil weten, vormt de absolute tegenpool van haar meer kordate, emanciperende, ondernemende en sportieve zuster binnen de maatschappelijke elite. De laatste vertegenwoordigt de tweede stroming, die een comfortable, bewegingsvrijheid biedende dameskleding voorstaat. Binnen deze richting neemt de reformkleding een aparte plaats in. Beide stromingen worden hier achtereenvolgens besproken.

De elegante modekleding blijft tot circa 1910 de boventoon voeren³⁶⁵. Tussen 1880 en 1890 bepaalt de *tournure* het modebeeld: vanaf 1884 bezorgt deze de draagster een wel zeer gepronocerde bilpartij. Aan de voorzijde is het silhouet van de vrouw daarentegen zeer slank. Na 1890

treedt een vereenvoudiging in de dameskleding op: de tournure heeft afgedaan, de rok is glad, matig wijd en nauwelijks versierd. De wespetaille bepaalt het silhouet³⁶⁶. Tussen 1893 en 1898 zijn wijde kopmouwen in de mode. Zij worden gesteund door ijzerdraad- of baleinconstructies of stevige stof. Zij geven de vrouw een actiever aanzien én suggereren een slankere taille³⁶⁷. Het droit-devant korset geeft het figuur, van opzij bezien, een eigenaardige s-lijn, nog geaccentueerd door het overblousen van het lijfje en door de sleep, die een onmisbaar onderdeel wordt van ieder toilet. Rond 1910 komen sluike lange rokken in de mode.

De elegante vrouw die de mode volgt, kan zich niet vrij en nonchalant bewegen. Zij etaleert daarmee haar charmante hulpeloosheid en haar bevoorrechte sociale positie, die haar van arbeid vrijstelt. Tussen 1880 en 1883 struikelt zij in haar bij de knieën samengebonden ‘robe collante’³⁶⁸. De omvangrijke ‘tweede tournure’ bemoeilijkt niet alleen het lopen, maar ook het zitten, terwijl het strakke lijfje de armen alleen onder de ellebogen enige beweging toestaat. De wijde bovenmouwen, hoge kragen en lange slepen van rond de eeuwwisseling zitten eveneens niet bijster comfortabel. De gladdes strakke rokken van rond 1910 luisteren naar de veelzeggende bijnaam ‘stropelrokken’: ‘het gehele silhouet vroeg naar voorzichtige kleine trippelpasjes, waarbij de grote hoeden met wuivende veren en aigrettes, het precieus van de gehele verschijning nog verhoogden’³⁶⁹.

Binnen deze luxueuze stroming spelen statussymbolen als sieraden, accessoires en dure materialen een belangrijke rol. Bontjassen van hermelijn, bever en chinchilla worden alleen door de upper-ten gedragen: vóór 1914 is een bontjas een symbool van onbereikbare luxe³⁷⁰. Nu door de opkomst van de massaproductie veel accessoires goedkoper worden, gaat men de eisen een stapje opschroeven. Om ‘comme il faut’ gekleed te gaan moet men elk toilet completeren met specifieke accessoires: een bijpassende hoed (veelal met voile³⁷¹), de juiste handschoenen (soepele glacé handschoenen, bij voorkeur uit geiteler vervaardigd³⁷²), modieuze sieraden (vanaf 1890 in de Jugendstil of Art Nouveau-stijl met gebogen lijnen³⁷³), passende kousen (wit met strepen vóór 1890, effen zwarte daarna³⁷⁴) en een harmoniërende parasol of paraplu. Alleen de elitedames kunnen zich zo'n complete garderobe veroorloven³⁷⁵. Zij vinden ‘het noodzakelijk zich aan te schaffen een peignoir, een huisjapon, een wandeltoilet, een visitetoilet, een soiree-, een diner-japon en een baltoilet. Nu zijn er nog die er een strand-costume, reis-costume en wat-niet-al-costume op nahouden’³⁷⁶. Het luistert vrij nauw om op elk tijdstip van de dag, bij elke gelegenheid, ‘comme il faut’ gekleed te zijn. Etiquetteboekjes zijn hierbij behulpzaam. In het boek *Ik kan kostuumnaaien* uit 1904 wordt zelfs een complete tabel ‘Hoe behoort ik mij te kleeden?’ opgenomen. Daarin wordt, uitgesplitst naar de rubrieken ‘elegant’ en ‘eenvoudig’, aangegeven wat echte dames dragen bij alle gelegenheden die zich in een damesleven voor kunnen doen³⁷⁷.

De beschrijving van de stroming van de luxueuze modekleding wordt besloten met een portret van een Haagse dame uit 1897: ‘Op de achterbank zat een dame, onberispelijk gekleed. Geheel haar kleding getuigde van smaak, zoowel als van kostbaarheid. Zoo eng omsloot de zacht glinsterende zijden stof haar leest, dat ze bij iedere ademhaling lichtelijk kraakte, en een fijne, bijna onmerkbare parfum ging bij iedere beweging van haar uit. Maar ze maakte weinig beweging, ze zat met voorname achteloosheid voor zich uit te kijken of haar blik dwaalde zonder belangstelling over haar medepassagiers heen. Nu en dan hief zich de smalle, keurig gehandschoende hand naar boven, naar de kin, de voile recht trekkend, ofschoon die volmaakt recht zat, een beweging, die haar tot gewoonte scheen geworden. De witte voile, van een fijn maar vrij dicht zijdeachtig weefsel, die de toefjes pensées van het elegante hoedje overspande, maar de coquette strikjes en het luchtige veeren pluimpje vrij liet, maakte de trekken minder goed te zien. Er was iets mats en kleurloos in de tint van haar en wangen, iets vreemds en ondoordringbaars in de oogen, maar de trekken waren fijn en aristocratisch’³⁷⁸.

De tweede stroming in de kleding der elitedames, die tendeert naar een comfortabeler en praktischer kleding, komt vooral rond de eeuwwisseling sterk naar voren, en zal vanaf 1910 ook een duidelijk stempel drukken op de modekleding.

Aan het einde van de negentiende eeuw geeft het emancipatoire vrouwenblad *Evolutie* een beschrijving van het ‘emancipation costume’. Het bestaat uit een voetvrije rok met een eenvoudige garnering van band of stiksels, een nauwsluitend kort jasje dat open wordt gedragen, een (overhemd)blouse met das of col en een eenvoudige hoed (de ‘marin’ is zeer geliefd). Als stof kiest men serge of laken, bij voorkeur in blauw of zwart, maar ook grijs, mauve en bruin worden wel gedragen³⁷⁹.

De reformbeweging heeft in Nederland (evenals in Duitsland) een grotere aanhang dan in andere landen van West-Europa³⁸⁰. De Nederlandse ‘Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleding’ is de grootste op dat gebied, met 650 leden in 1900 en 2000 in 1903. De meeste leden wonen in de grote steden van het westen des lands en zijn afkomstig uit de hogere sociale strata³⁸¹. Overigens is het aantal reformdraagsters waarschijnlijk veel groter geweest dan het aantal leden³⁸².

De reformbeweging verwerpt het korset en propageert kleding die de vrouw niet in haar activiteiten remt, niet te zwaar is en nergens het lichaam vervormt of insnoert (zie 5.3.1.). De artistieke richting binnen de reformbeweging tooit zich met losse gewaden, (bijna) zonder taille³⁸³. Vaak hebben deze gewaden echter wel een sleep, die de beweging belemmert én onhygiënisch is, maar kennelijk zozeer verbonden is aan de ideeën van de dames uit die periode aangaande smaakvolle kledij, dat zij zich niet zonder willen vertonen. Zelfs de ‘Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleding’ gaat voor de heersende smaak overstag en besluit in haar kledingblad ‘dan maar weer 1 of 2 sleeptoiletten te geven’³⁸⁴. De versiering van reformjaponnen is vergeleken bij die van modejaponnen

eenvoudig en bestaat meestal uit borduursel of opgestikt band. Ook wanneer zij reformkleding draagt, wenst de vrouw uit de elite zich te onderscheiden, hetzij door via de sleep of losvallende gewaden te verwijzen naar haar vrijgesteld zijn van arbeid -waarbij zij toch weer afstand neemt van het eigenlijke doel van de reformkleding: comfort³⁸⁵-, hetzij door kleding te kiezen die overduidelijk uniek en kostbaar is, als die van Madame De Vroye.

Lichaamsbeweging wordt nu ook voor dames aanbevolen als onderdeel van een betere ‘voorbereiding tot hare levenstaak’ en opvoeding ‘tot gelijke geschiktheid’ (aan de man, K.d.L.). Daarnaast moeten dames goed eten: ‘t Is goed beschouwd een schande voor ons gegoede vrouwen..., dat wij wat spierkracht betreft, onderdoen voor hongerijsdende daglooners, zelfs voor hongerende dagloonsters³⁸⁶. Dames gaan nu aan sport doen: fietsen, tennis, skiën, wandelen. Tegelijkertijd komt het toerisme op: dames uit de elite gaan op wintersport of doen aan bergwandelen.

De eenvoudige, praktische kleding die vrouwen aanvankelijk alleen bij sportieve activiteiten dragen, blijkt ook zeer geschikt in haar beroepsleven. De vanaf eind negentiende eeuw populaire dracht van blouse en rok is van het tennisveld afkomstig³⁸⁷. De eenvoudige wandelkostuums (‘costume-tailleur’ en ‘costume-trotteur’) en rok-blouse combinaties bereiken een heel wat groter publiek dan de reformkleding, omdat zij al snel door de modestroming worden geadopteerd en in zeer elegante uitvoeringen worden vertaald. Er wordt dan ‘een blouse van kant of tulle met Lodewijk XV-ornament’ onder gedragen, terwijl ‘een grote hoed, gegarneerd met spelden, veren en een voile die onder de kin gestrikt werd’ het kostuum completeren³⁸⁸.

De praktische stroming propageert schoeisel met een verschillende linker- en rechervoet. In de negentiende eeuw was er geen verschil in leest³⁸⁹. Ook hier heeft de sportbeoefening invloed: fietsen, wandelen en tennissen vragen om goed passend schoeisel, dat gemakkelijk zit. De zogenaamde fietsschoen van zwart leer met lage hak, de halfhoge molière en de eenvoudige zwarte handschoen doen langs deze weg hun intrede in de vrouwengarderobe³⁹⁰.

Langzamerhand groeien modekleding, sportieve kleding en reformkleding meer naar elkaar toe. Vanaf 1910 raakt ook in de modekleding (de ontwerpen van Poiret) het korset in onbruik. De rok wordt steeds korter: rond 1910 verdwijnt de sleep, vanaf 1914 blijft de rok enkelvrij. In 1912 wordt door leden van de reformbeweging geconstateerd: ‘De mode bracht in de laatste jaren bijna uitsluitend reformkleding -of- als men het anders wil uitdrukken, de reformkleding is mode geworden³⁹¹.

Voor beide stromingen geldt eenzelfde houding ten aanzien van make-up. Een echte dame hoort geen zichtbare make-up te gebruiken: dat is iets voor vrouwen van lichte zeden, waarmee ‘je niet omging³⁹². Toch is de blanke huid van een dame in Nederland niet altijd een natuurprodukt: vaak komt er ‘Poudre de Riz’ aan te pas, ‘hetwelk voorzeker meer gebruikt wordt dan men wel vermoeden zal³⁹³. Ook rouge wordt door

sommigen gebruikt: geen ‘hard vermiljoen-rood’ maar ‘het meer de eigenaardige gelaatskleur nabootsende carmin’³⁹⁴. Dames verkiezen als parfum een lichte bloemengeur³⁹⁵, als ‘Quelques Fleurs’, ‘Violets de Parme’ of ‘Muguets’³⁹⁶. Dames uit de luxestroming kiezen echter soms voor indringender geurtjes: ‘Wie bracht toch dat anti-emancipatiecorps op het denkbeeld de “patchouli”, dat stinkstankje onzer grootmoeders, weder te voorschijn te halen, om het als oorlogsmateriaal te bezigen! Zo iets te gebruiken moest verboden zijn’³⁹⁷. Tegen 1920 komt het zichtbaar aanwenden van make-up steeds meer in de mode ‘vooral in de groote steden... ook door vrouwen die bekend staan, dat zij de goede vormen zéér hoog houden’³⁹⁸.

Een echte dame -of zij nu een volgeling is van de luxestroming of de praktische stroming- zorgt ervoor zowel ‘onbehoorlijke kostbaarheid als ontijdige coquetterie’ in haar kleding te vermijden. Zij zorgt bovendien dat haar kleding ‘voor den leeftijd van de draagster past’³⁹⁹. Oudere dames worden geacht uitbundigheid in haar kleding achterwege te laten: ‘De fijner aangelegde vrouw zal... in de herfst van haar leven haar keuze doen vallen op diepere, gedektere kleuren en eenvoudiger modellen. Al wat zwierig staat, zooals linten, strikken, kleine strookjes en dergelijke laat zij aan de jeugd over. Zij houdt van het rustige, van groote lijnen,... de kleurenrijkdom verdwijnt, alleen zwart, dat bij het witte haar zoo deftig staat, het sobere grijs en het fijne lila zijn de tinten voor den hoogen ouderdom. Onlangs is ook wit in dit kleurengamma opgenomen’⁴⁰⁰. Oude dames wordt afgeraden zich al te zeer met sieraden te overladen, omdat zij er dan nog ouder uitzien dan zij zijn⁴⁰¹. Als ideaal kledingstuk voor dames op leeftijd wordt de pelerine aanbevolen. Deze staat mooi, is behaaglijk warm en verbergt tegelijkertijd een in elkaar gezakt figuur⁴⁰². Vanaf 1880 gaat de oudere vrouw in het algemeen echter jeugdiger gekleed dan tevoren. Zij hoeft zich niet langer ‘ouwelijk’ te kleden zodra zij gehuwd is⁴⁰³. Een nog jeugdige moeder kan zich hullen in tule en madeliefjes, terwijl haar dochter in statig zwart fluweel is gekleed⁴⁰⁴.

Herenkleding

De confectie brengt nivellering op het terrein van de herenkleding. De heren der elite trachten echter evenals hun dames zich te blijven onderscheiden van de lagere klassen. De heren zorgen niet zoals de dames voor een versnelling in de modewisseling om distantie te handhaven: de normering van ‘mannelijkheid’ sluit deze weg voor hen af, omdat zij geacht worden zich niet met mode in te laten. In plaats daarvan vertrouwen zij op de reeds bestaande codes aangaande de ‘gentleman’. Het maatkostuum van de beter gesitueerde heer heeft namelijk nog steeds een betere snit en afwerking dan het confectiepakkie van de gewone man. Bovendien draagt de echte heer vóór 1900 alleen een colbertkostuum in de zomer, op vakantie en bij sportieve activiteiten, terwijl mannen uit de middengroep

of de lagere sociale strata dit altijd dragen. Een echte heer kiest voor de ‘geklede jas’ met bijpassend vest en broek of het jacquetkostuum. Het smokingkostuum, een zwart pak bestaande uit broek, vest en kort jasje met zijden revers, gaat vanaf circa 1900 als avondkleding geleidelijk het rokkostuum verdringen. Vanaf dezelfde tijd wordt het geklede zwarte veston kostuum met zijden revers voor overdag beschouwd als een moderne plaatsvervanger van de geklede jas⁴⁰⁵. De heer onderscheidt zich vooral door zijn accessoires: wandelstok, hoge hoed of bolhoed, slobkousen, zakhorloge, handschoenen. Zijn elegance ligt in ‘een zorgvuldig onderhouden middenplooi, in een zorgvuldig omgeslagen ondervouw’ van de pantalon⁴⁰⁶. De grens tussen een heer zijn en geen heer zijn is zo dun dat ‘elke schoenveter telt’⁴⁰⁷. Een succesvol zakenman neemt op zakenreis altijd een ruime sortering pas opgeperste fantasie-kostuums, wandeltoiletten, smokings en rokkostuums mee, zodat hij in elke mogelijke situatie onberispelijk gekleed kan gaan. Hij schrijft daaraan zijn zakelijk succes toe⁴⁰⁸.

Witte linnen gesteven boorden (vadermoorders) en manchetten zijn nog altijd een statussymbool⁴⁰⁹, evenals de hoge hoed -het ‘heeren-symbool’⁴¹⁰. Ook conservatief ingestelde heren reserveren de hoge hoed nu echter meer en meer voor officiële gelegenheden. Voor overdag en bij sportieve aangelegenheden wordt meestal een lage, slappe hoed met brede rand gedragen, die in de vorige periode is opgekomen als hoed van de ‘moderneren’ en ‘revolutionairen’, maar die nu dankzij zijn doelmatigheid algemeen is geworden, en in allerlei vormen en kleuren wordt vervaardigd⁴¹¹.

Een heer dient goed geschoren te zijn en onberispelijk gecoeffeerd. Daarvoor zorgt de kapper, die soms aan huis komt, soms in zijn kapsalon zijn werk verricht. Klanten hebben in de kapperszaak hun eigen scheergerei, scharen, borstels, zeep, aluinsteen, haarwatertje en brillantine, die bewaard worden in een laadje met de naam van de klant erop. Ook jonkheren en baronnen bezoeken de kapper. Er is onderscheid tussen de coiffeur, die de deftige heren tot zijn klantenkring mag rekenen, en de barbier die de ‘gewone man’ scheert en knipt⁴¹².

Hoewel ook heren bij de aanschaf van kleding geleid worden door ijdelheid⁴¹³, staat de gangbare visie op mannelijkheid in deze periode hen niet toe hun modezucht bot te vieren. Alleen de modedetails bieden de man enige speelruimte, bijvoorbeeld het aantal boordeknoopjes, de breedte van de revers of zijn sokken: ‘Een heldhaftige poging om althans dit zonnetje-van-onder te laten schijnen, heeft voor enkele jaren de bloem onzer jongelingschap bestaan, toen zij, met omgeslagen broekspijpen het Smyrna tapijt van onzen salon doorwaadde. Een onderneming die boekdeelen spreekt voor de ontberingen van den mannelijken mode-suffraget’⁴¹⁴.

De dokter oefent zijn beroep niet langer in zwart rokkostuum uit. Hij trekt anno 1893 voor het spreekuur zijn jasje en manchetten uit om een

lange wit linnen jas met benen knopen aan te schieten: het prototype van de ook nu nog gangbare doktersjas⁴¹⁵.

Wat bij de dameskleding werd opgemerkt ten aanzien van de introductie van nieuwe kledingstukken via het sportveld geldt ook hier. De herengarderobe wordt door het sporten eveneens verrijkt met nieuwe kledingstukken: knielange broek (plusfour), korte broek, sportkousen, trui, vest⁴¹⁶. Ook de jacht levert nieuwe kledingstukken aan de herengarderobe, zoals het populaire Norfolkjasje⁴¹⁷. Bij sportieve activiteiten en wanneer zij op reis gaan dragen heren in plaats van een hoed een pet als hoofddekse⁴¹⁸.

De kledestijlen voor heren die in de negentiende eeuw hebben bestaan -gentleman, dandy, buitenman- evolueren in de twintigste eeuw. De 'gentleman' ontwikkelt zich tot de types van de 'zakenman' en de 'man van de wereld'. Beide types gaan correct gekleed, maar de tweede variant besteedt meer aandacht aan elegance en een persoonlijk detail in de kleding. De dandy blijft gekenmerkt door overdreven aandacht voor het uiterlijk, hetzij supercorrect, hetzij als buitenissige modeclown. Het type van de buitenman splitst zich uit in het atletische type (zongebruind, gespierd, sportkleding) en het sportieve type (Engelse landadelstijl). Nieuwkomer in de twintigste eeuw is het type van de 'intellectueel', in de onhandige-slimmerd-variant (met bril, plukkelig haar en niet goed passende kleding) of als studentikoze 'collegeboy' (met blazer, streepjesdas en flanelen broek)⁴¹⁹.

Kinderkleding en jeugdkleding

Niet langer ziet het kind uit de elite er uit als een volwassene in zakformaat. Vanaf circa 1880 ontstaat een zelfstandige kinderkleding, die het kind meer bewegingsvrijheid biedt. Deze kinderkleding is comfortabele speelkleding: eenvoudig van snit, gemaakt uit stevig materiaal en bescheiden gegarneerd. Dit geldt zowel voor de jongens- als de meisjeskleding⁴²⁰. De inspiratie hiervoor wordt vooral geput uit de kledingvormen van lieden, die zich altijd al goed hebben moeten kunnen bewegen, omdat hun bezigheden dat vereisten: de zeelieden en de jagers. De eerste decennia kinderkleding staan in het teken van de 'matrozenstijl': matrozenpakjes voor jongens en matrozenjurkjes voor meisjes⁴²¹. Het populaire 'norfolkpakje' voor jongens is een variant op de jachtkleding van hun vaders. Zowel jongens als meisjes dragen hoge zwarte rijglaarsjes over witte kousen met horizontale rode of blauwe strepen⁴²². Meisjes uit de elite die moeten bijdragen aan het statusvertoon van haar in luxe-stijl geklede moeders, dragen besmettelijke witte jurken van fijne katoenen batist, versierd met borduursel⁴²³.

Vanaf 1900 is er naast kinderkleding ook speciale kleding voor baby's verkrijgbaar: de eerste kruip- en slobpakjes verschijnen in de winkels⁴²⁴.

Rond 1900 krijgt ook ‘het jonge meisje’ (veertien tot achttien jaar) haar eigen kleding, die het midden houdt tussen de comfortabele kinderkleding en de modieuze volwassenenkleding. Voorheen werd deze ‘onelegante’ periode in het vrouwenbestaan altijd verdoezeld⁴²⁵. De jongemeisjeskleding laat genoeg ruimte voor haar lichaam-in-de-groei, en maskeert door over te bloezen haar als lelijk ervaren, nog wat smalle en hoekige figuur⁴²⁶. De reformbeweging brengt voor het jongemeisje veel combinaties van blouse en rok of rok en tuniek. Er wordt veel gewerkt met voor iele figuurtjes flatteuze grote kragen⁴²⁷. De garderobe van het jongemeisje omvat behalve school- en huiskleding kledingstukken als een ‘uit rok en jakje bestaand straatkostuum’ en een danslesjurk⁴²⁸.

De jongedame uit de elite dient zich van meisjes uit lagere milieus te onderscheiden: ‘Ofschoon het jonge meisje zich op straat in een lichtgekleurd toilet kan vertoonen, verdienen in groote steden donkere kleuren toch altijd de voorkeur voor wie zich wenscht te onderscheiden van allerlei meisjes uit winkels en ateliers’⁴²⁹. Zij moet leren zich ten alle tijde met zorg te kleden, niet alleen wanneer zij uitgaat, maar ook als zij thuis blijft. Ze moet haar smaak ontwikkelen en alle slordigheid in haar uiterlijke verschijning vermijden⁴³⁰. Alleen dan ontwikkelt zij zich tot een volwaardige vertegenwoordigster van haar stand, immers ‘slechte, ongekuischte smaak is meestal het kenmerk der minder beschaafde klasse. Een gedistingeerde vrouw draagt zorg hare kleding in overeenstemming met de omstandigheden te kiezen en waakt ervoor steeds keurig netjes te zijn’⁴³¹. Vooral aan haar goed verzorgde tanden, handen en schoenen herkent men het echt ‘beschaafde’ meisje⁴³². Jonge meisjes mogen niet pronken met waardevolle sieraden. Het dragen van een ring als erfstuk wordt toegestaan, maar ‘het eerste kostbare versiersel krijgt de jonge dame van haar verloofde’⁴³³. Meisjes mogen zich wèl tooien met onechte sieraden⁴³⁴.

Wordt ‘blanketsel’ voor dames al sterk afgekeurd, voor jonge meisjes geldt dit in nog sterkere mate. Moeders worden dan ook gemaand haar dochters beslist niet aan te moedigen in het verven van lippen en wangen en het aanbrengen van witte huidverf: het mooiste bezit van een jong meisje is haar onbedorven jeugd en haar frisheid⁴³⁵.

Voor het meisje markeert het opsteken van het haar en het gaan dragen van een lange rok de overgang van kind naar volwassen vrouw⁴³⁶. Annie Salomons herinnert zich in 1960 hoe zij als zeventienjarige voor het eerst haar toekomstige echtgenoot ontmoette, toen zij gelukkig net haar haar opgestoken droeg. Anders had hij niet naar haar omgekeken, dan was zij in zijn ogen ‘nog zo'n kind’ geweest⁴³⁷. Nog altijd vervallen veel huwbare meisjes in de fout zich al te overdreven fraai uitgedost te presenteren op de huwelijksmarkt, niet zelden daartoe aangezet door haar moeders⁴³⁸.

In diverse opvoedings- en etiquetteboekjes wordt het belang van handwerkonderricht ook voor rijke meisjes verdedigd. Een huwbaar meisje ‘moet zich weten te bekwamen in het vervaardigen van kleederen en

linnengoed. Wij kennen groote dames, die haar eigen kleederen en hoeden weten te maken, en daarin eene ware kunstvaardigheid bezitten, zoodat zij daardoor een voorwerp van nijd blijven voor hare prachtig gekleede medezusteren... ook als alleenstaande dame kan zij dat gebruiken⁴³⁹. Zij kan deze vaardigheid ook aanwenden voor een liefdadig doel: om kleding te maken voor de armen. Soms is deze vorm van liefdadigheid meer gericht op het zieleheil van de meisjes dan op het vervaardigen van een produkt, waaraan de armen behoefte hebben. In Tilburg worden de beste leerlingen van de taalschool van de Zusters van Liefde toegelaten tot een keurklasse, die al biddend borstrokken vervaardigt voor de armen uit speciaal voor dit doel in kleine stukjes geknipte, zwarte, rode en blauwe lapjes⁴⁴⁰.

Jongemannen uit deze sociale laag gaan ouwelijk gekleed in dezelfde kledstijl als hun vaders: ‘Onze frissche, levenslustige jongelingen lijken in die ongemodelleerde zakken mistroostige vroeg-oude heertjes, akelige, waanwijze knulletjes’⁴⁴¹.

Middengroep

Veel traditionele elementen uit de middengroep zijn tegen 1900 gedeeltelijk afgezakt naar de bovenste laag van de lagere sociale strata. Het betreft kleine ambachtslieden als kleermakers, kuipers, smeden en timmerlieden, en kleine winkeliers en kooplieden. Zij hebben het in de concurrentiestrijd met de opkomende industrie en/of het grootschalige bedrijf niet kunnen bolwerken. Anderen hebben wel met hun tijd mee weten te gaan en hun positie in de onderste laag van de middengroep behouden: bakkers, blekers, boekverkopers, coupeurs, kruideniers, slaggers, tappers, koper- en blikslagers en winkeliers in luxe goederen (galanterieën, meubels, mode-artikelen, etc.)⁴⁴².

In steden die zich hebben ontwikkeld tot koop- en dienstencentrum voor het omringende platteland (zoals Groningen) komt de landbouwcrisis in de middengroep hard aan: de boeren hebben veel minder te besteden, wat met name winkeliers aan den lijve ondervinden⁴⁴³.

In het kielzog van de industrialisatie groeit in deze periode de witte-boorden-groep sterk. Witte-boorden-werkers vormen, samen met de redelijk verdienende (in eerste instantie alleen de geschoolde) arbeiders, de grootste klantengroep van zowel de confectiefabrikanten als de warenhuizen⁴⁴⁴. Gezien de aard van hun werk kunnen zij het zich veroorloven evenals de hogere standen witte boorden (of in het geval van het toenemende bestanddeel vrouwen: witte kraagjes) en manchetten te dragen en modieus gekleed te gaan. Bij gelijk inkomen geven ambtenaren minder geld uit aan voeding dan arbeiders, evenveel aan huur, maar méér aan kleding⁴⁴⁵. Wanneer de witte-boorden-werker slechts over een bescheiden beurs beschikt, zal hij trachten aan zijn kledingbehoefte te voldoen door goedkope en-gros-confectie te kopen in de burgermanszaken⁴⁴⁶. Hij

neemt ook wel een kledingabonnement, een vorm van kopen op afbetaling, waarbij tegen betaling van een vaste som geld per week of per maand jaarlijks een bepaald aantal kledingstukken wordt geleverd⁴⁴⁷.

In een etiquetteboekje uit die tijd wordt gesteld, dat de sociale afstand van de middengroep ten opzichte van de lagere sociale strata groter is dan die tussen de middengroep en de elite: ‘Een groote kloof ligt tusschen de levenswijze der “gewone luidjes”, zooals het volk zich zelf noemt, en de bescheiden, goed ingerichte huishouding der middelstand; onbeduidend is daarentegen het verschil tusschen dezen en hen, die op de hoogste sport der maatschappelijke ladder staan’⁴⁴⁸. De witte-boorden-groep koestert zich graag in de illusie dicht tegen de elite aan te leunen. Hier ligt waarschijnlijk ook de reden van het feit, dat handels- en kantoorbedienden zich pas laat (circa 1890) organiseren in een vakvereniging⁴⁴⁹.

De lonen van de vertegenwoordigers van de middengroep lopen nogal uiteen. De laagste inkomens liggen onder die van geschoolde arbeiders (zie 4.4.1. middengroep en 5.1.). Politie mensen in de lagere echelons worden voor hun zware werk bepaald niet goed betaald: hun salaris varieert van *f*11,- tot *f*14,50 per week, minder dan een vak-werkman kan bereiken⁴⁵⁰. Onder rijksambtenaren die tot de middengroep gerekend kunnen worden, loopt het salaris van *f*400,- (beginnende klerk) tot *f*2000,- (kommies). Gemeenteambtenaren ontvangen bij gelijke rang iets minder: *f*250,- tot *f*1500,-⁴⁵¹. Voor technici ziet de financiële situatie er vrij rooskleurig uit: zij verdienen gemiddeld *f*1197,65 (jaarsalaris) in overheidsdienst en *f*871,- als zij bij particuliere bedrijven werken⁴⁵². Een hoofd van een lagere school verdient anno 1902 *f*800,- per jaar⁴⁵³. Handelsreizigers bestrijken de gehele middengroep: zij verdienen in de regel tussen *f*600,- en *f*1200,- per jaar⁴⁵⁴. Er zijn er die tot de toplaag van deze klasse behoren en ‘altijd deftig met hoogen hoed’ hun klanten bezoeken, maar er zijn ook lieden onder, die het platteland afreizen en maar ternauwernood de eindjes aan elkaar kunnen knopen⁴⁵⁵. Werknemers in de horeca worden redelijk betaald, als ze deskundig zijn en in gerenommeerde hotels en restaurants zijn aangesteld, maar slecht als zij onopgeleid in mindere gelegenheden werken. Voor beide categorieën geldt, dat zij doorgaans zelf hun kleedgeld moeten betalen, terwijl zij wél verplicht zijn een bepaalde kleding (uniform) te dragen. Alleen portiers en sociëteits-kelners vormen hierop een uitzondering: zij ontvangen hun kleding van de werkgever⁴⁵⁶.

Dameskleding

De opkomst van de damesconfectie en de gestegen lonen geven de vrouw uit de middengroep steeds meer gelegenheid zich even modieus te kleden als haar beter gesitueerde zusters. Wel moet zij zich vanwege haar toch in vergelijking tot de elite beperkte financiële middelen, tevreden stellen met een eenvoudiger uitvoering van de modekleding die zij draagt.

Vrouwen uit de lagere regionen van de middengroep dragen bijvoorbeeld niet altijd een hoed. In 1910 spreekt de schrijfster van een boekje over kleding van ‘de burgervrouw, die altijd gewoon is blootshoofds te lopen (maar) zich tegen al te strenge koude wapent door een wollen doek of kapertje om het hoofd te doen’⁴⁵⁷. Vrouwen met een krappe beurs wordt geadviseerd liever een eenvoudig stofje aan te schaffen dan een goedkope imitatie van luxe-materiaal. Dat laatste staat namelijk absoluut niet ‘gedistingeerd’⁴⁵⁸.

Ook vrouwen uit de middengroep bekeren zich tot de sport. Anno 1896 kan de echtgenote van een sigarenhandelaar en dochter van een stoombleker 's zondags een fietstocht maken, gekleed in een modieus donkergrijs fietskostuum met een lichte matrozenkraag en een witzijden das. Op haar hoofd draagt zij een ‘matelotje’, aan haar voeten zwarte lakschoentjes⁴⁵⁹. Een Haags burgermeisje dat van het tennisveld komt, wordt in 1897 als volgt beschreven: ‘Zij had te veel bloed voor distinctie... De frissche, blanke, zachte huid was overtoegen met roodheid, zelfs neus en voorhoofd werden door het jong, krachtige rood getint. Kleine pareltjes stonden op neusvleugels en bovenlip, enkele vochtige vlokjes krulhaar onder den ronden stroohoed zwierden om het voorhoofd. Hoe eenvoudig zag ze er uit, een donkerblauw serge rok, een wit neteldoeks blousje met blauwe nopjes, door de inspanning van het spel enigszins opgekropen en verschoven en wat ruim zittend boven het zijden lint, dat haar niet al te dunne, maar zeer buigzame taille omgaf. De handen lagen in haar schoot, blanke, gevulde, gezonde handen, zonder ringen of armbanden, en de garen handschoenen waren door de mazen van den bet gehaald’⁴⁶⁰.

De reformbeweging vindt aanvankelijk vooral aanhang in de hogere sociale strata, maar bezit genoeg zendingsdrang om ook de middengroep en de arbeidersklasse te willen bereiken. De dames Buschmann en Thierbach ontwerpen ‘geschikte, praktische kledingvormen voor de arbeidende vrouw uit de volksklasse en den middenstand’, zodat zij ‘met weinig geld en weinig moeite iets moois (kan) maken’⁴⁶¹. Ook organiseert men in 1912 een prijsvraag voor het ontwerpen van een reform-huisjapon van f 6,- of minder, om te bewijzen dat reformkleding mooi kan zijn zonder te duur te worden⁴⁶². De ingezonden modellen worden in Keulen tentoongesteld. Voor de damesonderkleding komt men op een totaalbedrag van f 61,- uit, ‘een som waarvoor men zeker drie à vier jaren van de voornaamste artikelen van onderkleding is voorzien... En wat de bovenkleding betreft, doet hier de keuze van een duurzame stof alles. Wie weinig besteden kan, neme stoffen welke ook de arbeidersklasse gebruikt, bijv. blauw linnen of manchester (pilo)’⁴⁶³.

De tailleur is een zeer nivellerend kledingstuk: het wordt al snel geconfectioneerd en iedereen kan zo'n ‘pakje’ dragen⁴⁶⁴. Het mantelpak verdoezelt standsverschillen: ‘Een grijs mantelpakje is ten slotte een grijs mantelpakje, ook al ziet een kenner met één half oog al het verschil in coupe en detail’⁴⁶⁵. Er zijn echter niet zoveel kenners! De tailleur (of

rok) met blouse wordt het uniform van de werkende vrouw uit de middengroep.

Van de jonge vrouwen, afkomstig uit de lage middengroep of de hogere arbeidersstand, die in de deftige kledingmagazijnen werken, wordt meestal méér verlangd dan alleen haar arbeidskracht: zij moeten er bovendien aantrekkelijk uitzien, zodat zij de klanten (en haar mannelijke begeleiders!) kunnen bekoren en kledingstukken kunnen aanpassen en showen voor dames die te lui zijn zichzelf herhaaldelijk te verkleden. De werkgever verwacht, dat winkelmeisjes goed gekleed gaan. Haar loon is echter gering, zodat zij gemakkelijk in de verleiding komen in te gaan op de avances van heren die de winkel frequenteren en zich voor haar amoureuze diensten te laten betalen. Alleen zo kunnen zij zich een beetje van de luxe toeëigenen, die zij dagelijks om zich heen zien tijdens haar werk en die in zo schril contrast staan met haar bescheiden huiselijke omstandigheden⁴⁶⁶. Het loon is laag: bijna de helft van de winkeljuffrouwen te Den Haag krijgt in 1912 minder dan f20,- per maand. Een deel van het personeel is intern, maar beschikt niet als een dienstbode over een eigen kamer. Toch geven velen de voorkeur aan dit beroep boven dat van dienstbode, vanwege het schone werk, de nette kleding en het hogere maatschappelijk aanzien⁴⁶⁷.

Vrouwen uit de middengroep verdienen wanneer zij een beroep uitoefenen, niet veel meer dan fabrieksarbeidsters, al genieten zij wel een hogere status. Zo verdient een onderwijzeres aan een volksschool in Amsterdam in 1918 f41,- per maand. Daarvan moet zij f35,- aan kostgeld en f5,- aan lesgeld uitgeven. Voor kleding blijft dus bijna niets over, zodat zij 'in plaats van duur kousebandelastiek touwtjes draagt en een achterbaan in haar japon moest zetten uit een afgedankte rok van het hoofd van haar school, al was het niet geheel dezelfde kleur... Een onderwijzeres, die 's winters zomergoed draagt, die d'r schoenen niet kan laten maken'⁴⁶⁸.

De secretaresse, één van de eerste voor vrouwen uit de middengroep toegankelijke beroepen, dient onopvallend gekleed te gaan. Het is niet goed als zij 'het type van burgerlijkheid en geëmancipeerdheid' vertegenwoordigt met een 'verschoten zwarte japon, slordig-omgedaan kanten kraagje van grootmoeders-tijd, kortgeknipte groezelige zwart-grijze haren, en op het hoofd een scheef-zittend sequah-hoedje voor een jong meisje'. Een goed gesoigneerde secretaresse wekt echter al snel argwaan, ook al gaat zij 'bescheiden gekleed, in donkerblauw cheviot, met een wit linnen halsboordje, en wit linnen omgeslagen manchetten'. Teveel zorg voor haar kapsel, een sieraad of fraaie knopen wijzen in de ogen van werkgevers op 'een neiging tot zich-mooi-maken, er-zoo-goed-mogelijk-uitzien', waarvan zij weinig goeds verwachten⁴⁶⁹.

Handwerken en zelf kleding naaien wordt ook de vrouwen uit deze sociale laag aangeraden. Behalve het aanleren van orde en netheid en het uitsparen van geld, heeft handwerken hier ook een emotionele functie. Een handwerkende vrouw wordt geacht een weldadige rust uit te stralen

voor haar omgeving en uit te nodigen tot het voeren van een gesprek. Daarnaast maakt zij met de produkten van haar handwerk de woning gezellig en schenkt zij haar huisgenoten kledingstukken die met liefde voor hen gemaakt zijn. De functie van het gezin in de middengroep kent al in de negentiende eeuw een sterke emotionele component, in tegenstelling tot het arbeidersgezin, waar de economische functie tot diep in de twintigste eeuw voorop blijft staan⁴⁷⁰.

Herenkleding

De heren uit de middenklasse, vooral die uit de witte-boorden-groep, imiteren de herenkleding van de hogere burgerij. Zij dragen maatkleding als zij zich dat kunnen permitteren of (liefst de betere) confectie. Er zijn witte boorden, manchetten en frontjes van papier met erin geperst linnen- effect of van papier met ‘linnen of katoenen overtrek’ in de handel, die hen in staat stellen ook met een krappe beurs de smetteloze herenkleding na te bootsen⁴⁷¹. De ‘geïmiteerde linnen boorden, chemisettes, manchetten’ van Mey en Edlich zijn in deze tijd zeer in trek. Zij worden in vele modellen en maten gemaakt, zodat iedereen naar zijn smaak bediend kan worden⁴⁷².

Voor een burgerjongen die hogerop wil komen, is vanaf circa 1900 ‘een smoking... het ideaal van zijn leven,... de entree... in de omgeving der bevoorrechten, waar hij zoodoende tracht zich in te werken. Ja, is het bedrijfskapitaal van menigen hochstapler, van menigen brasseur d'affaires niet meestal voor 't grootste deel in zijn fashionable garderobe belegd?’⁴⁷³.

Ambtenaren -ook wanneer zij een lage rang hebben en weinig verdienen- voelen zich gewichtiger dan winkeliers en handelaren, en trachten zich van hen te onderscheiden door het dragen van een wandelstok en het cultiveren van een ‘langzame, flaneerende tred’⁴⁷⁴. Zij demonstreren een zekere afgemeten deftigheid in kleding en houding⁴⁷⁵.

Kinderkleding

Ook in de middengroep dragen kinderen nu speciale kinderkleding, hetzij confectiekleding hetzij door moeder zelf gemaakt. De vormgeving is in veel gevallen gelijk aan die van de kinderkleding bij de elite. Het dragen van besmettelijke tere witte jurkjes, zoals bij de elite ter distantie van de sociaal minderen in zwang is gekomen, treft men bij de middengroep niet aan. Daar geeft men de voorkeur aan praktische kinderkleding uit linnen stof. De elite ziet dat als ‘burgerlijk’, zoals blijkt uit onderstaand fragment van een kort verhaal, waarin een grootmoeder uit de elite de huidige kleding van haar kleindochters, gekozen door de nieuwe echtgenote van haar schoonzoon, vergelijkt met de kleren waarin haar overleden

dochter de meisjes hulde: ‘grijs linnen jurken -“practische stevige jurken, die goed tegen wasschen konden” - merkte de grootmoeder snel-bitter op. “En niet zo gauw vuil als wit, Marietje had de kinderen altijd wit laten dragen”. En zij proefde uit die linnen jurken het karakter van Jeanne. “Knap en netjes, zonder eenige verfijning - Marietje en zij zelf waren gewoon zoo iets degelijk-burgerlijk te noemen. Wat had zij de kinderen altijd beelderig gekleed!... Knooplaarzen van grof leer -vroeger werden de schoenen aangemeten- dit bedierf een kindervoet, dat harde leer en grof model”⁴⁷⁶.

De kinderen uit de middengroep worden vaak te warm ingepakt, waardoor hun lichaam te weinig wordt gehard: ‘Onder de burgerklasse worden voor schoolgaande kinderen dikwijls lange, smalle wollen dassen gebruikt, die men liefst een paar keer om den hals windt’⁴⁷⁷.

Net als in de hogere kringen het geval is, hebben ook burgermeisjes (en haar moeders!) de neiging zich als zij de huwbare leeftijd hebben bereikt zo fraai mogelijk te kleden in de hoop een welgestelde echtgenoot te vinden. Er wordt gewaarschuwd, dat zij zo juist al haar kansen op een huwelijk verspelen: ‘Een heer, die zich een oogenblik door de mooie kleren liet verschalken, denkt na de eerste kennismaking al: in de verte leek ze een dame, maar als men ze ontmoet ziet men dadelijk, dat het een burgermeisje is, niet geschikt voor een man van positie. De flinke knappe ambachtsman zou misschien zijn oog laten vallen op een dier meisjes, als... ze maar niet zoo gekleed gingen! Dáár verdient hij zijn geld niet voor’⁴⁷⁸.

Lagere sociale strata

In Haarlem maakt men rond 1890 de volgende indeling van de werkmansstand in substanden. Bakkers, metselaars, schilders en timmerlieden behoren tot de elite van deze stand, waarvan geschoolde fabrieksarbeiders en werklieden in andere ambachten de middenmoot vormen. Het laagst worden de sjouwers, opperlieden, bikkers en de mindere fabrieksarbeiders (ongeschoolden) aangeslagen⁴⁷⁹. Behalve werklieden en arbeiders behoren ook kleine winkeliers en venters tot deze sociale laag.

De werkkrachten die met de opkomst van de industrialisatie in de fabrieken in de steden gaan werken, zijn grotendeels gerecrueteerd uit dat gedeelte van de plattelandsbevolking, dat zijn bestaansmogelijkheden in de landbouw in dezelfde periode ziet inkrimpen, als gevolg van de ontwikkeling daar in de richting van grootschaliger, gemechaniseerde bedrijven. In de stad ontbreekt hen de gelegenheid hun eigen kledingstoffen te produceren: zij hebben er geen weefgetouw zoals op het platteland. Bovendien is de huisvrouw vaak niet in staat de kleding van haarzelf en haar gezin zelf te maken: zij werkt dikwijls in de fabriek of verricht thuiswerk om het karige loon van haar man aan te vullen. De textiel- en de confectie-industrie spelen hier op in: er worden eenvoudige, goedkope stoffen en

kledingstukken geproduceerd. De werkkleding van de arbeiders leent zich goed voor confectionering: de snit is simpel en er worden geen al te hoge eisen aan de afwerking gesteld. Aanvankelijk bestaat er onder de arbeidersklasse een wantrouwen tegenover de confectiekleding. Men heeft meer vertrouwen in de degelijkheid van tweedehands kleding⁴⁸⁰. Al snel wordt deze weerstand overwonnen, vooral wanneer de kwaliteit van de confectie verbetert: in 1908 koopt men in de arbeidersklasse algemeen confectiekleding⁴⁸¹. Tweedehandszaakjes blijven echter de armsten van kleding voorzien. In de Jordaan bijvoorbeeld zijn veel tweedehandswinkeltjes waar afgedragen kleding en schoeisel tegen eenheidsprijs verkocht worden: een paar ‘halfsleten’ schoenen kost begin deze eeuw 60 cent⁴⁸².

De langzaam stijgende koopkracht van de arbeiders stelt langzamerhand steeds meer van hen in de gelegenheid zich redelijk te kleden⁴⁸³: zij gaan rond 1890 beter gekleed dan twintig jaar tevoren⁴⁸⁴. Wel is de arbeiderskleding nogal eenvormig en eentonig. In Schiedam noemt men een nieuw gebouwde woonbuurt voor arbeiders ‘De Pilobuurt’, omdat pilo zoveel voor arbeiderskleding wordt gebruikt, dat zij haast synoniem is geworden met ‘arbeider’⁴⁸⁵. Zien de mannen en vrouwen uit de arbeidersklasse er in hun zondagse slecht zittende confectiekleding aanvankelijk wat onbeholpen uit, rond 1915 ‘dient dadelijk erkend dat door een betere coupe vooral ook de jonge mannen en de jonge meisjes uit de volksbuurten er op hun Zondags minder stijf en houderig, minder stumperig uitzien dan voorheen’⁴⁸⁶. De best betaalde arbeiders kopen hun kleding veelal in de grote confectiepaleizen, de anderen doorgaans bij kleine winkeliers⁴⁸⁷. Bij het eerste type zaak moet men namelijk contant betalen, terwijl het tweede vaak een vorm van kopen op afbetaling kent.

De werklieden en hun kinderen in Twente zien er in de ogen van burgemeesters, artsen, bazen, schoolhoofden en zielszorgers goed gekleed uit⁴⁸⁸. Een predikant in Hengelo zegt: ‘Ik heb nooit logees gehad, of zij zeiden, wanneer er eenige honderden arbeiders voorbijkwamen, wat zien die menschen er gezond, ordentelijk gekleed en betamelijk uit. Dat is ook mijn eigen indruk’⁴⁸⁹. Hieruit valt op te maken, dat de arbeidersklasse in Twente in dit opzicht opvallend goed voor de dag komt vergeleken met de arbeidersklasse in andere delen van het land. Volgens een werkbaas is de opschik ‘bij ons nog slimmer dan in Amsterdam’⁴⁹⁰. Vooral op zondag schijnt men er fraai uit te zien⁴⁹¹: ‘des Zondags zijn zij wat al te mooi gekleed, dan kan men ze niet onderscheiden van de dames en de heeren’⁴⁹². De predikant in Borne neemt dan ‘wel eens gekscherend den hoed voor hen af’⁴⁹³. Enkele notabelen zijn van mening, dat het met die weelde wel wat minder kan⁴⁹⁴: ‘Er zijn er, die er twee pakken op nahouden. Als zij van de fabriek komen, verkleeden zij zich. Mij dunkt, dat wat minder weelde beter ware’⁴⁹⁵. De arbeiders wordt ‘praal- en pronkzucht’ verweten: ‘men wil niet alleen mijnheer en juffrouw genoemd worden, maar ook den heer en de dame uithangen’⁴⁹⁶.

Niet alleen het feit dat men in de lagere sociale strata niet langer vasthoudt aan standsgebonden kleding wordt door de elite bekritiseerd, dit

geldt ook ten aanzien van de wedijver tussen de leden van deze sociale groep onderling. Een dame acht ‘de naijver met betrekking tot de kleederen het sterkst in de lagere kringen, bij de dienstboden, bij de winkeljuffrouwen, in den winkelstand. Daar schijnt men er een zonderling behagen in te scheppen, elkander door allerlei fraaiigheden de oogen uit te steken’⁴⁹⁷.

In de praktijk valt het met die vermeende luxe in de kleding van de lagere sociale strata wel mee. Hoewel gemiddeld genomen het de arbeider geleidelijk beter gaat, blijft er in deze periode een -weliswaar slinkendegroep over, die zich nauwelijks uitgaven voor kleding kan veroorloven. In 1889 kan nog in veel arbeidersgezinnen alleen kleding en schoeisel worden aangeschaft als een buitenkansje voor extra inkomsten zorgt⁴⁹⁸. In 1890 blijkt uit een aantal jaarrekeningen dat dit vooral geldt voor grote gezinnen of gezinnen waarin een bijzondere gebeurtenis (bevalling, ziektegeval) de ‘gezeten werkman achterop doet geraken’⁴⁹⁹. Ook in 1898 zijn er nog steeds veel arbeidersbudgets zonder uitgaven voor kleding⁵⁰⁰. In 1907 staan kleding en schoeisel soms als uitgavenpost in het huishoudboekje: een gezin met twee kleine kinderen besteedt hieraan *f* 1,85 per week (weekloon circa *f* 10,50), een gezin met één volwassen zoon *f* 2,50 (weekloon *f* 11,65)⁵⁰¹. Nog in 1916 zijn er in Rotterdam mensen uit deze klasse, die het zo arm hebben, dat zij alleen de allergeodkoopste kleding kunnen aanschaffen ‘op de Noordermarkt... gedragen Jaegerhemden en broeken, oude sporthemden, manchester broeken, enz. waaronder er zijn zóó smerig, zóó vies, dat ik met ontzetting kijk naar degenen die deze koopen voor 15 en 20 cent per stuk. En wat koopen zij! Waardelooze rommel en wellicht besmet op den koop toe’⁵⁰².

Kleding wordt in *De Katholieke Werkman* genoemd als één van de aspecten waaraan een ‘menswaardig bestaan’ van de werkman zou moeten voldoen, naast voeding, onderdak, arbeid en voldoende loon om een huisgezin te kunnen stichten: ‘Die kleeding behoeft niet te wezen volgens de voorschriften der laatste mode: zij mag echter ook niet uit vodden en lompen bestaan. Zij behoort flink, degelijk en sterk te zijn; en er dient zooveel voorraad te wezen, dat de zindelijkheid in behoorlijke mate kan worden betracht, dat met name het ondergoed op bepaalden tijd kan worden verwisseld’⁵⁰³.

Vaak lost men het kledingprobleem op door te kopen op de pof. In het seizoen waarin meer verdiend wordt, betaalt men het geleende geld terug⁵⁰⁴. Het lukt niet deze cirkel te doorbreken door in de goede tijden geld over te houden: ‘Zij hebben teveel behoeften. Het ééne kind heeft een hemdje, het andere een broekje, de vrouw heeft weer wat anders nodig; de vrouw staat op het geld te wachten aan het eind van de week’⁵⁰⁵. In een slecht jaar kan geen nieuwe kleding gekocht worden. De arbeidersbudgets laten zien, waarom ‘de kleeding, vooral van de vrouwen en kinderen in onze achterbuurten door de week in het algemeen aan netheid en frisheid heel wat te wensen overlaat. En leeren begrijpen zal men dan tevens, waarom de meest verlepte en afgedragen damesplunje

steeds gretig... wordt aangenomen door huismoeders in de volksklasse⁵⁰⁶.

Een andere oplossing om althans op zondag goed gekleed te gaan biedt de Bank van Lening. Arbeiders(vrouwen) deponeren er ‘kleederen, voorwerpen van opschik en dergelijke, waar zij 's Zondags mede uitgaan en naar de kerk, en die zij 's Maandags weder inbrengen⁵⁰⁷. In tijden van ‘grootte verdiensten halen zij ze wekelijks terug. Is er echter weinig werk dan laten zij ze staan⁵⁰⁸. In de Jordaan is de gang naar ‘Ome Jan’, zoals de Bank van Lening daar genoemd wordt, heel gewoon⁵⁰⁹. Meestal maakt men de gang naar de lommerd alleen wanneer de financiële nood als gevolg van ziekte, werkloosheid of oude dag hoog is gestegen: ‘Ik heb een jas en broek voor f 4,- naar de Bank van Leening gebracht. Als ik gezond ben hoef ik dat goddank nooit te doen⁵¹⁰. Anders dan de elite denkt, stelt men ook ‘in de volksklasse veel te veel prijs op het bezit van meubels en kleding, dan dat men ze maar roekeloos zou “wegbrengen”⁵¹¹.

De keus van de kleding wordt voor veel arbeiders beperkt door het systeem van ‘gedwongen winkelnering’, waarbij zij om hun baan te behouden, gedwongen zijn hun inkopen in een bepaalde winkel te doen, die doorgaans eigendom is van de baas zelf of van één van zijn familieleden⁵¹². Ook het kopen op de pof brengt een afhankelijkheidsrelatie tussen winkelier en klant teweeg: hij moet altijd bij die winkelier kopen, anders kan hij zijn krediet wel vergeten!

Als gevolg van het beschavingsoffensief van de burgerij en van de inspanningen van de arbeidersbeweging verbeteren de persoonlijke hygiëne en de collectieve hygiënische omstandigheden van de lagere sociale strata. Een deel van die sociale laag krijgt in deze periode een goede woning. De aanleg van waterleiding en riolering verschaffen meer mogelijkheden tot het handhaven van een gezonde leefomgeving. Men gaat langzamerhand zowel het eigen lichaam als de kleding beter wassen. De aandacht voor hygiëne leidt ook tot de inrichting van kleedkamers en wasgelegenheid in de bedrijven. Herhaaldelijk blijkt het personeel er echter ‘zoo goed als geen gebruik van te maken en bij voorkeur de afgelegde kleren in een zeer stoffige werkruimte op te hangen, wijl zij het gemakkelijker vonden de jassen in hun onmiddellijk bereik te hebben⁵¹³. Zij zijn bang voor diefstal en wensen ‘hun kleren voortdurend in het oog te kunnen houden⁵¹⁴. Ook de badcellen met koud en warm water zijn geen onverdeeld succes: ‘de mensen gunnen er zich den tijd niet voor⁵¹⁵. Een ander uitvloeisel van het preventieve gezondheidsdenken is de aandacht voor werkkleding, die het lichaam van de arbeider kan beschermen tegen gevaarlijke werkomstandigheden, zoals een stoffige omgeving, vallende objecten, open vuur of het werken met giftige stoffen⁵¹⁶. In 1912 vervaardigt men verschillende soorten werkkleding: naast de katoenen broeken en buizen van blauw keper, manchester of engels leer (multifunctionele werkkleding) worden ook kledingstukken gemaakt die speciaal

geschikt zijn voor een bepaald beroep, zoals stofjassen, ketelpakken, operatiejassen, verplegerskleding en slagersjassen⁵¹⁷.

Deelname aan sport is voor de meeste arbeiders nog niet weggelegd, tenzij als toeschouwer. Vóór 1900 is sporten voor hen te duur: zowel materiaal als lidmaatschapsgelden gaan hun financiële draagkracht te boven. Na 1900 valt voor een deel van deze klasse dit bezwaar weg. Dan krijgt men echter weer te maken met ballotagecommissies: de elite tracht langs deze weg ‘onder ons’ te blijven en sluit arbeiders van deelname uit. Alleen de voetbalbond en de fietsbond (ANWB) laten leden uit alle sociale lagen toe⁵¹⁸.

Vrouwenkleding

In het kader van het beschavingsoffensief tracht de burgerij de lagere strata te bewegen tot navolging van het middenklasse-ideaal van de vrouw als echtgenote, moeder en spil van de huishouding. In de arbeidersklasse zelf ziet men daar wel wat in: de lange arbeidsdag en de dubbele belasting van vrouwen (loonarbeid én huishouding) bezorgen vrouwen een zwaar leven. Vooral vanuit confessionele hoek propageert men de huisvrouwenrol, meestal met behulp van het argument dat de vrouw zich zo veel nuttiger kan maken dan door het verdienen van ‘de paar blanke guldens, die in de fabriek betaald worden en waarmee men zich fijner kleeden en beter pronken kan’⁵¹⁹. De zorg voor de kleding van zichzelf en haar huisgenoten behoort tot de verantwoordelijkheden van de vrouw in deze rol. Het *Handboek voor de katholieke sociale opleiding van onze arbeidsters* geeft daarvoor de volgende richtlijnen: ‘Ze koopt straf goed, nooit boven haren stand, om niet uitgelachen te worden door deftige mensen; ze wil, zij en haar kinderen, fatsoenlijk gekleed zijn, net en stil, zonder daarvoor kostelijke stoffen te dragen, de mode te volgen en beschaamd te zijn proper herstellende voorschooten of rokken aan te doen... Ze leert de kinderen voor hun kleederen zorg te dragen, want, zoo zegt ze hun: die kosten geld; ze zet er hen toe aan er nooit de handen aan af te vegen, er geen koffie of saus op te storten, nooit langs den grond of op den vloer te kruipen, nooit tegen den muur te leunen, enz.... Ze houdt de kleederen vrij van stof en vocht; daarvoor bergt ze die in de kast of achter de gordijn’⁵²⁰.

Niet alle vrouwen in deze klasse zijn voor die taak berekend, ze hebben vaak niet leren naaien, breien en verstellen, omdat ze al jong in de fabriek zijn gaan werken en geen tijd hadden (of zin) om het van haar moeder te leren. In Twente wordt in 1890 veel geklaagd over de ondermaatse huishoudelijke capaciteiten van de arbeidsters⁵²¹: ‘ze krijgen eene zekere neiging tot chic, maar geen genoeg om den boel in orde te houden... Is er een gat in eene kous, dan wordt die weggeworpen en eene nieuwe gekocht’⁵²².

Het voldoen aan de eisen van verantwoord huishouden betekent voor werkende moeders een zware belasting. Het wassen en verstellen van de

kleding bijvoorbeeld moet in de spaarzame avonduren en op zondag verricht worden⁵²³. Een twintigjarige fabrieksarbeidster werkt ook 's avonds nog: ‘Dan helpen wij moeder en onderhouden ook onze kleeren, maar de nieuwe laten wij maken’⁵²⁴. Het resultaat van dit geploeter is dan ook nog vaak onbevredigend: ‘Het verstellde kledingstuk, waar toch alle kracht uit is, moet nog eens en nog eens versteld worden. Van de groote kinderen wordt het goed vermaakt voor de jongeren. Op de coupe kan moeder niet teveel letten, zij moet het zoo inrichten, dat het kapotte er uit valt. Mooi vindt ze het dikwijls zelf niet, maar 't is tenminste weer heel’⁵²⁵.

De standaardkleding van vrouwen uit de arbeidersklasse bestaat tot de Eerste Wereldoorlog uit hemd, broek, borstrok, onderrok, bovenrok, schort, kort of lang jak en kousen. Een nieuw stel kleren komt rond 1890 op circa f 10,-⁵²⁶. Arbeidersvrouwen in Deventer dragen 's winters een wollen japon, 's zomers een japon van blauw-geruit katoen en een eenvoudige knipmuts over de strakgekamde haren. ‘Als opknap wordt ook de wit-katoenen stijf gestreken boezelaar met bovenstuk over de japon gedragen’⁵²⁷.

De opkomst van damesconfectie en de hogere lonen leiden ook in deze klasse -evenals bij de middengroep- tot steeds meer imitatie van de hogere klassen. Pas aan het eind van deze periode kan de meerderheid der arbeidersgezinnen zich desgewenst aan deze imitatiedrift te buiten gaan. Men heeft dan gemiddeld gesproken genoeg geld om althans de zondagse kleding naar eigen smaak te kiezen. De doordeweekse kleding heeft doorgaans minder allure⁵²⁸. Nabootsing van de elite wordt de arbeidersvrouwen door de katholieke arbeidersbeweging afgeraden, omdat het geldverspilling is en bovendien niet ‘volgens haar stand’: ‘Veel werksters gebruiken het gewonnen geld niet, zooals het moet, ze verkwisten het aan kleederen en andere dingen, die ze goed kunnen missen, die hen noch gezonder, noch verstandiger, noch deftiger maken; die ze koopen enkel en alleen om, zoo ze meenen, zich schooner te maken en er mede te pronken’⁵²⁹. In *De Proletarische Vrouw* worden vrouwen uit de arbeidersklasse aangespoord haar tijd en geld niet te verdoen met ijdeltuiterij, maar haar man te steunen in zijn vakbondswerk⁵³⁰ en ook zelf een actieve rol te spelen in de beweging⁵³¹.

Een speciale categorie binnen de lagere sociale strata wordt gevormd door de ‘scharrelhandel’: tweedehandszaakjes, straathandelaren, venters en marktkooplui. Deze beroepen worden in Amsterdam veelal door Joden uitgeoefend. Hun vrouwen zien er door de week ‘smerig en groezelig’ uit, maar ondergaan een ware metamorfose wanneer er een feest is en tijdens de sabbat. Een bruiloft in deze kringen is bijna net zo fraai aangekleed als bij de elite, zodat bruidspaar en gasten ‘er bijna als echte dames en heeren uitzien... de vrouwen zijn met bloemen gekapt, hebben sorties om en zijn naar de laatste mode gekleed’⁵³². De overvloed aan gouden versierselen -broches, oorringen, halskettingen en talloze ringen aan de vingers- is echter niet zeer damesachtig! Hier is een zeer groot verschil tussen de kle-

ding met een representatief doel -wanneer men in de schijnwerpers van de openbaarheid treedt- en de alledaagse werkkleding.

De reformbeweging probeert ook vrouwen met een minder gevulde beurs te bereiken. Zo kan men in 1902 bij mejuffrouw Meyboom in Den Haag ‘modellen van onder- en bovenkleding voor vrouwen en kinderen, van de allereenvoudigste soort, gemaakt in overleg met onbemiddelde werkende vrouwen’ bestellen, samen met ‘de eerste van een reeks brochures over goedkope reformkleding’. Voor arbeidersverenigingen geldt een gereduceerd tarief⁵³³. De lezeressen van *De Proletarische Vrouw* krijgen vanaf 1917 in een speciale rubriek adviezen over goede, gezonde en goedkope kleding. De Thierbachmethode -in 1912 speciaal ontworpen voor vrouwen uit de middengroep en de arbeidersklasse-, die weinig naaikunst vergt, wordt uitgelegd. Ook worden stofadviezen gegeven met adressen van stoffenzaken en prijsopgaven⁵³⁴. Men organiseert speciale tentoonstellingen om vrouwen van de Sociaal Democratische Vrouwenbond kennis te laten maken met de verbeterde vrouwenkleding, die zich mogen verheugen in een grote belangstelling⁵³⁵.

Wanneer de cosmeticabedrijven tegen het einde van de negentiende eeuw goedkope huidverzorgingsprodukten op de markt brengen, gaan ook de vrouwen uit de lagere sociale strata deze middelen gebruiken: ‘Eau de Cologne’ is een geurtje, dat in 1882 ‘in elken stand’ bekend is⁵³⁶. Tegen 1900 ‘gebruikt reeds iedere knappe dienstmaagd Goldcream of glycerine’. Goede huisvrouwen verschaffen haar personeel deze middelen uit eigen beurs: ‘Zij zullen voor die kleine uitgave, door de witte knappe handen van het aan tafel bedienende meisje, ruimschoots schadeloos gesteld worden’⁵³⁷. Waarschijnlijk moeten dienstmeisjes bij het opdienen haar mond dicht houden, want een dergelijke redenering wordt niet gevolgd ten aanzien van tandverzorging: dienstmeisjes zorgen in de regel slecht voor haar gebit⁵³⁸.

Mannenkleding

Tot de Eerste Wereldoorlog bestaat de standaard-arbeiderskleding uit hemd, onderbroek, borstrok, boezeroen, (pilo) pantalon, werkbuis, pet en sokken. Voor ongeveer f 10,- kan een arbeider zich anno 1890 in het nieuw steken bij de Haagse Vereeniging ‘Vrienden der Armen’⁵³⁹. In Deventer dragen arbeiders ‘hun trouwpak met een wit overhemd als zondagse kleding voor vrijwel hun hele leven, en in de week een pilo- of manchesterpak en een blauwgestreep boezeroen zonder kraag en een pet als hoofddekse1’⁵⁴⁰.

Evenals de vrouwen imiteren de mannen graag de kleding van de hogere klassen, wanneer zij daarvoor de financiële mogelijkheden hebben. Er blijven echter bepaalde details in de kleding, waaraan men nog altijd de heer van de arbeider kan onderscheiden.

Arbeiders lopen in de zomer in hemdsmouwen, een echte heer doet dit nooit! ‘Loop maar eens op Zondag bij mooi zomerweer door een achterbuurt en gij zult de heeren-bewoners er allen in helder gewasschen overhemden, soms met het vest er over heen, maar altijd zonder jas voor hun deur zien zitten’⁵⁴¹. Arbeiders dragen meestal een pet, heren een hoed. Het schoeisel van de arbeider is minder verfijnd dan dat van een heer⁵⁴². Hoewel de klompenafzet in Nederland na 1900 inkrimpt vanwege de toegenomen produktie van goedkoop confectie-schoeisel⁵⁴³, dragen arbeiders nog vaak klompen, in ieder geval door de week. Voor de zondag en voor oudere kinderen (om hen een betere kans in het leven te geven) schaffen zij indien mogelijk schoenen aan⁵⁴⁴. Loopt een arbeider in zijn zondagse outfit naast zijn geliefde, dan verraadt hij eerder dan zij dat het paar niet tot de hogere standen behoort. Hij ‘kan zich in den rol van “heer” niet schikken; hem ontbreekt de lenigheid voor zulk eene metamorphose. Zoowel de snit zijner kleeren als de wijze waarop hij ze draagt, zijne vierkante bewegingen en linksche gebaren, verraden onmiddelijk den timmermans- of verversgezel’⁵⁴⁵.

De arbeider die in zijn werkpak, dus zonder zich te verkleeden, de bibliotheek bezoekt, loopt de kans dat andere bezoekers -kantoorbedienden of onderofficieren- hem de rug toe draaien⁵⁴⁶. De arbeider heeft dus al een zekere stand op te houden: men gaat er van uit dat hij zich voor deze situatie passend kleedt⁵⁴⁷. Tevoren kon hij als arbeider overal terecht in zijn arbeiderskleding, de typerende kleding voor zijn stand.

Voor mannelijke huisbediendes, in deze tijd verre in de minderheid ten opzichte van vrouwelijk huispersoneel, geldt evenals voor de vrouwen in de meeste gevallen een kledingvoorschrift. ‘Al moest ik nog zestien jaar worden, als tweede huisbediende bij de commissaris van de koningin, jonkheer Van Citters, moest ik een blauwe rok, een gestreept vest en een gestreepte pantalon dragen. Elk jaar kreeg het personeel een nieuw rokkostuum én een colbertkostuum, eens in de twee jaar bovendien een overjas, een hoed en een paraplu’⁵⁴⁸. Het bedrijf van kleermaker Van der Steur te Haarlem drijft voor een groot deel op de bestellingen van de elite voor de kleding van het personeel: stalvestons voor stalknechten en palfreniers, rokken en huisbuizen voor huisknechten, bokjassen voor koetsiers, broeken met biezen en vesten met strepen voor allen. Iedere rijke familie kleedt haar personeel in de eigen kleuren, met knopen voorzien van het familiewapen of de initialen van het familiehoofd⁵⁴⁹. Het fraai aangeklede personeel is één van de ijzers die de elite in het vuur heeft om zich te distantiëren van het ‘gewone volk’.

Kinderkleding en jeugdkleding

Kinderen uit de lagere sociale strata dragen confectiekleding of door moeder zelfgemaakte kleding. Hoewel de situatie van de arbeider verbetert, zijn nog veel kinderen onvoldoende of zeer onappetijtelijk gekleed:

‘in de gezinnen der smalle gemeente zijn de onderste treden van den trap der jeugd bekleed met 'n ietsje te nauw en te kort, wat te véél zoom, wat tè breed boordband, de vestzakken aan den verkeerden kant...’⁵⁵⁰. Baby's worden in deze sociale laag nog vaak ‘in het pak’ gedaan. Ook het schoeisel laat vaak te wensen over. Bij schoolgaande kinderen wordt soms in deze behoefte voorzien door de school. In Amsterdam worden klompen en soms ook onder- en bovenkleding uitgereikt door de gemeentelijke schoolkleding-commissie⁵⁵¹.

Jongens uit deze klasse dragen vóór zij gaan werken een hemd, onderbroek, borstrok, kiel en korte broek. De kiel en korte broek worden vervangen door een werkbuis en lange broek wanneer hun eerste werkdag aanbreekt. Meisjes dragen tot zij in loondienst treden een onderbroek, hemd, borstrok, onderrok en jurkje met jasje. Op haar kleding nadat zij zijn begonnen te werken wordt verderop nader ingegaan. Zowel voor jongens als voor meisjes koopt men een compleet stel nieuwe kleren rond 1890 bij de Haagse Vereeniging ‘Vrienden der Armen’ voor f 5,- tot f 7,-⁵⁵².

Op zondag worden arbeiderskinderen in het algemeen netjes gekleed, mits de financiën dat toelaten. Kinderen worden soms zelfs overdreven goed gekleed. *De Proletarische Vrouw* acht het ‘gevaarlijk om zóóveel zorg en tijd aan kleeren te geven... De kindertjes zijn voor zulke moedertjes niets anders dan aardige poppen, die vertoond moeten worden’⁵⁵³. De moeders kunnen beter gezellig met haar kinderen spelen in plaats van alle tijd te besteden aan naaien en strijken. Het dragen van mooie spulletjes is voor kinderen bovendien niet altijd zo'n pretje, want ze moeten heel zuinig op hun dure kleren zijn. De kinderen uit een nieuwgebouwde arbeiderswijk (Wijk C) te Utrecht worden begin twintigste eeuw gestraft voor elke vlek: ‘Zondags kregen we altijd ons zondagse goed aan... een schoon jurkje en daarop een witte schort met van die kanten flappen. Als je er een veegje op maakte, kreeg je een pak slaag’⁵⁵⁴.

Handwerken is sinds 1878 een verplicht leervak voor meisjes op de lagere school. Meisjes uit de arbeidersklasse krijgen dus handwerkles, tenminste voor zover zij de school bezoeken (de Leerplichtwet wordt pas in 1901 van kracht). De handwerkles wordt gebruikt om meisjes gevoel voor orde en zindelijkheid bij te brengen. Met nadruk wordt gewezen op de economische functie: hoeveel geld een vrouw die met de naald weet om te gaan zichzelf, en later haar gezin, kan besparen⁵⁵⁵. Voor meisjes uit de arbeidersklasse acht men andere handwerken geschikt dan voor die uit hogere kringen. Het accent ligt hier op ‘nuttige handwerken’: het leren maken van eenvoudige basiskledingstukken voor vrouwen, mannen en kinderen, het verstellen en het breien. Vooral het verstellen krijgt veel aandacht, want ‘het onderhouden van de kleding eischt dikwijls meer overleg en oefening, dan het maken van nieuwe kledingstukken’⁵⁵⁶. Haakwerk -in die tijd gebruikt ter garnering van kleding en kastrandenvindt men te frivool voor een arbeidersmeisje: ‘Boezelaars en pantalons met gehaakte kant ziet men in de volksschool het meest gedragen door

slordig gekleede kinderen. Knappe vrouwen uit het volk hebben alle tijd, die haar, na de zorg voor de huishouding rest, noodig om de kleeren van haar gezin te onderhouden⁵⁵⁷.

Terwijl haar leeftijdgenootjes uit de hogere sociale strata studeren of zich thuis op haar huwelijk voorbereiden, gekleed in ‘jongemeisjeskleding’, gaan de meisjes uit de lagere sociale strata uit werken. De meeste meisjes hebben een dienstje of werken in een fabriek. Naarmate deze periode vordert komen echter steeds meer van haar terecht in een winkel of op een kantoor. Dit ‘schone’ werk geniet, ondanks lage lonen, meestal haar voorkeur, omdat het meer maatschappelijk aanzien oplevert.

Dienstmeisjes worden in het algemeen hoger aangeslagen dan de van uithuisigheid betichte fabrieksmeisjes⁵⁵⁸. Het werk van dienstmeisjes past beter bij de rol van de vrouw (werken in huis), ze worden gezien als betere echtgenotes en moeders in de toekomst, ze sparen voor haar uitzet en ‘zijn in de regel beschaafder, omdat ze in onze huizen verkeerden... De fabrieksmeisjes daarentegen zijn ruw, en terstond aan de kleding te herkennen⁵⁵⁹. De fabrieksmeisjes laten dit echter niet op zich zitten en verweren zich tegen de soms duidelijke demonstratie van neerbuigendheid of afkeuring van dienstmeisjes tegenover hen: ‘Het is maar eene weekkliek, die geen rokken aan haar lijf heeft, en dat scheldt op ons’⁵⁶⁰.

Jongeren vanaf een jaar of achttien, die op de fabriek werken, hoeven in Twente in veel gevallen thuis alleen kostgeld af te dragen⁵⁶¹. Dat betekent, dat zij f 3, - à f 5, - per week vrij te besteden hebben aan vermaak en kleding⁵⁶². Als zij hun gehele loon thuis afdragen kunnen zij van hun ouders veel gedaan krijgen, bijvoorbeeld dat de moeder de kleding naait en verzorgt⁵⁶³.

Fabrieksmeisjes worden nogal eens beticht van een slechte smaak, een voorkeur voor opzichtige en ‘ordinaire’ kleding⁵⁶⁴. Vertegenwoordigers van hogere sociale lagen vinden haar vaak ijdel⁵⁶⁵: ‘Vijf minuten voor 7 en 12 uur konden zij zich wasschen en het haar opmaken, omdat zij anders toch maar lang voor den tijd van het uitscheiden met spiegeltjes rondliepen’⁵⁶⁶. Evenals vrouwen in de hogere sociale strata en de middengroep zijn fabrieksmeisjes er vanaf haar vijftiende jaar op uit om een man te vinden: vandaar deze aandacht voor haar uiterlijke verschijning⁵⁶⁷.

Meestal is haar uiterlijk echter vrij bescheiden en getuigt het bepaald niet van weelde. Een meisje dat voor het eerst naar de fabriek gaat krijgt in plaats van haar te kort geworden kinderjurk de kleding van een fabrieksmeisje: een zwarte lange rok, een katoenen lijfje en een lage, bonte schort⁵⁶⁸. Het uiterlijk van fabrieksmeisjes tijdens het werk in een tabaksfabriek wordt door Haspels in zijn roman *David en Jonathan* treffend geschetst: ‘Op een enkele uitzondering na waren ze nog jong, kinderen bijna, met polkahaar en oorbellen, maar met iets vrouwelijks over zich, onzegbaar weemoedig. Enkele hadden schitterende, brutaal uitdagende oogen, andere doode, te vroeg uitgebluschte. Het was of de nicotine-bacil hen ontijdig deed rijpen en verleppe. Allen droegen hier lichte jakken en

donkere rokken, maar heel hun kleding, zowel hun gezicht scheen ingewreven met tabaksstof⁵⁶⁹.

Van het dienstmeisje wordt een totale inzet verwacht, ook waar het haar uiterlijk betreft⁵⁷⁰. Deze gewoonte is een tijdlang wat in discredit geraakt, maar komt nu weer terug, omdat de elite in dit tijdperk van nivellering zich wederom wenst te distantiëren. ‘Sedert lang is het in welgestelde gezinnen weer gebruik geworden, aan de dienstboden een bijzondere dracht voor te schrijven of die te verschaffen, een dracht, die de draagster doet kennen als behorende tot het dienstpersoneel. Tot deze dracht behoort in ieder geval de muts, het traditioneel hoofddekseel der vrouwelijke bedienden⁵⁷¹.

Dienstmeisjes worden, vooral als zij nog jong zijn, vaak bovendien betutteld, doordat zij (een deel van) haar loon in kledingstukken krijgen uitgekeerd. Uiteraard beslist mevrouw wat gekocht moet worden. ‘Daar mijn ouders mij niet veel konden meegeven, moest ik mij van mijn verdiende geld dadelijk in de kleeren steken. Nu, daar zorgde mevrouw wel voor. Als de maand uit was kreeg ik mijn verdiende geld heel eventjes te zien, om dan voor kleeren of schoenen te worden uitgegeven⁵⁷². Bij indiensttreding wordt van een dienstmeisje geëist dat zij ‘althans één katoenen japon, een wit schort, kousen en pantoffels hebben’. Voor de armste meisjes is het daarom moeilijk aan een dienstje te komen⁵⁷³.

Het jeugdige huispersoneel kleedt zich op zondag doorgaans naar de mode, wat in veel gevallen haar meneer en mevrouw doet opmerken dat zij ‘haar plaats niet meer kent’. Anderen nemen het echter voor haar op: tijdens haar werk moet zij voor het plezier van haar werkgevers gekleed gaan als een oud besje, laat haar dan op haar vrije dag dragen wat ze zelf mooi vindt⁵⁷⁴.

Armen

De armen nemen in deze periode geleidelijk in aantal af. Vooral na 1900 is dit het geval. De oorzaak hiervan moet vooral gezocht worden in de toename van het aanbod aan vast werk, zowel geschoold als ongeschoold, als gevolg van de industriële revolutie. De structurele werkloosheid verdwijnt. Daarnaast zijn er minder langdurig ziekelijken, omdat de voeding, de leefsituatie en de medische zorg verbeteren⁵⁷⁵. De bedeling kan dan ook verminderen, al blijft zij in sommige situaties (weduwen, wezen, zieken) noodzakelijk. Vóór 1900 blijven opzet en aard van de bedeling ongewijzigd. Vanaf circa 1900 verdwijnt de bedeling in natura nagenoeg: kleding en andere ‘non-food’ artikelen worden echter nog wel verstrekt⁵⁷⁶. Ook worden de bedragen, met name in de grote steden wat hoger. Een vetpot is het nog steeds niet: f6,- per week is in 1910 al heel wat⁵⁷⁷.

Hoewel Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog neutraal blijft, heeft ons land wel te lijden van de economische terugslag die de oorlog

met zich meebrengt: velen verliezen hun werk en zien zich bovendien geconfronteerd met stijgende prijzen. In 1914 en 1915 wordt door de dan op verscheidene plaatsen in het land opgerichte steuncomite's ter ondersteuning van de werklozen ook kleding uitgereikt. In Den Bosch worden in 1915 18.000 paar nieuwe schoenen, 2600 paar oude militaire schoenen, 26.000 paar klompen, 475 rubber zolen, 24.000 knotten sajete, 18.470 el katoen en 4665 el keper gedistribueerd⁵⁷⁸.

De armen zijn nog altijd slecht gekleed. Voor hen is ook de goedkope confectiekleding nog te duur. De afhankelijkheid van liefdadigheid of bedeling blijft vooral op het terrein van kleding groot. De bedeling verstrekt hen indien nodig de standaard kledingstukken voor arbeid(st)ers. Sommige kledingstukken ziet men als luxe: handschoenen bijvoorbeeld worden nooit gegeven. Die acht men overbodig voor de armen, dat is een dracht voor de welgestelden⁵⁷⁹.

Eén van de vele liefdadigheidsorganisaties, die zich in 1898 bezighouden met kleding voor de armen is de Nederlandsche Naaiwerk-vereeniging. Dit is een elitaire vereniging, die bestaat uit 'dames-leden' die de kledingstukken voor de armen vervaardigen, vice-presidenten die zich verbinden minstens tien leden aan te werven, en niet minder dan zestig presidenten die beslissen aan welke liefdadige inrichtingen of wijkverenigingen de kledingstukken gezonden zullen worden. Deze vorm van liefdadigheid bedrijven van dames uit de hogere sociale strata wordt reeds rond de eeuwwisseling door tijdgenoten ervaren als 'uiterst nuttig dus, maar ontzaglijk ouderwetsch, haast even oud als de blazoenen der presidenten'⁵⁸⁰.

In 1903 spoort de secretaresse van de Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleding de leden van verenigingen en kransjes, die zich bezighouden met het vervaardigen van 'volkskleding' voor liefdadige doeleinden, aan 'de verbeteringen van den laatsten tijd' ook in deze kleding door te voeren. Geschikte patronen zijn te verkrijgen in de 'volkswinkels' en bij een vertegenwoordigster van de vereniging⁵⁸¹.

De armen die thuis wonen gaan soms identiek gekleed, wanneer de bedeling hen uniforme kleding verschaft. In Schiedam 'waren de spullen, die men van de bedeling kreeg, alle van dezelfde kleur en kwaliteit. Ze werden zo gekozen, dat ze van gekochte kleren duidelijk te onderscheiden waren. En dat niet alleen voor de regenten, die deze maatregel hadden genomen ter voorkoming van oplichterij, maar (vooral) ook voor de rest van de burgerij'⁵⁸². Het verstrekken van deze herkenbare kleding werkt uiteraard zeer stigmatiserend: iedereen kan zien wie 'van de bedeling' gekleed gaat.

De bedeling beschuldigt 'slechte elementen' er van zich armoediger voor te doen dan met de werkelijkheid strookt, om zo meer geld en goederen in de wacht te slepen: 'de menschen die 's winters armlastig willen zijn en visites willen ontvangen van weldadige dames, gaan niet in die fatsoenlijke wijken, die hooren daar niet thuis, die kruipen naar de oude stad; dat zijn lieden, die ook geen goede kleeren willen dragen, anders

wekken zij het medelijden niet op⁵⁸³. Deze handelwijze blijkt ondanks de kritiek echter wel degelijk resultaten op te leveren! Armen die netjes gekleed gaan, hebben moeite iets los te krijgen: ‘Nu had mijn vrouw nog een goed jak aan en fatsoenlijk een doek om, zooals wij het vroeger altijd gehad hebben, toen ik nog in de verdienste was, en nu scheen het, dat mijne vrouw er nog te goed uitzag om een briefje van de stad (voor gratis dokter, K.d.L.) te halen⁵⁸⁴.

In veel steden bestaat nog de gewoonte van een vaste ‘bedeldag’, een dag waarop bedelaars de stad doortrekken om de gaven der liefdadige burgers in ontvangst te nemen. In Utrecht gebeurt dit op vrijdag, althans tot 1910, het jaar waarin met deze traditie wordt gebroken. In 1905 beschrijft een toeschouwer, hoe de stad wordt overspoeld door een haveloze troep ‘slonzige jonge wijven met vieze jakken en vieze handen, die beter uit schoonmaken konden gaan en dan eerst maar bij haarzelf moeten beginnen, rimpelige oude vrouwen, wier tandeloze mond geen minuut stil staat en wier hand als krom gegroeid is van het vragen en ontvangen... gebrekkige mensen, op krukken en stokjes achteraan strompelend,... arme oude tobbers, die ge wel 'n dubbele portie zoudt gunnen, wie de armoede in hare kleeren en 't gebrek op haar kaken ligt...⁵⁸⁵.

Vrouwenkleding

De standaardvrouwenkleding in deze sociale laag is gelijk aan die van de arbeidervrouwen: jak, rok, schort, onderbroek, hemd, klompen of muilen, (soms) muts en een omslagdoek.

Vrouwen die in het armenhuis worden opgenomen, zijn doorgaans verplicht uniforme kleding te dragen. Zo dragen de vrouwen in het armenhuis ‘De Doelen’ te Utrecht een katoenen jak, een zwarte merinos rok, een fries schort en een grijze omslagdoek. Zij hebben twee mutsen, een zondagse en een door-de-weekse. Als schoeisel dragen zij vilten pantoffels binnenshuis en leren pantoffels buitenshuis⁵⁸⁶. In het Stadsarmenhuis te Leeuwarden dragen vrouwen een katoenen hemd, een (drieschacht) borstrok, een katoenen broek, wollen kousen en klompen (bij het werk in huis) of schoenen (als zij uitgaan). Zij bezitten twee rokken van wol en één van linnen. 's Winters dragen zij een jak van vijfschacht en 's zomers een katoenen jak. Zij die uitgaan en zich op eigen kosten kleden, kunnen dit doen naar verkiezing. De overigen hebben een uniform: een paarsbont jak met rok en een tipmuts met oorijzer. Sommigen dragen eigen zilveren oorijzers, aan anderen zijn deze door het huis verstrekt⁵⁸⁷. Terwijl het dragen van het oorijzer onder de burgerstand geheel in onbruik is geraakt en ook veel boerinnen en landarbeidsters het niet meer dragen, wordt het in het armenhuis nog verstrekt!

Mannenkleding

De standaardkleding van arme mannen is gelijk aan die der arbeiders: onderbroek, hemd, broek, boezeroen, werkbuis, klompen of soms hoge schoenen, pet.

Evenals de vrouwen dragen ook de mannelijke bewoners van het armenhuis uniforme kleding. In ‘De Doelen’ te Utrecht bestaat hun kleding uit een blauwe lakense jas, pantalon en vest van Engels leer en een lakense pet. Op een van de schouders van de jas en aan weerskanten van de pet zijn twee dooreengevlochten koorden van rood en wit katoen aangebracht, het merkteken van deze instelling. In huis dragen zij viltpantoffels, op straat hoge schoenen⁵⁸⁸. Mannen uit het Stadsarmhuis van Leeuwarden dragen een katoenen hemd, lakense borstrok, katoenen onderbroek en wollen sokken. In huis zijn de werkenden van klompen, de nietwerkenden en uitgaanden van schoenen voorzien. Verder hebben de mannen voor thuis broek met buis van pilo en een lakens vest, om uit te gaan meestal lakense of andere wollen jassen; de hoofdbedekking verschilt⁵⁸⁹.

Kinderkleding

De kleding van de kinderen der armen is nog altijd slecht. In 1885 beschrijft Arij Prins in zijn bundel *Uit het leven* het uiterlijk van twee kleine meisjes. Het oudste draagt een verschoten geel jurkje. Beide hebben ‘dunne, verscheurde kleertjes’ en ‘magere, slechtgevoede lichaampjes’. Ook het schoeisel laat te wensen over: ‘de groote, grove schoenen van Mietje schuurden bij iederen stap pijnlijk tegen de teêre enkels’⁵⁹⁰. Van dik tien jaar later dateert Henri Hartogs portret van een jongen uit een arm brandersgezin: ‘Men zag hem den geheelen dag op straat loopen, in zijn nog blank jongensgezicht een wipneus, dien hij telkens snuivend ophaalde, roodgepunt door 't weer; z'n schouders verbreed door een ouwe jas van z'n vader, midden op den rug met een gulp (split, KdL) invallend, de wijde mouwen van onder omgeslagen, hingen hem lang op z'n handen, onder de bijna afgescheurde klep van z'n pet een lok nattig ponyhaar, tot boven z'n wenkbrauwen’⁵⁹¹. Deze jongen wordt er door zijn moeder op uitgestuurd om een beroep te doen op de liefdadigheid van haar vroegere mevrouw, bij wie zij vóór haar trouwen ‘gediend’ heeft. Voor die gelegenheid krijgt hij een te klein kieltje aan met een wit kraagje erop, een paar rijglaarzen met afgetrapte hakken aan zijn voeten en zijn zondagse pet, een smoktafel, op zijn hoofd. Er wordt een scheiding in zijn haar gelegd en zijn moeder veegt ‘z'n gezicht nog eens af met een zakdoek, dien zij een paar keeren tusschen haar lippen bevochtigde met wat spuug’⁵⁹².

Vele armen zijn wat betreft het voorzien in de kledingbehoefte van hun kinderen nog geheel op de liefdadigheid aangewezen. Kinderen kunnen in de winter soms niet naar school, omdat zij onvoldoende kleding

bezitten. Er is vooral gebrek aan schoeisel, dat voor de kinderen van de armen eigenlijk altijd uit klompen bestaat: een armenschool (school met gratis onderwijs) wordt ‘eene school met klompen-bevolking’ genoemd, de kinderen ‘klompen-kinderen’⁵⁹³. De bedeling verstrekt ook wel kleding en klompen via de scholen⁵⁹⁴. Dit betreft vaak tweedehands kleding, bijvoorbeeld de afgedragen kleren van kinderen van de burgerscholen (scholen met schoolgeld voor beter gesitueerde leerlingen)⁵⁹⁵.

Aan het einde van de negentiende eeuw is in Amsterdam de Commissie voor Kinderkleding actief. Deze begint met 3000 paar schoenen te laten maken en circa 3000 kinderen van kleding te voorzien. Jongens krijgen een buis, een broek en zoveel ondergoed als nodig is: een hemd, een borstrok en/of een paar kousen. Meisjes verschaft men een jurk, een boezelaar en een lijfje en bovendien hetzij een hemd, een broek of een onderrok⁵⁹⁶. Deze uitdeling heeft de nodige problemen opgeleverd: ouders zijn jaloers als andermans kind meer krijgt, schoolmeesters hebben moeite met het aanwijzen van de kinderen die deze kleding het hardst nodig hebben en ouders proberen de leden van de commissie zand in de ogen te strooien door hun kind in de meest armoedige kleding naar de uitreiking te sturen, in de hoop zoveel mogelijk kleding in de wacht te slepen⁵⁹⁷. Een schoolhoofd uit Haarlem zegt in 1890: ‘ik zeg nooit vooruit, dat ik die kleederen in voorraad heb, want er zijn ouders, die altijd vragen, die er van halen, wat er van te halen is’⁵⁹⁸. De aanvragen voor kleding en schoeisel bij de Commissie voor Kinderkleding worden door deze instelling nagegaan. In 1895/96 wordt ‘bijna 1/3... geschrapt wegens het blijkbaar gemis aan netheid, dat uit woning en inboedel sprak’⁵⁹⁹. Van dit initiatief blijkt de uitdeling van klompen, met een ‘klompenbon’ van f 10,- per school, en van schoolpantoffels het meest succesvol: de uitdeling loopt langzaam op van circa 2200 paar in 1894/95 naar meer dan 4000 in 1900. Het resultaat hiervan is niet zozeer de verwachte toename van het schoolbezoek (het is nog vóór de Leerplichtwet) als wel gezondere kinderen⁶⁰⁰.

Met de invoering van de Leerplichtwet in 1901 wordt de gemeenten de bevoegdheid verleend om kleding en voeding aan behoeftige kinderen te verstrekken. In 1905 geven 25 gemeenten, voornamelijk gelegen in het noorden en westen des lands, geld uit aan schoeisel en voeding van schoolkinderen⁶⁰¹. In 1906 loopt dit aantal op tot 35, in 1907 tot 37. De bedragen die worden uitgetrokken, zijn echter doorgaans zeer laag: in 1907 wordt door alle gemeenten tezamen f 61.044,08 uitgegeven, waarvan Amsterdam alleen al f 30.796,82 voor haar rekening neemt⁶⁰². In 1909 heeft nog altijd slechts 4% van alle gemeenten (42) deze post in de begroting opgenomen. Samen besteden zij f 87.569,70 aan deze vorm van bedeling⁶⁰³.

Een speciale vorm van liefdadigheid op kledinggebied is het aankleden van het ‘kerstkindje’, wat in verscheidene plaatsen van ons land gewoonte is. Een vrouw die op de zusterschool aan de Sonsbeeksingel te Arnhem zat, herinnert zich: ‘Elk jaar, als het tegen Kerstmis liep, werd een kindje van de arme kant van de school bij ons in de klas gehaald. Dan

werd ons gevraagd of we kleren voor het arme kind wilden meebrengen... Als dat meisje dan bij ons aan de rijke kant in de klas was gebracht, gingen wij haar helemaal uitkleden. Alles uit. En dan kreeg ze daarna het hemdje, het broekje, de jurk, de kousen, de schoenen, ja alles, van onze kant. Het kind was de koning te rijk. Naast de kerstboom werd het kind dan een poosje tentoongesteld. Ik heb het altijd vreselijk gevonden... voelde... dat het voor dat kind vernederend moet zijn geweest⁶⁰⁴.

Velen vinden het uitreiken van kleding en klompen aan behoeftige schoolkinderen nutteloos, omdat zij menen dat de ouders de verstrekte goederen toch maar naar de Bank van Lening brengen. Dit schijnt een hardnekkig vooroordeel ten aanzien van de lagere standen te zijn: het gebeurt wel, maar lang niet op zo'n grote schaal als de elite denkt (zie 5.4.1. lagere sociale strata)⁶⁰⁵. Ook is men bang dat het uitdelen van kleding te duur wordt: men ziet 'stroomen van havelooze kinderen stadhuiswaarts... gaan, om daar in de plunje te worden gestoken'⁶⁰⁶.

Soms wordt het uitdelen van kledingstukken als een lokkertje gebruikt om kinderen voor andere zaken te mobiliseren, bijvoorbeeld om fabrieksmeisjes herhalingsonderwijs te laten volgen⁶⁰⁷, of kinderen naar door liefdadigheidsorganisaties verzorgde lessen en bijeenkomsten te krijgen⁶⁰⁸. Vóór de invoering van de Leerplichtwet probeert men ook door het uitreiken van kledingstukken het schoolbezoek van arme kinderen te bevorderen. In Didam geven de zusters van het Piusgesticht kleding die in de meisjesschool vervaardigd is, als prijs aan ijverige leerlingetjes van de armenschool⁶⁰⁹.

Weeskinderen dragen nog altijd uniforme kleding, waaraan vaak meteen te zien is uit welk weeshuis zij afkomstig zijn. In Arnhem dragen de jongens uit het Burgerweeshuis 'doordeweeks een grijsblauw kieltje, dat van voren was dichtgeknoopt met zo'n plat wit boordje als op zondag. Een donkerblauw jockeypetje kregen we op. Als je op de Ambachtsschool ging of al bij een baas werkte, kreeg je een grijszwarte broek en jas en dikke sokken, die de weesmeisjes van sajiet hadden moeten breien. In helle kleuren, weet ik nog... De meisjes hadden doordeweeks een keurslijfje met een wijde plooirok van grijsblauw katoen, zwarte kousen, hoge zwarte schoenen'⁶¹⁰. In het Nieuwe Weeshuis in dezelfde plaats worden nieuwe inwonertjes eerst in bad gedaan, 'een ongekende weelde. De weeskleren: een katoenen hemd, een katoenen gebreide borstrok, een keperen broek met bandjes die onder de knie over de lange sajetten kousen dicht gingen, een keizerslinnen jurk (veel te lang), een bont schortje, hoge zwarte veterschoenen. Mijn lange blonde krulhaar moest eraf. Pas als ik twaalf was, mocht ik het weer laten groeien'⁶¹¹. Ook in andere weeshuizen is het usance het haar van de kinderen zeer kort te knippen om luizenplagen tegen te gaan.

Vaak wordt vermeld, dat de kinderen der armen luizen en scabiës (schurft) hebben. Dit wordt naar voren gebracht als één van de argumenten tegen scholen met een gemengde standsbevolking: de rijke kinderen zouden dan besmet worden⁶¹².

Diverse damescomité's, zusterscholen, het Leger des Heils en verscheidene wijkzusters bijveren zich 'minvermogende meisjes' te onderrichten in het vervaardigen van kleding, hetzij gratis hetzij tegen de geringe vergoeding van een stuiver of dubbeltje in de week⁶¹³. Evenals bij de arbeidersmeisjes verwacht men juist bij deze groep veel economisch nut voor de meisjes zelf en haar toekomstig gezin van het aanleren van breien, knippen en naaien. Vandaar dat men weesmeisjes deze vaardigheden al jong aanleert, iets waarvan bovendien de instelling zelf direct enige economische vruchten kan plukken.

5.4.2. Het platteland

In het begin van deze periode wordt de boerenbevolking op het platteland getroffen door de landbouwcrisis die leidt tot een achteruitgang in welstand van de boeren. De sanering en modernisering van het boerenbedrijf zet ondanks de crisis echter door⁶¹⁴. De ten gevolge van mechanisatie overbodig geworden arbeidskrachten trekken van het platteland naar de stad om daar werk te vinden in de industrie of de tertiaire sector. Rond 1900 is de crisis bezworen en neemt de welvaart op het platteland weer toe.

De contacten tussen stad en platteland worden steeds intensiever, nu transportwegen, vervoermiddelen en communicatiemogelijkheden verbeteren. Ook in het persoonlijke vlak zijn er meer raakpunten tussen stad en platteland. Stedelingen bezoeken het platteland bij wijze van toeristische attractie, vanwege de rust, de natuur en de pittoreske woningen en kleding. Sommige welgestelde stedelingen vestigen zich in charmante dorpjes, om daar van het rustige buitenleven te genieten. Zij beschikken over vervoermiddelen, zodat zij kunnen blijven deelnemen aan het sociale en culturele circuit van de grote stad: zij integreren niet in de plaatselijke bevolking, maar behouden hun eigen levensstijl. Dorpsbewoners kunnen gemakkelijker naar de stad reizen, bijvoorbeeld om daar hun inkopen te doen. Velen gaan er werken, van wie een groot deel zich uiteindelijk in de stad vestigt. Deze laatste categorie bezoekt af en toe de familie in het dorp van herkomst en vertelt daar over het leven in de stad. Een latere havenarbeider beschrijft hoe hij in zijn jeugd werd geïmponeerd door deze 'verstadste' familieleden: 'Zij branieden met dikke sigaren in het hoofd, met hun confectiepakken en gleufhoeden door het plaatsje waar wij woonden'⁶¹⁵.

De kloof tussen stad en platteland, die in de loop van de negentiende eeuw is ontstaan, wordt geleidelijk overbrugd. Daarbij is de stad dominant: het platteland neemt steeds meer aspecten van het stedelijk leefpatroon over. Zijn op sommige plaatsen plattelandsbewoners nog dadelijk aan hun uiterlijk als zodanig te herkennen, elders is dit niet meer het geval. Deze laatste situatie treft men in Grijpskerk (Gr): 'Sinds 1900 bestaat er geen kleding meer speciaal voor het platteland. Modebladen uit Parijs

en Londen geven de mode aan, en de plattelandsbewoners gaan jaarlijks met de veranderingen op dit gebied mee⁶¹⁶. Het toegenomen contact tussen stad en platteland leidt er vaak toe, dat de plattelandsbewoners vanwege de reacties van de stedelingen op hun streekdracht deze als ‘boers’ (lelijk en/of ouderwets) gaan beschouwen. In Zeeland en Zuid-Holland wint na de ‘ontsluiting’ van de eilanden de overtuiging veld, dat alles wat met boeren te maken heeft minderwaardig is. Dus wil niemand er meer als een boer uitzien⁶¹⁷. Dit is een belangrijk motief om de streekdracht voor stadse modekleding te verruilen. Nu de drachten dreigen uit te sterven, gaan echter veel stedelingen deze kleedvormen juist herwaarderen. Vaak mengt zich een flinke dosis nostalgie door de interesse: men vindt de streekdracht oorspronkelijker en mooier dan de moderne, uniforme confectiekleding⁶¹⁸.

Tegen het eind van de hier besproken periode, in 1916, wordt nog maar in enkele gebieden door mannen, vrouwen en kinderen volledige streekdracht gedragen. De laatste traditionele bolwerken zijn: oostelijk Zeeuws-Vlaanderen, Walcheren, Zuid-Beveland, Volendam, Marken, Urk en de zuid-oostelijke kust van de Zuiderzee, tussen Staphorst en Huizen. Daar waar de dracht nog in ere wordt gehouden, evolueert zij nog steeds: mutsen worden kleiner of groter (Walcheren, Zuid-Beveland⁶¹⁹, Marken⁶²⁰), kledingstukken raken in onbruik (de hemdrok), of worden juist in de streekdracht opgenomen (de jurk als ‘burgerdracht’ in Huizen⁶²¹).

In andere streken draagt alleen de vrouw nog (gedeeltelijk) streekdracht, maar zijn zowel de mannendracht als de kinderdracht verdwenen of sterk op hun retour. Dit is het geval in Noord-Brabant, noordelijk Zeeland, Texel, oostelijk Noord-Holland, westelijk Zuid-Holland, het oostelijk deel van Drenthe, het Friese platteland, Twente en de Achterhoek⁶²². In Hardinxveld en Giessendam is de streekdracht rond 1890 terrein aan het verliezen: ‘De traditionele kleding van de vrouwen, met de plaatselijke mutsendracht, is dan bij het grootste deel van de bevolking nog in ere, maar de “burger-juffrouwen” kleden zich al volgens de “stadse mode” en ook de meeste twintigjarige huwbare dochters zetten de muts niet meer op. En als de jongeren niet meer meedoen, wordt het alleen een kwestie van tijd, tot de dracht 60 jaar later uitsterft’⁶²³.

De in de vorige periode reeds gesignaleerde tendens naar een sombere kleurstelling zet door: op veel plaatsen krijgt zwart de overhand in de dracht in de periode tussen circa 1870 en 1920⁶²⁴. Hieraan is in de eerste plaats het religieus puritanisme debet. Een bijkomende verklaring vormt ook het feit, dat zwart in veel drachten de rouwkleur is. Vooral oude vrouwen die gezien haar leeftijd veel kans hebben om in zwarte rouwkleding gehuld te gaan, blijven de dracht trouw. Zo wordt licht de indruk gewekt, dat de dracht altijd zwart is. Bovendien kiezen de vrouwen er op een gegeven moment zelf voor, alleen de zwarte streekdrachtvariant nog te dragen: wanneer namelijk zwart rond 1880 in de stad tot modekleur wordt gebombardeerd, krijgt deze tint extra cachet.

Vooral jongeren keren zich van de streekdracht af om op modekleding over te gaan. In de negentiende eeuw vindt de omschakeling meestal geleidelijk plaats, door in de kleding op afstand de ‘stadse’ mode te volgen, maar daarbij bepaalde onderdelen (meestal de hoofdtooi) uit de streekdracht te handhaven. Wanneer begin twintigste eeuw de communicatie en de contacten met de stad toenemen, breken jongeren vaak radicaal met de traditie zonder zo'n tussenstap⁶²⁵.

De oude gewoonte om met Pasen of Pinksteren nieuwe kleding te kopen, en dan ongeacht het weer het winterkostuum voor de zomeroutfit te verruilen, blijft gehandhaafd⁶²⁶. De kerk neemt nog altijd een belangrijke plaats in als schouwtoneel voor nieuwe modes.

Burgerbevolking

De arbeidsuitstoot uit de landbouw heeft geleid tot een te groot aantal elkaar beconcurrerende winkeltjes op het platteland, die vanwege onbekendheid met de handel, een kleine omzet en relatief hoge vervoerkosten voor sommige waren vijftig tot honderd procent meer berekenen dan winkels in de stad⁶²⁷. De winkeliers nemen vaak hun toevlucht tot onoirbare praktijken als gedwongen winkelnering teneinde klanten aan zich te binden. Een voorbeeld biedt de boterhandel in de Meierij, waar rond 1885 het volgende kan gebeuren: ‘Vandaag kreeg eene boerin de hoogste markt voor hare slechte boter, omdat zij een nieuw kleed had gekocht bij den boterkooper-winkelier, en morgen wilde er niemand bij onderlinge afspraak de puikbeste boter eener andere boerin koopen, omdat zij om een nieuwen kapmantel te koopen naar de stad was gegaan’⁶²⁸.

Vrouwenkleding

Vrouwen uit de burgerbevolking zijn tevoren al omgeschakeld op de algemene ‘stadse’ modekleding, of doen dat in deze periode. In Katwijk aan Zee vertonen de burgervrouwen zich rond 1910 niet langer in ‘vol ornaat’ -met lange kap, oorijzer en hangers aan het ijzer- maar volgen zij de stadsmode⁶²⁹. De boerinnen van Katwijk aan de Rijn en de vissersvrouwen dragen haar kap respectievelijk muts dan nog wel. Alleen de dorpselite is echt modieus gekleed, vrouwen van middenstanders, lagere ambtenaren en ambachtslieden volgen de mode op afstand. Soms dragen ze daarbij dan nog een hoofddekseel dat uit de streekdracht afkomstig is, bijvoorbeeld de muts met poffer uit Oostelijk Noord-Brabant⁶³⁰.

Een onderwijzersvrouw uit Doetinchem kleedt zich begin twintigste eeuw ‘op haar mooi’ in ‘een tot op de grond hangende zwartzijden jurk, met een opstaand glazen halsje, waarin baleintjes zaten voor de stevigheid, en een breedgerande strooien zomerhoed met een grote, iets afhangende veer aan de zijkant’⁶³¹. Rond 1908 dragen vrouwen uit de middengroep

van de dorpse burgerbevolking, evenals die uit de stad, vaker een tailleur dan een japon⁶³².

De nieuwlichters binnen de elite, die als eerste ‘buiten’ gaan wonen in de villawijken van bijvoorbeeld Laren, Blaricum en Heemstede⁶³³, leggen een voorkeur aan de dag voor de creaties van Liberty & Co, sinds 1902 verkrijgbaar in Amsterdam bij de firma Metz & Co. Deze vallen op door soepele stoffen in prachtige kleuren, effen of met speciaal ontworpen dessins⁶³⁴. Qua belijning volgen ze ofwel de Griekse traditie van de reformkleding of ze bestaan eenvoudigweg uit lijf en rok. Ze zijn smaakvol versierd, meestal met handborduurwerk. Dit type kleding is populair bij degenen die de reformkleding onesthetisch vinden, maar ook een aversie tegen de Parijse mode hebben.

Mannenkleding

De kleding van de mannelijke helft van de burgerbevolking vertoont in den regel geen verschil met die van personen van gelijke welstand in de stad, althans wanneer men geen streekdracht meer draagt. Een plattelandsburgemeester draagt begin twintigste eeuw een degelijk zwart kostuum, zoals door het en-gros confectiebedrijf van de gebroeders Levie wordt vervaardigd, ‘wat ze toen noemden, de Akener costuums, die van zwarte kamgarens werden gemaakt, donker gedessineerd, en die de Groningse fabrieken voor f15,50 aan de winkeliers leverden. Deze moesten daar natuurlijk ook hun winst op zetten en zo moesten die costuums voor meer dan f20,- verkocht worden, wat voor die tijd een hele prijs was, die slechts door gezeten burgers betaald kon worden’⁶³⁵. Een middenstander uit het Gooi is op zondag een indrukwekkende figuur ‘met zijn gesteven front en manchetten, met zijn dikke gouden horlogeketting op het bollende vest’⁶³⁶.

Waar het dragen van streekdracht nog in zwang is, is het onderscheid met stedelingen uiteraard wel duidelijk waarneembaar. Bovendien onderscheiden daar de burgers zich van de boeren en/of vissers in hun dorp. Een ambachtsman is op Walcheren rond 1880 van een boer te onderscheiden aan de kraag van zijn rok (boeren dragen een fluwelen lint in plaats van een kraag), zijn diep uitgesneden vest en de brede klep aan zijn broek. Verder draagt hij vaker dan de boeren een gouden ring om zijn helgekleurde halsdoek door te halen⁶³⁷.

Kinderkleding

De kinderdracht verdwijnt vrijwel overal onder de burgerbevolking. Kinderen dragen meestal ‘stadse’ kinderkleding. Het ondergoed van een burgerjongen bestaat uit hemd, onderbroek en borstrok van flanel. Geslapen wordt in een hansop van dikke, grof geweven katoen. Het lichaam

wordt eens per week in een teil gewassen, het ondergoed eens per week of eens per twee weken verschoond⁶³⁸. Als bovenkleding draagt de jongen een dunne bloese, dikke gebreide kousen, een broekje tot over de knie met bretels, hoge knoopschoenen en een jasje tot over de heupen met sierplooiën, kraag, revers en strik. Bij feestelijke gelegenheden wordt deze laatste vervangen door een stijf boordje en een vlinderdas⁶³⁹.

Op het platteland distantieert de elite zich evenals in de stad van haar sociaal minderen, wat zeker niet in het minst tot uiting komt in de kleding en het gedrag van haar nageslacht. De kinderen der gegoeden zijn rond 1910 om te beginnen te herkennen aan hun kapsel: ‘Volledig kaal geknipt kostte vijf cent bij de kapper; met uitgespaard kuifje het dubbele. Het was dan ook een teken van burgerlijke welstand om niet van voor tot in de nek met de tondeuse bewerkt te zijn’⁶⁴⁰. De matrozenpakjes, zeer populaire kledingstukken voor jongens uit de burgerbevolking, zijn onbereikbaar voor de zonen van de mindergegoeden⁶⁴¹. Kinderen van een zelfstandige winkelier of ambachtsman -wiens vrouw ‘juffrouw’ wordt genoemd- spelen niet met die van een arme werkman -wiens vrouw ‘vrouw’ genoemd wordt. De eersten zijn ‘rijke stinkers’ die ook door de week op schoenen lopen⁶⁴², wanneer de anderen klompen dragen.

De kinderen van de dorpselite (dokter, dominee, hoofdmeester) dragen distantiërende, want zeer besmettelijke en bewerkelijke, witte kleding⁶⁴³. De dochter van een schoolmeester uit Lunteren herinnert zich: ‘wij droegen altijd witte schorten met stroken, ook witte onderjurken met kantjes langs hals en schouders en ik voel nu nog, in mijn herinnering, die dingen prikken in mijn hals, want 't was pas mooi, als alles stijf stond! 's Zondags droegen mijn broers witte matrozenblousen natuurlijk ook stijf van de stijfjes’⁶⁴⁴.

Kinderen uit de niet-elitaire burgerbevolking zijn lang niet altijd goed gekleed. Onderwijzers genieten wel aanzien, maar krijgen geen groot salaris. Zij hebben er moeite mee hun kinderen goed te kleden zoals hun positie eigenlijk vereist, zeker wanneer er sprake is van een groot gezin. Een onderwijzerszoon uit Doetinchem herinnert zich een veelvuldig versted broekje uit zijn jeugd: ‘Vader en moeder wilden onze armoe vooral binnenskamers houden, maar met die broek was ik in feite de drager van een levensgroot demonstratiebord voor iedereen die het wilde horen en zien... op de speelplaats aangekomen... brandde het broekje aan mijn billen en kon ik de moed niet opbrengen om mijn achtergevel bij het bokspringen... te exposeren’⁶⁴⁵. Zijn vader bedenkt een ingenieuze manier om de schoenen van de kinderen te verzolen: ze gaan met hun schoenen aan een tijdje in een pas aangebracht teerwegdek staan, zodat deze van een teerzool worden voorzien⁶⁴⁶.

Boerenbevolking

Er zijn vele veranderingen in het boerenbedrijf in deze periode: het gebruik van kunstmest wordt algemeen, coöperaties komen op en bieden het kleinbedrijf nieuwe mogelijkheden, de mechanisatie zet door. Het Nederlandse boerenbedrijf moet veranderen, wil het er na de landbouwcrisis van de laatste decennia van de negentiende eeuw weer bovenop komen.

In sommige streken is de boerendracht in de bloeiperiode van de landbouw (1850-1870) buitengewoon rijk geworden, terwijl in andere regio's de kleding der boeren eenvoudig is gebleven. Wanneer de dracht erg kostbaar is geworden, levert dat tijdens de landbouwcrisis vaak problemen op gezien de teruglopende verdiensten in het boerenbedrijf⁶⁴⁷. De hoge financiële offers die de streekdracht eist, betekenen een extra stimulans om deze de rug toe te keren en over te stappen op modekleding.

In veel plaatsen verdwijnt de streekdracht in deze periode ook onder de boerenbevolking geheel of gedeeltelijk. In de provincie Groningen is zij tegen het einde van de negentiende eeuw vrijwel overal verdwenen⁶⁴⁸. In andere regio's blijft men haar nog trouw, zoals bijvoorbeeld in Staphorst, waar nog altijd veel kleding uit zelfgesponnen draad en zelfgeweven stof wordt vervaardigd en een welvoorzien kledingkast als teken van rijkdom geldt⁶⁴⁹.

In de huishoudens worden steeds minder stoffen en kledingstukken vervaardigd. Er worden meer produkten gekocht: gekochte goedkope katoenen stoffen vervangen het zelfgeweven linnen, wol wordt gekocht, evenals veel kant en klare kledingstukken⁶⁵⁰. De confectie dringt door op het platteland. De boerenbevolking kan door de betere vervoermiddelen naar de stad gaan om daar in de confectiemagazijnen inkopen te doen. Tegelijkertijd wordt hierdoor de winkeliers de mogelijkheid geboden met confectiekleding te venten tot in de meest afgelegen plaatsen⁶⁵¹. Men acht het confectiewerk nog wel lange tijd minderwaardig⁶⁵²: degelijke kleding blijft onder de boerenbevolking hoog aangeschreven staan.

De hygiëne op het platteland laat nog te wensen over. In Noord-Brabant bijvoorbeeld is men in het begin van de twintigste eeuw nog erg zuinig met water: 'Ongewassen en ongekamd loopt de boerin soms uren door 't huis. Is 't eerste werk verricht, dan pas gaat ze voor haar toilet zorgen. De handen worden een weinig afgespoeld, met een natten handdoekpunt wrijft de boerin even over haar gezicht en de twee lange haarlokken, de kam, in het bakje onder den spiegel, doet een ogenblik dienst en het toilet is gereed. En hoe het er met de voeten uitziet, laat zich beter denken dan beschrijven'⁶⁵³. Ook de kleding wordt weinig gewassen. Wassen is dan ook nog een zeer bewerkelijke aangelegenheid⁶⁵⁴. De was moet gekookt, geweekt, met de hand gewassen, gespoeld, gebleekt, gemangeld en gedroogd worden. De 'grote was' wordt eens in de drie, vier weken gedaan, en neemt enkele dagen in beslag⁶⁵⁵. Reinheid en hygiëne worden

tegen het eind van deze periode ook op het platteland gepropageerd: de nieuwe hygiënische standaard zal er geleidelijk vaste voet krijgen⁶⁵⁶.

Vrouwenkleding

Het dragen van streekdracht door boerinnen komt onder druk te staan, zowel sociaal (erodering van de besloten, homogene leefgemeenschap) als economisch (duur). In de Eerste Wereldoorlog wordt bovendien de aanvoer van materialen voor de klederdracht (tule, bloemen, gitten, etc.) schaars. Een andere belangrijke factor is de gewijzigde inrichting van het dagelijks leven: ten gevolge van scholing en mechanisatie van de landbouw verandert de taak van de boerin. Zij wijdt zich nu meer aan haar huishouding en aan het gezinsleven dan aan het boerenwerk. Bij haar nieuwe, meer burgerlijke levensstijl past ook een burgerlijke kledestijl. Nieuwe vervoermiddelen (fiets) en ontspanningsmogelijkheden (sport) vragen eveneens om aangepaste kleding.

In de provincie Groningen volgen de boerinnen grotendeels de mode. Ze dragen tegen 1890 de tournure en het korset. Het enige verschil met de ‘grote’ mode is haar onafscheidelijke schortje en haar extra warme onderkleding. Na 1900 wordt het aantal onderrokken echter gereduceerd tot twee en voor de jonge meisjes na 1910 al gauw tot één. De combinatie van lange rok en blouse is ook onder boerinnen populair, vooral bij jonge vrouwen. Om uit te gaan bezitten zij een of twee (confectie)japonnen, die met veel zorg in de stad worden uitgezocht. De daagse kledij wordt vaak zelf gemaakt met behulp van een naaimachine. Sommige boerinnen doen aan sport (tennis of gymnastiek)⁶⁵⁷. In Etten-Leur volgen de boerenmeisjes na 1910 steeds vaker de burgermode. Dit betekent vooral dat zij de kenmerkende mutsen ‘afzetten’, de rest van haar kleding is dan al ‘stads’. Als redenen geven zij op: contacten met de stad waar zij niet voor ‘mensen van buiten’ door willen gaan, het toenemend gebruik van fietsen waarbij zo'n muts onpraktisch is en de schaarste en duurte van het materiaal tijdens de wereldoorlog⁶⁵⁸. In Drenthe neemt het dragen van oorijzers af, evenredig aan de toename van de populariteit van het fietsen. Jongedochters die de leeftijd voor het oorijzer bereikt hebben, worden er voor de keus gesteld: een oorijzer of een fiets⁶⁵⁹. De meesten kiezen een fiets. In 1912 zijn de jonge boerinetjes in Noord-Brabant al een beetje aan het ‘verstadsen’: zij dragen dameshoeden en stadse mantels⁶⁶⁰.

Vanuit de kerken en ook vanuit standsorganisaties (boerenbonden) bestaat nogal wat weerstand tegen het verdwijnen van de streekdracht (zie 5.3.1. nivellering). Behalve het argument dat de boerin zich volgens haar stand moet kleden, wordt er ook op gewezen, dat haar kleding praktisch en degelijk moet zijn, omdat zij er in moet werken: ‘Laat rijke burgerlui hunne dochters optooien, zooveel zij willen, voor een boerin heeft het geen zin... Zij kan niet in enge corsetten en mouwen gewrongen worden. Als zij werken wil gelijk eene boerin betaamt, dan kan zij ook zulk een

samennippen niet uitstaan en zeker kan zij het trippelen niet volhouden⁶⁶¹.

Wanneer de dracht nog wordt gedragen, blijft deze evolueren. In Noord-Oost Twente verdwijnt tussen 1910 en 1920 het eigengereid linnen als materiaal voor vrouwenonderkleding⁶⁶². Tot circa 1910 wordt de open onderbroek door vrouwen gedragen (er zijn nog geen toiletten)⁶⁶³. De rode baaien rokken maken in dezelfde tijd plaats voor blauwe, paarse, grijze en leverkleurige⁶⁶⁴. Het jak is eenvoudig tot 1900. Daarna is het versierd met kant, kralen en borduurwerk. Tussen 1900 en 1920 komt ‘het kleed’ in de mode: een jak met kort schootje, in de rok gedragen⁶⁶⁵. Pas na 1900 mogen vrouwen tijdens het werk op het land haar jak uitlaten. Dan ‘loopt men bloot’: hemd en lijfje of kroplap komen te zien. Voorheen mocht het jak uit zedelijkheidsoverwegingen niet uit, wat zowel lastig als warm was, want de mouwen konden niet worden opgestroopt⁶⁶⁶. Elders ontwikkelt men nog eind negentiende eeuw een nieuwe mutsvorm, zoals in Nuenen, waar de hoekige ‘gazen muts’ met brede nekzoom het gladder model gaat verdringen⁶⁶⁷.

In veel regio's verkeren de boerinnen in een overgangsfase tussen volledige dracht en stadse modekleding⁶⁶⁸. In Maasland is de streekdracht rond 1890 ‘geheel vervangen door eene dracht naar den geest des tijds. De gouden en zilveren hoofdversierselen blijven evenwel nog in gebruik’⁶⁶⁹. Ook op Texel is de hoofdtooi het onderdeel van de dracht, dat het langst gehandhaafd wordt. Rond 1890 kleden de boerinnen zich daar ‘niet weelderig, maar overeenkomstig de mode. De vrouwen hebben van de eigenaardige kleederdracht alleen het hoofdsieraad, het gouden en zilveren ijzer, behouden, maar ook dit begint, ofschoon langzaam, te verdwijnen’⁶⁷⁰. Ook in Naarden en Bergen is de hoofdtooi het laatste element van de streekdracht dat men opgeeft⁶⁷¹.

Waar de boerinnen nog in volledige dracht gekleed gaan, komt in deze periode eveneens de nadruk op de muts te liggen. Dit onderdeel van de dracht trekt de aandacht nu als gevolg van de puritanisering het spelen met kleurrijke stoffen wegvalt. In Zeeland verdwijnt rond 1880 de kaphoed, omdat deze zeer kostbaar is en vanwege de malaise in de landbouw onbetaalbaar wordt⁶⁷². Nu pas komen de opvallende mutsvormen tot ontwikkeling, die in onze ogen typisch zijn voor het beeld van de Zeeuwse streekdrachten. De mutsen variëren per streek, en in de details zelfs per dorp. Boerenmeisjes ‘van onder de stad’ dragen andere mutsen dan echte plattelandbewoonsters⁶⁷³. De mutsen van boerinnen die in dezelfde streek wonen maar een andere godsdienst aanhangen, verschillen per beleden godsdienst: de katholieke boerinnen van Zuid-Beveland dragen hoekig geplooid, lichtblauw geverfde mutsen, terwijl de protestantse te herkennen zijn aan de ronde vorm en het zuivere wit van haar muts. Bij beide geloven neemt de muts in omvang toe. Op Walcheren wordt de muts daarentegen steeds kleiner, zodat meer van het haar te zien komt, en worden de gouden krullen steeds hoger opgespeld⁶⁷⁴.

Een oudere boerin draagt doorgaans zwarte kleding. Voor een deel wordt dat veroorzaakt door de hierboven reeds besproken algemene versombering van de dracht. Daarnaast is de norm, dat oudere vrouwen zich van opschik moeten onthouden, op het platteland nog onverdond van kracht. In de provincie Groningen gaat de oudere vrouw (30 à 40 jaar!) in het zwart gekleed: alleen de jongeren dragen gekleurde japonnen en witte geborduurde schorten⁶⁷⁵.

Binnen de boerenstand wordt de vrouw geacht te zorgen voor het wassen, verstellen en liefst ook vervaardigen van de kleding van haarzelf en het huisgezin. Rijke boeren hebben hiervoor personeel in dienst. Bij de arme boeren verricht de boerin deze taken zelf, eventueel terzijde gestaan door haar dochters⁶⁷⁶. De vrouw kleedt haar gezin ook in letterlijke zin aan, niet alleen haar jonge kinderen, maar zelfs haar man: ‘Moeder de vrouw knoopte gewillig zijn zijden stropdas, zette een papieren kraag om zijn hals en morrelde lang met de manchetten van het overhemd’⁶⁷⁷.

Mannenkleding

De meeste boeren schakelen tegen 1900 over op algemene kleding, naast hun werkkleding. In Bemmelen is rond 1890 de meer welgestelde boer op zondag niet langer op de eerste blik als boer herkenbaar: ‘Buiten hun bedrijf wijzen kleederdracht enz. ten minste niet rechtstreeks den landman aan: in hun werk vindt men echter in alles den vlijtigen boer... terug’⁶⁷⁸. De boerenzoon uit Naarden draagt dezelfde kleding als die van ‘een welopgevoeden burger’⁶⁷⁹. In Noord-Brabant draagt de boer op zondag jas, vest en broek van zwart laken en schoenen of halve laarzen. ‘Enkelen verwisselen de pet met den gewonen zwart-vilten bolhoed’⁶⁸⁰. Ook in Groningen valt het onderscheid burger-boer weg, al draagt de boer tot circa 1900 nog wel de halsdoek⁶⁸¹. Evenals in de stad voelt de jeugd op het Groningse platteland vanaf de Eerste Wereldoorlog een aversie tegen een hoofddekseel, vroeger de trots van iedere boer. Met tegenzin wordt bij het volwassen worden een gleufhoed aangeschaft⁶⁸².

Boeren zijn echter nog vaak op de tweede blik wel te onderscheiden van stedelingen, vanwege hun voorkeur voor degelijke kleding, die zij lang dragen, met als gevolg dat de kleding niet de laatste mode volgt⁶⁸³. De boer bewaart zijn trouwpak voor zijn zilveren en gouden bruiloft en koopt maar één keer in zijn leven (bij zijn trouwen) een ‘hooge zijden’ voor plechtige gelegenheden⁶⁸⁴. Dit ‘pak voor het leven’ wordt vaak gemaakt door de kleermaker uit het dorp. Deze ‘hield er soms zó'n eigen stijl op na, dat de dorping met één oogopslag van de stedeling was te onderscheiden’⁶⁸⁵. Het zondagse pak moet er altijd netjes uitzien: ‘Op de kleding moest men zuinig zijn, zo vond de buitenman. Daarom werd de broek van zijn pak altijd keurig met natte lappen geperst. Zijn vilten hoed werd boven de stoom van de waterketel gefatsoeneerd... Met glimmend gepoetste schoenen, een messcherpe vouw in zijn broek, een gestoomde

hoed op zijn hoofd en een knellende papieren kraag om zijn hals, ging de dorpling zondagsmorgens ter kerke. Want daar diende hij behoorlijk te verschijnen. Het was de gang naar de kerk die hem als het ware tot de aanschaf van “zondagse” kledij verplichtte⁶⁸⁶.

Onder de jonge boeren begint echter de voorkeur voor degelijke kleding te verflauwen en verovert de confectie steeds meer terrein. In 1907 wordt in Overijssel geconstateerd: ‘De jongere plattelandsbewoners vooral hebben de neiging om van de ouderwetsche gewoonten af te stappen en liever een keer of wat een nieuw pak te kopen dan jaren met hetzelfde degelijke kledingstuk rond te lopen’⁶⁸⁷. In Noord-Brabant houden jonge boeren zich niet altijd meer aan de keuze van zwarte stof voor het zondagse pak, ‘maar opzichtig wordt ook hunne kleding zelden’⁶⁸⁸.

In Zeeland dragen veel boeren nog streekdracht. De mannen dragen nu een hemd, vest, lakens zwart kort jasje en dito lange broek en een kleine platte hoed. Schoenen met gespen komen bijna niet meer voor, maar andere statussymbolen, zoals de brede zilveren horlogeketting, het mes met bewerkt zilveren heft en de zilveren broekstukken blijven gehandhaafd. Ook in de mannenkleding is er verschil tussen katholieken en protestanten: op Zuid-Beveland dragen katholieke boeren de rand van hun hoed van voren neergeslagen⁶⁸⁹. Tegen 1908 zijn hier echter jonge boeren, die de streekdracht afleggen en burgerkleding kopen in confectiewinkels in Goes⁶⁹⁰. Sommigen worden de dracht eerst gedeeltelijk ontrouw, bijvoorbeeld door ‘het ronde boerenhoedje te vervangen door de altijd leelijke, platte Engelsche pet’⁶⁹¹. In Noord-Oost Twente dragen eveneens veel boeren nog streekdracht. Deze wordt echter tussen circa 1900 en 1910 meer naar de stadse mode ingericht. De kleuren van hemdrok, borstrok en boezeroen verdwijnen: alles wordt blauw-wit gestreept. Het halsdoekje maakt plaats voor het frontje of de bef. Het boezeroen wordt het bovenste kledingstuk: het vest met dubbele knopen raakt in onbruik⁶⁹². De hoge zijden pet wordt vanaf 1910 verdrongen door de platte pet met glimmende klep⁶⁹³.

De haarverzorging onder de boerenbevolking is vrij summier. Men laat zich knippen en/of scheren bij de dorpskapper. Dit gebeurt meestal op zaterdagavond, zodat men gladgeschoren de zondag ingaat. Velen slaan echter regelmatig een weekje over. In Laren is zo'n kapper gevestigd naast een café, zodat veel van zijn klanten in kennelijke staat binnenstappen. Deze sjort hij in de stoel vast met behulp van oude scheermesriemen. Erg hygiënisch gaat het er niet toe: hij haalt eerst een afgekauwde tabakspruim over de stoppels om die zacht te maken⁶⁹⁴.

Kinderkleding

Het dragen van de streekdracht door boerenkinderen loopt terug, eerst voor jongens, later ook voor meisjes⁶⁹⁵. Waar de kinderdracht in onbruik is geraakt, dragen boerenkinderen, evenals de kinderen uit de

stad, in deze periode kinderkleding, die meer bewegingsvrijheid biedt. Baby's worden echter nog op veel plaatsen ingebakerd⁶⁹⁶. In het zuiden van Limburg ziet men begin deze eeuw nog wel eens een meisje, 'dat een broertje of zusje van eenige maanden oud voor den buik droeg, dat er precies uitzag als een hoofdje zonder armen en beenen en zoo stijf in een rol van lappen en banden was gewikkeld, dat de kleine, wanneer zij zich voor een poos van den last wilde ontslaan, het "wikkelkindje"... tegen een muur of haag zette, waar het dan zoo stevig rechtop bleef staan als een paal'⁶⁹⁷.

In Brabant dragen boerenkinderen op veel plaatsen nog (gedeeltelijk) streekdracht. Kleine meisjes en jongetjes dragen een jurkje met een heel schort. Meisjes hebben daarbij een gehaakt mutsje of kapertje op, jongens een kalotje⁶⁹⁸. Oudere meisjes krijgen een jurk met een halve schort. Jongens dragen op die leeftijd geen dracht meer.

In Groningen gaan schoolmeisjes van boerenkomaf hetzelfde gekleed als burgermeisjes. Op school dragen ze 'mouwen' om slijtage van elleboog en ondermouw van haar jurk te voorkomen en een wit schortje⁶⁹⁹. Zij hebben rond 1890 'over het wollen of katoenen japonnetje... 's zomers het bedrukt katoenen schortje met strookjes of volants over de schouder en een kort sluitend jasje van boven. 's Winters waren het flanellen exemplaren. Het haar bleef tot de hoogste klassen zeer kort geknipt'⁷⁰⁰.

Veel boerenkinderen nemen het, evenals hun ouders, met de lichaamshygiëne niet zo nauw. Een schoolhoofd vertelt anno 1890: '(Ik had) wel kinderen bij wie ik niet zien kon of het jongetjes of meisjes waren, zoo vuil waren zij. Ik bracht hen dan onder de pomp en wiesch hen behoorlijk'⁷⁰¹.

Landarbeiders en huispersoneel

Vóór 1900 komen lage weklonen en lange arbeidstijden onder de landarbeiders en het huispersoneel nog veel voor. Op het platteland verdienen rond 1888 knechts tussen f 25, - (een herdersjongen op de zandgrond in Gelderland) en f 300, - (een ervaren kracht in Overschie), meiden tussen f 20, - en f 200, - per jaar⁷⁰². Vaste arbeiders hebben het redelijk goed in die streken waar zij ook enig land bezitten. Is dat niet het geval dan is hun armoede doorgaans nijpend. Zelfs in de meest voordelige situatie kan de arbeider echter niet sparen voor de oude dag en moet hij als hij niet meer kan werken uiteindelijk een beroep doen op liefdadigheidsinstanties⁷⁰³. De caritas moet regelmatig bijspringen om de minder welgestelden van kleding en schoeisel te voorzien. Op het platteland beijveren jongedochtersverenigingen zich om kledingstukken te maken voor de armen, die met Kerstmis worden uitgedeeld⁷⁰⁴. Volgens een schoolhoofd uit Drachten accepteren sommigen deze goede gaven wat al te gemakkelijk: 'Tot mijn spijt moet ik zeggen dat vóór 16 jaren vele menschen het eene belediging achtten een stuk linnen te ontvangen, dat gewoonlijk

niet nader aangeduid wordt, die dat nu o! zoo gaarne aannemen⁷⁰⁵. De tijden dat men prat ging op een ruime uitzet met eigengereid linnengoed zijn voorbij.

Evenals in de steden hebben ook op het platteland vooral de loonarbeiders te lijden van gedwongen winkelnering, wat de keuze beperkt en de waren duurder maakt: ‘Wij kopen alles bij den baas, een enkel kledingstuk uitgezonderd... Als de vrouw bijv. twee rokken of twee broeken moet koopen voor de kinderen, dan kan ik, als ik het goed bij den veenbaas moet halen, maar één krijgen voor hetzelfde geld als in een anderen winkel voor twee⁷⁰⁶.

Ondanks vele berichten over de povere kleding van de landarbeiders is het daarmee rond 1890 beter gesteld dan zo'n twintig, dertig jaar tevoren. Uit Schoondijke wordt bericht, dat ‘waar vroeger kleederen van de minste soort werden gedragen, men thans daarin tot betere hoedanigheid is geraakt⁷⁰⁷. Soms vinden de rapporteurs in *Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den landbouw in Nederland* het een beetje teveel van het goede⁷⁰⁸. Over de arbeidersbevolking van Huijbergen wordt gezegd: ‘de kleeding van hunne dochters wordt opzichtig en overdreven⁷⁰⁹. In Voerendaal overtreft ‘de kleeding der ongehuwde dienstboden... in menig opzicht die der zonen en dochters van groote pachters⁷¹⁰.

De toegenomen weelde onder landarbeiders en boerderijpersoneel in sommige delen van ons land⁷¹¹ wordt door velen afgekeurd omdat zij ‘boven hun stand’ leven. Anderen accepteren dit daarentegen als logisch gevolg van de in het algemeen toegenomen welstand⁷¹². De landarbeiders hebben echter doorgaans bescheidener leefpatroon dan de fabrieksarbeiders. In Wormer meldt een rapporteur: ‘De levenswijze der vaste arbeiders is over het algemeen eenvoudiger en spaarzamer dan die der tijdelijke arbeiders en vooral in gunstige verhouding tot de leefwijze veler fabrieksarbeiders⁷¹³. Is er meer geld dan is het wel vaak eerst kleding waar men het aan uitgeeft: in Hardenberg bijvoorbeeld is ‘de kleederdracht vooruit gegaan, bij velen tot boven stand’, terwijl er ‘overigens geen weelde’ geconstateerd wordt⁷¹⁴. In Blokker wordt rond 1890 door de arbeiders veel geld besteed aan uiterlijk vertoon, vooral aan de zondagse kleding, maar is het lichaam daaronder ongewassen en laat het ondergoed te wensen over. Door de hoge uitgaven aan bovenkleding moet men beknibbelen op die voor voedsel⁷¹⁵.

In sommige streken leven de landarbeiders nog uitermate eenvoudig en zelfs bekrompen, terwijl zij elders de ‘eigen boeren’ in weelde overtreffen⁷¹⁶. Dit verschil wordt veroorzaakt doordat als gevolg van de modernisering van de landbouw en de landbouwcrisis op het platteland vanaf circa 1880 een proces van de-proletarisering op gang komt. De landbouwcrisis treft veel boeren hard, zodat hun welstand terugloopt. De loontrekkers op het platteland behouden hun loon of zien het zelfs stijgen (wanneer in hun regio het arbeidsoverschot van het platteland is weggetrokken en elders werk heeft gevonden⁷¹⁷). Zij zijn dan soms financieel beter af

dan de verarmde ‘eigen’ boeren. Het aantal loonafhankelijken op het platteland daalt gestaag vanaf 1880. Niet alleen trekken velen weg, bovendien begunstigen nieuwe ontwikkelingen in de landbouw (intensivering, kunstmest, coöperatie) het kleinbedrijf, zodat menig landarbeider er in slaagt boer te worden⁷¹⁸.

De gewoonte dat dienstbodes en knechts naast het loon en de kost ook kleding krijgen, heeft zich in sommige streken in Nederland tot circa 1900 weten te handhaven, bijvoorbeeld in Oost-Noord-Brabant⁷¹⁹ en in Losser (O)⁷²⁰. Deze traditie brokkelt echter steeds verder af: meestal ontvangen zij in deze periode uitsluitend loon of loon en de kost⁷²¹. De betrekkingen tussen personeel en boerenfamilie verzakelijken: men gaat afstandelijker met elkaar om. Daarbij past ook een ander systeem van beloning⁷²². Sommigen zien dit als een nadeel voor de arbeiders en bepleiten herinvoering van het oude systeem: ‘Vroeger gold onder onze dienstbaren de regel van zekere jaren te moeten dienen om, voor het aangaan van een huwelijk, eenige kleederen in voorraad te bekommen. Thans is daarvan nergens meer sprake. Wordt het jonge paar spoedig met kroost gezegend, dan blijkt het nadeel van de afschaffing der oude gewoonte wel het eerst, want al spoedig ziet men het aan het uiterlijk van man en vrouw, dat hun toestand niet meer welvarend is’⁷²³. Dit proces van rationalisering van de arbeidsverhoudingen is echter onomkeerbaar.

Vrouwenkleding

De standaardkleding van landarbeidsters en dienstmeiden bestaat uit: (open) onderbroek, hemd, borstrok, kroplap of lijfje, onderrok, rok met jak of jurk, schort, muts, klompen.

Op veel plaatsen blijven landarbeidersvrouwen en dienstbodes nog een tijdje de traditionele streekdracht dragen, wanneer de rijkere boerinnen en haar dochters in haar kleding reeds de algemene mode volgen. In Groningen dragen zij nog tot 1910 een jak met vijfschaften rok en een zwart wollen, of geruit katoenen schort. In haar zondagse kleding trachten zij het eerst de mode te volgen: het dienstmeisje van rond 1890 probeert geld op te sparen om ‘voor de zondag, of tenminste voor haar trouwen een zwarte japon rijk te zijn’⁷²⁴. Tegen het einde van deze periode gaan zij over op confectiekleding en kleden zij zich ook door de week meer naar de mode.

Landarbeidsters en dienstbodes geven, evenals alle andere plattelandsbewoners, in toenemende mate gehoor aan de lokroep van de grote stad als koopcentrum. Een boerenmeid uit Soest gaat in 1896 naar Utrecht om daar kammen, eau de cologne en kleding te kopen⁷²⁵.

Ook op het platteland wordt doorbreking van het standsverschil in kleding gesignaleerd en aan de kaak gesteld. In de veengebieden van Noord-Oost Nederland komt het rond 1890 herhaaldelijk voor, ‘dat men de arbeidsters niet van de boerinnen kon onderscheiden, daar zij allen met

mantels in de kerk kwamen⁷²⁶. De veen- en landarbeidersvrouwen behoren volgens haar stand een omslagdoek te dragen: mantels zijn traditioneel voorbehouden aan de welgestelde boerinnen. Vooral jonge vrouwen uit deze bevolkingsgroep zitten vaak ‘nogal goed in de kleederen’⁷²⁷. Twee dienstbodes uit Soest geven tegen 1900 per jaar aan kleding respectievelijk f 8, - (aan jurk, schort, rok, twee paar klompen, kousen) en f 18, - (aan twee paar klompen, rok, jak, kousen, muts, twee broeken, stoffen) uit⁷²⁸. Vrouwen in deze leeftijdscategorie besteden zorg aan haar uiterlijk om een partner aan te trekken. Zij kunnen (een deel van) haar loon aanwenden om zich goed te kleden.

Voor die landarbeidersvrouwen en -dochters, die een volledige dagtaak buitenshuis vervullen, levert het verzorgen van de eigen kleding en die van het huisgezin veel problemen op⁷²⁹: ‘De kranigste vrouwen die de boel in orde willen houden zitten soms tot 's nachts 12 uur te werken, om de kousen, sokken, kielen, broeken, rokken van man, kinderen en haarzelve heel te krijgen. Dikwijls moet daar den geheelen Zondag ook nog aan besteed worden, of de geheele wasch verricht. De zwakken... laten vaak stuk blijven wat stuk is, omdat zij geen kans zien er zich doorheen te slaan’⁷³⁰. Niet alleen ontbreekt de vrouwen de tijd om de kleding te onderhouden, maar ook de vaardigheid laat vaak te wensen over: ‘... de lappen zijn meest slechts vastgehecht, en dikwerf ziet men grijze kousen met rood of blauw gestopt’⁷³¹. In de loop van deze periode krijgen landarbeidersvrouwen toch geleidelijk meer tijd voor haar huishouding en haar kinderen en komt het middenklasse-ideaal ten aanzien van de positie van de vrouw binnen haar bereik: het aandeel van vrouwen in de landarbeid neemt af. Dit wordt mogelijk gemaakt door de mechanisatie van de landbouw, maar ook omdat door het stijgende loon van haar echtgenoot de financiële noodzaak niet langer aanwezig is, dat zij (volledig) op het land werkt of als dienstmeid emplooi zoekt⁷³².

Mannenkleding

Landarbeiders en knechts dragen in den regel onderbroek, hemd, boezeroen, vest, borstrok, jas, broek, klompen en een pet. Er is vaak een groot verschil tussen de door-de-weekse en de zondagse kleding. Een veenarbeider kleedt zich ‘dagelijks om zoo te zeggen als een bedelaar’, maar op zondag draagt hij ‘een mollevel of bevertien broek en buisje’⁷³³. In Bierum (Gr) is de onderkleding van de arbeiders doorgaans vervaardigd van ‘het zoogenaamde Egyptische bever, waarvan de Meter 45 tot 60 cent kost, bij eene breedte van 77 cM. De bovenkleederen der mannen zijn bij den arbeid meestal van Engelsch leer en des Zondags van grof laken en ook wel bukskin’⁷³⁴.

Ook de arbeiders blijven -evenals hun vrouwen- in veel plaatsen langer de streekdracht trouw dan de boeren in hun dorp. Geldgebrek, een slecht verwarmd woonhuis dat warme kleding eist en het verrichten van

zware arbeid dat sterke kleding vraagt, zijn hiervan de redenen. In de provincie Groningen dragen de arbeiders nog ná 1900 de roodbaaien hemden met blauwe slippen, hals- en polsbandjes, die de boeren al vanaf 1850 de rug hebben toegekeerd⁷³⁵. Vanaf circa 1900 gaan zij er toe over confectiekleding te dragen. Eerst is alleen hun zondagse kostuum confectie en laten zij de werkkleding maken in het dorp⁷³⁶, later kopen zij zowel voor de zondag als voor doordeweeks confectiekleding in de grote magazijnen in de stad⁷³⁷.

Kinderkleding

De kinderen van veenarbeiders in Noord-oost Nederland zijn vaak onvoldoende gekleed, vooral het schoeisel en het ondergoed laat te wensen over⁷³⁸. ‘Zoolang zij thuis zijn... met hun bloote billetjes op den vochtigen grond... dat zij er dan niet best uitzien. Wanneer zij schoolgaan wordt het door de daar geleerde orde en arbeid beter’⁷³⁹. Veel kinderen lopen blootsvoets⁷⁴⁰ of met lekke klompen of laarzen, zelfs bij het werk in het veen⁷⁴¹.

Evenals in de steden verstrekt men ook op het platteland hier en daar van gemeentewege kleding en schoeisel aan behoeftige kinderen⁷⁴², maar in veel plaatsen is deze vorm van liefdadigheid nog geheel in handen van particuliere liefdadigheidsverenigingen en kerkelijke armenzorg⁷⁴³. Vaak krijgen arbeiderskinderen ‘de halfafgedragen kleederen der kinderen van den landbouwer’, voor wie hun vader en moeder werken⁷⁴⁴.

Veel kinderen moeten al jong meewerken op het land of in het veen, wat ook aan hun uiterlijk valt af te lezen. Een schoolhoofd in een veenkolonie vertelt: ‘Als de kinderen in de school komen, en zij nemen hun hoofddekse af, kan ik dadelijk zien, wie op het veld werkt en wie niet. Die op het veld werken hebben een bruin gelaat en een witte streep op het voorhoofd; hun lichaam is moe en traag in beweging; de blik is doffer dan van anderen... het zijn oude mannetjes’⁷⁴⁵.

De baby's van landarbeiders lijden nog vaak onder ‘een dikke vast aangesloten inbakering’ die de ontwikkeling van het lichaam belemmert⁷⁴⁶.

Vissers

In veel vissersgemeenschappen houdt men de dracht nog in ere. Onder de plaatsen, waar in 1916 nog door mannen, vrouwen en kinderen streekdracht wordt gedragen, zijn de vissersdorpen -Urk, Marken, Volendam, Huizen, Spakenburg en Arnhemuiden-oververtegenwoordigd. In de vissersplaatsen aan de Noordzeekust (Scheveningen, Katwijk, Noordwijk) zijn de mannen- en kinderdracht vanaf circa 1900 op hun retour. De vrouwendracht handhaaft zich tot na de hier besproken periode. In

1951 weten alleen Katwijkers van boven de zestig zich nog een kerkgang te herinneren, waarbij iedereen in dracht was⁷⁴⁷. In Volendam verdwijnt de dracht kort na 1900 onder degenen die niet bij de visvangst betrokken zijn, en bij de meisjes die zich buiten het dorp als dienstbode verhuren. Vaak behouden de vrouwen bij haar nieuwe burgerkleding haar kenmerkende hul met puntige bol en uitstaande zijstukken⁷⁴⁸. De Volendamse vissersbevolking verlaat de dracht veel minder snel.

Vrouwenkleding

De belangrijkste verandering in de vrouwendracht is het verder inwisselen van de vrolijk gekleurde kledingstukken met bloemendessins voor stemmige tinten onder invloed van de puritanisering. De kleding van de Scheveningse vissersvrouw is vrijwel geheel zwart, op de rode voering van haar schoudermantel, haar geruite werkschort, haar omslagdoek in pasteltint of palmdoek en haar witte muts na⁷⁴⁹. De vissersvrouw uit Noordwijk draagt tot rond 1890 nog fleurige kleding: de jakken zijn lila met paarse bloemen, de schoudermantels groen met een bloemetje of streepje. Later wordt ook hier de kleurstelling somberder⁷⁵⁰. Evenals onder de boerenbevolking (voor zover deze de streekdracht blijft dragen) krijgen ook bij de vissersvrouwen de mutsen veel aandacht en ontwikkelen deze specifieke vormen.

Mannenkleding

De visserskleding uit Scheveningen is nog donkerder dan die van de vissersvrouwen. Bij de mannen vormen zilveren knopen de enige decoratie op een zwart fond: trui, klepbroek, jekker met fluwelen kraag, korsjak, hemdrok en het ronde, platte petje zijn alle zwart⁷⁵¹. Evenals bij de vrouwen lijkt de dracht van de vissers uit Noordwijk veel op die uit Scheveningen. Rond 1900 wordt in Noordwijk de vissersdracht nog algemeen gedragen, terwijl bij de boeren het kostuum dan al meer naar de stadse mode is, op hemd, pet en frontje na⁷⁵².

Kinderkleding

De vissersdochters uit Scheveningen dragen schorten met klepjes, korte rokken, lange zwarte eigengebreide kousen en klompen. Schoenen worden alleen op zondag gedragen. Wanneer ze zes jaar oud zijn, krijgen ze een schoudermanteltje. Met twaalf jaar, wanneer zij van school komen en in het arbeidsproces worden ingezet, worden zij in de volwassen vrouwendracht gekleed. Haar broertjes dragen tot ze naar zee gaan, broeken

met pijpen tot op de knie en buisjes. Hun kousen en schoeisel zijn identiek aan die van de meisjes⁷⁵³.

5.5. Samenvatting

Deze periode is cruciaal voor de overgang van het traditionele kleedpatroon naar het moderne kleedgedrag. Wijzigingen in leefsituatie, productie en distributie, mentaliteit en sociale ordening die zich in de vorige periode begonnen af te tekenen, zetten zich nu door. Deze veranderingen beïnvloeden zowel de kleding zelf, als de manier waarop mensen met hun kleding omgaan en de verwachtingen die zij ten aanzien van hun kleding koesteren. Rond 1920 is het modern kleedpatroon dominant geworden, al blijven elementen van het traditionele nog voortbestaan.

De geleidelijke stijging van de lonen in de middengroep en in de lagere klassen, zowel in de stad als op het platteland, doet de vraag naar kleding onder deze bevolkingsgroepen toenemen. Door de verbeterde machines die nu mechanisch worden aangedreven, kan de productie groeien. Nieuwe distributiekanaalen en -methoden komen op om de producten van de massa-industrie aan de man en de vrouw te brengen: warenhuis, filiaalketen, verkoop à contant tegen vaste prijzen, reclame (wervende advertenties in kranten en tijdschriften, étalages), uitverkoop.

De doorbraak van de goedkope confectiekleding, in combinatie met de stijgende lonen, brengt het bezit van modekleding binnen het bereik van steeds meer mensen in de samenleving. Men gaat in het algemeen steeds beter gekleed, óók binnen de lagere sociale strata. Het lompenproletariaat, opgevat in letterlijke zin, verdwijnt uit het straatbeeld.

De ontwikkelingen binnen de sociale ordening (emancipatie van arbeiders en vrouwen) vinden hun weerslag in het kleedgedrag. Het streven naar opwaartse sociale mobiliteit roept zowel een imitatieproces als pogingen tot distantie op. Imitatie vindt plaats in de lagere sociale lagen: men probeert zich door het dragen van de modekleding van de sociale bovenlaag, voorheen het voorrecht van deze hogere sociale strata, het prestige en de status van deze elitegroepen toe te eigenen. Men berust niet langer in een door geboorte bepaalde, onveranderlijke plaats in het sociaal bestel, tot uitdrukking gebracht in het dragen van standsgebonden kleding. Er treedt nivellering op in de uiterlijke verschijning. De elite reageert hierop door te trachten opnieuw distantie te scheppen: zij wenst zich van de middenklasse, de arbeidersklasse en de boerenstand te blijven onderscheiden en bekeert zich daarom snel tot een nieuwe kleedstijl, aangezien de vorige mode vanwege het optreden van imitatie niet langer onderscheidend werkt. Dit leidt tot een imitatie-distantie-spiraal, die snellere modewisselingen als gevolg heeft. Bovendien zoekt de elite distantie in nieuwe statussymbolen: de sport, een gedifferentieerde garderobe met bij elk toilet passende accessoires en het dragen van eenvoudige, doch besmettelijke en bewerkelijke witte kleding. Het doorbreken van de standsgebonden kle-

ding leidt tot verhitte debatten tussen voor- en tegenstanders ('modernen' en 'traditionelen').

Nivellering in kleding en lichaamsverzorging dient niet alleen verklaard te worden vanuit emancipatoire bewegingen en een zucht tot imitatie van de kant van de lagere sociale strata. Er is sprake van tweerichtingverkeer: de burgerij brengt van haar kant als onderdeel van het beschavingsoffensief de lagere sociale strata ook de elitaire normen aangaande kleding en lichaamsverzorging bij. Zij tracht de arbeidersklasse op deze manier te disciplineren én te paaien: zij wil potentiële revolutionairen en epidemische besmettingshaarden transformeren tot onschadelijke burgertjes⁷⁵⁴.

De nieuwe denkbeelden aangaande gezondheid en hygiëne worden vertaald in praktische realisaties als riolering, waterleiding en een waterpunt in huizen in de stad. Zo worden preventieve gezondheidszorg en het handhaven van een goede persoonlijke hygiëne mogelijk gemaakt.

De reformbeweging, die uit hygiënische en gezondheidsoverwegingen de vrouwenkleding wil verbeteren, maakt de bevolking meer bewust van de gezondheidsaspecten van kleding en lichaamsverzorging. Zij heeft op zich geen doorslaggevend succes opgeleverd. Dat uiteindelijk (vanaf circa 1910) de vrouwenkleding inderdaad 'gemoderniseerd' wordt, is te danken aan een complex van factoren die alle in dezelfde richting werken. De reformbeweging is slechts één onderdeel van een complex samenspel van invloeden. Andere factoren zijn: de nieuwe leefomstandigheden (vooral vervoer en sport) en de andere invulling van de rol van de vrouw in de gegoede burgerij, die in de eerste feministische golf wordt bevochten (scholing en beroepsuitoefening buitenshuis).

De inrichting van het dagelijks leven verandert sterk. Verbeterde vervoermiddelen (fiets, elektrische tram, auto) en (spoor)wegen stellen de mensen in staat gemakkelijker te reizen. Velen gaan aan sport doen: met name na 1900 wordt de sportdeelname geleidelijk een massa-aangelegenheid. De woningen worden comfortabeler en beter verwarmd, ook die van de middengroep en (een deel van) de lagere sociale strata. Deze ontwikkelingen vragen alle om een kleding die veel bewegingsvrijheid biedt, luchtig en licht is, praktische proporties heeft en niet overdadig van garnering is voorzien.

De eerste feministische golf vraagt om een comfortabele vrouwenkleding, waarin de vrouw in haar beroepsleven uit de voeten kan. Bovendien begunstigt zij mede (naast de sport) de intrede van de praktische broek in de vrouwenkleding. Door zich de typerende kleding van het in maatschappelijk opzicht dominante geslacht toe te eigenen, tonen vrouwen op symbolische wijze haar streven naar sociale gelijkberechtiging van de beide seksen. De polarisatie van 'mannelijkheid' en 'vrouwelijkheid' verdwijnt echter niet: wel verandert de invulling van 'vrouwelijkheid' enigszins van inhoud.

Het nieuwe concept 'vrouwelijkheid' biedt de vrouw wat meer erotische vrijheid, zonder dat zij meteen van zedeloosheid wordt beticht. Haar

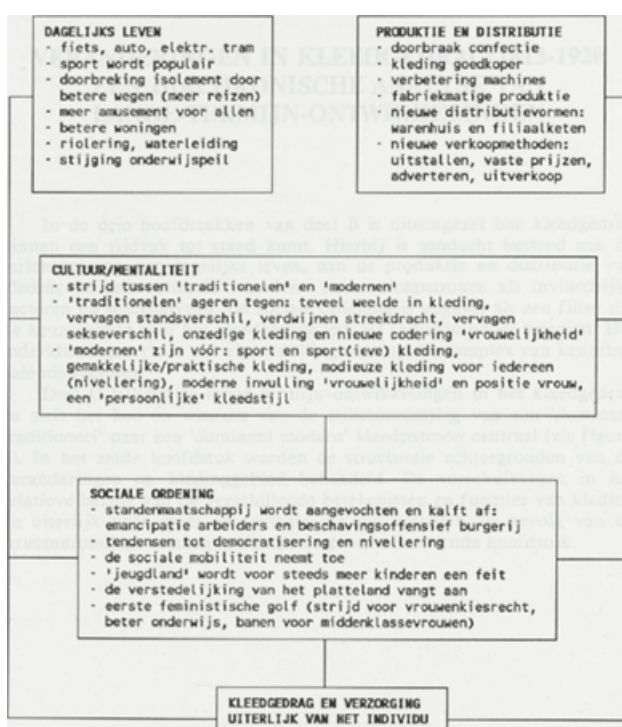
kleding laat, vergeleken met die der negentiende eeuw, veel van haar lichaam zien. De zedelijkheid in het algemeen, maar vooral de rol van de vrouw op dat terrein, vormt de inzet van vele discussies tussen ‘modernen’ en ‘traditionelen’.

De veranderende positie van het kind (‘jeugdland’, leerplicht) uit zich in het tot stand komen van een zelfstandige kinderkleding. Het kind is niet langer een kopie van vader of moeder in klein formaat, maar een eigenstandig wezen.

In veel regio's verdwijnt de streekdracht ten gunste van de ‘stadse’ mode. De dorpselite, de burgerbevolking, mannen, jongeren en degenen die niet behoren tot de dominante sociale groep in de betreffende plaats of streek (zoals de niet-vissers te Volendam) zetten de streekdracht als eersten overboord. In 1920 zijn vooral vrouwen uit de boeren- en vissersbevolking de streekdracht trouw gebleven: de mannen- en de kinderdracht zijn dan bijna overal verdwenen of worden nog slechts door een enkel kind of alleen door oudere mannen in ere gehouden. Vrouwen houden langer aan de dracht vast, omdat zij sterk aan haar directe sociale omgeving gebonden zijn. Opvallend is de grote gehechtheid aan de dracht onder de vissersbevolking: zij leveren een relatief grote bijdrage aan de ‘loyalen’. De beslotenheid van deze gemeenschappen en de behoefte aan vastigheid, dus traditie, die voortvloeit uit het riskante beroep, vormen hiervan de verklaring.

Verbetering van wegen en vervoermiddelen en het zoeken naar afzetmarkten voor de meer gespecialiseerde produktie in zowel de nijverheid als de landbouw, leiden tot veelvuldiger contacten tussen stad en platteland. De in de negentiende eeuw gegroeide kloof tussen stad en platteland verdwijnt vanaf circa 1900 geleidelijk, in die zin, dat het platteland het stedelijk leefpatroon gaat overnemen. Het proces van ‘verstedelijking’ van het platteland neemt een aanvang.

Het leven in de grote stad stimuleert processen van individualisering. Stadsbewoners verlaten het traditioneel leefpatroon, met zijn inbedding van alle individuen in de gemeenschap met bijbehorende plichten en kenmerken. De sociale positie staat niet langer bij de geboorte vast, maar kan veranderen als gevolg van individuele inspanningen. Niet langer kent men alle mensen die men tegenkomt persoonlijk of van horen zeggen. Kleding en verzorging van het uiterlijk zijn geschikte middelen om aan onbekenden enige signalen te geven omtrent de sociale positie, levensstijl en persoonlijkheid van de dra(a)g(st)er. Men gaat dan ook belang hechten aan kleding die de persoonlijkheid omlijst.

figuur 11 *Kleedgedrag 1880-1920*

Eindnoten:

1. Van den Eerenbeemt, *Mens en maatschappij in beweging*, 300-302.
2. Hofstee, 'Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden circa 1800 - circa 1975' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, X, 90; Sneller, *Geschiedenis van de Nederlandse landbouw 1795-1940*, 174-175.
3. Van Zanden, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914*, 351; Van den Eerenbeemt, *Mens en maatschappij in beweging*, 184-189; Reyne, 'Ontvolking van het platteland' in: *Vragen des Tijds* (1902), II.
4. De Vooy, 'Geografie van de Noordelijke Nederlanden' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, X, 45.
5. Hofstee, *t.a.p.*, 63.
6. Sneller, *a.w.*, 82-83.
7. *Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den landbouw in Nederland*, IV, 70, 99.
8. Van Zanden, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914*, 246-314, 349-351.
9. 'De dure tijd' in: *Sociaal Weekblad*, 9-9-1911.
10. Van den Eerenbeemt, *Mens en maatschappij in beweging*, 215-225.
11. Hoefnagels, *Een eeuw sociale problematiek*, 56-78.
12. Verberne, *De Nederlandse arbeidersbeweging in de negentiende eeuw*, 79-181.
13. Van Loo, 'Den arme gegeven...', 78-79.
14. Verberne, *Geschiedenis van Nederland in de jaren 1850-1925*, 162.
15. Idenburg, *Schets van het Nederlandse schoolwezen*, 168.
16. De Jonge, *De industrialisatie van Nederland tussen 1850 en 1914*, 294.
17. 'Arbeiders-toestanden' in: *Sociaal Weekblad*, 19-3-1904.

18. 'De jaarlijkse verdienste van een werkmán' in: *Sociaal Weekblad*, 9-3-1904.
19. 'De dure tijd' in: *Sociaal Weekblad*, 9-9-1911.
20. Emants, 'Waarvan doet onze buurman het toch?' in: *Sociaal Weekblad*, 24-8-1908.
21. 'Sociale hygiëne' in: *Sociaal Weekblad*, 11-12-1909.
22. 'Sociale hygiëne' in: *Sociaal Weekblad*, 18-5-1907.
23. 'Arbeidstoestanden' in: *Sociaal Weekblad*, 3-10-1908.
24. *Verslagen van het onderzoek naar den toestand van den handeldrijvenden en industrieelen middenstand*, Limburg, B I (Venlo), 31.
25. 'Sociale kroniek' in: *Sociaal Weekblad*, 3-2-1906.
26. Van den Eerenbeemt, *In het spoor der vooruitgang*, 152-162; Kossmann, *De lage landen 1780-1940*, 436-437; Verberne, *Geschiedenis van Nederland in de jaren 1850-1925*, 12 e.v..
27. Term is ontleend aan: Dasberg, *Grootbrengen door kleinhouden als historisch verschijnsel*.
28. 'Waarom baldadige straatjeugd?' in: *Sociaal Weekblad*, 7-1-1899.
29. Advertentie voor vakantie-uitstapjes in: *Sociaal Weekblad*, 13-7-1901.
30. Zomerdijk, *Het muziekleven in Noord-Brabant 1850-1914*, 171-180.
31. Philips, 'De opkomst van het toerisme in de 18e en 19e eeuw' in: *Sociale Wetenschappen* (1980), 310-311, 316-317.
32. Philips, *t.a.p.*, 314-315.
33. 'De invloed der vrouw op de zondagsrust' in: *Sociaal Weekblad*, 22-3-1890.
34. *Het wetboek van mevrouw etiquette*, 165.
35. Voordracht prof. Eykman op het Nederlands Natuur- en Geneeskundig Congres in 1907, in: 'Hygiënische strijdvrágen' in: *Sociaal Weekblad*, 18-5-1907.
36. Advertenties voor Dr. Schreiber's *Geneeskundige kamergymnastiek* verschijnen vanaf 23-4-1892 in: *Sociaal Weekblad*.
37. 'Onderwijs en opvoeding' in: *Sociaal Weekblad*, 12-5-1906.
38. Rogier en De Rooy, *In vrijheid herboren: katholiek Nederland 1853-1953*, 437-438.
39. *Het wetboek van mevrouw etiquette*, 165.
40. 'Huwelijkskansen der vrouwen in Nederland' in: *Sociaal Weekblad*, 11-3-1905.
41. Uit een ingezonden brief van M. Jungius, directrice van het Nationaal Bureau van Vrouwenarbeid in: *Sociaal Weekblad*, 20-7-1907.
42. 'Vrouwenloonen' in: *Sociaal Weekblad*, 3-11-1906.
43. *Het wetboek van mevrouw etiquette*, 266-267.
44. Van Zanden, *a.w.*, 351.
45. Verdoorn, *Volksgezondheid en sociale ontwikkeling*, 425.
46. Dekker, Van den Eerenbeemt en De Leeuw, *Levensloop, cultuur en mentaliteit*, 128, 138.
47. Voor de inrichting van deze baden wordt gepleit in: Gerlings, 'Volksbaden' in: *Sociaal Weekblad*, 30-11-1889.
48. Verdoorn, *a.w.*, 234-237; Van den Eerenbeemt, *In het spoor der vooruitgang*, 76-80.
49. 'Een belangrijk rapport' in: *Sociaal Weekblad*, 3-2-1900 (behandelt het rapport van het onderzoek van de door de gemeente Amsterdam benoemde commissie naar de toestanden in de kledingindustrie in die stad).
50. Advertentie in: *De Nederlandsche Kleederindustrie*, 17-6-1895.
51. Elias, *Drie-kwart honderd jaren met eer, met naald, met garen*, 10-11.
52. *Verslagen van de inspecteurs van den arbeid in het Koninkrijk der Nederlanden*, 1897/98, VI, 550.
53. 'Een belangrijk rapport', *t.a.p.*.
54. *Verslagen van de inspecteurs van den arbeid in het Koninkrijk der Nederlanden*, 1901/02, VII, 991.
55. Ronner en Vos, *Een moment voor jezelf? Vrouwelijke handwerken in gezin, onderwijs en beroep, 1850-1950*, 23-25.
56. Ronner en Vos, *a.w.*, 37; Teunisse en Van der Velden, *De vrouwelijke handwerken voor school en thuis: het naaien en knippen*.
57. Roorda, *Handleiding tot het knippen en naaien van onderkleederen*.
58. Van Wessem, *Ik kan kostuumnaaien: geïllustreerd handboek voor degenen, die haar kostumes en alles wat tot de garderobe behoort, thuis willen gereedmáken*.
59. Catalogus Münchner Stadtmuseum, *Anziehungskräfte*, 101-104.
60. Kybalová e.a., *Das grosze Bilderlexicon der Mode*, 25-26.
61. Kybalová, *a.w.*, 31.
62. Anthonia Margaretha, *Onze kleding*, 42.

63. Kooij, *Groningen 1870-1914*, 289.
64. Everwijn, *Beschrijving van handel en nijverheid in Nederland*, 377.
65. *Verslagen inspecteurs arbeid Koninkrijk der Nederlanden*, 1897/98, VI, 550, 552.
66. *De kledingindustrie in Nederland*, 3.
67. *Onderzoekingen naar de toestanden in de Nederlandsche Huisindustrie*, III, 149.
68. Elias, *Drie-kwart honderd jaren*, 18.
69. *Verslagen inspecteurs arbeid Koninkrijk der Nederlanden*, 1905/06, V, 99.
70. *Verslagen inspecteurs arbeid Koninkrijk der Nederlanden*, 1905/06, V, 100.
71. *Verslagen inspecteurs arbeid Koninkrijk der Nederlanden*, 1905/06, V, 101-102.
72. *Verslag van het onderzoek naar den toestand van den handeldrijvenden en industrieelen middenstand*, Nederland, 72.
73. *Verslagen inspecteurs arbeid Koninkrijk der Nederlanden*, 1905/06, V, 100-101.
74. *Verslag toestand middenstand*, Nederland, 71.
75. Elias, *Drie-kwart honderd jaren*, 18.
76. *Onderzoekingen toestanden Nederlandsche Huisindustrie*, III, 377-378.
77. *Onderzoekingen toestanden Huisindustrie*, III, 148-149.
78. Verhoor van M.J. van der Waal, in: Giele, *Een kwaad leven: de arbeidsenquête van 1887*, 318.
79. Verhoor van M.J. van der Waal, in: Giele, *Een kwaad leven*, 320.
80. Everwijn, *a.w.*, 380.
81. *Verslagen inspecteurs arbeid Koninkrijk der Nederlanden in het jaar 1911*, 1912, V, 10-11.
82. Werumeus Buning, *Gedenkboek ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van Bendien's Confectie Fabrieken N.V. te Almelo, 1890 - 11 februari - 1940*, 13.
83. Kooij, *Groningen 1870-1914*, 289-290.
84. *De kledingindustrie in Nederland*, 4.
85. *Onderzoekingen toestanden Huisindustrie*, III, 149-151.
86. Everwijn, *a.w.*, 378-380; *Onderzoekingen huisindustrie*, III, 151-152.
87. De Jongh, *Van kaninefaat tot duizendkunstenaar*, 117.
88. Kessels, *Het huis Gerzon*, 52-53.
89. Zischka, *Vijfduizend jaar kledingzorgen*, 212.
90. Catalogus Nederlands Textielmuseum, *De schaar erin!*, 10.
91. Zischka, *a.w.*, 212.
92. Elias, *Drie-kwart honderd jaren*, 19-20.
93. Everwijn, *Beschrijving van handel en nijverheid in Nederland*, 349.
94. Meyer-Larsen, *Van boorput tot bikini*, 156-158.
95. Catalogus Münchner Stadtmuseum, *a.w.*, 108.
96. Baudet, *Een vertrouwde wereld*, 118-120.
97. Everwijn, *a.w.*, 393.
98. De Jonge, *Industrialisatie*, 122.
99. *Verslag toestand middenstand*, Nederland, 68-71.
100. *Verslag toestand middenstand*, Nederland, 75.
101. Bijvoorbeeld in '1894-1895' in: *De Nederlandsche Kleeder-industrie*, 7-1-1895.
102. Kraakman, 'Een droevige kwaal!' in: *De Nederlandsche Kleeder-industrie*, 11-3-1895.
103. *Onderzoekingen Huisindustrie*, III, 148.
104. *a.w.*, 149.
105. Van der Steur, *Twee eeuwen kleding in Haarlem*, 21-22, 30.
106. *Verslagen toestand middenstand*, Nederland, 68-69.
107. *Verslagen inspecteurs arbeid Koninkrijk der Nederlanden*, 1907/08, VIII (Overijssel), 160-161.
108. Spaans, *Tachtigers van nu*, 137.
109. *Verslag toestand middenstand*, Nederland, 75.
110. *Onderzoekingen Huisindustrie*, III, 148.
111. Korteling, *Deventer bij gaslicht*, 96.
112. *Verslag toestand middenstand*, Limburg, afdeling A Montfort, 122.
113. *Verslag toestand middenstand*, Nederland, 74, 135.
114. *Verslag toestand middenstand*, Nederland, 77-78.
115. Anröchte, *Zelfonderricht in de Weener-dames-coupe*.
116. *Practische handleiding voor den burger-kleedermaker bevattende de ontwerpen voor de meest voorkomende bovenkleding (Grootwerk)*.
117. *Verslag toestand middenstand*, Nederland, 72, 76-77.
118. *Verslag toestand middenstand*, Nederland, 74, 78, 131.

119. *Verslag toestand middenstand*, Nederland, 74, 78.
120. *Verslag toestand middenstand*, Nederland, 68-69.
121. Vooral het beroep van barbier wordt veel door kleermakers als nevenberoep uitgeoefend. *Verslag toestand middenstand*, Nederland, 68-69.
122. *Verslag toestand middenstand*, Nederland, 73, 132-133.
123. 'Kleermakerstoestanden te Zutphen' in: *Sociaal Weekblad*, 22-6-1904 (met loonlijst herenkledingstukken).
124. Investigator, 'Confectie-industrie' in: *Sociaal Weekblad*, 13-3-1897; ook in *Verslag toestand middenstand*, Nederland, 73, 75, wordt eraan getwijfeld in hoeverre kleermakers en naaisters in loondienst of met nevenbedrijven nog tot de middenstand gerekend kunnen worden.
125. *Verslagen inspecteurs arbeid*, 1901/02, VI, 743; Polak, 'Naaisterstoestanden te Groningen', in: *Sociaal Weekblad*, 14-7-1900.
126. 'De confectiewerkers te Groningen', in: *Sociaal Weekblad*, 16-3-1895.
127. Brugmans, *Paardenkracht en mensenmacht*, 326-327.
128. Camminga,, 'Huisindustrie in de confectiebedrijven' in: *De Nieuwe Tijd*, 1908, 549-553; 'De ellende der huisindustrie' in: *Sociaal Weekblad*, 5-4-1902; *Verslagen inspecteurs arbeid Koninkrijk der Nederlanden*, 1897/98, III, 235-237; Brusse, *Slavernij voor mooie kleeren*.
129. Catalogus Nederlands Textielmuseum, a.w., 18.
130. 'Confectieloonen' in: *Sociaal Weekblad*, 25-7-1903.
131. *Onderzoekingen Huisindustrie*, III, 472.
132. *Verslagen Inspecteurs Arbeid*, 1895-6, 54, geciteerd in: Leydesdorff, *Verborgene arbeid vergeten arbeid*, 71-72.
133. Brusse, *Slavernij voor mooie kleeren*, 10-12.
134. Brusse, *Slavernij*, 31.
135. *De kledingindustrie in Nederland*, 5.
136. In de *Verslagen van de inspecteurs van den arbeid* wordt herhaaldelijk melding gemaakt van het feit, dat met name in de confectie-industrie de wet vaak wordt ontdoken en wordt overgewerkt en/of doorgewerkt in de schafttijd. De werksters werken zelf vaak niet mee met de arbeidsinspectie uit angst haar baan te verliezen. *Verslagen inspecteurs arbeid*, 1901/02, I, 370-371; a.w., 1911/12, I (Oost-Brabant en Limburg), 18-19; a.w., 1909, II (West-Brabant en Zeeland), 9-10; a.w., 1909, V (Amsterdam e.o.), 28-31; a.w., 1909, VII (Gelderland), 27-28.
137. Interview met Wilhelmina Simonis, 28 jaar, naaister bij de firma Veltman en Meijer te Amsterdam, in: *Enquête 1890. Amsterdam*, 237-238, en *Verslagen inspecteurs arbeid*, 1910/11, VII, 85-87.
138. 'Confectiewerk te Amsterdam', in: *Sociaal Weekblad*, 2-3-1895.
139. Catalogus Nederlands Textielmuseum, a.w., 15, 16, 19.
140. 'Binnenlandsch overzicht' in: *Sociaal Weekblad*, 25-2-1899.
141. Elias, *Drie-kwart honderd jaren*, 13-14.
142. 'De werkgeverskwestie in miniatuur' in: *Sociaal Weekblad*, 21-6-1890.
143. 'De verantwoordelijkheid van den kooper' in: *Sociaal Weekblad*, 18-5-1901.
144. Kessels, *Het huis Gerzon*, 160.
145. Everwijn, a.w., 377-378.
146. *Amsterdam, gids met platen*, afb. Fischer & Co, 175.
147. Zie afbeeldingen Kreymborg Amsterdam in: *De Katholieke Illustratie*, 25-6-1910.
148. *Verslag toestand middenstand*, Nederland, 118.
149. Elias, *Drie-kwart honderd jaren*, 11-12.
150. *75 Jaar H. Berghaus N.V.*, (geen paginanummering).
151. *Verslag toestand middenstand*, Nederland, 118; Utrecht, afdeling C, 3, 7.
152. 'Dagboek van een Fransche winkeljuffrouw' in: *Katholiek Sociaal Weekblad*, 2-4-1910; Simons, 'Overmatige arbeid van winkelmeisjes' in: *Sociaal Weekblad*, 13-1-1894; Giele, *Arbeidersleven in Nederland 1850-1914*, 59-63 (waarin vraaggesprekken met winkelmeisjes uit: *Enquête 1890. Amsterdam*).
153. Brusse, *Slavernij voor mooie kleeren*, 49, 55-57.
154. *Verslag toestand middenstand*, Nederland, 117.
155. *Honderd jaar Plattelandsleven in Groningen*, 502.
156. Wentzel, 'Wouter Kleermaker' in: *Sprokkelen op de Noordwest-Veluwe*, 181-182.
157. *De Tijd*, 12-1-1880.
158. *Verslag toestand middenstand*, Utrecht, afdeling B (Amersfoort), 126; Overijssel, afdeling B (Almelo), 119.

159. Kessels, *Het huis Gerzon*, 30.
160. *Katholieke Illustratie*, 25-6-1910.
161. Elias, *Drie-kwart honderd jaren*, 16.
162. Wolff-Gerzon, *Au bonheur des dames*, 77-78.
163. 'Warenhuizen' in: *Katholiek Sociaal Weekblad*, 6-4-1907.
164. *De Katholieke Sociale Aktie*, nov. 1909, 163-167.
165. *De Tijd*, 12-1-1880.
166. Kessels, *Het huis Gerzon*, 28, 41, 42.
167. Dupuits, 'De stoffen van Metz & C: het textielbeleid van een Amsterdams warenhuis' in: *Textielhistorische Bijdragen* (1989), 80-81.
168. *Catalogus Liberty & Co: een fraaie collectie van de laatste modellen schilderachtige en modieuze dames- en kinderhoeden ontworpen door Liberty & Co*, voorjaar en zomer 1914.
169. Kessels, *Het huis Gerzon*, 28.
170. Personeelsadvertentie Hirsch & Co in: *De Nederlandsche Kleeder-industrie*, 8-8-1910.
171. Advertentie van de tailleur H.J. Kreulen uit Amsterdam, in: *Katholiek Sociaal Weekblad*, 14-4-1906.
172. Anthonia Margaretha, *Onze kleding*, 135-136.
173. Interview met Christiaan Buijsmann, modelmakersbaas te Borne, in: *Enquête naar de maatschappelijke toestanden der arbeiders 1890*, 405.
174. Damerau, 'Het dienstbodenvraagstuk' in: *Katholiek Sociaal Weekblad*, 29-9-1906.
175. Kooperberg, *Geneeskundige plaatsbeschrijving van Leeuwarden*, 87.
176. *Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den landbouw in Nederland*, III Meerlo, 11.
177. *a.w.*, III Voerendaal, 14.
178. *a.w.*, I Ruinerwold (Dr.), 22.
179. *Honderd jaar plattelandsleven in Groningen*, 337, 419; *Uitkomsten onderzoek landbouw*, I Bellingwolde (G), 49; *a.w.*, I Eenrum (G), 21.
180. *Honderd jaar plattelandsleven in Groningen*, 344.
181. *Uitkomsten onderzoek landbouw*, I Eenrum (G), 20-21.
182. Anthonia Margaretha, *a.w.*, 116-117.
183. Anthonia Margaretha, *a.w.*, 118.
184. *a.w.*, 119.
185. Paus Leo XIII vaardigt in 1891 de encycliek *Rerum novarum* uit, die het baken is geweest van de Katholieke Sociale Actie.
186. De woorden van paus Leo XIII geciteerd in: Janssen, *Mode en dans*, 39.
187. De Kok, 'Sint Franciscus' derde orde en de weelde' in: *Katholiek Sociaal Weekblad*, 24-9-1910.
188. 'De kermis der weelde' in: *Sociaal Weekblad*, 25-2-1905
189. Greidanus, *Een dorpsdokter uit de friese wouden vertelt*, 37.
190. Bles, 'De kleding, de opvoeding, de karaktervorming' in: *Onze kleding*, 1-10-1912.
191. Anthonia Margaretha, *a.w.*, 126-127.
192. Bouman, *Geschiedenis van den Zeeuwschen landbouw*, 295.
193. *Weekblad van den Noord-Brabantschen Christelijken Boerenbond*, 8-9-1900.
194. *Weekblad van den NCB*, 5-1-1910.
195. *Weekblad van den NCB*, 5-1-1910.
196. *Weekblad van den Noord-brabantschen Christelijken Boerenbond*, 8-9-1900, 23-3-1901, 5-1-1910; Clarijs, *Over de vorming der aankomende jeugd*, 12-14.
197. Van Woude, *Vormen: handboek voor dames*, 255.
198. 'Nog eens de dienstbodenkwestie' in: *Evolutie*, 20-10-1897.
199. 'De domme meisjes op de ateliers' in: *De Proletarische Vrouw*, 1-3-1907.
200. 'Onze jongens en meisjes' in: *De Proletarische Vrouw*, 15-12-1911; 'Aan onze Amsterdamsche meisjes' in: *De Proletarische Vrouw*, 1-4-1906.
201. Van Mourik, *Kleine man van toen in Doetinchem*, 22.
202. 'Iets over kleding' in: *Evolutie*, 28-5-1896.
203. Anthonia Margaretha, *a.w.*, 129-131.
204. Zie voor een uitgebreide uiteenzetting over dit thema: De Leeuw, "'Schoon' zijn en gezond blijven' in: *Sociale Wetenschappen* (1988), 153-174.
205. *Maandblad van de Vereeniging voor Verbetering van de Vrouwenkleding*, 1899 nr. 1 (november).

206. Polak red., *Geloof mij vrij, mevrouw: een bloemlezing uit vrouwentijdschriften tussen 1870 en 1920*, 185, citaat uit: *Lente*, 1902.
207. Deutz, *Heilzame lessen en nuttige wenken*, 153-154.
208. Polak, *Geloof mij vrij*, 185, citaat uit: Van der Wijk, 'Reformkleeding' in: *Lente*, 1902; Shorter, *Geschiedenis van het vrouwelijk lichaam*, 36-37.
209. Van Kol, 'Reformkleeding' in: *Vrouwenarbeid*, 1898.
210. Het dragen van strak om het bovenlijf getrokken lappen om de borst uit zedelijkheidsoverwegingen af te platten, zoals in meerdere streekdrachten gebruikelijk is (zie par. 4.3.1.), leidt overigens tot een zelfde resultaat. Anthonia Margaretha, *a.w.*, 76-77.
211. Polak, *Vrouwenwerk in Nederland*, 208.
212. Uit een lezing van dr. Jesseroen voor de afdeling Amsterdam van de Vereeniging voor Verbetering van de Vrouwenkleeding, in: Polak, *Geloof mij vrij, mevrouw*, 187.
213. De Vries, *Ha dokter; ho dokter*, 127-128; Canter Cremers-van der Does, *The agony of fashion*, 106.
214. Advertentie in: Glénard, *Nog eens: hobbezak of corset*.
215. Anthonia Margaretha, *a.w.*, 76.
216. Schnitger en Goldhoorn, *Reformkleding in Nederland*, 14.
217. Kersten, 'Philanthropie en verbeterde kleeding' in: *Sociaal Weekblad*, 12-9-1903.
218. *De Vrouw en haar Huis*, april 1908, 379-380.
219. Anthonia Margaretha, *a.w.*, 68.
220. Ruitenberg, *Van de watermesien tot Elba: dorpsleven Hem-Venhuizen 1900-1940*, 40.
221. Kooperberg, *a.w.*, 119-120.
222. Jaeger, *Die Normalkleidung als Gesundheitsschutz: gesammelte Aufsätze aus dem 'Neuen Deutschen Familienblatt (1872-1880)*.
223. Schnitger en Goldhoorn, *a.w.*, 31.
224. Advertentie Jansen & Tilanus in *De Tijd*, 13-1-1890.
225. Anthonia Margaretha, *a.w.*, 65-67.
226. Canter Cremers-van der Does, *Schoenen*, 114, 116.
227. 'Het schoeisel onzer kinderen' in: *De Hollandsche Illustratie*, 15-8-1890.
228. Rappard, *Goede manieren: wat men doen en laten moet in het dagelijksch leven*, 61.
229. Schnitger en Goldhoorn, *a.w.*, 27.
230. Schnitger en Goldhoorn, *a.w.*, 25.
231. Stratz, *Over vrouwenkleeding*, 58.
232. Stratz, *a.w.*, 54.
233. Stratz, *a.w.*, 54-57.
234. Stratz, *a.w.*, 49-50, 23.
235. Glénard, *Nog eens: hobbezak of corset*, 42-43.
236. Van der Beugel, 'Van "tailleur" tot "pakje"' in: Schenk red., *Vrouwen van Nederland 1898-1948*, 138.
237. Glénard, *a.w.*, 1-2.
238. *De Vrouw en haar Huis*, april 1908, 369.
239. De Centrale Keuringscommissie der Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleeding, *Handleiding voor het vervaardigen der verbeterde kleeding*, 39.
240. 'Iets over kleeding' in: *Evolutie*, 5-4-1893.
241. Schmidt, 'Iets over kleeding' in: *Evolutie*, 22-3-1893.
242. Schnitger en Goldhoorn, *a.w.*, 74.
243. Schnitger en Goldhoorn, *a.w.*, 75.
244. Schnitger en Goldhoorn, *a.w.*, 77.
245. Schnitger en Goldhoorn, *a.w.*, 80-81.
246. *Handleiding voor vrouwelijke handwerken door de redactie van 'De Gracieuse'*, 77.
247. Anthonia Margaretha, *a.w.*, 75.
248. De Jonge, *Het costuum onzer voorouders*, 25.
249. Schnitger en Goldhoorn, *a.w.*, 39.
250. Kybalová, *Das grosze Bilderlexicon der Mode*, 26.
251. Anthonia Margaretha, *a.w.*, 87-88.
252. Couperus, 'Meditatie over het mannelijk toilet' in: Couperus e.a., *Kleding en de man*, 9, 12.
253. Top Naeff, 'De kleeding van den man' in: Couperus e.a., *Kleding en de man*, 17.
254. Van Rijckevorsel, *Kompas voor gehuwde werklieden*, 91-92.
255. Van Rijckevorsel, *a.w.*, 90.

256. Hoffmann, *Meisjesroeping*, 122-123; zie ook: Camminga, 'Huisindustrie in de confectiebedrijven' in: *De Nieuwe Tijd* (1908), 548; 'De kleeding-industrie' in: *De Nieuwe Tijd* (1899/1900), 548.
257. Anthonia Margaretha, *a.w.*, 103.
258. Ingezonden brief 'Slependraagsters' in: *Sociaal Weekblad*, 7-6-1902.
259. Naar aanleiding van het besluit van de gemeenteraad van Dresden, die in 1901 'het laten slapen van den sleep' verbiedt. Zie: *Sociaal Weekblad*, 27-4-1901.
260. Krier, *De wellevendheid*, 40-43, 53.
261. Ruitenberg, *Van de watermesien tot Elba*, 179.
262. Bertrand, *Wat iedere jongen en ieder meisje moet weten van de wellevendheid*, 8-9.
263. Meyer, *Nieuw complimenteerboek*, 116-117.
264. *Handboek der Etiquette: behartenswaardige wetten en wenken voor oud en jong*, 12-13.
265. *Het wetboek van mevrouw etiquette*, 30.
266. *Het wetboek van mevrouw etiquette*, 167; Van Warns, 'Lichaamsbeweging voor vrouwen', I-II, in: *De Hollandsche Lelie*, 1894/95 nr. 15 en 16.
267. Catalogus Centraal Museum Utrecht, *Overalls*, 16-21.
268. 'Wielrijden' in: *De Hollandsche Lelie*, 1894/95 nr. 48.
269. Uit het Nederlandse feministische blad *Evolutie*, 1894, geciteerd in: Polak, *Geloof mij vrij, mevrouw*, 168-171.
270. Stratz, *a.w.*, 25.
271. Bruck-Auffenberg, *De vrouw 'comme il faut'*, 26.
272. *Het wetboek van mevrouw etiquette*, 268.
273. Bruck-Auffenberg, *a.w.*, 283.
274. Hoven, 'Toilet!' in: *Voor onze meisjes*, 1898, nr. 38.
275. Anthonia Margaretha, *a.w.*, 136-137.
276. Bruck-Auffenberg, *a.w.*, 85.
277. 'Behaagzucht' in: *De Proletarische Vrouw*, 3-8-1918.
278. 'Binnen de grenzen' in: *Evolutie*, 18-5-1898.
279. Van Woude, 'Ons uiterlijk' in: *De Hollandsche Lelie*, 7-2-1894.
280. O'Rell, *Hare Koninklijke Hoogheid de Vrouw*, 81.
281. Sendiri, 'Aan den heer Champrosé te Parijs' in: *De Lantaarn*, 1886 nr. 8.
282. Schnitger en Goldhoorn, *a.w.*, 79-80.
283. Deutz, *Heilzame lessen en nuttige wenken*, 152.
284. Canter Cremers- van der Does, *The agony of fashion*, 97.
285. Wunderlich, *Geschiedenis van de weelde*, 424.
286. *Het wetboek van mevrouw etiquette*, 167.
287. In het *Katholiek Sociaal Weekblad*, 21-2-1914, wordt aangegeven hoe dit vlugschrift besteld kan worden. Kosten: een cent.
288. 'Modebesprekingen' in: *De Jaargetijden*, 1901 nr. 9.
289. *Handboek der etiquette*, 21, 22.
290. *Handboek der etiquette*, 41.
291. Aewerdonk, *t.a.p.*
292. *Het wetboek van mevrouw etiquette*, 37.
293. Bruck-Auffenberg, *a.w.*, 105-108.
294. Champrosé, 'De Parijsche vrouw' in: *De Lantaarn*, 1886 nr. 6.
295. Sijmons, 'Een noodzakelijk kwaad, maar voor wie?' in: Blok e.a. red., *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 1980*, 68-69.
296. A. de Haas, *De minstreel van de mesthoop*, Amsterdam 1958, 116, geciteerd in: Sijmons, *t.a.p.*, 93.
297. Daarom moeten dames haar dienstmeisjes ook geen afgedragen japonnen geven: dat zet ze aan tot ijdelheid en kan ze op het slechte pad brengen. *Handelingen prostitutiecongres*, Verslag vrouwenbond, 149, geciteerd in: Sijmons, *t.a.p.*, 102.
298. Brusse, *Rotterdamsche zedeprenten*, 59.
299. Zie bijvoorbeeld: Ruitenberg, *Van de watermesien tot Elba*, 178-179.
300. Interview met Geertruida Dickmann, drolster (vervaardigster van zeer grof linnen) te Enschede, in: *Enquête naar de maatschappelijke toestand der arbeiders 1890*, Twente, 91.
301. Deutz, *a.w.*, 150-154.
302. Bruck-Auffenberg, *a.w.*, 6.
303. Stratz, *Over vrouwenkleeding*, 58.

304. Stratz, *a.w.*, 58-59.
305. In: Brooks Picken, *The Secrets of Distinctive Dress*, hebben hoofdstukken titels als 'Your individuality', 'Becoming dress' en 'Developing your style'.
306. Gram, *'s Gravenhage in onzen tijd*, 37.
307. 'Vormen III: het toilet' in: *De Hollandsche Lelie*, 1893/94 nr. 21.
308. De Witt, 'Hedendaagsche kleeding: mode en smaak' in: *Lelie en rozenknoppen*, 7-11-1883.
309. Rappard, *Goede manieren*, 56.
310. Albert Perdeck, *Nakend op de fiets*, 1967, geciteerd in: Schnitger en Goldhoorn, *Reformkleding in Nederland*, 35.
311. Bles, 'De kleeding, de opvoeding, de karaktervorming' in: *Onze Kleeding*, 1-10-1912.
312. De Vries, 'Bloemlezing uit *De Gracieuse* 1890' in: *Avenue*, okt. 1966.
313. Bruck-Auffenberg, *a.w.*, 110-111.
314. Gram, *a.w.*, 37.
315. Posthumus Meyjes-Hofstede de Groot, 'De tentoonstelling te Keulen' in: *Onze Kleeding*, 1-2-1912.
316. De Witt, 'Hedendaagsche kleeding, gebruik en misbruik' in: *Lelie en rozenknoppen*, 6-2-1884.
317. Schnitger en Goldhoorn, *Reformkleding*, 43-44.
318. Gram, *a.w.*, 31.
319. Anthonia Margaretha, *Onze kleeding*, 42.
320. Bruck-Auffenberg, *De vrouw 'comme il faut'*, 102.
321. De Jonge, *Het costuum onzer voorouders*, 25.
322. De Witt, 'Hedendaagsche kleeding: mode en smaak' in: *Lelie en rozenknoppen*, 7-11-1883.
323. 'De mode' in: *De Vrouwen-Wereld*, 20-1-1916.
324. Anthonia Margaretha, *a.w.*, 164.
325. Anthonia Margaretha, *a.w.*, 76-77.
326. Anthonia Margaretha, *a.w.*, 53.
327. Gram, *a.w.*, 37; Servaas van Rooijen, *Gelderland in!*, 20.
328. De Vries, 'Bloemlezing uit *De Gracieuse* 1890', *t.a.p.*.
329. *t.a.p.*.
330. Steele, *Paris fashion*, 225-227; Robinson, *The golden age of style*, 34.
331. Robinson, *a.w.*, 55-57.
332. Steenberg, 'Reukwaren', *t.a.p.*, 336.
333. Veth, *De mode in de caricatuur*, afbeeldingen.
334. Krom-de Vries, 'Artikeltjes over kleeding' (ingezonden brief) in: *De Proletarische Vrouw*, 17-11-1917.
335. 'Over vrouwenrubrieken' in: *De Proletarische Vrouw*, 15-8-1913.
336. Wibaut-Bastert, 'De Proletarische Vrouw is geen modeblad' in: *De Proletarische Vrouw*, 21-4-1917.
337. Vooral op het platteland blijft de kerkgang een belangrijke informatiebron voor nieuwe modes en/of veranderingen in de streekdracht. Met name met Pasen of in sommige plaatsen met Pinksteren is de kerkdienst een ware mode-show. Ouders en kinderen verschijnen dan voor het eerst met hun nieuwe spullen in het openbaar.
338. Wunderlich, *Geschiedenis van de weelde*, 21.
339. 'Vormen: het toilet' in: *De Hollandsche Lelie*, 1893/94 nr. 21.
340. 'De sociale positie der tooneelspeelsters' in: *Sociaal Weekblad*, 23-4-1910.
341. Stratemeyer, 'Een actrice in de familie' in: *De Lantaarn*, 1-10-1887.
342. Bruck-Auffenberg, *De vrouw 'comme il faut'*, 101.
343. Sombart, *Wirtschaft und Mode*, 19; Martin en Koda, *Jocks and nerds*, 126, 128.
344. *Het wetboek van mevrouw etiquette*, 35.
345. Kooij, *Groningen 1870-1914*, 42-45.
346. *Verslag van het onderzoek naar den toestand van den handeldrijvenden en industrieelen middenstand*, Nederland, 115-116.
347. *Verslagen onderzoek middenstand*, Noord-Holland, Afdeling B I Hilversum, 111.
348. *Verslagen onderzoek middenstand*, Utrecht, Afdeling C Utrecht, 5.
349. Bruck-Auffenberg, *De vrouw 'comme il faut'*, 13-14.
350. Bruin, *Een herenwereld ontleed*, 66-68.
351. Bruin, *a.w.*, 64, 68.
352. Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen*, 296-297.
353. Van Woude, *Vormen: handboek voor dames*, 255.

354. Derks en Budel, *Sportief en katholiek*, 28.
355. Derks en Budel, *a.w.*, 29.
356. Gram, *'s Gravenhage in onzen tijd*, 36.
357. Snijder van Wissenkerke, 'Kitty' in: *Woord en Beeld* (1896), 150-151.
358. *t.a.p.*, 152-153.
359. Anthonia Margaretha, *Onze kleding*, 22-23.
360. Kooperberg, *Geneeskundige plaatsbeschrijving van Leeuwarden*, 87. Onder de gegoede burgerij te Leeuwarden bezitten rond 1890 nog slechts weinigen een badkamer.
361. Advertentie in: *De Tijd*, 8-1-1910.
362. *Verslagen onderzoek middenstand*, Utrecht, Afdeling B II Amersfoort, 95.
363. Veblen, *The theory of the leisure class*, 119-120.
364. *Verslagen onderzoek middenstand*, Utrecht, Afdeling C Utrecht, 6.
365. Contini, *Fashion*, 261-298; Howell, *In Vogue*, 1-31; Kybalová, *Das grosze Bilderlexicon der Mode*, 281-300; Canter Cremers-Van der Does, *The agony of fashion*, 99-105.
366. De Jonge, *Het costuum onzer voorouders*, 22-23.
367. De Vries e.a., *Lijn in balein*, 59.
368. Der Kinderen-Besier, *De kleding onzer voorouders: 1700-1900*, 193-194.
369. Frowein, *Vier eeuwen kleding in Nederland*, 92.
370. Van der Beugel, 'Van "tailleur" tot "pakje"', in: red. Schenk, *Vrouwen van Nederland: 1898-1948*, 140.
371. Een dame uit de gegoede burgerstand van Middelburg besteedt in 1908 f23,40 aan hoeden en toebehoren (drie voiles, hoedengarnituren en bloemen). Debiteurenboek van juffrouw Gravestein, modiste te Middelburg, in: De Bruin en Kannegieter, *Zeeland bij gaslicht*, 61, 63.
372. 'Handschoenen' in: *De Volksvlijt* (1887), 196-197.
373. Gans, *Juwelen en mensen*, 156-157.
374. Canter Cremers-Van der Does, *Van schoenen en schoenmakers*, 116.
375. Bruck-Auffenberg, *a.w.*, 103.
376. *Het wetboek van mevrouw etiquette*, 31.
377. Van Wessem, *Ik kan kostuumnaaien*, 306-310.
378. 'In den tram' in: *Woord en Beeld* (1897), 71.
379. 'Iets over kleding' in: *Evolutie*, 17-5-1893.
380. Schnitger en Goldhoorn, *Reformkleding in Nederland*, 42.
381. Schnitger en Goldhoorn, *a.w.*, 15.
382. Schnitger en Goldhoorn, *a.w.*, 13.
383. Schnitger en Goldhoorn, *a.w.*, 45.
384. Notulen hoofdbestuur VvVvV, februari 1904 (archief VvVvV), geciteerd in: Schnitger en Goldhoorn, *a.w.*, 42.
385. Veblen wijst erop dat iedere poging tot hervorming van de dameskleding in de richting van meer comfort gedoemd is te mislukken, zolang er sprake is van 'conspicuous consumption' en 'conspicuous leisure' waarmee de elite zich wil onderscheiden van het gewone volk. Veblen, 'The economic theory of dress' in: *Essays in our changing order*, 74.
386. Bespreking van het boek van dr. A. Lehmann, *De voorbereiding der vrouw tot hare levenstaak*, in: *Sociaal Weekblad*, 22-9-1900.
387. Bruck-Auffenberg, *a.w.*, 275.
388. Frowein, *a.w.*, 92-93.
389. Canter Cremers, *Schoenen*, 90-91.
390. Canter Cremers, *Schoenen*, 114-115.
391. Posthumus Meyjes-Hofstede de Groot, 'De tentoonstelling te Keulen' in: *Onze Kleding*, 1-2-1912; Schnitger en Goldhoorn, *a.w.*, 39.
392. Salomons, 'Over de wisselende wet van wat behoorlijk is', in: *Katholieke Illustratie*, 16-7-1960.
393. Steenberg, 'Reukwaren' in: *De Volksvlijt* (1882), 348.
394. Steenberg, *t.a.p.*, 349.
395. Canter-Cremers, *The agony of fashion*, 88-89.
396. Van der Beugel, *t.a.p.*, 143.
397. 'Iets over kleding' in: *Evolutie*, 17-5-1893.
398. *Het wetboek van mevrouw etiquette*, 37.
399. Bruck-Auffenberg, *a.w.*, 309.
400. Van Wessem, *a.w.*, 340.
401. Bruck-Auffenberg, *a.w.*, 289.

402. Van Wessem, *a.w.*, 341.
403. Anthonia Margaretha, *a.w.*, 79.
404. 'Modes' in: *Lelie en rozenknoppen*, 23-5-1883.
405. Van der Steur, *Twee eeuwen kleding in Haarlem*, 22.
406. Couperus, 'Meditatie over het mannelijk toilet' in: Couperus e.a., *Kleding en de man*, 8.
407. Naeff, 'De kleding van den man' in: Couperus e.a., *Kleding en de man*, 16-17.
408. Brusse, 'Psychologie van de kleding' in: Couperus e.a., *Kleding en de man*, 34.
409. Contini, *a.w.*, 268-271; Kybalová, *a.w.*, 284-286.
410. Brusse, 'Psychologie van de kleding' in: Couperus e.a., *Kleding en de man*, 30.
411. Everwijn, *Beschrijving van handel en nijverheid in Nederland*, 384; Anthonia Margaretha, *a.w.*, 44.
412. Reeskamp, *Zo was Utrecht*, 16-17.
413. Van Waasdijk, 't Persoonlijke in Heerenkleding' in: Couperus e.a., *Kleding en de man*, 68, 70.
414. Top Naeff, 'De kleding van den man' in: Couperus e.a., *Kleding en de man*, 21-22.
415. Gram, *'s-Gravenhage in onzen tijd*, 241.
416. Canter Cremers, *Agony*, 94.
417. Martin en Koda, *Jocks and nerds*, 113-114.
418. Anthonia Margaretha, *a.w.*, 44.
419. Martin en Koda, *a.w.*, passim.
420. Catalogus Centraal Museum Utrecht, *Twee eeuwen kindermode*, 7-8, 10-15; Catalogus Centraal Museum Utrecht, *Berhardina Midderigh-Bokhorst als illustratrice*.
421. Schmidt, 'Iets over kleding' in: *Evolutie*, 22-3-1893.
422. Canter Cremers, *Schoenen*, 116.
423. Boudier-Bakker, 'Bezoek' in: *Elseviers Maandschrift* (1907), XXXIII, 55-57.
424. Catalogus Centraal Museum Utrecht, *Kindermode*, 17.
425. Catalogus Centraal Museum Utrecht, *Kindermode*, 11-12, 18.
426. Van Wessem, *a.w.*, 413-414.
427. Schnitger en Goldhoorn, *a.w.*, 92.
428. Van Wessem, *a.w.*, 415.
429. Van Woude, *Vormen*, 11.
430. Tasman, 'De kleding der vrouw' in: *De Hollandsche Lelie*, 1894/95 nr. 5.
431. 'Vormen III: het toilet' in: *De Hollandsche Lelie*, 1893/94 nr. 21.
432. 'Vormen: tanden, schoeisel, nagels' in: *Lelie en rozenknoppen*, 30-1-1884.
433. Bruck-Auffenberg, *a.w.*, 288-289.
434. Bruck-Auffenberg, *a.w.*, 288.
435. Van Woude, *Vormen*, 254; Bruck-Auffenberg, *a.w.*, 109.
436. Rogier en De Rooy, *In vrijheid herboren*, 438.
437. Salomons, *t.a.p.*.
438. Bruck-Auffenberg, *a.w.*, 55.
439. Bruck-Auffenberg, *a.w.*, 53, 56.
440. Lauret, *Per imperatief mandaat*, 159-161.
441. Van Waasdijk, *t.a.p.*, 71.
442. Kooij, *Groningen 1870-1914*, 43-44.
443. Kooij, *a.w.*, 274 e.v.
444. Zie: *Verslagen onderzoek middenstand*, Nederland én provincies; 'Warenhuizen' in: *Katholiek Sociaal Weekblad*, 6-4-1907.
445. Stokvis, *De wording van modern Den Haag*, 137.
446. *Verslagen onderzoek middenstand*, Utrecht, Afdeling C Utrecht, 5.
447. *Verslagen onderzoek middenstand*, Utrecht, Afdeling C Utrecht, 7.
448. Bruck-Auffenberg, *De vrouw 'comme il faut'*, 20.
449. Stokvis, *a.w.*, 279.
450. 'De bezoldigingen bij de Rotterdamsche politie' in: *Sociaal Weekblad*, 7-9-1907.
451. Stokvis, *Den Haag*, 278.
452. 'Sociale kroniek' in: *Sociaal Weekblad*, 10-9-1910.
453. 'Eén uit zoovelen' in: *Sociaal Weekblad*, 26-4-1902.
454. 'Sociale kroniek', in: *Sociaal Weekblad*, 7-4-1906.
455. 'Arbeiderstoestanden', in: *Sociaal Weekblad*, 7-4-1906.
456. 'Arbeidstoestanden' in: *Sociaal Weekblad*, 19-9-1908.

457. Anthonia Margaretha, *a.w.*, 95.
458. 'Vormen III: het toilet' in: *De Hollandsche Lelie*, 1893/94 nr. 21.
459. 'Zondagspronk' in: *Woord en Beeld* (1896), 219.
460. 'In den tram' in: *Woord en Beeld* (1897), 72.
461. *Onze Kleding*, 1-2-1912.
462. Posthumus Meyjes-Hofstede de Groot, 'De tentoonstelling in Keulen' in: *Onze Kleding*, 1-2-1912.
463. 'Is reformkleding duurder dan modekleding?' in: *Onze Kleding*, 1-1-1912.
464. Catalogus Haags Gemeentemuseum, *Mode voor iedereen*, 24-25.
465. Van der Beugel, *t.a.p.*, 139.
466. Van der Goes, 'Een advertentie van Maison Hirsch' in: *De Nieuwe Tijd*, 1914, 455-462.
467. Stokvis, *Den Haag*, 128-129.
468. 'Van de vakarbeidsters' in: *De Proletarische Vrouw*, 9-3-1918.
469. De Savornin Lohman, 'Het secretaresje' in: *Boon's Geïllustreerd Magazijn* (1902), 168-169.
470. Ronner en Vos, *Een moment voor jezelf? Vrouwelijke handwerken in gezin, onderwijs en beroep, 1850-1950*, 25.
471. 'De fabriekatie van geïmiteerde linnen boorden, chemisettes, manchetten enz. van papier in de fabriek van Mey en Edlich, te Plagwitz, bij Leipzig' in: *De Volksvlijt* (1882), 220-222.
472. Advertentie van de firma Mey in *De Tijd*, 21-4-1880.
473. Brusse, 'Psychologie van de kleding' in: Couperus e.a., *Kleding en de man*, 34-35.
474. Gram, *'s Gravenhage in onzen tijd*, 29.
475. Stokvis, *Den Haag*, 278.
476. Boudier-Bakker, 'Bezoek' in: *Elseviers Maandschrift* (1907), XXXIII, 55.
477. Anthonia Margaretha, *a.w.*, 105.
478. Anthonia Margaretha, *a.w.*, 131.
479. *Enquête naar den maatschappelijken toestand der arbeiders 1890*, Haarlem, bijlagen, 19.
480. Baudet, *Een vertrouwde wereld*, 117.
481. *Verslagen onderzoek middenstand*, Overijssel, Afdeling B II (Steenwijk), 76, en B III (Almelo), 116; *a.w.*, Noord-Brabant, Afdeling B IX (Helmond), 366; *a.w.*, Noord-Holland, Afdeling B I (Hilversum), 52, B V (Alkmaar), 305; *a.w.*, Utrecht, Afdeling B II (Amersfoort), 93, C II, 5; *a.w.*, Groningen, Afdeling B I (Winschoten), 55.
482. Steussy, *De Jordaan*, 25.
483. De Jonge, *Industrialisatie*, 120-121.
484. Het oordeel dat de kleding der arbeiders in 1890 beter is dan rond 1870 is terug te vinden in verschillende interviews in de *Enquête naar de maatschappelijke toestanden der arbeiders 1890*, Twente, 68, 70, 241, 313, 460, 469; Haarlem, 23, 75.
485. Van der Sloot, *Schiedam rond de eeuwwisseling*, 29.
486. Brusse, 'Psychologie van de kleding' in: Couperus e.a., *Kleding en de man*, 36.
487. *De kledingindustrie in Nederland*, 2-3.
488. *Enquête 1890*, Tweede afdeling, Twente, 4, 7, 10, 13, 19, 26, 58, 60, 68, 70, 72, 75, 136, 190, 204, 213, 241, 247, 249, 313, 333, 335, 340, 373, 426, 386, 446-447, 453, 456, 460, 469, 499.
489. Interview met Herman Boetje, doopsgezind predikant te Borne, in: *Enquête 1890*, Tweede afdeling, Twente, 446.
490. Interview met Hermannus Rusius, werkbaas te Enschede, in: *Enquête 1890*, Tweede afdeling, Twente, 70.
491. *Enquête 1890*, Tweede afdeling, Twente, 19, 247, 313, 386, 499.
492. Interview met Charles Th. Stork, fabrikant te Hengelo, in: *Enquête 1890*, Tweede afdeling, Twente, 499.
493. *Enquête 1890*, Tweede afdeling, Twente, 386.
494. *Enquête 1890*, Tweede afdeling, Twente, 26, 70, 72, 247, 340, 386, 405.
495. Interview met Hendrik Jan Zeggelt, baas en boekhouder te Enschede, in: *Enquête 1890*, Tweede afdeling, Twente, 72.
496. Interview met Jacob C. van de Velde, predikant te Borne, in: *Enquête 1890*, Twente, 386.
497. Anthonia Margaretha, *Onze kleding*, 130.
498. Mercier, 'Arbeiders-budgets' in: *Sociaal Weekblad*, 30-3-1889.
499. Mercier, 'De arbeiders-budgets van het statistisch instituut' in: *Sociaal Weekblad*, 9-4-1892.
500. Muller-Lulofs, 'Arbeidersbudgets' in: *Sociaal Weekblad*, 30-4-1898.
501. *Verslagen van de inspecteurs van den arbeid in het Koninkrijk der Nederlanden, 1907/08, I* (Oost-Brabant en Limburg), 98-99.

502. Miedema-Zondervan, 'Zij hebben het te goed!' in: *De Proletarische Vrouw*, 2-12-1916. Dit artikel is een reactie op een stuk dat in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* was verschenen waarin werd gesteld, dat de arbeiders door te veel distributie een te weelderig leven leidden.
503. *De Katholieke Werkman*, 1-5-1896.
504. Interview met Johannes S. Holster, meubelstoffeerdersgezel te Haarlem, in: *Enquête 1890*, Haarlem, 90.
505. Interview met Jean Baptist van Rooij, surveillant van een beetwortelsuikerfabriek te Roosendaal, in: *Enquête 1890*, Onderscheidene takken van bedrijf in de Eerste Arbeidsinspectie, 33.
506. Mercier, 'De arbeiders-budgets van het statistisch instituut', in: *Sociaal Weekblad*, 23-4-1892.
507. Interview met Hendrik W.F. Bakker, commissaris Bank van Leening te Leiden, in: *Enquête 1890*, Leiden, 73.
508. Interview met Diedericus J. Ziegeler, directeur gemeentelijke Bank van Leening te Haarlem, in: *Enquête 1890*, Haarlem, 131.
509. Steussy, *De Jordaan*, 21.
510. Interview met Nicolaas A. de Bruin, dekenstrijker te Leiden, in: *Enquête 1890*, Leiden, 154.
511. 'Verscheidenheden, binnenland' in: *Sociaal Weekblad*, 12-12-1903; 'Oorzaken van het beleenen' in: *Sociaal Weekblad*, 30-12-1903.
512. Interview met Pieter J. Verplanke, wever te Leiden, in: *Enquête 1890*, Leiden, 57.
513. *Verslagen van de inspecteurs van den arbeid in het Koninkrijk der Nederlanden*, 1916, VI (Nrd. Holland behalve Amsterdam), 42.
514. *Verslagen van de inspecteurs van den arbeid in het Koninkrijk der Nederlanden*, 1907/08, I (Oost-Brabant, Limburg), 34.
515. *Verslagen inspecteurs arbeid*, 1909, V (Amsterdam e.o.), 38-39.
516. *Verslagen inspecteurs arbeid*, 1903/04, I (Oost-Brabant, Limburg), 14-15, 40.
517. Everwijn, *Beschrijving van handel en nijverheid in Nederland*, 379.
518. Van den Eerenbeemt, 'Amateursport in groepsverband als cultuurelement binnen de Nederlandse samenleving vroeger en nu' in: *Sociale Wetenschappen* (1989), 200-202; Derks en Budel, *Sportief en katholiek*, 27-29.
519. *De Katholieke Werkman*, 31-8-1906.
520. De Leenheer, *Handboek voor de katholieke sociale opleiding van onze arbeidsters*, I, 32.
521. *Enquête 1890*, Tweede afdeling, Twente, 8, 19, 205, 253, 335, 386-387, 458,
522. Interview met Jacob C. van de Velde, predikant (N.H.) te Borne, in: *Enquête 1890*, Tweede afdeling, Twente, 387.
523. Interview met Wilhelmina ter Weer, weefster te Enschede, in: *Enquête 1890*, Twente, 136.
524. Interview met Maria Godrie, cartonwitster op een rijststijfselfabriek te Roosendaal, in: *Enquête 1890*, Onderscheidene takken van bedrijf in de Eerste Arbeidsinspectie (vervolg), 62.
525. 'Uit de ondervinding' in: *De Proletarische Vrouw*, 15-10-1912.
526. Stokvis, *De wording van modern Den Haag*, 239-240.
527. Korteling, *Deventer bij gaslicht*, 96.
528. Steussy, *a.w.*, 20.
529. De Leenheer, *a.w.*, II, 101-102.
530. 'Hoeden met veeren' in: *De Proletarische Vrouw*, 1-2-1906
531. 'Aan onze Amsterdamsche meisjes' in: *De Proletarische Vrouw*, 1-4-1906.
532. Van Tsoe-Meiren, 'Onder het oude volk' in: *Elseviers Geïllustreerd Maandschrift* (1891), I, 92-93.
533. 'Verbetering van vrouwenkleeding' in: *Sociaal Weekblad*, 5-11-1902.
534. Wibaut-Bastert, 'Kleeding' in: *De Proletarische Vrouw*, 7-4-1917.
535. Wibaut-Bastert, 'Kleeding' in: *De Proletarische Vrouw*, 24-11-1917.
536. Steenberg, 'Reukwaren' in: *De Volksvlijt* (1882), 339.
537. Bruck-Auffenberg, *De vrouw 'comme il faut'*, 107.
538. 'Vormen: tanden, schoeisel, nagels' in: *Lelie en rozenknoppen*, 30-1-1884.
539. Stokvis, *De wording van modern Den Haag*, 239-240.
540. Korteling, *Deventer bij gaslicht*, 96.
541. Rappard, *Goede manieren*, 64.
542. Catalogus Haags Gemeentemuseum, *Mode voor iedereen*, 19-21.
543. *Verslagen onderzoek middenstand*, Nederland, 84.
544. Interview met Floris L. Vollemans, steenhouwersgezel te Haarlem, in: *Enquête 1890*, Haarlem, 340.
545. Gram, *a.w.*, 41.

546. Interview met Daniël de Clercq, technoloog (werkloos) te Haarlem, in: *Enquête 1890*, Haarlem, 265.
547. Interview met Jozef van den Berg, timmermansgezel te Haarlem, in: *Enquête 1890*, Haarlem, 75.
548. Van Sonsbeke, *Arnhemse straten geplaveid met herinneringen*, I, 63.
549. Van der Steur, *Twee eeuwen kleding in Haarlem*, 22-24.
550. Brusse, *Slavernij voor mooie kleeren*, 24.
551. Steussy, *a.w.*, 25.
552. Stokvis, *a.w.*, 239-240.
553. 'Knappe vrouwtjes' in: *De Proletarische Vrouw*, 1-8-1907.
554. Heerma van Voss e.a., *Wijk C, het hart klopt door*, interview met mevrouw Lauffer, 17.
555. Ronner en Vos, *Een moment voor jezelf?*, 23.
556. Teunisse en Van der Velden, *De vrouwelijke handwerken*, 1.
557. Ronner en Vos, *a.w.*, 43.
558. Interview met Jan de Wael, stukkenuitgever te Helmond, in: *Enquête 1890*, Onderscheidene takken van bedrijf in de Eerste Arbeidsinspectie (vervolg), 172.
559. Interview met Emilie Ch. Knappert, godsdienstonderwijzeres te Leiden, in: *Enquête 1890*, Leiden, 27.
560. Interview met Johannes J. van der Meer, rondloper spinzaal te Leiden, in: *Enquête 1890*, Leiden, 104.
561. Dit is het gevolg van het traditionele boerenerfrecht, waarbij nietervende kinderen (gedeeltelijk) financieel schadeloos gesteld werden.
562. Interview met Friedrich Ludin, opzichter te Oldenzaal, in: *Enquête 1890*, Tweede afdeling, Twente, 224.
563. Interview met Jacob de Hart, voorganger gemeente gedoopte christenen, in: *Enquête 1890*, Tweede afdeling, Twente, 458.
564. Interview met Johannes W. Hilbrander, godsdienstonderwijzer te Haarlem, *Enquête 1890*, Haarlem, 132.
565. Interview met Petrus J. Thunissen, pastoor te Haarlem, in: *Enquête 1890*, Haarlem, 125.
566. Interview met Marie W. Jaeger, directeur katoenvlechterij en nettenfabriek te Leiden, in: *Enquête 1890*, Leiden, 158.
567. Interview met Jacob C. van de Velde, predikant te Borne, in: *Enquête 1890*, Twente, 385.
568. 'Het leven van een fabrieksmeisje' in: *Voor onze meisjes*, 1898 nr. 51.
569. Bouman en Bouman, *De groei van de grote werkstad*, 51. Fragment van Haspels, *David en Jonathan*, aldaar geciteerd.
570. Sickenga, 'Een nieuwe broederschap' in: *Sociaal Weekblad*, 11-2-1893.
571. Van Wesse, *Ik kan kostuumnaaien*, 359.
572. 'Strijd' in: *De Proletarische Vrouw*, 20-4-1918.
573. Brusse, *Rotterdamsche zedeprenten*, 100.
574. 'Nog eens de dienstbodenkwestie' in: *Evolutie*, 20-10-1897.
575. Van Loo, *Armelui*, 166-167.
576. Van Loo, *Armelui*, 88.
577. Van Loo, 'Den arme gegeven...', 91-93.
578. Wouters, *Van verheffing naar begeleiding*, 55.
579. 'Nog eens handschoenen' in: *Lelie en rozenknoppen*, 10-2-1886.
580. 'Binnenlandsch overzicht' in: *Sociaal Weekblad*, 20-8-1898.
581. Kersten, 'Philanthropie en verbeterde kleding' in: *Sociaal Weekblad*, 12-9-1903.
582. Van der Sloot, *Schiedam rond de eeuwwisseling*, 133.
583. Interview met Adrianus C. de Koek, armopziener der Nederlands Hervormde gemeente te Haarlem, in: *Enquête 1890*, Haarlem, 22.
584. Interview met Jan van den Bos, zakjesplakker (voorheen smid, beroepsuitoefening onmogelijk na oplopen oogletsel) te Leiden, in: *Enquête 1890*, Leiden, 308.
585. Van Hulzen, *Utrecht bij gaslicht*, 151.
586. Publikatie Utrechts Gemeentelijk Archief, *a.w.*, 34-35.
587. Kooperberg, *a.w.*, 211.
588. Publikatie Utrechts Gemeentelijk Archief, *a.w.*, 34-35.
589. Kooperberg, *a.w.*, 211.
590. Prins, 'Kinderen I' in: Van der Heijden red., *Werkmansboekje*, 81.
591. Hartog, 'Eene bevalling' in: Van der Heijden red., *Werkmansboekje*, 98.

592. *t.a.p.*.
593. 'Schoolhervorming' in: *Sociaal Weekblad*, 3-12-1892.
594. *Sociaal Weekblad*, 16-3-1900, 112-115; 17-3-1900, 124-128; 1-1-1910, 1-3.
595. Interview met Hermannus M. Tushuizen, hoofd jongensschool voor minvermogenden te Haarlem, in: *Enquête 1890*, Haarlem, 122.
596. Bruining, 'Kinderkleding' in: *Sociaal Weekblad*, 10-3-1900.
597. Bruining, *t.a.p.*.
598. Interview met Hermannus M. Tushuizen, hoofd jongensschool voor minvermogenden te Haarlem, in: *Enquête 1890*, Haarlem, 122.
599. Bruining, *t.a.p.*.
600. Bruining, 'Kinderkleding II' in: *Sociaal Weekblad*, 17-3-1900.
601. 'Op den goeden weg' in: *Sociaal Weekblad*, 4-1-1905.
602. 'Uitgaven der gemeenten voor schoolvoeding en kleding' in: *Sociaal Weekblad*, 15-5-1909.
603. 'Voeding en kleding van schoolgaande kinderen' in: *Sociaal Weekblad*, 25-3-1911.
604. Van Sonsbeke, *Arnhemse starten geplaveid met herinneringen*, II, 95. Ook op andere Arnhemse scholen bestaat deze gewoonte: *a.w.*, 97.
605. 'Gelukkig onjuist' in: *Sociaal Weekblad*, 30-1-1904.
606. Nooter, 'Kinderkleding' in: *Sociaal Weekblad*, 1-1-1910.
607. Interview met Abraham J. de Lange, hoofd bijzondere christelijke school te Leiden, in: *Enquête 1890*, Leiden, 17. Herhalingsonderwijs is het herhalen van de leerstof van de lagere school, op een tijdstip dat werkenden tijd hebben de school te bezoeken.
608. Interview met Maria A. de Vriese, vrijwilligster bij de liefdadigheidsorganisatie 'Christelijke werkzaamheid voor fabrieksarbeiders' te Leiden, in: *Enquête 1890*, Leiden, 25.
609. Tinneveld, *De Liemers van Nol Tinneveld*, 191.
610. Van Sonsbeke, *a.w.*, II, 86.
611. Van Sonsbeke, *a.w.*, II, 88-89.
612. 'Schoolhervorming' in: *Sociaal Weekblad*, 3-12-1892.
613. Bijv. in Arnhem: Van Sonsbeke, *a.w.*, II, 100-101.
614. Van Zanden, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw*, 246-313.
615. Mol, *Memoires van een havenarbeider*, 3, geciteerd in: Bouman en Bouman, *De groei van de grote werkstad*, 23.
616. *Honderd jaar plattelandsleven in Groningen*, 352.
617. Klok, *Zuidhollandse eilanden*, 80.
618. De Vries, 'Nationale kleederdrachten: Volendam' in: *Boon's Geïllustreerd Magazijn* (1902), II, 2-6; Feuillet, 'Les costumes Hollandais' in: *Le Monde Moderne*, juli/dec. 1900, 335-336.
619. Van Thienen en Duyvetter, *De schoonheid van ons land*, 78-79.
620. Cruys Voorbergh, *Erfenis van eeuwen*, 84-85.
621. Van Thienen en Duyvetter, *a.w.*, 69.
622. Molkenboer, *De Nederlandsche nationale kleederdrachten*, 102-104.
623. Den Breejen, *Hardinxveld en Giessendam, van vissers- en hoepmakersdorpen naar industriegemeente*, 140.
624. *Vissen voor de kerk*, 61.
625. Molkenboer, *Nationale kleederdrachten*, 104.
626. Ruitenbergh, *Volk rond de Kaag*, I, 210.
627. Kuypers, 'De winkelstand op het platteland' in: *Katholiek Sociaal Weekblad*, 26-8-1905.
628. Kuypers, *t.a.p.*.
629. *Katwijkse knip-sels*, 17.
630. Livestro-Nieuwenhuis, '*.. die jakken en rokken dragen*', 16.
631. Van Mourik, *Kleine man van toen*, 96.
632. *Verslagen onderzoek middenstand*, Zuid-Holand, Afdeling B IV Noordwijk, 133.
633. Schnitger en Goldhoorn, *Reformkleding in Nederland*, 47.
634. Dupuits, 'De stoffen van Metz & CO' in: *Textielhistorische Bijdragen* (1989), 76-93.
635. Elias, *Drie-kwart honderd jaren met eer, met naald, met garen*, 15.
636. De Vrankrijker, *Jong leven in een oude dorpskern*, 15.
637. Vader, *Oud Walcheren*, 28.
638. De Vrankrijker, *a.w.*, 16-17.
639. De Vrankrijker, *a.w.*, 18.
640. De Vrankrijker, *a.w.*, 15-16.

641. Bijvoorbeeld voor visserskinderen uit Katwijk aan Zee: *Katwijkse knip-sels*, 19.
642. De Vrankrijker, *a.w.*, 24.
643. *Honderd jaar plattelandsleven in Groningen*, 418-419.
644. Van Hoogstraten-Wigman, *Beelden uit mijn kinder jaren*, 23.
645. Van Mourik, *a.w.*, 41.
646. Van Mourik, *a.w.*, 43-45.
647. *Uitkomsten onderzoek landbouw*, IV, 70, 269-284.
648. *Honderd jaar plattelandsleven in Groningen*, 398, 477.
649. *Uitkomsten onderzoek landbouw*, I Staphorst, 19.
650. Reijs, 'De boerin op de zandgronden in Oost-Noord-Brabant' in: Blok e.a., *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*, 1980, 233.
651. *Verslagen onderzoek middenstand*, Zeeland, Afdeling B IV Oostburg, 123; *a.w.*, Drenthe, Afdeling B I Meppel, 24; *a.w.*, Gelderland, Afdeling B II Zevenaar, 75, en Afdeling B IV Zutphen, 150; *a.w.*, Noord-Brabant, Afdeling B I Klundert, 65; *a.w.*, Friesland, Afdeling A III Schiermonnikoog, 14-15.
652. *Verslagen van de inspecteurs van den arbeid in het Koninkrijk der Nederlanden 1906/07*, VII (Overijssel), 162.
653. Gribling, *Vijftig jaar Wit-Gele Kruis in Noord-Brabant*, 18-19.
654. Lemmerling, *Oet vreuger jaore*, II, 32-36.
655. Reijs, *t.a.p.*, 228.
656. Reijs, *t.a.p.*, 234.
657. *Honderd jaar plattelandsleven in Groningen*, 502-503.
658. Schönhage, *Sociografie van Edden-Leur*, 94.
659. Kuipers, *Volksleven in het oude Drenthe*, 127.
660. Deckers, *De landbouwers van den Noordbrabantschen zandgrond*, 50-51.
661. *Weekblad van den NCB*, 8-9-1900.
662. Hesselink-van der Riet, *Klederdrachten in Noord-Oost Twente*, 12.
663. Hesselink-van der Riet, *a.w.*, 15.
664. *a.w.*
665. Hesselink-van der Riet, *a.w.*, 18.
666. Hesselink-van der Riet, *a.w.*, 14.
667. Livestro-Nieuwenhuis, *jakken en rokken*, 16.
668. *Uitkomsten onderzoek landbouw*, I Ruinerwold, 20; Hol, *De Betuwe*, 235.
669. *Uitkomsten onderzoek landbouw*, II Maasland, 13.
670. *Uitkomsten onderzoek landbouw*, II Texel, 26.
671. *Uitkomsten onderzoek landbouw*, II Naarden, 16; Van Reenen-Völter, *De heerlijkheid Bergen in woord en beeld*, 13.
672. Geschiere, *Het leven van den Walchersen boer*, 20.
673. Bouman, *Geschiedenis van den Zeeuwschen landbouw*, 295.
674. Geschiere, *a.w.*, 21.
675. *Honderd jaar plattelandsleven in Groningen*, 397, 502-503.
676. Reijs, *t.a.p.*, 224.
677. Wijnen, *Rondom Peel en Maasvallei*, 32.
678. *Uitkomsten onderzoek landbouw*, I Bemmelen, 20.
679. *Uitkomsten onderzoek landbouw*, II Naarden, 16.
680. Deckers, *a.w.*, 50.
681. *Honderd jaar plattelandsleven in Groningen*, 504.
682. *Honderd jaar plattelandsleven in Groningen*, 505.
683. *Uitkomsten onderzoek landbouw*, III Huijbergen, 18.
684. Deckers, *a.w.*, 51.
685. Wijnen, *a.w.*, 32.
686. Wijnen, *a.w.*, 32-33.
687. *Verslagen van de inspecteurs van den arbeid in het Koninkrijk der Nederlanden 1907/08*, VIII (Overijssel), 161-162.
688. Deckers, *a.w.*, 50.
689. Bouman, *Geschiedenis Zeeuwschen landbouw*, 295-296.
690. *Verslagen onderzoek middenstand*, Zeeland, Afdeling A XI 's-Gravenpolder, 57.
691. Bouman, *a.w.*, 295.
692. Hesselink-van der Riet, *a.w.*, 59-64.

693. Hesselink-van der Riet, *a.w.*, 65.
694. Hoogeboom, *Het leven van Tijmen en Antje*, 115.
695. Van Hasselt, 'Onze West-brabantsche mutsen' in: *De Ghulden Roos* (1942), 25, 27.
696. *Honderd jaar plattelandleven in Groningen*, 380, 398.
697. Heimans, *Wandelen en waarnemen*, 215.
698. Livestro-Nieuwenhuis, *jakken en rokken*, 16.
699. *Honderd jaar plattelandleven in Groningen*, 397.
700. *Honderd jaar plattelandleven in Groningen*, 502.
701. Interview met Hendrik Reijenga, hoofd der school te Daarlerveen, in: *Enquête 1890*, Veenderijen, 356.
702. Daarbij moet worden bedacht dat zij nog vaak emolumenten genieten als de kost, kleding, schoeisel, gebruik van een stuk grond, vee of landbouwprodukten. *Uitkomsten onderzoek landbouw*, IV, 'Staat van verdiensten der dienstboden'.
703. *Uitkomsten onderzoek landbouw*, IV, 60-63.
704. De Gast, *Afscheiding en doleantie in het land van Heusden en Altena*, 309.
705. Interview met Willem Kroese, schoolhoofd te Drachten, in: *Enquête 1890*, Veenderijen, 187.
706. Interview met Roelof Wever, turfmaker te Leemsterland, in: *Enquête 1890*, Veenderijen, 161.
707. *Uitkomsten onderzoek landbouw*, III Schoondijke, 21.
708. *Uitkomsten onderzoek landbouw*, III Deurne en Liessel, 20.
709. *Uitkomsten onderzoek landbouw*, III Huijbergen, 19.
710. *Uitkomsten onderzoek landbouw*, III Voerendaal, 15.
711. *Uitkomsten onderzoek landbouw*, IV, 62; *a.w.*, II Beverwijk, 12; *a.w.*, II Zevenhuizen, 27.
712. *Uitkomsten onderzoek landbouw*, II Winkel, 16.
713. *Uitkomsten onderzoek landbouw*, II Wormer, 11.
714. *Uitkomsten onderzoek landbouw*, IV, 271.
715. *Uitkomsten onderzoek landbouw*, II Blokker, 18.
716. *Uitkomsten onderzoek landbouw*, IV, 62.
717. Zie voor migratie van landarbeiders bijvoorbeeld: De Vries, *Landbouw en bevolking tijdens de agrarische depressie in Friesland (1878-1895)*, 94-95, 144, 186.
718. Van Zanden, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914*, 331-337.
719. Reijs, *t.a.p.*, 225.
720. *Uitkomsten onderzoek landbouw*, I Losser, 18.
721. *Uitkomsten onderzoek landbouw*, IV, 'Staat van verdiensten der dienstboden'.
722. *Uitkomsten onderzoek landbouw*, III Princenhage, 22.
723. Tiesing, 'Dienstboden in Drente' in: *Sociaal Weekblad*, 27-12-1902.
724. *Honderd jaar plattelandleven in Groningen*, 322, 502.
725. Aantekenboekje van Peter van den Bremer, boer te Soest, in: Heupers, *Soest bij kaarslicht en tuitlamp*, 34-35.
726. Interview met Thijs A. de Walle, arts te Langweer, in: *Enquête 1890*, Veenderijen, 138.
727. Interview met Albert Sieders, meester timmerman te Hoogeveen, in: *Enquête 1890*, Veenderijen, 393.
728. Aantekenboekje van Peter van den Bremer, boer te Soest, in: Heupers, *Soest bij kaarslicht en tuitlamp*, 34-35.
729. Bouman, *Geschiedenis Zeeuwschen landbouw*, 243.
730. Ingezonden brief van de Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht te Oosterzee, in: *Enquête 1890*, Veenderijen, 'Schriftelijke inlichtingen in antwoord op de lijst van vraagpunten', 58.
731. Interview met Jan ter Heide, onderwijzer te Beilen, in: *Enquête 1890*, Veenderijen, 449.
732. Van Zanden, *a.w.*, 73-74.
733. Interview met Albert Sieders, meester timmerman te Hoogeveen, in: *Enquête 1890*, Veenderijen, 393.
734. *Uitkomsten onderzoek landbouw*, I Bierum, 24.
735. *Honderd jaar plattelandleven in Groningen*, 504.
736. *Verslagen onderzoek middenstand*, Noord-Brabant, Afdeling A V Andel, 28.
737. *Verslagen onderzoek middenstand*, Zuid-Holland, Afdeling B III 's-Gravenzande, 78, en Afdeling B V Hillegom, 197; *a.w.*, Groningen, Afdeling A VI Noorddijk, 29.
738. *Enquête 1890*, Veenderijen, 449, 458, 579, 371, 401; Friesland, 9, 83, 196, 227.
739. Interview met Carel A.L. Habermehl, arts te Avereest, in: *Enquête 1890*, Veenderijen, 380.

740. Interview met Jan S. van der Burg, gemeenteveldwachter te Jubbega-Schurega, in: *Enquête 1890*, Veenderijen, 27.
741. *Enquête 1890*, Veenderijen, 195, 196, 227, 275, 353, 401, 449.
742. Bijvoorbeeld in Midwolde, Zuidhorn en Schoterland. Zie: 'Op den goeden weg' in: *Sociaal Weekblad*, 4-1-1905.
743. In Beetsterzwaag, Smallingerland, Drachten, Weststellingwerf, Avereest, Hoogeveen is dat bijvoorbeeld het geval. *Enquête 1890*, Veenderijen, 85, 116, 187, 196, 380, 401.
744. *Uitkomsten onderzoek landbouw*, I Veendam, 23.
745. Interview met Hendrik Reijenga, hoofd der school te Daarlerveen, in: *Enquête 1890*, Veenderijen, 355.
746. *Uitkomsten onderzoek landbouw*, I Laren, 19.
747. Van Beelen, 'De klederdrachten van Katwijk aan Zee' in: *Katwijks volksleven*, 16.
748. De Vries, 'Nationale klederdrachten: Volendam' in: *Boon's Geïllustreerd Magazijn* (1902), II, 21.
749. Spaans, *Tachtigers van Scheveningen*, 140-141.
750. Duyvetter, 'De Noordwijkse klederdracht' in: *Noordwijks volksleven*, 52-61.
751. Spaans, *a.w.*, 138-140.
752. Duyvetter, *t.a.p.*, 62-65.
753. Spaans, *a.w.*, 125.
754. De Leeuw, "'Schoon" zijn en gezond blijven' in: *Sociale Wetenschappen* (1988), 153-174.

Deel C

Veranderingen in kleedgedrag 1813-1920 een diachronische analyse van lange-termijn-ontwikkelingen

In de drie hoofdstukken van deel B is uiteengezet hoe kleedgedrag binnen een tijdvak tot stand komt. Hierbij is aandacht besteed aan de inrichting van het dagelijks leven, aan de productie en distributie van kleding en aan culturele waarden- en normenpatronen als invloedrijke factoren op macroniveau. De sociale ordening is opgevat als een filter dat de keuzeruimte voor het kleedgedrag van het individu nader toespitst. Het individu reageert met een eigen stellingname op dit complex van keuzebepalende factoren.

Deel C belicht de lange-termijn-ontwikkelingen in het kleedgedrag en stelt het hoe en waarom van de structuuromslag van een ‘dominant traditioneel’ naar een ‘dominant modern’ kleedpatroon centraal (zie figuur 6). In het zesde hoofdstuk worden de structurele achtergronden van de veranderingen op kledinggebied behandeld. De verschuivingen in het relatieve belang van de verschillende betekenissen en functies van kleding en uiterlijk voor mens en samenleving die optreden als gevolg van de structuuromslag, vormen het onderwerp van het zevende hoofdstuk.

6. De onderliggende structuur van veranderingsprocessen in het kleedgedrag tussen 1813 en 1920: moderniserende en traditionaliserende tendensen

Modernisering is geen proces dat zich geleidelijk voortkabbelend in de loop van een paar eeuwen in een rechte lijn afwikkelt. Vele aspecten van modernisering stuiten op krachtige weerstand van bepaalde bevolkingsgroepen, die in sommige gevallen een tegenbeweging creëren: zij komen tot een traditionaliseringsproces, waarin zij traditionele waarden, normen en praktijken nieuw leven inblazen.

Ook op kledinggebied treft men tussen 1813 en 1920 zowel moderniserende als traditionaliserende tendensen aan, die beide hun invloed doen gelden op het individuele kleedgedrag. Afhankelijk van de positie die men in de samenleving inneemt of in wil nemen, overheerst de ene of de andere invloed. Woonplaats, levensovertuiging, beroep, geslacht, leeftijd en de sociale laag waartoe men behoort zijn daarbij belangrijke parameters. Traditionaliseringstendensen vindt men vooral onder groepen met een grote gehechtheid aan traditie, die niet veel te winnen hebben bij veranderingen in de samenleving, zoals kleine boeren, vissers, ouderen, oude elites en orthodox-religieuze gemeenschappen. Moderniseringstendensen zijn dominant onder jongeren, stadsbewoners, nieuwe elite (ondernemers) en de moderne beroepen (vrije beroepen, witte-boorden-werkers, geschoolde fabrieksarbeiders).

De eerste drie paragrafen van dit hoofdstuk behandelen moderniserende tendensen. Achtereenvolgens komen aan bod: de moderniserende invloed die inherent is aan het produceren en distribueren van confectiekleding, de veranderingen in leefsituatie die het moderne kleedgedrag begunstigen en een aantal groepen in de samenleving, die als trendsetters hebben gefungeerd. In de vierde paragraaf is de focus gericht op de traditionalisten, de tegenstanders van het moderne kleedgedrag. In de vijfde paragraaf wordt getoond hoe de zeven aspecten van modernisering (zoals besproken in 2.3.2.) ook op kledinggebied te traceren zijn.

6.1. De moderniserende invloed van confectiekleding

Eén van de factoren die het kleedgedrag van moderniserende impulsen hebben voorzien, is de opkomst van de confectiekleding in de tweede helft van de negentiende eeuw. Het produceren van confectiekleding leidt

tot snellere modewisselingen en biedt bovendien een steeds groter publiek de gelegenheid de eigen kleding echt te kiezen.

Het maken van confectie genereert uit zichzelf een snelle wisseling van modes. Het is in het belang van fabrikanten en distributeurs, wanneer modes elkaar snel opvolgen: dat betekent immers een vlotte omzet van de produktie en een grote afzetmarkt. De modekledingmarkt is bij uitstek een onderdeel van het kapitalistisch systeem, dat er op uit is de winsten zoveel mogelijk te maximaliseren. Men baseert zich daarbij op een grote afzet met een relatief lage winst per eenheid produkt. Om de inkoopkosten te drukken worden filiaalketens opgericht, die alle tegelijk elk seizoen de nieuwe mode brengen. Voor het verkopen van confectiekleding moeten kopers worden aangetrokken, wat het maken van reclame met ‘de nieuwe mode’ in de hand werkt. De confectionering van kleding biedt de mogelijkheid een mode in korte tijd over een groot gebied te verbreiden: men kan snel veel kleding tegelijk produceren. Voorheen was dat onmogelijk vanwege het arbeidsintensieve karakter dat het met de hand vervaardigen van kleding kenmerkte.

Werner Sombart analyseert in 1902 waarin de mode van zijn tijd zich onderscheidt van die van vroeger: zij verspreidt zich veel sneller, over grotere gebieden en over alle klassen in de samenleving, zij beroert meer aspecten van de uiterlijke verschijning (ook bijvoorbeeld ondergoed en accessoires) en zij wisselt in een moordend tempo¹. Volgens hem zijn het vooral de hier boven opgesomde economische factoren (de wijze van produceren en distribueren) die verantwoordelijk zijn voor de expansie en versnelling van de mode vanaf circa 1880. Hij ziet in de mode het troetelkind van het kapitalisme: ‘Die Mode ist des Capitalismus liebstes Kind: sie ist aus seinem innersten Wesen entsprungen und bringt seine Eigenart zum Ausdruck wie wenig andere Phänomene des sozialen Lebens unserer Zeit’². Sombart verklaart het snel wisselen van modes uit de drang naar imitatie van de elite, die bij de lagere standen aanwezig is. Het kapitalisme speelt hier sterk op in, bijvoorbeeld door goedkope kleding zo te presenteren, dat deze elitaire luxe lijkt uit te stralen. Ook wordt de imitatiezucht uitgebuit door kleding en andere modeartikelen, waar het nieuwtje af is en die de hele en halve wereld (elite en demi-monde) al hebben aangeschaft, in grote partijen op te kopen en tegen lage prijzen als ‘nouveau-té’ op de markt te brengen. De elite draagt ze dan uiteraard niet langer³! Sombarts verklaring van de mode vertelt slechts een klein gedeelte van het verhaal. Om te beginnen is de macht van de producenten en distributeurs om het publiek te sturen niet absoluut. Zij kunnen ondanks de impact van hun reclame niet altijd zeker zijn of een bepaalde modekleding bij het publiek aan zal slaan. Hoewel zij belang hebben bij snel wisselende modes, maken deze het tegelijkertijd moeilijk tot een rationele bedrijfsvoering te komen: mode bevat een onvoorspelbare component⁴. Door te verwijzen naar het kapitalistisch systeem als drijvende kracht maakt Sombart bovendien niet voldoende duidelijk waarom modekleding mensen zo aanspreekt, dat zij zich door confectioneurs en distributeurs

laten bedotten en elk jaar weer de behoefte voelen zich in het nieuw te steken en met de mode mee te doen.

Aanvankelijk appelleert de confectiekleding vooral aan de behoeften van de arbeidersklasse en de lagere regionen van de middengroep. De lage prijs en de aantrekkelijkheid van het passen van meerdere kant-en-klare kledingstukken vormen haar belangrijkste wapens in de strijd om de gunst van het publiek. Is de confectie in eerste instantie iets waar door de hogere standen op neer wordt gekeken als iets minderwaardigs, in de twintigste eeuw wordt zij geleidelijk modieuzer en verfijnder van snit en afwerking, zodat ook de beter gesitueerden er toe over gaan confectiekleding te dragen.

Het feit dat confectiekleding goedkoper is dan streekdracht, is mede van invloed op het besluit van veel plattelandsbewoonsters om 'op 'r burgers' te gaan. Zo kost in de jaren twintig een Bevelandse 'bovenmuts' f 60,- à f 65,-. Een zichzelf respecterende boerin bezit twee stuks plus een aantal tipmutsen voor door de week. Dan is C & A toch voordeliger⁵!

Voordat geconfectioneerde modekleding kan worden geaccepteerd en zelfs begeerd, heeft zich echter een mentaliteitsverandering moeten voltrekken. In het begin van de negentiende eeuw gebruikt men zowel voor de streekdracht als voor de kleding van de middengroep en de lagere sociale strata bij voorkeur zeer degelijk materiaal dat jaren meegaat. Zo zijn de rokken van de boerinnen op het Groningse platteland vervaardigd van bever, een stof die zo zwaar is, dat deze door de zadelmaker moet worden uitgeslagen en niet gezoomd kan worden⁶. Walcherse vrouwen dragen dikke baaien rokken die uiterst degelijk zijn: 'Als de vrouwen zoo'n exemplaar eens met elkander bekeken, hoorde ik ze wel eens zeggen: "t Is een keus als een plank"'. Trouwens, als ze het enkele jaren gebruikt hadden, tornden ze het uit elkaar en naaiden het binnenste buiten, achterste voren en onderste boven en zie, het was weer als nieuw!⁷ Men is dus uitermate zuinig op de spullen. Men verwacht van kleding duurzaamheid. Het bericht in een Amerikaanse krant, dat in Boston papieren kleding te koop is voor een halve dollar (f 1,25) per volledige uitrusting, ontlokt slechts het volgende commentaar: 'zou "goedkoop" hier geen "duurkoop" zijn?'⁸.

Geleidelijk gaat men andere eisen aan de kleding stellen. Dit begint bij de goeoden reeds in het begin van de negentiende eeuw. In 1823 meldt de auteur van *Het Nederlandsch AB-boek*: 'Thans is de kleeding schijnbaar veel goedkoper, doch ook slechts schijnbaar ... Konden onze grootmoeders eene reeks van jaren met één kleeftoe, hare kleindochters dragen het op verre na geen jaar ... Onze Vaderen waren voor alles wat kostbaar, doch tevens hecht, stevig en duurzaam was. Onze smaak is, gelijk men zegt, ligt en digt'⁹. In de jaren veertig van de negentiende eeuw dient een handelman of handwerksman 'zoo zijne affaire er maar eenigszins naar is' (kleermakers, kappers, manufacturiers, etc. met een clientèle van goeoden) naar de mode gekleed te gaan, wil hij zijn klandizie behouden¹⁰. De komst van goedkope confectiekleding maakt het mogelijk dat brede lagen van middengroep en lagere sociale strata in plaats van naar

degelijkheid ook naar de modieusheid van kleding gaan kijken. Modekleding hoeft niet langer aan hoge kwaliteitseisen te voldoen: men koopt geen ‘pak voor het leven’ meer, maar een kledingstuk dat slechts enkele seizoenen mee moet kunnen. Stof en afwerking hoeven dus niet superdegelijk te zijn. Belangrijker is dat de kleding modieus is qua snit, kleur en garnering. Men geeft de voorkeur aan het aanschaffen van meerdere modieuze kledingstukken van mindere kwaliteit boven het kopen van één degelijk stuk, dat jaren meegaat. Men vervangt kleding niet meer omdat deze versleten is, maar omdat de mode is veranderd¹¹. Begin twintigste eeuw signaleert de auteur van een etiquetteboekje: ‘Zooals in vele zaken neemt ook de weelde in de toiletten toe, vooral het bezitten van de kwantiteit. De tijden, dat wij, zooals onze grootouders, er twee, hoogstens drie costumes op nahouden, zijn reeds lang voorbij; dat we er vijf of zes jaar mee deden eveneens. We herinneren ons nog vaag de zware gebrocheerd-zijden japonnen, die stijf stonden, als de rokken op de grond tipten; nu zijn daarvoor in de plaats gekomen de dunnen soepele zijdjies, die na één zomer worden afgedankt’¹². In 1912 stelt Everwijn: ‘Ieder wil naar het uiterlijk zoo goed mogelijk gekleed gaan, en zoo veel mogelijk afwisseling in zijne kleeding brengen; verreweg de grote meerderheid verlangt liefst ook zoo goedkoop mogelijk bediend te worden’¹³.

Velen hebben moeite met deze verandering in mentaliteit. Justus van Maurik herinnert zich eind negentiende eeuw hoe zijn grootmoeder tekeer kon gaan tegen het verdwijnen van de ‘Hollandsche degelijkheid’ uit de kleding ten gunste van de ‘Fransche wind’¹⁴: ‘t is prulleboel wat ze op dit moment maken en de vrouwen drillen zich maar op met al die ijdele wufte vodden. -Ik gruw daarvan - en 't is met de mannen al evenzoo. Kijk me zo'n jas eens aan, die je draagt - je kunt alle driejaren wel een nieuwe aan. Je goeie vader heeft zijn trouwrok op onze zilveren bruiloft nog aangehad’¹⁵. Op het platteland dringt de ‘moderne’ houding tegenover kleding langzamer door dan in de stad: men blijft lang gehecht aan degelijk materiaal, ook als men niet langer in streekdracht gekleed gaat. Pas in de loop van de twintigste eeuw maakt ook daar de vraag ‘Is het onverslijtbaar?’ plaats voor ‘Staat het goed?’¹⁶.

Het publiek heeft verschillende redenen om zich aan de mode in kleding en uiterlijk te onderwerpen. In de eerste plaats gaat er van het nieuwe, het moderne, op zich al een grote aantrekkingskracht uit. Het vooruitgangsgeloof uit de negentiende eeuw dat zich tot de Eerste Wereldoorlog onverkort weet te handhaven, draagt ertoe bij dat alles wat nieuw en modern is, wordt gezien als beter. Bovendien kan het dragen van modekleding nog vele andere functies vervullen. Men kan zich daarmee bijvoorbeeld distantiëren van de sociale omgeving. Ook is het mogelijk gerichtheid op sociale mobiliteit aan te geven door de hogere klasse te imiteren. Op deze aspecten zal verderop (in hoofdstuk zeven) worden ingegaan.

De opkomst van de goedkope confectiekleding maakt kleren tot uiterst betaalbare consumptieartikelen voor een groot publiek. Simmel wijst op het belang van een lage kostprijs van een artikel wil het benut kunnen

worden als modeartikel in een tijd waarin modes snel wisselen. De lage prijs maakt dan navolging toegankelijk, zodat een mode zich snel verbreidt. Dat leidt echter tot een nieuwe verandering: wordt een mode door al te velen nagevolgd, dan houdt zij op mode te zijn. Zo ontstaat een vicieuze cirkel, waarin modes elkaar in ras tempo opvolgen¹⁷. Kleding is bovendien bijna altijd voor de buitenwereld zichtbaar. Beide aspecten verlenen kleding een bijzondere plaats onder de consumptie-artikelen die benut kunnen worden om de eigen leefstijl uit te dragen. Een vervoermiddel, de inrichting van het huis en boekenbezit bijvoorbeeld zijn in dit opzicht óók belangrijk, maar zij zijn veel kostbaarder en/of niet voor iedereen direct zichtbaar. Daarom komen zij minder voor leefstijlconsumptie in aanmerking.

Confectiekleding biedt steeds grotere groepen in de samenleving de mogelijkheid zich regelmatig opnieuw in de kleren te steken en met behulp van die kleding signalen te geven aan de sociale omgeving. Ook de minder gegoeden krijgen de kans door hun keuzes als consument hun eigen leefstijl vorm te geven. Het is echter niet alles goud wat er blinkt. Tegelijkertijd limiteert de confectie namelijk de individuele keuze door het vervaardigen van uniforme modekleding en door het beïnvloeden en verleiden van de consument met behulp van reclame. Om het met de woorden van Simmel te zeggen: ‘Es entsteht nicht nur irgendwo ein Artikel, der dann Mode wird, sondern es werden Artikel zu dem Zweck aufgebracht, Mode zu werden’¹⁸.

6.2. De moderniserende invloed van veranderingen in de inrichting van het dagelijks leven

De inrichting van het dagelijks leven ondergaat in de periode tussen 1850/80 en 1920 structurele wijzigingen. Ook dit heeft een bijdrage geleverd aan de modernisering van het kleedgedrag. De veranderende directe leefomgeving stelt haar eigen eisen aan kleding en uiterlijk. Bovendien biedt zij nieuwe mogelijkheden en uitdagingen. Achtereenvolgens wordt aandacht besteed aan de woon- en werksituatie, de mobiliteit en de vrijetijdsbesteding. Uit deze laatste categorie wordt bijzondere aandacht besteed aan de sport, die als de grote modernisator op kledinggebied in de vierde paragraaf apart wordt besproken.

6.2.1. Wijzigingen in woon- en werksituatie als moderniserende factoren

Een drietal belangrijke wijzigingen in de woon- en werksituatie heeft een grote moderniserende invloed uitgeoefend op het terrein van kleding en uiterlijk. In de eerste plaats moet de urbanisering genoemd worden, die heeft gezorgd voor de dominantie van het stedelijk leefpatroon met zijn

eigen, specifieke kenmerken. Daarnaast heeft de scheiding tussen wonen en werken, met als gevolg de differentiatie tussen privésfeer en openbare wereld, bepaalde vormen van kleedgedrag en uiterlijke verzorging begunstigd. Tenslotte moet hier worden ingegaan op de geleidelijke verbetering van woon- en werksfeer. Deze treedt het eerst op bij de gegoeden. Later zal ook bij de middengroep en de arbeidende klasse de woon- en werksituatie beter worden, als gevolg van zowel het beschavingsoffensief van de kant van de burgerij als de eigen strijd voor gelijkberechtiging.

Wilson, Sennett en Simmel schetsen het speciale karakter van de grote stad, met haar kortstondige ontmoetingen met onbekenden, haar overmaat aan prikkels en indrukken en haar gedifferentieerde aanbod aan beroepen, waren en mensen als een schouwtoneel voor en een broedplaats van mode¹⁹. Het leven in de grote stad vormt een perfecte voedingsbodem voor snelle modewisselingen. Simmel wijst in dit verband op de volgende kenmerken van het grote-stads-leven: ‘die treulose Schnelligkeit im Wechsel der Eindrücke und Beziehungen, ... die Nivellierung und gleichzeitige Pointierung der Individualitäten, ... die Zusammengedrängtheit und die eben dadurch aufgenötigte Reserve und Distanzierung’²⁰. De gejaagdheid van het moderne leven, de zucht naar altijd weer nieuwe en steeds sterkere prikkels en een duidelijke gerichtheid op het heden leiden tot het zoeken van bevrediging in het meedoen met de mode²¹. Deze instelling op het leven treft men het meest aan onder stedelingen.

Een steeds groter deel van de bevolking van Nederland komt in de steden wonen. De steden groeien in omvang. Velen trekken van het platteland naar de stad, omdat daar werk te vinden is. In de stad is de bevolking heterogeen van samenstelling, naar beroep, naar geloof, naar herkomst. Het heeft dan ook geen zin de streekdracht trouw te blijven: zij verliest in de andere omgeving haar zeggingskracht. Het is niet de overgang van boerenwerk naar fabriekswerk die de oorzaak is van het overstappen van streekdracht op confectiekleding. Waar de fabrieken in kleinere plaatsen staan en hun arbeid(st)ers alleen uit de omgeving recrutereren, weet de streekdracht zich nog lang te handhaven. In Rijssen (Twente) wordt het fabriekswerk zelfs in de streekdracht geïncorporeerd: de vrouwen dragen er een speciale witte schort tijdens het werk, dat bij het uitgaan van de fabriek wordt verwisseld voor een donkere schort met stukje²².

Het leven in de stad versterkt alle aspecten van modernisering, zoals verderop (par. 6.5.) zal worden besproken. Ook langs die weg bewerkstelligt het stadsleven veranderingen in kleedgedrag en verzorging van het uiterlijk.

Voor steeds meer mensen gaat een scheiding tussen wonen en werken gelden. Het personeel in de werkplaatsen en winkels, de fabrieksarbeid(st)ers, de werkne(e)m(st)ers in de dienstensector en het witte-boorden-proletariaat werken allen op een andere plaats dan zij wonen. Alleen voor ambachtslieden met een eigen bedrijf, middenstanders, uitoefenaars van sommige vrije beroepen en boeren blijven werkplek en woonhuis als vanouds samenvallen. De scheiding tussen wonen en werken bevordert,

dat het huis als privésfeer wordt gezien en wat daarbuiten ligt tot de openbare leefsfeer wordt gerekend. Om het andere karakter van ‘thuis’ zijn te benadrukken, trekt men hier zelfs speciale kleding aan, die men buiten de deur niet mag dragen. Zij is bestemd voor de intimiteit van het gezin (huisjapon, kimono, kamerjas) of van de echtelijke relatie (nachtleding, ondergoed). Er ontstaat een onderscheid tussen de kleding die buiten de deur wordt gedragen en de outfit voor binnen de muren van de privésfeer (‘on stage’ en ‘off stage’ in de termen van Goffman).

Het handhaven van de persoonlijke hygiëne wordt steeds sterker iets dat men in de beslotenheid van de eigen woning verricht: openbare ‘schijthuizen’ en waterpompen buiten maken plaats voor privé-toilet en waterkraan binnen de woning. Zelfs binnenshuis worden de lichaamsverrichtingen en het schoonhouden van lijf en leden steeds meer in afzondering gepleegd. De badkamer en het toilet worden aparte ruimtes, waarvan tijdens gebruik de deur op slot behoort te zijn. Het beschavingsproces (Elias) beïnvloedt de indeling van de woning, die eenmaal tot stand gebracht, het gedrag met betrekking tot de persoonlijke hygiëne helpt reguleren²³.

In gezinnen waar weinig geld binnenkomt, bepaalt de scheiding tussen privésfeer en openbaarheid op kledinggebied wie regelmatig nieuwe kleren krijgt en wie het moet stellen met oude, veelvuldig verstelde en vaak onvoldoende kleding. Degene die het best af is, is doorgaans de man, omdat hij (hoofd)kostwinner is en buitenshuis werkt. Hij kan goede kleding afdwingen ten koste van de minder machtige leden van het huisgezin. Ook oudere zoons die al goed verdienen, gaan redelijk gekleed. Het slechtst af zijn vrouwen, vooral als zij thuis werken, en kleine kinderen²⁴. Henri Hartog beschrijft eind negentiende eeuw deze gang van zaken in een arm brandersknechtgezin te Schiedam. De vrouw ‘droeg een kort jak zonder banden, dat van voren stuitte tegen haar altijd aangezette moederbuik, die haar vale flodderrok van voren een beetje van de grond tilde ... Ze ging nooit naar de kerk, omdat ze haast geen kleeeren aan d'r lijf had, zij of de kinderen niet, zij had laatst de gaten in d'r pantoffels gestopt met lapjes wol, maar ze was zoo goed niet, of ze moest nog een winterjas borgen, waar d'r vent de branie mee uithing’²⁵.

De verbetering van woon- en werkomgeving heeft grote invloed gehad op kleedgedrag en lichaamsverzorging, in die zin, dat een aantal basisvoorwaarden voor modernisering daarvan tot stand wordt gebracht, zoals een betere verwarming van de huizen, riolering, waterleiding, de installatie van sanitair en het nemen van veiligheidsmaatregelen op de werkplek.

Om zich tegen de koude te beschermen dragen de Nederlanders die het betalen kunnen, in de negentiende eeuw meerdere dikke lagen kleding over elkaar heen. De huizen en werkplaatsen zijn meestal koud. In de tijd van de open haard hebben alleen de rijken het redelijk warm, omdat zij het zich kunnen permitteren op meerdere plaatsen in het huis een vuur te laten branden. De minder welgestelden moeten het doen met één vuur-

plaats voor het hele huis, de armsten kunnen zelfs deze ene stookplaats niet altijd van brandstof voorzien. Het gebruik van stoofjes helpt wel iets, maar niet afdoende. Door de uitvinding van de kolen-, olie- en gashaard wordt het klimaat binnenshuis veel aangenamer dan tevoren. De haarden vinden uiteraard het eerst aftrek bij de rijken (negentiende eeuw), evenals later de centrale verwarming (circa 1920). In huizen die goed op temperatuur te houden zijn, is het niet langer nodig warme bovenkleding en omvangrijke onderkleding te dragen als bescherming tegen de kou. De elite kan zich dan ook luchtig kleden, voor de lagere sociale strata is dit nog niet altijd weggelegd. Wanneer in 1917 als gevolg van de Eerste Wereldoorlog minder brandstof en kleding te koop is, moet men zich weer warmer kleden. Een artikel van mevrouw De Gérardue, modejournaliste van de *NRC*, verschenen half september 1917 doet in *De Proletarische Vrouw* veel stof opwaaien: ‘De modemevrouw zegt: we zullen nu niet kijken dezen winter naar “dunne zijden kousjes”, “dunne zijden blousjes”, “ajour ondergoed”, maar naar “wollen kousen”, “flanellen nachtjaponnen”, “wollen truien”, “baaien rokken” ... Ook de arbeidersvrouwen willen dit (ze voelen de kou net als een ander). En zij hebben wollen goed nog veel meer nodig dan de dames van het “ajour ondergoed” tot wie mevrouw de G. spreekt²⁶.

De betere verwarming maakt het dragen van dunne kleding zonder het koud te krijgen mogelijk. Hiervoor is echter ook een mentaliteitsverandering nodig. Vóór circa 1850 is het grootste deel van de bevolking -op enkele vooruitstrevende artsen en hygiënisten na- van mening, dat dikke kleding in liefst veel lagen onmisbaar is als bescherming tegen tocht en kou. Men heeft nog geen aandacht voor de verstikkende effecten die deze gewoonte heeft voor het ademen van de huid, voor de zware druk die deze kleding op het lichaam uitoefent -vooral waar deze met banden is vastgesnoerd- en voor de belemmering die de zware, dikke kleding betekent voor de bewegingsvrijheid. Tussen circa 1850 en 1900 dringen deze nieuwe ideeën over gezonde kleding door tot het meer gegoede deel van de bevolking. Toch ontmoeten degenen die zich hieraan overgeven -vooral de jongeren- veel kritiek, deels omdat de ouders bang zijn dat zij ziek zullen worden, deels omdat men de dunnere kleding onzedelijk vindt. Het volgende autobiografische tekstfragment illustreert deze botsing tussen twee kleedpatronen: ‘Als kind droeg ik een flanellen hemd, een katoenen hemd, een borstrok en een onderlijfje, allemaal met mouwen. Ik zal ongeveer dertien jaar zijn geweest, toen ik een schaar nam en alle mouwen uit bovengenoemde textiel knipte. Mijn arme moeder, gewend als zij was aan tering en doodgaan, dacht niet anders dan dat ik acuut zou overlijden. Nog erger werd haar angst toen ik al die dingen niet meer wenste te dragen en moderner en “bloter” ondergoed wilde hebben. Als gewoonlijk won ik de strijd en toen ik, ondanks “die vodden”, bleef leven werd zij geruster en verzette zich niet meer, alhoewel zij haar hele leven bleef mopperen over mijn “waaie nekken” ... Maar tante Maartje schrok dermate van mijn naaktheid dat ik niet meer zonder mantel naar buiten mocht, hoewel het

zomer was en zeer warm. Tot haar dood toe, heeft zij mij “het kind zonder kleren” genoemd. Ook mijn vader nam aanstoot aan die “naaktloperij”, zoals hij het noemde²⁷.

Het nieuwe denken over hygiëne en gezondheid dat opkomt in de tweede helft van de negentiende eeuw, doet eveneens zijn invloed gelden op de woonsituatie. Begin negentiende eeuw neemt men het niet zo nauw met het wassen van het lichaam en de kleding en de afvoer van urine en uitwerpselen. Men heeft er nog geen idee van, dat het betrachten van een goede persoonlijke hygiëne en preventieve gezondheidszorg de mens tot op zekere hoogte kunnen beschermen tegen (besmettelijke) ziektes. Bij de elite handhaaft men wel een zekere reinheid, maar die betreft in veel gevallen uitsluitend het witte linnengoed dat in de bovenkleding zichtbaar is: kraagjes, manchetten, boorden. Men ziet baden zelfs als een ongezonde activiteit, waarbij men gevaar loopt kou te vatten of te verwekelijken en die bovendien zedelijk verdacht is. Wanneer de mentaliteit onder de sociale bovenlaag zich op deze punten wijzigt, realiseert men zich, dat het gros van de bevolking niet in staat is om aan de hogere hygiënische standaard te beantwoorden: daarvoor is de watervoorziening onvoldoende, om van het sanitair nog maar te zwijgen! Het wassen van lichaam en kleding bijvoorbeeld is daardoor uiterst bewerkelijk, zo niet onmogelijk. De hygiënische praktijk verandert het eerst bij de hogere sociale strata. Als altijd beschikken zij over de beste middelen: waterleiding, badkamer, toilet en bedienden om de kleding te wassen. Vanwege de ernst van de zaak (het beteugelen van epidemieën) trachten zij de lagere sociale lagen tot een betere hygiëne te bewegen, als onderdeel van het beschavingsoffensief. Zij zorgen voor de aanleg van riolen en waterleiding en voor verbetering van het sanitair in de volkswijken. Rond 1900 hebben de grotere steden een waterleidingnet en rioolstelsel. Op het platteland duurt dit echter veel langer (op sommige plaatsen tot circa 1970). Ook gaat er veel tijd overheen voordat alle huizen van (binnen)toilet, bad of douche en een warmwaterbron zijn voorzien²⁸.

De beroepskleding van begin negentiende eeuw is tegelijk standskleding: zij is specifiek voor een bepaald beroep. In veel gevallen biedt deze kleding enige bescherming tegen beroepsongemakken of -ongevallen. Zo draagt de klerk morsmouwen om zijn kleding tegen (inkt)spatten te beschermen. Om dezelfde reden draagt men in tal van beroepen een voorschoot of ‘sloofje’. De kleding van schipper, koetsier en boer is redelijk weer- en windbestendig. Wanneer vanaf circa 1880 de technologische ontwikkeling snel evolueert, de snelheid van produktiemachines en vervoermiddelen zeer wordt opgevoerd en met gevaarlijk materiaal (chemicaliën bijvoorbeeld) gewerkt wordt, worden de risico's van ongelukken tijdens het werk groter. Vanuit het toegenomen gezondheidsbesef, dat zich tegelijkertijd ontwikkelt, tracht men deze risico's binnen de perken te houden. Ook wordt de werkman voorgelicht, bijvoorbeeld middels brochures van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, aangaande een goede kleding tijdens het werk. Deze moet qua dikte aangepast zijn aan het

werk dat men verricht: werk in de buitenlucht vergt meer warmte-isolerend vermogen, dus dikkere stoffen, dan werk binnenshuis. Aanbevolen wordt liefst witte of ongeverfde stoffen te kiezen. Deze worden het best verdragen op een zwetende huid: verfstoffen kunnen nogal eens irriteren. Een voordeel is bovendien, dat men goed kan zien wanneer de kleding vuil is, zodat deze op tijd gewassen kan worden²⁹. Men concentreert zich bij de zorg voor afdoende bescherming van de werkmans tegen arbeidsongevallen niet alleen op het invoeren van veiligheidsvoorschriften en beter beveiligde machines. Er worden ook steeds meer oplossingen bedacht om de mens met behulp van aangepaste kleding optimaal te beschermen bij het verrichten van gevaarlijk werk, bijvoorbeeld tegen een stoffige omgeving of het werken met giftige stoffen³⁰. De werkkleding wordt steeds gespecialiseerder.

6.2.2. De invloed van de toenemende mobiliteit

De vervoermiddelen van begin negentiende eeuw zijn traag en oncomfortabel: koets, paard en wagen, paard en trekschuit. In de winter moeten reizigers zich warm kleden. Dit is ook het geval op en in de vervoermiddelen, die later in de negentiende eeuw worden geïntroduceerd: trein, tram, fiets en auto. De eerste auto's en veel wagons van tram of trein zijn open en passagiers zijn dus blootgesteld aan de buitenlucht. De eerste auto's zijn nog niet verwarmd, zodat een autoritje de inzittenden flink kan doen afkoelen. Bovendien doet de auto, vaak zonder voorruit en dak, heel wat stof opwaaien van de dan nog niet geasfalteerde wegen. Het auto-kostuum bestaat dan ook uit lange mantels, vaak van leer, hoeden of petten met grote klep en voor de buitenwegen grote brillen en sjaals tegen het stof³¹. Ook in de eerste vliegtuigen wordt deze kleding gedragen. Later, wanneer auto's van een dak en van verwarming worden voorzien en de wegen worden verbeterd, verdwijnt deze kleding vanzelf weer.

Behalve tegen de kou wil de mens die buiten loopt of een open vervoermiddel benut, in ons klimaat zich ook graag tegen de regen beschermen. Begin negentiende eeuw gebruikt men daarvoor dure, fijngeweven wollen stoffen met een dicht haardek. De bescherming van het lichaam tegen klimaatsomstandigheden buitenshuis wordt steeds gemakkelijker gemaakt. De chemische industrie bedenkt in combinatie met de textielbranche steeds adequatere nieuwe materialen voor regenkleding. In het begin van de twintigste eeuw wordt goede wind- en waterdichte kleding gemaakt van stoffen waarvan de rug is voorzien van een rubber- of gummilaag. Een bezwaar van deze kleding is, dat zij onaangenaam ruikt en nogal zwaar is. Een positieve uitzondering vormt de “Hollandia regenjas” (die) in binnen- en buitenland een goede roep geniet³².

Op de fiets bevindt men zich in de buitenlucht. Wat hierboven is vermeld ten aanzien van warme en waterdichte kleding, geldt dus ook hier. Aan fietskleding worden echter ook specifieke eisen gesteld. Deze

mag niet het gevaar opleveren om tussen de spaken te komen, zodat de wielrijd(st)er ten val komt. *De Kampioen* wijst in dit verband op het risico van de wijde, lange damesrokken³³. Om veilig te fietsen kunnen de dames beter overschakelen op pofbroeken, broekrokken of op een ‘velocipèdebroek’ met daar overheen wat minder omvangrijke, kortere rokken. Deze laatste keuze domineert in het conservatieve Nederland³⁴. De A.N.W.B. verblijdt dameswielrijdsters met knippatronen van geschikte kleding³⁵. In 1899 wordt in *De Kampioen* een door een Parijs' modehuis ontworpen fietskostuum gepresenteerd, bestaande uit blouse, kort jasje en rokbroek³⁶. Heren dragen op de fiets een colbertjasje en een rijbroek: een nauw aansluitende broek met voeten er aan vast en een koordsluiting om het middel. De echte wedstrijdrijders gaan gekleed in een knielange aansluitende broek en een hemd³⁷.

De kleding in de vervoermiddelen van begin negentiende eeuw kan vrij volumineus zijn: het aantal passagiers is gelimiteerd. Dit laatste verandert met de komst van nieuwe vervoermiddelen als trein, tram en bus, waar reizigers vrij dicht op elkaar zitten en staan en snel in en uit moeten kunnen stappen. Deze vragen om een minder omvangrijke kleding, die de dra(a)g(st)er niet in de weg zit en ook de medepassagiers niet hindert.

De toegenomen mobiliteit speelt een belangrijke rol in het doorbreken van het isolement van het platteland. Contacten tussen stad en platteland komen gemakkelijker tot stand en vinden veelvuldiger plaats. Dit geschiedt van twee kanten. De dorpsbewoners gaan naar de stad om daar te werken of om er inkopen te doen. De stedelingen bezoeken het platteland om er van de rust en de natuur te genieten. Sommigen vestigen zich op het platteland. Vanwege het verbeterde vervoer kunnen zij toch in de stad blijven werken en blijven profiteren van het grotere culturele aanbod daar. Deze tendensen begunstigen het verdwijnen van de streekdrachten. Men is in het dorp niet langer ‘onder ons’ als een homogene groep, maar voelt zich door de stedelingen bekeken als iets uitzonderlijks, als een toeristische attractie. In de stad voelt men zich, gekleed in dracht, uit de toon vallen. Bovendien lokt daar de in de vele winkels te koop aangeboden confectiekleding.

6.2.3. De impact van het ontstaan van vrije tijd en van diverse vormen van vrijetijdsbesteding

Begin negentiende eeuw zijn de werkdagen zeer lang. Ontspanning (zingen, kletsen, koffie drinken, etc.) vindt plaats onder werktijd, het werktempo ligt laag. Men heeft vrij op zondag (niet in alle beroepen) en op christelijke feestdagen. Met de rationalisatie van de produktie neemt de werkdruk toe: arbeiden wordt steeds efficiënter georganiseerd, maar voor de arbeider wordt werken belastender en vermoeiender. Er blijft weinig ruimte over voor de traditionele ontspanning onder werktijd. In de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw, maar vooral in de

twintigste, gaat men de dag verdelen in ‘arbeidstijd’ en de tijd ná het werken: de ‘vrije tijd’. Dit is het gevolg van het streven naar kortere werktijden door arbeidersorganisaties en vanuit het beschavingsoffensief. De arbeiders wordt nu enige ruimte gegund voor ontwikkeling en ontspanning, deels om hen te plezieren, deels omdat men verwacht dat dit de kwaliteit van de arbeid ten goede zal komen³⁸. Evenals de scheiding tussen wonen en werken heeft ook de splitsing van de dag in werktijd en vrije tijd een grote invloed gehad op het kleedgedrag.

Begin negentiende eeuw heeft ieder beroep een eigen specifieke kleding. Werklieden dragen hun beroepskleding de hele dag door. Naarmate de scheiding van wonen en werken doorzet en de arbeidstijd korter wordt zodat ruimte overblijft voor vrije tijd, wordt het geleidelijk de gewoonte zich te verkleeden na de arbeid. Gaat de arbeider naar school, bibliotheek of catechisatie dan trekt hij hetzij een nieuw werkmanspak hetzij een confectiepak aan. In Twente beschikken de meeste arbeiders in 1890 om deze reden over meerdere stellen kleren³⁹.

Nieuwe vormen van vermaak en ontspanning ontstaan in de loop van de negentiende eeuw, andere worden geleidelijk toegankelijk voor een steeds groter publiek. In Nederland speelt het toneel in ieder geval vanaf 1900 een belangrijke rol in de verspreiding van nieuwe modes: ‘In de laatste jaren is óók in ons land de kleding der actrices als toonaangevend voor de mode van een seizoen beschouwd. Men verzekert, dat er in Den Haag dames zijn, die eerst Enny Vrede in een nieuwe creatie gaan zien, alvorens zij zich hare nieuwe costuums bestellen. Het tooneel óók “showroom” voor de kleding? Welzeker, waarom niet? De beste creaties van Paquin, Redfern en anderen werden op het tooneel voor het eerst getoond en verkregen alzoo hun seizoenberoemdheid’⁴⁰.

Daarnaast hebben bepaalde uitvoeringen grote invloed op de kledingmode. Puccini's opera ‘Madame Butterfly’ is begin twintigste eeuw een groot succes en brengt de kimono als huisdracht in de garderobe van westerse dames. Ook het Ballet-Russe, dat in 1907 Parijs veroverd is een inspiratiebron voor de mode: niet alleen wordt een couturier als Poiret sterk door de kostuums beïnvloed, ook komen stoffen met oosterse dessins in de mode⁴¹.

Een andere vrijetijdsbesteding met veel impact op de mode in kleding en uiterlijk is het dansen. In het tweede decennium van de twintigste eeuw maakt de tango furore. Deze nogal heftige dans wordt door velen gezien als een aanslag op de goede zeden. Zij leidt tot een mode van sluike japonnen (soms met split in de rok om beter te kunnen bewegen) en kleine hoofdtooisels met een wuivende veer. Het uitgaan in danslokalen en café's wordt in het verzuilde Nederland nog lang beschouwd als zedelijk verwerpelijk. Tegen deze aantasting van het familielevens en de zedelijkheid wordt met name door de confessionelen geageerd: ‘Over de nieuwe dansen kan ik kort zijn. “Deze dansen, zegt het Belgisch episcopaat, zijn streng verboden. Wij verwerpen en veroordeelen hen”. Die dansen zijn niet te

dansen dan op een hellend vlak naar de hel⁴². Toch komen er ook in ons land na de Eerste Wereldoorlog meer gelegenheden voor dit type vermaak.

Of men nu een theater, een danslokaal of gewoon een openluchtvoorstelling bezoekt, in alle gevallen geldt, dat men in de openbaarheid treedt. Het schouwtoneel voor de kleding, die men draagt wanneer men niet werkt, wordt daardoor uitgebreid. Uitgaan is niet alleen zich vermaken, maar óók zien en gezien worden. Uitgaan wordt daarom voor de ‘moderne’ mens dé gelegenheid bij uitstek zich zo aandachtig mogelijk te kleden. In de uitgaanskleding kan men de eigen leefstijl het best profileren, omdat men dan geen rekening hoeft te houden met de eisen ten aanzien van kleding en uiterlijk die de werkplek kan stellen.

In de negentiende eeuw gaat het uitgaansleven een belangrijke rol spelen in het initiëren en verspreiden van nieuwe modes. Het leven in de Parijse demi-monde met zijn cocottes, dandy's en actrices is de bakermat van vele modes. De demi-monde vormt een nieuw type elite: dat van het (semi)culturele uitgaans- en amusementsleven. Haar leden kunnen alle aandacht richten op elegant zijn en zich amuseren, aangezien zij geen produktieve functie vertolken in de maatschappij. Simmel stelt, dat zij de gevestigde orde haten en daarom steeds weer zoeken naar iets nieuws, iets uitdagends⁴³. De grote evenementen waar elite en demi-monde elkaar ontmoeten -zoals paarderen (Den Haag), concerten, grote ontvangsten, bals en de plaatsen waar ‘men’ flaneert- zijn ware schouwtonelen voor nieuwe modes.

Een zeer speciale vorm van vrijetijdsbesteding vormt het fenomeen ‘winkelen’. Hieronder wordt verstaan het bezoeken van meerdere winkels om de daar te koop aangeboden waren te bekijken en betasten, niet zozeer om iets te kopen, maar vooral om zich op de hoogte te stellen van de keuzemogelijkheden, om het kijkplezier en vanwege het genoegen zich vóór te stellen dat men een en ander bezit. Vooral bij de aanschaf van kleding speelt winkelen een belangrijke rol. Met winkelen dient men meerdere doeleinden: men verricht vergelijkend warenonderzoek, men ontwikkelt de eigen smaak of stemt af op de mode, men verzekert zich van enige sociale goedkeuring van de kledingkeuze (het oordeel van begeleider -vaak partner, ouder, zuster, vriend of vriendin- en winkelpersoneel) en men neemt deel aan het sociale leven in de rol van consument. Winkelen is een uitvloeisel van urbanisering en toegenomen mobiliteit. Het is alleen mogelijk doordat vele winkels zich concentreren in het koopcentrum van de grote steden, dat met de nieuwe wegen en vervoermiddelen gemakkelijk te bereiken is.

6.2.4. Sport als grote modernisator op kledinggebied

De populariteit van sport hangt samen met de modernisering van de samenleving. Elementen als urbanisering, democratisering en rationalise-

ring leiden tot een regulering van spel en vermaak en het oprichten van verenigingen die trainingen en wedstrijden organiseren⁴⁴.

De sport heeft grote invloed op het tot stand komen van een ‘modern’ kleedgedrag. In de eerste plaats stelt zij eisen aan de kleding die bij het sporten gedragen wordt. Bovendien zijn veel ‘klassieke’ kledingstukken hun loopbaan begonnen als sportoutfit. Daarnaast speelt de grote waardering voor sportiviteit een rol: een sportief uiterlijk gaat als nastrevenswaardig gelden, wat een nieuwe normering van de uiterlijke verschijning oplevert.

Vóór 1880 wordt er slechts beperkt aan sport gedaan. De heren der elite rijden paard, jagen en maken af en toe een wandeling. De dames doen bij hoge uitzondering aan paardrijden (in amazonezit) of wandelen. Het gewone volk kent vermaken en spelen zoals schaatsen, worstelen en kaatsen. Vrouwen nemen, behalve aan het schaatsen, geen deel aan deze spelen. Het gewone volk doet aan vermaak en spel gehuld in de gewone dagelijkse kleding, of in het ondergoed. De elite verricht zijn sportieve activiteiten in speciaal voor dat doel ontworpen kledij. De heren dragen een kort colbertjasje (zonder de bij sport lastige lange achterpanden die dan voor dagelijkse kleding in de mode zijn) en een broek die de benen genoeg beweging toestaat (in tegenstelling tot de dan bij de dagelijkse kleding modieuze spanpantalon). Voor de dames worden speciale amazonekostuums ontworpen, bestaande uit een kort jasje en een rok die de knieën in amazonezit genoeg ruimte biedt en die bovendien niet onzedelijk opwaait. Deze kleding betekent een eerste stap op weg naar een meer comfortabele kleding, niet alleen voor sportieve aangelegenheden, maar ook als dagelijkse kleding. Het als sportjasje begonnen korte colbert zal in de twintigste eeuw één van de karakteristieke onderdelen van de mannengarderobe worden.

Sport wordt vanaf circa 1880 in Nederland populair. Aanvankelijk is de beoefening van de meeste sporten (voetbal uitgezonderd) alleen weggelegd voor de meer gegoeden, omdat de benodigde uitrusting te prijzig is voor de arbeidersklasse en/of de sportclubs een selectief toegangsbeleid voeren. Sportdeelname wordt een statussymbool, het bezit van sportkleding eveneens: tot circa 1920 blijven beide een elitaire aangelegenheid. Bij sommige, dure, sporten (paardrijden, golfen, skiën) is dit ook daarna nog het geval.

Sportdeelname is ook een uiting van een nieuwe lichaamscultuur, die opkomt met het moderne denken over gezondheid en hygiëne. Het lichaam moet goed getraind zijn en regelmatig aan de buitenlucht worden blootgesteld: dat is gezond. Zoals al is aangegeven omhelst de gegoede burgerij als eerste het moderne gezondheidsdenken. Zij hanteert dit behalve als distantiemiddel (zie hierboven) ook als propagandamiddel: zij tracht de hygiëne als onderdeel van het beschavingsoffensief onder de lagere sociale strata te verspreiden.

De meeste sporten komen uit Engeland overwaaien. Mét de sporten importeert men ook de sportkleding uit dat land. Eind negentiende eeuw

bestaat het assortiment sportartikelen van de firma Jansen & Tilanus uit effen truien, gestreepte truien in verschillende kleuren (beide met opstaande boord en lange mouw), truien met liggende kraag, sporthemden met borstzakken, liggende kraag en rijgsluiting voor, knielange racebroeken, roeibroeken, iets poffende velocipèdebroeken tot over de knie voor dames en heren en rijbroeken met voet⁴⁵. Uiteraard zijn al deze artikelen vervaardigd van tricot. Veel modehits zijn begonnen als sportkleding. Bekende voorbeelden zijn: damespantalon en -bandschoenen (fietsen); pullover en badstofsokken (tennis); windjack, regenmantel, knicker-bocker en plusfour (wandelen); poloshirt (polo, tennis); shorts, trui en sportkousen (voetbal) en maillots (ballet). Van het sportveld vinden zij hun weg naar de dagelijkse kleding. Veel van deze kledingstukken handhaven zich daar, uiteraard in allerlei modieuze varianten, als basisstukken in de moderne garderobe.

Het is de jonge generatie die als eerste de vrijetijds- en sportkleding omarmt.

De sport is ook van invloed op trends in de lichaamsverzorging. Het laten bruinen van de huid, omdat dat zo gezond is en sportief staat, is daarvan een voorbeeld. Tot de Eerste Wereldoorlog geldt een blanke huid als een nastrevenswaardig ideaal. Daarna komt aarzelend de zongebruinde huid in de mode en gaat deel uitmaken van het ‘moderne’ schoonheidsideaal. Het ‘zonnen’ wordt langzamerhand een onmisbaar onderdeel van moderne uiterlijke verzorging.

De opkomst van sportbeoefening door vrouwen heeft eraan bijgedragen, dat het rijgkorset uiteindelijk uit de damesgarderobe is verwijderd. In de negentiende eeuw zijn velen nog overtuigd van de heilzame werking van het korset: dit zou het lichaam van de vrouw beschermen tegen uitzakken en haar houding verbeteren. Het korset wordt echter steeds meer aangevallen als een bron van veel ongemak en zelfs van ziektes. Vooral de reformbeweging is op dit terrein actief in de periode rond de eeuwwisseling. Circa 1910 is het strakgeregen korset uit de mode verbannen⁴⁶. Men verwacht vanaf die tijd meer heil van sport en gymnastiek om een goede houding en een stevig spierkorset te creëren.

Niet alleen vanuit gezondheidsoverwegingen geeft men de voorkeur aan het cultiveren van een slank en goed gespierd lichaam, dit wordt ook een esthetische norm. Tot de Eerste Wereldoorlog dient een vrouw een gevulde gestalte met een zachte huid zonder spierreliëf te bezitten, wil zij mooi genoemd worden. Het korset past figuurcorrectie toe: het zorgt voor een smal middel, een volle monoboezem en een modieuze houding. De slanke lijn komt in de mode na het definitieve verdwijnen van het strakgeregen korset ten gunste van flexibeler foundation. Het schoonheidsideaal vergt nu, dat het vrouwelijk lichaam uit zichzelf opbrengt wat tevoren het korset gaf: een goed figuur en een juiste houding. Het trainen van het spierstelsel gecombineerd met het volgen van een dieet om het lichaamsgewicht op peil te houden beteugelen het vrouwenlichaam op een andere manier dan het korset, maar even dwingend.

6.3. Trendsetters: verbreiders van ‘modern’ kleedgedrag

De term ‘trendsetter’ is geboren in de jaren zestig van de twintigste eeuw. Men duidt er een persoon of groep mee aan, die voorop loopt in het lanceren van een nieuwe mode. De tegenhanger van de trendsetter is de ‘conservatief’. Deze vormt de andere pool van de glijdende schaal der mode-acceptatie. Conservatieven zullen iedere mode ofwel zeer laat volgen -wanneer de trendsetters allang weer van die mode zijn afgestapt en iets nieuws najagen- ofwel in het geheel niet. De grote massa zit ergens tussen beide posities in⁴⁷.

De omschrijvingen ‘trendsetters’ en ‘conservatieven’ worden in deze studie gebruikt als de titels van twee paragrafen waarin respectievelijk de verbreiders (par. 6.3.) en de tegenstanders (par. 6.4.) van ‘modern’ kleedgedrag worden besproken.

Als ‘trendsetters’ zijn meerdere personen of groeperingen aan te merken. Hier worden achtereenvolgens behandeld de elite, sociale nieuwkomers, de jeugd, couturiers (ontwerpers van mode) en de ‘gewone’ man en vrouw.

6.3.1. De elite en haar rol als trendsetter

De twee belangrijkste sociale principes die zorgen voor een verandering in kledingpatroon zijn die van distantiëring en imitatie. De hoogste klasse wil de eigen superioriteit extra kracht bij zetten door zich van de sociaal minderen te distantiëren. Zij doet dit door zich al op het eerste gezicht, in de uiterlijke verschijning, van hen te onderscheiden. De lagere klassen proberen door imitatie van deze kleding en verzorging van het uiterlijk hun status een beetje op te schroeven. De elite zoekt dan weer naar nieuwe middelen om zich te kunnen onderscheiden. Dit proces van distantiëring en imitatie herhaalt zich steeds, waardoor nieuwe modes tot leven komen.

Elias heeft uiteengezet hoe de rivaliteit tussen de hoogste stand (de adel) en de steeds machtiger wordende burgerij vanaf de veertiende eeuw heeft geleid tot de ontwikkeling van civilisatie. De adel gaat een steeds verfijnder, gecultiveerder gedrag en leefpatroon ontwikkelen om zich van de opdringende bourgeoisie te kunnen blijven onderscheiden. Deze laatste imiteert de nieuwe vondsten van de adel na enige tijd en zweept deze daardoor op tot nog groter raffinement⁴⁸. König voegt hieraan toe, dat dit proces op het terrein van de kleding leidt tot een steeds snellere wisseling van modes. Daarnaast wijst hij er op, dat deze wedren tussen distantiëring en imitatie niet altijd optreedt tussen de twee hoogste sociale lagen, maar alleen in tijden van sterke sociale mobiliteit, wanneer de machthebbers tot dan toe naar de kroon worden gestoken door een stand of klasse in opkomst, die de oude machtsposities aanvecht⁴⁹. Simmel wijst er op, dat de

elite uit zichzelf niet van mode wil veranderen: zij streeft consolidatie van de eigen privileges na, wat ook uitstekend mogelijk is met niet aan mode onderhevige standskleding. Hij stelt de middengroepen in de samenleving verantwoordelijk voor de variabiliteit: deze sociale laag heeft iets te verwachten van verandering⁵⁰.

Er is inderdaad sprake van een toenemende sociale mobiliteit en van een sociale middengroep in opkomst. Vanaf circa 1500 wordt de burgerij steeds machtiger en boet de adel aan belang in, tot uiteindelijk de burgerij halverwege de negentiende eeuw de maatschappelijke touwtjes vrijwel volledig in handen heeft. In de hier besproken periode hebben we in Nederland tot circa 1880 te maken met het laatste gedeelte van deze machtsstrijd tussen de oude (patriciërs, regenten, adel) en de nieuwe elite (homines novi, intellectuele beroepen). Vanaf circa 1870 is daarnaast sprake van een nieuw proces van sociale mobiliteit: de arbeidersklasse probeert in de negentiende eeuw een vuist te maken tegen de macht van de burgerij en slaagt er uiteindelijk in het burgerlijk bolwerk binnen te dringen.

Aanvankelijk is het dragen van modekleding alleen weggelegd voor de adel. Vanaf de late middeleeuwen echter imiteert de bourgeoisie de modekleding van de adel. Het grootste deel van de negentiende eeuw is het dragen van modekleding nog het exclusief voorrecht van de oude en de nieuwe elite: voor de minder gegoeden is deze maatkleiding veel te kostbaar. Wanneer de oude elite in de loop van de negentiende eeuw de nieuwe in modieus opzicht langs zij ziet komen, tracht zij zich te distantiëren door de nadruk te leggen op haar betere smaak. De elite zoekt verfijning in eenvoud: opvallende, pronkerige kledingstukken en accessoires laat zij liggen voor de ‘nouveau riche’ of ‘parvenu’, zoals zij vertegenwoordigers van de nieuwe elite noemt. Hier grijpen drie theoretische noties ineen. Het ontwikkelen van een verfijnde smaak is een belangrijk distantiemiddel (Elias), dat een grote hoeveelheid cultureel kapitaal oplevert (Bourdieu), dat ingezet kan worden om het niveau van demonstratieve consumptie (Veblen) te overstijgen.

De opkomst van de confectie brengt modekleding ook binnen het financiële bereik van middengroep en arbeidersklasse. Dit betekent een impuls voor het steeds sneller wisselen van de modes, vooral vanaf circa 1880, wanneer zowel de confectie-industrie als de emancipatie van de arbeiders goed op gang komen. De laatste twee decennia van de vorige eeuw wordt de damesmode dan ook gekenmerkt door een snelle opeenvolging van stijlen, die ieder weer teruggrijpen op kleedvormen die eerder in de eeuw zijn voorgekomen. Deze worden ook onderling gecombineerd. Het modeblad *De Gracieuse* meldt in 1890: ‘In de bontste afwisseling, als wilde men aan het einde der eeuw alle vormen en kleuren der mode tot een buitengewoon schitterend tafereel vereenigen, worden ons de voortbrengselen der meest verschillende tijdperken aangeboden ter keuze. In deze dikwijls stijllooze wanorde heeft men het oude met het nieuwe harmonisch weten te vereenigen... aan hen, die oververzadigd zijn door die verwarring van vormen, wordt gelegenheid gegeven om de voorrechten

van eenvoudiger kleding te waarderen... de als *tailormade-costumes* bekende Engelsche dracht⁵¹.

Het kopiëren van de uiterlijke verschijning van de elite door de lagere sociale strata is niet alleen het gevolg van de imitatiedrift van de laatsten. Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw propageert de elite de overname van bepaalde elementen van haar verzorging van het uiterlijk (met name hygiëne) door de arbeidersklasse, als onderdeel van het beschavingsoffensief. Wil de arbeider een kleine burgerman worden, zoals de bedoeling is, dan moet hij onder andere goed gekleed gaan. Hierbij denkt de burgerij in de eerste plaats aan kleding die warm, schoon en heel is en goed ventileert. Dat zijn althans de enige aspecten waaraan aandacht wordt besteed in een voorlichtende brochure over werkmanskleding uit 1894 van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen⁵². Het feit dat deze goede arbeiderskleding al snel modieuze kleding wordt, is een onbedoeld effect van de inspanningen der gegoede burgers, van de arbeider een tevreden mens te maken. Voor deze wending zijn de constructie van het confectiecircuit en de imitatiedrift van de arbeiders verantwoordelijk. Ten aanzien van de persoonlijke hygiëne treedt de burgerij duidelijk dwingend op: om epidemieën te beteugelen tracht men de arbeidersgezinnen de bewegen tot het schoonhouden van kleding en lichaam. Men tracht 'the great unwashed'⁵³ -zoals de Engelse elite in de negentiende eeuw de lagere sociale strata noemt- tot reinheid te disciplineren. Over dit onderwerp worden voorlichtende brochures geschreven. Allerlei organisaties die andere aspecten van het arbeidersleven trachten te reguleren (woningvereniging, sociaal werk, kruisvereniging) zenden vertegenwoordigers (meestal middenklassevrouwen) naar de arbeidersgezinnen, die daar onder andere raad geven over en toezicht houden op de hygiëne⁵⁴.

Het dragen van modekleding werkt eind negentiende eeuw niet langer onderscheidend: de lagere standen kunnen deze snel imiteren, aangezien de confectie-industrie zich beijvert goedkope uitgaven van de nieuwste mode der elite aan hen te slijten. Hoewel iedereen er modieus uit kan zien, zijn er wel verschillen in kwaliteit van de stof, snit en afwerking. Ook in accessoires, haardracht en lichaamsverzorging is er nog geen absolute gelijkheid tussen de sociale lagen. Bovendien combineert niet iedereen de gekochte kledingstukken met evenveel smaak. Het creëren van een smaakvolle, harmonieuze uiterlijke verschijning is geen eenvoudige opgave. Precies hier vinden de hogere kringen dan ook een nieuw aanknopingspunt om zich van hun minderen te onderscheiden. De reactie van de elite op de imitatiedrift van haar sociaal minderen verloopt analoog aan die van de oude elite op de 'nouveau riche': men gaat wederom de nadruk leggen op verfijnde eenvoud en goede smaak. De nieuwe elite zit nu vast in het zadel. Veblen signaleert dat elites dan het principe van de 'demonstratieve consumptie' kunnen vervangen door dat van de 'goede smaak': "Loud" dress becomes offensive to people of taste, as evincing an undue desire to reach and impress the untrained sensibilities of the vulgar⁵⁵. De elite gaat er begin twintigste eeuw toe over tijdloze, klassieke kleding te

dragen, die niet sterk aan mode onderhevig is, maar wel van goede kwaliteit moet zijn. Deze onopvallende, maar kostbare en smaakvolle kleding wordt aangeschaft in een deftige, dure speciaalzaak of bij een kleermaker besteld. Het dragen van dure (confectie)merkkleding of kleding van een bekende couturier werkt nog wel onderscheidend en is dus bij de elite in trek, evenals het bezit van dure accessoires (juwelen, fraai schoeisel). Hetzelfde geldt voor een onberispelijke lichaamsverzorging, coiffure en make-up.

6.3.2. Sociale nieuwkomers en hun moderniserende effecten

Sociale nieuwkomers bedienen zich op hun weg omhoog langs de maatschappelijke ladder van het mechanisme van de imitatie. Zij lopen vooruit op hun toekomstige sociale stijging, door alvast de leefstijl van de hoger geklasseerden na te volgen. Freud legt in *Totem en Taboe* de diepe wortels van deze drift tot imitatie van de ‘machtigen’ bloot. Hij beschrijft hoe natuurliefhebbers geloven, dat magische krachten van een tovenaars/priester/koning over kunnen gaan op objecten die deze aanraakt. Wanneer een ‘gewoon’ mens deze voorwerpen op zijn beurt beroert, worden de magische krachten van de machtige in hem werkzaam. Een voorbeeld is het kannibalisme: men eet het vlees van een gedode vijand die bekend staat om zijn dapperheid, met de bedoeling zelf ook zo stoutmoedig te worden⁵⁶. Vertaald naar het terrein van de kleding betekent dit, dat mensen geloven met het imiteren van het uiterlijk van de machtige, ook iets van diens kracht en aanzien te verwerven.

De maatschappelijke elite en de gegoede burgerij zijn vóór 1880 in Nederland de enige sociale lagen die echte modekleding dragen. Imitatie is niet gemakkelijk te realiseren, vooral omdat deze kleding voor de grote massa te duur is. Het huispersoneel slaagt er nog het best in de kleding van de elite te imiteren, zoals blijkt uit de vele klachten over ‘boven haar stand’ geklede dienstmeisjes. Zij krijgen vaak afdankertjes van haar mevrouw en verkeren in een positie dat zij iets van de kunst, hoe deze kleding gedragen moet worden, kunnen afkijken. Bovendien hebben zij vaak enig geld tot haar beschikking, dat zij aan kleding en accessoires kunnen besteden. Deze vaak verguisde dienstmeisjes hebben waarschijnlijk een belangrijke rol gespeeld bij het doorgeven van de leefstijl en het waarden- en normenpatroon van de gegoede burgerij naar de middengroep en de arbeidersklasse. In de loop van de negentiende eeuw worden zij steeds vaker gerecruteerd uit de arbeidersklasse, in plaats van uit de middengroep. Zij horen thuis in de arbeidersklasse, maar slijten gedurende een aantal jaren een groot deel van haar leven intensief in de huishouding van welgestelden. Daar komen zij in aanraking met een ander leefpatroon dan zij thuis gewend zijn. Wanneer deze dienstmeisjes na een aantal jaren gaan trouwen, zullen zij in haar eigen bedoeninkje een deel van het in haar ‘dienst’ geleerde praktiseren⁵⁷.

Wanneer de confectiekleding opkomt, biedt deze grotere mogelijkheden voor imitatie dan ooit tevoren. In 1910 constateert men dan ook terecht: ‘De veldwinnende neiging om de uiterlijke verschillen tusschen de individuen van onderscheiden welstand geringer te maken, werkte de vervaardiging van goedkoope artikelen, die op het oog weinig verschillen van de kleedingstukken, welke op de oude wijze werden vervaardigd, in de hand. Bij allen, die eenigen welstand genieten, bestaat het streven om ten minste in hun uiterlijk optreden te gelijken op de betergestelden. In geen enkel onderdeel der maatschappelijken behoeften heeft de geest der nivelleering grootere vorderingen gemaakt dan in de kleeding’⁵⁸.

Imitatie van de elite door lager geplaatsten treft men niet alleen aan onder degenen die modekleding begeren. Ook de dragers van streekdracht zijn aan deze drift onderhevig. Herhaaldelijk wordt de dracht van de dorpselite na verloop van tijd door de lagere standen overgenomen. Zo wordt omstreeks 1860 in Scheveningen de hul-met-de-klappen-en-oorijzer, tot dan de hoofdbedekking van de vissersvrouwen in die plaats, vervangen door de moppesmuts-met-ander-oorijzer, tot dan het specifieke kenmerk van de redersvrouwen (burgervrouwen)⁵⁹. In Arnemuiden stappen vooraanstaande burgervrouwen eind negentiende eeuw over van de Walcherse op de rijkere Nieuwlandse dracht. Een tijdlang bestaan naast elkaar een burgerdracht (Nieuwlands) en een vissersdracht (Walchers), tot die burgerdracht later weer wordt geïmiteerd door de vissersvrouwen⁶⁰. Aangezien onder streekdracht dragers aan de norm van standsgebonden kleding streng de hand wordt gehouden, is deze imitatie pas mogelijk, wanneer de elite zelf van deze variant van de dracht is afgestapt en haar heeft verruild voor een nieuwe vorm of voor stadse modekleding.

De stad fungeert tegenover het platteland ook als een soort elite: zo worden steeds elementen uit de stadse modes in de streekdracht geïncorporeerd. Het betreft hier geen klakkeloze overname: men ‘vertaalt’ het modieuze kledingstuk naar de eigen normen en behoeften⁶¹. Een voorbeeld zijn de hoedjes, behorend tot de achttiende-eeuwse (platte ronde strohoeden) of negentiende-eeuwse (biedermeierhoedjes, capotehoedjes) stadskleding, die boven op de tot de streekdracht behorende mutsen worden gedragen in Noord-Holland, Zeeland, West-Brabant, Friesland en Zuid-Holland⁶². Het jak van de Huizener vissersvrouw is rond 1830 gangbare stadse mode geweest⁶³.

De emanciperende vrouw uit de middenklasse is als sociale nieuwkomer te beschouwen. Haar invloed op de ontwikkeling van het ‘moderne’ kleedgedrag wordt uitvoerig besproken in het volgende hoofdstuk (par. 7.2.).

6.3.3. De moderniserende kwaliteiten van de jeugd

Van groot belang bij het lanceren van nieuwe trends is de jeugd. Jeugdigen zijn van oudsher altijd degenen geweest, die het eerst nieuwigheden omhelzen. Zij moeten zich immers nog bewijzen en hebben de drang iets eigens toe te voegen aan de reeds bestaande traditie. Ook in de streekdracht zijn vernieuwingen altijd van hen uitgegaan. Zo verhaalt Groenman in zijn sociografische studie van Staphorst, hoe ongehuwde, jonge mannen onderling afspreken wijzigingen in het kostuum aan te brengen of onderdelen weg te laten⁶⁴. Een boer uit Walcheren beschrijft rond 1930 in zijn memoires, hoe hij samen met een vriend breekt met de gewoonte van het dragen van lang, met behulp van een tangetje gekruld haar. Zij vinden elkaar er vreemd uitzien zonder het gebruikelijke kapsel: ‘We schoten beiden in den lach. Ons haar hing op de kragen onzer rokken, heel recht uit. We hadden beiden een meisje en we schaamden ons, ze te ontmoeten. “Volhouden hoor”, zeiden we, “Ze moeten er maar aan wennen”. We namen een schaar en knipten elkanders haar wat korter en zoo waagden we het, haar te ontmoeten. Nadat we, zoowel door onze meisjes als door anderen wat uitgelachen waren, werden we er aan gewoon en tientallen jongens lieten ook die dwaasheid varen. Zoo is het zachtjes aan uit de mode geraakt...’⁶⁵. Jongeren kunnen zich op dit terrein ook in het traditioneel leefpatroon meer veroorloven dan de ouderen: hun positie in de samenleving laat voor zo'n experiment meer ruimte. Aan de jeugd worden iets meer vrijheden toegestaan dan aan de ouderen, omdat nog niet het volle gewicht van hun maatschappelijke positie op hun schouders drukt.

Hoewel de jeugd dus in zekere zin altijd een voortrekkersrol heeft gespeeld op het terrein van nieuwe modes, is er vanaf begin twintigste eeuw een duidelijke verandering opgetreden. De jeugd is niet meer alleen de generatie die met iets nieuws begint, jong zijn (of lijken) wordt zelfs de norm voor een aantrekkelijke uiterlijke verschijning voor alle leeftijdscategorieën. Om deze kentering te verklaren worden hier in het kort de veranderingen in de positie van de jeugd in de laatste eeuwen besproken⁶⁶.

In het traditioneel leefpatroon ziet men het kind als een volwassene in zakformaat. Om een deugdelijke volwassene te worden moet echter eerst het ‘wilde element’ in het kind worden getemd. Opvoeden is in die tijd eerder africhten: het gezegde ‘wie zijn kind liefheeft, kastijdt het’ past geheel binnen deze visie op opvoeden. Reeds op jonge leeftijd (zes à zeven jaar) werkt het kind met de ouders mee -op het land, in de werkplaats, in het huishouden- of wordt het elders in de leer gedaan. Het kind wordt op zijn of haar latere plaats in de maatschappij voorbereid middels onderricht in de dagelijkse praktijk van het leven. Alleen kinderen uit de adelstand of uit de hogere burgerij genieten enig onderwijs.

Langzamerhand verandert de visie op het kind en daarmee op de opvoeding. Het denken van de Verlichting beschouwt het ‘wilde element’

in het kind juist als van nature goed: opvoeders moeten dit eerder koesteren, dan proberen het ‘eruit te slaan’. Het kind moet begeleid worden in zijn of haar volwassenwording en gevormd worden door onderwijs en opvoeding⁶⁷. De steeds verder gaande specialisatie in de arbeidswereld en de steeds grotere kennis, die voor zowel oude als nieuwe beroepen vereist wordt, doen de behoefte aan goed onderwijs toenemen. Onderwijs geven aan kinderen wordt nu gezien als investeren in de toekomst. Het vroegere praktijkonderricht is niet langer voldoende bij het snelle tempo waarin technische en organisatorische vernieuwingen elkaar opvolgen.

In de negentiende eeuw is goed onderwijs in Nederland nog nagenoeg uitsluitend weggelegd voor de meer gegoede burgers. De kinderen van de financieel minder bedeeden leren hooguit wat lezen en schrijven. Immers, onderwijs voor kinderen betekent inkomstenderving voor de werkmans. Tegen het einde van de negentiende eeuw stijgen de lonen van de arbeiders. In diezelfde tijd komt het tot een verbod op fabrieksarbeid van jonge kinderen. De pas ontstane vakbonden gaan onder andere ijveren voor gratis onderwijs voor arbeiderskinderen. In 1901 wordt de Leerplichtwet ingevoerd: jongens en meisjes worden verplicht tot hun twaalfde jaar naar school te gaan.

De positie van het kind in de samenleving verandert: niet langer staat het kind van jongs af aan midden in het dagelijkse leven en levert het daar een bijdrage aan de produktie. Het kind krijgt een eigen leefwereld toegemeten, een wereld van spel en onderwijs. Het kind is in zekere zin een vrijgestelde in de samenleving: het hoeft niet te werken en draagt geen verantwoording. Aan de andere kant verkeert het kind in een sterke afhankelijkheidspositie ten opzichte van zijn ouders. Indien na de leerplichtleeftijd nog een vervolgopleiding wordt gevolgd, duurt deze situatie voort tot ver nadat het kind de seksuele rijpheid heeft bereikt. Dit kan leiden tot hevige spanningen tussen ouders en kind, omdat het kind behoefte voelt zich te laten gelden en tegen de afhankelijke positie in opstand komt. De positie van het kind verandert bij de elite in de loop van de achttiende eeuw, bij de lagere sociale strata pas in de twintigste eeuw.

De veranderde positie van het kind in de samenleving komt op het terrein van de kleding het eerst tot uiting in het ontstaan van een specifieke kinderkleding. Vóór 1800 is de kleding van het kind vanaf circa het vierde levensjaar een exacte kopie op kleine schaal van de kleding van de volwassenen uit de stand waartoe het behoort. Rond 1800 treedt onder invloed van de Verlichtingsideeën een vereenvoudiging van de kinderkleding op: het kind moet zich in de kleding kunnen ontplooien⁶⁸. Vandaar dat meisjes en jongetjes tot circa vier jaar korte, losse jurkjes aan krijgen en jongetjes boven de vier jaar een bloesje met een wijde lange broek. Circa 1820 is echter de kinderkleding weer vervallen tot volwassenenkleding in een klein maatje: de Restauratie heeft op dit punt zijn werk goed gedaan. Het is wel zo, dat de kleding van kleine kinderen tot acht à tien jaar wat meer bewegingsvrijheid geeft dan die der volwassenen (voor meisjes kortere rokken en geen korset, voor jongens tot vier jaar jurkjes,

daarna een broek met kiel of jasje). Pas na 1880 ontstaat er een specifieke kinderkleding, waarbij de mode van dat moment wordt vertaald in meer comfortabele kleding, die de kinderen bij het spelen niet in de weg zit.

Iets later, na 1900, komt er ook een speciale kleding voor het ‘jonge meisje’, geen kind meer maar ook nog geen volwassen vrouw, ook wel ‘bakvischje’ genoemd. Voorheen verdoezelde men deze ‘onelegante’ periode in het vrouwenbestaan maar liever. Nu komt er speciale kleding voor deze leeftijdsgroep, eenvoudig van snit, het midden houdend tussen de comfortabele kinderkleding en de modieuze kleding van de rijpere vrouw. De kinderkleerkast biedt modellen voor kleren die gemakkelijk moeten zitten. Ook voor de te hervormen dameskleding put men daaruit: schoentjes met wreefbanden, jurken uit één stuk en korte rokken komen vanuit de kinderkleding (soms via de omweg van de sport) in de damesgarderobe terecht.

Begin twintigste eeuw zijn het vooral de nog niet getrouwde jongeren die het moderne leef- en kleedpatroon omarmen. Zij leggen de streekdracht af, doen aan sport, gaan uit dansen, etc. Men gaat in de westerse samenleving de jeugd idealiseren. Dat begint reeds aan het begin van de twintigste eeuw, maar zal zich in de loop van de eeuw steeds sterker aftekenen. Men ziet de jeugd als modern, dynamisch, actief en creatief. Deze eigenschappen worden in het ‘modern’ leefpatroon hoger gewaardeerd dan de levenservaring, wijsheid en voorzichtigheid van de volwassene op rijpere leeftijd. Ook dit fenomeen vindt zijn weerslag in de kleding. Vanaf circa 1910 wordt er jong of jeugdig uitzien het ideaal om naar te streven. Men bereikt dit door een jeugdig figuur te houden (lijnen en sporten), door de huid gaaf en soepel te houden (crèmes), door make-upgebruik en door het dragen van jeugdige kleding. Chanel heeft haar populariteit vooral te danken aan de jonge, sportieve en nonchalante uitstraling die haar ontwerpen de draagster geven⁶⁹.

6.3.4. Couturiers als trendsetters

In het ‘traditioneel’ leefpatroon is het ontwerp van een kledingstuk een zaak van de kleermaker of naaister en zijn of haar klant. Zij overleggen samen over model, materiaal en garnering. Of zo'n kledingstuk vervolgens ‘mode’ wordt, is van andere factoren afhankelijk. De kans daarop neemt toe, naarmate de positie van de klant in het maatschappelijk leven hoger is én deze in de kring der elite meer toonaangevend wordt geacht op het gebied van de goede smaak.

In de achttiende eeuw zijn adiel en patricische burgers in Nederland de grote trendsetters voor nieuwe modes, die zij op hun beurt ontlene aan het machtige Franse hof. Halverwege de negentiende eeuw neemt de nieuwe burgerelite de macht definitief van hen over. Deze nieuwkomers in de hoogste sociale laag creëren echter zelf geen nieuwe modes. König wijst er op, dat de burgerij altijd een voorkeur heeft gehad voor het veili-

ge midden -‘le juste milieu’- en de adel veelvuldig diens buitensporigheden heeft verweten. Modes worden in de negentiende eeuw bedacht en geïntroduceerd door modepioniers, die behoren tot de demi-monde: cocottes, actrices en dandy's. De burgerij kiest als ‘nouveau-té’ iets dat niet meer geheel nieuw is, maar in de kringen van de demi-monde al is gedragen. Vertegenwoordigers van deze klasse ontlopen zo het gevaar zich een buil vallen en een deuk in hun status op te lopen, doordat zij te snel een mode volgen en daarmee als ‘opzichtig’ uit de toon vallen. De toonaangevende sociale laag van de negentiende eeuw fungeert dus niet als schepper van modes: zij geeft deze rol uit handen aan de demi-monde en vanaf circa 1850 aan de couturiers⁷⁰. Deze laatsten krijgen grote invloed op de mode, maar zijn tot op zekere hoogte wel afhankelijk van de gunst van hun kapitaalkrachtige klanten. De macht van de couturiers geldt vooral de damesmode. In de herenmode redt de burgerij zich uit het dilemma door vast te houden aan het deftige zwarte kostuum met geklede jas, dat tussen circa 1850 en 1920 slechts geringe wijzigingen ondergaat. Vanaf eind negentiende eeuw krijgt het gezelschap van het jaquetkostuum met gestreepte pantalon en van het veston- of colbertkostuum. Deze kostuums moeten vervaardigd zijn door een eerste klas kleermaker -de ‘tailleur’-, van wie meer een solied dan een modieus produkt wordt verwacht.

Zoals in hoofdstuk 2 (par. 2.3.2.) al is aangegeven, heeft Benjamin gesignaleerd hoe het kunstwerk zich in de loop van het moderniseringsproces heeft losgemaakt van de vroegere inbedding in cultus en sociaal leven. Het moderne kunstwerk, de moderne kunst, staat op zichzelf, rechtvaardigt het eigen bestaan via de esthetische standaard, die binnen de kunst zelf is ontwikkeld⁷¹. Ditzelfde gebeurt met de modekleding die binnen het systeem van de haute couture wordt ontworpen. Binnen de haute couture streeft men naar volmaaktheid in schoonheid, elegantie en technische vaardigheid. Couturiers worden als geniale scheppers beschouwd. Steele merkt in haar boek *Paris fashion* op, dat biografieën van couturiers doorgaans meer verwantschap vertonen met een hagiografie dan met een historiografie. Als voorbeeld noemt zij Coco Chanel, die terecht altijd als een grote vernieuwer van de damesmode wordt gepresenteerd, doch aan wie onterecht allerlei innovaties worden toegeschreven. Om er een paar te noemen: kortgeknipt haar (mrs. Vernon Castle, 1913), couture parfum (Poiret, 1913) en het afschaffen van het korset (tegelijkertijd Poiret, Vionnet, Lucille)⁷².

Er ontstaat een circuit van ‘ingewijden’: ontwerpers, redacteurs van modetijdschriften, mode-illustratoren, modefotografen (twintigste eeuw), kundige verko(o)p(st)ers en het modebewuste publiek. De leden van dit circuit beheersen het vertoog over de verdiensten van de nieuwe mode en spreken waardeoordelen uit over de gepresenteerde modellen. Zij trachten ‘de goede smaak’ te monopoliseren. Rondom de wereld der couture wordt een web van elegance, weelde en exclusiviteit geweven. De couturiers blijven daardoor tot ver na het veroveren van de suprematie op kledinggebied door de confectie belangrijk voor het lanceren van nieuwe modes.

De invloed van de couturiers op de mode is groot, zeker wanneer hun ontwerpen door de confectie-industrie op grote schaal worden gereproduceerd in voor de lagere standen betaalbare vertalingen. Een heel complex van reclame, modevoorlichting en aanbod in de winkels maakt het publiek rijp voor het aanvaarden van de nieuwe mode. Volgens Sombart zijn het de couturiers, de grote textiel- en modeartikelenfabrikanten en de confectieproducenten en -distributeurs die de mode scheppen. Hij kent ze een absolute macht toe⁷³. Zij domineren inderdaad het kledingaanbod en bepalen daarmee voor een deel het kleedgedrag. Hun heerschappij is echter niet absoluut: de klanten kunnen het ook laten afweten.

6.3.5. De ‘gewone’ man en vrouw als modemakers

Couturiers en confectionairs moeten steeds rekening houden met het publiek: als dat de nieuwe bedeksels niet wil kopen, lijdt het hele modecircuit een grote financiële strop. Hoewel de confectie-industrie gedijt bij het snel wisselen van modes, mag het tempo ook weer niet al te hoog liggen. Er ligt immers anderhalf à twee jaar tussen de conceptie van een nieuwe mode door de ontwerper en het tijdstip dat deze in confectie-uitvoering in de winkels van provinciesteden te koop wordt aangeboden⁷⁴. Men loopt bij een al te vlugge opeenvolging van modes het risico dat het publiek blasé raakt of onzeker wordt en uit arren moede maar een modeseizoen overslaat. Dat zal de afzet niet ten goede komen. Als consument heeft de klant macht, op dat terrein is hij of zij nog altijd koning(in). De ‘gewone’ man of vrouw kan een nieuwe mode doen mislukken. Het modecircuit probeert echter langs vele wegen de potentiële klant te beïnvloeden om bepaalde kleding te kopen: men warmt deze als het ware op om een nieuwe modestijl te accepteren, door gerichte reclamecampagnes en door de presentatie van de kleding in de winkels. De klant wordt voorgeprogrammeerd om een bepaalde mode aantrekkelijk te vinden. In zoverre is deze dus eerder slaaf dan koning.

De consument van confectiekleding heeft geen directe zeggenschap over het ontwerp van de kleding, zoals het geval is wanneer kleermaker of naaister kleding in opdracht en op maat maakt. De mode-inhoud wordt ver van de klant vandaan bedacht door gespecialiseerde mode-ontwerpers. De ‘gewone’ man of vrouw kan echter indirect invloed uitoefenen op de inhoud van een mode. Als lid van de samenleving heeft ieder mens een eigen inbreng -al is deze klein- in het sociale proces, waarin normpatronen worden gehandhaafd en veranderd, organisatievormen worden opgebouwd en afgebroken, de mentaliteit wordt gevormd en gewijzigd. Een goed ontwerper heeft een scherp oog voor maatschappelijke gebeurtenissen en ontwikkelingen, en weet deze in modestijlen te vertalen. Hij of zij probeert immers om economische redenen (goede verkoopcijfers) aan te sluiten bij de wensen, de leefwereld en de mentaliteit van potentiële ko-

pers! Langs deze weg draagt de consument als deelnemer aan het sociale leven een steentje bij aan de conceptie en produktie van modekleding.

‘Gewone’ mensen weten het in de negentiende eeuw maar zelden tot trendsetter van nieuwe modes te brengen. Op een modeplaat in *Aglaja* uit 1850 staat een dame in wandelkleding afgebeeld⁷⁵. Naast haar staat een kindermisje, dat een baby in de armen houdt. Kleding van moeder en kind worden uitgebreid beschreven, aan die van het kindermisje wordt geen woord vuilgemaakt. Zij fungeert als achtergrond voor beide anderen, maar telt absoluut niet mee voor de zaak die hier aan de orde is, namelijk modekleding. Dát is het voorrecht der hogere klassen. Om het tot ‘trendsetter’ te kunnen brengen moeten vertegenwoordigers van de lagere sociale geledingen op de een of andere manier buiten hun ‘gewone’ positie treden, bijvoorbeeld door via een goed huwelijk tot een hogere stand op te klimmen, of door toe te treden tot het legioen der demi-monde. De gewone mensen doen echter wel de inspiratie voor hun kledingkeuze op door te kijken naar wat door toonaangevende leden van hun eigen stand wordt gedragen. De zondagse kerkgang bijvoorbeeld is een gelegenheid bij uitstek om te zien en gezien te worden. Andere mogelijkheden zijn de zondagse wandeling, theaterbezoek en feesten. De laagste sociale lagen kunnen nog niet met dit spel meespelen: zij hebben simpelweg te weinig geld om zich met welke vorm van mode dan ook in te laten.

Tussen circa 1880 en 1920 nemen de mogelijkheden van de lagere sociale lagen op modegebied toe, dankzij de stijgende lonen en de opkomst van de goedkope confectiekleding. De straat wordt nu het nieuwe terrein, waar men inspiratie opdoet voor het kleedgedrag. Sennett analyseert deze verandering van schouwtoneel van nieuwe modes in de laatste eeuwen. Aanvankelijk is het hof de belangrijkste kweekplaats en showroom van nieuwe modes (tot halverwege de negentiende eeuw). In de achttiende eeuw komen daar in kosmopolitische steden als Parijs en Londen de straat en het theater bij⁷⁶. Vanaf circa 1840 valt volgens Sennett de straat als schouwtoneel af, omdat er een nieuwe visie opkomt aangaande de functie van kleding. Kleding wordt niet langer gezien als een attribuut met behulp waarvan de mens zijn of haar positie in de maatschappij aangeeft, maar als een uitdrukking van de persoonlijkheid van de dra(a)g(st)er. Men tracht elkaars persoonlijkheid aan de uiterlijke verschijning af te lezen. Als gevolg daarvan neigen mensen ertoe de straat te mijden, omdat zij niet met hun intieme gevoelens voor iedereen zichtbaar te koop willen lopen. Zij voelen zich niet slechts ‘bekeken’, maar eerder ‘ontleed’ en zijn bang betrap te worden op ongewenste karaktertrekjes. Moeten zij toch over straat dan vluchten zij in (relatief, ten opzichte van de achttiende eeuw) onopvallende, nivellerende kleding. Zo vervalt de straat als schouwtoneel, omdat de acteurs niet meer durven te spelen. Alleen het theater blijft over⁷⁷. Hoewel Sennett terecht wijst op de negatieve uitwerking die het speuren naar elkaars persoonlijkheid met behulp van uiterlijkheden op de menselijke psyche kan hebben, is zijn visie op het wegvallen van de straat als schouwtoneel wat al te drastisch. De straat

blijft in de grote steden een plek om zich te laten zien en elkaar te bekijken, en daarmee tegelijk een podium voor nieuwe modes, ook al tracht de elite zich voor ongewenste blikken af te sluiten.

Los van de vraag of datgene wat zelfs het meer individualistisch, apart geklede deel van het publiek draagt nu wel echt origineel en individueel is, heeft de modieuze avant-garde toch een zekere invloed op de algemene mode. Zij kan ontwerpers op ideeën brengen en ook regelrecht andere mensen op straat of in het uitgaansleven tot navolging inspireren.

6.4. Conservatieven: tegenstanders van ‘modern’ kleedgedrag

De tegenstanders van ‘modern’ kleedgedrag moeten vooral gezocht worden onder meer behoudend ingestelde bevolkingsgroepen, zoals ouderen en streng gelovigen. Met name de kerken hebben zich altijd met veel vuur verzet tegen veranderingen en excessen op kledinggebied. Protest tegen nieuwe modes vindt men in ieder tijdvak. Het steekt echter pas in volle sterkte de kop op, wanneer de socio-culturele veranderingen die onder andere in kleding tot uitdrukking komen, groot zijn. Dat laatste is in de hier besproken periode het geval. Het moderniseringsproces wijzigt immers geleidelijk het bestaande ‘dominant traditionele’ leefpatroon. Vooral tussen 1880 en 1920, het gedeelte van de overgangperiode waarin het moderne de overhand krijgt, raakt het transformatieproces in een stroomversnelling. Dan doet zich het beslissend verval van de standsgebonden en regionale kleding voor. Op het terrein van de vrouwenkleding ligt het omslagpunt tussen traditioneel en modern kleedgedrag in het begin van de twintigste eeuw. Aanvallen op de mode richten zich niet zozeer op de kleding zelf: het gaat om wat zij uitdrukt, om de achterliggende waarden, normen en leefwijzen. Rond 1920, het eindpunt van deze studie, is de structuur die als ‘overwegend modern’ is gekarakteriseerd, stevig gevestigd.

Het moderniseringsproces heeft het oude leefpatroon niet zonder slag of stoot verdrongen. Veel groepen in de samenleving hebben geen behoefte aan transformatie van hun vertrouwde wereld en zien er een bedreiging in van in hun ogen belangrijke waarden en normen. Zij verzetten zich tegen vele aspecten van modernisering, waarvan het ‘modern’ kleedgedrag er één is. De confessionelen bijvoorbeeld maken zich zorgen over het verdwijnen van de religieus gefundeerde traditionele levenswijze. Vooral op het platteland reageren grote groepen met een tegengesteld proces: zij zoeken bescherming in traditionalisering. Daarnaast blijven vele restanten van de ‘oude’ mentaliteit nog lang onder de bevolking leven en leiden regelmatig tot het aanklagen van het ‘modern’ kleedgedrag, ook van de kant van niet-strenggelovigen en van stadsbewoners.

6.4.1. Confessionelen

Katholieken en gereformeerden voeren in de tweede helft van de negentiende eeuw een emancipatiestrijd. Zij wensen gelijkberechtiging ten aanzien van de gevestigde Hervormde Kerk en bovendien eisen zij het recht de leefwereld naar de eigen geloofsovertuigingen in te richten, wat culmineert in de schoolstrijd. Uiteindelijk leidt dit streven tot het ontstaan van de verzuilde samenleving. Elke zuil is erop uit de eigen identiteit duidelijk af te bakenen en wil deze ook uitdragen naar buiten toe. De confessionele zuilen lijken op het eerste gezicht een bouwwerk van conservatieve stromingen in de samenleving. Men wil immers het geloof wederom de gang van zaken in het dagelijks leven laten bepalen, wat tegengesteld is aan de tendens tot secularisering, die onderdeel uitmaakt van het moderniseringsproces. Dat is ook gedeeltelijk juist, maar in het tot stand komen van de verzuiling zijn ook ‘moderne’ elementen aanwezig: differentiëring (meerdere zuilen), rationalisering (reguleren, organiseren) en democratisering (aandacht voor de arbeiderskwestie, gelijkberechtiging van verschillende geloven en ideologieën). Op kledinggebied hebben met name de confessionele zuilen zich tegenstanders betoond van nieuwe modes en van het fenomeen mode in het algemeen. Zij houden hun gelovigen de waarden en normen aangaande de uiterlijke verzorging voor, die horen bij het traditionele kleedpatroon.

In de Katholieke Kerk baseert men zich bij het kritiseren van het ‘moderne’ kleedgedrag op geschriften van de kerkvaders, bijvoorbeeld van Augustinus⁷⁸. Deze vat in de vierde eeuw na Christus de cultuur op als een systeem van tekens. In zijn opinie kleedt de mens zich niet zozeer om zich tegen de kou te beschermen, maar om verschillen in stand, rijkdom en geslacht aan te geven. Men dient zich te kleden naar de positie die men in de samenleving inneemt⁷⁹. Daarbij moet men waken voor twee gevaren: te grote ijdelheid en overmatige weelde. Beide beletten de mens tot god te komen, omdat zij de aandacht op het aardse leven en op het lichamenlijk bestaan richten, terwijl de mens juist moet leren daarvan los te komen en het geestelijke te ontwikkelen. De geest wordt gezien als het hogere in de mens, het lichaam als de zetel van lagere, vleselijke lusten. Omdat de kerkvaders de vrouw zien als beheerst door haar lichaam, terwijl bij de man de geest domineert, worden de zondes van weelde en ijdelheid vooral bij haar gezocht en bestreden.

De protestantse kerken hebben op het terrein van de kleding dezelfde visie als de katholieken. In het protestantse blad *De Huisvriend* volgt men de kerkvader Hieronymus in zijn afkeer van de ‘opschik der vrouwen’. Er worden vier redenen opgenoemd waarom deze ‘berispelijk is en den Heere een gruwel’. Om te beginnen betekent behoefte aan opschik, dat vrouwen niet tevreden zijn met hoe god haar geschapen heeft en zijn werk menen te kunnen verbeteren. Ten tweede wordt opschik vaak benut om zich als voornamer voor te doen dan men is, terwijl men zich volgens de eigen stand behoort te kleden. Vervolgens is opschik afkeurenswaardig, wanneer

vrouwen daarmee de ogen van mannen op zich trachten te vestigen. Tenslotte wordt deze ronduit zondig wanneer het de bedoeling is die mannen te verleiden⁸⁰.

De twee grote afscheidingsbewegingen in de protestantse hervormde kerk in de negentiende eeuw, de Afscheiding en de Doleantie, hebben deze overtuigingen nog aangescherpt. Zij leggen de nadruk op ascese en veroordelen wereldse luxe, uitbundigheid en ijdelheid. Vooral van gereformeerde zijde wordt de modezucht aangevallen, niet alleen omdat zij het lichamelijke teveel op de voorgrond plaatst, maar ook omdat zij de financiële positie aantast. Mode en pronkzucht worden zelfs een ‘tweede kanker’ genoemd: ‘Is er iets dwazers te bedenken dan terwille van de mode zijn kleet af te leggen en een ander te koopen?’⁸¹ In 1885 vinden vele gereformeerden de levensstandaard te hoog. Zij zien daardoor christelijke deugden als soberheid en matigheid verdwijnen⁸².

Als gevolg van Afscheiding en Doleantie treedt een verpuritanisering van de zeden op⁸³, die ook de kleding hervormt. In veel regio's (Scheveningen, Zeeland) gaat in de loop der negentiende eeuw zwart als kleur van de ascese in de streekdracht overheersen. In Staphorst gaat men zich tijdens de zondagse kerkgang in het zwart hullen⁸⁴. Op Walcheren kiest men een nieuw type garnering voor de petten der mannen -een doffe klep en een smal lintje-, waardoor deze een stemmiger indruk maken. Deze petten worden ‘dolerende petten’ genoemd⁸⁵. In Huizen verschijnt zelfs in de tweede helft van de negentiende eeuw een geheel nieuwe dracht ten tonele als gevolg van de religieuze afscheiding: nu voelt men de behoefte zich te onderscheiden van de omliggende gemeenten, die deze stap niet hebben gedaan⁸⁶. Ook hier zien we een versoering van kleur. Deze verpuritanisering is ook onder katholieken te vinden: in Brabant versombert de dracht eveneens na circa 1850.

Hoewel zij in theorie evenzeer tegen weelde en ijdelheid gekant zijn en beide geloven tegen het ‘modern’ kleedgedrag ageren, houden protestanten toch strenger de hand aan de voorschriften dan de katholieken. In regio's waar zowel katholieken als protestanten wonen, blijken strenggelovige protestanten in het algemeen vasthoudender te zijn waar het gaat om het bewaren van oude tradities. Dit is ook Hesseling-van der Riet bij haar studie naar de streekdracht van Noord-Oost Twente opgevallen: ‘Men krijgt de indruk dat het katholieke gedeelte gemakkelijker en sterker de moderne tendensen in de mode (van de streekdracht, KdL) volgt, dan het protestantse gedeelte, dat de mode ook wel volgt, maar wat behoudender is en het al te pronkerige helemaal niet overneemt’⁸⁷.

De kerkelijke vertegenwoordigers trachten niet alleen hun gelovigen van ‘modern’ kleedgedrag te weerhouden, zij gaan zelf eveneens conservatief gekleed. Door de gelovigen wordt ook van hen verwacht dat zij als geestelijke herkenbaar zijn en zich wars tonen van modekleding. Een dominee zonder (achttiende eeuwse) steek is rond 1860 voor velen ‘een ondenkbaar en zondig schepsel’⁸⁸. De soutane van de Zuidnederlandse pastoor is een afgeleide van een middeleeuws kledingstuk, evenals de toog

van de predikant⁸⁹. De priesters uit het bisdom Haarlem dragen tot in de jaren twintig van de twintigste eeuw een kostuum uit de achttiende eeuw: een kuitbroek, lange jas en gespschoenen⁹⁰.

Tot circa 1900 zijn ijdelheid en weelde de meest gebruikte ideologische handvaten in de strijd van de confessionelen tegen nieuwe modes. De jeugd die vaak het voortouw neemt tot vernieuwing in de kleding, wordt afgeschilderd als te ijdel en leeghoofdig. De volwassenen spreiden teveel weelde ten toon: zij pronken slechts en vergeten god. Mannen worden aangespoord als hoofd van het gezin hun echtgenote in het gareel te houden en geldverspilling aan kleding te verbieden⁹¹: ‘Is zij zeer ijdel, en kleedt zij zich en hare dochters boven haar stand, maak haar dan opmerkzaam op de groote uitgaven, die gij u getroosten moet en op het gevaar van later tot een minderen stand te vervallen’⁹². Goede katholieken dienen te streven naar ‘eenvoud, welke het midden houdt tusschen overtollige weelde en gierigheid ... Wanneer de huisvesting, meubileering, kleding, voeding en uitspanning, redelijkerwijze geëvenredigd zijn aan iemands stand, waardigheid en inkomen, zijn ze niet in strijd met den christelijken eenvoud’⁹³. Als ‘zeer werkzaam middel tot bevordering van den christelijken eenvoud’⁹⁴ wordt lidmaatschap van de Derde Orde van St. Franciscus aanbevolen, een lekenvereniging waarvan de leden zich verplichten eenvoud te betrachten in hun levenswijze.

Vanaf 1880 vindt op grote schaal nivellering op kledinggebied plaats, wanneer gestegen lonen en de opkomst van de confectiekleding ook mannen en vrouwen uit de lagere sociale strata in staat stellen met de mode mee te doen. De heer J. Hellemons hekelt in 1910 tijdens de Katholiekendag van het bisdom 's-Hertogenbosch in zijn rede ‘De werkende stand en de weelde’ het verdwijnen van de standsgebonden arbeiderskleding: ‘Wat zien we ... dikwijls vrouwen en kinderen van arbeiders langs de straat flaneeren als pauwen. Wij staan er verbaasd over dat zij zich zelf niet schamen, in niets zijn ze te onderscheiden van de hogere standen. Eene nieuwe mode heeft nog haar intrede niet gedaan of men ziet ze er al in verschijnen en weg met de andere kleding, die staat hen niet meer, zij moeten mee, ze moeten gezien worden - zij moeten de eersten zijn. Ziet de fabrieksmeisjes, de goede niet te na gesproken, als dametjes gaan ze er heen, als dametjes keeren zij van de fabriek terug. Een blauwe of bonte schort kent men haast niet meer, dat is veel te min’⁹⁵.

Bij de boerenstand raakt de regionale streekdracht steeds meer uit de gratie: ‘Menig boerenmeisje schaamt zich over hare werkhanden en verbergt ze 's Zondags zorgvuldig in een paar handschoentjes. En ook bij de dochters van den boerenarbeidersstand openbaart zich een bloesjes-, een hoedjes-, een lintjes-, een schoentjeswedstrijd, die met alle spaarzaamheid en allen eenvoud den spot drijft. De voorhoede in dit leger van ijdelruitjes vormen de boerenarbeidersmeisjes, die “dienen” in de stad’⁹⁶. De confessionelen trachten de boerendracht uiteraard te redden, zoals blijkt uit het volgende fragment van een toespraak van pastoor Roes uit 1910: ‘Houdt u aan de boerenkleederdracht in haren eenvoudigsten

vorm. Neemt nooit of nimmer over de kleederdracht van andere standen ... Stoort u nooit of nimmer aan menselijk opzicht; nooit of nimmer aan hetgeen men mode noemt. Ik verklaar u plechtig: zij, die de eenvoudige boerenkleederdracht in eere houden, worden overal in ons land en elders beschouwd, als de beste, de soliedste, de braafste boerengezinnen!⁹⁷.

Het verdwijnen van de standsgebonden kleding is de conservatieven een doorn in het oog, omdat dit tot uitdrukking brengt, dat hun religieus gefundeerde maatschappelijke ordening in door god gegeven standen niet langer door de mensen geaccepteerd wordt. Sommigen vinden het wel terecht, dat arbeiders en boeren een beter leven wensen en daarbij een voorbeeld nemen aan de hogere standen, maar keren zich tegen de geestelijke leegheid van het genivelleerde bestaan⁹⁸: 'De geest van materialisme, weelde en genietingen vraagt immer meer, bevredigt nooit en zijn daardoor de woekerplanten voor godsdienstige onverschilligheid, koude zelfzucht, ook voor socialistische ideeën'⁹⁹. Het zijn vooral de jonge arbeiders die hen in dit opzicht zorgen baren, omdat deze 'mede ten gevolge van voor hun jaren veelal te ruim inkomen, door overdreven genietingen en weelde-uitingen onverschillig worden voor alles, behalve sport, spel en uitgaan'¹⁰⁰. Ook de kleding is te weelderig: 'En dan de kleeeragie! Neen, zoo zal hier de een of andere zeggen, schrijf daar maar niet over, want de weelde van de kleedij onzer fabrieksmenschen loopt de spuigaten uit! ... 't Is bar en bar. In uiterlijk vertoon schijnt het tegenwoordig te zitten'¹⁰¹. Vooral voor de arbeidersklasse acht men meedoen met de mode een verwerpelijke geldverspilling¹⁰². Ook de elite moet het echter niet te dol maken en ervoor waken, de werkman met vertoon van pracht en praal de ogen uit te steken: 'Zichzelf en de zijnen nauwelijks kunnende voeden en kleeden of huisvesten, zag de arbeider dikwijls op stootende wijze de weelde ten toon spreiden. Omringd door zooveel tegenstrijdigheden, wekte dit zijn ontevredenheid. Van die ontevredenheid werd door anderen gebruik gemaakt om het volk op te zetten tegen godsdienst en gezag, door te prediken den klassenstrijd'¹⁰³.

Een ander punt van kritiek van de kerken op de kleding, met name die der vrouwen, is het onzedelijk gehalte daarvan. Aanvankelijk leeft dit onderwerp nog niet zo sterk: men acht de kleding kennelijk zedelijk genoeg. In 1907 is de katholiekendag van het bisdom 's-Hertogenbosch gewijd aan het thema van de zedelijkheid. In de diverse toespraken wordt kleding als steen des aanstoets slechts driemaal genoemd, en dan nog slechts terloops, terwijl het zedenbedervend karakter van pornografie, prostitutie, drankmisbruik, frivole lectuur, geboortebeperving en lichtzinnig vermaak als toneel en café chantant uitvoerig wordt besproken¹⁰⁴. Vanaf circa 1910, wanneer de moderne vrouwenkleding met haar kortere rokken en slanke belijning opkomt, krijgt de damesmode veel kritiek te verduren. In 1916 verzucht een priester dat de zorgen om de vrouwenkleding zijn verergerd: 'Was het bij ijdelens opschik maar gebleven. Helaas! menig meisje is het scandalum, de steen des aanstoets voor den man, den jongeling, door hare kleding. Vaders! VERBIEDT uwe dochters de

schandelijke kleding, die uwen katholieken naam onteert; jongelingen! houdt u verre van dergelijke wufte schepselen, die reeds vóór, maar vooral tijdens het zoo ernstig huwelijksleven zullen blijken uw ongeluk te zijn¹⁰⁵.

De kerken ageren zo heftig tegen de moderne vrouwenkleding, omdat zij deze zien als een teken van een nieuwe heidense leefwijze, van het ten onder gaan van religieus gefundeerde waarden en normen en van de ontkerstening van de maatschappij die daarvan het gevolg is¹⁰⁶. De angst van de kerken voor de secularisering van de samenleving is niet uit de lucht gegrepen. De invloed van de kerk taant inderdaad, al is zij nog niet verdwenen: niet alle gelovigen accepteren klakkeloos de kerkelijke dogma's, geboden en verboden. Er is concurrentie gekomen van bijvoorbeeld liberalistische en socialistische visies. Het leefpatroon van de gelovigen verandert. Hun leven in de stad brengt deelname aan de nieuwe vermakelijkheden (sport, dans, theater), contact met andersdenkenden en een nadruk op consumptie met zich mee. Ook het platteland wordt langzamerhand in het stedelijk leefpatroon betrokken. De kerken hebben daar eigenlijk geen goed antwoord op. Hun leer sluit beter aan bij de traditionele agrarisch-ambachtelijke samenleving dan bij de moderne, industriële maatschappij. De kerken komen dan ook niet verder dan het verbieden van de nieuwheden die niet stroken met bestaande opvattingen.

Evenals in andere landen¹⁰⁷, komt het in Nederland tot de oprichting van twee katholieke verenigingen die zich de bestrijding van de zedeloze dameskleding ten doel stellen, namelijk 'Voor Eer en Deugd' en 'Vrouwenadel'¹⁰⁸. In de statuten van 'Vrouwenadel' zijn zowel kledingvoorschriften als strategieën aan te treffen. De kledingvoorschriften corresponderen met die van de Derde Orde van St. Franciscus: 'De leden moeten ten allen tijde zorgvuldig vermijden: uitsnijdingen en doorschijnende stoffen lager dan den hals; mouwen, die den bovenarm tot den elleboog niet bedekken; mouwen en andere kledingstukken van tule, kant en alle doorschijnende en opengewerkte stoffen zonder voering (waaronder ook begrepen zijn de doorschijnende kousen), het vleeschkleurig garneersel; de te nauw sluitende en onder-opengesneden rokken'¹⁰⁹. De leden verplichten zich haar invloed aan te wenden om de verwerpelijke vrouwen- en meisjeskleding zoveel mogelijk uit te bannen in haar eigen huishouding (haar eigen kleding en die van haar dochters en haar dienstboden), in haar sociale omgeving (in gesprekken, op vergaderingen en tijdens sociale gebeurtenissen als feesten en ontvangsten) en in de sfeer van de kledingproductie en -distributie door alleen die kledingproducenten en -verkopers haar klandizie te gunnen die uitsluitend zedelijke kleding te koop aanbieden¹¹⁰. De dames hebben de statuten niet op eigen houtje opgesteld, maar gingen te rade bij de kerkelijke autoriteiten, wier goedkeuring zij tot op bisschoppelijk niveau genieten¹¹¹. Als motivatie voor het oprichten van dergelijke verenigingen voert men aan, dat het individueel verzet tegen de indecente kleding de vrouwen te zwaar valt en bovendien te weinig zoden aan de dijk zet. Alleen door de macht van het getal aan te wenden voelen

de vrouwen zich sterk staan en kunnen de gewenste resultaten worden bereikt¹¹².

De Katholieke Kerk beperkt zich in het ageren tegen de onzedige kleding niet tot beide bovengenoemde verenigingen. In 1914 bepaalt bisschop Augustinus Josephus van Haarlem in de diocesane Synode het volgende: ‘Vrouwen en meisjes mogen in de kerken niet dan zedig gekleed verschijnen, vooral wanneer zij tot de H.H. Sacramenten naderen, anders moeten zij van het ontvangen der H.H. Sacramenten, in de eerste plaats van de H. Communie, worden geweerd’¹¹³. Ook andere bisschoppen komen tot dergelijke bepalingen¹¹⁴. In het weekblad *De Katholieke Vrouw* treft de lezer in 1920 een aantal weken op rij een advertentie aan, waarin de Federatie van Diocesane Rooms-Katholieke Vrouwenbonden in Nederland, ‘vertegenwoordigende ruim 35.000 persoonlijke leden, waarbij bovendien zijn aangesloten alle Nederlandse Rooms-Katholieke Vrouwenverenigingen’, een dringend beroep doet op modeproducenten en -distributeurs ‘om een einde te maken aan de onwelvoeglijkheid en de onzedigheid van de hedendaagsche mode’¹¹⁵. Op de katholiekendagen komt het thema van de onzedelijke mode regelmatig ter sprake¹¹⁶. Men tracht de hogere standen aan te spreken op het vervullen van een voortrekkersrol in dit opzicht: ‘Wij, Roomschen, moeten op elk gebied den toon aangeven. Ook op het gebied der mode. Van bovenaf moet de toon aangegeven worden, ook in dat wat elementair ligt in de zedenwet’¹¹⁷.

Hoewel de Katholieke Kerk als gevolg van de verzuiling aan de ene kant meer grip krijgt op het dagelijks leven van de gelovigen, wordt haar tegelijkertijd deze toename aan invloed weer ontnomen door het doordringen van het moderne leefpatroon in alle geledingen der samenleving. Zij kan de impact van het ‘moderne’ niet uitschakelen. Ondanks herhaalde oproepen vanaf de preekstoel, ondanks het verspreiden van de katholieke richtlijnen inzake vrouwenkleding en ondanks de activiteiten van speciale verenigingen als ‘Voor Eer en Deugd’ en ‘Vrouwenadel’ blijkt tegen de ‘moderne’ vrouwenkleding geen kruid gewassen. Bisschop Laurentius van Roermond klaagt in 1925: ‘Ondanks de ernstige waarschuwingen, die door geestelijke en ook wereldlijke autoriteiten zoo herhaaldelijk gegeven worden, tegen de onbehoorlijke kleeding van vrouwen, meisjes en kinderen, laten, helaas nog zoovelen zich door een tyrannieke mode zóó beïnvloeden, dat zij doof zijn voor vermaningen’¹¹⁸. Een jaar later hoopt hij dat ten aanzien van het moderne kleedgedrag zijn stem niet weer zal zijn ‘als die eens roependen in de woestijn’¹¹⁹.

Naast de doorbreking van de standenmaatschappij zijn het vooral de veranderingen op het terrein van de seksualiteit, het gezinsleven en de rolpatronen van de vrouw en de man, die de kerken zorgen baren. In de ogen van de kerken dienen de verschillen tussen de seksen in rolpatroon en de hen op grond van de constructies ‘mannelijkheid’ en ‘vrouwelijkheid’ toegeschreven eigenschappen in de kleding tot uitdrukking te komen. Vanaf de Eerste Wereldoorlog wordt met name de vrouwenkleding steeds provocerder ten aanzien van het kerkelijk beeld van de vrouw en

haar rol in gezin en samenleving. De positie van de vrouw is dan ook flink veranderd ten opzichte van het begin van de negentiende eeuw. Mannen en vrouwen gaan steeds meer op voet van gelijkheid met elkaar om. De vrouw krijgt volledig stemrecht (1922), kan vervolgonderwijs volgen (vanaf circa 1860) en een beroep kiezen. De omgang tussen jongens en meisjes wordt na 1900 geleidelijk vrijer: steeds vaker wordt er ‘gemengd’ gezwommen, gezond, aan sport gedaan en onderwijs gevolgd. Tegelijkertijd gaan er meer stemmen op ten gunste van seksueel verkeer voor het huwelijk. Binnen en buiten het huwelijk wordt geboortebeperking gepropageerd en toegepast, bijvoorbeeld door leden van de Neo-Malthusiaanse Bond. Vooral de Katholieke Kerk is sterk tegen de gemengde opvoeding van jongens en meisjes en regulering van de voortplanting gekant. Binnen de katholieke zuil tracht men uit alle macht liberalisering van de seksualiteit tegen te gaan.

Vooral de veranderende positie van de vrouw is zeer bedreigend voor het gezag van de kerken over hun gelovigen, en daarmee voor het handhaven van een christelijke leefwereld volgens orthodox katholieke, hervormde of gereformeerde receptuur. Het gezin is daar immers de pijler van de samenleving, waarop men steunt bij de beheersing van het dagelijks leven van de gelovigen. De vrouw, als moeder en bewaakster van de zedelijke levenswandel van het gehele gezin, vervult daarin een sleutelfunctie. Oproepen van kerkelijke zijde, gericht tot mannen en jongens, om tegen de indecente vrouwenkleding op te treden en toe te zien op een zedelijke levenswandel van hun echtgenotes, dochters, moeders of zusters leveren niet het gewenste resultaat op. Men ergert zich aan ‘... de onverschilligheid van vele echtgenooten en broeders, die het dulden, dat hun koninginnen iederen zinnelijken lummel tot prikkelenden ooglust worden aangeboden. Welk een afstomping van het gevoel treedt hierin aan het licht!’¹²⁰.

Wanneer de vrouw door het dragen van in de ogen van de kerken onzedige kleding blijkt geeft, deze rol te willen ontduiken en in dit streven naar de smaak van de kerken niet genoeg door de man wordt tegengewerkt, breekt een soort paniek uit. Vandaar de overvloed aan artikelen, boeken en toespraken van de zijde van de katholieke autoriteiten over de onzedige vrouwen- en meisjeskleding vanaf 1910¹²¹. Men schildert de onfatsoenlijke, onzedige kleding af als een poging van de duivel de christelijke samenleving te verderven door de familie ten gronde te richten, en het gezin te ontwrichten door de vrouw te verleiden. De jezuïet Aewerdonk verwoordt het in 1915 aldus: ‘De boozen hebben in de laatste jaren een geheel nieuwe expeditie ondernomen ... Velen hunner, en zij komen er openlijk voor uit, zijn van oordeel, dat het veel eenvoudiger en vlugger gaat, wanneer zij de maatschappij bederven, zedelijk bederven. Hun doel, namelijk: de ontchristening van de maatschappij, d.w.z. het verlies, het ten gronde gaan van het Christelijk geloof, wordt dán vanzelf bereikt. En nu heeft hun oog met diabolische scherpte juist, zeer juist gezien dat DE MODE een alleruitstekendst en allerzekerst middel kan zijn om de zeden, de zedelijkheid te ontkerstenen, te verderven ... het verstompen, het af-

slijten van het schaamtegevoel en het opwekken der zinnelijkheid en der hartstochten werkten stil, ongemerkt, schier onbesproken voort. Schouwburg- en bioscoop-actrices waren gewillige instrumenten en vóórloopsters, telkens als de kleding weer een streep aan lichte wuftheid moest winnen, en de vrouwelijke zedigheit een daarmee overeenkomstig gedeelte verliezen moest¹²².

6.4.2. Traditionalisering onder de boeren- en vissersbevolking

Het is onjuist degenen die in de negentiende eeuw streekdracht dragen, zonder meer als behoudend af te schilderen. De streekdracht is een uitdrukking van identificatie met regio, dorp en familie, niet zonder meer van een conservatieve volksaard. Er bestaan streekdrachten die zeer gevoelig zijn voor vernieuwing, zoals die van Volendam, waar ouderwets geworden drachtonderdelen zonder pardon worden afgedankt¹²³. Andere drachten geven daarentegen blijk van een zeer sterke gehechtheid aan de traditie van de bevolking en veranderen slechts langzaam en dan nog alleen in details. Voorbeelden daarvan zijn Staphorst¹²⁴ en Marken¹²⁵. Op Marken worden oude kledingstukken gekoesterd en beschouwd als de meest waardevolle. Trouwkleiding bijvoorbeeld is vaak eeuwenoud. Toch treden zelfs op Marken wijzigingen op in de streekdracht, bijvoorbeeld in de hoofdtooi der vrouwen. Begin negentiende eeuw raakt de ‘fleps’ in onbruik¹²⁶. De muts wordt in de loop van de negentiende en twintigste eeuw steeds lager en komt verder op het achterhoofd van de vrouw te staan, zodat meer van het haar te zien valt. In geïsoleerde regio's kunnen oude varianten van een streekdracht zich lang handhaven. Dit is bijvoorbeeld rond 1860 het geval in dorpen als Gemert en Boekel, waar de vrouwendracht die in de rest van Noord-Brabant dan sinds de jaren veertig is gewijzigd, nog achttiende-eeuws is¹²⁷. Vincent van Gogh maakt rond 1880 in Etten een studie van een boer, die een kuitbroek draagt met schoenen en slobkousen. Uit werk dat hij in Nuenen maakt, blijkt dat daar in de oogsttijd nog strohoeden uit de achttiende eeuw gedragen worden¹²⁸.

Niet alle streekdracht dragers zijn dus even conservatief en zelfs de behoudende tolereren zeer geleidelijk enige wijzigingen in het traditioneel patroon. Het is eveneens onjuist het dragen van streekdracht toe te schrijven aan geldgebrek en isolement en er van uit te gaan, dat de stadse modekleding zoveel aantrekkingskracht heeft op plattelanders dat zij deze zo gauw de gelegenheid zich voordoet zullen overnemen. Een deel van de streekdracht dragende plattelandsbevolking uit de negentiende eeuw reageert op het moderniseringsproces met een tegenbeweging. Zij haakt niet in bij de veranderingen in de richting van een ‘modern’ leefpatroon, maar zoekt juist integendeel haar heil in de traditie. Men neemt stelling tegenover bevolkingsgroepen die het nieuwe wél omhelzen: de stadsbevolking en de eigen dorpselite. Door de traditie nieuw leven in te blazen bena-

drukt men de eigen identiteit. Wanneer de traditie op deze wijze wordt aangegrepen en gemodelleerd tot een uitdrukking van een bepaalde ideologische stellingname, spreken we van ‘traditionalisering’. Traditionalisering is geen willoze nostalgie naar het verleden, maar een actieve stellingname ten aanzien van het heden. Sennett signaleert vanaf circa 1840 op het Europese continent onder de plattelandsbevolking de tendens om de nadruk te leggen op de ‘inheemse’ dracht die tegenover de stadse modekleding wordt gesteld¹²⁹. Schuurman wijst er op dat dit proces zich ook in bepaalde delen van Nederland voltrekt. Doordat de modernisering overheerst in de steden, terwijl het platteland vaak tot traditionalisering besluit, groeit in de negentiende eeuw het verschil in levenswijze en mentaliteit tussen stad en platteland¹³⁰. Een duidelijk voorbeeld in Nederland vormt de Zaanstreek. Ook in Zeeland, Drenthe, Twente en langs de Zuiderzee zijn traditionaliserende tendensen zichtbaar.

Een speciaal uitvloeiende van traditionalisering is het uitgroeien van een kostuum uit de streekdracht tot een nationaal symbool, wanneer een natie zich als een eigenheid, anders dan andere landen, wil afficheren. Het Volendamse kostuum van rond de eeuwwisseling vervult deze functie voor Nederland. In Noorwegen heeft de dracht van Hardanger eind negentiende eeuw een belangrijke rol gespeeld in de strijd voor nationale onafhankelijkheid, als teken van ‘Noors zijn’, van een eigen nationale identiteit¹³¹.

6.4.3. Overige behoudende tendensen

Het snel wisselen van de mode en de verbreiding van modekleding over alle standen en over grote gebieden, wordt rond 1880 door velen -ook door niet-confessionelen- als overbodige weelde afgekeurd: ‘Er is nog een andere bron van weelde, ...de zucht naar verandering, gewoonlijk mode genoemd. Ongetwijfeld behoort deze onder de gevaarlijkste ziekten geteld te worden, die aan de wortels onzer maatschappij knagen. Had vroeger ieder land zijne nationale kleederdracht, tegenwoordig is dit geheel anders geworden, daar bijna alle beschaafde natiën dezelfde kleding beginnen te dragen, die eenparig naar de voorschriften der modetijdschriften wordt geregeld’¹³².

Men klaagt vooral over de verkwisting die meedoen met de mode met zich meebrengt, zoals bijvoorbeeld blijkt uit onderstaand fragment van een redevoering, gehouden in 1832: ‘... wij kunnen het niet ontkennen, dat er door sommigen vrij wat gelds aan de kleding verspild wordt, en is het al niet met betrekking tot de duurte der eigenlijke stoffen, dan toch wegens den valschen tooi en vooral, wegens de onophoudelijke veranderingen, waaraan zij, door het schier wekelijks verwisselen der mode, onderhevig is. Gewis, menigeen echtgenoot, menigeen vader heeft zich dikwerf hierover beklagd’¹³³. Men ziet de mode niet alleen als een aanslag op de beurs van de individuele mens, maar ook op de volkshuishouding. Als gevolg van de mode worden produktiemiddelen (weefstoelen, patro-

nen, etc.) snel waardeloos¹³⁴ en kunnen zelfs takken van de nijverheid stil komen te staan, zodat werklieden brodeloos worden¹³⁵. De mode werkt verspilling van materiaal in de hand, ‘want vóór de kleederen half versleten zijn, ja vóór zij hunne frischheid verloren hebben, worden zij reeds ter zijde gelegd en moeten voor andere plaats maken. Zoo wordt het onnut verbruik vermeerderd en daardoor de maatschappij verarmd’¹³⁶. Bovendien beticht men de mode ervan dat zij een vervlakkende werking heeft op de geest: ‘De nadeelen, die uit deze onophoudelijke afwisselingen van de mode volgen, zijn van verschillende aard. Zij maken den geest ongeschikt voor meer ernstige bezigheden en gewennen hem langzamerhand om onbeteekenende dingen voor hoog gewichtig aan te zien’¹³⁷. Het gaat hier om reacties van mensen, die niet ageren tegen een bepaalde nieuwe mode, maar tegen het verschijnsel mode op zich. Dit soort geluiden valt ook te beluisteren in publikaties van de ‘Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleeding’, waarin gewezen wordt op ‘de noodzakelijke leelijkheid van mode die massa-product is en dus niet past op den mensch als persoonlijkheid; de dwaasheid van de mode; haar besmetting ook op de volksklassen; haar opdrijven van het huishoudbudget; haar opsorpen van denkenergie’¹³⁸. In 1920 tracht de schrijfster van dit fragment een Anti-Modebond in het leven te roepen!

Vaak wordt de streekdracht door bestrijders van de stadse nieuwe mode geprezen, omdat deze meer soliede en minder pronkzuchtig zou zijn: ‘wat de Marker draagt is goed, het kan den toets van deugdelijkheid doorstaan en duurt langer dan zoovele voddens waarmede anderen zich opschikken, waarmede men zich kwelt om dun of breed te zijn’¹³⁹. Dit is echter slechts ten dele waar. De kleding op Marken is inderdaad één van de minder kostbare drachten, maar die van de rijke boeren en burgers uit Friesland en Noord-Holland bijvoorbeeld doen in kostbaarheid en pronk echt niet onder voor de modekleding der stadse elite.

Veel verontwaardiging oogst meedoen met de mode ook in *De Proletarische Vrouw*, maar men ziet dat vooral als een slechte eigenschap van de hogere klassen: ‘...wat heeft de bourgeoisie gedaan met het alléénbezit van de schoonheid en de vreugde?... Ziet naar de vrouwen! De dames met haar grenzenlooze ijdelheid, wier gedachten dwalen om kleeding en sieraden; die haar leven vullen met futiliteiten, elkaar de loef willen afsteken in nieuwste toiletten; die zich hebben gescherpt in behaagzucht. Neen, dat is niet het ideaal van de arbeidersklasse... Haar moraal is: zorg voor allen!’¹⁴⁰.

Modekarikaturen uit de negentiende eeuw zijn meestal te begrijpen als een kritiek van de lagere standen (of van kritische, sociaal bewogen standgenoten) op de geldverspilling en de dwaze kleedgewoonten van de hogere. Zij bezitten een zeker democratisch karakter: buitensporigheden in de mode komen in die tijd alleen voor bij leeglopers uit de hogere standen of bij vertegenwoordigers van de demi-monde¹⁴¹. Door toedoen van de confectie kunnen vanaf eind negentiende eeuw ook de middengroep en de lagere sociale strata een partijtje meeblazen op het terrein van mode-

kleding. De modekarikatuur is in de twintigste eeuw niet langer een aanval op de modedwaasheden van de rijken, maar stelt doorbrekingen van normen uit het traditioneel leefpatroon aan de kaak, zoals de nivellering tussen de sociale lagen, het doorbreken van het onderscheid tussen mannen- en vrouwenkleding en het met voeten treden van tot dan toe geldende esthetische normen. De modekarikatuur is dan meer een wapen geworden van conservatieve elementen in de samenleving.

6.5. Het moderniseringsproces op kledinggebied

Tot slot van dit hoofdstuk zullen hier nogmaals de verschillende aspecten van modernisering de revue passeren (zie par. 2.3.2.), waarbij dit keer zal worden aangegeven in hoeverre ze van invloed zijn geweest op de ontwikkelingen op het terrein van kleding en uiterlijke verzorging en tot welke resultaten hun impact heeft geleid.

Rationalisering

Rationalisering heeft in de eerste plaats geleid tot veranderingen in de productie en distributie van kleding. Het wegvallen van de gildestructuur om de bedrijven uit het keurslijf van voorschriften en controle te halen en zo de vrije markt te creëren leidt tot vele veranderingen, zowel ten goede als ten kwade.

Eerst komt het tot een efficiëntere aanpak van de organisatie van de kledingproductie in de vorm van specialisatie en arbeidsverdeling in de grotere ateliers. Men gaat ertoe over kleding op voorraad en in standaardmaten te produceren: de confectie is geboren. Later (vanaf 1850) worden hand- en trapnaaimachines in het productieproces gebruikt. Vanaf circa 1880 wordt een toenemend gedeelte van de kleding in Nederland geproduceerd met behulp van steeds verbeterde machines die door een energiebron worden aangedreven. Bij de fabriekmatige productie treedt arbeidsdeling op. In de kledingbranche kan veel meer geproduceerd worden dan vroeger in eenzelfde tijdsbestek. Hierdoor kunnen de prijzen dalen: modekleding wordt voor een steeds groter publiek betaalbaar. De keerzijde van deze medaille is de slechte positie van de werkne(e)m(st)er in de kledingbranche: vakkennis verdwijnt als gevolg van specialisatie en het loon daalt omdat niet langer van geschoolde arbeid sprake is. De lage lonen zijn eveneens het gevolg van het rationele streven naar winstmaximalisatie van de confectiefabrikanten. Zij trachten concurrerend te zijn en hun marktaandeel te vergroten door bodemprijzen voor hun kleding te vragen. De confectiewerk(st)ers zijn hiervan de dupe.

Als gevolg van de andere organisatie van de kledingproductie moet ook de distributie gerationaliseerd worden. Men kan het zich niet langer permitteren de komst van een klant af te wachten: de op voorraad gepro-

duceerde kleding moet aan de man of vrouw worden gebracht. Men tracht zich van afzet te verzekeren door aanlokkelijke etalages, mode-exposities en allerlei vormen van reclame. De transacties in de winkels verlopen sneller vanwege de vaste prijzen en de beperking van het passen.

Ten gevolge van rationalisering zijn ook de eisen die de klant aan kleding stelt, veranderd. Deze verlangt in toenemende mate ‘praktische’ kleding, dat wil zeggen kleding die geschikt is voor het dagelijks gebruik in de gewijzigde leefomgeving. De kleding moet voldoende warm of juist fris zijn, bewegingsvrijheid bieden, het gebruik maken van moderne vervoermiddelen niet in de weg staan en goed wasbaar zijn, zodat aan de nieuwe hygiënische standaard kan worden beantwoord. Kleding wordt expliciet beoordeeld op de ‘nuttigheidswaarde’. Dit lijkt een heel objectief beoordelingscriterium, maar in feite hebben we hier te doen met een norm op zich: Mannheims functionele rationaliteit (zie 2.3.2.) doordringt óók het kleedgedrag. Zo groot is de waarde die de moderne mens aan utiliteit toekent, dat dit nuttigheidsaspect zelfs wordt benut als legitimering voor de eigen keuzes op kledinggebied. Vandaar dat veel moderne mensen in eerste instantie wijzen op de praktische eigenschappen van hun kleding, wanneer hen naar het waarom van hun kledingkeuze wordt gevraagd.

Zoals Huizinga in *Homo ludens* signaleert, keren de heren der elite tegen 1800 het spelen met kleding en uiterlijk, een element dat tevoren zowel in de dameskleding als in die der heren aanwezig was, de rug toe. Hun voorkeur voor onopgesmukte kleding symboliseert een mentaliteitsomslag. De heren gaan vanaf die tijd prat op hun rationele vermogens. Zij geloven in vooruitgang van de samenleving als gevolg van ernstig overleg en logisch nadenken. De eis van utiliteit wordt dominant ten aanzien van de mannenkleding. De dames zullen pas meer dan een eeuw later dit voorbeeld volgen. Voor haar blijft het spelelement in kleding en uiterlijk belangrijk, omdat het streven naar schoonheid en erotiek dit van haar verlangt¹⁴².

Generalisering

Generalisering is een opvallend aspect van massaproductie. Confectiekleding wordt op grote schaal geproduceerd in identieke modellen of variaties op één thema. De fabrikanten en winkeliers proberen deze kleding zo snel mogelijk af te zetten over een zo groot mogelijk gebied. Filiaalketens bieden in verschillende steden van het land dezelfde kledingstukken te koop aan. Modes krijgen zo een ruim bereik en beïnvloeden het referentiekader voor smaakvolle kleding van steeds grotere bevolkingsgroepen. Het gevolg hiervan is, dat regionale en zelfs nationale verschillen in kleding gaan verdwijnen. Ook de specifieke aan de stand gebonden beroepskleding verdwijnt: de arbeiderskleding raakt in de tweede helft van de negentiende eeuw geüniformeerd en bestaat uit lange broek, gestreept hemd en mouwloos vest of boezeroen, pet en klompen¹⁴³.

Schaalvergroting is een proces dat gefaseerd verloopt. Zo wordt de elite eerder opgenomen in een breedvertakt, internationaal netwerk dan de lagere standen. Voor mensen met een ‘modern’ beroep (handel, intellectuele beroepen) is dit eveneens sneller het geval dan bij vertegenwoordigers van ‘traditionele’ beroepen (boeren, landarbeiders, vissers, ambachtslieden). Tussen de seksen bestaat ook in dit opzicht verschil: mannen behoren vanwege hun meerdere contacten buitenshuis eerder tot een grootschaliger netwerk dan hun meer aan huis en directe omgeving gebonden vrouwen. Deze fasering wordt weerspiegeld in het afleggen van de streekdracht. In het algemeen geldt, dat de burgerbevolking de streekdracht eerder aflegt dan de boeren en de vissers. Onder de burgerbevolking is de elite weer sneller dan de rest. In alle sociale lagen lopen de mannen vóór op de vrouwen.

In de waardering en normering van kledinggedrag treedt eveneens generalisering op. In het traditioneel leefpatroon is het ondenkbaar, dat het individu van kledestijl wisselt: kleding fungeert daar als symbool voor de inbedding in het collectief, de plaats die het individu in de sociale omgeving inneemt. In het moderne leefpatroon zijn kledestijlen tot op zekere hoogte inwisselbaar: het individu kan kleding en uiterlijke verzorging wijzigen, al zal dit leiden tot commentaar van de sociale omgeving die aan een andere vorm van kledinggedrag gewend was. Het individu zal zich moeten verantwoorden voor de wijziging en in sommige gevallen zal een groep het individu nu niet meer als één der hunnen erkennen.

Differentiëring

Differentiëring is op het terrein van de kledingproductie en -distributie terug te vinden in de steeds verder voortschrijdende arbeids(ver)deling. Daardoor ontstaan gespecialiseerde beroepen als coupeur, zoomster, verkoopster of ontwerper. Tevoren waren deze verenigd in de persoon van kleermaker of naaister. Everwijn geeft aan, dat in Nederland vanaf circa 1910 specialisatie optreedt in de confectionijverheid naar type kleding en doelgroep. Hij signaleert dat sommige bedrijven zich specialiseren in dames-, heren- en jongenskleding of kinderkleding, andere in lingerie of werkmansconfectie¹⁴⁴. Ook detaillisten stemmen hun assortiment af op een bepaalde bevolkingsgroep: op een kieskeurige elite (Gerzon), op de middengroep (Vroom & Dreesmann) of op de arbeidersklasse (C & A).

Bovendien weerspiegelt de differentiëring zich in het ontstaan van nieuwe kledingtypen voor speciale gelegenheden: wandelkleding, sportkleding (zwem-, tennis-, voetbal-, etc.), straatkleding, specifieke beroepskleding voor tijdens het werk, verschillende soorten feestkleding (diner-, baljapon, het kleine zwarte jurkje). Niet langer voldoet één type kostuum voor alle gelegenheden.

Differentiëring en generalisering sluiten elkaar ook in het kledinggedrag niet uit: zij zijn twee keerzijden van dezelfde medaille. In een be-

paalde plaats heeft het individu in het moderne leefpatroon meer keuze in kleding dan in het traditionele patroon: het gedifferentieerde aanbod in de winkels is groter, de sociale controle staat meer stijlen toe. Het aanbod in die plaats wijkt echter niet of nauwelijks af van dat in andere steden in het land of in het buitenland, omdat generalisering er voor zorgt dat modekleding over een groot gebied wordt verspreid. Binnen stad of dorp nemen de verschillen in kleedgedrag tussen individuen toe (differentiering), maar steden en dorpen tonen ieder dezelfde, onderling verschillende, individuen (generalisering). Regionale en ook nationale verschillen verdwijnen. Mode wordt internationaal.

Individualisering

De overgang van een samenleving waarin het gemeenschappelijke de voorrang heeft boven het individuele, naar een maatschappij waarin het individu meer speelruimte krijgt, heeft op kledinggebied geresulteerd in een accentverschuiving van representatie naar presentatie. Het belang dat aan het tonen van de eigen persoonlijkheid in kleding en uiterlijke verzorging wordt gehecht, neemt toe. In de negentiende eeuw is zulks alleen weggelegd voor de heren der elite. Rond de eeuwwisseling wordt ook van de dames der elite verwacht dat zij haar individualiteit laten zien in haar kleding. Geleidelijk verspreidt deze norm zich onder de middengroep en de lagere klassen. Niet langer behoeft kleding te verwijzen naar de plaats die de dra(a)g(st)er inneemt in het collectief, of naar de functie die hij of zij bekleedt: er komt ruimte voor zelfexpressie.

Deze tendens naar meer individuele vrijheid heeft echter ook een negatieve kant. Het individu kan zich niet langer verschuilen achter een sociale rol of functie, maar wordt geacht zichzelf te zijn en te 'geven'. Om aan deze norm tegemoet te komen dient men echter de eigen identiteit te kennen. Juist dat is tegelijkertijd zo moeilijk geworden, nu de traditionele structuren van inbedding en sociale regulering tanende zijn. Geen wonder dat velen hun toevlucht nemen tot de schijnidentiteit die het steeds weer snel volgen van nieuwe modes of het nabootsen van 'machtigen' (elite, beau monde, leidende figuren in de sociale omgeving, toneelsterren) waarmee zij zich kunnen identificeren, hen biedt. Simmel ziet het doorlopend wisselen van modes als 'eine ungeheure Knechtung des Individuums', een ontwikkeling die tegengesteld is aan de toenemende persoonlijke en politieke vrijheid¹⁴⁵. Meedoen met de mode biedt echter ook een zekere veiligheid: men valt niet uit de toon en de eigen persoonlijkheid blijft buiten schot.

Urbanisering

De verplaatsing van het zwaartepunt van de bevolking van het platteland naar de stad heeft geleid tot een dominantie van de stedelijke leefwijze. De opeenhoping van veel mensen op een relatief klein oppervlak heeft alle andere aspecten van modernisering in de hand gewerkt. Leven in de stad vraagt om een rationele organisatie, leidt tot specialisering (meerdere beroepen, meerdere leefstijlen) en generalisering (grootschaligheid), biedt ruimte voor individualisering (traditionele banden worden verbroken, in de stad is men anoniem) en democratisering (men leert de macht van het getal kennen en organisatie wordt vergemakkelijkt) en bevordert secularisering (men maakt kennis met andere religies en ideologieën, de rationele oriëntatie stemt sceptisch). Urbanisering versterkt dan ook de uitwerking van alle andere aspecten van modernisering.

Op kledinggebied oefent urbanisering ook rechtstreeks invloed uit en wel op het afleggen van de streekdracht ten gunste van de ‘stadse mode’, de confectiekleding. Het stedelijk leven wordt hoger aangeslagen dan het plattelandleven. Het eerste wordt gezien als modern, intellectueel en cultureel hoogstaand, terwijl het platteland het moet stellen met kwalificaties als ouderwets, dom en lomp. Plattelandsbewoners willen niet langer voor ‘boers’ versleten worden in hun kenmerkende streekdracht en sluiten onder andere daarom aan bij het stadse kleedpatroon.

Secularisering

In Nederland werkt de als gevolg van de emancipatie van gereformeerden en katholieken ontstane zuilvorming secularisering aanvankelijk tegen. Het geloof lijkt juist een grotere greep te krijgen op het dagelijks leven, aangezien de zuil eigen scholen, eigen vrijetijdsverenigingen, eigen hulporganisaties en een eigen pers heeft. Toch onttrekt een deel van de gelovigen zich kennelijk aan de kerkelijke richtlijnen. Zo wordt het nodig geacht door de katholieke kerk actie te voeren ter bestrijding van de onzedelijke moderne vrouwenkleding. Katholieke vrouwen uit de stad en uit de hogere standen breken bovendien nogal eens met de gewoonte de geloofsovertuiging kenbaar te maken door het dragen van een kruisje. Ook dit baart de geestelijken zorg: ‘... geen kruis meer op de borst der vrouwen, maar ketens van een paar meters lang met een portret, waarin niet zelden de duivel zit’¹⁴⁶.

Democratisering

Na het rijzen van de ‘sociale quaestie’ erkent men in toenemende mate het recht op een menswaardig bestaan van de arbeidersklasse. Werken woonomstandigheden worden verbeterd, het loon stijgt. Dit geschiedt

door toedoen van zowel het door liberale elementen in de burgerij ontketende beschavingsoffensief als de inspanningen van de belangenbehartigers der arbeidersklasse: socialisten, sociaal-democraten en vakbonden. Als gevolg daarvan komen onder andere confectiekleding en meedoen met de mode in kleding en uiterlijk binnen het bereik van deze bevolkingsgroep. Het dragen van modekleding is niet langer het exclusieve voorrecht van de elite. Keerzijde van de medaille is, dat tegelijkertijd de waarden en normen ten aanzien van de uiterlijke verschijning van de elite aan de arbeider worden opgelegd als onderdeel van de poging diens bestaan te reguleren¹⁴⁷.

Bovendien wordt de norm dat men zich dient te kleden naar de stand waartoe men behoort, niet langer nageleefd. De mogelijkheid van opwaartse sociale mobiliteit doet velen anticiperen op stijging op de sociale ladder. Men steekt zich alvast op voorhand in de kleding van de ‘machtigen’, in de hoop dat hun hoge status op de dr(a)g(st)er af zal stralen. De standsgebonden kleding verdwijnt.

Niet alleen de lagere sociale strata zitten in de maatschappelijke lift, dat geldt ook voor vrouwen. Ook zij grijpen weer naar de kleding van ‘machtigen’ om haar streven naar gelijkberechtiging uit te drukken. Dit is het belangrijkste motief -naast het grotere comfort- om herenkledingstukken in de damesgarderobe op te nemen.

Dit alles leidt tot een zekere nivellering in de kleding en het uiterlijk van de moderne mens: standsgebonden kleedpatronen en seksespecifieke kleedvoorschriften vallen voor een deel weg. Er treden echter andere, vaak zeer subtiele, onderscheidingscriteria voor in de plaats (de elite draagt duurere stoffen, de kleding heeft een betere snit, jurken en rokken blijven exclusief door vrouwen gedragen worden, etc.). De nivelleringstendens wordt bovendien tegengegaan door de reeds besproken norm van het tonen van de eigen identiteit. Ook in dit opzicht is dus sprake van gelijktijdige differentiëring (presenteren eigen identiteit, leefstijlen) en generalisering (nivellering).

Eindnoten:

1. Sombart, *Wirtschaft und Mode*, 13.
2. Sombart, *a.w.*, 23.
3. Sombart, *a.w.*, 22-23.
4. Zie ook: Simmel, ‘Die Mode’ in: *Philosophische Kultur*, 48.
5. Van der Ven, *Onze Nederlandsche jeugd in nationale dracht*, 54.
6. *Honderd jaar plattelandsleven in Groningen*, Groningen, 336.
7. Geschiere, *Het leven van den Walcherschen boer*, 22.
8. ‘Goedkoope kleeding’ in: *De Volksvlijt* (1872), 362.
9. *Het Nederlandsch AB-boek*, 134-135. Kleding is ‘ligt en digt’ als deze wel heel is, zonder scheuren en gaten, en goed gesloten kan worden, maar niet zeer sterk en degelijk is.
10. ‘Vroeger en thans’ in: *De Huisvriend* (1844), 182.
11. Sombart, *Wirtschaft und Mode*, 21.
12. *Het wetboek van mevrouw etiquette*, 31.
13. Everwijn, *Beschrijving van handel en nijverheid in Nederland*, 376.
14. Van Maurik, ‘Uit het leven’ in: Ritter red., *Eene halve eeuw 1848-1898*, I, 425.

15. *t.a.p.*, 424.
16. *Honderd jaar plattelandsleven in Groningen*, Finsterwolde, 327.
17. Simmel, 'Die Mode' in: *Philosophische Kultur*, 48.
18. Simmel, 'Die Mode' in: *Philosophische Kultur*, 30.
19. Wilson, *Adorned in dreams*, 134-154; Sennett, *The fall of public man*, 38-43, 47-63, 133-137, 340; Simmel, 'Die Groszstädte und das Geistesleben' in: Bücher e.a., *Die Groszstadt*, 185-206.
20. Simmel, 'Die Mode' in: *Philosophische Kultur*, 47-48.
21. Simmel, *t.a.p.*, 35.
22. Livestro-Nieuwenhuis, *Niet op z'n zondags*, 41.
23. Vigarello, *Wasser und Seife, Puder und Parfüm*, 253-265, 271.
24. Helène Mercier vermeldt in 1897, dat 'in onze achterbuurten' vooral de kleding van vrouwen en kinderen te wensen overlaat. Mercier, *Sociale schetsen*, 95.
25. Hartog, 'Eene bevalling' in: Van der Heijden red., *Werkmansboekje*, 104-105.
26. 'De mode' in: *De Proletarische Vrouw*, 20-10-1917
27. Lucieer-Frankenhout-Wit, *Nòja mekind, zo wazze ze nou, die West Friezen*, 68.
28. De Leeuw, "'Schoon' zijn en gezond blijven' in: *Sociale Wetenschappen* (1988), 158.
29. Van der Meulen, *Onze kleding*, 27-29.
30. *Verslagen inspecteurs arbeid*, 1903/04, I (Oost-Brabant, Limburg), 14-15, 40.
31. *De Kampioen*, 1903, 1904, in: De Vries en Van Amstel, *De dolle entree van automobiel en velocipee*, 144-145, 149.
32. 'Een bezoek aan de industriële onderneming Handelsvereniging "Hollandia" te Amsterdam', in: *De Nederlandsche Kleeder-Industrie*, 5-9-1910.
33. Illustratie 'Het gevaar van rokken' in: *De Koerier*, 1890, opgenomen in: De Vries en Van Amstel, *a.w.*, 27.
34. *De Kampioen*, 1898, in: De Vries en Van Amstel, *a.w.*, 85-86.
35. Linders-Rooijendijk, *Gebaande wegen voor mobiliteit en vrijetijdsbesteding*, 44.
36. *De Kampioen*, 1899, in: De Vries en Van Amstel, *a.w.*, 103.
37. Zie afbeeldingen in: De Vries en Van Amstel, *a.w.*
38. De Roos, 'Honderd jaar Arbeidswet' in: Beckers e.a. red., *De strijd om tijd*, 7-9; G. Harmsen, 'De strijd van de arbeidersklasse voor vrije tijd' in Beckers e.a. red., *a.w.*, 20-29.
39. *Enquête naar den maatschappelijken toestand der arbeiders 1890*, Tweede afdeling, Twente, 48, 72, 159.
40. El-Kaha, 'Het tooneel en de kleding' in: Couperus e.a., *Kleding en de man*, 74.
41. Frowein, *Vier eeuwen kleding in Nederland*, 93-94.
42. Rede van L. de Meulemeester, secretaris van het Bisdom van Breda, in: *Officieel verslag van den 6en Bredaschen katholiekendag te Roosendaal op 15 augustus 1916*, 90.
43. Simmel, 'Die Mode' in: *Philosophische Kultur*, 42.
44. Stokvis, *Strijd over sport*, 34-39.
45. Advertentie Jansen & Tilanus in: *De Kampioen*, 1896, in: De Vries en Van Amstel, *a.w.*, 71.
46. De Leeuw, "'Schoon' zijn en gezond blijven' in: *Sociale Wetenschappen* (1988), 162-163, 172.
47. Ferrée, 'Trends' in: *Avenue*, aug. 1976.
48. Elias, *Het civilisatieproces*, passim.
49. König, *Sociologie van de mode*, passim.
50. Simmel, 'Die Mode' in: *Philosophische Kultur*, 47.
51. 'De Mode' in: *De Gracieuse 1890*, geciteerd in: De Vries, 'De Gracieuse, de Avenue voor de vrouw van 1890' in: *Avenue*, mei 1966.
52. Van der Meulen, *Onze kleding*, passim.
53. Elias en Scotson, *De gevestigden en de buitenstaanders*, 20.
54. De Leeuw, "'Schoon' zijn en gezond blijven' in: *Sociale Wetenschappen* (1988), 169-171.
55. Veblen, *The theory of the leisure class*, 131.
56. Freud, *Totem en taboe*, 74-76, 116-124.
57. Zie ook: Verdoorn, *Volksgezondheid en sociale ontwikkeling*, 358-359.
58. 'Uit het verslag der arbeidsinspectie' in: *De Nederlandsche Kleeder-Industrie*, 14-2-1910.
59. Van Thienen en Duyvetter, *De schoonheid van ons land*, 58.
60. De Bree, *Kostuum en sieraad in Zeeland*, 95.
61. Van de Ven, *Neerlands volksleven*, 240-241.
62. De Vries, 'Nationale kleederdrachten: Volendam' in: *Boon's Geïllustreerd Magazijn* (1902), II, 16; Feuillet, 'Les costumes Hollandais' in: *Le Monde Moderne*, juli-dec. 1900, 337, 341.
63. Van Thienen en Duyvetter, *a.w.*, 69.

64. Groenman, *Staphorst*, 156-157.
65. Geschiere, *Het leven van den Walchersen boer*, 18.
66. Het volgende is hoofdzakelijk gebaseerd op: Dasberg, *Grootbrengen door kleinhouden als historisch verschijnsel*, passim.
67. Rousseau, *Emile, of over de opvoeding*, passim.
68. Publikatie Centraal Museum Utrecht, *Twee eeuwen kindermode*, 4-6.
69. Steele, *Paris fashion*, 247.
70. König, *Sociologie van de mode*, 107-108.
71. Benjamin, *Het kunstwerk in het tijdperk van zijn technische reproduceerbaarheid*, passim.
72. Steele, a.w., 246.
73. Sombart, *Wirtschaft und Mode*, 16, 19.
74. Sombart, a.w., 17.
75. *Aglaja*, september 1850.
76. Sennett, *The fall of public man*, 65, 67, 71-72.
77. Sennett, a.w., 161-174.
78. Augustinus, *De doctrina Christiana*, Liber II.
79. Augustinus, a.w., Liber II, XXXIX, 58.
80. 'Eene predikatie over den opschik der vrouwen' in: *De Huisvriend* (1845), 311-312.
81. *Protestantsche Noordbrabander*, 9-11-1894, geciteerd bij: De Gast, *Afscheiding en doleantie in het land van Heusden en Altena*, 300.
82. *Protestantsche Noordbrabander*, 10-10-1885, geciteerd bij: De Gast, a.w., 300.
83. Tot deze conclusie komt bijvoorbeeld De Gast, in zijn dissertatie *Afscheiding en doleantie in het land van Heusden en Altena*.
84. Nooy-Palm, *Staphorster volk*, 211.
85. Vader, *Oud Walcheren*, 27.
86. Broer, *Het land van Gooi en Eem*, 45.
87. Hesselink-van der Riet, *Klederdrachten in Noord-Oost Twente*, 10.
88. Van der Kellen, 'Kledingstukken IV' in: *Nederlandsch Magazijn* (1863), 310.
89. Zie voor de strijd rondom de toga als gangbare kleding voor predikanten: Schotel, *Bijdrage tot de geschiedenis der kerkelijke en wereldlijke kleding*.
90. Rogier en De Rooy, *In vrijheid herboren*, 440, afbeelding 439.
91. Peters, *Heilzame wenken betreffende de roeping en voorbereiding tot den huwelijken staat*, 34-35, 49, 71.
92. Peters, a.w., 34.
93. Conclusies rede pater Ignatius Smeets, in: *Officieel Programma van den 5den Diocesanen Katholiekendag in het Bisdom Haarlem, te houden op 4 juni 1913 te Vlissingen*, 17.
94. t.a.p..
95. Rede van dhr. J. Hellemons 'De werkende stand en de weelde' in: *Officieel Verslag van den 7en diocesanen Katholiekendag in het bisdom van 's-Hertogenbosch, op zondag 4 september 1910 gehouden te 's-Hertogenbosch*, 34-35.
96. Rede van pastoor H. Roes 'De boerenstand en de weelde' in: *Officieel Verslag van den 7en Diocesanen Katholiekendag in het Bisdom van 's-Hertogenbosch, op zondag 4 september 1910 gehouden te 's-Hertogenbosch*, 59.
97. t.a.p., 64.
98. Rede van A. van Rijen tot de werkliedenstand, in: *Officieel Verslag van den Xden Diocesanen Katholiekendag in het Bisdom 's-Hertogenbosch, gehouden te Eindhoven op zondag 19 september 1920*, 37-39.
99. T.a.p., 38.
100. T.a.p., 38.
101. Poell, *Een woord aan de vrouw van den werkman*, 9.
102. De Leenheer, *Handboek voor katholieke sociale opleiding van onze arbeidsters*, II, 101-102; Van den Elsen, *Het bloemhofke van Ruth*, 162-167.
103. Rede van dhr. Uyen, in: *Officieel Verslag van den Xden Katholiekendag in het Bisdom 's-Hertogenbosch*, 69. Eenzelfde redenering is te vinden in: Van den Elsen, *Bloemhofke van Ruth*, 169-171.
104. Rede prof. Knaapen in: *Officieel Verslag van den 6en Diocesanen Katholiekendag in het Bisdom 's-Hertogenbosch, gehouden op 22 september 1907 te 's-Hertogenbosch*, 76. Aanbeveling voor uniforme werkkleding, om verleiding op de werkvloer te beteugelen; Rede A. Mutsaers in: a.w.,

147. Hedendaagse kleding is zinnelijk; Rede van J.J.A. Houben in: *a.w.*, 217. Op toneel zijn vrouwen schaamteloos gekleed.
105. Rede van Rector C.A. Soffers tot de werklieden, in: *Officieel Verslag van den 6en Bredaschen Katholiekendag te Roosendaal op dinsdag 15 augustus 1916*, 30.
106. Aewerdonk, *Waarom Vrouwenadel?*, 12-14, 30.
107. Aewerdonk, *a.w.*, 15; Janssen, *Mode en dans*, 91-92. In Frankrijk ontstaan verscheidene ‘Ligues’, in Duitsland de ‘Liga Katholischer Frauen und Jungfrauen gegen die unsittliche Kleidung, in België de ‘Mariabond tegen de zedeloosheid’ en ‘Zedenadel’.
108. ‘Voor Eer en Deugd’ stelt zich de strijd tegen de zedeloosheid in het dagelijks leven in ruime zin ten doel, waarvan de indecente vrouwenkleding een onderdeel vormt. ‘Vrouwenadel’ richt zich speciaal op de kleding: het lidmaatschap van deze vereniging is alleen voor vrouwen toegankelijk.
109. Aewerdonk, *a.w.*, 17. Vergelijk met de voorschriften van de Derde Orde van St. Franciscus, zoals genoemd in een brief aan de gelovigen van Augustinus Josephus, bisschop van Haarlem, 15 maart 1926, geciteerd in: *Modepraatjes gehouden en genoteerd door een zielzorger*, 87.
110. Aewerdonk, *a.w.*, 17-18.
111. Aewerdonk, *a.w.*, 18-19.
112. Aewerdonk, *a.w.*, 24-25.
113. *Modepraatjes gehouden en genoteerd door een zielzorger*, 86.
114. Herderlijk schrijven van Laurentius, bisschop van Roermond, 26 mei 1926, geciteerd in: *Modepraatjes gehouden en genoteerd door een zielzorger*, 91.
115. *De Katholieke Vrouw*, 21-5-1920 tot en met 25-6-1920.
116. Rede van dhr. Uyen, in: *Officieel Verslag van den Xden Diocesanen Katholiekendag in het Bisdom 's-Hertogenbosch*, 72; Rede van dr. G. Brom, in: *a.w.*, 28.
117. Rede van dr. G. Brom, in: *Officieel Verslag van den Xden Diocesanen Katholiekendag in het Bisdom 's-Hertogenbosch*, 28.
118. Brief van Laurentius, bisschop van Roermond, aan zijn pastoors in: *Analecta voor het bisdom Roermond*, 1925, 29.
119. *a.w.*, 1926, 65.
120. Foerster, *Levenswandel: een boek voor jonge mensen*, 167.
121. Deze stroom van geschriften houdt aan tot in de jaren vijftig van de twintigste eeuw. De meeste verschijnen in de jaren twintig en dertig. Vaak worden zij door geestelijken geschreven. Enkele voorbeelden: Aewerdonk (Jezuïet), *Waarom Vrouwenadel?*, 1915; *Modepraatjes gehouden en genoteerd door een zielzorger*, 1926; De Graaff (Jezuïet), *Kleding*, 1940.
122. Aewerdonk, *a.w.*, 12-14.
123. Veurman, *Volendammer schilderboek*, 73; Cruys Voorbergh, *Erfenis van eeuwen*, 172.
124. Staphorst behoudt een strekdracht tot in onze tijd, die begin negentiende eeuw in die omgeving niet uit de toon viel. Zie: Groenman, *Staphorst*, 54.
125. Coronel, *Schetsen uit het Markersche volksleven*, passim.
126. Coronel, *a.w.*, 48-49.
127. Bing en Braet von Ueberfeldt, *Nederlandsche Kleederdragten*, plaat III ‘Meerij’.
128. Livestro-Nieuwenhuis, ‘... die jakken en rokken dragen’, 15-16.
129. Sennett, *The fall of public man*, 163-164.
130. Schuurman, *Materiële cultuur en levensstijl*, 268-282.
131. Storaas, ‘Clothes as an expression of counter-cultural activity’ in: *Etnologia Scandinavica* (1986), 145-158.
132. Wunderlich, *Geschiedenis van de weelde*, 13.
133. Aldus Meijlink, sprekend tot een gehoor van dames uit goeude kringen in het departement Deventer van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen: Meijlink, *De nationale kleederdragt*, 25-26.
134. ‘Iets over onze uitgaven’ in: *De Huisvriend* (1844), 254.
135. ‘Over den invloed der mode op den volksrijkdom’ in: *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek* (1857), XV, 57-58.
136. Wunderlich, *a.w.*, 15.
137. Wunderlich, *a.w.*, 15.
138. Van Itallie-van Embden, ‘De mode... van een ander standpunt bezien’ in: *Onze Kleding*, feb. 1920.
139. Eberhard, *Marken*, 37.
140. ‘Het hoogste’ in: *De Proletarische Vrouw*, 15-6-1918.

141. Veth, *De mode in caricatuur*, 4.
142. Huizinga, *Homo ludens*, 187-189.
143. Livestro, *a.w.*, 41.
144. Everwijn, *Beschrijving van handel en nijverheid in Nederland*, 377 e.v..
145. Simmel, 'Die Mode' in: *Philosophische Kultur*, 47.
146. Van den Elsen, *Bloemhofke van Ruth*, 152.
147. Vandaar de voorlichting over dit onderwerp, bijvoorbeeld in: Van der Meulen, *Onze kleding*, passim.

7. Expressie door middel van kleding 1813-1920: verschuivingen in het relatief belang van de verschillende functieaspecten van kleding en verzorging van het uiterlijk

In dit hoofdstuk zal worden nagegaan, hoe de verschillende functieaspecten van kleding en verzorging van het uiterlijk tussen 1813 en 1920 zijn ingevuld. Ging het in hoofdstuk zes om de vraag hoe kleedgedrag beïnvloed wordt door zowel moderniserende als conserverende tendensen, hier staat de vraag centraal welke verschuivingen zich hebben voorgedaan in de ‘betekenislading’ van de verschillende functieaspecten van kleding en verzorging van het uiterlijk en in het relatieve belang, dat aan deze functies wordt gehecht.

Kleding en uiterlijk spelen een rol in de sociale omgang. Soms kan men met behulp van een onderdeel van het toilet bijna praten, zoals in het geval van de waaier. In de negentiende eeuw is de waaier een onmisbaar accessoire bij de avondkleding van een dame. Met behulp van deze waaier kan zij allerlei tekens geven. Zo staat het snel heen en weer waaieren voor hartstochtelijke liefde en uit een dame haar twijfels aan iemands oprechtheid door de waaier aan haar lippen te brengen. Uiteraard is communicatie alleen mogelijk, wanneer zowel de dame als haar publiek de door haar gebruikte codes op de juiste manier hanteren c.q. interpreteren. De ‘waaiertaal’ wordt dan ook uitgelegd, bijvoorbeeld in *De Gracieuse*¹.

De waaiertaal is wel een heel expliciet geval van communicatie middels kleding en uiterlijk. Ook in minder verfijnd uitgewerkte vorm geven mensen elkaar tekens met behulp van hun uiterlijke verschijning. Het is goed op deze plaats nog even de verschillende functies te memoreren die kleding en uiterlijke verzorging voor mens en samenleving kunnen vervullen (zie 2.2.1.). Kleding kan zijn: een middel om de eigen persoonlijkheid uit te drukken, een visitekaartje in de sociale omgang, een façade waarachter het individu kan schuilen, een middel om de functie en positie van mensen in het maatschappelijk leven aan te geven, een statussymbool, een middel om zich met bepaalde groeperingen, overtuigingen of personen te identificeren, een middel om erotisch en esthetisch aantrekkelijk te zijn, een bescherming tegen werkomstandigheden en klimaat, een middel om een stemming uit te drukken, een ‘toonsetter’ bij plechtige gebeurtenissen in een mensenleven en een middel om de verschillende maatschappelijke rol van man en vrouw alsmede de normering van ‘vrouwelijkheid’ en ‘mannelijkheid’ te benadrukken. De verschillende functies van kleding zijn weliswaar van elkaar te onderscheiden binnen een analytisch kader als deze studie biedt, maar kunnen in de praktijk van het dagelijks leven in

het kleedgedrag van een individu tegelijkertijd optreden. Een bepaald kleedgedrag kan meerdere functies naast elkaar hebben. Als voorbeeld mag de hoofdtooi van vrouwen in de streekdracht dienen: aan dit seksspecifieke drachtonderdeel zijn vaak stand, bevolkingsgroep, burgerlijke staat en godsdienst van de draagster te herkennen, het doet dienst als statussymbool en het geldt bovendien als verfraaiing.

Hoewel alle functies van kleedgedrag en verzorging van het uiterlijk dus een rol kunnen spelen bij het tot stand komen van het uiteindelijk kleedgedrag van de mens op elk willekeurig tijdstip in de geschiedenis, is er toch in verschillende historische periodes sprake van een andere hiërarchische ordening van die functies.

In de ‘dominant traditionele’ samenleving (zoals Nederland tussen 1813 en 1850 nog gekarakteriseerd mag worden) spelen voor de hogere standen vooral de herkenningsfunctie, het statusaspect en de identificatie met de eigen stand een grote rol in het tot stand komen van het kleedgedrag. Kleding heeft bovendien een duidelijke functie bij plechtige gelegenheden zoals doopfeesten, aannemings- en communiefeesten, trouwpartijen en begrafenissen. Het uiterlijk is een façade waarachter de persoon verborgen kan blijven. Voor de lagere standen is herkenning eveneens belangrijk, maar dan vooral van plaats van herkomst, religie en beroep. Bij de armen heeft kleding vaak niet veel meer dan een beschermingsfunctie, en zelfs die wordt niet altijd afdoende vervuld. In alle standen bestaat seksspecifieke kleding: mannen en vrouwen gaan verschillend gekleed. Het verschil tussen de uiterlijke verzorging van mannen en vrouwen en wat beide seksen op kledinggebied aan ‘spel’ is toegestaan wordt met name bij de elite en de middengroep in de loop van de negentiende eeuw groter.

In de overgangperiode (1850-1918) verandert het één en ander. Kleding krijgt meer de rol van visitekaartje, als uiting van het feit dat in de steden niet alle mensen elkaar persoonlijk kennen. Er komt voor de hogere klassen ook wat meer nadruk te liggen op het ontwikkelen van een persoonlijke stijl van zich kleden, met name voor de man. Voor de lagere klassen komt kleding als statussymbool door de opkomst van de confectie-industrie meer binnen het bereik van de financiële middelen te liggen. De herkenningsfunctie op het terrein van stand, plaats van herkomst en religie begint aan belang in te boeten: identificatie met de dorpsgemeenschap erodeert.

In de ‘dominant moderne’ samenleving winnen de functies van het weergeven van de eigen identiteit, de identificatie met zelfgekozen subgroepen en leefstijlen en de uitdrukking van de persoonlijke stemming steeds meer terrein, ten koste vooral van kleding als herkenning, als façade en als onderdeel van plechtige gelegenheden. De functie van kleding als statussymbool blijft, van een andere lading voorzien, van centraal belang. De sterk seksegebonden kleding vertoont onder invloed van de emancipatie van de vrouw enige nivellering in die zin, dat sommige herenkledingstukken ook door vrouwen gedragen gaan worden.

In de komende paragrafen zullen de verschillende functies van kleding in hun ontwikkeling tussen 1813 en 1920 worden besproken. Deze zijn gebundeld tot vijf groepen: de verwijzingen die kleding geeft naar de sociale rol en positie van de dra(a)g(st)er, kleding die verwijst naar het reguleren van de seksualiteit en de verhouding tussen de geslachten, kleding als ‘toonsetter’ bij plechtige gelegenheden, kleding als expressiemiddel voor de individuele identiteit en kleding als middel om naar een esthetisch ideaalbeeld te streven.

7.1. Kleding en verwijzingen naar de sociale positie en maatschappelijke functie van de dra(a)g(st)er

Hier staan de diverse functies van kleding en verzorging van het uiterlijk centraal, die verwijzen naar de sociale positie en de maatschappelijke rol van de dra(a)g(st)er. Het gaat om aanduidingen van beroep, stand, plaats van herkomst, burgerlijke staat, leeftijd en godsdienst. De seksspecifieke kleding die men ook tot deze groep kan rekenen, wordt in de volgende paragraaf apart belicht. Hier komen achtereenvolgens aan de orde kleding als visitekaartje, kleding en herkenning, kleding als façade en kleding als statussymbool.

7.1.1. Kleding als visitekaartje

De eerste indruk die een individu op een ander, onbekend persoon maakt, wordt, bij gebrek aan meer informatie, gebaseerd op de uiterlijke verschijning. Men kan trachten deze eerste indruk in de gewenste richting te leiden, door in de kleding te verwijzen naar bepaalde kwaliteiten van de dra(a)g(st)er. Deze kunnen zowel op sociaal als op persoonlijk vlak liggen. Op deze manier bekeken fungeert de uiterlijke verschijning als een visitekaartje.

Kleding heeft tussen 1813 en 1920 steeds als visitekaartje dienst gedaan. Deze functie van kleding wint in dit tijdvak aan belang. Bovendien verandert de boodschap die op het visitekaartje wordt vermeld in de loop der tijd van inhoud.

In het ‘dominant traditioneel’ leefpatroon laat men graag zien uit welke stand men afkomstig is, uit welke regio men stamt en welke godsdienst men belijdt. De kleding is dus standsgebonden en er bestaan allerhande, onderling verschillende streekdrachten. Wanneer een streekdracht thuishoort in een regio waar meerdere geloven vertegenwoordigd zijn, is aan details te zien of men met protestanten dan wel met katholieken van doen heeft. Dit zijn ook de parameters van de traditionele samenleving: een vrij rigide sociale hiërarchie, sterke verbondenheid aan familie en dorp in introverte leefgemeenschappen en de religie als regulerend principe, houvast en troost. Aangezien men in een dorp of kleine stad veel van

degenen met wie men in sociaal contact treedt persoonlijk kent en men relatief weinig contacten onderhoudt met personen die niet tot de eigen leefgemeenschap behoren, voelt men niet zozeer de behoefte aan het opnemen van verwijzingen naar de eigen persoonlijkheid in de ‘tekst’ van het visitekaartje.

Dit ligt anders in de grotere steden, waar het sociale leven veel abstracter is en sociale contacten van meer onpersoonlijke aard frekwent voorkomen. In een samenleving waarin men met veel mensen te maken krijgt, maar doorgaans slechts zeer oppervlakkig met hen in contact komt, wordt de uiterlijke verschijning als visitekaartje onmisbaar. Naast de situatie waarin men een bepaalde persoon ontmoet, biedt immers het uiterlijk vaak het enige aanknopingspunt om die persoon in te schatten en zo te anticiperen op het gedrag, dat men van hem of haar kan verwachten en dat men zelf tegenover hem of haar tentoon moet spreiden².

Vanwege diezelfde onpersoonlijke contacten en de geringere sociale controle is het in de steden ook gemakkelijker anderen met behulp van kleding een status voor te spiegelen die de dra(a)g(st)er in feite niet bezit. Rond 1840 is de rok, het kenmerk van de heer, een onmisbaar attribuut voor ieder die zich graag als zodanig wil presenteren. Velen maken schulden om een rokkostuum te kunnen kopen of bezuinigen op andere uitgaven, zoals het eten³. Sommigen gaan zelfs het slechte pad op om zich de spullen te verwerven waarmee zij op anderen indruk kunnen maken. Een winkelier vertelt in 1910 ‘uit eigen bevinding ... dat 't meermalen gebeurde, dat men mij bestal of trachtte te bestellen van mode-artikelen en dat dit geschiedde door meisjes, die geen geld hebbend en zich toch willende kleeden en opschikken, liever diefstal pleegden, om aan hunne ijdelheid voldoening te kunnen schenken, dan eerlijk door 't leven te gaan, gekleed naar hun vermogen’⁴.

Het dragen van dezelfde kleding als de sociale bovenlaag is echter bij nauwkeurige beschouwing niet voldoende om door leden van de elite voor een standgenoot te worden gehouden. Vertegenwoordigers uit de lagere standen verraden zich bijvoorbeeld door hun taalgebruik. ‘De Haagsche dienstboden, die nú (1893) des zondags uitgaan, zijn geheel en al gekleed als onze zusters en nichtjes. Door de gemakkelijke der vrouw, om zich in elk toilet te bewegen en zich betere vormen toe te eigenen, zou men des zondags, in het Kurhaus of elders, menig keuken- of linnenprinsesje, in haar modieus toilet, met smaakvollen parasol, keurige glacé's en cokette laarsjes, op zekeren afstand voor eene echte juffrouw, eene dame uit den beschaafden stand houden ... Als het mondje der onechte dame opengaat en zij in een sterk Haagschen tongval fluistert: “toe, hên, scheuf nog wat op!” is alle mogelijke illusie ... verdwenen’⁵. Wanneer nivellering in de kleding optreedt, gaat men de ander opletter gadeslaan om aan de hand van subtieler verschillen de sociale positie te kunnen taxeren. Een dame kan van een gelijk geklede, rijke boerendochter worden onderscheiden door haar elegante manier van bewegen: ‘Let eens op hoe geheel anders een dameshand de stukken van dam- of dominospel verplaatst dan de

hand van een welgestelde boerendochter dit doet. De eerste weet hand en vingers voortdurend in bevalligen stand te houden, uit gewoonte alleen reeds, en de gratie er van valt ieder in het oog; de andere vindt blijkbaar hare handen een paar lastige aanhangsels, die zij maar liefst ergens wegstopt, in geval zij niet direct hunne hulp behoeft⁷⁶.

Voor modemaaksters, kappers en kleermakers is hun uiterlijk niet alleen een visitekaartje in de hierboven besproken zin, maar betekent het bovendien een uithangbord voor hun vakkennis. Helaas valt deze tweeledige functie van hun kleding vaak moeilijk te rijmen met hun vaak karige inkomen. Het resultaat is dan meestal wat pover, hoewel de goede bedoelingen uit alles spreken. De journalist M.J. Brusse verwoordt de indruk die de kleermakers te Rotterdam op hem maken rond 1910 aldus: ‘Het scheen mij toe of hun kleeren vaak erg krapjes aan zijn, en niet in 't bijzonder voor hun lichaam bestemd; zoo'n beetje benepen pasklaar gemaakt; wat dubieus naar de stof en den snit. Zooals oud-maakt-nieuw ook wel is ... hoewel toch uiterst knap, ja netjes en bepaald respectabel. Te netjes zelfs, tē stijf, tē zwaar geperst, zou ik zeggen, tē scherp van vouw, tē opzettelijk voor den ander vermaakt, terwijl 't tóch immers 't karakter der kleeding van den één behoudt. En te nieuw van bedoeling voor iets waarlijk min of meer versletens⁷⁷.

Tot aan het begin van de twintigste eeuw is de representatiefunctie van kleding duidelijk het belangrijkste: men maakt zich middels kleding en uiterlijk kenbaar als een vertegenwoordiger van een bepaalde groep, gemeente, stand of klasse. In de periode daarna wint de presentatiefunctie van kleding langzamerhand terrein: men gaat in kleding en uiterlijk de eigen persoonlijkheid uitdragen. De sociaalpsycholoog Richard Sennett is van mening dat in de loop van het moderniseringsproces representatie van de sociale rol in kleding wijkt voor presentatie van de eigen persoonlijkheid⁸. Hieraan liggen de individualisering en urbanisering, die deel uitmaken van het moderniseringsproces, ten grondslag.

Inderdaad wordt het ontwikkelen van een eigen persoonlijke kleedstijl langzamerhand hoger aangeslagen, dan het klakkeloos opvolgen van (geschreven of ongeschreven) kleedvoorschriften of modedictaten. Vooral in de hogere standen, waar de individualisering het eerst optreedt, wordt al snel belang gehecht aan een persoonlijke noot in de kleding en ziet men overdreven rijke ‘stands’kleding zonder meer als een teken van wansmaak en een slechte opvoeding. In een etiquetteboekje uit 1912 wordt dit als volgt verwoord: ‘Wat de kleeding betreft, deze heeft haar eigen taal, die iedereen lezen of begrijpen kan ... Bij het navolgen der heerschende mode moet men vooral voorzichtig zijn, dat men niet tot overdrijving overslaat, iets wat maar al te dikwijls gebeurt ... De kleeding behoort steeds ondergeschikt te zijn aan den persoon, een stelregel, die helaas dikwijls uit het oog wordt verloren, want menigmaal wil de rijke parvenu door middel zijner kleeding zijn rijkdom aan de wereld bekend maken⁷⁹.

In het ‘dominant modern’ leefpatroon toont men de buitenwereld steeds meer de eigen identiteit, de eigen persoonlijkheid. Hierbij wordt de

representatiefunctie niet geheel verlaten: statusoverwegingen spelen nog steeds een rol. Men houdt zich aan de kledingnormen die binnen de beroepsgroep en binnen de kring van sociale contacten gelden. Men vindt het echter steeds minder belangrijk in kleding en uiterlijk aan te geven, uit welk dorp men komt en welke godsdienstige overtuiging men koestert. De streekdracht verdwijnt dan ook uit beeld, en daarmee de godsdienstgebonden varianten erbinnen.

7.1.2. Kleding en herkenning

Het oproepen van herkenning blijft gedurende de gehele periode een belangrijk doel van kleedgedrag. Er is echter wel een verschuiving waar te nemen in de aard van de verwijzingen naar sociale positie en maatschappelijke functie. Begin negentiende eeuw hecht men vooral belang aan de herkenbaarheid van de dra(a)g(st)er als een vertegenwoordig(st)er van een bepaalde sociale laag, religie, stads- of dorpsgemeenschap, beroepsgroep en leeftijdscategorie. Wat deze aspecten aangaat, wordt het vooral tussen 1880 en 1920 steeds moeilijker een persoon op grond van diens uiterlijke verschijning op de eerste blik te kunnen plaatsen. Deze ontwikkeling wordt hier voor ieder aspect kort belicht, behalve voor de leeftijd, die verderop (7.3.5.) aan de orde zal komen.

In de negentiende eeuw is de overtuiging dat de kleding de sociale positie van de dra(a)g(st)er moet weerspiegelen nog gemeengoed. De streekdracht kent doorgaans voor elke stand een specifieke variant. Vissersvrouwen uit Noordwijk dragen in tegenstelling tot de boerinnen ter plaatse geen lange kap, maar een korte ‘mopmuts’. Burgervrouwen zijn te herkennen aan het capotehoedje dat zij op haar lange muts dragen. Bovendien dragen zij jak en rok in één kleur, terwijl vissersvrouwen en boerinnen twee kleuren combineren¹⁰. Daar waar mutsen met oorijzer gedragen worden, geeft deze versiering vaak de stand aan. Meestal hebben de landarbeidersvrouwen óf de goedkoopste variant (smal, zilver of koper) óf dragen zij een muts zonder oorijzer. Dat laatste is bijvoorbeeld het geval in Laren¹¹. Toch zijn er al personen, die zich aan de norm van standsgebonden kleding onttrekken. Vooral het huispersoneel treedt deze ‘wet’ met voeten. Een veelgehoorde klacht is dan ook: ‘Men kan tegenwoórdig geen knegt meer kennen uyt zynen meester, noch meyd uyt haere meesteresse ... Dat zulk volksken gestigtig gekleed ging naer hunnen staet ...’¹².

De standsgebonden kleding verdwijnt tussen 1880 en 1920 van het toneel. De strijd voor gelijkberechtiging en het beschavingsoffensief bevorderen een nivellering van de uiterlijke verschijning van de standen. De opkomst van de confectiekleding verschaft daartoe de mogelijkheden. Standsverschillen in de kleding verdwijnen als gevolg van democratisering en individualisering niet helemaal, maar worden veel subtieler tot uitdrukking gebracht en daarmee moeilijker te traceren op de eerste blik. Het gaat dan om goede kwaliteit en perfecte afwerking van de kleding,

om het bezit van de juiste accessoires en om een smaakvol, harmonieus totaalbeeld. Demonstratieve consumptie vindt de elite ‘onkies’.

Verschillen in religie zijn in het traditionele kleedpatroon vaak aan de kleding af te lezen. Zo dragen in Zuid-Beveland en in Noord-Brabant de protestantse vrouwen een andere muts dan de katholieke¹³. Ook bij de boeren uit Zuid-Beveland is hun godsdienst aan de kleding af te lezen: katholieke boeren slaan de rand van het ronde hoedje aan de voorkant neer¹⁴. In Noord-Oost Twente wijkt de kleding van katholieke plaatsen als Tubbergen, Weerselo, Ootmarsum en Denekamp sterk af van die in protestantse gedeelten als Oostelijk-Almelo¹⁵. Katholieke vrouwen dragen vaak een kruis op haar borst als teken van haar geloofsovertuiging. Deze religieus gefundeerde verschillen in kleding zullen geleidelijk verdwijnen onder invloed van secularisering, ondanks pogingen van de confessionele zuilen ze nieuw leven in te blazen¹⁶. Ook het verdwijnen van de streekdrachten, die vaak een katholieke en een protestantse variant kennen, werkt mee aan het op de achtergrond raken van dit aspect van herkenning.

Het dragen van streekdracht is begin negentiende eeuw op het platteland van Nederland eer regel dan uitzondering. De kleding van Staphorst bijvoorbeeld, voor ons zeer opvallend, wordt in het *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden* van Van der Aa (1839) niet als zodanig beschreven. Zij wijkt dan kennelijk niet af van wat er in de dorpen rondom gedragen wordt. Langzamerhand verliest de streekdracht terrein aan de stadse modekleding, eerst onder de dorpselite, dan onder degenen die veel contacten hebben buiten de eigen dorpsgemeenschap (marktgerichte middenstanders en boeren, dienstpersoneel dat in de stad gaat werken) en als laatste onder de traditionaliserende bevolkingsgroepen (vissers, boeren met traditioneel bedrijf) en de van hen afhankelijke werklieden (landarbeiders). Vaak neemt men de stap om van de streekdracht op de stadse mode over te schakelen niet in één keer, maar combineert men eerst elementen uit de regionale dracht met modekleding. Zo draagt rond 1850 de burgervrouw op de Zuidhollandse eilanden nog wel haar keuvel met gouden oorijzer en enorme gouden krullen, maar volgt zij in de rest van haar kleding de Franse mode. Haar dochter gaat eender gekleed, behalve dat zij een heel schort over haar kleding draagt en op haar keuvel een strohoedje¹⁷.

Aan de kleding van een individu kan men in het traditionele kleedpatroon vaak niet alleen de streek, maar ook de plaats van herkomst aflezen. Zelfs wanneer de streekdracht van de dorpen in een bepaalde regio sterke overeenkomsten vertoont, is toch steeds aan een klein detail te zien uit welk dorp de dra(a)g(st)er van een bepaald kostuum afkomstig is. Soms moet men echter een insider zijn in de regio om deze kleine verschillen waar te kunnen nemen en te kunnen duiden. Vrouwen uit de dorpen aan de Zaan zijn te onderscheiden naar dorp van herkomst door verschillen in haar hoofdtooi¹⁸. In Zeeland verschillen rond 1870 de vorm en grootte van de schoengespens niet alleen per eiland, maar zelfs per dorp¹⁹.

Regionale verschillen in kleding verdwijnen als gevolg van individualisering (losser worden van familieband en band met de dorpsgemeenschap), urbanisering (zwaartepunt van de bevolking verplaatst zich van platteland naar stad) en vanwege de doorbreking van het isolement van het platteland. Het platteland verliest geleidelijk de eigen levenswijze en gaat deel uitmaken van het dominant stedelijk leefpatroon. De eigen cultuur brokkelt af, omdat de leefsituatie waar deze cultuur een uiting van was, gaat veranderen. De besloten gemeenschap wordt geïnfiltreerd door nieuwkomers (forensen, toeristen), verlaten door jeugdige werkzoekenden, opengebrouwen door betere vervoermiddelen en verkeerswegen, wakker geschud door nieuwe communicatiemiddelen en meegesleept in de rationalisering en specialisering van de arbeid. De streekdracht, die de cohesie binnen de dorpsgemeenschap tot uitdrukking bracht, verliest haar sociale inbedding en sterft af. Dit is de werkelijke reden voor de teloorgang van de streekdrachten. Periodes waarin het materiaal voor de streekdracht schaars is (zoals de Eerste Wereldoorlog) en tijden van economische achteruitgang (zoals de landbouwcrisis van eind negentiende eeuw) zijn geen oorzaken van het afleggen van de streekdracht. Zij kunnen de beslissing van een individu of groep van de streekdracht op ‘burgerkleding’ (goedkope confectie) over te stappen hooguit versnellen²⁰. Zolang het dragen van streekdracht als zinvol wordt gezien, getroost men zich er echter veel inspanningen en financiële offers voor.

Met het verdwijnen van de streekdracht is een dorping in de grote stad op het eerste gezicht niet langer als zodanig te herkennen. De plattelander wordt vanaf eind negentiende eeuw geleidelijk als consument van confectie in het commerciële modecircuit opgenomen. Daartoe worden ook de mogelijkheden geboden. Rond de eeuwwisseling venten marskramers met confectiekleding in de meer afgelegen regio's van het platteland²¹, later openen filiaalketens ook vestigingen in kleinere plaatsen, terwijl tegelijkertijd de gang naar de grote steden voor de plattelandsbewoner gemakkelijker wordt.

Het wordt eveneens in de loop van hier besproken periode steeds moeilijker om op grond van het uiterlijk iemands beroep te raden, tenzij natuurlijk de betreffende persoon in functie is en daarbij de voor dit beroep of deze functie passende uniforme kleding draagt. Buiten het werk om is dit echter lang niet altijd duidelijk. In de negentiende eeuw heeft ieder beroep zijn eigen kenmerkende kleding²². Zo draagt rond 1840 een schippersknecht een bultige zuidwester, een zichtbaar versteld vormeloos kort jasje, een kreukelig vest en een lange broek waarvan de klep niet goed sluit²³. Een huurkoetsier vertoont bakkebaarden, een blinkende hoge hoed, oorringen, een blauwe buis met korte panden, een geel vest en een fluwelen broek, waarvan de pijpen aan de zijkant zijn voorzien van benen knopen. Daarover draagt hij een jas van grijs laken en een lange mantel tegen de kou²⁴. Velen dragen hun beroepskleding de hele dag door en bij vrijwel alle gelegenheden. In Limburg is de kiel het kenmerk van de boer: ‘In de kiel toog hij naar de burgemeester en pastoor, ging hij naar de

graaf en baron, naar zijn werk en naar de kerk ... in de kiel ging hij Zondags en in de week altijd en immer²⁵. De scheiding tussen wonen en werken die in de loop van de negentiende eeuw in Nederland optreedt en vrijwel alle beroepen betreft (enkele uitzonderingen: huisarts, pastoor, notaris) brengen een scheidslijn teweeg tussen de mens op het werk en de mens daarbuiten. De mens kan zich van dat werk distantiëren. De toegenomen vrije tijd heeft een zelfde invloed. In veel gevallen wordt de besteding van die vrije tijd zelfs als meer bepalend voor de eigen identiteit gezien dan het werk dat men doet. Vandaar dat men het niet meer zo belangrijk vindt in het uiterlijk het beroep naar voren te laten komen. Bovendien stellen de toegenomen welvaart en de komst van de goedkope confectiekleding ook de minder gegoeden in staat meerdere stellen kleding te bezitten: men heeft dus ook de mogelijkheid gekregen zich op het werk anders te kleden dan daarbuiten. Een jonge vrouw uit de witte-boordengroep draagt tijdens haar werk op kantoor de voorgeschreven eenvoudige zwarte japon. Daarbuiten gaat zij anders gekleed: 'te huis komende, permitteer ik mij de weelde van mij te verkleeden; 't blijft eenvoudig, hoe zou het anders? maar 't frischt zoo op'²⁶.

Het uniform is een speciale vorm van kleding waarbij de herkenbaarheid een grote rol speelt. Vooral bij vertegenwoordigers van het gezag is het dragen van een uniform noodzakelijk. Voor het adequaat uitoefenen van hun functie is het onontbeerlijk, dat zij voor het publiek herkenbaar zijn als ordehandhavers met bepaalde bevoegdheden. Daarom dragen militairen, politiemensen, douaniers, conducteurs, etc. een uniform. Stationsbeambten gaan rond 1880 in Nederland tijdens hun werk gekleed als leden van de lagere middengroep: met hoge hoed en lange jas. Wanneer de dienst dat vergt, zetten zij echter hun gegalonneerde pet op²⁷. Uniforme kleding bewijst ook elders goede diensten, met name in de medische en de dienstensector. Ook hier is het van belang dat het publiek de mensen met een bepaalde functie kan herkennen, zodat men weet bij wie men met vragen, bestellingen en dergelijke terecht kan. Daarom dragen ook bijvoorbeeld verplegend personeel, baliepersoneel en horecapersoneel vaak een uniform.

Het dragen van een uniform terwille van de herkenbaarheid is in het 'dominant modern' leefpatroon -in tegenstelling tot hiervoor besproken aspecten van herkenning- juist toegenomen. De abstracter en onpersoonlijker samenleving heeft veel meer behoefte aan regulering door functionarissen, die uit hoofde van hun functie met enig gezag bekleed worden. Aangezien men elkaar niet persoonlijk kent, is het belangrijk dat iedereen meteen kan zien met welke functionaris men van doen heeft, zodat het publiek weet bij wie men terecht kan en de zeggenschap van de functionaris op zijn of haar terrein accepteert.

Een speciaal geval vormt de uniforme, stigmatiserende kleding van bededen, met name in de tehuizen. Tot het begin van de twintigste eeuw kennen veel instellingen nog verplichte tehuis-kleding²⁸, al zijn er ook waar dit rond 1890 niet (meer) gebruikelijk is²⁹. Zelfs in bejaardenpen-

sions waar de bewoners zelf entree- en kostgeld betaald hebben, bestaan soms kledingvoorschriften³⁰. Vaak maakt men (een deel van) deze kleding in het tehuis: in het armenhuis ‘De Doelen’ te Utrecht bijvoorbeeld worden de onderkleding van alle bewoners en de bovenkleding van de kinderen door eigen mensen vervaardigd en versted³¹. In het Stadsarmenhuis te Leeuwarden dragen in 1888 jongens standaardarbeiderskleding van pilo, aangevuld met een blauw lakens vest en een halsdoek. Voor de zondag hebben zij buis, broek en vest van blauw laken. De meisjes dragen geen jak en rok, zoals de meeste arbeidervrouwen, maar een japon en als hoofdbedekking voor de zondag een tipmuts met zilveren oorijzer (door het tehuis verstrekt) en een witte strohoed³². In dezelfde plaats gaan de kinderen uit het Old-Burgerweeshuis dan nog gebukt onder ‘het voor 't gevoel der kinderen (vooral der oudere) zoo deprimerend stelsel van uit twee kleuren bestaande bovenkleëren: rood en zwart’³³. Ook bij deze kleding staat de herkenbaarheid voorop. In dit geval echter zijn het niet de betrokkenen zelf die prijs stellen op deze herkenbaarheid, maar de burgerij en haar gezagdragende vertegenwoordigers. Bovendien biedt de herkenbare kleding de mogelijkheid het gedrag van de bedeeden goed in de gaten te houden en hen zo te disciplineren. Tenslotte kan de burgerij aan de kleding aflezen wat voor vlees men in de kuip heeft: zo voorkomt men bijvoorbeeld dat bedeeden ‘bij gaan verdienen’ door te bedelen.

In het ‘dominant modern’ leefpatroon streeft men bovendien naar herkenbaarheid van de leefstijl die men cultiveert. Men richt zich daarbij naar de normen die de sociale groep met diezelfde leefstijl aanlegt ten aanzien van de uiterlijke verschijning. Zo is men voor leefstijlgenoten en voor buitenstaanders herkenbaar.

7.1.3. Kleding als façade

Kleding kan worden gebruikt als een façade waarmee men zich naar de buitenwereld presenteert, terwijl zich daarachter de eigen persoonlijkheid - het ‘ware ik’ - kan verschuilen. Dit is bijvoorbeeld het geval bij voorgeschreven, formele kleding. Dit type kleding verwijst in eerste instantie naar de maatschappelijke rol die de drager speelt. De staatsiekleding van het koninklijk huis behoort ertoe, evenals de standsgebonden kleding van de hogere kringen in de vorige eeuw.

Uniformen werken bijzonder sterk als façade. Draggers van een uniform kunnen zich zozeer identificeren met hun maatschappelijke functie, waarnaar dat uniform verwijst, dat dit de eigen persoonlijkheid geheel overwoekert. Als lid van een groep of organisatie nemen zij de ideale groeps persoonlijkheid aan, zonder er hun eigen identiteit mee te confronteren. Dit verklaart dat mensen in een geüniformeerde groep in staat zijn tot handelingen, die zij niet zo gemakkelijk zouden uitvoeren als zij niet de groeps persoonlijkheid zouden laten domineren, maar de eigen verantwoordelijkheid.

In het ‘dominant traditioneel leefpatroon’ is de façadefunctie van kleding heel belangrijk: er is (expliciet of impliciet) voorgeschreven kleding voor elke stand, elke functie en elke gelegenheid. Het individu is ondergeschikt aan zijn positie in de samenleving. Dat geeft hem of haar tegelijk de ruimte om de eigen identiteit achter de voorgeschreven façade geheim te houden. Zoals in het tweede hoofdstuk (par. 2.3.2.) al is aangestipt is dit volgens Sennett de ideale situatie om een echte persoonlijkheid te ontwikkelen en te behouden. Er is volgens hem meer ruimte geweest voor de echte individualiteit achter de façade van de standsgebonden kleding dan in het moderne leefpatroon, waarin de mens zijn of haar persoonlijkheid voor iedereen zichtbaar moet etaleren. Het speuren naar de persoonlijkheid met behulp van ‘clues’ in de uiterlijke verschijning maakt de mensen huiverig³⁴. Aan de cultus van de persoonlijkheid is de notie van deviant gedrag gekoppeld: de persoon die zich afwijkend gedraagt wordt nagewezen en buitengesloten³⁵. De angst hiervoor berooft mensen van de mogelijkheid zich in de publieke sfeer uit te drukken en belet hen daarmee een volwaardig participant in de samenleving te zijn. Zonder een bepaalde mate van distantie, zoals de vroegere façade bood, is de mens op zichzelf teruggeworpen en ontwijkt hij of zij contact met niet-intimi³⁶.

De door Sennett geroemde individuele speelruimte is in het traditioneel leefpatroon echter alleen weggelegd voor de hogere standen. De lagere sociale klassen (werklieden, werklozen, losse arbeiders, landarbeiders, etc.) kunnen zich geen glimmend gepoetst front om achter weg te schuilen permitteren. Zij zijn gedwongen zich in hun werkkleding of in de hen door charitatieve instellingen verstrekte kleding te tonen. Deze biedt het individu weinig speelruimte en soms zelfs letterlijk onvoldoende bescherming, in het geval zij slechts lompen bezitten. Tegelijkertijd ontzegt de burgerij hen het recht op een eigen individuele identiteit: zij vormen in de ogen van de elite slechts een amorfe massa, het ‘volk’. Volgens de burgerij is een eigen persoonlijkheid alleen voorbehouden aan mensen van ‘beschaving’ en ‘eruditie’, aan personen uit hun eigen sociale laag dus. En daarbinnen dan nog alleen aan mannen.

Sennett heeft gelijk wanneer hij de teloorgang van de traditionele façadefunctie in kleding en uiterlijk analyseert. Twee aspecten van modernisering zijn hiervoor met name verantwoordelijk: democratisering en individualisering. Als gevolg van democratisering neemt het dragen van formele kleding en gelegheidskleding langzamerhand af. Een voorbeeld is het jacquetkostuum, dat in de negentiende eeuw dagelijkse kleding voor de heren uit de hogere standen is maar circa 1920 alleen nog bij speciale gelegenheden dienst doet. Individualisering dringt het dragen van kleding als een façade waarachter men zichzelf kan verbergen eveneens terug. Het belang dat gehecht wordt aan het tonen van de eigen identiteit, de eigen persoonlijkheid in de kleding is haast per definitie strijdig met het verbergen van die eigenheid achter een formele façade.

Sennett heeft echter ongelijk wanneer hij concludeert dat in het modern leefpatroon de façadefunctie vervalst. Deze blijft wel degelijk be-

staan. Zo verdwijnt de formele kleding niet totaal. De mens uit het moderne leefpatroon heeft de neiging zich extra verzorgd te kleden en meer rekening te houden met kleedvoorschriften, wanneer hij of zij een bepaalde rol moet spelen ten overstaan van een sociaal publiek, bijvoorbeeld bij officiële bijeenkomsten, ambtelijk ceremonieel of bijzondere festiviteiten. Is men ‘buiten dienst’ en ‘onder ons’ dan kan de hand worden gelicht met deze façade. Goffman wijst ons op het verschil in gedrag van mensen ‘front stage’ en ‘back stage’ (zie par. 2.2.1.). Een goed voorbeeld biedt de handelwijze van de rijke Groningse boerin in de eerste helft van de negentiende eeuw. Zij draagt haar zware, doch statusverschaffende brede gouden oorijzer zolang zij door de buitenwacht gezien kan worden, maar ‘zo gauw de familie weer onder elkaar was, dan was haar eerste werk om het oorijzer af te zetten. Dat gaf opluchting en de veel voorkomende hoofdpijn zakte dan vaak gauw weer af’³⁷.

Elias' civilisatietheorie nuanceert Goffmans analyse. Hij wijst er op hoe in de loop van het beschavingsproces een scheiding tussen de intieme sfeer en de publieke sfeer ontstaat, waarbij lichamelijke verrichtingen in toenemende mate aan de privésfeer zijn voorbehouden. Toch dringt de buitenwereld tegelijkertijd binnen in die privésfeer, via het proces van internalisatie van waarden en normen, waardoor het individu deze als een ‘tweede natuur’ in zich opneemt. Sennett schetst de teloorgang van de evenwichtige ontwikkeling van de sociabele persoonlijkheid als gevolg van de eis datgene wat eigenlijk aan de privésfeer is voorbehouden -namelijk te laten zien wie men werkelijk is- in de publieke sfeer tot uitdrukking te laten komen. Elias wijst juist op het omgekeerde: het binnendringen van de publieke sfeer in de privésfeer middels het internalisatieproces, waarbij het individu zich de normen van de sociale omgeving zodanig eigen maakt, dat zij ook in de afzondering van de privésfeer worden nageleefd.

Elias' theorie biedt een goed houvast om bepaalde ontwikkelingen van het kleedgedrag en de lichaamsverzorging te duiden. Het aan- en uitkleden wordt verdrongen naar de intieme sfeer, evenals het baden, alle vormen van huid- en lichaamsverzorging, het opmaken van het kapsel en het aanbrengen van make-up. In het traditionele leefpatroon is het in de lagere sociale strata nog gebruikelijk dat men de slaapgelegenheid met meerderen deelt en zich in dezelfde kamer uitkleedt³⁸. Bij de elite is men gewoon, zich bij het aan- en uitkleden en toilet maken te laten helpen door een bediende. Etiquetteboekjes en opvoedingswerkjes dringen er echter steeds meer op aan, deze zaken te verrichten als men alleen is. Zelfs voor de huwelijkspartner dient men in deze een façade te handhaven. Een etiquetteboekje uit de jaren twintig zegt over dit onderwerp: ‘Waarom zich schminken en poederen “en plein public”, in trams en cafés, zoals men dat vroeger alleen van demi-mondaines zag, minder brutaal ongegeneerd zou zijn, dan b.v. in gezelschap van zijn chauffeur, zijn haar op te maken of een andere rok aan te trekken, of op visite komende zijn nagels te gaan vijlen in de vestibule, is mij persoonlijk tot nog toe niet duidelijk. Al

dergelijke dingen hooren m.i. thuis onder de intimiteiten van slaapkamer en toilet³⁹.

Tegelijkertijd wordt de onderkleding steeds fraaier en dient men dit gedeelte van de kleding niet meer stiefmoederlijk te behandelen. In het traditionele kleedpatroon is onderkleding vaak niet zo belangrijk: men geeft liever geld uit aan kleding, waarmee men voor de ogen van de buitenwereld kan pronken. Een arbeider oordeelt rond 1890 over de kleding van zijn klasse: ‘Wat de bovenkleeding betreft is het wel voldoende; voor de onderkleeding sta ik niet in’⁴⁰. De nieuwe standaard schrijft voor, dat ook de onderkleding verzorgd en liefst mooi moet zijn, ook al ziet bijna niemand die.

Dit is een volgende fase in het civilisatieproces: men internaliseert de normen van een zorgvuldige persoonlijke hygiëne en een esthetisch verantwoord, op elkaar afgestemd geheel van kleding en lichaamsverzorging. Men houdt zich niet alleen aan die normen voor het oog van de buitenwereld, maar doet dat ook daar waar (vrijwel) niemand het gedrag kan controleren. Via zelfregulering bereiken de eisen van de samenleving ook de intieme sfeer: het ophouden van een façade is niet langer afdoende. Van een ‘schaamtecultuur’ waarin mensen een gebod alleen opvolgen of het verbodene nalaten wanneer anderen het kunnen zien, schakelt men geleidelijk over op een ‘schuldcultuur’ waarin geboden en verboden ook wanneer anderen het niet kunnen zien worden nageleefd, omdat men anders schuldgevoelens ontwikkelt. In boekjes over de opvoeding, in de kinderlectuur en in tijdschriftartikelen wordt er in de negentiende eeuw regelmatig op gewezen, dat men ook thuis netjes gekleed moet gaan en zich goed moet verzorgen⁴¹. ‘Een huismoeder’ schrijft rond 1880 hoe zij onverwacht bij een vriendin op bezoek gaat en daar wordt ontvangen met een dichtslaan van alle deuren in huis. Zij moet een tijdlang wachten alvorens haar vriendin tevoorschijn komt: ‘Ziet gij, dat zijn families, waarin het fatsoenlijk wezen slechts bij bijzondere gelegenheden als een staatsiemantel wordt omgehangen. Moet niet eene huisvrouw op elk uur van den dag behoorlijk genoeg gekleed zijn, om eene lieve vriendin zonder verlegenheid te kunnen ontvangen? ... nooit, absoluut nooit, (mogen) de huisvrouw of hare kinderen zoo gekleed zijn, dat zij er zich voor vreemde oogen over te schamen hebben. Moest zij zich dan niet duizendmaal meer voor de oogen van haar man -ja zelfs voor die van hare dienstbodenschamen?’⁴². Het duurt echter nog lang voor deze standaard door de gehele bevolking wordt bereikt⁴³. Vandaar dat het getuigt van stand, wanneer men zich hier wel aan houdt: een welkom distantiemiddel in een tijd van nivellering op het terrein van de uiterlijke verschijning. Een echte heer loopt nooit in hemdsmouwen buiten de beslotenheid van zijn slaap- of studeerkamer. Dat moet hij overlaten ‘aan “den boer op zijn Zondags” of wel aan den stedeling uit de lagere klassen ... Iemand uit den beschaafden stand trekt zijn jas aan, voordat hij zich onder zijn medemenschen begeeft’⁴⁴.

Zowel Sennett als Elias zien echter over het hoofd, dat in het moderne leefpatroon een nieuw type façade opkomt. Niet altijd is de ‘eigen identiteit’ die men middels kleding en uiterlijk uitdraagt een puur individuele kwestie, zoals verderop (in 7.4.) betoogd zal worden. Er is vaak sprake van adoptie van een begerenswaardige identiteit door het individu. Wanneer het gaat om zo'n ‘aangenomen’ identiteit, bijvoorbeeld bij imitatie van een idool of identificatie met een bepaalde subcultuur, kan kleding net als tevoren een façade vormen.

7.1.4. Kleding als statussymbool

In elke sociale groep speelt kleding een belangrijke rol bij het verwerven van de hoogste status in die groep. Zelfs wanneer de norm is dat men zich niet met kleding en uiterlijk bezig dient te houden, is dat een duidelijke norm, en zeker niet de minst zwaarwegende. Doorgaans krijgt die persoon de hoogste status toegekend, die zich houdt aan de normen van de groep en deze tevens een extra dimensie weet te geven. Zo iemand moet invloed kunnen uitoefenen op de handhaving dan wel ontwikkeling van de ongeschreven codes. Op het terrein van kleding en uiterlijk krijgt dus diegene de hoogste status, die in kleding, make-up, lichaamsverzorging en haardracht de normen van de groep precies volgt, maar bovendien de eerste is die met een nieuwe mode komt en een trend kan beginnen. De laagste status heeft degene die geen kans ziet de norm te volgen. Op het Haarlemse gymnasium dient iedere jongeman die mee wil tellen rond 1900 zijn hoeden bij Prinsen te kopen en zijn pakken bij Van der Steur aan te laten meten. De zoon van een arts die dat onzin vindt, voelt zich op school buitengesloten, omdat zijn vader hem belet volgens de groepsnormen gekleed te gaan: ‘Ik kon het niet uitstaan dat ik er zo burgerlijk uitzag en geneerde me voor mijn vriendjes met hun Schotse, Engelse of Ierse pakken. Het was een voortdurende kwelling voor me. Een handicap, een vernedering³⁴⁵’.

Kleding en uiterlijke verzorging blijven in de gehele periode van 1813 tot 1920 statusaspecten vertonen. Men kan aan zeer uiteenlopende kledingstukken en accessoires de rol van statussymbool hechten. Meestal gaat het om zeldzame en/of kostbare artikelen. Status kan opgehangen zijn aan het al dan niet bezitten van een bepaald kledingstuk, zoals een mantel. In de negentiende eeuw is het bezit van een mantel alleen weggelegd voor de gegoeden, zowel op het platteland als in de stad. De mindere standen moeten het stellen met een omslagdoek (vrouwen) of buis (mannen). In de negentiende eeuw is modekleding op zich een statussymbool, evenals het bezit van sieraden. In de streekdrachten is status vaak gekoppeld aan gouden sieraden en kostbare materialen (kant, zijde). Rond 1900 verleent het dragen van besmettelijke witte kleding status. In de eerste helft van de twintigste eeuw is de bontjas een begeerd statussymbool.

Het louter bezitten van een bepaald statusverschaffend kledingstuk of sieraad is echter in veel gevallen niet afdoende: het moet bovendien in goede staat zijn en op de juiste manier worden gedragen. Zich te vertonen in een rokkostuum -een statussymbool van de heer in de negentiende eeuw- dat al te verbleekt en versleten is, werkt statusverlagend: ‘Dan, gelijk een paria, wordt de bloed ontweken; waar hij toeve, waar hij ga, met de nek bekeken’⁴⁶.

In de negentiende eeuw zijn ook zindelijkheid en correctheid statussymbolen. Dit zijn dan immers schaarse verworvenheden, die voor de lagere standen vrijwel onbereikbaar zijn: in hun leefsituatie ontbreken daarvoor de benodigde voorzieningen: water, sanitair, een uitgebreide garderobe en personeel. Vigarello wijst in dit verband op de hiërarchiserende werking van het baden⁴⁷. In een leesboek voor meisjes uit de tweede helft van de negentiende eeuw wordt het verhaal verteld van een kleerkast waarin de kledingstukken ruziën over de vraag wie van hen het voornaamste is. Het kamermeisje geeft de doorslag. Wanneer haar mevrouw uit is, gaat zij zich opschikken met de inhoud van de kleerkast. Zij schroomt niet alle kledingstukken aan te passen. Alleen aan de linnen manchetten waagt zij zich niet: ‘Die witte strookjes passen alleen voor de voorname lui, die hun leven lang niet te arbeiden hebben en hunne handen altijd even fijn en blank kunnen houden. Een van ons, die aan zulk een gemakkelijk leven niet gewoon is, kreukelt en bemorst die dingen maar, en buitendien steken onze roode handen er te veel bij af’⁴⁸.

In het ‘dominant traditioneel’ leefpatroon is het kleedgedrag sterk standsgebonden. Statussymbolen spelen daarbij een belangrijke rol: zij verwijzen naar de maatschappelijke positie van de dra(a)g(st)er en naar de sociale laag waartoe deze behoort. Zo draagt de vrouw van de makelaar in ‘De familie Stastok’ van Hildebrand, de enige ‘mevrouw’ in een gezelschap van juffrouwen, ‘een enorme muts met vuurrood lint ... en een niet minder enorme gouden gesp aan haar ceintuur’ om haar sociale status te onderstrepen⁴⁹.

In de streekdracht kent men meestal een zeer nauwkeurig uitgewerkte variatie in de dracht, die precies correspondeert met de verschillende standen en substanden die men onderscheidt. ‘Het gebruik van zilveren of gouden oorijzer drukte in de Drentse dorpen het standsverschil uit. Het goud was voor de vrouwen en dochters van de eigenerfde boeren en van de gezeten burgers. Huurboeren en éénpaardsboeren tooiden hun vrouwen en dochters met een zilveren oorijzer, evenals de dienstboden. Wat dit betreft was de dorpszede nogal streng’⁵⁰. In Friesland zijn het eveneens ‘metalen platen van koper, zilver of goud, wier breedte den graad van welgesteldheid der draagsters verraadt’⁵¹. In Brabant geeft vooral de muts het standsverschil aan: ‘De welgestelde boerin draagt de groote muts ook op werkdagen, maar de meeste vrouwen hebben door de week, zoowel thuis als op straat, een eenvoudig wit mutsje op van geplooid kant en zonder noemenswaardige versiering. Sommige boerinnen, de eenvoudigste, zetten dit mutsje in huis af en loopen dan met haar zwart ondermutsje,

enkelen zelfs ook zonder dit⁵². Ook de mannen hebben hun statussymbolen, meestal sieraden en gebruiksvoorwerpen van edelmetaal (knopen, gespen, horloge). In Etten-Leur is de hoge zijden pet het uiterlijk teken van welstand van de grote boer, ‘en niemand, die er het recht niet toe had in de ogen van de anderen, zou het gewaagd hebben om zich met zo'n pet te vertonen’⁵³.

Ondanks de strenge sociale controle is men geneigd zich groter voor te doen dan men is. Zo bedenkt men op de Zuidhollandse eilanden een mogelijkheid om met één set dure zilveren knoopjes, een belangrijk statussymbool, meerdere herenvesten te kunnen opluisteren: in plaats van de knoopjes vast te hechten rijgt men ze aan de achterkant van een vest aan een veter, die door de oogjes van de knopen wordt gepeuterd. Zo zijn ze makkelijk over te zetten, als men een ander vest aantrekt⁵⁴.

Statussymbolen kunnen per regio verschillen: zo zijn de statussymbolen in de streekdrachten op de arme Veluwe veel bescheidener⁵⁵ dan die van de rijke kleigronden van Friesland en Groningen. Op Walcheren ziet men een wel heel bijzonder statussymbool: rijke jonge boeren knopen er hun schoenen met lange strikken, terwijl de minder welgestelden het met korte strikken moeten doen⁵⁶. Op het eiland Texel is in de negentiende eeuw weer ander opmerkelijk statusvertoon usance. Hier is het tijdens de kermis gebruikelijk, dat het meisje gekleed gaat in een wit jak en een witte rok. De jongeman die haar mee uit neemt, zal met opzet wijnvlekken op haar kleding maken om te laten zien, dat hij geld genoeg heeft om zo royaal kermis te vieren, dat hij het zich kan permitteren wijn te verknoeien⁵⁷. Een zeer duidelijk voorbeeld van demonstratieve consumptie.

Ook kunnen statussymbolen in eenzelfde regio veranderen, bijvoorbeeld wanneer de welvaart er toeneemt. In veel streken, bijvoorbeeld in Drenthe⁵⁸, brengt de periode van agrarische voorspoed vanaf circa 1850 een grote stijging van de welvaart teweeg, die zich ook vertaalt in een soort inflatie van statussymbolen: vrouwen dienen steeds kostbaarder gouden of zilveren sieraden te bezitten willen zij in de hiërarchie blijven meetellen. ‘En met de mannen insgelijks ... Voorheen schaamde een boer zich niet, met zijn lange pijpen rok en wit boezelaartje voor, achter den ploeg te gaan. Maar dat was over. De groote ronde flaphoed, van achteren opgetipt, had plaats moeten maken voor petten en hoeden ... Zij lachten iemand uit als hij “anging” (aan 't Avondmaal ging) met zijn pijpen rok’⁵⁹.

Onder degenen die geen streekdracht dragen, is vóór 1880 het bezit van modekleding op zich reeds een statussymbool. Hiervoor is al aangegeven hoe de opkomst van de confectie (6.1.) en imitatie van de elite door sociale nieuwkomers (6.3.2.) er toe leiden, dat geleidelijk ook de lagere sociale klassen in modekleding gehuld gaan. Ook is reeds uiteengezet hoe de elite reageert met zich opnieuw distantiëren, wat eerst leidt tot een snelle opeenvolging van nieuwe modes en later tot een nieuwe uiting van elitaire cultuur: het streven naar klassieke eenvoud, kwaliteit en een harmonieuze, smaakvolle uiterlijke verschijning (6.3.1.).

In 1900 wordt in een rapport over de kledingindustrie te Amsterdam melding gemaakt van ‘de ontwikkeling van den smaak en de veldwinnende neiging naar de laatste mode gekleed te gaan’⁶⁰. Opvoeders roepen de arbeidsters op haar geld goed te besteden, dus de mode niet na te volgen en de rijken niet te imiteren⁶¹. De herhaalde vermaningen wijzen er echter op, dat velen maar al te graag modieus gekleed gaan en de elite nabootsen. Kennelijk oefenen de statussymbolen van de hogere klassen een grote aantrekkingskracht uit op mannen en vrouwen uit de arbeidersklasse. De elite toont zich minder gelukkig met dit fenomeen. Een stortvloed van hekeldichtjes, anecdotes en spotprenten in tijdschriften en kranten getuigt van deze afkeuring. Een zekere Maks schrijft zo'n hekeldichtje onder de titel ‘Ode aan mijn dienstmaagd’. Hij vindt haar in zwart kostuum, wit schort en tule mutsje of met bruine mantel en vilten hoed ‘n echt nette flinke meid’. Maar op zondag, wanneer zij plooirok, zijden blouse, fraaie bruine schoenen en een hoed met kant draagt, is hij minder over haar te spreken: ‘Dan lacht een elk die naar je kijkt: ze denkt dat ze op een dame lijkt’. Op het mogelijke verweer, dat zij na een week hard werken toch wel recht heeft op nette kleding, riposteert hij: ‘Zeker - dat is van mijn spot juist de reden: boven je stand is niet netjes genoeg’⁶².

In het moderne leefpatroon spelen statussymbolen nog steeds een rol van betekenis. Welk statussymbool men begeert, hangt af van de leefstijl waartoe men zich wil rekenen. Rond 1920 zal een elitevrouw de kostbare eenvoud van Chanel's couturekleding als statussymbool begeren, verlangt de burgervrouw naar een bontmantel en droomt het jonge meisje van het bezit van een complete sportoutfit.

7.2. Kleding als uitdrukking van de man-vrouwverhouding op maatschappelijk terrein en de codering van ‘mannelijkheid’ en ‘vrouwelijkheid’

Tussen 1813 en 1920 hebben zich in de positie van de vrouw in politiek en sociaal opzicht aanzienlijke veranderingen voorgedaan. De feministische beweging heeft daar een vooraanstaande rol in gespeeld.

De eerste feministische golf manifesteert zich tussen circa 1870 en 1920. Deze wordt in eerste instantie vooral gedragen door vrouwen uit de middenklasse en de elite. Vrouwen uit de arbeidersklasse nemen pas later in de beweging deel. Zij hebben echter een heel ander doel voor ogen dan de vrouwen uit de hogere klassen, die de beweging domineren. Dit komt voort uit de verschillende posities, die vrouwen uit de middenklasse en uit de arbeidersklasse in die periode innemen.

Vrouwen uit de middenklasse zijn in de negentiende eeuw aan huis gebonden. Van hen wordt verwacht dat zij goede echtgenotes zijn, kinderen baren en grootbrengen en de huishouding organiseren. Buitenshuis is hen slechts toegestaan visites af te leggen of vrijwilligerswerk te doen ten bate van culturele instellingen of liefdadigheidsorganisaties. Haar echtge-

noot is de heer des huizes: legaal gezien ligt de beslissingsbevoegdheid aangaande het reilen en zeilen van zijn gezin én zijn echtgenote geheel en al in zijn handen. Hij werkt meestal buitenshuis -of renteniert- en brengt het gezinsinkomen binnen. Zijn vrouw wordt geacht haar wijze van huishouden en zich kleden in dienst te stellen van zijn maatschappelijke positie. Voor vrouwen uit de hogere en middenklassen die er niet in geslaagd zijn een echtgenoot te vinden, is er bijna geen mogelijkheid zelf haar brood te verdienen: vrouwen behoren immers niet buitenshuis te werken. Er zijn dan ook nauwelijks banen voor vrouwen uit deze standen te vinden. Eigenlijk staat alleen het beroep van gouvernante of gezelschapsdame voor hen open. Zij moeten dan ook vaak haar toevlucht zoeken tot het verrichten van huishoudelijk werk in het huis van een fortuinlijker familielid tegen kost en inwoning. Vrouwen uit deze klassen hebben geen politieke rechten, in tegenstelling tot haar echtgenoten: politiek wordt gezien als een mannenaangelegenheid.

De situatie van de vrouwen uit de arbeidersklasse is een geheel andere. Ook voor haar geldt de norm, dat zij haar kinderen moeten verzorgen en de huishouding moeten doen, en dat buitenshuis werken uit den boze is. In de praktijk is het haar echter onmogelijk aan deze eisen te voldoen. Het lage loon van de man, en het feit, dat deze in geval van ziekte of werkloosheid geen inkomen binnenbrengt, noopt haar te gaan werken, hetzij buitenshuis, hetzij in de vorm van thuiswerk. Ongetrouwde vrouwen uit deze klasse moeten eveneens werken voor haar brood, al is haar loon zo laag, dat zij zonder de steun van familie of bijverdiensten (bijvoorbeeld in de prostitutie) niet kunnen rondkomen. Vrouwen uit de arbeidersklasse maken vaak lange werkdagen: 12-14 uur is heel gewoon, sommige thuiswerksters maken zelfs 16-17 uur. Daarnaast moeten zij nog de huishouding doen en voor de kinderen zorgen. Zij voelen zich vaak tekort schieten omdat deze laatste taken, gezien als vrouwenplicht bij uitstek, er nogal bij inschieten. Haar gezondheid is vaak slecht en zij leiden aan chronisch slaaptekort⁶³.

Tijdens de eerste feministische golf ijveren vrouwen uit de hogere en middenstanden voor onderwijs voor meisjes, voor beroepsmogelijkheden voor (in ieder geval ongehuwde) vrouwen en voor het vrouwenkiesrecht. Zij hebben uiteindelijk succes: de Leerplichtwet (1901) voorziet in een leerplicht voor jongens én meisjes tot twaalf jaar, meisjes worden -zij het aanvankelijk schoorvoetend- toegelaten op middelbare scholen, de eerste vrouwelijke artsen (Aletta Jacobs, 1879) en juristen studeren af en beginnen een praktijk en in 1923 is het algemeen vrouwenkiesrecht bereikt. Aangezien de feministen van die tijd er van overtuigd zijn, dat ze daarmee hebben bereikt wat nodig is om de vrouw dezelfde rechten en mogelijkheden te garanderen als de man, ebt de eerste feministische golf daarna weg.

De vaak ellendige positie, waarin de arbeidersvrouwen verkeerden, is in de jaren twintig van de twintigste eeuw ook verbeterd. Nadat de feministische beweging van vrouwen uit de hogere sociale lagen de noden van

de vrouwen uit de arbeidersklasse heeft onderkend, wordt in 1898 de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid georganiseerd. Hier wordt de Nederlandse natie gewezen op de slechte werkomstandigheden, de schandalig lage lonen en de extreem lange werktijden, waaronder de werkende vrouwen in de fabrieken, op de ateliers en bij het thuiswerk gebukt gaan. Samen met de tussen 1886 en 1914 van regeringswege en door stedelijke overheden gehouden enquêtes naar de arbeidsomstandigheden leidt dit tot nieuwe wetgeving en een betere handhaving van de bestaande wetten op het gebied van de vrouwenarbeid (Arbeidswet 1889, Veiligheidswet 1895). In 1919 wordt acht uur en vijfenveertig minuten van regeringswege vastgesteld als maximale werkdag en wordt het verboden kinderen onder de veertien jaar in dienst te nemen. In het thuiswerk worden deze bepalingen echter ook daarna nog vaak ontdoken. Toch is de positie van vrouwen uit de arbeidersklasse rond 1920 globaal gezien verbeterd, vooral ook omdat haar mannen dan een gezinsloon krijgen uitbetaald en betere sociale voorzieningen genieten, zodat de vrouwen niet meer verplicht zijn bij te verdienen.

7.2.1. Kleding en de maatschappelijke positie van man en vrouw

Kleding en uiterlijke verzorging spelen een belangrijke rol in het benadrukken en bevestigen van het onderscheid tussen de geslachten, met name waar het gaat om de door de samenleving gecreëerde verschillen. Kleding en uiterlijk van man en vrouw verwijzen naar hun seksespecifieke sociale rollen en naar de bronnen waaraan zij macht en status kunnen ontlenuen.

In de negentiende eeuw is voor de vrouw uit de burgerij en de elite geen zelfstandige maatschappelijke positie weggelegd: haar status is een afgeleide van die van haar vader of echtgenoot. Als echtgenote heeft zij de taak te zorgen voor de privésfeer: op haar schouders rust de zorg voor de huishouding en de kinderen. De vrouw uit de middengroep en de sociale bovenlaag kan eigenlijk niet zonder begeleiding van een vertrouwd manspersoon op straat verschijnen, als zij tenminste niet voor een ‘onfatsoenlijke’ vrouw wil worden aangezien⁶⁴. Haar ondergeschikte, aan huis gebonden positie komt tot uiting in haar kleding: de crinoline of tournure, de vele onderrokken en de lange rokken belemmeren haar bewegingsvrijheid. De dunne stoffen schoentjes of laarsjes zijn ongeschikt voor wandelingen buitenshuis. Het strakgeregen korset legt haar letterlijk aan banden. Met haar kostbare modekleding is zij het symbool van de maatschappelijke welgeslaagdheid van haar vader of echtgenoot. Zij brengt hun welstand tot uiting, zoals Veblen aangeeft, door zich over te geven aan demonstratieve consumptie en door te benadrukken dat zij geen handenarbeid hoeft te verrichten⁶⁵.

Volgens de negentiende eeuwse modetheoreticus Fuchs moet de vrouw wel meedoen met de mode, omdat deze ‘das wichtigste und erfolg-

reichste Hilfsmittel in dem weiblichen Existenzkampfe ist'⁶⁶. Haar enige kans op een goede positie in de sociale hiërarchie is door een man met een hoge status ten huwelijk gevraagd te worden. Om dit doel te bereiken moet zij zich onderscheiden ten opzichte van andere vrouwen door haar erotische aantrekkelijkheid te verhogen en het mannelijk oog tot zich te trekken. Modekleding helpt haar daarbij, omdat deze haar secundaire geslachtskenmerken benadrukt en haar door nieuwe vormen of kleuren op laat vallen. Ook de rijkdom van haar familie draagt zij in haar kleding wervend uit⁶⁷. Zolang de vrouw in de verhouding tussen de seksen de passieve rol bekleedt, zal zij daarom modekleding dragen.

Simmel wijst er op, dat vrouwen in kleding en uiterlijk een uitlaatklep vinden voor de persoonlijke onderscheiding, die haar op andere gebieden ontzegd is⁶⁸. Mode biedt aan één kant veiligheid aan de zwakkere in de samenleving: zij stelt haar positie in haar sociale omgeving veilig door te beantwoorden aan de norm. Mode biedt echter ook de mogelijkheid tot 'eine Auszeichnung, eine Betonung, eine individuelle Geschmücktheit der Persönlichkeit'⁶⁹. Simmel acht zijn visie bewezen, omdat volgens hem de geëmancipeerde vrouw die meer ontplooiingskansen zoekt, onverschillig tegenover de mode staat. Ten dele heeft Simmel gelijk. Hij doorziet echter niet hoe onder de oppervlakte de normeringen van 'vrouwelijkheid' en 'mannelijkheid' in het kleedgedrag van beide seksen doorwerken, zoals verderop zal worden uiteengezet (zie 7.2.2.).

De heer uit de sociale bovenlaag geeft in zijn kleding evenals zijn vrouw aan, dat hij geen zware lichamelijke arbeid verricht. Aan demonstratieve consumptie geeft hij zich echter sinds het einde van de achttiende eeuw niet meer over. Hij is een serieus man van aanzien, wiens maatschappelijke verantwoordelijkheid hem niet toestaat zich met onbenulligheden als opschik bezig te houden. Hij is degene die naar buiten treedt, een beroep of functie uitoefent, een politieke stem heeft en het hoofd van het gezin is. Zijn kleding staat hem een redelijke (bewegings)vrijheid toe.

Op het platteland komt onder de rijke boeren die streekdracht dragen evenals bij de stedelijke elite demonstratieve consumptie voor en wordt ook benadrukt, dat men geen zware arbeid hoeft te verrichten. Daarvoor heeft men immers personeel in dienst. Hier geschiedt dit echter door zowel mannen als vrouwen. De standaard voor het kleedgedrag der rijken, die tot eind achttiende eeuw ook aan het hof en bij de stedelijke elite gold, waarbij beide seksen hun rijkdom duidelijk zichtbaar uitdroegen in hun uiterlijke verschijning, weet zich op het platteland langer te handhaven. Aangezien de heren van de nieuwe burgerlijke elite, in tegenstelling tot velen uit de oude elite, een nuttige rol spelen in het besturen van land, gemeente of bedrijf, wordt hun kleding anders ingericht: in plaats van luxe ademt deze een sfeer van deftige utiliteit en rationaliteit uit.

De kleding van de lagere sociale lagen is eveneens seksespecifiek, zowel in de stad als op het platteland. De zorg voor kinderen en huishouding is ook hier vrouwenwerk. Hoewel in de praktijk menige vrouw buitenshuis werkt of thuisarbeid verricht, wordt dit in veel gevallen niet

gezien als een beroep (wasvrouw, landarbeidster) of zo laag beloond (naaister, spinster) of gewaardeerd (prostituée), dat zij er nauwelijks enige status aan kan ontlenu en er zelfs niet eens zelfstandig van kan bestaan. Mannen in deze sociale lagen hebben het ook niet gemakkelijk, maar zij genieten toch een iets hogere sociale status. Hun werk wordt meestal wel als beroep erkend, wat tot eind negentiende eeuw tot uiting komt in hun beroepsspecifieke kleding. Bovendien verdienen zij er iets meer mee. Ten slotte hebben zij als hoofd van het gezin enige privileges: zij krijgen het meeste en het beste voedsel en kunnen als eerste rekenen op nieuwe kleding.

In alle sociale geledingen wordt het werk binnenshuis -koken, schoonmaken, kleding naaien en verstellen, wassen, kinderverzorginggezien als de eerste taak van de vrouw. Haar eventuele beroepsarbeid is 'bijverdienste' voor haar ouderlijk gezin, zolang zij nog niet getrouwd is, of voor haar man, indien hij onvoldoende verdient. Het aandeel van de man in het gezin beperkt zich tot het werk buitenshuis. Het vrouwenwerk in de huishouding wordt gezien als 'een man onwaardig'. Men tracht meisjes zoveel mogelijk op haar latere taak voor te bereiden, onder andere door er op toe te zien dat meisjes leren handwerken op school of naast haar beroepsarbeid⁷⁰.

Het huwelijk wordt in alle standen gezien als de ware bestemming van de vrouw. Vandaar dat vrouwen wanneer zij getrouwd zijn, in haar kleding verwijzen naar deze begeerlijke positie. In Zeeland is uit de plaats van de voorhoofdsnaald in de hoofdtooi af te lezen of een vrouw gehuwd is of niet⁷¹: ongehuwde vrouwen dragen dit sieraad rechts op haar voorhoofd, getrouwde vrouwen links⁷². Op het eiland Marken borduurt de vrouw de initialen van haar echtgenoot aan de achterkant van haar hoofdtooi: zij is daarmee 'getekend' als zijn bezit⁷³. In de meeste sociale geledingen wordt verwacht dat de vrouw, eenmaal gehuwd, afziet van het dragen van vrolijke, aandachttrekkende kleding. In de Betuwe bijvoorbeeld is het dragen van modehoedjes rond 1860 gereserveerd voor de ongetrouwde vrouw, de gehuwde vrouw beperkt zich tot een toque met linten die onder de kin gestrikt worden⁷⁴. De gedachte achter dit kleedvoorschrift is, dat de vrouw na haar huwelijk haar man toebehoort en alleen hem nog mag behagen. De ideale vrouw uit de gegoede burgerij is huiselijk aangelegd en uitsluitend geïnteresseerd in de wensen van haar echtgenoot. Zij heeft genoeg aan zijn bewondering en snakt niet naar complimenten van anderen. Dit wordt in een etiquetteboekje uit 1898 geïllustreerd met een verhaaltje over een jonge vrouw die, gekleed voor een bal, door haar echtgenoot zeer wordt bewonderd. Zij besluit daarop gezellig met hem thuis te blijven en gekleed in baltoilet een kopje thee te nuttigen⁷⁵.

Voor de man is de gehuwde staat niet van zo cruciaal belang voor zijn maatschappelijke positie. Vandaar dat in zijn kleding zijn burgerlijke staat niet herkenbaar wordt uitgedrukt. De getrouwde boer uit Brabant bijvoorbeeld draagt, in tegenstelling tot zijn eega, geen trouwring⁷⁶. Het huwelijk wordt zelfs vaak gepresenteerd als een valstrik voor de man. In

veel ‘humoristische’ proza en poëzie wordt de man afgebeeld als een beklagenswaardig slachtoffer van vrouwelijke berekening. Nadat zij hem met behulp van valse listen in het huwelijksbootje heeft gelokt, komt haar ware aard boven en verkwist zij zijn geld. Vaak wordt een vertwijfeld rekenende echtgenoot ten tonele gevoerd, die een dreigend bankroet probeert te voorkomen, of een verloofde, die gezien de luxe wensen van zijn aanstaande toch maar van een huwelijk afziet⁷⁷.

De aan huis gebonden positie van vrouwen en haar afgeleide status bieden een verklaring voor het feit, dat vrouwen in alle sociale lagen de streekdracht pas in een later stadium verruilen voor stadse modekleding dan mannen. Vrouwen komen door haar leven binnenshuis minder met de buitenwereld in contact, zodat zij minder snel geconfronteerd worden met negatieve reacties op haar afwijkende kleding door mensen die niet tot de eigen leefgemeenschap behoren. Bovendien ontlenen zij haar identiteit veel sterker dan mannen aan haar directe omgeving: aan haar positie in het dorp en aan haar status als echtgenote en moeder. Ook op het platteland waken de vrouwen over het weergeven van de status van het gezin in de kleding en zij hangen om die reden aan de dracht met haar vele nuances in stand.

Op het gebied van de kleding heeft het feminisme in de periode tussen circa 1880 en 1920 twee belangrijke invloeden doen gelden. In de eerste plaats ageren feministes tegen het dragen van kleding die de bewegingen van de vrouw belemmert, in het bijzonder tegen het korset. In de tweede plaats brengt het feminisme kledingstukken uit de herengarderobe in de damesmode.

Het korset wordt door feministen gezien als een belemmering voor een actieve rol van de vrouw op maatschappelijk terrein. Het strak ingeregen korset beperkt de vrouw in haar bewegingsvrijheid in puur fysieke zin. Daarnaast wordt het verfoeid als een symbool voor het aan huis gekluisterd zijn van de vrouw en van haar positie als ‘bezit’ van de man. De reformkleding die eind van de negentiende eeuw opgang maakt en die zonder korset gedragen moet worden, spreekt een aantal feministes wel aan. De vrouw kan er zich vrijer in bewegen. Veel tijdgenoten, zowel mannen als vrouwen, beschouwen deze echter als onelegant. Draagsters van reformkleding worden op spotprenten en in artikelen afgeschilderd als vrouwen die óf te onaantrekkelijk zijn om, met of zonder korset, het oog van een man te boeien, óf wier vrouwelijke charmes jammerlijk tekort wordt gedaan door het dragen van ‘hobbezakken’. Zij worden uitgemaakt voor ‘excentriek, smakeloos en door en door onbeschaafd’. Haar wordt verweten deze kleding te dragen ‘om goed te laten uitkomen dat zij “een vrije vrouw” is’⁷⁸. Er zijn dan ook veel vrouwen die het dragen van reformkleding afwijzen, omdat zij denken dat zij daardoor haar kansen op de huwelijksmarkt verspelen. Voor de meeste vrouwen is ‘een goede partij doen’ nog altijd het eerste doel in haar leven en zij doen dus niet graag afstand van haar belangrijke wapens: schoonheid en elegantie. Uiteindelijk verdwijnt het rijgkorset vanaf 1910 uit het modebeeld.

Het verlangen naar kleding die meer bewegingsvrijheid toestaat, vertaalt zich ook in het steeds korter worden van de rokken en het verdwijnen van de sleep. In de periode tussen 1900 en 1914 raakt de sleep in onbruik en worden de rokken voetvrij. De mode van de ‘strompelrok’ rond 1910 betekent een tijdelijke tegenbeweging in de tendens naar een gemakkelijker kleding. Vanaf circa 1914 laten de rokken de enkels vrij.

De geëmancipeerde vrouw wenst zich vrijelijk over straat te kunnen voortbewegen, zonder dat daarbij een man als begeleider om zedelijke dan wel praktische redenen (ondersteuning vanwege ongemakkelijke kleding en schoeisel) noodzakelijk is. Dit resulteert in het uitwerken van een nieuw type vrouwenkleding: de straatkleding. Deze wordt een belangrijker graadmeter der mode dan de kleding voor binnenshuis, die tevoren toonaangevend was. Chanel heeft haar faam vooral te danken aan het feit dat zij dit type kleding ontwerpt en het genre tot grote hoogte weet te brengen. Zij is van mening dat straatkleding de ware mode is: ‘Fashion does not exist unless it goes down into the streets. The fashion that remains in the salons has no more significance than a costume ball’⁷⁹. Haar concurrente Vionnet ontwerpt eveneens straatkleding. Terwijl Chanel de nieuwe stijl zoekt in het uitdagend experimenteren met elementen uit de kleding van hen aan wie de straat tot dusver behoorde -de mannen-, zoekt Vionnet het juist in een kleding die de vrouw onopvallend maakt. Haar straatkleding biedt de vrouw veiligheid, in de vorm van camouflage van de persoonlijkheid en anonieme eenvoud⁸⁰. Het etaleren van haar persoonlijkheid en het benadrukken van haar vrouwelijkheid dient de vrouw te bewaren voor de privésfeer. Straatkleding in deze opvatting doet dienst als façade.

Het overnemen door vrouwen van elementen uit de herenkleding is te zien als een uiting van haar streven naar gelijkberechtiging: door het dragen van aan de herenmode ontleende kledingstukken -colbertjasje, vest, overhemdblouse, stropdas- geven vrouwen uiting aan haar verlangen toegang te krijgen tot de tevoren aan mannen voorbehouden sferen van onderwijs, arbeidswereld, openbaar leven en politiek. Als alle sociale nieuwkomers imiteren zij de kleding van de machtigen, wier status zij zich op die manier trachten toe te eigenen (zie 6.3.2.). Daarnaast is uiteraard de vrij comfortabele mannenkleding, samen met de sinds 1880 ontstane kinderkleding, geschikt als voorbeeld voor een kleding die meer bewegingsvrijheid biedt.

De fietssport, die eind negentiende eeuw populair begint te worden, leidt er toe, dat zelfs hét mannenkledingstuk bij uitstek -de broek- door vrouwen gedragen gaat worden. Aanvankelijk lijkt deze vrouwenbroek nog veel op een rok: de vorm is poffend. In Nederland wordt hij meestal onder een tuniekachtige japon gedragen.

7.2.2. Kleding en de codering van ‘mannelijkheid’ en ‘vrouwelijkheid’

Ter legitimering van de sociale rolverdeling tussen de seksen bestaat er in de samenleving een stelsel van waarden en normen, van eisen en verwachtingen, dat de concepten ‘mannelijkheid’ en ‘vrouwelijkheid’ invult. Op grond van hun sekse schrijft men aan vrouwen en mannen verschillende eigenschappen toe, verwacht men van hen ander gedrag en acht men hen geschikt voor het vervullen van andere sociale posities.

In de negentiende eeuw treedt een polarisatie op van ‘vrouwelijkheid’ en ‘mannelijkheid’. Bij de scheiding tussen wonen en werken en tussen privésfeer en openbare sfeer, wordt het verschil in leefwereld tussen vrouwen en mannen groter: vrouwen zorgen binnenshuis voor huiselijkheid, mannen domineren de buitenwereld. Een andere oorzaak voor de polarisatie is te vinden in het ideaal van de romantische liefde en het kameraadschappelijke huwelijk. Verlieft wordt men gemakkelijker, wanneer de begeerde partij overkomt als raadselachtig anders dan men zelf is. Het huwelijk gebaseerd op kameraadschap verdringt in de loop van de negentiende eeuw het traditionele huwelijk, dat was gebaseerd op het consolideren (liefst vergroten) van bezit en status. Het kameraadschappelijk huwelijk, gesloten uit romantische liefde, gaat uit van het ‘anders zijn’ van mannen en vrouwen. Vrouwen en mannen worden gezien als complementaire wezens: zij ‘vullen elkaar aan’. Daarbij wordt de man wel wat hoger aangeslagen, al wordt ook de inbreng van de vrouw als onmisbaar gezien. De man is echter ‘het hoofd’, de vrouw ‘het hart’ van het gezin. Als ‘vrouwelijk’ gelden eigenschappen als bescheidenheid, gevoeligheid, huiselijkheid, geduld, zorgzaamheid, opofferingsgezindheid, zachtheid, afhankelijkheid, ijdelheid, oppervlakkigheid, behaagzucht en wispelturigheid. Als ‘mannelijk’ staan te boek: rationaliteit, verantwoordelijkheidsgevoel, onafhankelijkheid, betrouwbaarheid, doorzettingsvermogen, intellectuele diepgang, voortvarendheid en onverschilligheid ten aanzien van de alledaagse beslommingen van bijvoorbeeld huishouding of het cultiveren van uiterlijk schoon. Vrouwen worden geacht meer door haar lichaam gedomineerd te worden, mannen meer door hun geest. Deze opvatting leidt tot seksespecifieke eisen ten aanzien van het handhaven van de zedelijkheid, bijvoorbeeld in de kleding, zoals verderop (7.2.3.) zal worden uiteengezet.

De kleding van vrouwen uit de elite en de burgerij in de negentiende eeuw is doortrokken van ‘vrouwelijkheid’: zij wekken de indruk breekbare, zachtaardige, afhankelijke wezentjes te zijn, die de steun van de man hard nodig hebben. Zij steken als kleurrijke exotische vlinders af tegen zijn eenvoudig donker kostuum. Zij suggereren huiselijkheid door het dragen van kleding die ongeschikt is om mee buiten te lopen en door het dragen van een nieuwe genre kleding, dat eind achttiende eeuw is opgekomen: de huiskleding (negligée, huisjapon, kimono). Haar spreekwoordelijke wispelturigheid komt tot uiting in het nauwlettend volgen der nieuwe mode en haar behaagzucht en ijdelheid in de onaflatende zorg voor haar

uiterlijk. Het terrein van modekleding en uiterlijke schoonheid wordt vanaf begin negentiende eeuw in zijn geheel gezien als typisch ‘vrouwelijk’. Het meedoen met de dwaze mode en een niet te grote portie ijdelheid die binnen de perken der zedelijkheid blijft, worden wanneer het vrouwen betreft, weliswaar als ondeugden afgeschilderd, maar haar ook weer snel vergeven: het naar de regels invullen van het concept ‘vrouwelijkheid’ staat kennelijk nog hoger genoteerd dan het naleven van de deugden soberheid en een vergeestelijkt innerlijk leven⁸¹. Een kostschoolhouders raadt haar leerlingen bij het verlaten van haar school aan, zich goed te verzorgen en ‘op te schikken’, maar dit niet te overdrijven, want ‘dat verzwakt uwe gedachten en maakt u ongeschikt voor ernstige zaken’⁸².

Terwijl de dameskleding de gehele periode tussen 1813 en 1920 in het brandpunt der belangstelling van de mode en de discussies heeft gestaan, blijft de herenkleding meestentijds opvallend onopvallend. Nadat men rond de Franse Revolutie heeft gebroken met de weelderig uitgedoste heer als ideaalbeeld van de geslaagde vertegenwoordiger der elite, wordt eenvoud en reinheid het handelsmerk van de echte gentleman. Tot circa 1850 worden de heer nog een bescheiden kleurpalet en enige stofversiering toegestaan. Na de definitieve machtsovername door de burgerij wordt zwart de toonaangevende kleur der ‘deftigheid’. De mode heeft weinig invloed op de herenkleding: revers worden smaller of breder, de snit wat slanker of wijder, de sluiting wat langer of korter. Tussen circa 1880 en 1920 gebeurt er niet meer dan dat jacquet en lange geklede jas voor dagelijks gebruik worden vervangen door het korte colbert, in de negentiende eeuw reeds als sportkleding bekend. Ook het colbertkostuum ondergaat slechts geringe modeschommelingen⁸³. De herenkleding maakt duidelijk dat de drager er niet op uit is met zijn uiterlijke verschijning te bekoren. De nadruk valt dan als vanzelf op het statusaspect van zijn kleding, die hem doet kennen als vertegenwoordiger van de elite. Ook kan de persoonlijkheid van de drager tot uiting komen, aangezien zijn kleding weinig aandacht naar zich toetrekt. Zich om lichamelijke schoonheid bekommeren, aandacht besteden aan fraaie kleding en zich uitgebreid soignereren staan te boek als ‘verwijfd’. Heren die zich daaraan overgeven zijn volgens de nieuwe code geen ‘echte’ mannen: ‘... zij, die tot ons geslacht behoren en korsetten dragen, zulke halfslachtige wezens zult gij, geachte vriendinnen! den naam van man wel niet waardig achten’⁸⁴. De fat wordt afgekraakt, omdat ‘indien pronkzucht en smaak in schitterende beuzelingen door een vrouw niet overdreven mogen worden, zij bovenal in een man onverdragelijk zijn. De “fat”, “dandy”, “modegek”... is... de aapachtigste variëteit van het menschengeslacht’⁸⁵. ‘Mannelijk’ is het om wars te zijn van uiterlijk vertoon en rationaliteit en utiliteit in de kleding uit te drukken.

De modetheoreticus Vischer doet zich als kind van zijn tijd kennen, wanneer hij in 1879 de sobere herenkleding verklaart vanuit de meerdere verstandelijke vermogens van de man. De vrouw heeft volgens hem, even-

als ‘onbeschaafde’ volkeren, dit beschouwende niveau niet bereikt, zodat zij geen afstand kan doen van haar opschik en verstrikt zit in een wedren met andere vrouwen om de mannelijke aandacht door fraai uiterlijk vertoon naar zich toe te trekken⁸⁶.

Ter verhoging van hun rationele en intellectuele uitstraling gaan veel heren ertoe over een bril te dragen. Rond 1800 wordt de bril slechts gedragen door heren van boven de zestig: ‘die den fok opzette was een man van eer en aanzien, die zijne koetjes op het drooge had, en nu voortaan op zijn gemak de krant en in zijn statenbijbel lezen wilde’. Vijftig jaar later ‘behoort de bril tot de uitrusting van heel de hoopvolle jongelingschap... De minste kantoorklerk draagt er een, als hij op zijn zondagsch is’⁸⁷. Bij mannen wordt de bril geacht de aantrekkelijkheid te verhogen, bij vrouwen ziet men dat juist andersom, behalve in het geval van de gouvernante, die dan ook het enige ‘intellectuele’ vrouwenberoep van die tijd uitoefent⁸⁸.

Bij de boerenstand en in de lagere sociale strata is de polarisatie van ‘mannelijkheid’ en ‘vrouwelijkheid’ in de negentiende eeuw nog niet zover voortgeschreden. Onder de boerenstand blijft het traditionele huwelijk, gebaseerd op bezit, nog lang dominant. Wat betreft de middengroep en de lagere sociale strata geldt datzelfde voor de traditionele ambachten. Fabrieksarbeiders en vertegenwoordigers van de witte-boorden-groep nemen het ideaal van de romantische liefde en het huwelijk op basis van kameraadschap eerder over, maar hen ontbreekt het aan de middelen (geld, woon- en werksituatie) om dit zo expliciet in het kleedgedrag tot uiting te brengen als de elite en de burgerij.

De eerste feministische golf betekent een eerste uitdaging aan het adres van de gepolariseerde definities van ‘vrouwelijkheid’ en ‘mannelijkheid’. Bij deze eerste poging tot doorbreking van de polarisatie is echter sprake van eenrichtingsverkeer: vrouwen trachten bepaalde eigenschappen, verworvenheden en gedragingen die bij de ‘mannelijke’ pool zijn ingedeeld, voor haar sekse toegankelijk te maken. Feministes wijzen er bijvoorbeeld op, dat men ‘mannelijke’ eigenschappen als intelligentie, doorzettingsvermogen, betrouwbaarheid en verantwoordelijkheidsgevoel ook vaak bij vrouwen aan kan treffen. De inspanningen van deze stroming zijn er vooral op gericht te bewijzen, dat vrouwen zich op traditioneel ‘mannelijke’ terreinen (onderwijs, politiek, openbaar optreden) zeer best kunnen weren. De meeste feministes zijn van mening dat de vrouw tegelijkertijd vooral ‘vrouwelijk’ moet blijven. Daarmee bedoelen zij dan dat de vrouw zachtaardig, geduldig en bescheiden moet zijn en vooral dat zij haar uiterlijke verschijning niet mag verwaarlozen. Feministes van de eerste golf speuren niet naar ‘vrouwelijke’ eigenschappen bij de man en trachten deze ook niet bij hem aan te prijzen. Zij adopteren herenkledingstukken om haar strijd voor gelijkberechtiging te symboliseren, zij exporteren geen vrouwenkledingstukken naar de heren der schepping. De eis van ‘vrouwelijkheid’ blijft ondanks het overnemen van elementen uit de herengarderobe onverkort gehandhaafd. De schrijfster van een etiket-

teboekje van rond de eeuwwisseling waarschuwt haar lezeressen op te passen met het dragen van ‘de nauwsluitende manachtige costumes’, want ‘wat de mannen zoo goed kleedt, krijgt, als de vrouwen het navolgen steeds een schijn van emancipatie en buitensporigheid’⁸⁹. In hekeldichtjes wordt de spot gedreven met geëmancipeerde vrouwen, die mannenkleding dragen en mannengedrag (roken, drinken, luiddruchtig zijn, sporten, debatteren) tentoonspreiden: haar straf is, dat zij ongetrouwd blijven⁹⁰. Vrouwen dienen zich om haar uiterlijk te blijven bekommeren, willen zij in aanmerking komen als huwelijkspartner. En ondanks studie of beroepsarbeid blijft de huwelijkse staat -met in het verlengde daarvan het moederschap- voor de meeste vrouwen een nastrevenswaardig levensdoel.

Hoewel het op het eerste gezicht lijkt alsof de polarisatie van ‘mannelijkheid’ en ‘vrouwelijkheid’ tanende is nu mannen en vrouwen voor een deel dezelfde kledingstukken dragen, blijkt bij nadere beschouwing deze tendens naar ‘uniseks’ slechts de oppervlaktelaag van dit polarisatieconcept aan te tasten. Hoewel ‘vrouwelijkheid’ niet langer het dragen van rijgkcorsetten en lange rokken vergt, wordt wel van vrouwen verlangd, dat zij zich moeite geven voor haar uiterlijk schoon. De zwaarte van deze norm blijft gelijk, zij verandert slechts van inhoud. Voor mannen geldt deze eis niet: zij kunnen volstaan met te voldoen aan de eisen van correctheid en zindelijkheid. Bovendien is er sprake van eenrichtingsverkeer: mannen nemen geen als typisch vrouwelijk beschouwde kledingstukken (rok, schort, muts) over. Kennelijk is de status van vrouwen niet aantrekkelijk genoeg voor hen om tot imitatie over te gaan.

De opkomst van de jeugdigheid als norm voor het uiterlijk tegen 1920 laat eenzelfde patroon zien. Het streven naar jeugdigheid betekent niet zonder meer een tendens tot androgynie in de kleding als gevolg van het ondergeschikt maken van seksetegenstellingen aan die tussen generaties, zoals Barthes stelt⁹¹. De eigenschappen die men aan de jeugd toeschrijft en die als begerenswaardig worden beschouwd (energiek, creatief, dynamisch, avontuurlijk, onstuimig) zijn ‘mannelijke’ eigenschappen. Het model voor de jeugdige mode is dan ook de jongen, niet het meisje. Dit is duidelijk af te lezen aan de benamingen van deze mode in de jaren twintig: de ‘garçonne’-mode met als kapsel de ‘Bubbikopf’.

7.2.3. Kleding, erotiek en zedelijkheid

Zoals met name Flügel zo treffend heeft uiteengezet, speelt kleding een belangrijke rol op het terrein van de erotiek. Mensen versieren hun lichaam met de bedoeling hun seksuele aantrekkelijkheid te verhogen. Zij accentueren die lichaamsdelen, die zich op dat moment in de erotische belangstelling mogen verheugen, meestal secundaire geslachtskenmerken (borsten, brede heupen, smalle taille en gevulde billen bij de vrouw; brede schouders, een smal bekken en gespierde benen en armen bij de man). De neiging tot het onthullen en benadrukken van erotisch attractieve zones

wordt echter tegengewerkt door het tegelijkertijd opererende schaamtegevoel, dat juist verordonneert dat deze zones verhuld moeten worden. Volgens Flügel moet het individuele kleedgedrag beschouwd worden als de resultante van deze twee drijfveren, waarbij ook de beschermende werking van kleding een -veel minder belangrijke- rol speelt⁹².

Tegen Flügel's psychologische analyse zijn drie bezwaren in te brengen. Ten eerste is deze niet historisch van aard, al ziet hij in dat de erotisch geladen zones door de geschiedenis heen verschuiven⁹³ en herleidt hij het schaamtegevoel tot de opkomst van de christelijke kerk⁹⁴, met haar dualisme tussen geest en lichaam, waarbij het lichamelijke als verwerpelijk wordt gezien. Er ontbreekt echter een theorie over de historische ontwikkeling van dit schaamtegevoel, zoals Elias die in *Het civilisatieproces* geeft. Bovendien heeft Flügel als psychoanalyticus te weinig oog voor de inwerking van de socio-culturele context op het individu. De invloed van de sociale hiërarchie op het kleedgedrag wordt slechts zijdelings in de analyse betrokken. Ditzelfde geldt ten aanzien van de verhouding tussen de seksen: Flügel accepteert het verschil in erotische lading van de kleding der beide seksen zonder er vraagtekens bij te plaatsen, al wijst hij er wel op, dat in het verleden ook mannen kleding droegen die erotische zones accentueerde.

In de loop van de negentiende eeuw voltrekt zich een verpuritaniseringsproces op zedelijk gebied. De lichamelijke verrichtingen vinden, zoals Elias heeft gesignaleerd, steeds meer in afzondering plaats en zij worden met steeds meer regels omgeven. Ditzelfde geldt voor lichamelijke en seksualiteit: het lijkt wel of de negentiende-eeuwer het liefst het feit dat de mens een lichaam bezit, geheel zou willen elimineren. Vooral vrouwen, die in de polarisatie van 'mannelijkheid' en 'vrouwelijkheid' de polen 'lichaam' en 'seksualiteit' toegewezen hebben gekregen, tegen de man 'intellect' en 'geest', worden gezien als gevaarlijk voor de beschaafde orde. Daarom worden aan de vrouw meer beperkingen op deze terreinen opgelegd dan aan de man. Zij moet uiterste terughoudendheid betrachten ten aanzien van alles in haar verschijning, dat naar lichamelijke verwijst. Ware vrouwelijke schaamte verbiedt dames haar nachtgewaad aan heren te laten zien, tenzij het haar echtgenoot betreft. De tekenaar van spotprenten Alexander Ver Huell verhaalt in zijn dagboek, hoeveel moeite het kost een vrouw bereid te vinden hem voor een schets haar nachtjapon -zonder dat zij deze zelf aanheeft!- ter beschikking te stellen⁹⁵. Het lichaam van de vrouw wordt gemodelleerd met behulp van korsetten tot een gepantserd bolwerk van fatsoen. Haar kleding beperkt ook haar seksuele bewegingsruimte. Zij mag met haar kleding en uiterlijke verzorging niet zondigen tegen de goede zeden, anders loopt zij gevaar te worden aangezien voor een 'publieke vrouw'. Tegelijkertijd echter verwacht men van de vrouw, op grond van dezelfde kenmerken van 'vrouwelijkheid', dat zij een man weet te boeien en aan zich te binden, waarbij zij onder andere lichamelijk aantrekkelijk moet zijn. Als fatsoenlijke vrouw dient zij op seksueel gebied onschuldig te zijn: toch wordt zij tegelijkertijd

verantwoordelijk gesteld voor het zedelijk gedrag van echtgenoot en kinderen.

Deze tegenstrijdige eisen maken het leven van de vrouw uit de burgerij uit de negentiende eeuw niet bepaald gemakkelijk. Zij heeft maar een beperkte manoeuvreerruimte tussen het Scylla van fatsoenlijk blijven met een onbevredigende relatie met haar echtgenoot, of het Charybdis van onfatsoenlijk zijn en niet door hem gerespecteerd worden. Dit dilemma speelt niet alleen binnen haar huwelijk maar ook in haar relatie tot de sociale omgeving. De ambivalente eisen die aan haar worden gesteld, zijn terug te vinden in haar kleding en uiterlijke verzorging, zoals ook de Belgische sociologe Christine Delhaye terecht heeft opgemerkt⁹⁶. De kleding van de vrouw uit de sociale bovenlaag verhult haar lichaam van top tot teen op hoofd, hals en handen (vaak nog bedekt met handschoenen) na. Alleen de avondkleding is vaak gedecolleteerd. De kleding benadrukt echter tevens haar vrouwelijke vormen: brede heupen, een gevuld achterwerk, een smal middel en een volle boezem. De modejapon van rond 1880 spant dermate strak om de borsten, buik, heupen en dijen van de vrouw, dat Vischer zich afvraagt ‘wie in aller Welt es möglich sei, sich so in Kleider nackt vor das andere Geschlecht hinzupflanzen’⁹⁷. De vrouw mag geen ‘blanketsel’⁹⁸ of parfum gebruiken⁹⁹ wil zij niet voor een ‘lichte vrouw’ worden aangezien, maar er bestaan allerlei huismiddeltjes ter verhoging van de schoonheid, die zij heimelijk aanwendt. Zij dient zich niet te zeer bezig te houden met ijdele beuzelarijen zoals haar uiterlijk en zij mag zich niet verlustigen in haar spiegelbeeld¹⁰⁰, maar tegelijkertijd wordt het terrein van mode en uiterlijk geheel en al bij de pool ‘vrouwelijkheid’ ingedeeld. Zij mag niet openlijk koketteren, maar neemt wel haar toevlucht tot de heimelijke erotiek van kanten stroken, waaiertaal, fijne schoentjes, borduursels op de wreef van haar kousen en ritselende onderrokken.

De man uit de burgerij wordt minder in de mangel genomen door de eisen ten aanzien van zijn zedelijkheid. Zijn kleding beantwoordt voldoende aan de fatsoensnormen, wanneer hij zich naar zijn stand kleedt en zich niet ‘verwijfd’ opsiert. Voor hem is het gemakkelijker te ontsnappen uit het burgerlijk dwangbuis van fatsoen dan voor zijn vrouw. Hij kan zich heimelijke amoureuze avontuurtjes permitteren voor en tijdens zijn huwelijk, zolang dat maar ‘discreet’ -dat wil zeggen: achter de coulissen-geschiedt. Officieel wordt deze gedragswijze niet goedgekeurd, officieus bestaat een dubbele moraal en wel op twee terreinen. Niet alleen worden de daden van mannen en vrouwen uit de burgerij anders genormeerd, dit geldt ook ten aanzien van vrouwen uit de burgerij en die uit de lagere sociale strata. Het zijn de vrouwen uit de lagere sociale strata (dienstmeisjes, naaistertjes, fabrieksmeisjes, hoertjes) die de heren uit de hogere standen de gelegenheid bieden tot seksuele escapades, deels uit financiële nood, deels uit onmacht, deels uit ‘carrièreplanning’. Zij worden geacht minder fatsoenlijk te zijn dan de vrouwen uit de hogere standen, dus de heren hoeven haar niet zo te respecteren. Bovendien hebben deze vrouwen geen last van de ‘fijngevoelige beschaving’, die het de echtgenotes van

deze heren moeilijk maakt van haar lichamelijkheid te genieten. De verpreutsing die zich onder de burgerij heeft verbreid, heeft de lagere sociale strata dan nog niet bereikt. Dit blijkt ook uit het verslag van een buitenlander die rond 1880 door Nederland reist. Hij is geshockeerd door de openbare zedeloosheid in de vorm van stoeipartijen op straat en in café's tussen dienstmeisjes, naaistertjes of winkelmeisjes enerzijds en 'mannen van alle standen en leeftijden' anderzijds. Daarbij rollen nogal eens kousebanden over de grond of knappen tot zijn ontsteltenis korsetveters¹⁰¹. De puriteinse erotiek begint pas tegen het einde van de negentiende eeuw in deze sociale geleding door te dringen, als gevolg van het beschavingsoffensief en van het feminisme (dat ook tegen de prostitutie strijdt). Het religieus puritanisme zal daar in de verzuilende samenleving eveneens sterk toe bijdragen.

Niet alleen de burgerlijke 'beschaving' leidt tot puritanisering, dat doen ook de religieuze stromingen die zich beijveren de traditionele christelijke leerstellingen op zedelijk gebied weer ingang te doen vinden als leidraad voor 'fatsoenlijk' gedrag. Zowel de gereformeerden als de (streng) katholieken leggen sterk de nadruk op de zedelijkheid van de kleding, vooral die van de vrouw. De kerken stellen immers alle het geestelijk leven van de mens boven het lichamelijke en prediken onderdrukking van het laatste ten faveure van het eerste. De vrouw wordt door de kerken aangewezen als de personificatie van de geminachte lichamelijkheid en seksualiteit, de man als die der geest (zie ook 6.4.1.). In veel streekdrachten is erotiek helemaal taboe en worden de lichaamsvormen van de vrouw verdoezeld en haar hoofdhaar bedekt of zelfs afgeschoren¹⁰². Een goed voorbeeld van deze tendens, vaak gevoed vanuit een puriteinse en orthodoxe geloofsovertuiging, vormt de meisjes- en vrouwendracht van Staphorst. Alleen handen, onderarmen, hals en gezicht zijn onbedekt, het hoofd wordt gedekt door een muts, het hoofdhaar is afgeschoren, kraplap en doek drukken de boezem plat, de wijde rokken verhullen de lijn van heupen en benen, dikke kousen omhullen de benen.

Vanaf het begin van de twintigste eeuw treedt een verschuiving op van een meer heimelijke, bedekte erotiek naar een wat openlijker variant: de erotiek van het 'frou-frou' -het geheimzinnig geritsel van zijden onderrokken onder een lange japon- maakt plaats voor de erotiek van blote schouders, armen en (later) benen. Simmel wijst erop dat de mode een excuus biedt voor het dragen van décolleté's, waarvoor een vrouw zich zou schamen wanneer zij deze als enige zou dragen. Nu het omdat het mode is door velen wordt gedaan, vervalt haar persoonlijke verantwoordelijkheid en daarmee haar schaamtegevoel¹⁰³. Elias verklaart het meerdere bloot met behulp van zijn civilisatietheorie: de 'moderne' mens heeft een zo hoge graad van internalisatie van het beheersen van de lichamelijke impulsen bereikt, dat lichaamsdelen ontbloot kunnen worden zonder dat dit onzedelijk gedrag uitlokt. Beide analyses zijn juist. Zij zien echter over het hoofd, dat het naakte lichaam nu een belangrijk statussymbool zal worden, genormeerd door noties omtrent 'vrouwelijkheid' en 'mannelijkheid'

heid' en het esthetisch ideaalbeeld. In het 'dominant modern' patroon kan namelijk steeds gemakkelijker statusverschaffende kleding worden aangeschaft, die daarom niet langer voldoet als distantiemiddel. Het esthetisch verantwoorde lichaam is echter niet zomaar te koop. Sommige elementen zijn slechts door inspanning te verkrijgen (gymnastiek, sport, dieet), andere kosten vooral veel tijd (huidverzorging, make-up) of veel geld (plastische chirurgie).

Mannen én vrouwen laten in het openbaar en privé steeds meer van hun lichaam zien. De badmode bijvoorbeeld ontwikkelt zich van een wijd kostuum met lange mouwen en lange broekspijpen (halverwege de negentiende eeuw) tot een wat meer aansluitend badkostuum met korte mouwtjes en broekspijpen (begin twintigste eeuw). Vergeleken met het buitenland is men in Nederland zo preuts nog niet. De Portugees Ortigao die ons land in 1883 bezoekt, vindt zowel het feit dat dames aan het Scheveningse strand in zee baden als de kleding die zij daarbij dragen, uitermate gedurfd. Toch worden zij met een koetsje een eindje de zee in gereden en moeten toeschouwers op respectabele afstand blijven, waarbij wordt toegezien op naleving van het verbod op verrekijkers¹⁰⁴! Bovendien behoren de dames zich te houden aan de vermaning van een etiquetteboekje uit 1905: 'Natuurlijk wandelt ge nimmer in badcostuum uit uw koetsje in zee en uit zee in uw koetsje, maar slaat een mantel om'¹⁰⁵.

In het ondergoed en de nachtkleding valt een zelfde tendens naar steeds meer om het lichaam sluitende en steeds meer van het lichaam onthullende kledingstukken waar te nemen. Bovendien wordt de lingerie mooier uitgevoerd en duidelijk bedoeld om gezien te worden. De damesonderbroek wordt begin negentiende eeuw gemeengoed onder de hogere sociale strata en verspreidt zich in de loop van die eeuw onder de lagere sociale rangen in de stad en op het platteland. Aanvankelijk is dit kledingstuk, evenals het hemd, weinig verfijnd: het is van linnen of katoen en heeft lange, onversierde pijpen. Vanaf circa 1860 wordt het ondergoed verfijnder: men gebruikt kostbaarder materiaal (batist, zijde), de snit wordt eleganter en hemd en broek worden fraai versierd met kant of ruches¹⁰⁶. Geleidelijk wordt de onderbroek kleiner, valt deze sluiker om het lichaam heen en wordt hij fraaier versierd. De dameslingerie van rond 1920 met hemdjes met smalle schouderbandjes en kant en broekjes tot slechts halverwege de dijen, zou men rond 1850 als schaamteloos en onzedig hebben beschouwd.

De reformkleding, toch vooral bedacht vanuit een oriëntatie op gezondheid en hygiëne, blijkt ook erotisch te werken. Dit onbedoeld erotisch effect geldt met name voor de losvallende gewaden uit soepele stof, die de lijn van borsten en heupen doen uitkomen. Dit blijkt prikkelend te werken op ogen die gewend zijn aan een stijf silhouet van japonnen die strak om een ingeregen korset zitten¹⁰⁷.

De kerken trekken ten strijde tegen deze 'mode van Satan', die 'haar ideaal zoekt in een absentie, een afwezigheid van kleding, hetzij werkelijk of schijnbaar'¹⁰⁸. In hun ogen is 'strenge en gesloten kleding met

schaamtegevoel en zedigheid de eenige brand- en inbraakvrije safe-inrichting... voor onschuld en reine zeden'¹⁰⁹. De modern geklede vrouw zondigt tegen het gebod van kuisheid vanwege 'de doorzichtigheid der stoffen, de snit van het kledingstuk, de verdachte schikking der lijnen... die geen middelen meer zijn om een eerbare vrouw op harmonieuze wijze te bedekken, maar behendigheden, die er op berekend zijn, om haar aan de begeerlijkheid prijs te geven'¹¹⁰.

Er zijn voor deze ontwikkeling van een bedekte naar een openlijke erotiek verschillende redenen aan te geven. De secularisering doet de invloed van religie en kerk ook op het terrein van de zedelijkheid en seksualiteit verminderen, zodat de lichamelijke kant van het bestaan van de mens niet meer zo sterk onderdrukt wordt. De vermindering van de macht van de kerken geeft ruimte aan een herwaardering van het menselijk lichaam en de seksualiteit. Om dezelfde reden kan nu ook de vrouw zich op erotisch terrein wat meer permitteren. Bovendien heeft de maatschappelijke emancipatie van de vrouw gezorgd voor een ander ideaalbeeld van de omgang tussen man en vrouw. Het huwelijk wordt steeds meer gezien als een samengaan van partners, die in principe elkaars gelijke zijn, al staat de nog altijd voor een groot deel overeind gebleven polarisatie van 'vrouwelijkheid' en 'mannelijkheid' er garant voor, dat men de partners blijft zien als 'anders van aard en aanleg'. Idealiter dienen man en vrouw het zowel seksueel als vriendschappelijk goed met elkaar te kunnen vinden en elkaar 'aan te vullen'. Daarbij past ook een wat openhartiger erotiek. Daarnaast spelen andere factoren een rol, zoals de betere verwarming in de huizen, die het dragen van veel onderkleding en nachtkleding overbodig maakt. Ook de ontwikkeling van nieuwe anti-conceptiva en de steeds grotere bereikbaarheid en verspreiding van deze middelen stimuleren een openlijker erotiek: men hoeft niet zo beducht te zijn voor ongewenste zwangerschappen. Deze angst heeft misschien het dragen van onflatteuze flanellen nachthemden en papillotten in bed sterk in de hand gewerkt!

Men moet er voor waken de moderne erotiek louter en alleen te interpreteren als een bevrijding ten opzichte van de puriteinse, victoriaanse erotiek van de negentiende eeuw. Het tonen van meer naakt stelt zijn eigen, ook zeer dwingende eisen, namelijk aan het uiterlijk van het lichaam, dat dan zichtbaar wordt. We zien dan ook, dat zo gauw de mode 'bloter' wordt de strijd om het ideale lichaam begint. Men gaat op dieet voor de begeerde slanke lijn, doet gymnastische oefeningen voor het gewenste spierkorset en verzorgt de huid omstandiger dan ooit. Ook de openlijke erotiek bezorgt mensen heel wat complexen en frustraties. Wederom treft deze eis vrouwen zwaarder dan mannen. Aangezien meedoen met de mode en veel tijd besteden aan het uiterlijk schoon nog altijd volgens het concept van de polarisatie van 'vrouwelijkheid' en 'mannelijkheid' als typisch vrouwelijk worden gezien, wordt van haar verwacht dat zij zich moeite zullen geven te behagen. Haar uiterlijk maakt nog steeds een groot deel uit van haar 'waarde' op de huwelijksmarkt en van haar status. Vrouwen die rond 1920 niet aan de esthetische normen beantwoorden,

zijn in het huidige welzijnswerkjargon te beschouwen als ‘moeilijk plaatsbaar’, vrouwen die de wetten der ‘vrouwelijkheid’ met voeten treden zijn ronduit ‘kansarm’ te noemen. Vrouwen uit deze laatste categorie wordt vaak verweten dat zij ‘onfatsoenlijk’ zijn.

7.3. Kleding als ‘toonsetter’ bij speciale gelegenheden

Kleding wordt vaak gebruikt om een bepaalde gelegenheid van extra cachet te voorzien en om de bij die gebeurtenis passende stemming op te wekken. In die zin heeft kleding de functie van ‘toonsetter’ bij speciale gelegenheden. Kleding wordt in de hele periode gebruikt om de stemming van de drager aan te geven, maar aard en inhoud van die stemming veranderen.

In het ‘dominant traditioneel’ leefpatroon worden de status van het individu en diens ontwikkelingsmogelijkheden bepaald door de plaats die deze persoon inneemt in de dorpsgemeenschap. De inbedding in de sociale gemeenschap is dus van cruciaal belang. De overgangen tussen de verscheidene fasen in de levensloop van de mens markeren de veranderingen in de positie die deze binnen de dorpsgemeenschap inneemt. Deze overgangen worden vaak met plechtigheden omlijst, die de band met de gemeenschap vestigen of in een andere vorm bestendigen. Zij geven zowel het individu zelf als diens sociale omgeving gelegenheid zich op de nieuwe fase te bezinnen en/of afscheid te nemen van de vorige episode van het menselijk bestaan. Belangrijke gebeurtenissen als geboorte, opname in de geloofsgemeenschap (doop, communie of aanneming), huwelijk en begrafenis kennen specifieke voorgeschreven kleding, die de stemming van de plechtigheid toonzet en de gebeurtenis als bijzonder accentueert. Bij plechtige gebeurtenissen dienen de leden van een leefgemeenschap zich aan de ter plekke geldende kleedvoorschriften te houden, wil men de stemming niet verstoren. De boeren in het Gooi bijvoorbeeld kunnen zich dan in 1875 niet vertonen zonder hun duffelse jas, ook al is het snikheet¹¹¹. Wie tekort schiet in het handhaven van het vereiste decorum, verstoort het sociale leven. Dit geldt echter ook ten aanzien van ‘over-dressing’. Zo getuigt het van weinig sociaal talent ‘om 's avonds bij een vriendin op theevisite gaande, binnen te komen met witte glacé handschoenen aan. Indien de gastvrouw fijngevoelig is zal het haar verlegen maken! Immers zij was van plan, zelve te bedienen... En zij zit onwillekeurig in de war, dat wat zij te presenteren heeft, niet aan de verwachtingen voldoen zal’¹¹².

In de negentiende eeuw geeft men de stemming in de kleding aan, omdat die stemming bij een bepaalde gebeurtenis is voorgeschreven, evenals de kleding die daarbij gedragen hoort te worden: men is treurig bij een begrafenis, nadenkend doch verwachtingsvol bij een huwelijk en opgewekt bij een geboorte of doop. Het op deze manier uiten van stem-

mingen in kleding is dus wederom nauw verbonden met de pijlers van de traditionele samenleving: met familie, dorpsgemeenschap en religie. Formele bijeenkomsten als visite, receptie, diner, diner dansant en bal vereisen elk volgens de etiquetteboekjes een aangepaste kleding, die de toonzetting, de stemming van die gelegenheid uitdrukt.

In het ‘dominant modern’ leefpatroon boet de leefgemeenschap waartoe men behoort aan invloed in. Het individu is niet langer zo sterk ingebed in die gemeenschap, dat het belang hecht aan het aangeven van collectief ingevulde stemmingen tegenover de sociale omgeving en het markeren van de verschillende stadia van deelname aan het leven in die gemeenschap. Uiteraard heeft de individualisering ook op dit terrein haar invloed doen gelden. Mensen zijn meer op zichzelf aangewezen en voelen niet de behoefte anderen deelgenoot te maken van stemmingen die nu als privé worden beleefd, zoals het tonen van rouw om een dierbare overledene. Zij zijn van mening, dat lang niet iedereen er iets mee te maken heeft aan welke emoties zij onderhevig zijn. De secularisering, die de religieuze inbedding van de plechtigheden die in de traditionele samenleving gebruikelijk waren, heeft uitgehold, speelt eveneens een rol in het afkalven van kleedgewoonten die bepaalde plechtigheden kracht moeten bijzetten. Ook de urbanisering draagt een steentje bij: aangezien de stad een heterogene leefomgeving biedt, valt de gemeenschappelijke beleving als basis onder verschillende plechtigheden weg. De streekdracht, gedragen binnen een homogene dorpsgemeenschap, die plechtigheden en levensloopfasen met speciale kleding opluistert, begint vanaf circa 1850 terrein te verliezen aan de stadse modekleding tot zij rond 1920 op veel plaatsen verdwenen is. De jeugdige cultus werkt bovendien het vervagen van de verschillen in uiterlijk en kleding tussen de onderscheiden leeftijdsgroepen in de hand.

7.3.1. Doop

De pasgeboren baby wordt in het traditionele kleedpatroon stevig ingebakerd en draagt daarbij meestal een speciaal babymutsje. Ter verwelkoming van het nieuwe lid van de leefgemeenschap komen familieleden, vrienden en buren op kraamvisite, waarbij meestal aan de kraamvrouw cadeautjes (bijvoorbeeld babykleertjes) ten geschenke worden gegeven. Katholieken en de meeste protestanten worden als baby gedoopt en bij deze plechtigheid doen zij hun intrede in de geloofsgemeenschap. De doop kent streekeigen gebruiken, waartoe in ieder geval het dragen van een doopjurk en/of een doopdeken door het kindje behoort. In Katwijk wordt de ingebakerde baby tijdens de doopplechtigheid in een grote witte wollen doek gewikkeld, zodat van het witzijden doopjurkje niets te zien is¹¹³. Vaak wordt de doopjurk gemaakt uit de bruidskleding van moeder, die zij alleen op de dag van haar huwelijk heeft gedragen. In Huizen bijvoorbeeld draagt de bruid bij het aantekenen een bruine jurk met daarover een lichtblauw wollen schort, met zijden linten in dezelfde kleur. Dat

schort wordt tot doopjurk vermaakt met de geboorte van haar eerste kind¹¹⁴. Soms wordt ook het wiegje bekleed met de stof van moeders bruidsjacon.

7.3.2. Communie en aanneming

Protestantse kinderen worden op latere leeftijd (circa achttien jaar) tijdens de ‘aanneming’ definitief als volwaardig lid in de geloofsgemeenschap opgenomen. De doopsgezinden, die de kinderdoop niet accepteren, worden bij deze gelegenheid gedoopt. Vaak betekent het aannemen de overgang van kinderkleding op volwassenendracht. Dit is bijvoorbeeld het geval op de Zuidhollandse eilanden. Hier wordt ter ere van deze plechtige gebeurtenis het haar van de meisjes voor het eerst opgestoken¹¹⁵. In Katwijk spaart ieder meisje vanaf haar vijftiende jaar voor haar oorijzer met bijbehorende sieraden: gouden oorbellen, parelspeld en vier- of vijfsnoerige granaatketting met gouden slot. Het is de bedoeling dat zij dit alles bij elkaar heeft, wanneer zij als twintigjarige haar geloofsbelijdenis aflegt en voor het eerst het kostuum van volwassen vrouw zal dragen¹¹⁶.

In katholieke streken vindt de overgang van kinderkleding naar volwassen kleding vaak plaats ter gelegenheid van de ‘grote (of plechtige) communie’, waarbij de doopbeloften door het inmiddels mondiger geworden kind zelf worden hernieuwd. Halverwege de negentiende eeuw, wanneer het emancipatieproces onder het katholieke volksdeel tot ontwikkeling komt, wordt het gebruikelijk om dit plechtig te vieren. De kinderen worden van top tot teen in de nieuwe kleren gestoken en lopen daarmee in processie show¹¹⁷. Deze grote communie vindt plaats wanneer het kind ongeveer twaalf jaar oud is. In Oost-Brabant verwisselen meisjes dan de zwarte kindermuts voor de witte poffer van de volwassen vrouwendracht¹¹⁸.

De betekenis van communie of aanneming als markeringspunt tussen kindertijd en het leven als bijna volwassen en volwaardig lid van de leefgemeenschap in alle opzichten, komt duidelijk tot uiting in het volgende ooggetuigeverslag uit een dorpje in Limburg van rond 1900: ‘Es me de iësjte kommune ging doë, dah waor dat mit èllef of twellef jaor. Dah hauw men ooch de sjoël aaf en ging me zienen intrèk doë in het geestelik en praktisj lève van de dörpsgemeensjap. De nuj kleijer, die me daovuër kreeg, moosse dat nach ens extra benaodrökke. Doe kreegs een lang brook en enen hood; daovuër has de altied mit lang sjwarte haoze en een korte brook gelope, en een patsj, al waors de nach zoë groët. Vreuger hoelj me zich aa vaste norme, woëvan oenger gee beding woërd aafgewiëke’¹¹⁹.

In 1910 vervalt de traditie van het voor het eerst dragen van de volwassen dracht ter gelegenheid van de eerste communie. De communie wordt dan gescheiden in twee gedeelten: de kindercommunie die op de leeftijd van zes à zeven jaar wordt gedaan, en de plechtige communie, die nog altijd rond het twaalfde jaar plaats vindt. De aandacht gaat nu echter

uit naar de eerste communie, ter gelegenheid waarvan de kinderen als bruidjes en bruidegommetjes worden gekleed¹²⁰. Dit symboliseert hun samengaan met Christus.

7.3.3. Huwelijk

Ter gelegenheid van het huwelijk wordt in het traditionele kledingpatroon speciale kleding gedragen. In veel regio's -bijvoorbeeld in Huizen¹²¹ en op Marken¹²² - schrijft de streekdracht zeer eenvoudige kleding voor, die zwart van kleur is. Op Marken is het bruidstoilet al heel bijzonder. Het zwarte kostuum wordt de bruid 'slechts voor weinige uren, als eene bijzondere gunst, afgestaan door de bevoorregte bezitster van dit kostbaar kleed... Er bevinden zich op het hele eiland welligt niet meer dan een zestal van die zeer oude kostumen, welke als "trouwpakken" van het eene geslacht op het andere overgaan en door de erfgenamen met de meeste zorg, in papier met tabak, bewaard worden'¹²³. De kleding is verder niet spectaculair: het bruidskostuum bestaat uit een geheel zwarte nauwsluitende overjas van zwart laken, een zwart zijden boezelaar, zwart zijden kousen en halfhoge schoenen met zilveren gespen¹²⁴. Het pak van de bruidegom is eveneens zwart en zonder enig versiersel en dateert ook van eeuwen her¹²⁵. In de stadse mode is wit sinds het begin van de negentiende eeuw dé kleur voor bruidstoiletten. Zowel de zwarte streekdracht als de witte modekleding van de bruid is bedoeld om de ernst van de aangelegenheid uit te drukken. Het huwelijk is immers, vooral in het 'dominant traditioneel' leefpatroon niet alleen een overeenkomst tussen twee personen maar ook tussen twee families. De huwelijkspartners zijn meestal afkomstig uit dezelfde stand. Beide betrokken families wensen hun bezittingen en sociale status veiliggesteld te zien. Zij streven in ieder geval naar consolidatie van hun rijkdom en aanzien, maar zien liefst een toename daarvan. Het huwelijk zal kinderen voortbrengen, die de familielijn kunnen continueren. Hoe belangrijk en vanzelfsprekend men het krijgen van kinderen vindt, blijkt onder andere uit het gebruik de bruidskleding aan te wenden als doopjurk en/of wiegbekleding (zie boven). In grote lijnen is de houding tegenover het huwelijk in alle bezittende standen (elite, gegoede burgerij, ambachtlieden, winkeliers, boeren) in het 'dominant traditioneel' leefpatroon gelijk.

In de negentiende eeuw komt er echter bij de burgerij een ander ideaalbeeld van het huwelijk in zwang: het romantische huwelijk, gebaseerd op kameraadschap en een geëlaboreerde polarisatie van de concepten 'mannelijkheid' en 'vrouwelijkheid' (zie 7.2.), terwijl bij de lagere sociale lagen met bezit de visie op het huwelijk nog lang traditioneel blijft. De witte bruidskleding van de vrouw uit de elite of burgerij symboliseert de onschuldige en ongerepte maagdelijkheid, die bij aanhangers van het romantische huwelijk hogelijk wordt gewaardeerd. De trouwdag wordt gezien als een romantisch hoogtepunt, wat ook tot uiting komt in het ge-

bruik voor deze gelegenheid een japon te kopen, die verder nooit meer door de bruid gedragen zal worden. Maagdelijkheid staat in de regionale cultuur die doorgaans het oude huwelijksideaalbeeld handhaaft, niet in zo'n hoog aanzien als in de stedelijke. Men vindt de vruchtbaarheid van de vrouw een betere garantie voor een huwelijk dat aan de verwachtingen voldoet, dan haar maagdelijkheid en in veel streken is het dan ook niet ongebruikelijk, dat de bruid zwanger is. De maagdelijkheid en romantiek passen meer bij het huwelijk uit romantische liefde dat bij de burgerij in zwang raakt, waarbij de vrouw een naïef wezentje dient te zijn dat torenhoog tegen haar echtgenoot opziet, in seksueel opzicht onwetend is en alleen aan hem toebehoort. Overigens bevat de bruidskleding bij de elite bovendien een duidelijk statusaspect in de vorm van demonstratieve consumptie. Deze kleding is kostbaar, wordt slechts eenmaal gedragen en vereist twee toiletten: overdag draagt de bruid een hooggesloten japon met lange mouwen en een lange sluier, 's avonds een gedecolleteerde variant met een rijkere versiering en korte mouwtjes¹²⁶.

De heren der schepping trouwen in alle sociale lagen in een deftig zwart trouwpak met wit overhemd of frontje, dat echter in tegenstelling tot de kleding der bruid, in veel gevallen ook na de trouwplechtigheid nog wordt gedragen. In Zeeland is het de gewoonte dat een man bij zijn huwelijk van zijn ouders een nieuw pak krijgt, van zwart laken als zij rijk zijn, van bombazijn als dat niet het geval is. Dit pak is in hoge mate traditioneel van vorm en wordt door hem het gehele leven gedragen bij plechtige gelegenheden, zoals de doop van zijn kinderen, de viering van het Avondmaal of de begrafenis van een bloedverwant¹²⁷. Niet alleen in Zeeland, maar in de meeste streekdrachten en ook bij de lagere sociale strata in de steden is het gebruikelijk, dat het trouwpak van een man levenslang zijn kostuum blijft voor speciale gelegenheden¹²⁸. De welgestelde heer draagt zijn trouwkleding wat minder lang.

7.3.4. Overlijden

Het overlijden van een lid der gemeenschap wordt in het 'dominant traditioneel' leefpatroon eveneens met plechtigheden omgeven, waar kledingvoorschriften deel van uitmaken. Vaak wordt de overledene in speciale kleding gehuld en zo begraven. De vrouw van de Drentse boer uit het midden der negentiende eeuw dient al tijdens het leven van haar man een doodshemd en doodsgoed te reserveren voor zijn begrafenis. 'Al heeft hij levenslang grover linnen op 't bed gebruikt of aan het lijf gehad, wat meê gaat in de kist moet fijner en witter zijn. En heeft hij nooit anders dan een wollen slaapmuts gedragen, dan moet een wit hoofddekseel zijn kruin sieren. Zelfs de doodarme stumper, al zou men een witte katoenen lap met een draad in elkander rijgen, moet een witte muts op hebben'¹²⁹. Van degenen, die de begrafenis bijwonen, wordt eveneens speciale kleding verwacht: de rouwkleding. Deze is in de meeste streken en standen zwart van

kleur en slechts bescheiden versierd: gouden sieraden worden vervangen door zilveren, koralen door gitten. In sommige streekdrachten komen ook andere rouwkleuren voor: op Marken en in Staphorst draagt men in de rouw de blauwe variant van de dracht.

Nabije verwanten en familieleden dragen ook na de begrafenis nog een tijdlang rouwkleding. Zo gaan vaak hele gezinnen, óók de kinderen, in het zwart gehuld¹³⁰. De nabestaanden dragen de voorgeschreven rouwkleding gedurende de daarvoor gangbare periode. Hoe nauwer men met de overledene verwant is, des te langer draagt men de rouw en des te strenger zijn de na te leven voorschriften. Men maakt zo onderscheid tussen een ‘zwaar en een licht lijk’. Aan de graad van de rouw kan men dan aflezen: hoe nauw de rouwdragende persoon met de overledene verwant was, hoe lang geleden het sterfgeval heeft plaatsgevonden en welke gedragingen deze persoon zich op dat moment wel en niet kan permitteren (aan de rouwperiode zijn ook gedragsregels gekoppeld over uitgaan, vermaak zoeken, etc.).

In de negentiende eeuw draagt men ter gedachtenis van een dierbare overledene vaak sieraden met haarwerk. Daarin wordt haar van de gestorvene verwerkt, gevlochten tot een koord als armband of gerangschikt tot een voorstelling gevat in een medaillon. Het tijdschrift *Penélope* geeft er in 1822 voorbeelden van om ‘na te werken’. Er wordt gewaarschuwd voor professionele haarwerkers, die nogal eens het haar dat hen door diverse klanten wordt aangeleverd, verwisselen, ja zelfs niet schuwen paardehaar of zijde te gebruiken voor hun werk, waarmee de souvenirfunctie uiteraard op losse schroeven komt te staan¹³¹.

De functie van rouwkleding is tweeledig. In de eerste plaats biedt zij de naaste verwanten en de ruimere sociale omgeving de mogelijkheid uiting te geven aan hun treurnis over het verlies van iemand uit hun midden. Bovendien kan de sociale omgeving de nabestaanden in de rouwperiode enigszins ontzien, omdat de rouwkleding duidelijk zichtbaar toont dat zij zojuist een groot persoonlijk verlies hebben geleden. Voor echtgenotes geldt doorgaans de langste rouwperiode. Tijdens de rouwperiode mag zij niet hertrouwen. Een eventueel kind van de overledene zal zij zo in de rouwtijd baren, zodat er geen onduidelijkheden kunnen ontstaan ten aanzien van erfenissen en andere familiekwesaties.

7.3.5. Leeftijd fasen

Niet alleen de overgangen naar een nieuw stadium in de levensloop worden middels plechtigheden en bijbehorende kostuums gemarkeerd, vaak verschilt in het ‘dominant traditioneel’ leefpatroon de kleding bovendien van leeftijdfase tot leeftijdfase. In de periode tussen 1813 en 1880 is er in de modekleding geen groot onderscheid tussen kinderkleding en volwassen kleding: het kind ziet er vanaf circa tien jaar uit als een volwassene in zakformaat. Er bestaat wel speciale baby- en peuterkleding. Tus-

sen vier en tien jaar draagt het kind volwassenenkleding met een kleine aanpassing aan de leeftijd: meisjes dragen wat kortere rokken dan haar moeders, jongens een kort jasje in plaats van een lange rok of geklede jas. In de streekdracht is het verschil tussen kind en volwassene veel duidelijker te zien, bijvoorbeeld doordat een kind een andere kleur muts draagt dan een volwassene (de zwarte kindermuts voor meisjes in Noord-Brabant en op de Veluwe) of een ander model kleding (jurkje voor meisjes, jak en rok voor vrouwen). Bij elke leeftijdfase die het kind doormaakt hoort speciale kleding, waarvan exact is vastgesteld op welke leeftijd men deze begint te dragen en wanneer men deze weer aflegt. In de streekdracht bijvoorbeeld bestaan dikwijls verschillende varianten in de kinderdracht: vaak kent men een aparte dracht voor baby's, voor onzindelijke peuters/kleuters, voor meisjes en jongens in de schoolleeftijd en voor huwbare maar nog niet gehuwde jongemeisjes en jongemannen.

Niet overal heeft men voor alle perioden in een mensenleven aparte kledij, maar men laat de belangrijkste overgang, die van kind naar volwassene, niet zonder wisseling in uiterlijke verschijning voorbijgaan. Kinderen verschijnen dan voor het eerst in de volwassenenkleding die bij hun stand hoort. In Staphorst vervangt het meisje als zij de huwbare leeftijd bereikt (zestien jaar) de 'nabben' aan de uiteinden van haar oorijzer voor spiralen¹³². Op Urk bedekt zij vanaf die tijd haar hul met een 'dasje', een in de rondte gelegde, ingerimpelde strook zwart satinet¹³³. Ook in de stadse modekleding wordt deze overgang gemarkeerd, al lijkt daar de kinderkleding tot circa 1880 zeer sterk op die der volwassenen. Het dragen van voiles¹³⁴ en het opsteken van het haar is bij meisjes een teken dat zij niet langer tot de kinderen maar tot de jongedames gerekend moeten worden. Bij jongens heeft dit een pendant in het verwisselen van de pet voor de hoed, het korte sluitjasje voor het rokkostuum¹³⁵ en de korte broek voor de lange broek. De opname van het kind in de wereld der volwassenen wordt door de nieuwe kleding benadrukt. Meestal geschiedt dit tijdens een plechtige gebeurtenis: de aanneming, de communie of het huwelijk.

Na het huwelijk gelden vooral ten aanzien van de vrouw speciale kledingvoorschriften, zodat zij als 'getrouwd' herkenbaar is (zie 7.2.1.). Op Marken draagt de gehuwde vrouw aan het begin van de negentiende eeuw over haar kap een fijne witte linnen doek, de 'fleps'¹³⁶.

Ook de ouderen zijn aan hun kleding te herkennen. Dragen zij streekdracht dan hebben zij vaak de ouderwetse variant van de dracht behouden, dragen zij stadse modekleding dan is hun kleding eveneens vaak bij de mode achter. Bovendien behoren ouderen te kiezen voor gedekte tinten en een hooggesloten model zonder overdadige versiering. Men geldt al vroeg als oudere: eind negentiende eeuw is het in de Peel nog gebruikelijk dat een plattelandsvrouw uitsluitend zwart draagt vanaf de tijd dat zij 'uit de kleine kinderen' is¹³⁷.

Rond 1880 komt de specifieke kinderkleding tot ontwikkeling als erkenning van de speciale positie van het kind in de moderne samenleving:

een leven zonder verantwoordelijkheden in ‘jeugdland’, waar het kan spelen en leren. Iets later krijgt het jongemeisje of ‘bakvisje’ haar eigen kleding. Vanaf circa 1920 worden de jeugd en jeugdigheid geïdealiseerd. Volwassen mannen en vrouwen trachten er zo lang mogelijk jeugdig uit te blijven zien. Elementen uit de kinderkleding komen nu terecht in de garderobe der volwassenen. De scheidslijnen tussen de leeftijdsgroepen worden diffuser. Een bejaarde vrouw wordt niet meer vreemd aangekeken en belachelijk gemaakt als zij zich opmaakt, kleurige kleding draagt en met de mode meegaat, mits zij één en ander niet overdrijft en rekening houdt met haar lichamelijke conditie¹³⁸. Leeftijd is daarmee niet altijd duidelijk op het eerste gezicht aan iemands uiterlijke verschijning af te lezen.

7.3.6. Zondagse kleding

In het traditionele kleedpatroon is er een duidelijk onderscheid tussen zondagse kleding en door-de-weekse kleding. Oudere vrouwen uit de Betuwe dragen rond 1900 zwarte omslagdoeken voor door de week, jonge vrouwen gekleurde. Mantels bezit men wel, maar zij worden nog gereserveerd voor zondagen en buitengewone gelegenheden¹³⁹. In Limburg draagt de boer in de negentiende eeuw door de week ‘een blauwe boerenkiel over een baaien borstrok, die het gilet geheel bedekte. Daaronder was dan een “kraag”, de vermaarde vadermoorder, met een lintje vastgemaakt, waarover een zwart zijden foulard was gestrikt, die met twee punten zwierig uitstak tussen de stijf-gesteven tippen van de “kraag”. Aan zijn voeten droeg hij glanzende hoge klompen¹⁴⁰. Zijn zondagse dracht bestaat uit een ‘staatsse’ lijfrok van zwart-blauwe stof met blanke messing knopen en lange tot onder de knie reikende slippers, een gesloten vest van laken of gebloemde zijde en een zware zijden zwarte of donkerblauwe lakense kniebroek, met zilveren knopen vastgesnoerd, en een hoge hoed¹⁴¹. Dienstmeisjes uit de stad bezitten eveneens zondagse kleding. In Haarlem zijn zij op die dag rond 1840 ‘uitgedost met zwartzijden hoeden en bruine gepalmde omslagdoeken¹⁴². Zelfs in de rosse buurt van Rotterdam houdt men de zondag in ere. De journalist M.J. Brusse beschrijft het zondagse uiterlijk van ‘de waardinnen, en de meissies, wat wijder uit gekapt met al die glinsterende kammen en naalden, wat glimmender van zij of keurig fluweel, waar de schmuck op uitgestald ligt, -haar goeie bovenrok opgewipt over 't kreukend gestreken, kraakwitte katoen met stijve stroken. Zelfvoldaan in die solide, Zondagsche spullen loopen ze pronkerig te buurten, te kraken op haar nieuwe, nuffig leeren laarsjes, op haar verlakte schoentjes met opengewerkte rose of hemelsblauwe kousen, en een Zondags-zuinig lachje van welgedane burger-juffrouwen om haar glanzend gewasschen konen¹⁴³.

De zondag is bedoeld als rustdag. Men werkt dan niet -of zo min mogelijk- en bestemt deze dag voor god. Dit vereist uiteraard een bepaalde stemming van het individu, die voor een deel wordt gestimuleerd door

het dragen van speciale zondagse kleding, wat deze dag tot een bijzondere en plechtige dag bestempelt. Aangezien de zondagse kerkgang tegelijkertijd fungeert als schouwtoneel voor kleding en uiterlijk van de leefgemeenschap en gelegenheid biedt tot kijken en bekeken worden, vertelt de zondagse kleding vaak meer over de sociale status van de dra(a)g(st)er dan over zijn of haar geloofsbeleving. Rond 1870 zijn in het Groningse Wippersum de jonge boerendochters wel een vol uur bezig met haar toilet, voor zij zichzelf aan de gemeente durven vertonen¹⁴⁴. Men maakt veel werk van het uiterlijk wanneer men naar de kerk gaat: ‘In de kerk werd getoond dat men er piko bello instak. Al hadden de bouwers nog zo'n slecht jaar gehad, die eer zou niemand hen ontnemen. Men wilde zo knap mogelijk voor de dag komen. Onderdoen voor 'n ander? Dat nooit!’¹⁴⁵ Het is dan ook een zware straf, wanneer weesmeisjes die de regels van school of tehuis hebben overtreden, tijdens de zondagse dienst te kijk worden gezet als ‘zondares’, door haar in haar baaien onderrok de kerkgang te laten doen¹⁴⁶.

De Joodse gemeenschap draagt haar beste kleding niet op zondag, maar op de sabbat (zaterdag). Onder dit volksdeel is het contrast tussen de door-de-weekse en de sabbat-dracht volgens tijdgenoten enorm. ‘Komt gij des Zondags in den Jordaan of in een andere volksbuurt, gij kunt de menschen in hun Zondagsche kleeding nog zeer goed herkennen. Een werkman “op zijn Zondags” is en blijft een werkman. Hier is dit anders. Een uur na het ingaan van den Sabbat is geheel de schamele bevolking als met tooverslag verdwenen en vervangen door een geheel ander soort menschen, wien gij het met geen mogelijkheid kunt aan zien wat zij eigenlijk zijn’¹⁴⁷.

Wanneer het mogelijk is foto's te laten nemen (vanaf circa 1850) laat men zich ‘kieken’ in de zondagse kleding: men wil voor het nageslacht in vol ornaat geportretteerd worden. Het maken van een foto is nog een zeldzame en plechtige gebeurtenis, waarvoor men een fotograaf moet bezoeken. Voor mensen uit het traditioneel kleedpatroon is dit ook anno 1975 nog iets speciaals. Een man uit Hierden wil niet op de foto ‘in z'n alledaagse goed: een blauw hemd met witte strepen en een zwart befje op de borst. In een kamertje verkleedt hij zich. Hij komt in zijn zogenaamde kerkengood naar buiten: een hoog zijden petje, een lakense jas en broek, zwart hemd met gouden knopen. Zo hoort het’¹⁴⁸.

Het verschil tussen zondagse en daagse kleding vervaagt in het ‘dominant modern’ leefpatroon geleidelijk. Circa 1880 is daarvan volgens tijdgenoten reeds sprake bij de dames der elite: ‘Het verschil tusschen dagelijksche en zondagsche kleeding wordt geringer en vertegenwoordigt althans niet meer het aloude verschil tusschen werken en uitgaanskleeding. En het dagelijksch gebruik van uitgaanskleeding maakt herhaalde aanvulling en vernieuwing van de garderobe tot eene noodzakelijke behoefte’¹⁴⁹. Deze ontwikkeling vindt niet alleen bij de elite plaats. Er zijn twee factoren die het onderscheid tussen zondagse en daagse kleding doen afnemen. In de eerste plaats krijgt het kerkbezoek concurrentie van het

uitgaansleven en de straat als schouwtoneel voor kleding en uiterlijk, zodat velen hun mooiste kledingstukken niet meer op zondag dragen, maar wanneer zij uitgaan. Vreemd genoeg schijnt men in Nederland echter -ook onder de elite- bang te zijn voor 'over-dressing' wanneer men de schouwburg bezoekt. Het Nederlandse theaterpubliek hult zich niet, zoals in het buitenland gebruikelijk is, in zijn totaliteit in galakostuum om de voorstelling bij te wonen. Een heer in smoking of rokkostuum of een dame in groot avondtoilet ziet men er slechts bij hoge uitzondering. Zij voelen zich dan ook uit de toon vallen. De meeste heren dragen eenvoudige donkere vestons, jacquets of geklede jassen¹⁵⁰.

Daarnaast gebruikt men in de financieel minder bedeelde sociale geledingen, waar men het geld ontbeert om meerdere soorten kleding aan te schaffen en men er 's zondags toch graag netjes en modieus uitziet, vaak nieuwe dagelijkse kleding als zondags kleding. Dit is bijvoorbeeld het geval in Twente, waar rond 1920 de pilo broeken van de boer eerst dienst doen als kleding voor de zondag en voor naar de markt, daarna, als het nieuwe eraf is, als werkkleding. Dan schroeit men eerst door dicht bij het vuur te gaan staan het oppervlak van de broek glad, zodat er tijdens het werk geen hooi aan blijft hangen¹⁵¹.

7.3.7. Seizoensgebonden kleding

In het 'dominant traditioneel' leefpatroon wordt de tijd waarop men kleding aanschaft bepaald door de seizoenswisseling in combinatie met religieuze feesten. Men koopt nieuwe kleding vooral rond Pasen -in sommige streken rond Pinksteren-, degenen die het zich kunnen permitteren ook nog een keer tegen Kerstmis¹⁵². Pasen valt in het begin van de lente, het seizoen waarin de natuur opnieuw tot leven komt. Het is het feest van de wederopstanding van Christus, en daarmee van de vernieuwing. Men drukt dit symbolisch uit door zich met Pasen in het nieuw te steken en zich 'op z'n paasbest' uitgedost naar de kerk te begeven. De nieuwe kleding moet worden aangetrokken, ook als het weer er eigenlijk nog te guur voor is. Pinksteren is het feest van de verkondiging van het geloof. Ook bij dit feest sluit men wel aan in symbolische zin: men 'bekeert' zich als het ware opnieuw, door nieuwe kleding aan te trekken. In de Zaanstreek bepaalt de traditie 'dat elke Pinkster ook een nieuw kleedingstuk eischte'¹⁵³.

Rond 1860 is het onder degenen die modekleding dragen gebruikelijk twee of driemaal per jaar van kostuum te wisselen¹⁵⁴. In ieder geval draagt men andere kleding in het winter- dan in het zomerseizoen. Soms bevat de garderobe bovendien stukken voor het 'tussenseizoen', wanneer zomerkleding te koud en winterkleding te warm is. In de streekdracht kent men in sommige gevallen meerdere seizoenen. Op Marken bijvoorbeeld wordt tijdens de hooitijd door de vrouw van het gewone zomerkostuum afwijkende kleding gedragen¹⁵⁵.

In het ‘dominant traditioneel’ leefpatroon volgt ook het wassen van de kleding de wisseling der seizoenen. Vaak wast men slechts vier keer per jaar: in het voorjaar -waarna men het wasgoed bleekt in de maartse zon-, voor de oogst, na de oogst en voor de winter¹⁵⁶.

7.4. Kleding als uitdrukkingmiddel van het individu

Kleedgedrag is niet zonder meer een uitvloeisel van normen en behoeften die leven in de sociale omgeving van het individu, al spelen deze een belangrijke rol. Het individu heeft een zekere speelruimte daarbinnen en kan kleding en uiterlijk benutten om iets over zichzelf te vertellen. Men kan kleding en uiterlijk gebruiken als middel om de eigen identiteit, de eigen persoonlijkheid, te tonen. Bovendien zijn kleding en uiterlijk middelen, met behulp waarvan men blijf kan geven van de religieuze of ideologische overtuigingen die men koestert. Ook kan men zich afficheren als lid van een bepaalde sociale groep of aanhanger van een bepaalde leefstijl. Tenslotte is het mogelijk gevoelens van ongenoegen met het sociale bestel kenbaar te maken door als uiting van protest van de uiterlijke verschijning een levende aanklacht te maken.

7.4.1. Kleding, persoonlijkheid en individualiteit

Het uitdrukken van de eigen persoonlijkheid en identiteit middels kleding wordt belangrijker gevonden naarmate de identificatie van het individu met de stand en de leefgemeenschap waartoe men behoort -en het belang dat gehecht wordt aan de representatie daarvan- afneemt en de individualisering voortschrijdt.

In het ‘dominant traditioneel’ leefpatroon is het individu in Nederland nog als vanzelfsprekend ingebed in de collectiviteit. Het individu ontleent zijn of haar identiteit aan de positie die in die collectiviteit aan hem of haar is voorbehouden. Bij de geboorte liggen stand, godsdienst, beroep, woonplaats en vriendenkring nagenoeg vast. Deze door het collectief bepaalde identiteit wordt het duidelijkst gedemonstreerd door degenen die streekdracht dragen.

Molkenboer vindt anno 1917 de streekdrachten van meer persoonlijkheid getuigen dan de modekleding: ‘De nationale kleederdrachten behoren tot de monumenten die ons het voorgeslacht liet, als een uiting van haar persoonlijkheids-gevoel, haar persoonlijkheids-wezen, haar eigen beschaving en idealen... (zij) zijn een zeer bijzondere uiting van het persoonlijkheids-bewustzijn van een land, van een streek, van een stad’¹⁵⁷. Hij heeft niet veel op met de ‘moderne modes’, die hij vindt tenderen naar gelijkvormigheid, maar hoopt, dat ‘de tijd... ook op het gebied der kleding een nieuw persoonlijkheids-idee zal doen ontstaan, die bij de oude nationale kleederdrachten zoo levend en zoo kenbaar was, en die in de

moderne costumeering slechts bij zeer hoge uitzondering tot uiting komt en bereikt wordt. En, persoonlijkheid, ook in kleding, is toch immers slechts het eenige kenmerk van ware cultuur -dat is, van een van binnenuit gekomen zelf-ontwikkeling, zelf-opheffing, zelf-verbetering¹⁵⁸. Molkenboer zet zich in deze uitspraken terecht af tegen tijdgenoten, die het dragen van streekdracht als een bewijs van achterlijkheid en onbeschaafdheid van de bevolking zien. Hij spreekt in bovenstaande citaten echter zowel van collectieve als van individuele persoonlijkheid en stelt beide onderscheiden grootheden op één lijn. Het is beter de term persoonlijkheid te bewaren voor het individueel niveau, en bij de streekdracht te denken in termen van identificatie met de gemeenschap en de daar vigerende waarden en normen. Van der Ven wijst er in 1920 bovendien op, dat de streekdracht niet zozeer een originele uitvinding is van de bevolking die het volkskarakter weerspiegelt, als wel een transformatie van burgermodes -na een dikwijls lange incubatietijd- tot onderdelen van de dracht, gewijzigd naar eigen smaak en behoeften¹⁵⁹. Daarnaast kennen de diverse onderdelen van de dracht een eigen ontwikkeling in afmetingen, materiaal en/of kleur.

In de negentiende eeuw is het uitdrukken van de eigen persoonlijkheid in kleding en uiterlijk alleen weggelegd voor de heren uit de hogere sociale strata. Zij zijn immers de enigen die zich dan de luxe van zo'n eigen individualiteit kunnen veroorloven. Zij bezitten de tijd en de middelen om zich goede manieren eigen te maken, een eerste klas opleiding te genieten, hobby's uit te leven en een eigen smaak te ontwikkelen en te cultiveren. Bovendien is hun kleding sober, onopvallend en in hoge mate uniform, wat als het ware roept om het uitdrukken van de persoonlijke smaak¹⁶⁰: zo kan men zich onderscheiden van de anderen. Bij de eenvoudige herenkleding is een klein detail voldoende om de aandacht te trekken. Het is ook weer niet de bedoeling dat een heer al te individualistisch te werk gaat: dan laadt hij de verdenking op zich een fat te zijn, die zich al te zeer om zijn uiterlijk bekommert en zondigt hij aldus tegen de normering van 'mannelijkheid'. In het tijdschrift *De Lantaarn* worden mannen met een zeer persoonlijke kledestijl gezien als excentrieke aandachttrekkers met een grenzeloze onverschilligheid ten aanzien van de mensen uit hun omgeving¹⁶¹.

De modetheoreticus Vischer is van mening, dat het slechts een klein gedeelte van de mensheid -en dan nog alleen de mannelijke helft daarvangegeven is uit te stijgen boven het niveau van de kuddegeest. Slechts enkele heren uit de elite weten in hun kleedgedrag individualiteit te tonen. Alle anderen ontwikkelen hun goede smaak en zelfkritiek niet, zodat zij slaven zijn van de tirannieke mode¹⁶². Vischer verheft hiermee onterecht datgene wat hij in 1879 om zich heen ziet, tot universele modetheorie. Het benadrukken van de eigen individualiteit is niet zomaar een eigenschap die de heren der elite van nature bezitten, maar aangeleerd gedrag dat sociale afstand creëert. Al krijgen de sociaal minderen in deze periode vanwege de confectionering van de sobere herenkleding de gelegenheid de

kleding van de heer te imiteren, zij missen dan toch dat ondefinieerbare ‘iets’, dat de echte gentleman kenmerkt: goede smaak en persoonlijkheid, alleen te verkrijgen door opvoeding en educatie. De laatste bezit een ‘gemakkelijkheid in zijne kleeding, waardoor het een ander voorkomt alsof zijne kleederen aan hem en hij niet aan deze behoort’¹⁶³.

Van de vrouw uit de elite wordt het tonen van de ‘eigen persoonlijkheid’ nog niet verlangd. De codes van ‘mannelijkheid’ en ‘vrouwelijkheid’ bevorderen dat niet: de vrouw is immers lichaam, de man geest (zie 7.2.2.). Zij moet er liefst mooi uitzien en smaakvol, modieus volgens haar stand gekleed gaan. Zij moet evenals de heer ‘goede smaak’ tonen, maar in haar geval leidt dat niet tot het benadrukken van haar eigen karakter maar doet het haar dichter naderen tot het ideaalbeeld van een mooie en ‘vrouwelijke’ vrouw. Zij moet niet op haar persoonlijkheid, maar op haar ‘type’ letten (blond of donker, lang en dun of kort en gezet, bleke of roze huid etc.). Een kostschoolhouderes beveelt haar leerlingen aan zich naar haar type te kleden, maar zich daarbij, ook in de haardracht ‘naar de heerschende mode te schikken’¹⁶⁴.

Etiquetteboekjes en boekjes die het zelf maken van kleding begeleiden, classificeren vrouwentypes en geven vervolgens adviezen hoe de verschillende types haar teint, haarkleur en postuur zo voordelig mogelijk tot hun recht kunnen laten komen. Vaak bieden zij een meer of minder uitgebreide behandeling der kleurenleer, waarin wordt ingegaan op welke kleuren men in de kleding goed bij elkaar kan combineren en welke tinten het best staan bij elk vrouwentype. De boekjes bevatten meestal ook tips over hoe men een te forse gestalte kan maskeren of een te mager lijf kan doen opbloeien¹⁶⁵. Het tonen van smaak, karakter en eruditie in het uiterlijk blijft aan de man voorbehouden. Pas tegen het einde van de negentiende eeuw gaat men ook de vrouw uit de hogere sociale strata aansporen de eigen persoonlijkheid in de kleding uit te drukken. Al is de auteur van een artikel over reukwaren in 1882 wel wat erg optimistisch, wanneer hij stelt: ‘Niet slechts op het gebied van de kleeding, maar ook bij het kiezen van reukwaren, volgt bijna iedereen zooveel mogelijk zijne eigene keuze, smaak of reuk’¹⁶⁶.

De lagere sociale strata in de stad bezitten in de ogen der elite geen persoonlijkheid: zij maken deel uit van een grauwe massa, het ‘volk’. Zij verkeren ook niet in de gelegenheid zich veel gelegen te laten liggen aan het benadrukken van hun persoonlijkheid in de kleding. Daartoe ontberen zij het geld, de educatie en de tijd. Datzelfde geldt voor de landarbeiders ten plattelande. De boerenbevolking en de vissers hechten meer belang aan het tonen van hun identificatie met de eigen stand, dorps- en geloofsgemeenschap dan aan hun individualiteit.

In de loop van de negentiende eeuw begint de ‘automatische’ identiteit op basis van de positie die men inneemt in het collectief, scheuren te vertonen, wanneer in het moderniseringsproces *Gemeinschaft* plaats maakt voor *Gesellschaft*, om het in de termen van Tönnies te stellen. Het ‘dominant traditioneel’ leefpatroon gaat geleidelijk over in het ‘dominant modern’ leefpatroon, waarin de mens zijn of haar sociale positie en identiteit

steeds meer verwerft op grond van persoonlijke kwaliteiten, beroep en opleiding. De sociale herkomst kan die factoren wel positief of negatief beïnvloeden, maar is niet langer het enige criterium op grond waarvan een individu een bepaalde positie krijgt toegewezen. Binnen de grenzen van zijn of haar mogelijkheden kan het individu het beroep en de sociale kringen waartoe hij of zij wil behoren, zelf kiezen.

Als gevolg van de differentiatie en specialisatie die met name vanaf 1880 zowel in de sfeer van de arbeid (nieuwe beroepen, specialismen) als in die van het maatschappelijk leven (meerdere leefsfereën) zijn opgetreden, heeft het individu in het 'dominant modern' leefpatroon de kans een eigen, unieke combinatie van lidmaatschappen van sociale groepen van velerlei aard (religieuze groepering, arbeidsorganisatie, sport- of recreatieclub, kennissenkring, etc.) samen te stellen. De mens is daarmee pas echt individu geworden: zijn positie in de samenleving, zijn speciale plaats op het snijpunt van diverse sociale kringen is uniek en verschilt van die van ieder ander persoon¹⁶⁷.

De urbanisatie die vanaf circa 1880 is opgetreden heeft de individualisering mede in de hand gewerkt. Degenen die van het platteland naar de steden zijn getrokken, zijn daardoor langzamerhand van de tradities van het platteland losgesneden: familiebanden worden minder hecht, sociale controle neemt af, de invloed van de religie brokkelt af. In toenemende mate ziet de mens zich genoodzaakt zijn eigen leven vorm te geven. In de steden kent men niet alle stadgenoten persoonlijk, iets dat in een dorpsgemeenschap doorgaans wel het geval is. Deze vermindering van direct persoonlijk contact treedt ook op in de grootschalige fabrieken en organisaties, waar men één van de vele werknemers is. De plaats van het individu in de samenleving moet door hem of haar zelf worden 'veroverd'. Persoonlijke kwaliteiten nemen daarbij een cruciale plaats in. De mens moet vechten voor een eigen identiteit, als hij of zij niet in de massa wil ondergaan. Tegelijkertijd krijgt het individu meer keuzevrijheid, omdat men minder in een bepaalde richting gestuurd en gecontroleerd wordt door de sociale omgeving. Deze grotere vrijheid is echter voor velen beangstigend: zij voelen zich verloren en ontworteld en verkeren in onzekerheid over de eigen identiteit. De verwachting van de sociale omgeving dat men in het uiterlijk de eigen persoonlijkheid uitdraagt, wordt tegelijkertijd steeds sterker. Dit brengt velen in vertwijfeling. Geven zij wel de juiste, sociaal wenselijke signalen af? Vallen ze niet buiten boord omdat ze een 'verkeerde' identiteit uitstralen? En hoe ziet hun eigen identiteit er eigenlijk uit? Zij zoeken bij elkaar naar tekenen die de persoonlijkheid 'onthullen', interpreteren deze en stemmen er het sociaal handelen op af.

In 1848 staat in *De Huisvriend* een artikel, waarin de auteur aan de hand van uiterlijkheden mensen op straat tracht te karakteriseren. Het vangt aan met een beroep op de wetenschap: 'Lavater's gelaatkunde en Gall's schedelleer, zoo ver beiden waarheid mogen bevatten, zijn volkomene wetenschappen; die de menschen zoo mogelijk door en door wil leeren kennen, moet zich niets laten ontgaan, en het uiterlijk in gebaren

en kleding helpt tot die kennis niet weinig... de rok, hoed, stok, groet, alle versierselen... kunnen tot opheldering dienen¹⁶⁸. Zorgvuldig brengt de auteur vervolgens de verschillende manieren van zich kleden in kaart en koppelt daaraan een bepaalde karakterstructuur. Vooral aan hoed, stok en haardracht -de details waarin de heer zijn persoonlijkheid kan tonen- besteedt hij veel aandacht. Over de hoed zegt hij het volgende: 'De hoed geeft niet zelden inlichting over hetgeen daaronder huist. Draagt iemand den hoed op één oor, 't is een ijdel, wereldsch mensch, een kleingeestige twistzoeker, een woestaard, hetzij jong of oud. -Achterover gedragen geeft de hoed een stoutmoedigen brompot, eenen trotschen vrijer, een' kamergeleerde en diergelijk slag van menschen te kennen, die zich voor meer houden, dan waartoe hunne handelingen hun regt geven en gaarne alles met verachting afkeuren. -Die den hoed diep over den oogen trekt en van achteren hoog draagt, leeft met de wereld en met zich zelven in onmin, is in zich zelven gekeerd; heeft hij echter eene koele bitterheid, met humor bevochtigd, zoo wordt hij een hardnekkige spotter, kwetst, hekelt, en hoont hij; voor het oogenblik is het wel aardig, maar op den duur afschuwelijk. -De breedgerande, spitse hoed verraadt eenen zonderling, of die zulks schijnen wil, die zich met zijn gevoel van eigenwaarde overschaduwet, zich daaraan vasthoudt, zich voor een meester houdt, en als zoodanig ook bij anderen wil doorgaan. Daar dit altijd niet gelukt, ziet hij er donker uit en is overtuigd, dat het hem voorheen beter zou zijn gegaan, waarvan hij zich niet laat afbrengen, omdat hem, ten gerieve van zijne kwellingen, het tegendeel niet te bewijzen is'¹⁶⁹.

Geen wonder dat de mensen zich steeds meer bezighouden met de eigen identiteit en met het beeld dat anderen van hen hebben. Volgens Sennett bezitten moderne mensen een narcistische persoonlijkheidsstructuur. Zij richten hun aandacht naar binnen, op het vraagstuk van de eigen identiteit. Deze nadruk op het analyseren van de eigen gevoelens en van het eigen wezen gaat ten koste van sociaal handelen. Men stelt zich afstandelijk op ten opzichte van anderen uit angst dat de eigen identiteit niet voldoet en uit desinteresse vanwege de concentratie op het eigen 'ik'¹⁷⁰.

In het 'dominant modern' leefpatroon verspreidt het ideaal van het ontwikkelen van een eigen persoonlijke stijl in kleding en uiterlijk zich geleidelijk over alle sociale geledingen. Echter: velen zijn geroepen en slechts weinigen uitverkoren. Het blijkt niet zo gemakkelijk een echt persoonlijke kledestijl te vinden. Mode is te koop, een eigen stijl niet. De confectiekleding is zeker in het begin, wanneer het produkt nog in hoge mate uniform is, eerder een nivellerend dan een onderscheidend artikel. De journalist M.J. Brusse, die overigens blij is dat ook de arbeidersklasse dankzij de komst van de confectie er beter uit kan zien, verwoordt het zo: 'één ding heeft de ordinaire confectie wel op haar geweten... dat de democratisering der kleding, dat het verschijnen van menschen uit alle standen in denzelfden stijlloozen stijl, aan het beeld van het stadsverkeer het karakter, de schilderachtige bontheid van vroeger tijden, fantasieloos egaliserend heeft ontnomen'¹⁷¹. Louis Couperus is echter van mening dat

‘tóch onze eigene persoonlijkheid kan blijven doorschemeren tusschen de lijnen heen. Wie is er eigenlijk niet persoonlijk in ons zoo onpersoonlijke, strakke en stijve, moderne mannenpak? Wie geeft niet aan de wat stroeve plooiën van ons serge, cheviot of tweed de eigene lijn zijner persoonlijkheid?’¹⁷².

Om tot het uitdragen van de eigen identiteit in de uiterlijke verschijning te komen moet iemand voldoen aan meerdere eisen. Om te beginnen moet men smaak hebben: men moet weten wat men mooi vindt en wat lelijk. Dit esthetisch gevoel krijgt men niet in de genen mee: het moet ontwikkeld worden. Dat kost tijd waarover nog altijd niet iedereen beschikt. Bovendien dient men zelfkennis te bezitten: om de eigen persoonlijkheid te kunnen benadrukken moet men in ieder geval *grosso modo* weten hoe deze in elkaar steekt. Hierboven is reeds uiteengezet, dat velen nu juist in onzekerheid verkeren omtrent die eigen identiteit. Daarnaast is het van belang dat men beschikt over zelfkritiek: men moet kunnen beoordelen of een bepaalde outfit de eigen persoonlijkheid ondersteunt en flatteert of deze juist tegenspreekt en er als het ware bij ‘vloekt’. Zelfkritiek is een eigenschap die slechts door weinigen op een evenwichtige manier wordt ontwikkeld. Tenslotte mag men enige flair en zelfverzekerdheid niet ontberen: door zich op een persoonlijke wijze te kleden zal men doorgaans enigszins afwijken van de mode en mist men de bescherming die conformering aan het individu biedt. Men valt meer op en is door de eigen stellingname kwetsbaarder voor kritiek. Zo wordt de jurist en karikaturist Alexander Ver Huell, wanneer hij zich in zijn studententijd rond 1850 wat al te persoonlijk ‘op losse, artistieke wijze’ kleedt en daarbij een ‘pet van vreemd model’ draagt door zijn standgenoten voor zonderling versleten¹⁷³. Het dragen van sociale afkeuring of bespottung valt niet mee voor mensen die zich onzeker voelen over hun eigen identiteit en positie in een veranderende samenleving. Velen nemen dan ook hun toevlucht tot het etaleren met behulp van kleding en uiterlijke verzorging van een afgeleide identiteit, die men ontleent aan personen, overtuigingen of groepen waarmee men zich wil identificeren (zie 7.4.2.).

Voorals jonge mensen houden zich sterk bezig met hun identiteit: zij zijn hun persoonlijkheid aan het vormen en hun plaats in de sociale orde aan het veroveren. Aandacht voor hun uiterlijk maakt deel uit van deze plaatsbepaling. Jongeren komen soms tot een hoogst persoonlijk kleedgedrag, dat afwijkt van dat in de omgeving en dat geheel en al in dienst staat van de eigen persoonlijkheid in wording. Simmel spreekt in dit geval van ‘Personalmode’, waarvoor de eigen persoonlijkheid in plaats van de sociale omgeving, het voorwerp van conformering wordt¹⁷⁴.

Vaak is de vraag gesteld, of zelfexpressie met behulp van gekochte confectiekleding überhaupt mogelijk is. Degenen die deze vraag met ‘nee’ beantwoorden, komen met de volgende argumenten op tafel. Zij stellen dat de consument de kleding niet zelf creëert, maar slechts een keuze doet uit het aanbod aan confectiekleding of tweedehands kleding in de winkel, dat door een ander is ontworpen. Die keuze is volgens hen geen louter

individuele aangelegenheid: de consument is voorberekt tot het maken van die keuze door mode-advertenties, de wijze van etaleren en modereportages. De moderne mens wordt er volgens hen toe verleid mode-artikelen te kopen, waaraan hij uit zichzelf eigenlijk geen behoefte heeft. Reclame en massaproductie kweken artificiële behoeften bij de mens en doden diens creativiteit en goede smaak. Zelfexpressie met behulp van produkten uit die massa-industrie en van die massacultuur is daarmee een onmogelijkheid. De mens is immers van zijn eigen behoeften, dus van zichzelf vervreemd. Bovenstaande visie is zowel te vinden bij neo-marxistische auteurs (bijvoorbeeld Marcuse¹⁷⁵) als bij meer behoudend ingestelde wetenschappers (bijvoorbeeld Ortega y Gasset¹⁷⁶). Beide groepen auteurs verheffen hun stem tegen de teloorgang van de individualiteit. De neo-marxistische auteurs maken zich zorgen om het emancipatoire (arbeiders)bewustzijn, dat de kapitalistische wereld in een waarlijk democratische en sociale samenleving zou moeten veranderen, maar dat niet doet, omdat het is ingepakt en van de angel is ontdaan door massaconsumptie en massacultuur. De meer conservatieve auteurs zijn bang, dat de door hen hoog aangeslagen esthetische en individuele cultuur van de hogere klassen door de massacultuur zal worden overstemd en uiteindelijk weggevaagd. Beide groepen auteurs redeneren vanuit het standpunt van de elitaire cultuur en kijken neer op de massa. In het eerste geval is die zo dom zich produkten te laten aansmeren, die aan geen enkele behoefte appelleren. In het tweede geval vormt de ‘smakeloze’ massa een bedreiging voor de ‘smaakvolle’ elitaire cultuur.

Er zijn ook auteurs die de vraag, of zelfexpressie met behulp van gekochte kleren mogelijk is met ‘ja’ beantwoorden. Volgens hen is massacultuur -bijvoorbeeld confectiemode- geen artificiële, aangekweekte behoefte, maar beantwoordt deze juist aan meerdere essentieel menselijke drijfveren, zoals nieuwsgierigheid, behoefte aan distantie en onderscheiding, behoefte aan conformering en erkenning. Zij ontkennen niet dat reclame de mens kan beïnvloeden, maar bestrijden wel de gedachte, dat de mens een willoos slachtoffer van de commercie zou zijn. Volgens hen zou de impact van de produkten der massacultuur nooit zo groot kunnen zijn, wanneer deze niet zouden appelleren aan bepaalde verlangens van de mens. Zij zien in de differentiatie van de massaconfectie (de verschillende smaakstijlen en doelgroepen) en in de verfijning van de produkten een aanwijzing dat de consument mondiger en kritischer wordt, en steeds bewuster kiest. Zij verwachten dat zelfexpressie middels kleding steeds belangrijker zal worden. Aanhangers van deze denkwijze zijn Wilson¹⁷⁷ en König¹⁷⁸. Deze visie wordt ook in deze studie aangehangen. Het kleedgedrag van het individu wordt hier opgevat als tweerichtingsverkeer: de sociale omgeving stelt eisen en biedt bepaalde mogelijkheden, het individu ondergaat deze invloeden maar neemt tevens zelf stelling daartegenover. Dit kan ook met behulp van confectiekleding: al is deze niet zelf bedacht, men kan er wel iets mee uitdrukken omtrent de eigen identiteit. Dat deze wens leeft, blijkt uit het feit dat de confectie-industrie al aan het begin

van de twintigste eeuw tot specialisatie naar doelgroep komt. Het is wel goed, op deze plaats te waarschuwen voor een al te euforisch optimisme ten aanzien van de zelfexpressie door het individu. Wilson wijst daar in een interview in *de Volkskrant* ook met nadruk op: het individu geniet geen volledige vrijheid en krijgt van de samenleving een beperkte speelruimte, die bovendien varieert naar sekse en klasse¹⁷⁹.

Beide groepen auteurs zijn het in zoverre met elkaar eens, dat allen het wenselijk achten dat de mens in diens uiterlijke verschijning de eigen individualiteit benadrukt. Sennett is daarentegen van mening dat de mens er meer mee gediend is, als we van deze verwachting afstappen. We moeten opnieuw de gelegenheid bieden tot het spelen van rollen in de publieke sfeer en het individu de privésfeer laten om zichzelf in te zijn. Dit is volgens hem de manier om de narcistische persoonlijkheidsstructuur van de mens uit het ‘dominant modern’ leefpatroon te doorbreken en een prettige sociale omgang met elkaar mogelijk te maken. Alleen zo kan de tirannie van de ‘intieme samenleving’ het hoofd worden geboden¹⁸⁰.

7.4.2. Kleding en identificatie

Identificatie met een bepaalde sociale groep of overtuiging vertoont veel verwantschap met herkenning als functie-aspect van kleedgedrag. Er is echter een onderscheid tussen beide begrippen: bij identificatie ligt de nadruk op het individu als handelend persoon, bij herkenning ligt de klemtoon op de eisen vanuit de sociale gemeenschap. Identificatie verschilt eveneens van het tonen van de eigen identiteit. Door zich te identificeren met een bepaalde groep, persoon of levensovertuiging laat het individu niet zozeer zien wie hij of zij is, maar vooral wie hij of zij graag wil zijn. De begeerde identiteit kan daarbij de overhand krijgen op de werkelijke persoonlijkheid¹⁸¹.

In het ‘dominant traditioneel’ leefpatroon identificeert men zich met de familie, de dorpsgemeenschap, de stand waartoe men behoort en met mensen van dezelfde religieuze overtuiging. Vooral in de streekdracht is deze traditionele vorm van identificatie duidelijk zichtbaar. Deze blijft op sommige plaatsen lang voortbestaan, niet alleen in zeer geïsoleerde streken, maar ook daar waar het moderne stedelijke leefpatroon als het ware voor het grijpen ligt, gezien de nabijheid van de grote stad en de aanwezigheid van stedelingen als toeristen in de dorpsgemeenschap, zoals bijvoorbeeld in Scheveningen en op Marken¹⁸². De mate van sociale cohesie en de identificatie met de regionale gemeenschap spelen kennelijk een nog belangrijker rol bij de keuze voor het vasthouden aan dan wel afleggen van de streekdracht dan factoren als bereikbaarheid, contacten met buitenstaanders, moeilijkheden bij het aanschaffen van materialen voor de streekdracht, financiële overwegingen en de praktische eisen van het veranderende leven van alledag. Ook in Staphorst is het vooral de groepscohesie, de betrokkenheid op de dorpsgemeenschap, die de streekdracht zo

lang heeft doen standhouden. Men heeft in Staphorst namelijk andere uitingen van het moderne leven vrij snel geaccepteerd, omdat zij een verhoging van levensstandaard betekenen, zoals coöperaties en het Groene Kruis¹⁸³. Later rijden Staphorster vrouwen in dracht op een brommer, op de tractor of in de auto¹⁸⁴. De mate van homogeniteit van de gemeenschap vormt daarbij een belangrijke factor: is de bevolking van hetzelfde geloof en oefent zij een zelfde beroep uit, dan blijft de groepscohesie langer intact. Dit is het geval in die plaatsen die de streekdracht het langst hebben bewaard: Marken (protestant, visserij), Staphorst (hervormd, landbouw), Scheveningen (protestant, visserij), Volendam (katholiek, visserij), Spakenburg (protestant, visserij), Urk (protestant, visserij). Alleen in Zeeland (Walcheren, Zuid-Beveland, land van Axel) is sprake van een gemengde bevolking, hoewel hier het protestantse geloof overweegt (en de katholieken een andere dracht hebben) en als beroep de landbouw dominant is (op de vissers in Arnemuiden na)¹⁸⁵. Het teloor gaan van zo'n beroepsgroep door externe factoren betekent een breuk met de traditie, een afbrokkelen van de groepscohesie en bevordert het afleggen van de streekdracht.

De traditionele identificatie verloopt vrij rustig, omdat men doorgaans in een homogene gemeenschap leeft, waar geen concurrerende sociale stelsels of religies opereren. Wordt een dorp bewoond door zowel protestanten als katholieken dan is beider leefwereld duidelijk afgebakend. Dit verandert wanneer urbanisering, secularisering en individualisering doorzetten (vanaf circa 1880). In de heterogene leefgemeenschap die de stad biedt, krijgt men wel met andere beroepen en levensovertuigingen te maken en kan men niet zomaar aan het uiterlijk aflezen wat voor ideologisch vlees men in de kuip heeft.

De grotere individuele vrijheid die men in de stad ervaart, heeft als keerzijde een grote onzekerheid. Mensen verliezen hun traditionele inbedding in de gemeenschap en voelen zich soms hulpeloos in de nieuwe situatie. Zij hebben behoefte aan duidelijkheid: hoe moeten zij de uiterlijke signalen van andere stadsbewoners interpreteren en hoe maken ze hen duidelijk wie zij zelf zijn. Zij kampen bovendien vanwege het wegvallen van oude zekerheden met een identiteitsprobleem. Zij zijn op zoek naar verbondenheid, naar 'nestwarmte', naar een nieuwe identiteit. Hierboven is er al op gewezen, dat het niet meevalt op persoonlijke titel de eigen identiteit vorm te geven en deze uit te drukken in de uiterlijke verschijning. Toch wordt het tot uitdrukking brengen van de persoonlijkheid in het uiterlijk door de sociale omgeving verwacht. Velen vluchten dan ook in identificatie met groepen, overtuigingen of personen, die het individu een psychisch onderdak bieden. Anderen schermen de eigen persoonlijkheid af van ongewenste blikken door een instant-identiteit als façade naar de buitenwereld te benutten.

Deze psychische gesteldheid -een hevige identiteitscrisis- verklaart het succes van de verzuilde groepsstructuren, die vanaf circa 1900 blijken te geven van hun identificatie met hun geloof of ideologie door onder andere

demonstratief uiterlijk vertoon. Vooral tijdens het Interbellum getuigen diverse jeugdbewegingen van hun maatschappelijke denkbeelden door in uniform met vaandels over straat te marcheren. Men manifesteert zich als lid van een bepaalde partij of zuil en eigent zich op die manier een identiteit toe.

De ‘dominant moderne’ samenleving biedt nog andere identificatie-objecten: groepen met een bepaalde leefstijl en allerlei idolen uit de vermaakindustrie zoals actrices, acteurs, filmsterren en sporthelden. De Rotterdamse onderwereld (pooiers, inbrekers, oplichters) zweert rond 1912 bij ‘jockeypetten; hun dierbare gildeteekens: de “sjokken”¹⁸⁶. De groepsidentificatie gaat nog verder. Een volwaardig groepslid dient ook te zijn voorzien van een kleverige lok onder de pet op het voorhoofd, van een felgekleurd overhemd zonder boord en een ‘schrijnende das’. Verder kan zo iemand niet buiten ‘halfblanks-heerige confectiepakken van poenig groen en met opzichtige ruiten’¹⁸⁷. Op zondag identificeert men zich in de rosse buurt echter met de ‘gewone’ burger: men zet zijn beste beentje voor om zo netjes mogelijk voor de dag te komen. De bewoners kijken -daarbij geholpen door een kater van de vorige avond- ‘wat verwezen voor zich uit als ingetogen Zondagsche luidjes. Zoo zitten de bazen daar dan in hun schoone overhemdsmouwen op stoelen buiten voor hun zaakjes te luchten, versch geschoren, en met den gouden ketting breed over 't Zondagsche vest. Zoo kuieren er de souteneurs slajjes rond uit opzienbarende pijpen te rooken, versche vouw in de broek en op lichte pantoffels’¹⁸⁸. Degenen die niet aan deze groepsnorm kunnen beantwoorden, omdat zij alleen hun armoedeplunje bezitten, durven zich dan niet op straat te vertonen, maar hangen rond in een duister achterafkroegje¹⁸⁹.

Ook meedoen met de mode biedt een oplossing voor het identiteitsprobleem: men presenteert zichzelf als ‘modern’ en geniet de veilige bescherming van het algemeen goedgekeurde uiterlijk. Met behulp van deze modieuze façade kan men innerlijke onzekerheid verbloemen. De confectie gaat steeds beter inspringen op deze behoefte, door te differentiëren naar doelgroepen en de kleding en cosmetica in de reclame te presenteren als onmisbare elementen voor mensen, die een bepaald ‘image’ willen uitstralen. Baudrillard¹⁹⁰ analyseert de massacultuur (en daarmee ook de confectiemode en de cosmetica-industrie) als een handel in identiteiten. Zij verschaft de mens produkten die deze kan gebruiken als ‘teken’ van een bepaalde identiteit. De moderne mens consumeert deze tekens, en ondergaat al consumerende een vals gevoel van zelfbeschikking en vrijheid. Men koopt een identiteit en kan deze desgewenst zonder meer inruilen voor een andere: de identiteit is een lege dop, zij wortelt niet in de persoonlijkheid van de mens. Tegen Baudrillards stellingname zijn een drietal bezwaren aan te voeren. Om te beginnen onderkent Baudrillard niet, dat men, hoewel dat bij lange na niet eenvoudig is, wél tot een individueel kleedgedrag kan komen. Ook de mogelijkheid modekleding of een andere schijnidentiteit te gebruiken als façade om de echte persoonlijkheid te vrijwaren voor onbescheiden indringers, ziet hij over het hoofd. Simmel

wijst er daarentegen op, dat zeer fijngevoelige naturen op deze wijze met mode kunnen omgaan¹⁹¹. Zij wenden blinde gehoorzaamheid aan de algemeen gangbare normen voor in hun uiterlijk, om daarachter hun persoonlijke gevoelens en eigen smaak onaangetast te kunnen handhaven en voor zichzelf te houden. Zij gooien hun persoonlijke identiteit liever niet te grabbel door deze, voor Jan en alleman zichtbaar, in hun uiterlijk te laten zien. Sennetts vrees, dat de moderne mens in het openbaar met zijn of haar persoonlijkheid te koop moet lopen, wat de echte individualiteit doodt, hoeft dus niet bewaarheid te worden. Er bestaat een escape in de vorm van het benutten van schijnidentiteiten als façade.

Het derde punt van kritiek betreft de aanname van Baudrillard, dat mensen zo gemakkelijk de ene identiteit voor de andere zouden verruilen. Dit is echter een grove simplificatie van de feiten: men moet een identiteitswisseling namelijk zowel voor zichzelf als ook voor de sociale omgeving kunnen verantwoorden. In het identificatieproces ontleent het individu een identiteit aan een groep of aan een ander persoon en presenteert deze vervolgens als de eigen identiteit. In veel gevallen voelt men het ook als de eigen identiteit. Hierin onderscheidt identificatie zich van imitatie: in het laatste geval is de bewonderaar zich er van bewust dat hij of zij het idool nadoet of de groepsmode nabootst, maar ervaart zichzelf nog als een onderscheiden persoonlijkheid. Wanneer sprake is van identificatie wordt de overgang tussen eigen persoonlijkheid en aangenomen identiteit diffuus. Daarom biedt identificatie juist zo'n plezierige uitvlucht uit de onzekerheid omtrent de eigen identiteit. Men doet niet zo gemakkelijk afstand van zo'n als 'echt' gevoelde identiteit. De conservatief geklede heer van het einde van de negentiende eeuw zal nooit een onderdeel van de outfit van de moderne heer overnemen en vice versa. Men ziet kleding, haardracht, baardgroei en de manier waarop stok of paraplu gehanteerd worden, als uitdrukkingen van iemands geaardheid. Het wijzigen hiervan duidt op gebrek aan karaktervastheid en onbetrouwbaarheid¹⁹². De sociale omgeving accepteert geen personen die doorlopend van identiteit veranderen: dat bemoeilijkt de sociale omgang, omdat zo iemand onberekenbaar en onoprecht gevonden wordt.

Bij identificatie met een bepaalde groep speelt het uiterlijk mee: in veel gevallen is dat medebepalend voor toelating tot de groep en voor de positie die men in kan nemen in de sociale hiërarchie binnen de groep. Door dit uiterlijk is men ook voor mensen van buiten de groep als groepslid te herkennen: zo wordt groepsidentificatie zichtbaar en verkrijgt het groepslid door zijn of haar conformering aan de groepsnormen een identiteit. Zo is de conservatieve heer te herkennen aan zijn onafscheidelijke hoge hoed, terwijl zijn vooruitstrevende standsgenoot dit hoofddekseel reserveert voor plechtige gelegenheden en voor dagelijks gebruik de voorkeur geeft aan een kleine, platte vilt- of strohoed¹⁹³. Groepsidentificatie treedt al op jeugdige leeftijd op. In 1916 kunnen ouders 'de nieuw gekochte pet, den splinternieuwen hoed... gerust voor goed opbergen', als de kinderen op school hun kroost 'hebben uitgelachen of zelfs maar

nágezien' vanwege 'zoo'n malle pet' of 'zoo'n idioten hoed'¹⁹⁴. Heel sterk speelt dit streven een rol bij kinderen in de leeftijd tussen circa twaalf en twintig jaar. Zij zijn op de drempel van de volwassenheid intens op zoek naar hun identiteit. Groepsidentificatie is voor hen een belangrijke stap in het vormen daarvan. Vandaar de grote aandacht voor uiterlijk en kleding op die leeftijd: die bepalen namelijk voor een belangrijk deel tot welke groep het kind toegang krijgt en of het er nog wel bijhoort.

7.4.3. Kleding als middel om te protesteren

Kleding wordt in de loop van de geschiedenis vaak gebruikt om uiting te geven aan een bepaalde politieke overtuiging en aan maatschappelijk protest. Politieke medestanders herkennen elkaar aan bepaalde kleuren, insignes, kledingstukken of dragen een uniform. Zij zijn daarmee uiteraard ook voor anderen herkenbaar. In deze vorm is kleding als protest altijd aan groepen en meestal aan groepsoptreden verbonden geweest.

In tijden van oorlog maken de leden der strijdende partijen dikwijls in hun kleding kenbaar aan welke kant zij staan. In de periode tussen 1813 en 1920 is Nederland slechts eenmaal in een oorlog betrokken, namelijk die tegen België, wanneer dat land zich wil afscheiden van de rest van het Koninkrijk der Nederlanden (1831-1839). In die tijd ijveren patriotten ervoor dat Nederlanders kiezen voor een wijze van zich kleden, die het overbodig maakt te vragen of iemand Belg dan wel 'Batavier' is¹⁹⁵. Er worden zelfs speciale tijdschriften opgericht die een 'nationale' kleding propageren: *Euphrosyne* richt zich tot de dames, *Proteus* tot de heren. Men wil af van de dominantie van Parijs, Londen en Wenen op kledinggebied en tracht te komen tot een dracht, die past bij de Nederlandse geaardheid¹⁹⁶. Dit streven wordt gevoed vanuit nationalistische motieven: 'Eene nationale kleederdragt is daarom plichtmatig, dewijl zij onze vaderlandsliefde meer zal doen schitteren'¹⁹⁷. Sommige heren dragen als blijk van hun vaderlandslievendheid de 'nationale', een soort Rembrandtshoed¹⁹⁸.

Aanhangers van het koningshuis maken hun monarchistische sympathieën kenbaar door het dragen van oranje kledingstukken of accessoires. Het vijftigjarig bestaan van het Koninkrijk der Nederlanden wordt overal in het land met Oranjefeesten gevierd: de monarchie is dan immers eveneens vijftig jaar oud. Mensen, die bij die gelegenheid niet tenminste een oranje strikje hebben opgespeld, krijgen het zwaar te verduren. In Amsterdam lopen kerels rond met een pot met oranje verf en een verfkwast en wie de nationale kleur niet draagt - 'dames van stand niet uitgezonderd'¹⁹⁹ -, krijgt een veeg over zijn of haar kleren. In het sociaal-democratische vrouwenblad *De Proletarische Vrouw* raadt men socialistische vrouwen sterk af haar kinderen op Koninginnedag te tooien met koningsgezind oranje, tenzij een groter kind lijdt onder zijn of haar afwijkend gedrag en 'het niet wil zijn anders dan anderen'²⁰⁰.

Socialisten dragen in de negentiende eeuw een platte hoed of pet en een rode sjaal of das. Fanatiek socialistische jonge mannen lopen in het begin van de twintigste eeuw blootshoofds, met wapperende haren, gekleed in een manchester rijbroek²⁰¹. Blootshoofds lopen is dan een novum: heren uit de elite en de middengroep dragen hoeden, mannen uit de lagere sociale strata meestal petten. Hoewel deze kleding door de gevestigde burgerij wordt afgekeurd, wordt het tegengestelde (socialisten die gekleed gaan als echte heren) in Nederland ook niet geaccepteerd. Terwijl in Oostenrijk sociaal-democraten hun opwachting maken bij de Rijksraad in de kleding van de hogere standen, zou men in Nederland nog raar opkijken ‘wanneer Troelstra en Schaper, met een glimmende kachelpijp op, een stalen pen aan, en een deftige witte das op hun frontje, bij de Koningin aan 't Hof kwamen’²⁰²! Fervente vrouwelijke voorvechters van het socialisme demonstreren eveneens een afwijkend kledinggedrag. Zij lopen op schoenen met platte hakken met grote mannenpassen, gaan blootshoofds en dragen aangerimpelde hemdjurken, soms in schelgekleurd linnen²⁰³. Het is in die tijd (begin twintigste eeuw) ‘not done’ voor vrouwen om zonder hoofdbedekking op straat te lopen, schreeuwerige kleuren te dragen of grote stappen te maken, dus zij vallen wel op. Ze zijn praktisch, doch uiterst revolutionair gekleed.

Men kan ook protesteren door met gangbare kleding op een ongebruikelijke manier om te springen. De hoeden der heren en de petten der arbeiders en boeren behoren tijdens de kerkdienst te worden afgenomen. Wanneer in Otterlo in 1894 een nieuwe dominee beroepen wordt, die minder ‘zwaar’ is dan de vorige, protesteert men daartegen door als blijk van afkeer in de kerk de petten op te zetten²⁰⁴.

Men kan ook meer individueel met behulp van kleding en uiterlijk protest aantekenen tegen de status quo. Dat is wat de dandy van de negentiende eeuw doet, door de zich dan ontwikkelende codering van ‘mannelijkheid’ aan te vallen. De dandy is een wandelende bespotting van de heer uit de nieuwe burgerelite. Hij overdrijft diens correctheid tot een karikatuur, kleedt zich ostentatief ‘verwijfd’ door uitbundige kleurstellingen, modieuze snit en zelfs korsetten niet te schuwen en gaat regelrecht in tegen de utiliteit en rationaliteit die de heer zo graag wil uitstralen. Hij protesteert hiermee tegen de burgermoraal, die vlijt, nut, spaarzaamheid en rationaliteit hoog in haar vaandel heeft geschreven. Hij voelt meer voor de levenshouding van de vroegere aristocraat, die zijn leven vulde met het cultiveren van goede manieren en een fraai uiterlijk en het deelnemen aan het sociale leven der elite, of voor de houding van de bohémien, die de verantwoordelijkheden van het burgerbestaan aan zijn laars lapt en een romantisch, avontuurlijk leven de voorkeur geeft.

7.5. Kleding en esthetisch ideaalbeeld

Elke sociale gemeenschap ontwikkelt zijn eigen esthetische codes. Het menselijk lichaam op zichzelf is nooit fraai genoeg: het moet altijd worden gekleurd, versierd en/of vervormd. Het ‘natuurlijke’ lichaam is altijd aan enige vorm van culturele dressuur onderhevig. Zelfs wanneer ‘natuurlijkheid’ het esthetisch ideaalbeeld is, bestaan er altijd weer culturele normen die bepalen hoe deze ‘natuurlijkheid’ er idealiter uitziet: voluptueus of slank, blond of donker van haar, bruin of wit van huid, klein of rijzig.

Mensen getroosten zich vaak veel inspanning en zelfs fysieke ongemakken en pijn om het esthetisch ideaalbeeld dat in hun sociale omgeving vigeert, zo dicht mogelijk te benaderen. Schoonheid werkt namelijk statusverhogend. Het verwerven van de middelen waarmee men mooi kan zijn en het beschikken over voldoende tijd om het uiterlijk te cultiveren, zijn vaak het uitsluitend privilege van de elite in die sociale gemeenschap. Hier is de relatie tussen schoonheid en status heel duidelijk: degenen met de hoogste status (elite) monopoliseren bronnen van schoonheid zoals fraaie kleding, kostbare sieraden, de fijnste cosmetische produkten, de beste kappers en kleermakers, de tijd om toilet te maken, goed eten en voldoende nachtrust. Niet alle leden van de elite zijn mooi -daartoe is ook enige medewerking van moeder natuur vereist- maar zij hebben de mogelijkheden het eigen uiterlijk zoveel als maar enigszins mogelijk is in de richting van het schoonheidsideaal bij te werken. Lichamelijke schoonheid die in de lijn ligt van het vigerend esthetisch ideaalbeeld, biedt ook een hoge status op de huwelijksmarkt: erotisch aantrekkelijke en mooie mensen zijn meer in trek dan seksueel onappetijtelijke lelijkerds. Schoonheid kan op deze manier een entreebiljet in hogere kringen betekenen. In de negentiende eeuw bestaat de demi-monde voor een groot gedeelte uit vrouwen uit de lagere klassen, die haar schoonheid benutten om carrière te maken door de ‘maintenée’ te worden van een welgesteld heer.

De factor ‘beschikken over voldoende vrije tijd’ is in de strijd om schoonheid, dus status, van grote importantie. Anders dan de socioloog Van Elderen in navolging van Veblen stelt²⁰⁵, boet in de nivellerende moderne samenleving dit statusaspect allerm minst aan belang in. Het neemt weliswaar niet meer zozeer de vorm aan van het dragen van een type kleding, waarmee men overduidelijk maakt geen lichamelijke arbeid te hoeven verrichten: rijgkorsetten, superwijde mouwen en rokken, onhandelbare hoeden en knellend schoeisel verliezen terrein aan een meer comfortabele kleedstijl. Om een serieuze poging te wagen te beantwoorden aan het ‘moderne’ esthetisch ideaalbeeld en de lichaamscultuur heeft men echter een zee van vrije tijd nodig. Lees de aanwijzingen in een willekeurig damesblad en het zal snel duidelijk worden, dat schoonheid behalve geld ook veel tijd kost. Gymnastiek, sport, uitgebreid baden, voetverzorging, behandeling der nagels, huidverzorging, mondhygiëne, massage, kalmerende gezichtsmaskers, het verwijderen van ongewenste haargroei, het onderhoud van een fraai kapsel, make-up en het uitkiezen en verzorgen van de

kleding leveren bij volledige uitvoering van de voorschriften tenminste een halve dagtaak op. De opkomst van de gebruinde huid als schoonheidsideaal vanaf de Eerste Wereldoorlog appelleert evenzeer aan demonstratieve consumptie en ledigheid als de blanke huid die tevoren werd nagestreefd. In het laatste geval toont de blanke huid dat de bezit(s)ter, omdat deze niet buiten hoeft te werken, de huid zo wit kan houden. De gebruinde huid laat echter zien, dat de eigena(a)r(esse) zoveel vrije tijd heeft dat deze in de zon kan liggen bakken en over zoveel geld beschikt dat een vakantiereis naar de zon tot de mogelijkheden behoort.

De esthetische normering van de menselijke gestalte komt niet zomaar uit de lucht vallen: esthetische codes hangen samen met andere aspecten van het waarden- en normensysteem in de desbetreffende sociale gemeenschap. Zo speelt de normering van 'vrouwelijkheid' en 'mannelijkheid' een grote rol in de esthetische standaard. Het esthetisch ideaalbeeld is seksspecifiek: mannen moeten aan andere eisen voldoen dan vrouwen om het predikaat 'mooi' te verdienen. Ook de zedelijkheid heeft grote invloed. De esthetische normering richt zich vooral op die lichaamsdelen die uit zedelijk oogpunt onbedekt gelaten kunnen worden, en op wel bedekte, doch tevens geaccentueerde onderdelen van het menselijk lichaam. Ook generatieverhoudingen zijn van belang: in een wereld die wordt gedomineerd door volwassenen, is de 'rijpere' mens het ideaal, in een wereld waarin de jeugd overheerst, wordt jeugdigheid nastrevenswaardig.

Het esthetisch ideaalbeeld ten aanzien van uiterlijk en kleding maakt deel uit van een ruimere normering van de smaak, die in een bepaalde sociale gemeenschap in een bepaalde historische periode toonaangevend is en die ook andere siervoorwerpen zoals meubilair, woninginrichting, kunst, servies aangaat: de stijl. Zo zijn de s-vormige lijn die het lichaam van de in droit-devant korset gehulde vrouw uit het fin de siècle bezat en de golvende beweging van haar sleep, ook terug te vinden in de vloeiende lijnen van meubels, snuisterijen en schilderijen uit die tijd: zij behoren alle tot de stijlperiode van de Jugendstil.

De esthetische smaak wordt niet aangeboren, maar aangeleerd. Dit is goed te merken, wanneer de ene stijlperiode de andere af gaat lossen. Mensen moeten 'wennen' aan de nieuwe lijn en aan de nieuwe verhoudingen voor zij ze 'mooi' kunnen vinden. Een Walcherse boer bijvoorbeeld heeft moeite met de nieuwe streekdrachtvariant van zijn vrouw, waarbij zij niet langer bij het uitgaan een hoedje van stro over haar muts draagt: 'Jammer, dat dat ding uit de mode is. Het stond zoo netjes. Toen ik de eerste maal met mijn vrouw zonder hoed stadwaarts reed, dacht ik waarlijk, dat ze vergeten had zich aan te kleden'²⁰⁶. Is men eenmaal gewend aan een bepaald silhouet, dan is men weer geneigd elke afwijking daarvan als 'lelijk' te zien. Zo is halverwege de negentiende eeuw het oog zozeer gewoon aan een door de crinoline opgebolde vrouwelijke gestalte, dat vrouwen zonder volumineuze rokkenvracht er volgens tijdgenoten vreemd en plat uitzien. Zo merkt H.C. Andersen in 1866 in zijn dagboek op: 'Zijn vrouw (de echtgenote van componist Verhuist, K.d.L.) zag er jong en fris

uit, maar zij droeg in het geheel geen crinoline, zodat zij er wat rechttoerechtaan uitzag²⁰⁷.

Smaak is een culturele stellingname. Zoals Bourdieu overtuigend heeft uiteengezet: wie beschikt over de ‘juiste’ smaak, beschikt over cultureel kapitaal²⁰⁸. Het beschikken over deze vorm van cultureel kapitaal werkt statusverhogend. Het wordt regelmatig door de gevestigde elite gehanteerd als wapen in de strijd tegen aanstormende sociale nieuwkomers, die niet in het ontwikkelen van de juiste smaak zijn opgevoed en op dit terrein dus een achterstand hebben. Wanneer de arbeidersklasse rond 1900 mee gaat doen met de mode, bekritiseert de elite de slechte smaak van met name de vrouwen uit die sociale laag. Dezen hebben ‘niet het minste bewustzijn van aestetieka’ en kiezen vaak kledingstukken die haar absoluut niet staan²⁰⁹. De elite rilt van fijngevoelige afkeer van de opvallende kleuren, opzichtig glinsterende namaakjuwelen en overdreven glanzende imitatiezijde waarvoor vrouwen uit de arbeidersklasse, wanneer het haar zondagse kleding betreft, juist een grote voorkeur aan de dag leggen. Waarschijnlijk zijn dat in de ogen van deze vrouwen prachtige benaderingen van de begeerlijke wereld van luxe en schoonheid, waarin de rijken vertoeven! Het sociaal-democratische vrouwenblad *De Proletarische Vrouw* tracht in een kledingrubriek iets van deze achterstand in educatie in te lopen door de lezeressen de beginselen bij te brengen van de kleurenleer en van een verantwoorde, bij het type van de draagster aangepaste, kledingkeuze. Het blad geeft patronen van degelijke kleding volgens het reformprincipe, gemaakt uit voor de arbeidersklasse betaalbaar materiaal en voorzien van een smaakvolle versiering²¹⁰.

Aangezien de esthetische normering van een sociale gemeenschap onderdeel is van een meeromvattend, samenhangend waarden- en normenpatroon, zal het geen verbazing wekken dat in een samenleving die wordt gekenmerkt door een stringente indeling in standen, meerdere esthetische standaarden naast elkaar kunnen bestaan. Elke stand is dan te beschouwen als een vrijwel gesloten sociale gemeenschap, die haar eigen codes kent. Als gevolg hiervan zullen de leden van de verschillende sociale gemeenschappen elkaars kleding en uiterlijk oordelend naar de eigen onderscheiden esthetische standaard lelijk vinden. Gelijkenis met een bepaalde beroepskleding of streekdracht wordt aangegrepen om stadse modekleding belachelijk te maken: ‘De rug eener Dame naar de mode, lijkt die van een waagdrager... Als men eene hedendaagsche Dame van achteren beschouwt, en in plaats van de rokken, er een wijde, korte Huizerbokkensboersbroek bij denkt, dan heeft men juist de taille, en het fatsoen, van de Urkersche en Markensche visschers... Eene fraaije vooruitgang in het Aesthetische smaakgevoel, niet waar?’²¹¹.

Begin negentiende eeuw zet bij de burgerij de polarisatie van ‘vrouwelijkheid’ en ‘mannelijkheid’ in. Het werken aan schoonheid en uiterlijk wordt dan het domein van de vrouw, zodat ook een sterkere druk op haar wordt uitgeoefend om te trachten het begeerde uiterlijk te verkrijgen of op zijn minst te suggereren. Zij draagt strakgeren korsetten, drinkt

azijn en vermijdt lichamelijke inspanning in de buitenlucht om de broosheid, breekbaarheid en bleekheid te cultiveren, die de elite dan ‘mooi’ vindt. De meeste damesbladen bieden de lezeressen de helpende hand bij het verwerven van zoveel mogelijk schoonheid, in de vorm van recepten voor cosmetica, adviezen bij de kledingkeuze en aanbevelingen voor een optimale lichaamsverzorging. Het esthetisch ideaalbeeld dient daarbij als richtsnoer. Slechts een blad-met-niveau zoals *Penélope* ziet in het eerste kwart van de negentiende eeuw schoonheid als een wat ruimer begrip. Hier wordt gesteld dat niet iedere vrouw echt mooi is, maar dat zij haar schoonheid kan maximaliseren door zo gezond mogelijk te leven (goed eten, veel buitenlucht, lichte beweging), ‘vlijtig wasschen en baden’, het cultiveren van werkzaamheid in plaats van verveling, een goede houding aan te leren, zich smaakvol te kleden en (alleen voor de fijnproevers onder de mannen) zich geestelijk te ontwikkelen²¹². De man moet zich conform de normering van ‘mannelijkheid’ uit de schoonheidsstrijd terugtrekken en kan het zich daardoor een stuk comfortabeler maken. Terwijl dames zich terwille van de schoonheid kwellen met te nauwe en te kleine schoentjes, vaak bovendien voorzien van hoge hakken, bewegen de heren der schepping zich voort op schoenen ‘die hun het gaan vergemakkelijken en niet bemoeilijken’²¹³.

In diezelfde tijd verlangt het esthetisch ideaalbeeld van de lagere klassen en van het platteland een heel ander uiterlijk van vrouwen. Hier is het stevige, voluptueuze en blozende vrouwentype het meest in trek. Er is nog een ander verschil: terwijl de vrouw uit de elite prat gaat op een weelderige hardos hetzij bestaande uit eigen haar hetzij als haarstuk gekocht, knipt de vrouw van het platteland haar haar kort, opdat haar muts beter tot zijn recht kan komen. De muts met toebehoren zijn hier in esthetisch opzicht belangrijker dan de ‘natuurlijke’ hoofdbedekking. Het vrouwelijk deel van de plattelandsbevolking is vanwege dit verschil in esthetisch ideaalbeeld (en vanwege de in veel streken onder de kleine boeren en landarbeiders heersende armoede) de leverancier van het haar voor de haarstukjes (chignons) der dames uit de elite. Vóór 1870, wanneer donker haar de voorkeur geniet, komt het haar voornamelijk van de boerinnen uit Bretagne²¹⁴. Daarna komt rossig haar in de mode, wat wordt betrokken uit Scandinavië, Engeland, Nederland en de Noord-Duitse Bond²¹⁵.

De stedelijke elite en de plattelandsbevolking vinden elkaars uiterlijk en kleding lelijk. Zo vindt een personage uit een verhaal van Bosboom-Toussaint, een dametje uit de stad, ‘Katwijker visschers in hun onooglijk kostuum, of Scheveningsche breisters en vischvrouwen met gelapte jakken en vuile mutsen, allerakeligst om te zien’²¹⁶. Genoemde vissersvrouwen hebben echter van haar kant eveneens geen hoge dunk van de schoonheid van de Haagse dametjes: ‘De Scheveningsters, zoo rond en breedgerokt, dat hare spillebeenen uit die omvangrijke massa te voorschijn komen als de spichtige klepel in een klok, nemen de breekbare, smalle popjes eens op, blijven staan, de handen in de zijde zettende en zeggend lachend: “Hoe

is 't mogelijk, dat de schepsels asem hêle kunne!²¹⁷. De mannen zijn bij het beoordelen van vrouwelijk schoon net zo goed behept met de esthetische standaard van hun stand. In een feuilleton in *De Lantaarn* wordt beschreven, hoe een adellijk heer gruwet van de blozende teint van de vrouw van zijn (burger)vriend en haar zuster: ‘In zijn oogen was zulk een kleur niet alleen leelijk, maar zelfs onfatsoenlijk, gansch en al niet “comme il faut”... “mon Dieu, comme elles sont vulgaires”, dacht hij in stilte²¹⁸. Mannen uit de lagere sociale strata vallen wél op dit blozende type: ‘In de oogen van velen gold juffrouw Truitje als een eerste schoonheid. Wanneer zij door de Haagsche straten wandelde, verkeerde de straatjeugd en 't werkvolk in een opgetogen bewondering en... hoorde zij menigmaal... “Heere nog toe wat 'n mooie meid!” “Zeg, zus, mag ik je eens zoenen?”²¹⁹.

De minachting, die de elite koestert voor het van haar eigen esthetische standaard afwijkende schoonheidsideaal van de plattelandsbewoners slaat om in bewondering, wanneer de typische plattelandscultuur, inclusief haar eigen esthetische standaard en de streekdracht, wordt overstemd door de stadscultuur en de verstedelijking van het platteland een aanvang neemt. Dan pas komen veel vertegenwoordigers van de elite tot een herwaardering van de streekdracht. Kunstenaars (Molkenboer²²⁰), journalisten (Feuillet, Elout²²¹) en wetenschappers (Gallée) vatten belangstelling op voor dit verdwijnend cultuurgoed. Ook buitenlanders raken gecharmeerd van de Nederlandse drachten²²². Van Gogh wordt in de jaren tachtig van de negentiende eeuw reeds zeer bekoord door de kleding van de Noordbrabantse boerenbevolking (Nuenen): ‘Een boerenmeisje is mooier dan een dame m.i., in haar bestoven en gelapten blauwen rok en jak, die door weer, wind en zon de fijnste nuances krijgt. Maar trekt ze een damespak aan, dan is het echte er af. Een boer in zijn bombazijnen pak op 't veld is mooier dan als hij Zondags naar de kerk gaat in een soort van heerenjas²²³.

Deze bewondering van de streekdracht wordt vaak gevoed vanuit een kritiek op de modernisering die nivellering van het uiterlijk van de verschillende standen teweeg brengt. De vertegenwoordigers van de elite beschouwen de produkten der massaconfectie als lelijk, omdat deze in grote getale met behulp van machines worden geproduceerd. Men betreurt het teloorgaan van vakmanschap en originaliteit, waarvan men de laatste overblijfselen meent te zien in de restanten van de streekdracht. De auteur van een reeks artikelen over de ‘nationale kleederdrachten’ in *Boon's Geïllustreerd Magazijn* bekritiseert anno 1902 de modekleding vanwege ‘de zucht naar verandering, en telkens wat nieuws, die ons dwingt tot minder degelijke stof, tot kleding die men een volgend jaar niet weer dragen kan omdat ze dan reeds weer “uit den tijd” is... Gelukkig dat hier tegenover nog in enkele... deelen des lands... de bewoners hunne nationale kleding, zeer nauw verwant aan de geaardheid van het volk, aan hunne levenswijze, aan hunne beroepen, bewaard hebben, als om ons te doen zien hoe... de schoonheid onzer kleedij is verloren gegaan, om plaats te maken

voor de uniformjas der mode. Want ze zijn niet alleen typisch of eigenaardig, de kleedingen van ons landvolk... ze zijn beslist schoon'²²⁴. De socioloog Veblen is eveneens de mening toegedaan, dat streekdracht mooier, artistieker en oorspronkelijker is dan de modekleeding der elite, omdat zij minder in het teken van demonstratieve consumptie en verspilling van goederen staat. Dat laatste maakt volgens hem de kleding der elite nu juist vaak zo lelijk en belachelijk²²⁵. In het voorgaande is echter aangetoond, dat demonstratieve consumptie wel degelijk een rol speelt in het kleedgedrag van de meer welgestelden onder degenen die streekdracht dragen. Ook Veblens blik wordt dus versluierd door een geromantiseerde voorstelling van de 'puurheid' van de plattelandsbewoners, afgezet tegen de 'gekunsteldheid' van de stedelijke populatie.

Zowel bij de elitaire esthetische standaard als bij die van het volk is de seksueel rijpe volwassen mens het schoonheidsideaal. Jongeren, maar ook ouderen, worden als minder 'mooi' beschouwd. Een oudere vrouw getuigt dan ook van goede smaak, wanneer zij niet te zeer de aandacht op haar uiterlijk vestigt en zich onthoudt van 'opschik'²²⁶. Wanneer het 'dominant modern' leefpatroon het traditionele komt aflossen, wordt de jeugd het esthetisch ideaalbeeld. Het lichaam moet slank en gaaf zijn, rimpels en vetafzetting zijn uit den boze. Ook van ouderen wordt nu verwacht, dat zij moeite doen om een jeugdig uiterlijk te cultiveren. Het beantwoorden aan deze esthetische standaard vergt gymnastiek, het houden van een dieet, crèmes om de huid te verzorgen en als laatste redmiddel: plastische chirurgie.

Men moet ervoor waken de ontwikkeling in de esthetische standaard van de negentiende eeuw naar de twintigste af te schilderen als een overgang van een onnatuurlijk naar een natuurlijk schoonheidsideaal. Zo wordt het wél gepropageerd door de Reformbeweging, zoals blijkt uit de volgende woorden van de arts De Lespinasse: '...wat de gezondheid schaadt, moet volstrektelijk der schoonheid nadeelig zijn... elk rijglijf of korset mismaken de schoone natuurlijke leest, zij schaden aldus noodwendig de ware vrouwelijke schoonheid'²²⁷. De negentiende eeuw is echter niet op alle terreinen van het uiterlijk zo wars van natuurlijkheid: make-up en zware parfums worden bijvoorbeeld als 'onnatuurlijk' en onfatsoenlijk van de hand gewezen. De twintigste eeuw is evenmin een bolwerk van 'natuurlijkheid'. Dat het korset verdwijnt betekent nog niet, dat men het lichaam nu rustig kan laten zoals het is. Hierboven is al gewezen op de inspanningen die het naleven van jeugdigheid als ideaal de mens kosten. Nu het lichaam zonder hulp van een korset het zelf moet zien te stellen en bovendien een steeds groter deel van dat lichaam (armen, benen, hals en rug) te zien komt, begint een nieuwe 'dressuur des vlezes', die zeker zoveel eisen stelt als die van het korset. 'Natuurlijk' zijn deze eisen allerminst: het menselijk lichaam is nu eenmaal onderhevig aan seksuele rijping en veroudering en bovendien is niet ieder mens van nature begiftigd met een slank lichaam.

Schoonheidsnormen drukken zwaarder op de vrouw dan op de man. Als een mogelijk bezwaar van het feminisme wordt door zowel voor- als tegenstanders de angst uitgesproken, dat de vrouw haar ‘vrouwelijkheid’ zal verliezen en zich niets meer aan haar uiterlijk gelegen zal laten liggen. De arts Glénard verwoordt het als volgt: ‘... misschien zal de strijd der sexen, in onze dagen zoo hevig gevoerd, het verschil in kleeding opheffen als logisch gevolg van de gelijkheid van vrouw en man... De vrouw zal er een harer machtigste bekoorlijkheden door verliezen, de man een der meest veelvuldige gelegenheden om het schoone werk der natuur te bewonderen’. Hij hoopt dat ‘een zoo donkere bedreiging’ geen werkelijkheid zal worden²²⁸. Men is van mening dat de vrouw ten allen tijde op haar uiterlijk bedacht moet zijn: dat is zij aan haar man verplicht. Rond 1900 geeft men de vrouw, die over haar bloeitijd heen is of door ziekte geveld, de tip gescheiden slaapkamers in te richten. Dan hoeft zij slechts korte tijd de illusie van bekoorlijke vrouw hoog te houden en kan zij kunstgrepen toepassen zonder dat haar echtgenoot dat merkt²²⁹.

Esthetische idealen danken vaak veel aan nieuwe technische verworvenheden en geven waarschijnlijk op hun beurt aanleiding tot bepaalde vormen van innovatie. Zo is het rond 1850 mode de wijde crinolinerokken, om het effect van deinende omvang te vergroten, te bezetten met volants in verscheidene lagen boven elkaar. Dit is een enorm werk, maar gelukkig verschijnt juist dan de naaimachine, die het mogelijk maakt dit werk toch snel te verrichten²³⁰. De nadruk op de benen als blikvanger vanaf circa 1910 valt samen met de uitvinding van kunstzijde, waarvan men dunne vleeskleurige kousen kan breien.

Eindnoten:

1. De Vries, ‘Bloemlezing uit *De Gracieuse* 1890’ in: *Avenue*, oktober 1966.
2. Sennett, *The fall of public man*, 65-68.
3. Lodeesen, ‘De oude rok’ in: *Ernst en luim*, 33-34.
4. Rede van M. van Hout tot de afdeling ‘middenstand’ in: *Officieel verslag van den 7en diocesanen katholiekendag in het bisdom 's-Hertogenbosch, op zondag 4 september 1910 gehouden te 's-Hertogenbosch*, 83.
5. Gram, *'s Gravenhage in onzen tijd*, 41.
6. Van Woude, *Vormen: handboek voor dames*, 5.
7. Brusse, *Slavernij voor mooie kleeren*, 24.
8. Sennett, *a.w.*, 161-174.
9. Rappard, *Goede manieren*, 56-57.
10. Duyvetter, ‘De Noordwijkse klederdracht’ in: *Noordwijks volksleven*, 52-61.
11. Hoogeboom, *Het leven van Tjimen en Antje*, 116.
12. Claes, *De welmeynende boere-dogter*, 15-16.
13. Bakker-Stijkel, *Wie 't breed heeft, laat 't breed hangen*, 51-53; De Vries, ‘Nationale klederdrachten: Zeeland II’ in: *Boon's Geïllustreerd Magazijn* (1904), II, 4, 6.
14. De Vries, *t.a.p.*, 11.
15. Hesselink-van der Riet, *Klederdrachten in Noord-Oost Twente*, 10.
16. In de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw marcheren de leden van de katholieke meisjesbeweging in uniform -bovendien naar stand verschillend- door de straten. Ook het dragen van een kruisje wordt katholieke meisjes van de kant van de geestelijkheid warm aanbevolen.

17. Bing en Braet von Ueberfeldt, *Nederlandsche klederdragten, naar de natuur getekend*, plaat XI.
18. Zo verschillen de vrouwen uit de dorpen aan de Zaan in haar hoofdtooi. Zie: Vis, *De Zaanstreek*, 228.
19. De Coster, *Schetsen uit Zeeland*, 19.
20. De Vries Reilingh, *Sociografie van Weerselo*, 171; Schönhage, *Sociografie van Etten-Leur*, 94.
21. 'Uit het Verslag der Arbeidsinspectie' in: *De Nederlandsche Kleder-Industrie*, 14-2-1910.
22. Maaskamp, *Afbeeldingen van de kleding, zeden en gewoonten in de Bataafse Republiek*, Inleiding.
23. Hildebrand, 'De schippersknecht' in: Brown, *De Nederlanden*, 48.
24. Hildebrand, 'De huurkoetsier' in: Brown, *a.w.*, 62-63.
25. Van der Ven, *Asselt aan de Maas*, 41.
26. 'Een brief over vrouwenbelangen en het antwoord' in: *Eigen Haard*, 1876, nr. 6.
27. Ortigao, *Holland 1883*, 15.
28. Publikatie Utrechts Gemeentelijk Archief, *Van gasthuisbed tot verzorgingsflat*, 34.
29. Kooperberg, *Geneeskundige plaatsbeschrijving van Leeuwarden*, 232, 240-243.
30. Publikatie Utrechts Gemeentelijk Archief, *a.w.*, 22.
31. *a.w.*, 35.
32. Kooperberg, *a.w.*, 210-211.
33. *a.w.*, 229.
34. Sennett, *The fall of public man*, 161-174.
35. Sennett, *a.w.*, 190-191.
36. Sennett, *a.w.*, 262-264.
37. *Honderd jaar plattelandsleven in Groningen*, 424.
38. Lucieer, *Nòja mekind, zo wazze ze nou, die West Friezen*, 68.
39. Van Zutphen van Dedem, *Goede manieren*, 223.
40. Interview met Hermannus J.H. Engbers, leerlooier te Oldenzaal, in: *Enquête naar den maatschappelijken toestand der arbeiders 1890*, Tweede Afdeling, Twente, 201.
41. 'Spiegel voor meisjes' in: *De Huisvriend* (1844), 13.
42. Michael, 'Verstandige gedachten eener huismoeder' in: *De Huisvriend* (1879), 311.
43. 'Weener lingerie II' in: *De Dameswereld*, 16-7-1936. In 1936 nog laat de onderkleding van 'zeer vele dames' qua netheid en fraaiheid veel te wensen over.
44. Rappard, *Goede manieren*, 64.
45. Prins, *Ik ga m'n eigen baan*, 140, geciteerd in: Van der Steur, *Twee eeuwen kleding in Haarlem*, 23.
46. Lodeesen, 'De oude rok' in: *Ernst en luim*, 33.
47. Vigarello, *Wasser und Seife, Puder und Parfum*, 219-226.
48. Goeverneur, 'Eene geschiedenis uit de kleerkast' in: *Meisjes Vreugde*, 55.
49. Hildebrand, 'De familie Stastok' in: *Verhalen uit de Camera Obscura*, 60.
50. Kuipers, *Volksleven in het oude Drente*, 126-127.
51. Kooperberg, *Geneeskundige plaatsbeschrijving van Leeuwarden*, 121.
52. Deckers, *De landbouwers van den Noordbrabantschen zandgrond*, 51.
53. Schönhage, *Sociografie van Etten-Leur*, 275.
54. Klok, *Zuidhollandse eilanden*, 96.
55. Fuchs en Simons, *De Veluwe, land van bos en hei*, 33.
56. Bouman, *Geschiedenis van den Zeeuwschen landbouw*, 79.
57. Dekker, *Texels volksleven*, 57.
58. Van Schaick, *Tafereelen uit het Drentsch dorpsleven*, II, 76.
59. Van Schaick, *a.w.*, II, 76-77.
60. *De kledingindustrie te Amsterdam*, 40-46.
61. De Leenheer, *Handboek voor katholieke sociale opleiding van onze arbeidsters*, II, 101-102.
62. 'Ode aan mijn dienstmaagd' in: *Katholieke Illustratie*, 1921 nr. 42.
63. Leydesdorff, *Verborgene arbeid, vergeten arbeid: een verkenning in de geschiedenis van de vrouwenarbeid rond 1900*, passim.
64. Suèr, *Het dagelijks leven van onze voorouders*, 28-29.
65. Veblen, *The theory of the leisure class*, 125-126.
66. Fuchs, 'Ich bin der Herr dein Gott' in: Bovenschen ed., *Die Listen der Mode*, 178.
67. Fuchs, *t.a. p.*, 156-160, 175-178.
68. Simmel, 'Die Mode' in: *Philosophische Kultur*, 39-41.

69. Simmel, *t.a.p.*, 40.
70. Ronner en Vos, *Moment voor jezelf? Vrouwelijke handwerken in gezin, onderwijs en beroep, 1850-1950*, passim.
71. De Vries, 'Nationale kleederdrachten: Zeeland II' in: *Boon's Geillustreerd Magazijn* (1904), II, 4.
72. Polderman, 'Zuid-Bevelandsche boerenkleding in de 18de en 19de eeuw' in: *Historia*, 1942, nr. 1.
73. Shoberl, *The world in miniature: the Netherlands*, 180.
74. Hol, *De Betuwe*, 235.
75. Van Woude, *Vormen: handboek voor dames*, 277.
76. Deckers, *De landbouwers van den Noordbrabantschen zandgrond*, 51.
77. Paspoort van Grijpskerke, 'Humors antwoord' in: *Humors bruiloft*, 16-17.
78. Zo wordt de schrijfster Carry van Bruggen beschreven, wanneer zij in reformkleding gekleed Indië bezoekt, in: *Het nieuws van den dag voor Nederlandsch Indië*, 18-1-1906, geciteerd in: Fontijn en Schouten, *Carry van Bruggen*, 109.
79. Chanel geciteerd bij: Evans en Thornton, *Women & fashion: a new look*, 128.
80. Evans en Thornton, *a.w.*, 112.
81. Den Beer Portugaal, 'De crinoline verdedigd' in: *Almanak voor Hollandsche Blijgeestigen*, 1861, 155.
82. Von Hohenhausen, *De jonge juffrouw en hare toekomst...*, 7.
83. 'Het oude wordt weer nieuw' in: *De Nederlandsche Kleeder-Industrie*, 31-1-1910.
84. De Lespinasse, *Het keurslijf of korset*, 15.
85. Schultze, *De dwaasheden der mode*, 103.
86. Vischer, 'Mode und Zynismus. Beitrage zur Kenntnis unserer Kulturformen und Sittenbegriffe' in: Bovenschen ed., *Die Listen der Mode*, 61-64.
87. 'Een heer voor den spiegel' in: *De Huisvriend* (1843), 346-347.
88. 'De model-gouvernante' in: *Modelmensen*, 41.
89. Bruck-Auffenberg, *De vrouw 'comme il faut'*, 281.
90. 'Dolle Bet: een vrouwenportret' in: *De Huisvriend* (1872), 189.
91. Barthes, 'Rhetorik des Signifikats: die Welt der Mode' in: Bovenschen ed., *Die Listen der Mode*, 302-303.
92. Flügel, 'Psychologie der Kleidung' in: Bovenschen ed., *Die Listen der Mode*, 208-215.
93. Flügel, *t.a.p.*, 244-245.
94. Flügel, *t.a.p.*, 235-236.
95. Bervoets en Chamuleau, *Het dagboek van Alexander Ver Huell 1860-1865*, 79.
96. Een goede analyse van de ambivalente lading van de kleding van de vrouw uit de burgerij biedt ook: Delhaye, 'Geschiedenis van de mode ofte wel 'l'histoire de l'homme et de la femme comme il faut' in: *De Gids*, april 1990, 259-261.
97. Vischer, 'Mode und Zynismus' in: Bovenschen ed., *Die Listen der Mode*, 37.
98. Van Woude, *Vormen*, 11.
99. Van Woude, *a.w.*, 253.
100. Claes, *De welmeynende boere-dogter*, 13.
101. Ortigao, *Holland 1883*, 78.
102. *Honderd jaar plattelandsleven in Groningen*, 498.
103. Simmel, *t.a.p.*, 44.
104. Ortigao, *a.w.*, 98.
105. *Handboek der étiquette*, 22.
106. (Castigat), 'De naaister' in: *Nederlandsch Magazijn* (1863), 167.
107. Lapidoth, 'Waarheid in de Vrouwenkleding' in: *Maandblad van de Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleding*, dec. 1907.
108. Rede van L. de Meulemeester, secretaris van het bisdom Breda, 'De Katholiek van de daad in het openbaar godsdienstig leven' in: *Officieel verslag van den 6en Bredaschen Katholiekendag te Roosendaal, op dinsdag 15 augustus 1916*, 89.
109. *t.a.p.*, 90.
110. Rede van rector J.A. van Dorst tot de Afdeling van de Katholieke Vrouw in: *a.w.*, 147-148.
111. Van Hengel, *Geneeskundige plaatsbeschrijving van het Goor*, 226.
112. Anthonia Margaretha, *Onze kleding*, 128-129.
113. *Katwijk's volksleven*, 6-7.
114. De Vries, *Volk van Nederland*, 144.

115. Klok, *Zuidhollandse eilanden*, 97.
116. *Katwijk's volksleven*, 8-10.
117. Mombarg en Thoben, *De Liemers van Nol Tinneveld*, 192-193.
118. Bijvoorbeeld in Huisseling: Elemans, *Woord en wereld van de boer*, 221.
119. Kleuters, *Oet het lève van enen Höltjer joeng*, 20.
120. Livestro-Nieuwenhuis, '... die jakken en rokken dragen', 17.
121. De Vries, *Volk van Nederland*, 144.
122. Van der Molen, *Levend volksleven*, 288.
123. Coronel, *Schetsen uit het Markersche volksleven*, 53.
124. a.w., 53.
125. a.w., 57.
126. *Le Follet de Paris*, okt. 1851.
127. De Coster, *Schetsen uit Zeeland*, 39.
128. Korteling, *Deventer bij gaslicht*, 96.
129. Van Schaick, *Tafereelen uit het Drentsch dorpsleven*, II, 11-12.
130. Klok, a.w., 97.
131. Blöte-Obbes, 'Het souvenir van haar' in: *Neerlands Volksleven*, maart 1966.
132. Van Thienen en Duyvetter, *De schoonheid van ons land*, 63.
133. a.w., 67.
134. Hildebrand, 'Een onaangenaam mens in de Haarlemmerhout' in: *Verhalen uit de Camera Obscura*, 13.
135. t.a.p..
136. Coronel, *Schetsen uit het Markersche volksleven*, 49.
137. Wijnen, *Rondom Peel en Maasvallei*, 33.
138. 'De verzorging van ons uiterlijk' in: *De Gracieuse*, 1932, nr. 3.
139. Hol, *De Betuwe*, 236.
140. Van der Ven, *Asselt aan de Maas*, 37.
141. Van der Ven, a.w., 38.
142. Hildebrand, 'Een onaangenaam mens in de Haarlemmerhout' in: a.w., 21-22.
143. Brusse, *Het rosse leven en sterven in de Zandstraat*, 60.
144. *Honderd jaar plattelandsleven in Groningen*, 380.
145. Ruitenberg, *Volk rond de Kaag*, I, 210.
146. Lauret, *Per imperatief mandaat*, 355.
147. Van Tsoe-Meiren, 'Onder het oude volk' in: *Elseviers Geïllustreerd Maandschrift* (1891), I, 93.
148. Wentzel, *Sprokkelen op de Noordwest-Veluwe*, 186.
149. Wunderlich, *Geschiedenis van de weelde*, 14.
150. El-Kaha, 'Het tooneel en de kleeding' in: Couperus e.a., *Kleeding en de man*, 75-76.
151. Hesselink-van der Riet, *Klederdrachten in Noord-Oost Twente*, 59.
152. *Verlagen van de inspecteurs van den arbeid in het Koninkrijk der Nederlanden*, 1906/07, VIII (Overijssel), 162.
153. 'Hoe de tijden veranderen kunnen' in: *Zaanlandsch jaarboekje voor het jaar 1850*, 21-22.
154. Coronel, *Schetsen uit het Markersche volksleven*, 44.
155. a.w., 44-45.
156. Weenink, *Herinneringen van een oude Saksische boer*, 49.
157. Molkenboer, *De Nederlandsche nationale kleederdrachten*, 92.
158. Molkenboer, a.w., 95.
159. Van der Ven, *Neerlands volksleven*, 240-241.
160. Dekking, 'Een weinig kleedinghistorie' in: Couperus e.a., *Kleeding en de man*, 62.
161. 'Brieven aan Keesje' in: *De Lantaarn*, 1-10-1888.
162. Vischer, 'Mode und Zynismus' in: Bovenschen ed., *Die Listen der Mode*, 44, 68-69.
163. *Lessen over de wellevendheid voor heeren*, 30.
164. Von Hohenhausen, *De jonge juffrouw en hare toekomst*, 16.
165. Bijvoorbeeld: Van Wessum, *Ik kan kostuumnaaien*, 28-35.
166. Steenberg, 'Reukwaren' in: *De Volksvlijt* (1882), 344.
167. Simmel, *Soziologie-Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*, 403-503.
168. 'Over het uiterlijk en de houding' in: *De Huisvriend* (1848), 413.
169. t.a.p., 414.
170. Sennett, *The fall of public man*, 314-315, 324-325.

171. Brusse, 'Psychologie van de kleding' in: Couperus e.a., *Kleding en de man*, 36.
172. Couperus, 'Meditatie over het mannelijk toilet' in: Couperus e.a., *Kleding en de man*, 9.
173. Banck, 'Mr. Alexander Ver Huell' in: *Elsevier's Geillustreerd Maandschrift* (1898), XV, 51-76.
174. Simmel, 'Die Mode' in: *Philosophische Kultur*, 45.
175. Marcuse, *One-dimensional man*, passim.
176. Ortega y Gasset, *De opstand der horden*, passim.
177. Wilson, *Adorned in dreams*, passim.
178. König, *De sociologie van de mode*, passim.
179. Terreehorst, 'Het kunstwerk dat je van jezelf moet maken' (interview met Elizabeth Wilson) in: *de Volkskrant*, 8-12-1990.
180. Sennett, *The fall of public man*, 237-240.
181. Barthes, 'Rhetorik des Signifikats: die Welt der Mode' in: Bovenschen ed., *Die Listen der MOde*, 298-305.
182. Molkenboer, *De kleding van eene vrouw op het eiland Marken*, 11.
183. Groenman, *Staphorst*, 70-71.
184. Nooy-Palm, *Staphorster volk*, 210-211.
185. Elout schrijft op grond hiervan meer weerstandsvermogen tegen moderne invloeden toe aan het protestantisme. Zie: Elout, *In kleuren en kleeren*, 71.
186. Brusse, *Het rosse leven en sterven van de Zandstraat*, 71.
187. a.w., 70.
188. a.w., 59-60.
189. a.w., 53.
190. Baudrillard, *The system of objects*, passim; Baudrillard, *Consumer society*, passim.
191. Simmel, 'Die Mode' in: *Philosophische Kultur*, 42.
192. Ortigao, *Holland 1883*, 162.
193. Schultze, *De dwaasheden der mode*, 18.
194. Aewerdonk, *Waarom Vrouwenadel?*, 11.
195. *Proteus*, januari 1832, nr. 1.
196. *Euphrosyne*, januari 1832, nr. 1.
197. Meijlink, *De nationale kleederdragt*, 15.
198. Hildebrand, 'Een onaangenaam mens in de Haarlemmerhout' in: *Verhalen uit de Camera Obscura*, 3.
199. Bervoets en Chamuleau, *Het dagboek van Alexander Ver Huell 1860-1865*, 108.
200. 'Oranje dragen?' in: *De Proletarische Vrouw*, 15-8-1913.
201. Rogier en De Rooy, *In vrijheid herboren*, 437.
202. 'Korte berichten' in: *Katholiek Sociaal Weekblad*, 6-7-1907.
203. Rogier en De Rooy, a.w., 437, 439-440.
204. Gazenbeek en De Groot, *Leer mij ze kennen... de Geldersen*, 84.
205. Van Elderen, *De triomf der ironie*, 48.
206. Geschiere, *Het leven van den Walchersen boer*, 20.
207. Dagboek van H.C. Andersen, maandag 12-2-1866, geciteerd in: Reeser, *Andersen op reis door Nederland*, 46.
208. Bourdieu, *Distinction*, passim.
209. 'Iets over smaak' in: *Evolutie*, 28-2-1894.
210. Wibaut-Bastert, 'Kleding' in: *De Proletarische Vrouw*, 7-4-1917.
211. *De Echo* (1827), I, 254-255.
212. *Penélope* (1821), I, 9-17.
213. Anthonia Margaretha, *Onze kleding*, 87.
214. *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek* (1859), XVIII, 298-299.
215. Schultze, *De dwaasheden der mode*, 95.
216. Bosboom-Toussaint, 'Laura's keuze' in: *Eigen Haard*, 1876 nr. 6.
217. Gram, *'s-Gravenhage in onzen tijd*, 37.
218. Bernard, 'Op de badplaats' in: *De Lantaarn*, 1-4-1889.
219. t.a.p..
220. Molkenboer, *De Nederlandsche nationale kleederdrachten*.
221. Elout, *In kleuren en kleeren*.
222. Meldrum, *Home life in Holland*, 168 e.v..
223. *Verzamelde brieven van Vincent van Gogh*, I-IV, brief 404 (Nuenen 1885).

224. De Vries, 'Nationale kleederdrachten: Volendam' in: *Boon's Geïllustreerd Magazijn* (1902), II, 6.
225. Veblen, *The theory of the leisure class*, 123-124.
226. Bosboom-Toussaint, 'Laura's keuze' in: *Eigen Haard*, 1876 nr. 1.
227. De Lespinasse, *Het keurslijf of corset*, 22-23.
228. Glénard, *Nog eens: hobbezak of corset*, 50.
229. Bruck-Auffenberg, *De vrouw 'comme il faut'*, 82-83.
230. Der Kinderen-Besier, *De kleding onzer voorouders*, 180.

8. Evaluatie

Elke nieuwe mode of verandering in kledinggedrag kent voor- en tegenstanders. Voorstanders verwachten iets positiefs van de nieuwe mode, voor de tegenstanders betekent zij juist een aanslag op een voor hen gunstige situatie. Over en weer worden argumenten aangedragen om de eigen stellingname te legitimeren. De voorstanders omhelzen de nieuwe mode, omdat zij verwachten dat deze mooier is, comfortabeler zit, hun erotische aantrekkingskracht beter benadrukt, hun mogelijkheden tot expressie van de eigen identiteit vergroot en/of hen meer aanzien verschaft. De tegenstanders trachten alles bij het oude te houden en bekritisieren de nieuwe mode vanuit een behoudende positie. Zij vinden de nieuwe kledestijl te luxueus en verkwistend, te nivellerend (zowel in statusaspecten als in het tot uitdrukking brengen van de individualiteit), onzedelijk, onvrouwelijk of onmannelijk, onpraktisch en/of lelijk.

Hoewel de verschillende aanklachten tegen de nieuwe mode, die hierboven zijn genoemd de gehele negentiende en twintigste eeuw -en ook reeds daarvoor- te horen zijn geweest bij het verschijnen van elke verandering in kledingpatroon, zijn er wel accentverschuivingen aan te geven in de intensiteit, waarmee bepaalde kritiekpunten door de gehele hier behandelde periode heen naar voren zijn gebracht.

Zo is het protest tegen een te grote weelde in de kleding vooral in de negentiende eeuw sterk op de voorgrond getreden. Dit moet gezien worden tegen de achtergrond van twee maatschappelijke krachtmetingen: de laatste loodjes van de door de burgerij gewonnen strijd tegen de oude elite (adel, patriciaat, regenten) om de hegemonie in de samenleving en die tussen de burgerij en de aanstormende arbeidersklasse, die aan het einde van de eeuw tot een climax komen. De burgerij heeft de oude elite in de eeuwen daarvoor verweten teveel geld uit te geven aan luxe-artikelen, waaronder kleding, en zich in te excessieve weelde te baden. De burgerij stond voor matigheid en spaarzaamheid, al genoot zij met mate best van het goede leven. Wanneer in de negentiende eeuw de burgerij de macht van de oude heersende groeperingen overneemt, blijven matigheid en spaarzaamheid burgerlijke deugden, hoewel de praktijk bij de gegoeden vaak hiermee in tegenspraak is. Vandaar de aantijgingen van degenen die meer recht in de leer zijn.

Daarnaast is er sprake van kritiek op personen die zich boven hun stand kleden, vooral wanneer zij om aan hun 'zucht naar opschik' te voldoen óf op andere uitgaven moeten beknibben óf schulden maken. Later speelt de opkomst van de 'homines novi', die de gevestigde bourgeoisie vanaf circa 1850 voorbij streven. Zij neigen tot een demonstratie van hun nieuw verworven rijkdom, onder andere in hun uiterlijke verschijning. De oude elite bekritiseert deze 'parvenu's' vanwege hun smakeloze etale-

ring van koopkracht. Wanneer rond diezelfde tijd de ‘arbeidersquaestie’ zich stelt, wordt een teveel aan weelde ook veroordeeld, omdat de maatschappelijke bovenlaag op die manier de arbeiders nodeloos de ogen uitsteekt en zo een grond geeft aan revolutionaire ideeën en praktijken. Wanneer aan het einde van de negentiende eeuw de arbeiders in de gelegenheid komen zich beter te gaan kleden, wordt dit door de elite veroordeeld als een luxe, die niet bij hun sociale positie past.

Tirades tegen de zedeloosheid van de mode kennen een hoogtepunt tussen 1914 en 1920 (zij zullen tot de jaren zestig zeer krachtig blijven). Vooral de vrouwen- en meisjeskleding wordt veel bekritiseerd. Dit moet begrepen worden als een uiting van gevoelens van paniek over het verval van de oude traditionele normen en de komst van een nieuw tijdperk: men ziet in de moderne kleding een uiting van het zedenbederf in de samenleving. De verandering van normen en waarden voltrekt zich voor een groot deel op het terrein van de positie van de vrouw, de seksualiteit, het kind (de jeugd), het gezin en de man-vrouw-relatie. Men is bang dat hooggeschatte waarden als een huiselijk gezinsleven met de vrouw als spil zullen verdwijnen. Vooral de confessionelen hechten veel belang aan deze organisatie van de samenleving, die drijft op een polarisering van de maatschappelijke rollen van man en vrouw, met daaronder de dualiteit ‘mannelijkheid’-‘vrouwelijkheid’ als legitimering.

Kritiek op het feit dat men ‘de mevrouw niet meer kan onderscheiden van haar dienstmeid’, op het verdwijnen van standsgebonden kleding dus, valt vooral te beluisteren gedurende de negentiende en aan het begin van de twintigste eeuw, parallel aan de opkomst van de arbeiderklasse en het verdwijnen van de streekeigen culturen van boeren en vissers op het platteland. Ook hier zijn het weer vooral degenen die bij de wijziging in de status quo iets te verliezen hebben, die hiertegen van leer trekken. Ook de kerken roeren zich op dit terrein: volgens hen is de sociale hiërarchie door god gewenst en moet de mens deze dus respecteren. Het afleggen van duidelijk standsgebonden kleding keuren zij daarom af.

Het bekritisieren van conformisme en het pleidooi voor het aanbrengen van een persoonlijke noot in de kleding treft men aan het begin van de negentiende eeuw slechts sporadisch aan, en dan alleen in de kleedadviezen voor de hogere standen. De aanbevelingen voor heren gaan hierin veel verder dan die voor dames. Heren dienen ernaar te streven niet alleen een persoonlijke noot in hun kleding aan te brengen, maar deze zo te kiezen dat de eigen persoonlijkheid niet door de kleding wordt overschreeuwd. Dames moeten vooral rekening houden met welke vormen en kleuren wel of niet bij haar ‘type’ passen. Dandy's gebruiken hun kleding als middel om de aandacht op hun persoon te vestigen en tegelijk tegen de gevestigde orde te rebelleren. Zij trachten met hun opvallende, super gesoigneerde verschijning, die bovendien tegen de normering van ‘mannelijkheid’ indruist, een nonconformisme ten toon te spreiden, dat de onopvallend doch onberispelijk geklede ‘gentleman’ tegen de haren instrijkt. Vanaf circa 1880 wordt het uitdrukken van de eigen identiteit in de kle-

ding een steeds belangrijker strijdpunt in de discussies over nieuwe modes. Men benadrukt het persoonlijke element als in contrast met en te verkiezen boven meedoen met de mode. Dat laatste staat gelijk aan meelopen met de massa. Men protesteert tegen de nivellering van de persoonlijkheid als gevolg van de massacultuur.

Politieke stellingname middels kleding ziet men vooral in tijden van politieke en sociale onrust optreden. De belangrijkste voorbeelden binnen de in dit boek behandelde periode zijn het streven naar een nationale kleding tijdens de Belgische Afscheiding, de afwijkende kleding van socialisten en anarchisten rondom de eeuwwisseling en het dragen van oranje kledingstukken en accessoires door koningsgezinden.

Het benadrukken van hygiënische en gezondheidsaspecten van kleding treedt in het kledingdebat op de voorgrond tussen 1850 en 1920. Vanaf 1850 gaat de nieuwe hygiënische standaard zich bij de burgerij vestigen. Rond de eeuwwisseling wordt deze als onderdeel van het beschavingsoffensief van de burgerij onder de arbeidersklasse verbreid. Iets later tracht men ook de plattelandsbevolking tot ‘moderne’ hygiëne te bekeren.

Op zuinigheid in de kleding is de hele periode aangedrongen. Het sterkst zijn deze geluiden uiteraard in tijden van economische recessie, zoals de eerste periode na de Franse Tijd, de landbouwcrisis van het einde van de negentiende eeuw en de laatste jaren van de Eerste Wereldoorlog. In de negentiende eeuw richt men zich in tijdschriften met adviezen aangaande goedkope kleding tot het minder kapitaalkrachtige gedeelte van het dan nog vrij elitaire lezerspubliek: verarmde adel, onbemiddelde weduwen en moeders van grote gezinnen. Vanaf circa 1880 verschijnen boekjes, brochures en artikelen over voordelige en toch goede kleding, die bedoeld zijn voor de lagere sociale strata. Dit soort adviezen maakt deel uit van het beschavingsoffensief van de burgerij, dat in die tijd tot volledige ontplooiing komt.

Opmerkingen over ‘verwijfde’ kleding van mannen of ‘mannelijke’ kleding van vrouwen vindt men vooral in tijden van verandering in de maatschappelijke positie van man en vrouw en daarmee van de normering van man-zijn en vrouw-zijn. De dandy's van de negentiende eeuw worden verwijfd genoemd, omdat zij zondigen tegen de sinds het einde van de achttiende eeuw in zwang geraakte, dan nog nieuwe definitie van ‘mannelijkheid’, die voor de man sobere, rationele kledij voorschrijft die slechts in details aan mode onderhevig is. De vrouwen die zich rond de eeuwwisseling in broek op de fiets wagen, vindt men ‘manwijven’, omdat zij de traditionele mannendracht aantrekken én mannengedrag tentoonspreiden (in het openbaar aan sport doen). Zij breken in op de dan gangbare normering van de rol van de vrouw en van ‘vrouwelijkheid’.

Tot slot de esthetische normering. ‘Mooi’ en ‘lelijk’ zijn geen absolute kwalificaties, maar waardeordelen. Dit betekent dat deze predikaten worden toegekend als uitvloeisel van een bepaald normpatroon, waarover ieder individu beschikt. Deze esthetische normering, ook wel ‘smaak’ genoemd, kent persoonlijke elementen, maar wordt voor een groot deel in

het socialisatieproces door de sociale omgeving op het individu overgedragen: ‘goede smaak’ wordt aangeleerd. Daarmee is ook duidelijk dat smaken verschillen, niet alleen van persoon tot persoon, maar vooral ook tussen leden van onderscheiden sociale groepen. Vandaar dat een nieuwe mode altijd zal worden aangevallen door (groepen) mensen die haar ‘lelijk’ vinden, en verdedigd door anderen die haar als ‘mooi’ beschouwen. Wanneer twee concurrerende esthetische standaarden in de sociale context opereren, zal men elkaar over en weer ‘lelijk’ vinden.

In de negentiende eeuw is er een duidelijk verschil in esthetische normering tussen de elite, de lagere sociale strata in de steden en het platteland. Ook binnen deze drie hoofdstromingen is er sprake van smaakverschil: zo verwijt de oude elite de ‘nouveau riche’ gebrek aan smaak en zien oudere plattelandsbewoners de vernieuwingen die jongeren in de dracht aanbrengen vaak als lelijk. Hieraan is wel heel duidelijk te zien dat smaak sociaal wordt bepaald: men hanteert smaak zelfs als een wapen in de machtsstrijd tussen sociale klassen en generaties. Ook in de strijd tussen de seksen wordt de esthetische normering te hulp geroepen: de vrouw die aan het begin van de twintigste eeuw een broek draagt, zweert of kleurt als gevolg van sportieve activiteiten of haar korset uitlaat, wordt niet alleen voor onzedelijk en onvrouwelijk uitgemaakt, maar bovendien voor ‘lelijk’ of ‘onesthetisch’.

In de twintigste eeuw zal de strijd tussen de elitaire cultuur en de populaire cultuur zich op het terrein van de smaak blijven bewegen: zo wordt de confectiekleding door de elite als ‘lelijk’ beschouwd, evenals surrogaatstoffen en namaakjuwelen. De elite prijst de schoonheid van het unieke produkt en verguist het uniforme massaproduct. In de populaire cultuur geniet men juist van deze massaproducten en vindt men de smaak van de vertegenwoordigers van de elitaire cultuur belachelijk, slecht of vervelend pretentius.

Tot nu toe is gesproken over het feit dat elke nieuwe mode of verandering in kleedgedrag supporters en tegenstrevers kent, van welke argumenten zij zich bedienen om hun opstelling kracht bij te zetten en wat van die stellingname de achterliggende factoren zijn. Daarachter ligt echter een nog fundamentelere vraag, de vraag namelijk naar het waarom van deze wisselingen in kleedgedrag. Wat brengt de mens ertoe zijn of haar uiterlijke verschijning van tijd tot tijd anders in te richten? Wat maakt de mens gevoelig voor mode?

Van Elderen¹ beantwoordt bovenstaande vraag in navolging van Veblen² door te verwijzen naar het samenspel van de drang naar demonstratieve consumptie en de behoefte aan vernieuwing, waarbij de laatste drijfveer ondergeschikt is aan de eerste. De behoefte aan vernieuwing wordt verklaard uit het streven naar schoonheidszin. Vandaar dat elke nieuwe mode wordt aangeprezen als mooier en aantrekkelijker dan de vorige en zo uitnodigt tot navolging. Meedoen met de mode bevat ook een element van demonstratieve consumptie: wie achterblijft bij de mode geeft daarmee te kennen over onvoldoende betaalkracht te beschikken. De

modewisselingen die worden gepresenteerd als innovaties, zijn in feite kunstmatige veranderingen die op hun beurt zelf weer na korte tijd ‘lelijk’ worden gevonden, wanneer een nieuwe ‘mooie’ mode zich aandient. Zo ontstaat een vicieuze cirkel van zogenaamde ‘vernieuwingen’, waarin modes elkaar opvolgen in een streven waarvan het doel -een tegelijkertijd esthetisch verantwoorde én in het oog vallende dure kledingstijl- nooit bereikt kan worden.

Tegen de visie van Van Elderen en Veblen is een tweetal tegenwerpingen te maken. In de eerste plaats is het niet per definitie onmogelijk, dat een kledingstijl zowel zichtbaar duur als ook esthetisch verantwoord is. Beide aspecten zijn wel degelijk verenigbaar, namelijk wanneer goede smaak -ingehouden chic- het dominant criterium wordt om de elite van de sociaal minderen te onderscheiden. De situatie die Veblen beschrijft en analyseert, is in feite het gedrag van nieuwkomers op de hogere sporten van de maatschappelijke ladder: de ‘nouveau riche’. Hij verheft dus de handelwijze van een groep in de samenleving tot een universele ‘wet’. Deze gaat echter niet voor alle leden van de moderne samenleving op, al heeft hij in zoverre gelijk, dat vanwege de opwaartse sociale mobiliteit in het moderne leefpatroon er meerdere groepen van aanzienlijke omvang zijn, die in zekere zin, ieder op hun eigen sociale niveau, als ‘nouveau riche’ gezien kunnen worden: de nieuwe ondernemers en de intellectuele beroepen (tweede helft negentiende eeuw), de managers in het bedrijfsleven en in de bureaucratie (vanaf het eind van de negentiende eeuw), de witte-boorden-groep (vanaf het begin van de twintigste eeuw), de coryfeeën van het culturele leven en de wereld van amusement (vanaf circa 1920) en zelfs de geschoolde arbeiders/vaklieden.

Een tweede punt van kritiek op Veblens zienswijze betreft zijn visie op schoonheid. Hij redeneert alsof er zoiets zou bestaan als een absolute esthetische standaard. Iedere nieuwe mode werpt zich volgens hem op als een incarnatie van deze absolute schoonheid om zichzelf als aantrekkelijk te presenteren, maar het is allemaal bedrog: zo gauw er weer een nieuwe mode komt, vindt men de oude lelijk. Het is echter heel normaal, dat smaak aan verandering onderhevig is. Smaak behoort niet tot het biologisch erfelijke materiaal, maar wordt aangeleerd. Wanneer een stijlverandering optreedt, hebben mensen in eerste instantie moeite zich de nieuwe esthetische code eigen te maken. Is dit eenmaal gebeurd, dan heeft men vervolgens evenveel moeite de oude stijl, die men tevoren zelf ook heeft gevolgd, nog als ‘mooi’ te zien.

Van Elderen en Veblen staan niet alleen in hun mening, dat iedere mode zich wel als ‘nieuw’ presenteert, maar het in werkelijkheid niet is. Vaak wordt beweerd dat de mode niets nieuws brengt, doch slechts repeteert wat al geweest is. In deze optiek is de geschiedenis van de kleding samen te vatten als een cirkel van opeenvolgende stijlen, die steeds opnieuw doorlopen wordt. Er bestaan drie typen cyclische theorieën over de mode. Het eerste type is vaak ‘in het wild’ aan te treffen bij de ‘gewone man of vrouw’. Op basis van eigen waarneming komt men tot de conclu-

sie, dat ‘alles van vroeger weer terug komt’. Men verklaart dit vaak vanuit de behoefte aan snel veel geld verdienen binnen het op winst beluste modecircuit van ontwerpers, producenten en distributeurs: zij gooien steeds een zogenaamde ‘nieuwe mode’ op de markt en nemen niet eens de moeite wat origineels te bedenken. Ze herhalen eenvoudig met zekere regelmaat datgene wat net lang genoeg geleden mode was om nu weer voor ‘nieuw’ te kunnen doorgaan. Deze theorie is gemakkelijk te ontmaskeren als een oversimplificatie. Couturiers grijpen voor inspiratie vaak terug op kledstijlen uit het verleden, evenals bijvoorbeeld beeldende kunstenaars van tijd tot tijd teruggrijpen naar de klassieke oudheid of de middeleeuwen. Zowel de beeldende kunstenaars als de couturiers geven echter een interpretatie van de oude vormen, geen klakkeloze imitatie. Een classicistisch bouwwerk is niet identiek aan een bouwwerk uit de klassieke oudheid. Evenmin produceert een nostalgische golf in de modekleding kopieën van vroegere kledingstukken: de crinolinemode van halverwege de negentiende eeuw bijvoorbeeld verschilt in foundation, garnering, accessoires en haardracht van de mode van de hoepelrok uit de achttiende eeuw, al is een zekere verwantschap in de vorm aanwezig. Het is dus te simpel om te zeggen dat de mode zich herhaalt: men put inspiratie uit het verleden maar maakt daar een eigentijdse vertaling van.

Een tweede voorbeeld van een cyclische theorie van de mode levert Kroebers veel beter onderbouwde notie van de repeterende cultuurstijlen. Richardson en Kroeber geven een kwantitatieve analyse van vrouwenkleding³. Zij beperken zich tot avondkleding, omdat deze vanwege het formele karakter en vanwege het feit dat dit type kleding niet aan praktische eisen behoeft te beantwoorden, optimaal de stijl van dat moment zou representeren. Zij destilleren een zestal maten die zij bepalend achten voor het totaalbeeld van de stijl: de rok lengte, de rokbreedte, de taillelengte, de tailleomvang, de diepte van het décolleté en de breedte daarvan. Op grond van de fluctuaties van deze maten door de tijd heen, komen zij tot de conclusie dat er een ideaalbeeld voor de avondkleding van de westerse vrouw bestaat, dat gekenmerkt wordt door een lange wijde rok, een slanke taille op of om de natuurlijke plaats en een zo diep en wijd mogelijk décolleté. Dit ideaalbeeld zou eens per eeuw bereikt worden en dan zorgen voor een relatief constante, harmonieuze stijlperiode waarin de mode slechts weinig verandert. Daarna beweegt de modestijl zich geleidelijk naar het tegendeel, om vandaar weer naar het ideaalbeeld terug te keren. Op de trage golfbeweging tussen beide extremen doen zich onderweg de minder ingrijpende schommelingen voor, die de mode van de dag veroorzaakt. Volgens Richardson en Kroeber vertonen de stijlwisselingen in de kleding een voorspelbare fluctuatie, die lijkt op die van de economische conjunctuurbeweging. Psychische factoren als imitatie en concurrentie hebben volgens hen geen verklarende waarde, omdat ze niet meetbaar zijn. Richardson en Kroeber achten ze hooguit in staat tot het produceren van enige ‘ruis’ in de vorm van moderages, maar de tragere schommelingen tussen het ideaal en het daaraan tegengestelde kunnen zij niet sturen.

Dat laatste geldt volgens hen ook ten aanzien van gebeurtenissen in de socio-culturele context. Richardson en Kroeber signaleren echter een concentratie van afwijkingen ten aanzien van de verwachte conjunctuurlijn in tijden die worden gekenmerkt door een grote mate van sociale onrust: de laatste decennia van de achttiende en de eerste van de negentiende eeuw en de periode rondom de Eerste Wereldoorlog.

Richardson en Kroeber laten de lezer met een paar vragen zitten. In de eerste plaats is hun analyse alleen geldig voor de maatschappelijke elite: de minder gegoeden dragen geen avondkleding. Daarmee valt de gehele stijlontwikkeling binnen de streekdracht, alsmede binnen de werk-, straat- en huiskleding buiten het blikveld. Deze is namelijk niet zonder meer gebonden aan stijlwisselingen in de avondkleding. Daarnaast vormt de herleiding van de cruciale maten een probleem. Richardson en Kroeber gaan uit van afbeeldingen van de kleding, omdat men dan kan zien wat voor effect de kleding heeft wanneer deze gedragen wordt: de uitwerking van foundation wordt zo meegewogen. Modeafbeddingen worden echter niet gemaakt om de werkelijkheid te tonen, maar om de stijlkenmerken zo duidelijk en zo voordelig mogelijk te presenteren. Om dit doel te bereiken worden afmetingen overdreven en worden de natuurlijke verhoudingen van het menselijk lichaam geweld aangedaan. Modeafbeeldingen zijn om die reden lang niet altijd betrouwbaar, zelfs niet als het foto's betreft. Een ander bezwaar tegen de analyse van Richardson en Kroeber bestaat hierin, dat accessoires, haardracht en make-up, die toch een zeer belangrijke rol spelen in het totaalbeeld van een stijl, op geen enkele manier in het spel voorkomen. Bovendien is niet geheel duidelijk hoe zij aan hun ideaalbeeld zijn gekomen. Het lijkt er op, dat zij een betrekkelijk rustige stijlperiode -die der crinolinemode in het midden van de negentiende eeuw- hebben verheven tot ideale maatstaf. Onduidelijk is ook, waarom het ideaalbeeld, eenmaal bereikt, weer wordt verlaten: als dat zo'n harmonieuze vorm wordt gevonden, wil toch niemand ervan afstappen? Tenslotte is hun theorie sterk deterministisch van aard. De socio-culturele context oefent slechts in de marge invloed uit op de ijzeren wet van de conjunctuurgewijze schommeling tussen stijlpatronen, het individu wordt elke vorm van invloed ontzegd.

De derde cyclische theorie van de mode is de elegantere uitwerking van Richardsons en Kroebers analyse, die Lowe en Lowe bieden⁴. Zij vatten stijlverandering niet op als een deterministisch, maar als een stochastisch systeem, dat gedeeltelijk voorspelbaar is, gedeeltelijk tot stand komt op grond van niet tevoren berekenbare factoren. Deze zienswijze biedt ruimte voor invloed op stijlverandering door gebeurtenissen in de samenleving, door de socio-culturele context en door het individu. Een andere verbetering is dat Lowe en Lowe de zes cruciale maten van Richardson en Kroeber niet ieder op zich beschouwen, maar ze in verhouding tot elkaar bekijken als bouwstenen van een soort esthetische grammatica. De aanpak van Lowe en Lowe heeft als voordeel, dat men niet langer gebakken zit aan één ideaalbeeld: er zijn in principe meerdere ide-

aalbeelden mogelijk, die elk een eigen esthetische code hebben, die tot uitdrukking komt in de verhoudingen van de vormen ten opzichte van elkaar.

Ook de redenering van Lowe en Lowe is echter niet geheel bevredigend. Om te beginnen blijven de bezwaren tegen het voorbijgaan aan stijlwisselingen in niet-elitaire kleding en dagelijkse kleding, alsmede aan de rol van accessoires, haardracht en cosmetica onverkort gehandhaafd. Datzelfde geldt ten aanzien van de betrouwbaarheid van modeafbeeldingen als bron voor de cruciale maten. Bovendien geven zij niet aan, hoe men a-symmetrische stijlen moet coderen: een rok die voor kort is en achter lang kan niet in het systeem worden opgenomen onder de gemiddelde lengte, dat doet geen recht aan deze typische stijlvorm. Hetzelfde geldt voor het rug-, buik- of tailedecolleté en voor een japon of blouse met één mouw en één blote schouder. Een ander probleem betreft het coderen van de onderwijdte van de rok, wanneer in de twintigste eeuw een broek gedragen wordt of elastisch materiaal wordt gebruikt. Men kan dan uiteraard volstaan met het meten van de afstand in stand met gesloten voeten, maar ook in dit geval doet men onrecht aan het feit, dat we met een heel ander kledingbeeld te maken hebben dan de traditionele rok oplevert. De a-symmetrie is in het westen pas in de twintigste eeuw in het modebeeld verschenen: tevoren was symetrie van de linker- en rechterhelft van het lichaam ten opzichte van de longitudinale lichaamsas het uitgangspunt van iedere kledestijl. Ook de damespantalon en het gebruik van elastische stoffen als kledingmateriaal zijn twintigste-eeuwse ontwikkelingen. Wellicht is er meer voor te zeggen niet uit te gaan van een steeds repeterend cirkelpatroon van stijlwisselingen, maar een breuk in dit patroon te postuleren en deze te situeren in het begin van de twintigste eeuw.

Voortbordurend op de analyse van Lowe en Lowe kan men concluderen, dat verschillende esthetische codes die elk een ideaalbeeld van harmonie in de uiterlijke verschijning hebben, elkaar afwisselen en daarbij neigen tot een bepaalde opeenvolging van stijlen. Dit is de voorspelbare component van veranderingen in de mode. Wat dit aspect aangaat, zou men van een cirkelvormige ontwikkeling kunnen spreken. Dit proces is echter nooit gesloten, de ontwikkeling nooit gelijkmatig, of -om in de gehanteerde beeldspraak te blijven- de cirkel is nooit rond. Wanneer namelijk daartoe aanleiding wordt gegeven door veranderingen in de samenleving, zal dit proces worden verstoord: het kan worden vertraagd of versneld, de verschillende stijlen kunnen extreem worden uitgeleefd of nauwelijks te traceren zijn. Met name in tijden van grote maatschappelijke onrust is stijlvermenging of het naast elkaar bestaan van meerdere concurrerende stijlen mogelijk. Bovendien kunnen nieuwe elementen aan de esthetische codes worden toegevoegd, die in de verschillende stijlvarianten worden vertaald. Zo kan de cirkel door de komst van nieuwe stijlingrediënten in haar loop veranderen.

Het is daarom beter het beeld van de onregelmatige cirkel te vervangen door dat van een onregelmatige spiraal. Dat is een betere optie dan

een breuk in de ontwikkeling aan te nemen, omdat zo meer recht gedaan wordt aan de historische ontwikkeling: traditionele stijlelementen verdwijnen niet geheel, al krijgen ze wel een eigentijdse vertaling en worden ze uitgebreid met nieuwe stijlaspecten. In het beeld van de onregelmatige spiraal komt tevens tot uiting, dat stijlelementen inderdaad neigen tot een soort ‘logische’ opeenvolging: een silhouet met zeer wijde rok bijvoorbeeld roept bij stijlwisseling als het ware luidkeels om het tegendeel. Tenslotte dient men de spiraal zo op te vatten, dat in rustige tijden de windingen van de spiraal zeer dicht op elkaar liggen, terwijl deze in een periode van grote veranderingen in de socio-culturele context als het ware uitgerekt worden. De periode van het begin van de twintigste eeuw kan dan worden gezien als zo'n uitgerekt gedeelte.

Ook na deze uiteenzetting is nog geen verklaring gegeven voor het feit, dat kledestijlen elkaar af wisselen en men het niet gewoon bij één type kleding houdt. Er bestaan weliswaar samenlevingsverbanden waarbinnen de kleding slechts zeer geleidelijk evolueert, maar ook daar is deze niet statisch. Waarom heeft de mens een kennelijke behoefte aan verandering van zijn of haar uiterlijke verschijning? De sleutel tot het antwoord is het feit, dat de mens een wezen is dat over zichzelf en de wereld om hem of haar heen kan nadenken.

Om enige zin aan het bestaan te geven wil de mens weten welke plaats voor hem of haar in die omgeving is weggelegd. De uiterlijke verschijning vervult voor hem of haar een aantal functies ter regulering van het spanningsveld tussen de omgeving en de mens, zowel tussen de natuurlijke aandriften en behoeften en de culturele eisen dienaangaande als tussen de inrichting van de samenleving en de eigen identiteit (zie 2.2.1.). Veranderingen in de leefomgeving van de mens en in de socio-culturele context zullen leiden tot een ander kleedgedrag, willen de functies naar genoegen vervuld kunnen worden. De verwachtingen en wensen van het individu spelen hierbij een rol: veranderingen in kleedgedrag zijn niet zonder meer een uitvloeisel van wijzigingen in de omgevingsfactoren. Het individu neemt daarin ook zelf stelling. Verwacht het van een verandering in kleedgedrag positieve effecten voor de eigen sociale positie dan wel de eigen persoonlijke beleving, dan zal hij of zij de nieuwe mode navolgen. Is dit niet het geval dan keert hij of zij zich daartegen.

In het moderne westerse leefpatroon zijn de modewisselingen frekwent. De moderne mens kent een grote onzekerheid aangaande de eigen identiteit, zodat hij of zij geneigd is van vernieuwing verbetering te verwachten: meedoen met de mode betekent emotionele rust en zelfvertrouwen. Het voor het moderne leefpatroon kenmerkende geloof in opwaartse sociale mobiliteit draagt ook een steentje bij aan de geneigdheid vernieuwing toe te juichen: de mode volgen verschaft een zekere status. Bovendien geldt het ‘nieuwe’ op zich al als een aanbeveling: elementen van het vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw pregnante vooruitgangsgeloof zijn nog steeds aanwezig. Nieuwe materialen en vormen spreken dan ook velen aan.

Tot slot de rol van het modecircuit. Het is niet zo dat ontwerpers, kledingproducenten en kledingdistributeurs er met behulp van reclame in slagen het publiek gek te maken en tot de aanschaf van eigenlijk ongewenste artikelen te brengen. De reclame heeft weliswaar een behoorlijke impact, maar alleen wanneer deze aansluit bij wat er onder de mensen leeft. Geslaagde reclame appelleert inderdaad aan het verlangen naar sociale status en naar een uitstraling van een zowel voor het individu zelf als diens omgeving acceptabele identiteit.

Eindnoten:

1. Van Elderen, *De triomf der ironie*, 46.
2. Veblen, 'The economic theory of woman's dress' in: *Essays in our changing order*, 65-77.
3. Richardson en Kroeber, 'Three centuries of women's dress fashions. A quantitative analysis' in: *Anthropological Records* (1940), V, 111-153.
4. Lowe en Lowe, 'Cultural pattern and process: a study of stylistic change in women's dress' in: *American Anthropologist* (1982), 521-544.

9. Samenvatting

In deze studie wordt kleding niet zozeer beschouwd als een universele materiële noodzakelijkheid voor de mens, maar vooral als een universele socio-culturele menselijke behoefte. Hoewel kleding de mens kan beschermen tegen omgevingsfactoren als koude of regen, is dit niet de enige en zelfs niet de belangrijkste functie die kleding voor de mens vervult. Deze is gelegen in het reguleren van de verhouding tussen de mens en diens omgeving in ruimere zin.

In het spanningsveld tussen de culturele eisen die aan de mens worden gesteld, en diens natuurlijke aandriften spelen kleding en de verzorging van het uiterlijk een rol in het reguleren van de seksualiteit: het kleedpatroon bevat voorschriften ten aanzien van de erotiek, de zedelijkheid en de lading van 'vrouwelijkheid' en 'mannelijkheid'. Ook het esthetische element is hier belangrijk: het natuurlijke lichaam van de mens is nooit 'mooi' genoeg, het wordt altijd door de cultuur volgens het vigerende schoonheidsideaal gemodelleerd. In de kleding vindt men eveneens de neerslag van het spanningsveld tussen individu en samenleving: kleding verwijst zowel naar de verwachtingen die de samenleving ten aanzien van het individu koestert, als naar de stellingname van het individu ten opzichte van diens sociale omgeving. Het individu kan in de kleding een visitekaartje afgeven, de eigen identiteit tot uitdrukking brengen en/of de verbondenheid met anderen uitdragen. De sociale omgeving verwacht in de kleding een indicatie aan te treffen van de sociale positie van het individu, bijvoorbeeld diens status, beroep of functie, plaats van herkomst, godsdienstige overtuiging, burgerlijke staat, sekse en/of leeftijd.

In deze studie wordt de vraag gesteld naar de veranderingen die in Nederland tussen 1813 en 1920 in het kleedgedrag zijn opgetreden. Het gaat hierbij niet alleen om de modewisselingen die zich in de kleding van de elite hebben voltrokken, ook de werkkleding van 'het volk' en de regionaal bepaalde streekdrachten worden in het onderzoek betrokken. Niet zozeer de veranderingen in kleding op zich worden bestudeerd -het is geen kostuumhistorische studie- maar er wordt vooral geanalyseerd, hoe deze veranderingen tot stand komen als gevolg van de reacties van individuen op wijzigingen in hun materiële en socio-culturele omgeving. Aangezien zich in Nederland in de periode tussen 1850 en 1920 een maatschappelijk transformatieproces voltrekt, dat ook bekend staat onder de naam 'moderniseringsproces', vormt dit de achtergrond waartegen de veranderingen in kleedgedrag worden afgezet. Historische en sociologische moderniseringstheorieën vormen dan ook een belangrijk gedeelte van het analytisch gereedschap.

De analyse wordt verricht vanuit een tweeledige optiek: een synchronische en een diachronische. De synchronische analyse richt de focus op

de ontwikkelingen in kledinggedrag op de middellange termijn. De totale onderzoeksperiode is voor dit doel onderverdeeld in een drietal tijdvakken, van elkaar gescheiden door jaartallen die als markeringspunt dienen, omdat zich daaromtrent een nieuwe fase van het moderniseringsproces aandient: 1813-1850, 1850-1880 en 1880-1920 (hoofdstuk 3 tm 5). Binnen elke periode wordt op analoge wijze een analyse gepresenteerd van de invloed op het kledinggedrag van de inrichting van het dagelijks leven (leefsituatie, werksituatie, vrijetijdsbesteding, onderwijs), de productie en distributie van kleding, de vigerende waarden en normen ten aanzien van kledinggedrag (mentaliteit, esthetische normering, schouwtoneel) en de sociale ordening. Ook de invloed van deze vier aspecten in hun onderlinge wisselwerking op de constructie van de keuzeruimte, waarbinnen het individu tot zijn of haar kledinggedrag besluit, wordt geschetst. De sociale ordening wordt daarbij opgevat als een ‘filter’ voor de invloeden die uit de andere velden komen: de keuzeruimte van het individu varieert naar woonplaats (stad-platteland), stand/klasse, sekse en leeftijdscategorie.

In het tijdvak tussen 1813 en 1850 verkeert Nederland nog in het ‘dominant traditionele’ leefpatroon, dat wordt gekenmerkt door de dominantie van de agrarische sector, door kleinschaligheid van de economie in alle sectoren, door isolement van kleine plattelandsgemeenschappen, door een vrij rigide standsindeling en door de religieuze inbedding van waarden en normen. Kleding wordt op een ambachtelijke wijze geproduceerd door kleermakers en naaisters, die de opdracht van een klant afwachten en dan maatkleding maken: productie en distributie zijn in één hand verenigd. Veel kleding wordt in de huishoudens door de vrouw vervaardigd.

Het waarden- en normenpatroon ten aanzien van kleding bepaalt, dat aan de kleding de stand van de dra(a)g(st)er moet zijn af te lezen. Daarbij mag de kleding zeker bij de lagere sociale strata, maar ook bij de elite, niet te weelderig zijn. Naast de sociale status dienen ook verschillen in beroep, sekse, plaats van herkomst, burgerlijke staat en leeftijd in de kleding tot uitdrukking te worden gebracht. In de regionaal gebonden streekdracht wordt aan al deze eisen rechtgedaan: de streekdracht is bij uitstek de neerslag van een kleinschalige, vrij homogene gemeenschap, waarin de individualiteit van haar leden ondergeschikt is aan de plaats die zij innemen in de collectiviteit. Ditzelfde geldt ten aanzien van de beroepskleding van de ambachtlieden in de steden.

Het normen- en waardenpatroon van de elite wijkt af van dat van de lagere sociale strata en dat van het platteland: zo is er sprake van verschillende esthetische standaarden. Deze kloof ontstaat doordat bij de elite in de stad (en hier en daar ook reeds op het platteland) een wat grootschaliger oriëntatie heeft postgevat: men richt er de kleding in naar de modes uit Parijs, Londen en Wenen, zij het met een vertraging van enige jaren. De elite distantieert zich van haar sociaal minderen door demonstratieve consumptie: het ostentatief benadrukken van de welstand in de levensstijl, onder andere in haar modekleding en haar pretentieuze uiterlijke verzor-

ging of haar zeer rijk uitgevoerde streekdracht. Een ander distantiërend element vindt de elite in het demonstreren van haar vrijgesteld zijn van het verrichten van lichamelijke arbeid. Hiertoe draagt zij smetteloos linnengoed, handschoenen en kledingstukken die de bewegingsvrijheid belemmeren. Dit laatste is vooral kenmerkend voor de dameskleding. ‘Moderne’ normen als individualiteit en rationaliteit zijn in de kleding der heren van de elite aan te treffen. Vanwege de in deze periode aanvangende polarisatie van ‘mannelijkheid’ en ‘vrouwelijkheid’, waarbij meedoen met de mode en zich ‘opschikken’ als ‘vrouwelijk’ wordt gezien en het tentoonspreiden van persoonlijkheid en rationaliteit als ‘mannelijk’, vinden we deze moderne elementen vooralsnog niet in de dameskleding terug.

Tussen 1850 en 1880 verschijnen steeds meer aspecten van het ‘moderne’ leefpatroon ten tonele, al blijft voorlopig het ‘traditionele’ patroon nog domineren.

Nieuwe verkeerswegen en -middelen (trein, stoomschip) en een toenemende gerichtheid op een grootschaliger economie bewerkstelligen, dat in sommige regio's het isolement en de sterke gerichtheid op de eigen gemeenschap verminderen: hierdoor gaat daar de streekdracht eroderen. Dit gebeurt het eerst bij de dorpselite, pas later bij de middenstand en hier en daar bij de boerenbevolking (indien de laatsten aansluiten bij het moderniseringsproces). Mannen keren de streekdracht sneller de rug toe dan vrouwen: zij hebben meer contacten met de wereld buiten het dorp.

De tendens naar grootschaligheid tekent zich ook af in de kledingproductie: de ambachtelijke productie wordt in de steden en hier en daar op het platteland (Groningen) voor een deel vervangen door een manufactuursysteem, waarin gebruik wordt gemaakt van thuiswerkers die in opdracht van een atelier werken. Hier vindt arbeidsverdeling plaats, gaat men over tot productie van kleding in standaardmaten op voorraad en doen de eerste naaimachines hun intrede in het productieproces. Hiermee is de confectie geboren. De kopers van deze confectie zijn vooral afkomstig uit een nieuwe groep, die met name in de steden op het sociale toneel verschijnt: de witte-boorden-groep, die werkzaam is in de dienstensector die met de opkomst van een grootschaliger economie groeiende is.

De socio-culturele veranderingen treden vooral op binnen de elite en in de steden: daar gaat men inhaken bij het moderniseringsproces. Aangezien als reactie op dit proces met name op het platteland velen hun toevlucht zoeken in traditionalisering, groeit de kloof in mentaliteit en materiële cultuur tussen stad en platteland. De oude elite (patricische burgerij) ziet in deze periode de ‘homines novi’ (ondernemers nieuwe stijl, geldaristocratie) langs zij komen. Aangezien demonstratieve consumptie nu niet meer voldoet als distantiemiddel (de welstand van de nieuwkomers is even groot of zelfs groter), grijpt de elite naar het wapen van de ‘goede smaak’ (cultureel kapitaal) om zich van de ‘nouveau riche’ te onderscheiden. In het kielzog van de emancipatie van delen van de protestantse kerk (de latere gereformeerden) en van de katholieken treedt een puritaniserings-

proces op. Binnen de elite leidt dit in combinatie met de polarisatie van ‘mannelijkheid’ en ‘vrouwelijkheid’ tot een sterke restrictie van openlijk erotiek in de uiterlijke verschijning van de vrouw. In de streekdrachten resulteert dit in een versombering van de voorheen kleurrijke kleding. Opvallend is de sterke gerichtheid bij de elite op persoonlijke hygiëne en volksgezondheid. Het besef dringt door, dat het handhaven van een goede hygiëne door zowel de elite zelf als door het volk, preventief kan werken op het uitbreken van epidemische ziekten. Samen met de angst voor een sociale revolutie is het de vrees voor gevaarlijke ziekten, die de elite ertoe brengt een beschavingsoffensief te ontketenen, gericht op de lagere sociale strata. Men tracht van de arbeider een nette, schone kleine burgerman te maken, die een redelijke levensstandaard geniet en daarom reden heeft de gevestigde orde te ondersteunen in plaats van te trachten deze omver te werpen.

De periode tussen 1880 en 1920 geeft in Nederland de ‘take-off’ van het moderniseringsproces te zien: het ‘moderne’ leefpatroon krijgt geleidelijk de overhand op het ‘traditionele’ patroon. In de sfeer van de kledingproductie gaat de confectiekleding het maatwerk steeds verder verdringen. Bovendien wordt het manufactuursysteem voor een groot deel vervangen door fabriekmatige productie. Ook de kledingdistributie wordt nu grootschaliger: warenhuizen en filiaalketens ontstaan en nieuwe verkoopmethoden doen hun intrede (reclame, vaste prijzen). Productie en distributie van kleding raken van elkaar gescheiden: kleding wordt geproduceerd voor verkoop elders (confectie-en-gros).

De groep potentiële afnemers voor deze kleding groeit. Niet alleen neemt de witte-boorden-groep in omvang toe, ook de arbeiders kunnen zich nu wat meer uitgaven voor de post kleding permitteren. Als gevolg van het beschavingsoffensief van de burgerij en de inspanningen van vakverenigingen stijgen de arbeiderslonen. Bovendien zet de erodering van de streekdracht verder door en bereikt nu ook de boeren- en landarbeidersbevolking, zodat ook dezen confectiekleding gaan dragen. De elite blijft nog lang huiverig voor de aanvankelijk niet erg fraai uitgevoerde confectiekleding en houdt zich in deze periode nog vooral bij de maatkleding. Tegen 1920 is echter het vakmanschap in de confectie dermate toegenomen, dat ook de elite wel confectiekleding koopt, uiteraard alleen de betere kwaliteiten en uitsluitend in de chique speciaalzaken, want zij wil zich blijven distantieren van de ‘gewone’ man en vrouw.

Aangezien de confectiekleding de modekleding van de elite in massa-oplages kan kopiëren, treedt een zekere nivellering op in de uiterlijke verschijning: aan de kleding is niet langer op het eerste gezicht af te lezen tot welke stand de dra(a)g(st)er behoort. Ook verwijzingen naar plaats van herkomst en burgerlijke staat verdwijnen. De polarisatie van ‘vrouwelijkheid’ en ‘mannelijkheid’ wordt als gevolg van de eerste feministische golf in één richting doorbroken: elementen uit de herenkleding vinden hun weg naar de damesgarderobe. Als gevolg van de meer actieve sociale rol

van de vrouw wordt haar kleding bovendien minder onpraktisch. Leeftijd is ook steeds minder aan het uiterlijk af te lezen: jeugdigheid in de uiterlijke verschijning wordt het ideaal waarnaar mensen hun uiterlijk modelleren.

Het tonen van de eigen identiteit in kleding en uiterlijk wordt steeds hoger gewaardeerd, naarmate de individualisering -een component van het moderniseringsproces- voortschrijdt. De nieuwe hygiënische standaard raakt gevestigd bij de burgerij en wordt als onderdeel van het beschavingsproces verspreid onder de arbeidersklasse en later op het platteland. De kloof tussen stad en platteland, die in de loop van de negentiende eeuw was gegroeid, wordt nu weer kleiner, in die zin, dat het stedelijk leefpatroon steeds meer wordt overgenomen op het platteland.

In de diachronische analyse worden de lange-termijn-ontwikkelingen geschetst, die de gehele onderzoeksperiode beslaan. Hier wordt zowel aandacht geschonken aan de onderliggende structuur van de veranderingsprocessen in kleedgedrag en verzorging van het uiterlijk (hoofdstuk 6) als aan de verschuivingen die optreden in het relatieve belang van de verschillende functie-aspecten daarvan (hoofdstuk 7).

Tot de achterliggende structuur behoort in de eerste plaats de opkomst van de confectie-industrie. Deze zorgt voor een groot aanbod van betaalbare kleding en stelt daarmee steeds grotere groepen in de samenleving in staat zich modieus te kleden, meerdere stellen kleding te bezitten en zich met behulp van kleding als individu (in plaats van als vertegenwoordiger van een bepaalde sociale gemeenschap) te presenteren.

Een andere structurele factor vormen de veranderingen in de inrichting van het dagelijks leven. De scheiding tussen wonen en werken bewerkstelligt een scheiding tussen kleding voor thuis (privésfeer) en werk (openbare sfeer). Het toenemende comfort in de woningen -met name de betere verwarming- maakt het dragen van lichtere en dunnere kleding mogelijk. De eisen die de nieuwe vervoermiddelen (trein, tram, fiets, auto) stellen, leiden tot een minder volumineuze en meer praktische kleding. De toename van de vrije tijd en de uitbreiding van de mogelijkheden voor vrijetijdsbesteding bieden een nieuw schouwtoneel voor modes (uitgaansleven) en een nieuw referentiekader voor het individuele kleedgedrag (sport, toneel, film). Hierbij speelt de sport een belangrijke rol: meedoen met sportieve activiteiten verlangt een praktische kleding, die voldoende bewegingsvrijheid laat. De populariteit van de sport brengt bovendien een nieuw esthetisch ideaalbeeld met zich mee: dat van de gezonde, atletische man of vrouw.

Een derde structurele factor wordt gevormd door de strijd tussen de voor- en tegenstanders van modernisering, tussen trendsetters en conservatieven. De elite fungeert vaak als trendsetter, omdat zij naar middelen zoekt om zich van haar sociaal minderen te onderscheiden, die op hun beurt trachten -indien dat mogelijk is: dus vooral bij groepen die in de

maatschappelijke lift zitten- de elite te imiteren. Deze distantie-imitatiespiraal kan in tijden van grote sociale mobiliteit (zoals in de periode tussen 1880 en 1920) leiden tot snelle modewisselingen. De jeugd is in alle tijden vanwege haar positie als nieuwkomer in de sociale orde en haar streven zich daarbinnen een plaatsje te veroveren, de eerste geweest om vernieuwingen in kleding en uiterlijk door te voeren. Wanneer aan het begin van de twintigste eeuw de jeugd geïdealiseerd wordt en jeugdigheid een norm wordt waarnaar men de uiterlijke verschijning beoordeelt, wordt deze invloed nog sterker. Couturiers ontwerpen nieuwe trends en kunnen hun ideeën dankzij het modecircuit (aanbod in de winkels, presentatie van de nieuwe mode, reclame) vrij dwingend aan het publiek opleggen. Hun macht wordt echter gelimiteerd door de keuzes van dat publiek: een nieuwe mode slaat niet aan, als deze niet aansluit bij wat er leeft onder het ‘gewone’ volk.

De tegenstanders van modernisering zijn vooral, maar niet uitsluitend, te vinden onder streng-godsdienselijke groeperingen. Zij keren zich tegen ‘modern’ kledinggedrag, aangezien dat één van de terreinen is waarop het moderniseringsproces tot uitdrukking komt. Zij legitimeren hun veroordeling van de ‘moderne’ kleding met behulp van traditionele waarden en normen. Vooral de nivellering van standsverschillen en de zedeloze vrouwenkleding worden door hen scherp aangevallen. Deze twee aspecten zijn de afspiegeling van de ondermijning van de (door god gewenste) standenmaatschappij, respectievelijk het huiselijk gezinsleven met de vrouw als moeder, echtgenote en spil van de huishouding, alsmede de rolverdeling en machtsverschillen tussen vrouwen en mannen in de sociale orde. Sommige bevolkingsgroepen reageren op de veranderingen in de samenleving met een traditionaliseringsproces: zij gaan de nadruk leggen op hun tradities en zetten zo hun eigen identiteit af tegen moderniserende tendensen.

Het tweede spoor van de lange-termijn-analyse betreft de verschuivingen die zijn opgetreden in het relatieve belang van de verschillende functie-aspecten van kleding en verzorging van het uiterlijk. Daarbij valt om te beginnen aan te tekenen, dat de functie van verwijzing naar de maatschappelijke positie van de dra(a)g(st)er voor wat betreft de herkenning van stand, plaats van herkomst, leeftijd en burgerlijke staat aan belang inboet. Wel blijft deze functie van kleding van belang voor het herkennen van een persoon als iemand die een bepaalde functie bekleedt, bijvoorbeeld in leger of politiekorps of in de horeca. In de moderne grootschalige samenleving is de betekenis van kleding als visitekaartje sterk toegenomen: nu mensen elkaar niet langer persoonlijk kennen, is het handig wanneer iemands uiterlijk aanknopingspunten bevat, die de ander bij een vaak anonieme ontmoeting enig houvast bieden om in te schatten met wat voor iemand men te maken heeft. De façadefunctie van kleding blijft gehandhaafd, al verandert zij van invulling: de opgebouwde façade verwijst niet meer alleen naar de maatschappelijke functie en rol, maar

naar identificatie van de dra(a)g(st)er met het moderne leven of met een bepaalde persoon, sociale groep of ideologische overtuiging. Kleding blijft benut worden als statussymbool. De statussymbolen kunnen per stand/klasse, per regio, per sekse en per leeftijdsgroep variëren. Al is op het eerste oog nivellering opgetreden tussen de verschillende standen/klassen in hun uiterlijke verschijning, er blijft wel degelijk een subtiel onderscheid bestaan in snit, afwerking en een smaakvolle keuze.

Ten aanzien van het tot uitdrukking brengen van de sekseverhoudingen zijn in kleedgedrag en uiterlijke verzorging ook verschuivingen opgetreden. Aan het begin van de negentiende eeuw kennen alle sociale geledingen seksespecifieke kleding. Bij de elite treedt een polarisatie van ‘vrouwelijkheid’ en ‘mannelijkheid’ aan de dag, die de bestaande sociale verhoudingen tussen de seksen moet legitimeren. De vrouw verzorgt het huiselijk gezinsleven, de man werkt buitenshuis. Hij is het hoofd van het gezin, de vrouw het hart. De openbare sfeer behoort aan de man, de privésfeer aan de vrouw. De seksualiteit van de vrouw wordt gevreesd, haar lichamelijke moet aan banden worden gelegd. Aan het begin van de twintigste eeuw onttrekt de vrouw zich aan deze rol: zij gaat mannenkledingstukken dragen, gaat aan sport doen, volgt onderwijs en gaat buitenshuis werken. Haar vrijere positie komt tot uiting in haar meer openlijk erotische uiterlijke verschijning.

In het gebruik van kleding als toonzetter bij speciale gelegenheden treden eveneens verschuivingen op. In het traditioneel kleedpatroon is het gebruikelijk alle leeftijdfasen van de mens in het uiterlijk tot uiting te laten komen. De overgang van de ene fase naar de andere wordt vaak gemarkeerd door een plechtigheid: de doop, de communie of aanneming, het huwelijk, de begrafenis. Bovendien wordt op zondag -de dag des heren- speciale zondagse kleding gedragen. Wanneer het stedelijk leefpatroon de overhand krijgt, verliezen deze plechtigheden hun inbedding in de religie en in een besloten, homogene gemeenschap en kalven zij af, en daarmee ook de bijbehorende kleding.

Het uitdrukken van de eigen identiteit in kleding en uiterlijk is een functie van kleding, die sterk aan belang wint met de voortschrijdende individualisatie. Vindt men dit aspect aan het begin van de negentiende eeuw alleen terug in de kleding van de heren uit de elite, tegen 1900 geldt dit ook voor de dames en rond 1920 begint het zelfs de lagere sociale strata te bereiken. Nu de kleding niet meer zo sterk verwijst naar sociale positie, gaat men speuren naar een ander houvast in de sociale omgang met een vooral in de steden aanzienlijke menigte onbekenden. Het tonen van persoonlijkheid verschaft aanzien in een wereld, waarin de positie van het individu niet langer bij de geboorte vastligt, maar door eigen prestaties kan worden beïnvloed. Aangezien echter het moderniseringsproces de vroegere automatische identiteit -als lid van een besloten gemeenschap, van een bepaalde godsdienst, van een bepaalde stand- heeft weggewist, is het allesbehalve gemakkelijk die eigen identiteit te vinden, laat staan deze uit te dragen: velen verkeren in een identiteitscrisis. Om dit identiteitspro-

bleem op te lossen kiezen velen voor een afgeleide identiteit: zij zoeken bescherming in het meedoen met de mode of identificeren zich in hun uiterlijk zichtbaar met bepaalde groepen, personen of ideologieën.

Ieder tijdvak heeft zijn eigen esthetisch ideaalbeeld. Dit geldt ook voor de verschillende sociale groeperingen binnen een samenleving. Smaak wordt niet aangeboren, maar aangeleerd. Smaak is daarmee een sociale categorie, al bevat zij ook een persoonlijke component. Er bestaan daarom in een samenleving evenveel esthetische standaarden als er onderscheiden sociale groepen zijn, die zich kenmerken door een eigen (sub)cultuur. Over en weer zal men elkaars uiterlijke verschijning als 'lelijk' veroordelen. Hetzelfde geldt ten aanzien van de vorige standaard van de eigen groep: eenmaal door die groep verlaten vindt men deze (op oude afbeeldingen of bij andere mensen) niet langer mooi.

Tot slot (hoofdstuk 8) wordt ingegaan op de vraag naar de reden van het optreden van stijlveranderingen en naar hoe zij elkaar opvolgen. De reden wordt gezocht in de bemiddelende functie die kleding en uiterlijke verzorging vervullen tussen de mens en diens omgeving: veranderingen in die omgeving geven een impuls tot een ander kleedgedrag, omdat het oude niet langer een passend antwoord is op gewijzigde omstandigheden. Cyclische modetheorieën die stellen dat stijlveranderingen elkaar met een zekere regelmaat aflossen en daarbij steeds dezelfde cirkel doorlopen (het 'oude' komt steeds terug en wordt dan als 'nieuw' gebracht), worden verworpen. In plaats daarvan wordt het model van een onregelmatige spiraal voorgesteld. Dit doet recht aan de historische ontwikkeling: men grijpt weliswaar vaak terug op oude stijlen, maar deze worden opnieuw geïnterpreteerd en 'vertaald' naar de normen van het eigen tijdvak. Bovendien komt in het spiraalmodel tot uiting, dat inderdaad tot op zekere hoogte de opeenvolging van stijlbeelden 'voorspelbaar' is. Tot slot laat deze visualisatie ruimte voor de invloed van omgevingsfactoren als wijzigingen in de socio-culturele context: in rustige tijden zijn de windingen van de spiraal gelijkmatig en liggen ze dicht op elkaar, in tijden van grote commotie zijn de windingen onregelmatig en wordt de spiraal als het ware uitgerekt.

Sommaire

Dans cette étude l'habillement n'est pas spécialement regardé comme une nécessité universelle et matérielle pour l'homme, mais surtout comme un besoin universel et socioculturel bien que l'habillement puisse protéger l'homme contre le froid et la pluie. Ce n'est pas sa seule fonction et encore moins la plus importante. C'est par contre l'équilibre entre l'homme et son environnement au sens large.

Entre les demandes culturelles et ses impulsions naturelles l'homme se sert de l'apparence pour régulariser sa sexualité: la façon de s'habiller dénote une forme d'érotisme, une moralité et une notion de féminité ou de masculinité. L'esthétique du vêtement est aussi importante: le corps naturel n'étant jamais assez beau, on le modèle en fonction de l'idéal de beauté qui soit en vigueur dans l'environnement culturel. L'habillement montre aussi la tension qui existe entre l'individu et la société: l'habillement renvoie aux espoirs caressés par la société à l'égard de l'individu. Le vêtement est la carte de visite immédiate de l'individu, il peut exprimer ainsi sa personnalité ou sa solidarité avec les autres. Le vêtement indique la position sociale de l'individu, il peut montrer son état, sa profession, sa fonction, ses origines, son lieu de naissance, sa conviction religieuse, son état civil, son sexe et son âge.

Dans cette étude nous posons la question des changements, qui ont apparu aux Pays-Bas dans la façon de s'habiller entre 1813 et 1920. Nous ne parlons pas seulement des changements de mode concernant l'élite de cette société, mais aussi des changements dans les vêtements de travail, ou encore les costumes régionaux. Il ne s'agit pas d'analyser les changements dans l'habillement en soi -nous n'avons pas écrit une étude historique des costumes-, mais par rapport aux réactions des individus quand l'environnement matériel et socioculturel est modifié. A partir de 1850 et jusqu'en 1920 se déroule aux Pays-Bas un processus de transformation sociale, connu sous le nom de 'processus de modernisation'. Ce phénomène forme le cadre des changements du comportement de l'habillement. Des théories de modernisation historiques et sociologiques forment aussi une partie importante des outils analytiques.

L'analyse est fait d'une double optique: une synchronique et une diachronique. L'analyse synchronique focalise les développements dans le comportement de l'habillement à moyen terme. Cette période de recherche a été divisée dans ce but en trois parties, l'une séparée de l'autre par des années qui servent comme points de marquage, et qui présentent à chaque fois une nouvelle phase du processus de modernisation: 1813-1850, 1850-1880 et 1880-1920 (chapitre 3-5). Dans chaque partie est analysée d'une manière analogique l'influence sur le comportement de l'habillement de l'organisation de la vie quotidienne (situation de vie, situation de travail,

loisir, enseignement) et nous voyons aussi la production et la distribution de l'habillement, ainsi que l'ordre social et les valeurs et normes en vigueur à l'égard du comportement de l'habillement (la mentalité, la définition des normes esthétiques, la 'scène'). Nous esquissons aussi l'influence de ces quatre aspects dans leur interaction réciproque, qui construit la possibilité du choix de l'individu de sa façon de s'habiller. Le rangement social est ici pris comme un critère de sélection pour des influences venant d'autres directions. Le choix de l'individu est limité en fonction de son domicile, il sera différent s'il habite dans les villes ou dans les campagnes, il dépendra aussi de sa position sociale, de son sexe et de sa catégorie d'âge.

Entre 1813 et 1850 les Pays-Bas se trouvent encore dans une mode de vie 'traditionnelle', déterminée par le secteur agricole dominant, une économie à petite échelle dans tous les secteurs, l'isolement des petites communautés de campagne, un rangement social rigide et des normes et des valeurs qui ont des racines religieuses. L'habillement est un produit artisanal, les tailleurs et les couturières travaillent sur commande et donc sur mesure. La production et la distribution ne sont pas séparées. Beaucoup de vêtements sont cousus dans les ménages par les femmes.

Les normes et les valeurs de la société déterminent, que la position sociale de l'individu soit visible dans ses vêtements. Les vêtements ne doivent pas être trop luxueux, en particulier dans les couches inférieures de la société, mais aussi chez l'élite. Les vêtements expriment le rang social, les différentes professions, le sexe, le lieu d'origine, l'état civil et l'âge. Les costumes régionaux tiennent compte de tous ces critères: ils sont par excellence le reflet d'une communauté à petite échelle, suffisamment homogène pour que l'individualité soit subordonnée à la collectivité. On trouve le même aspect dans les vêtements de travail des artisans des villes.

Les normes et les valeurs de l'élite ne sont pas en rapport avec celles des bas-fonds de la société dans les villes ou dans les campagnes: les standards esthétiques par exemple différent. L'élite urbaine -mais parfois aussi l'élite rurale- se conforme dans sa façon de s'habiller aux modes de Paris, de Londres et de Vienne, avec un retard de quelques années. L'élite se distingue des couches inférieures de la société par une consommation démonstrative: elle montre exagérément son bien-être dans son style de vie, entre autre dans ses vêtements à la mode et son apparence prétentieuse, ou alors elle se présente dans un costume régional très somptueux. L'élite se distingue encore en d'autres aspects des classes inférieures: elle porte du linge très propre, des gants et des vêtements entravant la liberté des mouvements pour démontrer qu'elle soit dispensée du travail physique. Les femmes en sont la plus grande preuve. On trouve parmi les hommes de l'élite les normes 'modernes' comme l'individualité et la rationalité. C'est à cette époque que commence la polarisation entre la 'masculinité' et la 'féminité': se faire belle est considéré comme 'féminin' tandis que montrer sa personnalité ou sa rationalité est essentiellement

‘masculin’. Les vêtements féminins ne montrent pas encore ces caractères modernes.

Entre 1850 et 1880 les aspects d'une mode de vie ‘moderne’ se montrent de plus en plus, bien que la mode de vie ‘traditionnelle’ continue à dominer.

Des nouvelles voies, des moyens de transport comme le train et le bateau à vapeur et une orientation se développant vers une économie à plus grande échelle diminuent l'isolement et le fort attachement à la propre communauté: le costume régional disparaît progressivement. Cela commence parmi l'élite de village, suivi (plus tard) par les commerçants et quelquefois par ces agriculteurs, qui suivent le processus de modernisation. Les hommes se détournent plus vite des costumes régionaux que les femmes, étant plus en contact avec le monde extérieur.

La tendance vers la grande échelle se dessine dans la production de vêtements: dans les grandes villes et parfois dans les campagnes la production artisanale est remplacée partiellement par un système de manufacture, dans lequel on emploie des travailleurs à domicile, sous les ordres d'un atelier, qui répart le travail. Dans le système de manufacture on trouve la division de travail, on y produit des vêtements en tailles standardisées -à livrer de stock- et les premières machines à coudre commencent à apparaître dans le procédé de production: la confection est née. Les acheteurs de cette confection sont recrutés d'un nouveau groupe qui se montre sur la scène sociale plus particulièrement des grandes villes: les cols blancs, travaillant dans le secteur tertiaire, qui se développe en même temps qu'une économie à plus grande échelle.

Les changements socioculturelles apparaissent principalement chez l'élite et à la ville: on commence à accrocher au processus de modernisation. Par réaction à ce processus, beaucoup se réfugient dans la tradition, principalement dans les campagnes, et l'abîme se creuse entre la mentalité et la culture de la ville et de la campagne. La vieille élite (la bourgeoisie patricienne) se trouve confrontée aux ‘homines novi’ (les entrepreneurs nouveau style, les aristocrates de l'argent). Comme la consommation démonstrative ne suffit plus à différencier la vieille élite des nouveaux riches souvent plus fortunés, la vieille élite saisit l'arme du bon goût (le capital culturel) afin de se distinguer de ces nouveaux riches. L'émancipation de certains groupes de l'église protestante (les futures ‘gereformeerden’) et des catholiques cause un processus de purification. Ce processus, en combinaison avec la polarisation de la masculinité et de la féminité, provoque chez les femmes de l'élite une restriction de l'érotisme dans son apparence. Il en résulte aussi que les costumes régionaux s'assombrissent, eux, qui étaient avant si colorés. Il est frappant de constater que l'élite commence à s'occuper de l'hygiène personnelle du corps et de la santé publique. On se rend compte qu'une bonne hygiène, maintenue par l'élite aussi bien que par le peuple, peut agir préventivement contre les épidémies. La combinaison de l'angoisse d'une révolution

sociale et de la peur des maladies contagieuses porte l'élite à déchaîner une offensive de civilisation dans les bas-fonds de la société. On veut transformer l'ouvrier en petit bourgeois, convenable et propre, en lui donnant un niveau de vie raisonnable. Il a ainsi des raisons pour soutenir l'ordre établi au lieu d'essayer de le renverser.

Entre 1880 et 1920 le processus de modernisation aux Pays-Bas prend un grand essor: la mode de vie 'moderne' remplace petit à petit la mode de vie 'traditionnelle'. Dans l'industrie du vêtement la confection se substitue de plus en plus au tailleur sur mesure. Le système de manufacture est remplacé en grande partie par une production d'usine. La distribution s'intensifie, des magasins à succursales multiples se forment, des nouvelles méthodes de vente entrent en fonction, tel que la publicité, les prix fixes etc. La production et la distribution du vêtement se séparent: les vêtements sont fabriqués pour les vendre ailleurs (confection en gros).

Le marché de la confection grandit. Non seulement le groupe des cols blancs s'accroît, mais aussi le nombre des ouvriers qui peuvent se permettre des dépenses modérées pour s'habiller. Par suite de l'offensive de la civilisation de l'élite et par des efforts des syndicats le salaire des ouvriers augmente. Le costume régional tend à disparaître de plus en plus et la population rurale commence aussi à porter des vêtements confectionnés. Par contre l'élite méprise la confection: parce qu'elle considère ces vêtements comme des produits mal coupés et de mauvaise qualité, elle préfère encore les vêtements sur mesure. Vers 1920 la confection s'améliore, et l'élite commence à acheter des vêtements confectionnés de qualité supérieure, bien sûr seulement dans des magasins renommés et chics, cherchant toujours à se distinguer du 'vulgaire'.

La confection de masse, étant capable maintenant de copier les vêtements à la mode de l'élite, nivelle l'apparence. Il n'est plus possible de reconnaître le rang des individus, aussi les indications de lieu d'origine et l'état civil disparaissent. La bipolarisation de la 'feminité' et de la 'masculinité' est rompue dans une seule direction par la première vague féministe: certains éléments des vêtements pour hommes passent dans la garde-robe des femmes. A cause de son rôle social plus actif la femme va porter des vêtements moins entravants. On ne peut plus distinguer l'âge par l'apparence: la jeunesse devient l'idéal à laquelle le physique doit être adapté.

On cherche à montrer de plus en plus son individualité par sa façon de s'habiller, au fur et à mesure que le processus de l'individualisation (une partie du processus de modernisation) se développe. Le nouveau standard de l'hygiène a été établi chez la bourgeoisie, et est transféré comme une partie du processus de civilisation à la classe ouvrière, et plus tard à la population rurale. L'abîme entre la ville et la campagne, qui a été approfondi au cours du dix-neuvième siècle, se diminue dans ce sens que la mode de vie urbaine soit acceptée de plus en plus à la campagne.

Dans l'analyse diachronique nous avons esquissé les développements à long terme, occupant toute la période de recherche. Dans ce tome l'attention est donnée à la structure sous-jacente du changement du comportement de l'habillement et du soin de l'apparence (chapitre 6) et aussi aux glissements qui apparaissent dans l'importance relative des différents aspects de fonction de vêtements pour l'individu et la société (chapitre 7).

Premièrement l'ascension de l'industrie de confection appartient à la structure sous-jacente: celle-ci offre un grand choix de vêtements aux prix raisonnables, accessible à toutes les bourses, ce qui permet à chacun de posséder plusieurs vêtements. L'homme ne se présente plus comme le représentant d'une certaine communauté sociale, mais comme un individu à part entière.

Un autre facteur structurel est formé par les changements dans l'organisation de la vie quotidienne. On n'habite plus sur le lieu de son travail: les vêtements que l'on porte au travail (ambiance publique) deviennent différents de ceux que l'on met chez soi (ambiance privée). Dans les maisons le confort augmente -le chauffage s'améliore- et les vêtements deviennent plus légers. Les nouveaux moyens de transport (train, tramway, bicyclette, voiture) obligent ses usagers à porter des vêtements moins volumineux et plus pratiques. L'augmentation du temps libre et l'extension des loisirs offrent un nouveau théâtre pour se montrer à la mode et un nouveau cadre de référence pour le comportement d'habillement individuel (sport, théâtre, cinéma). Le sport joue un rôle important: participer à des activités sportives demande des vêtements pratiques, donnant assez de liberté de mouvement. La popularité du sport amène de plus en plus une nouvelle image esthétique, correspondant à la beauté d'un corps athlétique et sain.

La lutte entre les opposants et les partisans de la modernisation, entre les 'trendsetters' (locomotives) et les conservateurs, amène un troisième facteur. L'élite fonctionne souvent comme une locomotive, cherchant sans cesse des moyens pour se distinguer des autres qui, à leur tour, essaient de la copier, principalement ces groupes qui montent l'échelle sociale. Cette spirale de distinction et d'imitation crée des changements rapides de la mode en périodes de grande mobilité sociale (par exemple entre 1880 et 1920 aux Pays-Bas). En toute période, la jeunesse, comme nouvelle-venue dans l'ordre social et à cause de son ambition de se conquérir une place au soleil, est la première à réaliser des changements dans la façon de s'habiller et dans son apparence. Cette influence se renforce encore plus au début du vingtième siècle: la jeunesse devient l'idéal, avoir l'air jeune devient une norme à laquelle on juge l'apparence. Les couturiers dessinent les tendances de la mode et imposent leurs idées au public, grâce au circuit de la mode (l'offre des magasins, la présentation des nouvelles modes, la publicité). Le public peut avoir quand-même le dernier mot: la haute nouveauté n'est pas toujours bien accueillie, quand elle n'est pas conforme au goût de la masse.

Les opposants de la modernisation se trouvent principalement parmi

les groupes religieux les plus stricts. Ils refusent les vêtements à la mode, expression du processus de modernisation, en légalisant leur condamnation par des références aux normes et valeurs traditionnelles. Principalement le nivellement des différences entre les classes et l'impudeur des vêtements féminins sont attaqués avec vigueur. Ces deux aspects sont le reflet de l'ébranlement de la société de classe, voulue par dieu. Ca touche la vie familiale, dont la femme est la mère, l'épouse et le pivot du ménage, et aussi la division des rôles et les différences de pouvoir entre les femmes et les hommes dans l'ordre social. Par opposition quelques groupes de la population réagissent par un développement de traditionalisme aux changements dans la société: ils accentuent leurs traditions et leur propre identité, rejetant les tendances modernisantes.

La deuxième voie de l'analyse à long terme concerne les glissements apparus dans l'importance relative des aspects différents de fonction d'habillement et du soin de l'apparence. La possibilité de distinguer à l'aide des vêtements la position sociale -le rang, le lieu d'origine, l'âge et l'état civil- du porteur diminue. Malgré cela le vêtement permet parfois de reconnaître la profession (un militaire, un garçon de café). Dans la société moderne à grande échelle le vêtement devient de plus en plus une carte de visite: quand les hommes ne se connaissent plus personnellement, il est pratique de reconnaître certains signes à l'apparence de quelque'un pour savoir à qui on a à faire. Le vêtement est une façade qui ne renvoie plus à la fonction et au rôle social, mais à l'identification de l'individu à la vie moderne, à un groupe social ou une idéologie. Le vêtement garde son fonction comme symbole de prestige. Ces symboles varient en ce qui concernent la classe sociale, la région, le sexe et l'âge. Malgré le nivellement, à première vue, dans l'apparence des rangs/classes différents, il reste quand-même une distinction subtile dans la coupe, le finissage et un choix avec goût.

En fonction du sexe, le comportement de l'habillement et le soin de l'apparence changent imperceptiblement. Au début du dix-neuvième siècle toutes les catégories sociales connaissent un habillement spécifique au sexe. Chez l'élite, une polarisation de 'féminité' et 'masculinité' apparaît, qui doit légitimer ainsi les relations sociales existantes entre les sexes. La femme est au foyer, l'homme travaille hors de chez lui. Il est le chef de famille, elle est le coeur. La vie publique appartient à l'homme, la vie privée à la femme. Craignant la sexualité de la femme, son physique doit être bridé. Au début du vingtième siècle la femme se soustrait de son rôle: elle commence à porter des vêtements masculins, à faire du sport, à étudier et à travailler. Elle s'exprime par une apparence plus libérée et plus érotique.

Dans des événements spéciaux, se passent aussi des glissements dans l'habillement. Dans la vie traditionnelle il est d'usage d'exprimer les phases de l'âge dans l'apparence par différentes sortes de vêtements correspondantes à certains rites de passage, comme le baptême, la

correspondantes à certains rites de passage, comme le baptême, la communion, la confirmation, le mariage et les funérailles. En outre, le jour du seigneur, on 's'endimanche'. Quand la vie urbaine commence à dominer, ces rites ne sont plus ancrés dans la religion et dans des communautés homogènes et fermées. Les rites se perdent, ainsi que l'habillement correspondant.

Exprimer sa propre identité dans l'habillement et dans l'apparence est une fonction qui gagne beaucoup d'importance avec l'individualisation qui progresse. On trouve cet aspect dans l'habillement des hommes d'élite au début du dix-neuvième siècle, chez les dames vers 1900, et autour de 1920 cela commence à toucher les couches inférieures de la société. Puisque le vêtement correspond moins à la position sociale, on cherche d'autre point d'appui dans la vie sociale, particulièrement dans les grandes villes, où la foule est anonyme. Il faut montrer de la personnalité dans un monde où la position sociale de l'individu n'est plus fixée à la naissance, mais peut être influencée par ses propres efforts. Le processus de modernisation efface l'ancienne identité -comme un membre d'une communauté fermée, d'une certaine religion, d'un certain rang. Il n'est pas du tout facile de trouver cette propre identité ou de la propager: beaucoup sont confrontés à une crise d'identité. Pour résoudre ce problème ils choisissent une identité dérivée: on cherche un appui en suivant la mode ou s'en identifiant par l'apparence de certains groupes, de personnes ou d'idéologies.

Chaque époque a sa propre image idéale et esthétique. C'est aussi vrai pour des différents groupes sociaux. Le goût n'est pas héréditaire, mais appris. Ainsi le goût est une catégorie sociale, bien qu'il contienne aussi un composant personnel. Il y a autant de standards esthétiques que des groupes sociaux dans une société, se caractérisant par une propre (sub)culture. Chacun d'eux méprisera l'autre qu'il considèrera comme laid. L'ancien standard sera méprisé de la même façon: celui-ci une fois abandonné par ce groupe, on ne le trouve plus beau (dans les vieilles images ou chez autres).

Finalement (chapitre 8) nous étudions l'apparition et l'évolution des changements de style. Les vêtements et le soin de l'apparence remplissent une fonction médiatrice entre l'homme et son environnement: les transformations de l'environnement influencent la façon de s'habiller, parce que l'ancienne ne correspond plus aux nouvelles circonstances. Nous repoussons les théories qui affirment que les changements de style sont sujet à un cycle régulier, remettant en valeur la mode passée présentée comme nouvelle. Il est plus adéquat de proposer un modèle de spirale irrégulière, qui tient compte du développement historique: il est vrai que l'on se base souvent sur des vieux styles, mais ce-ci sont interprétés à nouveau, et traduits selon les normes de sa propre période. D'autre part le modèle de la spirale exprime que, jusqu'à un certain point, la succession des images de style est prévisible. Enfin cette visualisation donne la possibilité de tenir compte de l'influence des facteurs environnants comme

calmes les enroulements de la spirale sont réguliers et très proches l'un de l'autre, pendant des périodes mouvementées les enroulements sont irréguliers et la spirale s'étire.

Index van geografische namen

A

Achterhoek, de: 43, 89, 120, 135, 164, 165, 253
 Afrika: 134
 Alkmaar: 68, 152, 178
 Almelo: 185, 187, 326
 Ameland: 52
 Amerika (zie ook Verenigde Staten): 216, 279
 Amsterdam: 10, 43, 44, 50, 54, 55, 56, 58, 61, 64, 67, 69, 70, 73, 75, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 88, 93, 110, 115, 116, 118, 121, 122, 123, 124, 131, 136, 137, 145, 146, 149, 154, 155, 172, 175, 177, 179, 180, 181, 183, 184, 185, 187, 191, 192, 193, 194, 196, 223, 225, 236, 239, 243, 246, 252, 257, 336, 373
 Apeldoorn: 121
 Appingedam: 162, 164
 Ardennen: 178
 Arnemuiden: 103, 104, 167, 169, 268, 296, 370
 Arnhem: 10, 184, 223, 252, 253
 Axel, land van: 370

B

Bataafse Republiek: 6
 Beemster, de: 161, 162, 164
 Beerta: 97, 162
 België: 6, 181, 373
 Bemmeloort: 262
 Bergen (NH): 131, 133, 160, 261
 Berlijn: 181
 Betuwe, de: 96, 97, 100, 126, 161, 340, 359
 Bierum (Gr.): 267
 Blaricum: 257
 Blokker: 265
 Boekel: 163, 311
 Bollenstreek, de: 224
 Borne: 239
 Boston: 51, 279
 Brabant (zie ook Noord- en Oost-Brabant): 43, 49, 52, 89, 178, 264, 305, 334, 340
 Bretagne: 378
 Bunschoten: 167

C

Chicago: 186
China: 22, 23
Coevorden: 68

D

Delft: 161
Den Bosch: zie 's-Hertogenbosch
Den Haag: zie 's-Gravenhage
Den Helder: 64
Denekamp: 326
Deventer: 122, 187, 188, 243, 244
Didam: 166, 253
Doetinchem: 256, 258
Dordrecht: 50
Drachten: 264
Drenthe: 43, 49, 52, 57, 59, 61, 64, 66, 89, 93, 94, 98, 99, 104, 105, 172, 255, 260, 312, 334, 335, 356
Duitsland: 115, 116, 121, 127, 181, 183, 185, 227

E

Ede: 44
Eenrum: 163, 193, 198
Egmond aan Zee: 178
Eindhoven: 44
Engeland: 51, 53, 73, 115, 116, 185, 191, 196, 290, 294, 378
Enschede: 45, 148, 175, 187

Etten(-Leur): 260, 311, 335
 Europa: 22, 23, 34, 43, 134, 176, 312

F

Frankrijk: 36, 53, 299
 Friesland: 59, 68, 89, 96, 100, 105, 121, 122, 129, 130, 157, 161, 255, 296, 313, 334, 335
 Friezenveen: 204

G

Gelderland: 52, 89, 91, 96, 97, 98, 99, 105, 181, 264
 Gemert: 163, 311
 Giessendam: 255
 Giethoorn: 178
 Goes: 263
 Gooi, het: 111, 162, 163, 175, 216, 257, 352
 Gouda: 88
 's-Gravenhage: 10, 51, 57, 67, 75, 77, 79, 85, 88, 91, 120, 136, 137, 149, 177, 187, 193, 194, 205, 217, 219, 223, 224, 227, 235, 236, 244, 246, 288, 289, 323, 378
 Grijpskerk (Gr.): 161, 162, 254
 Groningen (provincie), zie ook Oost-Groningen: 49, 52, 59, 89, 96, 97, 116, 120, 126, 156, 157, 159, 160, 161, 163, 164, 165, 166, 172, 198, 259, 260, 262, 264, 266, 268, 279, 331, 335, 360, 395
 Groningen (stad): 59, 121, 166, 181, 183, 185, 189, 191, 194, 222, 223, 233, 257

H

Haarlem (stad): 43, 50, 51, 76, 84, 85, 110, 114, 187, 238, 245, 252, 333, 359
 Hamburg: 115
 Hannover: 116
 Hardanger: 312
 Hardenberg: 265
 Hardinxveld: 255
 Haren (Gr): 156
 Heemstede: 257

Helmond: 45
Hengelo: 187, 239
's-Hertogenbosch (stad): 50, 82, 117, 153, 249
Hierden: 360
Hilversum: 172
Hindeloopen: 64, 105
Holland (zie ook Noord-Holland en Zuid-Holland): 43, 65, 69, 80, 89, 135
Hoofddorp: 112
Huijbergen: 265
Huizen: 102, 167, 255, 268, 296, 305, 353, 355, 377

I

Indië: 137

J

Japan: 22
Jordaan, de: 239, 241, 360

K

Kampen: 187
Katwijk: 92, 102, 104, 105, 158, 168, 170, 178, 256, 268, 269, 353, 354, 378
Keulen: 235
Koninkrijk der Nederlanden: 6, 373

L

Laren: 257, 263, 325
Leeuwarden: 59, 68, 85, 116, 193, 197, 250, 251, 329
Leiden: 85, 125, 161
Limburg (zie ook Zuid-Limburg): 52, 162, 264, 327, 354, 359
Lochem: 164
Londen: 122, 183, 218, 220, 255, 302, 373, 394

Losser: 266
Lunteren: 258

M

Maasland: 261
Maassluis: 158
Marken: 101, 102, 103, 125, 129, 134, 168, 169, 255, 268, 311, 313, 340, 355, 357, 358, 361, 369, 370, 377
Meierij, de: 256
Middelburg: 144
Molkwerum: 64
Montfort (L): 188

N

Naarden: 261, 262
Nieuwland: 296
Noord-Brabant: 44, 96, 98, 99, 156, 158, 162, 163, 185, 200, 255, 259, 260, 262, 263, 311, 326, 358, 379
Noord-Duitse Bond: 378
Noord-Holland: 44, 61, 68, 96, 97, 98, 105, 162, 255, 296, 313
Noord-Nederland: 99, 116
Noord-Oost Nederland: 266, 268
Noord-Oost Twente: 261, 263, 305, 326
Noordwijk: 268, 269, 325
Noordzeekust: 268
Noorwegen: 312
Nuenen: 311, 379

O

Oost-Brabant: 89, 92, 159, 256, 266, 354
Oost-Groningen: 92, 95
Oost-Nederland: 89, 155, 156
Oostenrijk: 374
Ootmarsum: 326
Otterlo: 374
Overijssel: 44, 181, 187, 263

Overschie: 264

P

Parijs: 48, 51, 55, 65, 66, 68, 71, 113, 114, 115, 122, 123, 131, 135, 182, 194, 210, 214, 220, 254, 287, 288, 289, 302, 373, 394

Peel, de: 358

Pieterburen: 163, 193

Pruisen: 116

Purmer, de: 161, 162, 164

Purmerend: 68

R

Rijssen: 282

Rotterdam: 43, 50, 55, 67, 69, 77, 84, 121, 122, 130, 184, 193, 223, 240, 324, 359, 371

Ruinerswold: 198

S

Scandinavië: 378

Scheveningen: 91, 102, 103, 105, 158, 168, 188, 219, 268, 269, 296, 305, 350, 369, 370, 378

Schiedam: 86, 239, 249, 283

Schoondijke: 265

Schouwen(-Duiveland): 95, 156, 160, 161

Sneek: 86

Soest: 266, 267

Spakenburg: 167, 268, 370

Staphorst(/Rouveen): 64, 160, 255, 259, 297, 305, 311, 326, 349, 357, 358, 369, 370

Stedum: 135

Stuttgart: 204

T

Texel: 64, 255, 261, 335

Tiel: 91

Tilburg: 10, 175, 233

Tubbergen: 326

Twente (zie ook Noord-Oost Twente): 89, 177, 184, 185, 239, 242, 247, 282,
288, 312, 361

U

Urk: 167, 255, 268, 358, 370, 377
 Utrecht (provincie): 161
 Utrecht (stad): 55, 67, 75, 77, 80, 121, 141, 154, 175, 184, 193, 223, 246, 250, 251, 266, 329

V

Valkenburg: 111
 Veendam: 164
 Veenhuizen: 44
 Veluwe, de: 43, 178, 335, 358
 Venlo: 177
 Verenigde Staten: 51, 118, 176
 Vlaardingen: 158
 Voerendaal: 265
 Volendam: 105, 167, 255, 268, 269, 272, 311, 312, 370

W

Walcheren: 134, 160, 255, 257, 261, 296, 297, 305, 335, 370, 376
 Weerselo: 326
 Wenen: 55, 122, 218, 373, 394
 West-Brabant: 296
 West-Europa: 1, 3, 227
 West-Indië: 138
 West-Nederland: 99
 Westernieland: 163, 193
 Westphalen: 49
 Wieringen: 160, 163, 164
 Wormer, de: 162, 164, 265
 Wippersum (Gr): 360

Z

Zaandam: 61, 68, 157
 Zaanhoek: 65
 Zaanstreek: 92, 93, 94, 95, 97, 100, 105, 129, 157, 160, 172, 312, 326, 361

Zandvoort: 111
Zeeland: 44, 58, 89, 95, 98, 100, 130, 156, 159, 160, 162, 199, 255, 261, 263,
296, 305, 312, 326, 356, 370
Zeeuws-Vlaanderen: 255
Zeeuwse eilanden: 96
Zierikzee: 161
Zuid-Beveland: 160, 255, 261, 263, 279, 326, 370
Zuid-Holland: 44, 52, 255, 296
Zuid-Limburg: 178
Zuid-Nederland: 155, 156, 305
Zuiderzeekust: 255, 312
Zuidhollandse eilanden: 160, 326, 335, 354
Zuidhorn: 157, 165
Zutphen: 44
Zwolle: 187

Index van namen van personen, ondernemingen, instellingen en verenigingen

A

Aa, van der: 326
 Aewerdonk, W.: 310
 Algemene Nederlandsche Vrouwen-Vereeniging 'Tesselschade': 112
 Algemene Nederlandsche Wielrijders Bond (ANWB): 242, 287
 Allen een, naaistersvereniging: 191
 Aloysius, Sint: 153
 Amsterdamsche Bank, de: 193
 Amsterdamse Bond voor Lichamelijke Opvoeding: 179
 Andersen, H.C.: 376
 Anti-Modebond: 313
 Armenhuis De Doelen, Utrecht: 250, 251, 329
 Au bon marché: 194
 Au quatre saisons: 192
 Augustinus (kerkvader): 304
 Augustinus Josephus, bisschop van Haarlem: 309

B

Ballet-Russe: 288
 Balzac, Honoré de: 74
 Bank van Le(e)ning: 208, 241, 253
 Barthes, R.: 27, 346
 Baudrillard, J.: 34, 371, 372
 Beets, N. (zie ook Hildebrand): 128
 Bendien's Confectie Fabrieken N.V.: 185
 Benedictus XV, paus: 213
 Benjamin, W.: 34, 300
 Berghaus N.V., H.: 192
 Bernardt, Sarah: 182
 Bing, V.: 167
 Bisdom Haarlem: 306
 Bisdom 's-Hertogenbosch: 306, 307
 Bismarck, O. von: 116
 Bloch, M.: 28
 Boks, T.J.: 123
 Bosboom-Toussaint, G.: 378
 Bosch, J. van den: 44
 Bosch Kemper, J. de: 151
 Bourdieu, P.: 36, 137, 293, 377
 Braet von Ueberfeldt, J.: 167

Braudel, F.: 28, 29
Brenninkmeyer, C. & A.: 116, 193, 195, 279, 316
Brugmans, I.J.: 44, 76
Bruin, K.: 69, 73, 137
Brumell, Beau: 73
Brunel, M.I.: 118
Brusse, M.J.: 190, 214, 324, 359, 366
Burgerlijk Armbestuur Alkmaar: 152
Burgerweeshuis, Amsterdam: 88, 155
Burgerweeshuis, Arnhem: 253
Buschmann, mevr.: 235
Byron, lord: 74

C

C & A: zie Brenninkmeyer, C & A
Cahen, J.: 122
Calcar, E. van: 143
Cartier: 182

Centraal Bureau voor de Katholieke Sociale Actie: 213
 Chanel, Coco: 182, 207, 299, 300, 336, 342
 Christus: 62, 304, 355, 361
 Citters, jonkheer van: 245
 Comité tot Opbeuring (van 'gevallen' vrouwen): 153
 Commissie voor Kinderkleding: 252
 Coronel, S.: 113, 154
 Coster, Ch. de: 134, 144
 Cotton, W.: 119
 Coty: 182
 Couperus, L.: 207, 366
 Cremer, Jacob: 154

D

De Bijenkorf: 194, 195, 196
 De Pheniks: 122, 192
 Delhaye, Chr.: 348
 Derde Orde van Sint Franciscus: 198, 306, 308
 Dijk, H. van: 69, 77
 Donckerwolcke, J.B.T.: 116
 Dorcas, hervormd charitatief genootschap te Schiedam: 86
 Doucet, J.: 182
 Durkheim, E.: 37

E

Eastman, G.P.: 186
 Eberhard: 129
 Edward, Prins van Wales: 183
 Eerenbeemt, H.F.J.M. van den: 6, 82, 86
 Elderen, P.L.M.A. van: 375, 386, 387
 Elias, N.: 18, 21, 25, 26, 33, 283, 292, 293, 331, 333, 347, 349
 Elizabethconferentie: 155
 Elout, C.K.: 379
 ENKA: 186
 Eugénie, keizerin: 114
 Everwijn, J.C.A.: 184, 280, 316

F

Febvre, L.: 28
Federatie van Diocesane
Rooms-Katholieke
Vrouwenbonden: 309
Feuillet, M.: 379
Fijenoordse werkhuis: 155
Fischer, herenkledingzaak: 192
Flügel, J.C.: 19, 21, 346, 347
Frederiksoord: 45, 85
Freud, S.: 295
Fuchs, E.: 338

G

Gallée, J.H.: 379
Gérardue, mevr. de: 284
Gerzon, gebroeders: 116, 185, 195, 196, 225, 316
Glénard, Fr.: 205, 381
Godefroi, M.J.: 113
Goff, J. le: 28
Goffmann, E.: 22, 283, 331
Gogh, Vincent van: 311, 379
Gouverneur, J.J.A.: 147
Grand Bazar de la Bourse: 194
Grand Bazar de la Paix: 194
Greidanus, S.: 199
Groene Kruis: 370
Groenman, S.j.: 297

H

Hartog, H.: 251, 283
Haspels, G.: 247
Hellemons, J.: 306
Hengel, J.F. van: 86, 87, 113, 139, 141, 145, 146, 149, 150, 154, 162, 163
Hervormde Kerk, (Nederlands): 59, 304, 305
Herzberg, C.: 181
Hesselink-van der Riet, T.: 305
Heye, J.P.: 113
Hiëronymus (kerkvader): 132, 304
Hildebrand: 69, 76, 78, 79, 80, 86, 138, 334

Hirsch & Co: 196, 225
 Hoffman, A.J.: 186
 Hogendorp, G.K. van: 43, 44, 85
 Hollandia: 286
 Hollenkamp: 192
 Houten, S. van: 154
 Howe, E.: 50, 51, 117, 186
 Huizinga, J.: 315
 Hunt, W.: 51
 Hurman, dhr.: 205

J

Jacobs, A.: 112, 337
 Jaeger, G.: 127, 204, 240
 Jansen & Tilanus: 204, 291
 Judson, W.L.: 186

K

Katholieke Kerk: 304, 309, 310
 Katoen Koning, de: 54
 König, R.: 14, 20, 26, 292, 299, 368
 Kooij, P.: 222
 Kooperberg, Ph: 197, 204
 Kreymborg: 193, 194
 Kroeber, A.L.: 388, 389
 Kruseman, M.: 112
 Kuyper, A.: 109

L

Lampe, gebroeders: 116, 193
 Laurentius, bisschop van Roermond: 309
 Leger des Heils: 254
 Leo XIII, paus: 198
 Lespinasse, dr. de: 60, 380
 Levie, gebroeders: 121, 166, 181, 183, 186, 194, 257
 Liberty: 196

Loebel en Legel: 116
Lowe, E.D.: 389, 390
Lowe, J.W.G.: 389, 390
Lucille: 300
Lurie, A.: 27
Luyten, A.: 113

M

Maatschappij tot Nut van 't Algemeen: 57, 285, 294
Maatschappij van Weldadigheid: 85
Magazijn Holland: 192
Maurik, J. van: 280
Madersperger, J.G.: 50
Mannheim, K.: 34, 315
Mao: 22
Marcuse, H.: 368
Marx, K.: 37
Meddens, B.I.: 55, 122
Meerten-Schilperoort, A.B. van: 88
Metz & Co: 195, 225, 257
Mey en Edlich: 237
Meyboom, mejuffrouw: 244
Molkenboer, Th: 362, 379
Monet, P.: 132
Monnier, de heer: 71
Multatuli: 148

N

Naeff, Top: 207
Napoleon III, keizer: 114
Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid 1898: 190, 338
Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst: 113
Nederlandsche Naaiwerk-Vereeniging: 249
Nederlandsche Vereeniging ter bestrijding van de Prostitutie: 214
Neo-Malthusiaanse Bond: 310
Nieuwe Weeshuis, Arnhem: 253
Nieuwenhuijs, C.J.: 56, 57, 58, 60, 61, 62, 70, 76, 81, 84

O

Oeconomische Tak: 53
Old-Burgerweeshuis, Leeuwarden: 329
Oostmeijer, M.C.: 117

Ortega y Gasset, J.: 368
 Ortigao, R.: 136, 149, 350

P

Paget: 118
 Paquin, Madame: 182, 288
 Parsons, T.: 28, 31
 Patronaat van St. Cathrien (Den Bosch): 153
 Peek & Cloppenburg: 192, 193
 Perk, B.: 112
 Petit Saint-Thomas, Groote magazijnen van den: 123
 Pfaff, M.: 185
 Picken, Mary Brooks: 216
 Piusgesticht, Didam: 253
 Poiret, P.: 182, 228, 288, 300
 Prins, A.: 251
 Prinsen: 333
 Puccini: 288

R

Redfern: 288
 Réjane: 182
 Richardson, J.: 388, 389
 Roes, pastoor H.: 306
 Romein, J.: 223
 Roorda, mejuffrouw: 182
 Roy Ladurie, E. le: 28

S

Salomons, Annie: 232
 Sanders & Co, B.: 123
 Sarphati, S.: 113
 Schade & Oldenkott: 123
 Schaepman, H.J.A.M.: 109
 Schaper, J.H.: 374
 Schiaparelli, E.: 182

Schotel, G.D.J.: 59, 157
Schreber, dr.: 179
Schuurman, A.J.: 89, 92, 129, 312
Scotson, John L.: 25
Sennett, R.: 36, 282, 302, 312, 324, 330, 331, 333, 366, 369, 372
Simmel, G.: 22, 35, 280, 281, 282, 289, 292, 317, 339, 349, 367, 371
Singer, I.M.: 51, 117
Sinkel, A.: 55, 193
Sociaal Democratische Vrouwenbond: 244
Sombart, W.: 278, 301
Spencer, H.: 26
Spruyt van Rietschoten, H., corsetmagazijn: 202
Stadsarmenhuis, Leeuwarden: 250, 251, 329
Staten-Generaal: 43
Steele, V.: 300
Steur, van der: 187, 245, 333
Steur, A. van der: 50, 51, 114
Steur, G.A. van der: 114
Stokvis, R.: 137
Stratz, C.H.: 205, 210, 215
Stuart Mills, J.: 11
Stutt, J.: 119
Sundback, G.: 186

T

Tadema, Alma: 217
Thierbach, mevr.: 235, 244
Thimmonier, B.: 50
Thyssen, H.F.: 56
Tijn, Th. van: 136
Tönnies, F.: 38, 364
Townsend: 119
Treub, dr.: 204, 205
Troelstra, J.: 374

V

Veblen, Th: 26, 71, 142, 293, 294, 338, 375, 380, 386, 387
Velde, H. van der: 205, 217
Ven, D.J. van der: 363
Ver Huell, A.: 112, 146, 347, 367
Vereeniging ter Bevordering van het invoeren eener Nationale Kleederdragt:
53

Vereeniging voor de Hollandsche Heerenkleeding en ter Bevordering van
 Nationale Nijverheid: 53
 Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleeding: 201, 206, 207, 227, 249,
 313
 Vereeniging tot Vereedeling van het Volksvermaak: 111
 Verhulst: 376
 Vereeniging Vrienden der armen, Den Haag: 244, 246
 Vernon Castle, mrs.: 300
 Vigarello, G.: 334
 Vionnet, Madeleine: 182, 300, 342
 Vincentiusconferentie: 153, 155
 Vischer, F.Th.: 344, 348, 363
 Voor Eer en Deugd: 308, 309
 Vos, Roosje: 190, 191
 Voss, B.: 116
 Vrede, Enny: 288
 Vroom & Dreesmann: 194, 316
 Vrouwenadel: 213, 308, 309
 Vroye, Madame de: 205, 217, 228

W

Waal, M.J. van der: 117, 118, 184
 Wales, prinsen van: 221
 Weber, M.: 33, 36, 37
 Willem I, koning: 6, 47, 49, 69
 Wilson, E.: 17, 22, 282, 368, 369
 Winterhalter, E.: 132
 Worth, W.: 114, 182

Z

Zanden, J.L. van: 155

Curriculum vitae

Katharina Pauline Christine de Leeuw werd op 9 april 1954 te 's-Gravenhage geboren. Zij doorliep het Gymnasium B te 's-Gravenhage en Heerlen en behaalde het eindexamen in 1972. De studie aan de Stadsacademie voor Toegepaste Kunsten te Maastricht, richting mode- en dessinontwerpen, werd in 1979 succesvol afgerond. Daarna was zij een aantal jaren werkzaam als free-lance mode- en dessinontwerpster. Van 1983 tot 1984 was zij verbonden aan de Educatieve Dienst van het Nederlands Textielmuseum te Tilburg. Inmiddels was zij begonnen aan de avondopleiding Sociologie aan de Katholieke Universiteit Brabant te Tilburg. Van 1984 tot en met 1986 was zij daar student-assistente Sociale Geschiedenis. In 1987 studeerde zij cum laude af, met als specialisaties Theorie en Onderzoek en Geschiedenis. Aansluitend daarop volgde een aanstelling als Assistent in Opleiding bij de Sociale Faculteit van de Katholieke Universiteit Brabant.

Stellingen

I

De emancipatie van de vrouw is voltooid, wanneer een typisch vrouwenkledingstuk als de rok door mannen in hun garderobe wordt opgenomen. Pas dan is haar sociale rol en maatschappelijke positie zo aantrekkelijk, dat mannen trachten aspecten daarvan voor zichzelf te veroveren, en als symbool van dit streven elementen uit haar kleding overnemen (evenals vrouwen dit tijdens de eerste feministische golf met elementen uit de herenmode deden).

II

De gelijkberechtiging tussen de seksen is optimaal, wanneer ieder, ongeacht het geslacht, kan dragen wat hij of zij wil, zonder daarom te worden uitgelachen, bespot, uitgestoten of veroordeeld.

III

De laatste jaren lijkt demonstratieve consumptie weer toe te slaan. Dit is echter geen gevolg van het opnieuw ontstaan van een standenmaatschappij, maar vormt een onderdeel van de materiële cultuur van bepaalde levensstijlen.

IV

Het streven naar 'natuurlijkheid' komt meer in zwang naarmate de mens zich verder van de natuur verwijderd.

V

Een slogan als 'liever naakt dan namaak' (Internationaal Wol Secretariaat) is slechts denkbaar in een tijdperk waarin synthetische textielvezels domineren.

VI

In onze samenleving wordt het algemeen vormend onderwijs veel hoger aangeslagen dan het beroepsonderwijs. Als gevolg daarvan kiezen ouders en kinderen voor MAVO (of HAVO/VWO) in plaats van voor LBO. De overschatting van Algemeen Vormend Onderwijs en de onderschatting van Lager Beroepsonderwijs zijn, hoewel historisch gezien alleszins begrijpelijk, inmiddels irrationeel.

VII

De 'sociale quaestie' van onze tijd is de tegenstelling tussen rijke en arme landen. De hulpverlening door de rijke landen laat zeer veel te wensen over. Waarschijnlijk zal deze situatie helaas pas dan verbeteren, wanneer inwoners van arme landen in groten getale naar de rijke landen trekken, zodat de gevaren van de armoede (geweld, besmettelijke ziekten, sociale revolutie) de rijken meer lijfelijk raken.

VIII

Het Internationaal Monetair Fonds (IMF) lijkt in zijn opereren meer op een belangenbehartiger van westerse banken dan op een onpartijdig, internationaal hulpinstituut op financieel terrein. Dat laatste zou het moeten zijn.

IX

Veel problemen tussen ouders en kinderen ontstaan, omdat ouders hun kinderen zien als een mogelijkheid hun eigen leven in verbeterde versie over te doen. Kinderen willen daarentegen een eigen leven, met eigen fouten en gemiste kansen.

X

De uitspraak 'regeren is vooruitzien' zou op alle bestuurlijke nivo's meer ter harte genomen moeten worden.

XI

De toename van de welvaart op het Brabantse platteland is letterlijk adembenemend.

Stellingen behorende bij de dissertatie van K.P.C. de Leeuw, *Kleding in Nederland 1813-1920: van een traditioneel bepaald kleedpatroon naar een begin van modern kleedgedrag*, Tilburg 1991.